

176051

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

Doktora Tezi

CUMHURİYET DÖNEMİNDE SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN
TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Cafer ULU

25029800087

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mehmet SARAY

İstanbul 2005

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz TARİH Anabilim Dalında 2502980087 numaralı CAFER ULU'NUN hazırladığı "CUMHURİYET DÖNEMİNDE SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ" konulu YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZİ, SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 28.Maddesi uyarınca 25.04.2005 PAZARTESİ saat .14.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .....~~Kabulü~~.....'ne OYBİRLİĞİ/~~OYÇOKLUĞU~~LA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF.DR.MEHMET SARAY	Kabulü	M Saray
PROF.DR.SÜLEYMAN BEYOĞLU	Kabulü	S Beyoğlu
DOÇ.DR.CEZMİ ERASLAN	Kabulü	C. Erşan
DOÇ.DR.HALİL BAL	Kabulü	H. Bal
DOÇ.DR.ALİ ARSLAN	Kabulü	A. Arslan

ÖZ

Türk Ermeni ilişkileri IV. Yüzyıldan itibaren başlayıp günümüze kadar kesintisiz devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan talihsiz bir süreç hariç tutulduğunda bu ilişkiler her zaman dostça olmuştur. Cumhuriyet döneminde de Atatürk ve diğer devlet büyüklerinin katkılarıyla bu olumlu ilişkiler devam etmiştir. Bu temel bilgi ışığında ortaya koyduğumuz çalışmamızın giriş kısmında, Türk ve Ermenilerin ilk karşılaşmalarından başlayarak, Osmanlı döneminde iki toplum arasındaki ilişkiler kısaca anlatılmıştır. Tezin ana konusunu oluşturan "Cumhuriyet Döneminde Sosyo-Kültürel Açından Türk Ermeni İlişkileri" ise 4 bölüm halinde kronolojik sıraya göre incelenmiştir. 1. Bölümde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularının Ermeniler hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Özellikle Atatürk ve arkadaşlarının görüşleri dikkatle incelenmiş, Lozan ve sonrasında Ermenilerin Türkiye'deki durumları aktarılmıştır. 2. Bölümde Ermenilerin Türk toplumuna, mimari, tiyatro, sinema, fotoğraf, resim, musiki, edebiyat, dil vs. gibi konularda yaptıkları katkılar ele alınmıştır. 3. Bölümde Cumhuriyet Halk Partisi döneminde ortaya koyulan bazı uygulamalarının tüm azınlıklar gibi Ermenilerin tepkisi ele alındı. 4. Bölümde ise günümüz Ermeni varlığı hakkında bazı güncel bilgiler aktarılmıştır.

ABSTRACT

Relationships among Turks and Armenians began from the IV. Century and maintained until recent years. Until the end of Ottoman Empire these relations became friendly. Even at the time of Turkish Republic these positive relations maintained by the supporting of Atatürk and other ministers. At the beginning of our study, we started from the first meeting of Turks and Armenians and then relations between Turks and Armenians at the time of Ottoman Empire were explained. The time which "Turkish-Armenian Socio-Cultural Relations In The Period Of Turkish Republic" created the main subject of thesis are examined within four chapters. In the first chapter opinions of the founders of Turkish Republic about Armenians were introduced. Especially opinions of Atatürk and his friends were examined carefully, and the situation of Armenians in Turkey after Lozan Agreement were explained. In the second chapter benefits of Armenians to Turkish societies about architecture, theater, cinema, art, music, literature, language, etc. were studied. In the third chapter applications of Republican Party towards Armenians and other minorities were studied. And in the fourth and last chapter some up-to-date information about Armenians were explained.

ÖNSÖZ

Türk-Ermeni ilişkileri araştırılırken Ermenilerin tarihçesi, Ermenilerin nerede ve hangi şartlarda yaşadıkları, ilk Türk-Ermeni ilişkilerinin ne zaman başladığı ve nasıl geliştiği konusu incelenmesi konumuzun anlaşılması açısından zaruridir.

Ermenilerin yaşadıkları Kafkasya ve Anadolu coğrafyası her zaman büyük savaşların, istilaların, yağmaların ve sürgünlerin yaşandığı topraklar olmuştur. Türklerle karşılaşmadan önce Ermeniler, buldukları yerde hakim devletlerin tabiiyeti altında varlıklarını zorla devam ettiren bir topluluk olmuşlardır.

İlk zamanlar Pers yönetiminde kalan Ermeniler, Makedon İmparatorluğu, Romalılar ve daha sonra da Bizanslıların hakimiyetine girmişlerdir. Bu ülkelerin hiçbirinin hakimiyeti altında mutluluğu yakalayamayan Ermeniler hep sürgünler ve istilalar yaşamışlardır. İstilalar öyle bir seviyeye geldi ki Ermeni şehirleri yalnızca Asurlular tarafından 40 kez istilaya uğramıştır.

İlerleyen zaman içinde Hıristiyan dindaşlarının hakimiyeti altında yaşayan Ermeniler yine huzuru yakalayamadılar. Gregoryen mezhebine son derece bağlı olan Ermenilerin, Ortodoksluğu kabul etmemesi nedeniyle Bizans İmparatorları, Ermenileri kafir kabul ederek sürgün etmiş, kiliselerini yağmalamaya kadar varan bir muameleye tabi tutmuşlardır. Bizanslıların bu tutumu yüzyıllarca Ermenilerin Romalılardan nefret etmesine neden olmuştur.

Ermenilerin tarih içindeki bu karanlık dönemleri Türklerle karşılaştıkları ve işbirliğine girdikleri ilk andan itibaren sona ermeye başlamıştır. Türklerin yüzyıllardır ortaya koydukları devlet geleneklerinin temelinde bulunan hoşgörü prensipleri Ermeniler için kurtuluş ümidi olmuştur. 1071'de Anadolu kapılarına gelen Selçuklu Türklerine, Bizans baskısı altında bulunan bazı Ermeni grupları bu yüzden yardım etmiştir. Anadolu'da Türklerle uyum içinde yaşamaya başlayan Ermeniler, Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'nin ardından günümüze kadar uzanan genel olarak bir dostluk çizgisi içinde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Özellikle Osmanlı Devleti döneminde toplumun ve devletin her mertebesinde önemli sorumluluklar verilen ve bunları başarıyla yerine getiren Ermeniler, Osmanlıya sadık bir millet olarak tarihe geçmişlerdir.

Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde Türk-Ermeni ilişkileri ileri bir boyut kazanmıştır. Sosyal birliktelikler dinî mûsamaha ile zirveye çıkmıştır. Fatih,

Bursa'da bulunan Ermenilerin dinî merkezlerini İstanbul'a taşımış ve bir Ermeni Patrikliği kurarak Ermenilerin hiçbir zaman görmediği din özgürlüğünü zirveye çıkarmıştır. Osmanlı Devleti içinde ekonomi, siyaset, sanat alanlarında dinamik bir topluluk olan Ermeniler, devletin en önemli kurumlarında görevler almış ve XVIII. yüzyıla kadar sorunsuz bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

XVIII. yüzyıldan itibaren başta Rusya olmak üzere Avrupalı devletlerin hedefi haline gelen Ermeniler, tarihte olduğu gibi bu dönemde de din propagandası ile karşı karşıya kalmışlardır. Bir zamanlar şiddet ve baskı ile mezhep değiştirmeye zorlanan Ermeniler artık bazı vaat ve sözlerle yüzyıllarca birlikte yaşadıkları Türklere karşı ayaklandırılmaya çalışılmışlardır. Ermenilere yapılan propagandalara rağmen Osmanlı Devleti müsamahalı tavrını değiştirmemiş, Ermenilerin en üst mertebedeki görevlerini sürdürmelerine izin vermiş, Avrupa'ya eğitim için gönderdiği öğrenciler arasında Ermeniler de yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı mücadelelerden başarısız çıkması ve zayıflamaya başlamasıyla birlikte, söz konusu propagandalar neticesinde Ermeniler Osmanlı toprakları içinden kendilerine bir yurt arayışına girmişlerdir. Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın da desteğini aldıklarını düşünerek isyan etme yolunu benimsemiş olan Ermeniler, bu desteklerin aslında bir kukla devlet oluşturmak ve sömürge politikalarının bir sonucu olduğunu anladıklarında yapacak pek bir şeylerinin kalmadığını görmüşlerdir.

I. Dünya Savaşı yıllarında yaptıkları isyan ve tedhiş hareketlerinden dolayı sevk ve iskândan kaçamamışlardır. Milli Mücadele sonrasında gerek içeride yaşanan isyanlara karşı gerekse emperyalist güçlere karşı galip gelen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin imzaladığı Lozan Antlaşması'nın hiçbir maddesinde söz konusu bile edilmemişlerdir. Genel ifadelerle azınlık haklarının bahsedildiği bazı hükümlerde yer alsalar da Batılı devletlerin söz verdiği Ermeni yurdu konusunda her hangi bir kazanım sağlayamamışlardır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla Türk Ermeni ilişkileri farklı bir boyut kazanmıştır. Üniter bir devlet anlayışı ile kurulan yeni Türk devletinin ve idarecilerinin Ermeniler hakkındaki fikir ve görüşleri, Türk toplumunun Ermenilere bakışı, Ermenilerin bu yeni yapı içinde nasıl bir tutum içine girdikleri araştırmacılar için merak konusu olmuştur.

Gerek yabancı gerek yerli kaynaklar incelendiğinde Ermeni meselesi anlatılırken Lozan Antlaşması koyulan son nokta olmaktadır. Hatta Lozan Antlaşması'nda Ermeniler için yapılan tartışmalara yeterince yer verilmediği görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Ermenilerin içinde buldukları durum, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin yöneticilerinin Ermeniler hakkındaki görüşleri ve Ermenilerle Türklerin bu yeni oluşum içinde birbirlerini algılama biçimleri konusuna pek incelenmemiştir.

Cumhuriyet döneminde Türk Ermeni ilişkilerindeki bilinmeyenler bizi Doktora tezi olarak bu yönde bir konu seçimine yöneltti. Araştırmanın en başından itibaren bu dönemle ilgili kaynakların oldukça yetersiz olduğunu görünmesine rağmen, başta bana yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Sray'ın teşvikleri, görüşmelerde bulunduğum bazı Ermeniler, çeşitli dergilerde çıkmış makaleler, Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadelerinin yer aldığı eserler, dönemin olaylarının haber ve makalelerle kaleme alındığı gazeteler, Meclis Zabıt Cerideleri ve az da olsa bazı belgelerin yer aldığı Cumhuriyet Arşivi bizi böyle bir konuyu çalışmak hususunda cesaretlendirdi.

Konu ile ilgili her kaynak, yazarının siyasi düşüncesine, milliyetine bakılmaksızın önyargısız bir şekilde büyük bir itina ile incelendi. Ermeni halkının düşüncelerini öğrenmek açısından araştırma, inceleme, söyleşi, hatırat vd. olmak üzere Ermeni yazarlar tarafından kaleme alınan ve Türkiye'de Türkçe olarak yayınlanan bütün basılı eserler taranmaya çalışıldı. Bazı Ermeni vatandaşlarla görüşmeler yapıldı.

"Cumhuriyet Döneminde Sosyo-Kültürel Açından Türk Ermeni İlişkileri" başlıklı bu doktora tez çalışması hazırlanırken tarafları yargılamak veya bir kördüğümün parçası olmaktan ziyade iki toplumun birbirini algılama biçimini ve yaşanan olaylar olduğu gibi incelenmeye çalışıldı.

Yukarıda içeriğine kısaca değinilen konular işlenirken olayların seyri kronolojik sıraya göre incelenmiştir. Cumhuriyet döneminde basında çıkan haberlerde yaşanan tek düzelik ve haberlerin belli bir kaynaktan çıkmış olması Ermeniler konusunda resmi görüşleri basından da yakalama fırsatı vermiştir. Yine konu ile paralellik gösteren arşiv vesikaları metin içinde yer almıştır. Türk basınının, Ermenilerle ilgili kendi görüş ve düşüncelerinin yanında Ermenice gazetelerden alıntılar da yapması, Ermenilerin görüşlerinin tarafımızdan öğrenilmesinde oldukça yardımcı olmuştur.

Çalışmamızın giriş bölümünde Ermeni tarihine kısaca değinildikten sonra Ermenilerin Türklerden önceki devletlerle olan ilişkileri ele alınmıştır. Daha sonra ilk Türk-Ermeni ilişkilerinin ne zaman hangi koşullarda başladığı tartışılmış, sırasıyla Selçuklu ve Osmanlı dönemleri ele alınmıştır. Ermeni meselesinin doğuşuyla birlikte ortaya çıkan durum ve I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan sevk ve iskân kararı ve uygulamasından söz edilmiştir. Lozan Antlaşması'na kadar olan süreçte yapılan mücadeleler ve sonrasında Ermenilerle yada diğer devletlerle yapılan antlaşmalarda Ermeniler konusunda alınan kararlara değinilmiştir.

Birinci Bölümde ise yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularının Ermeniler hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Özellikle Atatürk'ün görüşleri, Nutuk'tan, çeşitli yerlerde verdiği söylev ve demeçlerinden edindiğimiz bilgilerle ortaya koyulmuştur. Atatürk'ün Ermenilere karşı sergilediği iyi niyet ve hoşgörüyü rağmen kökü dışarıda olan bazı Ermeni militanların Atatürk'e karşı giriştikleri suikast girişimleri tespit edilmiş ve bu da tezimizin bir kısmını oluşturmuştur. Lozan Antlaşması'nda Ermeniler konusu dikkatli bir şekilde incelenmiş ve burada Ermenilerin yaptıkları faaliyetler ve diğer devletlerle birlikte Türk tarafını etkileme çabalarına değinilmiştir. 1924 Anayasasında azınlıklar konusu ile birlikte İnkılaplara Ermenilerin bakış açısı da değerlendirilmiştir. Hatay'ın anavatanına katılması konusunda Ermenilerin tutumları hakkında da pek çok ilginç bilgilerle karşılaşmış ve bu da tez çalışmasına yansıtılmıştır. Bilindiğinin aksine Hatay'ın Türkiye'ye katılması esnasında gerek Hatay'da gerekse Türkiye'de yaşayan pek çok Ermeni Türkiye lehine tavır koymuş ve Türklerle birlikte hareket etmiştir. Bunun da ayrıntıları ilgili bölümde yer almıştır.

İkinci bölümde Cumhuriyet döneminde Ermenilerin sosyo-ekonomik açıdan Türkiye Cumhuriyeti'ne katkıları konusuna değinilmiştir. Ermenilerin Türk toplumuna, mimari, tiyatro, sinema, fotoğraf, resim, musiki, edebiyat, dil vs. gibi konularda yaptıkları katkılar ele alınmıştır. Bu konuda da ilginç bilgilere ulaşılmıştır. Cumhuriyet döneminde isminden sıkça söz ettiren ve ön plana çıkmış bazı Ermeni aydınları hakkında bilgiler yer almıştır. Bunlara ek olarak Türkiye Cumhuriyeti parlamentosunda milletvekili ve parlamenter olarak görev alan Ermenilere de yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde Cumhuriyet Halk Partisi döneminde (Tek Parti Dönemi) ortaya koyulan bazı uygulamaların Ermenilere etkileri ele alındı. Özellikle Ermeni

cemaatince problem olarak algılanan olaylar eldeki tüm kaynaklar incelenmiş ve değerlendirmeleri yapılmaya çalışılmıştır. Memurin Kanunu, yabancıların yapamayacakları işlerle ilgili kanun ve bu düzenlemelerin Ermenilere yansımaları ele alınmıştır. Bununla birlikte 1936 Beyannamesi, Varlık Vergisi, Yirmi Kur'a Askerlik Olayı gibi konular ortaya konulmuştur.

Çalışma konumuzu kapsayan, Cumhuriyet dönemi Türk Ermeni ilişkileri hakkında az sayıda eser ve araştırma olması nedeniyle, kaynaklara ulaşmada bazı problemler yaşanmıştır. Cumhuriyet Arşivi'nin tüm birimleri ile açık olmaması bizi devrin gazetelerine, Meclis Tutanakları'na, Türk ve Ermenilerin hatırat niteliği taşıyan eserlerine yönlendirmiştir. Hatırat niteliği taşıyan bu eserlerin de devrin resmi kaynaklarındaki bilgilerle test edilme imkanı olmadığı için tam anlamı ile doğrulukları tespit edilemeyen bilgilerle karşılaşmıştır. Örneğin Yirmi Kura olayı ile ilgili olarak pek çok Ermeni yurttaşı hatıralarını anlatırken, bu konuda Cumhuriyet Arşivinde araştırmacıya sunulan birkaç belgeden başka bilgi mevcut değildir. Ermeni yurttaşlardan elde edilen bilgilere ise hatırat veya iddiadan öteye gitmemektedir. Ermeni yurttaşları ile bilgi alışverişi konusunda da tarafların bazı kuşkularının bertaraf edilememesinden dolayı eksikler olduğu açıktır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen bu çalışmanın, Cumhuriyet Dönemi Türk Ermeni İlişkileri konusunda araştırma yapacaklar için önemli bir boşluğu dolduracağı düşüncesindeyiz.

Doktora eğitimim süresince çalışmalarına katkıda bulunan ve teşekkür etmem gereken pek çok kişi bulunmaktadır. Her şeyden önce çalışma konumun belirlenmesinde, araştırma safhasında ve sonuçlanmasında yakın ilgisi ile bana yol gösteren hiçbir yardımı esirgemeyen değerli insan danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Saray'a, teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmalarım boyunca her zaman karşılaştığım problemlerin çözümünde yardımcı olan Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu'na, Doç. Dr. Cezmi Eraslan'a, Doç. Dr. Halil Bal'a saygılarımı sunarım. Özellikle, Tezin incelenerek bazı eksikliklerinin tamamlanıp son halini almasında bana yol gösterici olan ve değerli zamanını ayıran değerli hocam Doç. Dr. Ali Arslan'a, sonsuz şükran duygularımı arz ederim. Ayrıca tezin araştırma ve yazımı süresince manevi desteğini hissettiğim eşime de teşekkür ederim.

Cafer ULU
İstanbul 2005

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
ÖZ.....	viii
ABSTRACT.....	viii
KISALTMALAR.....	xvi

GİRİŞ

CUMHURİYET ÖNCESİ TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ

A. ERMENİLER HAKKINDA GENEL BİLGİ.....	1
B. OSMANLI DEVLETİ ÖNCESİ TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	7
1. Ermenilerin Türklerden Önce Diğer Devletlerle Olan İlişkileri.....	7
2. İlk Türk-Ermeni İlişkileri.....	11
C. OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	13
1. Fatih Sultan Mehmet Dönemine Kadar Osmanlı Ülkesinde Ermeniler.....	13
2. İstanbul'un Fethi ve Sonrasında Ermeniler.....	14
3. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Genel Durumu.....	18
D. ERMENİ SORUNUNUN DOĞUŞU VE BUNU HAZIRLAYAN ETKENLER23	
1. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Diğer Devletlerin Etkisi.....	25
2. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının Etkisi.....	32
E. ERMENİLER'İN ÖRGÜTLENMESİ VE KOMİTELER.....	35
1. Osmanlı Coğrafyasında İlk Ermeni Dernek ve Örgütleri.....	36
2. Hınçak Komitesi.....	38
3. Taşnaksutyun Komitesi.....	39
4. Osmanlı Coğrafyasında Yaşanan Ermeni İsyanları.....	42
F. I. DÜNYA SAVAŞINDA ERMENİ SORUNU, SEVK VE İSKAN KARARI ...	45
1. Sevk ve İskân Kararının Alınması ve Uygulanması.....	48

I. BÖLÜM
CUMHURİYETİN İLANI, LOZAN VE ATATÜRK'E GÖRE ERMENİLER

A. LOZAN KONFERANSI ÖNCESİNDE YAPILAN ANTLAŞMALARDA ERMENİLER	52
1. Mondros Ateşkes Antlaşması ve Ermeniler.....	52
2. Sevr Antlaşması ve Ermeniler.....	55
3. Gümrü Antlaşması ve Ermeniler.....	57
B. MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA ERMENİLER VE FAALİYETLERİ	62
1. Millî Mücadele'de Ermenilerin Zararlı Faaliyetleri.....	62
2. Millî Mücadele'ye Yardım Eden Bazı Ermeni Yurttaşlar	66
a. Hasan ve Necati.....	68
b. Pandikyan.....	69
c. David Sahakkulu	70
d. Madam Blanş	71
C. LOZAN KONFERANSI VE ERMENİLER.....	72
1. Lozan Konferansı'nda Ermenilerin Faaliyetleri.....	74
2. Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesinin Görüşülmesi	80
3. Lozan Konferansı'nda Azınlıklarla İlgili Maddeler.....	93
4. Lozan Görüşmeleri Esnasında İsmet Paşa'ya Suikast Söylentileri.....	98
5. Lozan Görüşmelerinde ve Sonrasında Türkiye'deki Ermenilerin Tutumu.....	101
D. ATATÜRK VE ERMENİLER.....	103
1. Atatürk'ün Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri	103
2. Misak-ı Millî Kararları Çerçevesinde Atatürk'ün Azınlıklar Politikası	111
3. T.B.M.M'nin Azınlık Politikası ve Ermeniler	114
E. ATATÜRK'E ERMENİLERCE SUİKAST GİRİŞİMİ VE TÜRKİYE ERMENİLERİNİN TEPKİLERİ	123
1. Atatürk'e Karşı Yapılmak İstenen Suikast Girişimleri	125
2. Atatürk'e Karşı Yapılmak İstenen Suikast Girişimlerine Türkiye Ermenilerinin Tepkisi.....	134
F. ATATÜRK'E "HİZMET EDEN" BAZI ERMENİLER	136
1. Agop Martayan Dilaçar.....	136
a. Agop Martayan Dilaçar'ın Eserleri ve Yaptığı Çalışmalar	138
b. Atatürk Tarafından "Dilaçar" Soyadının Verilmesi.....	142

2. Hagop Vahram Çerçiyen	145
3. Karabet Tombalyan.....	147
G. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİ ÖRGÜTLERİNİN TÜRKİYE'DEKİ FAALİYETLERİ	148

II. BÖLÜM CUMHURİYET DÖNEMİ SOSYAL, KÜLTÜREL VE SİYASAL HAYATTA ERMENİLER

A. 1924 ANAYASASI VE ERMENİLER	155
B. ERMENİLERİN AZINLIK HAKLARINDAN VAZGEÇMELERİ.....	157
C. TÜRK VE ERMENİLER ARASINDA SOSYO-KÜLTÜREL VE EDEBİYAT ALANINDA ETKİLEŞİM	162
1. Sosyo-Kültürel Etkileşim	162
2. Dil ve Edebiyat Alanında Etkileşim.....	167
D. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİLERİN SANAT ALANINDAKİ FAALİYETLERİ VE BAZI ERMENİ SANATÇILAR	176
1. Müzik	177
2. Tiyatro.....	181
3. Opera	187
4. Resim-Heykel-Fotoğraf:	188
a. Resim.....	188
b. Heykel.....	192
c. Fotoğraf.....	193
E. CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK SPORUNDA ERMENİLER	194
1. Olimpiyat Oyunlarında Türkiye'yi Temsil Eden Atlet Vahram Papazyan.....	197
2. Cumhuriyet Tarihinde Bazı Ermeni Sporcular	199
F. CUMHURİYET TÜRKİYESİNDE SİYASET VE PARLAMENTODA ERMENİLER	202
1. Berç Keresteciyen Türker (1934-1942 Afyon Bağımsız Milletvekili).....	205
2. Münib Boya (Hakkari ve Van Milletvekili).....	208
3. Dr. Andre Vahram-İstanbul DP Milletvekili (1950-1954)	208
4. Dr. Zakar Tarver X-XI. Dönem İstanbul DP Milletvekili (1954-1957)	209
5. Berç Sahak Turan-İstanbul DP Milletvekili (Cumhuriyet Senatosu Üyesi (1961- 1964)	209

6. Hermine Agavni Kalüstyán (Milli Birlik Komitesi Üyesi).....	210
7. Siyasal Partilerin Azınlıklara Yaklaşımları ve Seçimlerde Ermeniler.....	210
G. HATAY'IN TÜRKİYE'YE KATILIMASI VE ERMENİ CEMAATİNİN	
TUTUMU.....	214
1. Hatay'ın İşgali Esnasında ve Anavatana Katılımı Sürecinde Ermenilerin Tutumu.....	224
2. İskenderun'daki Bazı Ermenilerin Türklük Aleyhine Hareket Etmelerine Türkiye Ermenilerinin Tepkisi	227
3. İskenderun'da Türklerle Birlikte Hareket Eden Ermenilere Türkiye Ermenilerinden Destek.....	230
4. Hatay'ın Türkiye'ye İlhakı ve Bazı Ermenilerin Başka Yerlere Göç Etmesi	236
8. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİLERİN DEVLET KURUMLARINA	
HİBE VE YARDIMLARI	238

III. BÖLÜM

CHP'NİN BAZI UYGULAMALARINA ERMENİLERİN TEPKİLERİ

A. ERMENİ CEMAATİNİN TÜRKİYEDE YAŞADIKLARINI İFADE	
ETTİKLERİ BAZI SORUNLAR.....	241
B. MİLLİYETÇİLİK POLİTİKALARININ “TÜRKLEŞTİRME” OLARAK	
ALGILANMASI.....	244
C. VATANDAŞLARIN TÜRKÇE KONUŞMASINA YÖNELİK POLİTİKALAR	251
D. İŞ HAYATINDA VE KAMU ALANINDA YAPILAN MİLLİLEŞME	
ÇALIŞMALARI.....	260
1. Memurın Kanunu	263
2. Yabancıların Yapamayacakları İşlerle İlgili Kanun ve Uygulaması.....	264
E. 1936 BEYANNAMESİ VE ERMENİ VAKIFLARINA ETKİSİ.....	266
1. Vakıfların Gelişim Süreci ve Osmanlı Döneminde Vakıfların Sosyal Hayata	
Katkıları	266
2. Osmanlı Devleti'nde Gelişen Özgürlüklerin Azınlık Vakıflarına Yansımaları ...	267
3. Lozan'da Azınlık Vakıfları Konusu.....	273
4. Cumhuriyet Döneminde Yapılan Düzenlemeler.....	274
5. 1936 Beyannamesi ve 1974 Yılında Başlayan Hukuki Süreç ile Ermeni Vakıf	
Mallarının Durumu	276
F. YİRMİ KURRA ASKERLİK OLAYI VE ERMENİLER	280

1. Osmanlı'da Azınlıkların Askerlik Durumu.....	280
2. Yirmi Kurra İhtiyatların Askere Çağırılması	282
3. Yirmi Kurra İhtiyatlar Olayının Nedenleri	287
4. Yirmi Kurra İhtiyatlar Olayının Sona Ermesi.....	288
G. VARLIK VERGİSİ VE ERMENİLER	289
1. Varlık Vergisi Öncesi Yaşanan Gelişmeler	289
2. Varlık Vergisinin Nedenleri.....	291
3. Varlık Vergisi Kanunu'nun Hazırlanması ve Kabul Edilmesi.....	293
4. Varlık Vergisinin Uygulanması	294
5. Varlık Vergisi'ni Ödemeyenlerin Devlet Hizmetinde Çalıştırılması.....	297
6. Varlık Vergisinin Tasfiyesi.....	300

IV. BÖLÜM CUMHURİYET DÖNEMİNDE NÜFUS VE KURUMLARIYLA ERMENİ VARLIĞI

A. TÜRKİYE'DE ERMENİ BASIN VE YAYINI	302
1. Cumhuriyet Döneminde Ermeni Basını.....	305
2. Günümüzde Çıkan Ermeni Süreli Yayınlar	311
3. Ermeni Gazetelerinde Çıkan Yayınlardan Dolayı Alınan Kararlar	316
4. Ermeni Basınında Propaganda Amaçlı Yayınlar Hakkında Alınan Önlemler.....	318
5. Yasaklanan Gazete ve Dergiler.....	319
6. Yasaklanan Kitaplar	321
B. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİ GÖÇLERİ VE NÜFUSU	324
1. Osmanlı Dönemi Ermeni Göçleri	326
2. Cumhuriyet Dönemi Ermeni Göçleri.....	328
a. Dış Göçler	329
b. İç Göçler.....	330
3. Cumhuriyet Döneminde Yapılan Nüfus Sayımları ve Ermeniler	335
4. 1927 Nüfus Sayımı ve Ermeni Nüfusu	336
5. 1935 Sayımlarına Göre Ermeniler	341
C. ERMENİ OKULLARI VE YAPILAN DÜZENLEMELER.....	342
1. Cumhuriyet Öncesi Ermeni Okulları ve Gelişimi.....	343

2. Ermeni Okullarının Diğer Devletlerin Tesiri Altına Girmesi ve Misyoner Okullarının Ermenilere Etkisi	345
3. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Ermeni Okulları.....	349
4. Lozan'da Ermeni Okulları Meselesi ve Cumhuriyet Döneminde Bu Okulların Durumu	353
a. Ermeni Eğitim Kurumları Hakkında Lozan'da Alınan Kararlar.....	353
b. Cumhuriyet Döneminde Laik Eğitime Geçiş ve Ermeni Okullarının Denetlenmesine Yönelik Çalışmalar.....	355
c. Tevhid-i Tedrisat Kanunu	355
d. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu.....	357
e. Okullarla İlgili Genelgeler ve Ermeni Okulları.....	357
i. 1924 Yılı Genelgesi	357
ii. 1925 Yılı Genelgesi	358
iii. 1926 Genelgesi	359
5. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitimde Uygulanan Milliyetçilik Politikaları:.....	365
6. Ermeni Okullarında Türkçe Verilecek Dersler Hakkında Yapılan Düzenlemeler	369
7. Ermeni Okullarının Sayılarının Azalması ve Bunun Başlıca Nedenleri.....	376
D. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİ PATRİKHANESİ VE KİLİSELER	381
1. Cumhuriyet Döneminde Görev Yapan Patrikler.....	383
SONUÇ	384
BİBLİYOGRAFYA	390
EKLER	428
ÖZGEÇMİŞ	461

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ATASE	Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
ATBD	Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
BEO	Babiâli Evrak Odası
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Def.	Defter
DH. ŞFR.	Dahiliye Şifre
Dos.	Dosya
Evr.	Evrak
Haz.	Hazırlayan
İ.Ü	İstanbul Üniversitesi
Krt.	Karton
Ksm.	Kısım
nr. no. nu.	Numara
O.B.E	Osmanlı Belgelerinde Ermeniler
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	Sayfa
şb.	Şube
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Trc.	Tercüme
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
Zrf.	Zarf

GİRİŞ

CUMHURİYET ÖNCESİ TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ

A. ERMENİ TARİHİ HAKKINDA GENEL BİLGİ

Ermeniler, Anadolu'nun "otokton" ahalisi olmayıp buraya dışarıdan geldikleri sabit olmakla birlikte, Anadolu'nun halklarından biridir. Nereden nasıl geldikleri halen tartışılan Ermeniler, tarihte Kafkasya, Anadolu ve İran bölgelerinde dağınık bir şekilde yaşamışlardır. Bu dağınıklıkları nüfus oranlarına da yansımış ve hiç bir bölgede diğer halklara karşı çoğunluğu sağlayamamışlardır. Bu yüzden; tarihteki Ermeni krallık veya prenslik adı altında meydana getirdikleri siyasal yapılanmalar her zaman "vassal" statüsünde kalmıştır.

Sistemli ve düzenli bir devlet yapısı oluşturamayan, farklı bölgelerdeki Ermenileri birbirine bağlama görevini "Ermeni Kilisesi" üstlenmiştir. Ermeniler, Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra bu dini kendilerine özgü bir şekilde yorumlayarak milli bir kilise oluşturmuşlardır. Kilise, Ermenileri ortak vatan ve tarih anlayışından daha çok, aynı dine inananlar ve Gregoryen kilisesine bağlı olanlar temelinde birleştirmeyi amaçlamıştır. Bu durum günümüze de yansımış ve dünyanın çeşitli ülkelerinde dağınık bir halde yaşayan yaklaşık 7.000.000 Ermeni din ekseninde birlikte hareket etmektedirler.

Ermeniler, uzun yıllar başka devletlerin vassalı olduktan ve büyük baskılara maruz kaldıktan sonra, Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ve bölgede kısa sürede mutlak hakim konumuna ulaşmaları ile kaderleri olumlu bir yönde değişmiştir.

"Ermeni" ifadesine ilk olarak Pers Kralı I. Darius'un M.Ö. 521 tarihli Bistun yazıtında rastlanmıştır. Darius, Ergani-Elazığ bölgesinde ayaklanan bir kavimle ilgili olarak "Armina ve Arminia"dan söz etmektedir. Bu yazıttan önce Ermeni adına başka herhangi bir kitap, belge veya anıtta rastlanmamıştır.¹ Bu yazıta göre Ermenistan Darius İmparatorluğu'na dahil bir eyalettir. Daha sonra Ermenistan ve

¹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 101. Halil Kemal Türközü "Arménia" adının tarihte ilk kez aynı yazıtta M.Ö. 518 yılında zikredildiğini ifade etmektedir (Halil Kemal Türközü, **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, İstanbul, Türk Kültürü Araştırmaları Vakfı, 1982, s. 1).

Ermeni adlarına M.Ö. 484-430 tarihleri arasında yaşamış olduğu kabul edilen Herodot'un tarihinde rastlanmaktadır.²

Ermenistan diye anılan bölge hemen her zaman büyük devletlerin çatıştığı bir alan olduğu için Ermeniler, sürekli el değiştirerek yüzyıllarca çeşitli devletlerin yönetiminde kalmış, tarihin hiç bir döneminde ulusal, sürekli ve tamamen bağımsız bir siyasî teşkilatlanmaya sahip olamamışlardır. Ancak, zaman zaman uzun ömürlü olmayan bağımlı derebeylikler kurabilmişlerdir. Başka toplumlarla olan beraberliklerinde azınlık olmaktan kurtulamadıkları gibi o devletlerin himayesinde yaşamak zorunda kalmışlardır.³ Türklerin idaresine girene kadar, Ermeniler yaşadıkları toplumlar arasında ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşler, bazı yerlerde köpeklere, "Ermeni" ifadesi isim olarak verilmek sureti ile aşağılanmışlardır.⁴

Ermenilerin köken ve ana yurtları meselesi oldukça tartışmalıdır. Ermenilerin kökenleri konusundaki görüş farklılıklarına rağmen araştırmacılar, birkaç tez üzerinde yoğunlaşmaktadırlar.

Nuh Peygamberin Torunlarına Dayandırılan Görüş

İlk dönem tarihçiler başta olmak üzere bir kısım Ermeni tarihçisi, Ermenilerin kökenini Nuh peygamberin torunlarından Hayk'a dayandırmaktadır. Kaynakları efsanelere dayanmasına rağmen, pek çok Ermeni de bu görüşü benimsemektedir. Bu görüşe göre Nuh'un gemisi Ağrı (Ermenice Masis ya da Ararat) dağına oturmuştur. Tufan sona erdikten sonra Nuh'un torunlarından bir kısmı Ararat dağı etrafında kalırken diğerleri Mezopotamya bölgesine gitmişlerdir. Nuh peygamberin dağılan torunlarından ilerleyen yıllarda Hayk tekrar Ararat bölgesine geldi ve burada kalanlarla birleşti. Nuh'un torunlarından Hayk 400 yıl bu bölgede yaşayarak

² Azmi Süslü, "Tarihte Ermeniler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 23, Ocak 1987, s. 67.

³ Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerinin Düşünceleri", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, İzmir, 1983, s. 115; H. Kemal Türközü, "Ermeni Yurdu Hikayesi ve Ermeni İddialarının Çürüklüğü", **Türk Kültürü**, Sayı 223-224, s. 68; Hayri Mutluçağ, **İzmir Ermeni İhtilal Komitesi ve Terör**, İstanbul, 1986, s. 6.

⁴ Kazım Karabekir, "Ermeniler Nereden Geldiler-Nereye Gidiyorlar? VI", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Ocak 1987, Sayı 23, s. 69; 1050'li yıllarda Kayseri'de Mark adında bir episkopos, köpeğine Armen adını vermiştir (Uras, a.g.e., s. 77)

sınırlarını Babil'e kadar genişletmiştir.⁵ Hayk efsanesinden ilk bahsedenlerden Horenli Movses de Ermenilerin atası olarak kabul ettiği Hayk'ı, Nuh peygamberin silsilesinden Torgom veya Torgoman'ın oğlu olarak belirtmektedir.⁶

Yine bu görüşü destekleyen kaynaklardan birinde yer alan rivayete göre: Ermeniler hakkında ilk araştırmaları yapan, Kalde ve Yunan yazını uzmanı ve bilge bir Asuri olan Mar Apas (Abas) Katina, Vağarşag'ın talimatı üzerine Ninovadaki (Niniv) Kraliyet kütüphanesinde araştırma yaptı ve kentten arşivlerinde çok eskiden kalma bir kitap bulmuştur. Eserin başında; "bu kitap Büyük İskender'in emri ile Kalde dilinden Yunanca'ya çevrilmiştir. Atalarımızın gerçek tarihi burada yazılıdır" ifadesi yer almaktadır. Katina'nın kraliyet kütüphanesinde çalışırken bulduğu Kalde dilinden Yunanca'ya çevrilmiş bu el yazması kitaba⁷ göre Ermeni tarihi; Nuh peygamberin oğullarında Habadoste (Hapet)'in torunlarından Hayg'a dayanmaktadır.

Urartulara Dayandırılan Görüş

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Fransız tarihçileri arasında taraftar bulan bu görüşe göre; Ermenilerin kökeni Urartulara dayanmaktadır. Bu görüş özellikle Osmanlı Devleti'nden Ermeniler için toprak talep edildiği bir dönemde gündeme gelmiştir. Ermeni lobisine mensup kişiler bu talebe meşruiyet kazandırmak için propaganda yapmış ve bu görüşü ısrarla vurgulamıştır.⁸

Hititlere Dayandırılan Görüş

Ermenilerin M.Ö. VI. yüzyıldan önce Suriye ve Kilikya bölgesinde yaşayan Hititler oldukları, bu topluluğun Urartu Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte Fırat ve

⁵ Keğam Kerovpyan, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, Çev. Sarkis Seropyan, İstanbul, Aras Yayınları, 2000, s. 72 ; M. Sadi Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990, s. 49-52.

⁶ Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 11.

⁷ Ermeni ve bazı Batı yazarları bu eseri Ermeni tarihi yazımında temel eser kabul etmektedir. Ancak, bu eserin yazıldığı tarih, yazarın kişi ve eserin içerdiği bilgiler konusunda çeşitli kuşkular söz konusudur. Geniş bilgi için bkz. Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Ortaçağ Ermeni Kaynakları", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 5, Temmuz 1985, s. 55-57.

⁸ Osman Karabıyık, **Türk Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü**, İstanbul, Hizmet Yayınları, 1984, s. 11.

Dicle nehirlerinin kaynakları civarıyla Aras bölgesine göç ettikleri şeklinde bir tezdır. Bu fikri ileri sürenler, Ermenice’de bulunan Hitit dilinden bir kaç kelimeyi delil olarak göstermektedirler. Ancak bu görüş birkaç kişi dışında pek fazla taraftar bulamamıştır.⁹

Ermenilerin Balkan Kökenli Bir Trak-Frig Soyuna Dayanması

XX. yüzyılın başlarında ortaya atılan bu teori günümüzde Batılı ve Ermeni tarihçileri arasında en çok kabul gören görüştür. Bu görüşe göre, Ermeniler Balkan kökenli ve Trak-Frig soyundandır. İlliryalıların baskısı ile M.Ö. VI. veya VII. yüzyılda Doğu Anadolu’ya yerleşmişlerdir. Ermeni adına ilk kez M.Ö. 521 yılında Pers Kralı Darius’un Bistum yazıtında rastlanması ve Darius’un “Ermenileri yendim” demesinin bu görüşü doğruladığı düşünülmektedir. Ayrıca bu görüş Ermenileri Urartularla ilişkilendiren teoriyi kendiliğinden çökertmektedir.¹⁰

Ermenilerin Pek Çok İrkin Birleşmesinden Oluşması

Buna göre; siyasî ve tarihsel veriler yerel ırk guruplarının kaynaşması sonucu MÖ VII. yüzyıl ve sonrasında yüzlerce yıllık bir süreçte Ermeni milleti doğmuştur.¹¹ Bu görüşe Ermeni ırkı konusunda araştırma yapan Prof. Dr. R. Vermont, E. Chanster, J. Deniker, Robert de Cais, N. Cassovich, W. S. Monroe gibi bilim adamları da katılmaktadır. Bu araştırmacılar, Ermenilerin oturdukları bölgedeki diğer kavimlerle akrabalık kurduklarını ve bazı yerlerde diğer kavimlerden Ermenileri ayırmanın oldukça güç olduğunu ifade etmektedirler.¹² Ermeni ırkını oluşturan söz konusu yerel ırklar ise şöyle sıralanmıştır; Urartular, Hurriler, Kafkasyalılar ve diğer yerel ırkların yanı sıra Hititler Küçük Asya’da Firigler, Kimmer, İskit ve İran’dan gelen ırkların da yer aldığı düşünülmektedir.¹³ Ermeni araştırmacı Prof. Dr. A.

⁹ Uras, a.g.e., s. 101; Koçaş, a.g.e., s. 49-52; İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, 1984, s. 4.

¹⁰ **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, Ankara. Dış Politika Enstitüsü Yayınları, 1989, s. 1.

¹¹ Kerovpyan, a.g.e. s. 80-81.

¹² Necla Başgün, **Türk Ermeni İlişkileri Abdülhamit’in Cülusundan Zamanımıza Kadar**, İstanbul, Töre Devlet Yayınları, 1973, s. 15.

¹³ Kerovpyan, a.g.e., s. 83.

Gariptyan da Ermeniler hakkında; "...güçlü bir ırkın kolu olmadıkları gibi yerel soya dayalı olarak birlikte yaşam sürdüren küçük toplulukların karşılıklı kaynaşmasıyla, siyasi ekonomik etkileşimle, üretici güçlerin gelişmesi ile oluşmuş bir halk" olduklarını ifade ettikten sonra Ermeni halkının en az 200 soyun birleşmesinden oluştuğunu söylemektedir.¹⁴

Ermenileri Turan Irkına Dayandıran Görüş

Ermeniler ile bazı Türk ve Azeri boyları arasındaki kültür, gelenek ve dildeki benzerliklere bakılarak bu görüş ortaya atılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türklük kavramının ön plana çıkması, "Güneş Dil Teorisi" gibi teorilerin ortaya atılması Ermenilerin Turan ırkından geldikleri görüşünün bazı Türk yazarlar tarafından da destek görmesini sağlamıştır. Bu çerçevede Ermenilerin Hititlerden geldikleri ve "Hata" Türklerine mensup oldukları dile getirilmiştir. Kazım Karabekir de bir makalesinde bu görüşe destek vermiş ve bu konuda; "... son zamanlarda Ermenilerin de Türk ırkından oldukları anlaşılmaktadır." şeklinde kesin bir ifade kullanmıştır.¹⁵ 1952 yılında M. Fahrettin Kırzioğlu da "Dede Korkut Oğuznameleri" adlı eserinde, Ermenilerin Türk olabileceği konusu üzerinde ısrarla durmuştur. Kırzioğlu "Ermenilik" ile ilgili açıklamasında;¹⁶ "Anadili belki de Hıristiyanlıktan öncesinden beri kesintisiz olarak hep Türkçe olagelen ve Tevrat-İncil ile Dua Kitapları da "Mesrop Alfabeti" ile Türkçe yazılan "Albanlı/Aranlı (Karabağ-Genceli) Gregoryenler" ile dilleri ve folkloru-etnografyası eski "Areveordik" (Güneş oğulları) mezhebiyle, at ve koyun (koç) heykelleri mezar taşları geleneği devam ettiren "Alevî ve Türkmen/Zaza" koluna yakın olan boy ve oymakların Hıristiyanlarını da, topluluğunu katma fırsatını kaçırmayan Ermenilik..."¹⁷ şeklinde bahsetmektedir.

Ermenilerin kökenlerinin Turanî ırklara dayandığı görüşüne Bazı Ermeni asıllı yazarlar da katılmaktadır. Bunlardan biri Prof. Minasyan'dır. Minasyan'ın, A.B.D'de "Mişak" isimli bir Ermeni dergisinde yayınladığı ve 9.11.1932 yılında

¹⁴ Kerovpyan, a.g.e., s. 72.

¹⁵ Kazım Karabekir, **Ermeni Dosyası**, Der. Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yayınları, 1994, s.40-41; Kazım Karabekir, "Ermeniler Nereden Geldiler Nereye Gidiyorlar II", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 19, Eylül 1986, s. 67.

¹⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Armenya/Yukarı Ellerde 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi", **Atatürk Üniversitesinin Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler**, IV, Ankara, Kalite Matbaası. 1978, s. 46.

¹⁷ Edip Yavuz da Ermenilerin Türk olabileceği konusunda fikir beyan etmektedir. Edip Yavuz, **Tarih Boyunca Türk Kavimleri**, Ankara, 1968, s. 137-143.

Jamanak gazetesinde tercümesi iktibas edilen “Biz Türküz” isimli makalesinde Ermenilerin kökenleri konusunda şu fikirleri savunmaktadır;¹⁸ “... Ermeniler ve Türkler müşterek vatan kardeşiyiz ve aynı ırka mensubuz. Türkler ve Ermeniler kendi öz medeniyetimize dönmeliyiz... Irkın sesi Türk ve Ermeni kalplerinde aksetmelidir. Türk ve Ermeni müşterek vatanı olan Anadolu’dan bir çok milletler ve medeniyetler gelip geçmiştir. Fakat asıl cihana medeniyet saçanın Türk ırkı olduğu görülüyor. Alp ırkına mensup olan bizlerin yaptığımız hizmetlere göre Ari vesairenin hizmeti içindir. Ermenilerin yapması lazım gelen şeyler şunlardır: Basınla Türk sevgisi telkin olunmalıdır... Türk-Ermeni yemeği aile hayatı ve muamelesi birdir. İhtaklarda bir çok birlikler vardır. Rumlarda ise tamamen zıttır...”

Ermenilerin Turanî boyları ile akrabalıkları konusuna sıcak bakan Ermeni yazarlardan biri de Levon Dabağyan’dır. Dabağyan;¹⁹ “Kimmerler ile akraba olan Frigler’in, Ermenilerle de akraba oluşu, Kimmerlerle aynı soydan olan Bulgarların da Türklerle aynı soydan gelmesine yol açmaz mı? Sorusunu sorarak “Ermeniler Turanî ırktır” ifadesini kullanmakta ve bu görüşe sıcak yaklaşmaktadır.

Ermenilerin hangi kökenden oldukları konusu halen tam netlik kazanmış değildir. Gerçekte Ermeniler hangi görüşü benimserse benimsesinler üzerinde durdukları konu; Ermenilerin Anadolu’daki varlıklarını olabildiğince eskiye dayandırarak, bölgenin en eski halklarından biri olduklarını kamuoyuna inandırmaya çalışmaktadırlar. Bu yolla Türklerin, binlerce yıllık Ermeni anayurdunu işgal ettiği vurgusu yapılmaktadırlar.

---

¹⁸ Karabekir, a.g.e, s. 42.

¹⁹ Karabiyik, a.g.e., s. 11.

B. OSMANLI DEVLETİ ÖNCESİ TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

1. Ermenilerin Türklerden Önce Diğer Devletlerle Olan İlişkileri

M.Ö. 521 tarihine kadar Pers yönetiminde kalan Ermeniler, M.Ö. 331'de III. Darius'un Büyük İskender'e yenilmesi üzerine, M.Ö. 66'ya kadar fiilen Makedonya İmparatorluğu hakimiyetine girdiler. M.Ö. 66'da Roma generali Pompe'nin bu bölgeyi işgal etmesi ile Romalıların egemenliğine giren Ermeniler, zaman zaman İran ve Romalılar arasında el değiştirdiler. 63 yılından 629'a kadar Bizans ile İranlılar arasında süren savaşlarda Ermenilerin meskun olduğu bölgelerin hakimiyeti bu iki ülke arasında büyük sorun oldu. Sonunda İranlıların kesin olarak Bizans'a yenilmesi ile Ermeniler Bizans idaresi altına girdiler.

İslâmiyet'in Arap Yarımadası'nda doğup, Müslümanların VII. yüzyıldan sonra İslâm'ı yaymak amacı ile başladıkları fütihat hareketleri sonucu, 642 yılında yapılan ve 35.000 Ermeni'nin tutsak alınması ile sonuçlanan savaş sonrasında Ermeniler, Arapların nüfuzu altına girdiler. Bu savaş sonrasında oluşan siyasal durum nedeni ile Anadolu'ya geçişte önem arz eden bölgedeki Ermeniler Bizans İmparatorları tarafından Anadolu içlerine yada Trakya'ya sürgün edildiler.²⁰

Büyük Selçuklu Devleti'nin 1040'da kuruluşundan sonra, Bizans ordusu Tuğrul Bey'in amcazadesi Kutalmış tarafından 1045'te yenildi. 1048'de Tuğrul Bey Pasinlerde, 1071'de de Alparslan Malazgirt'te Bizans ordusunu mağlup etti. Böylece bölgede bulunan Ermeniler, Türk hakimiyetine girmiş oldular.²¹ Bu tarihten sonra Ermeniler çeşitli adlar altında kurulan Türk devletleri çatısı altında günümüze kadar varlıklarını sürdürdüler.

Ermeniler Türk hakimiyeti altına girinceye kadar diğer devletler tarafından sürekli baskı ve sürgüne tabi tutulduğu gibi yaşadıkları coğrafya yağmalanarak

²⁰ Abdülkadir Yuvalı, "Tarihi Devirlerde Ermenilerin İdari Statüleri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (2-5 Nisan 1990)*, Ankara, 1990, s. 129

²¹ Urfalı Mateos, Ermenilerin Türk hakimiyeti altında olmaktan memnun oluşlarını ifade ederken Melikşah hakkında şu sözlerine yer vermiştir; "... Melikşah hakimiyeti boyunca Allah'ın yardımına mazhar oldu. O, bütün ülkeleri fethetti ve Ermenistan'ı sulh ve asayişe kavuşturdu.". Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, T.T.K., 1983, s. 18-23.

parçalanmıştır. Bunun ilk ve belirgin örnekleri Sasaniler döneminde görülmüştür. İlk zamanlar Sasaniler tarafından ateşe tapan Ermeniler, 301'de Hıristiyanlığı kabul edince ateşe tapmaya son vermişlerdir.²² Bunun üzerine Sasani hükümdarları Ermenilerin tekrar ateşperestliğe dönmeleri için binlerce Ermeni'yi İran içlerine sürgüne göndermişlerdir.²³

Ermeniler, İranlılardan sonra Romalılar tarafından da baskıya maruz kalmışlardır. Ermeniler gibi Hıristiyan²⁴ olan Bizans imparatorları, bu kez Ermenilere mezhep ve ırk farkından dolayı baskı ve işkence yapmışlardır. Ermeniler bu baskılardan dolayı 657'de kendi istekleri ile Muaviye döneminde Arap hakimiyetine geçmişlerdir. Bunun üzerine imparator Justinien bizzat Ermenistan'a gelerek Ermenilerden, tekrar Bizans hakimiyetine katılmalarını istemişse de Ermeniler verdikleri cevapta ;²⁵ "... size itaatimiz bir çok defalar hakaretlerle mükafatlandırıldı. Size sadakat yemini etmemiz kendimizi yokluk ve yıkılmaya bırakmıştır. Bizi hakkımızda himayelerini iyi kullanan bu günkü sahiplerimize bırakınız" ifadesini kullanmışlardır.

Bizans, daha sonraki yıllarda Ermeni toplumu üzerindeki dinî ve siyasi baskısını daha da artırmış, Doğu'da bulunan Gregoryen kilisesini ve cemaatini Ortodoks kilisesine bağlayarak Rumlaştırma politikası izlemiştir. Bu girişim

²² Ermeniler ilk zamanlar çoğu toplumlar gibi putperest inançlara sahiptiler. Güneşe, aya, ateşe, suya, toprağa taparlardı. Üstü sürekli karla kaplı olan Ağrı, Nemrut, Süphan gibi dağlara, yıldızlara, gezegenlere, güvercin, şahin, kartal, boğa gibi hayvanlara, çınar, sos (gümüşlü kavak) gibi ağaçlara, hayalî tanrılara ve iyi-kötü ruhlara taparlardı. Ermeniler için bu sembollerden en güçlüsü Arev yada Arek dedikleri Güneştir. Ermeniler Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra da Zerdüşt ve putperest geleneklerinin tesirleri sürmüştür. Kilise mihraplarının Doğu'ya yönelmiş olması, ayinlerinde doğuya dönerek yakarmaları ve güneşe ait ilahiler okumaları bunun bir tezahürü olarak kabul edilmektedir (Kerovpyan, a.g.e., s. 60-61; Şenol Kantarcı, "Katolik Ermenilerin Anadolu'daki Faaliyetleri". **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler-Elazığ 17-19 Ekim 2001)**, Elazığ, 2002, s. 438-439; Metin, a.g.e., s 21).

²³ Ahmet Hulki Saral, **Ermeni Meselesi**, Ankara. Genel Kurmay Basımevi, 1970. s. 30; Feridun Demirtekin, **Malazgirt Meydan Muharebesi**, İstanbul, 1943. s. 43.

²⁴ Ermeniler Hıristiyanlığı ilk olarak yaklaşık 300 veya 301 tarihinde Greguar (Kirkor) Lusavoriç'in çabaları ile kabul ettiler. İlk Katogikosları olan Kirkor Lusavoriç, eski tapınakları yıktırması, saray büyüklerini ve halkını vaftiz etmiştir. Kirkor, Suriye ve Kapadokya'dan Hıristiyan rahipler getirerek Hıristiyanlığın Ermenistan'da yaygınlaşmasını sağlamıştır. Aziz Kirkor ilk büyük Ermeni kilisesini de inşaa ettirerek Gregorien (Kirkoriye) kilisesini kurmuştur (M. Van der Beek. **İngiltere ve Ermeniler (1839-1904)**, Fransızca'dan Çev. Bayram Kodaman, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1994, s. 15; Saral, a.g.e., s. 30; Demirtekin, a.g.e, s. 47). Ermeniler, kendilerini Hıristiyanlığı kabul eden ilk devlet olarak görürler. Rivayete göre; İsa Peygamber Eçmiyazin'e inmiş, Ermeni kilisesini kurmuş ve bu kiliseyi Doğu ve Batı'daki patriklerden ayrı ve başlı başına bir örgüt olarak meydana çıkarmıştır (Kantarcı, a.g.m., s. 438-439-440).

²⁵ Uras, a.g.e., s. 72.

yüzünden Ermeniler ve Rumlar arasında aşılması mümkün olmayan düşmanlık ve nefret hiç eksilmemiştir.²⁶ Bizans'ın Ermenilere baskısı öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki; İmparator Konstantin, Ermeni Katogikosu Nerses Şinog'a (641-661) Tovin'de zorla Rumca ayin yaptırmıştır.²⁷

Bu baskı ve sürgün uygulamalarında İmparator II. Basil (976-1025) ve IX. Konstantin Monamague (1042-1055) Ermenilere karşı çok acımasız davranmışlardır. Bizans İmparatorlarının Ermenileri sevk ve iskâna uğratmasında siyasî nedenlerin yanında dinî nedenler de etkili olmuştur. Ermeni yazısının icadı ve İncil'in Ermenice'ye çevrilmesinden sonra, Ermeni kilisesinin İstanbul Ortodoks kilisesinden ayrılması Patriklerin tepkisine yol açmıştır. Patrikler, Doğuda ortaya çıkan Ermeni ve Süryani kiliselerinin varlığına tahammül edemedikleri gibi Ermenileri kafir olarak görmüşlerdir.²⁸ Bu nedenlerle tahrik olan Ortodoks Patriği ve Bizans imparatorları, Ermeni Gregoryen kiliselerini, kalelerini, köylerini yakıp yıkmış, halkı sürgün etmişlerdir.²⁹ En büyük sürgünlerden biri, Bizans İmparatoru II. Basil tarafından yapılmıştır. II. Basil, dinî ve siyasî nedenlerle birlikte Müslüman emirliklerle Bizans aleyhine ittifak yapan ve kendisine bağlılıklarını ilan etmeyen Ermeni derebeylerinin üzerine yürümüştür. II. Basil, Ermenilerin isyankar tutumuna bir son vermek amacıyla, Van ve yörelerindeki Ermenileri büyük bir sürgüne tabi tutmuştur. Bu sefer sırasında 12 kale, 4400 köy ve 115 manastır yakılmıştır. Ayrıca bölgede oturan

²⁶ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1993. s. 223.

²⁷ Uras, **a.g.e.**, s. 128.

²⁸ Salâhi R. Sonyel, "Türk Ermeni İlişkileri İle İlgili İngiliz Kaynakları-Tarihi Sahteleme", **Uluslararası Arası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001. s. 238.

²⁹ En önemli Ermeni tarihçilerinden kabul edilen Urfalı Mateos, Vakayinamesinde Ermenilere Bizans'ın yaptığı kötülükleri şöyle ifade etti; " Büyük Roma dükü. büyük bir ordu ile brraber Ermenistana karşı yürüdü; Hristiyanların üzerine atılıp onları kılıçtan geçirdi ve esaret altına aldı. O zehirli bir yılan gibi her yere ölüm götürdü ve dinsiz milltelerin yerini tutmuş oldu... İşte Ermeni milleti bu suretle esaret altına alındı. Memleket kamilen kanla kaplandı ve bir ucundan öbür ucuna kadar çalkanan bir kan deryası haline geldi... Ermeni milletinin Grek milletinden çektiği ıstırapları kim birer birer tasvir edecekler? Çünkü Grekler. Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmişlerdi... Ermenistan Greklerin elinden alındıktan sonra Ermeniler, Romalıların bütün fenalıklarından kurtulmuş oldular... Fakat onlar (Bizans) bundan sonrada Ermeni mezhebinin tetkiki ile uğraşular ve Allah'ın kilisesinin içinde kargaşalık çıkardılar... Onlar bu hareketleriyle Ermeni Prens ve kumandanlarını şarktan çıkarıp kendi memleketlerinde ikamet etmeye mecbur ettiler." (Urfalı Mateos, **Vakayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev. Hırant D. Andreasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 43).

40.000 Ermeni de yerlerinden alınarak Sivas ve Kayseri yöresinde mecburi tehcire tabi tutulmuştur.³⁰

İmparator IX. Konstantin Monamague de Ermeni toplumuna ağır vergiler yüklemiş, pek çok Ermeni ileri gelenini Orta-Anadolu'ya sürmüştür. Monamague, Kars ve Van yörelerindeki Ermeni köylerinin hemen bütününi imha edencesine ortadan kaldırmış, bütün taşınmaz mallarına el koydurmuş ve mevcut Ermeni kilise ve manastırlarını boşalttırarak Bizans papaz ve bürokratlarına vermiştir. Bu kıyımlar, günümüz Ermeni kaynaklarında da derin kin ve nefret dolu ifadelerle zikredilmiştir.³¹

1070'de Manuel Kommen'in Türklere yenilmesi üzerine Bizans İmparatoru bu yenilginin sorumlusu olarak Ermenileri görmüştür. Çünkü ırk ve mezhep farkından dolayı Bizans tarafından sürgün ve baskılara maruz kalan Ermeniler, Selçuklu Türklerinin bölgeyi ele geçirmesini memnuniyetle karşılamışlardır. Hatta Bizans baskısı altında bulunan bazı Ermeni ve Süryani gurupları "Rafizi ve kadınlaşmış" saydıkları Rumların cezalandırılması için Allah'ın Türkleri gönderdiğine inandıkları için Türklere yardım etmişlerdir.³² Bizans Kralı Romen Diojen, Malazgirt savaşında yaşanan yenilgiye ek olarak dinî ve ırkî farklılıklardan dolayı suçladığı Ermeniler üzerine yürüyerek, Sivas'ı alıp yağmalamış ve bir çok Ermeni'yi katlettikten sonra Ermeni prenslerini Sivas'ın dışına sürmüştür.³³

Bizans, Kilikya Ermenilerini de defalarca perişan etmiştir. Yannis Komnenos, 1136'da Tarsus, Adana, Mamistra, Anazerba'yı ve Vaka kalesini ele geçirerek Ermeni Baronu I. Leon'u karısı ve iki çocuğu ile beraber bütün ailesini zincire vurarak, İstanbul zindanlarına attırması, Kilikya'dan sürgüne uğrattığı Ermenilerin yerine 10.000 kişilik Bizans kuvveti yerleştirmiştir.³⁴

³⁰ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, 1983, s. 46; Ali Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu Ermeni İlişkileri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1985)*, Ankara, 1985, s. 67-68.

³¹ Sevim, a.g.m., s. 69.

³² M. Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1981, s. 109; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1979, C.II, s. 479; Bahaettin Yediyıldız, "XIV-XIX. Asırlarda Gayri Müslimlerin Türk Toplumuna İçindeki Yeri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara, 1985, s. 142; Levon Panos Dabağyan, "Türk-Ermeni Cemaati", *Tarih ve Düşünce*, Sayı 30, Temmuz 2002, s. 25.

³³ Demirtekin, a.g.e., s. 43.

³⁴ Uras, a.g.e., s. 81; Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Kilikya Ermeni Baronluğunun Tarihinin Belgelerle İspatlanması", *11. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990-Ankara)*, C.V, Ankara, 1990, s. 1861.

Türklerle ilişkilerinden önce Ermenilerin hayatında çeşitli nedenlerden dolayı en çok görülen olay yabancı istilaları ve sürgünler olmuştur. Zaman olmuştur ki Ermenistan 5 yüzyıl içinde 40 kez yalnız Asurlular tarafından işgal edilmiştir. Takriben 12,5 seneye bir istila düşmektedir.³⁵ Bu istilalara Medler'in, Daryus'un, İskender'in, Roma'nın (Bizans'ın) istilaları da eklenirse Ermenilerin ve Ermeni ülkesinin Türk tarihine kadarki durumu daha iyi anlaşılacaktır.

2. İlk Türk-Ermeni İlişkileri

Türk-Ermeni ilişkileri, tarihi derinliğe sahip bir olgudur. Ermeniler yaklaşık IV. yüzyılda³⁶ Hunlar ve Türk boylarıyla temasa geçmişlerdir. Batı Hunları Trakya'dan Anadolu'ya yürürken öteki taraftan da Doğu Hunları 395-398 yılları arasında Kafkas dağlarını aşarak, Anadolu'ya ilk girişlerini yapmışlardır. Anadolu'ya ikinci Türk akınını Sabarlar gerçekleştirmiş ve Sibir Türkleri 508 yılından itibaren hakimiyet alanlarını Anadolu'dan Avrupa'ya doğru genişletmişlerdir. Hun ve Sabar Türklerinden sonra Anadolu'ya üçüncü giriş VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman Türkler gerçekleştirmiştir.³⁷

İslâm felsefesine sahip Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkiler, "gayrimüslimlere karşı hoşgörü" prensibine bağlı olarak çok olumlu bir şekilde gelişmiştir.³⁸ Türkler, fethettikleri yerlerdeki Ermenilerin hak ve hukukunu güvence altına almışlardır. Böylece Ermeniler tarihlerinin hiç bir döneminde yaşamadıkları dinsel, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel özgürlük içinde barış, güven ve huzurlu bir yaşam sürmüşlerdir.

³⁵ Ali Sedan, **Ermeniler**, İstanbul, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, 1945, s. 9.

³⁶ Türk ve Ermenilerin ilk karşılaşmaları konusunda oldukça farklı tarihler verilmektedir. Hazar Türklerinin Kafkasya'ya yaptıkları akınlar esnasında 7. yüzyılda ilk temasın olduğu düşünülürken (Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985, s. 29), yeni araştırmalar Türk-Ermeni ilişkilerinin IV. yüzyıla kadar geriye gittiğini ortaya koymaktadır.

³⁷ Fikret Türkmen, **Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri**, İzmir, Akademi Kitabevi, 1992, s. 1; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 12; Şenol Kantarcı vd., **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Ankara, ASAM Yayınları, 2002, s. 4.

³⁸ Türklerde dini ve kültürel hoşgörü hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Saray, **Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2002.

Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihî seyrine bakıldığında XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında kısa bir zaman diliminde talihsiz bazı olaylar yaşanmış olsa da iki toplum arasında günümüze kadar hep olumlu diyaloglar kurulmuştur. Türk ve Ermeniler arasında yüzlerce yıl süren kültürel faaliyetlerdeki paralellik pek çok araştırmaya ilham kaynağı olmuştur.³⁹

Osmanlı dönemindeki Türk Ermeni ilişkilerinin devirlere ayrılarak incelenmesi yaşanan siyasal, ekonomik, kültürel aktiviteler ve bunların dinamiklerine vurgular yapılması Türk Ermeni ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına büyük katkılar sağlayacaktır.

³⁹ Türk Ermeni Kültürel Etkileşimi konusunda yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Abdüsselam Uluçam, "Doğu Anadolu Mimarisinde Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri", **21. Yüzyıla Girenken Tarihe Dostça Bakış: Türk Ermen. İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000; Fikret Türkmen, "Tarih Boyunca Türk-Ermeni Kültür İlişkileri" **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, Manisa, 1983, s. 57-66; Arus Yumul, "19 yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını", **Toplumsal Tarih**, C.7, Sayı 42, Haziran 1997, s. 15-18; İnci Engünün, "Tanzimat Sonrası Romanımızda Ermeni Tipleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s. 53-64; Kevork Pamukçuyan, "Osmanlı Döneminde İstanbul Sergilerine Katılan Ermeni Ressamlar", **Tarih ve Toplum**, C.14, Sayı 80, Ağustos 1990, s. 98-105; Kevork Pamukçuyan, "İstanbul Tarihini Yazan Ermeniler", **Tarih ve Toplum**, C.15, Mayıs 1991, Sayı 89, s. 305-309; Metin And, "Güllü Agop ve Osmanlı Tiyatrosu", **Hayat Tarih Mecmuası**, C.2, 1 Eylül 1970, Sayı 8; Orhan Koloğlu, "Tarih ve Sanatın Birlikteliği", **Tarih ve Toplum**, Haziran 2000, Sayı 198, s. 39-41; Pars Tuğlacı, "Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkıları", **Tarih ve Toplum**, C.15, Sayı 86, Şubat 1991, s. 113-121; Fikret Türkmen, "Türkçe Söyleyen Ermeni Aşuğları", **Hürriyet Gösteri**, İstanbul, Sayı 24, 1982, s. 81; Fikret Türkmen, "Ermeniler Arasında Türk Halk Hikayeleri", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Erzurum, Sayı 7, 1976, s. 17-23; Fikret Türkmen, "Türk-Ermeni Halk edebiyatı Münasebetleri", **Türk Kültürü Dergisi**, Ankara, 1982, Sayı 225, s. 14-20; Kaya Özsezgin, "Türk Resim, Heykel ve Fotoğrafçılığında Ermeni Kökenli Sanatçılar", **Milliyet Sanat Dergisi**, İstanbul 1984, Sayı 107, s. 13-15; Mahmut R. Gazimihal, "Ermenice'de Turani Ses Unsurları", **Türk Folklor Araştırmaları**, İstanbul, 1962, Sayı 125, s. 2604-2605; Tırgut Kut, "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları", **Türk Folkloru**, İstanbul, 1983, Sayı 53, s. 5-6; Zeynelabidin Makas, "Türkçe Yazan Ermeni Aşıkları ve Bizden Aldıkları Halk Şiiri Nev'ilerinden Örnekler", **Millî Kültür**, Ankara, 1989, Sayı 65, s. 76-81; Zeynelabidin Makas, "Bazı Ermeni Alimlerinin Türk Dili ve Kültürü Üzerine Samimi İtirafları", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Samsun, 1987, Sayı 2, 109-120; İhsan Hınçer, "Türkçe Şiir Yazan Ermeni Şairler", **Türk Folklor Araştırmaları**, İstanbul, 1959, C. 6, Sayı 125, s. 2054.

C. OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ

1. Fatih Sultan Mehmet Dönemine Kadar Osmanlı Ülkesinde Ermeniler

Türkler, karşılaştıkları ilk andan itibaren gösterdikleri hoşgörü geleneğini Osmanlı Devleti döneminde de devam ettirmiş ve Ermeniler, Osmanlı ülkesinde en geniş hürriyet ve müsamaha içinde yaşamışlardır.⁴⁰ Osmanlı Devleti gayrimüslimlere karşı ortaya koyduğu bu hürriyet ve müsamahayı bir sisteme bağlamıştır. Ülkesinde yaşayan Ermeni ve diğer Hıristiyan halkla onların hak ve hukukunu güvence altına alan “zimmet” adı verilen bir anlaşma yapmış ve bu kişilere de “zımmi”⁴¹ adını vermiştir. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren Ermenilere tarihlerinin hiç bir döneminde yaşamadıkları dinî, siyasî, toplumsal ve kültürel baskıdan uzak barış, güven, huzur ve refah içinde bir hayat sürmelerini sağlamıştır.⁴²

Fatih Sultan Mehmet devrine kadar, Karamanoğulları, Ramazanoğulları ile Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin idaresi altında dağınık bir halde yaşayan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra Konya, Eskişehir, Kütahya çevresine yerleştirilmişlerdir.⁴³ Osman Bey zamanında, Rumlarca baskı yapılan ve Anadolu içlerine sürülmüş olan Ermeniler, Rumların baskılarından kurtarılmak için bağımsız bir dinî cemaat olarak organize olmalarına müsaade edilerek Kütahya dinî merkezleri haline getirilmiştir.⁴⁴ Bursa'nın 1324 yılında fethedilmesi sonucu dinî merkezleri Kütahya'dan Bursa'ya taşınmıştır.

⁴⁰ Saray, a.g.e., s. 30-32; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 41.

⁴¹ Zımmi: (Arapça sıfat) Sahip çıkma anlamındadır. İslâm Devleti tebaasından olan Ehl-i kitap halk demektir. Osmanlı Devleti de Yahudî, Hıristiyan ve bir kısım Mecusi'yi yapılan anlaşmalarla darüliislâm vatandaşı kabul etmiştir. Bu durumdaki kimselere “zımmi” adı verilmiştir (Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara, 2001, s. XXIII).

⁴² Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 10-11.

⁴³ A. Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s. 46; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s. 51.

⁴⁴ Y. G. Çark (Y. Gordimos Çarkçıyan), *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul, 1953, s. 7.

Osmanlı Devleti Anadolu'da Türk birliğini sağlayınca Ermeniler yavaş yavaş Orta ve Batı Anadolu'ya doğru yayılarak; Osmanlı Devleti'nin sadık, çalışkan reayasını oluşturmuşlardır.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Ermenilerin dinî açıdan dışa bağımlı olmasını arzu etmediği için devletin kontrol ettiği bir kuruma bağlamayı tercih etmiştir.⁴⁵ Ermenilere sırasıyla, Kütahya, Bursa ve İstanbul gibi şehirlerde dinî merkezler oluşturulmuş ve Patrikler cemaatlerinin davranışlarından sorumlu tutulmak sureti ile kontrol altına alınmışlardır.

2. İstanbul'un Fethi ve Sonrasında Ermeniler

Osmanlı ülkesinde Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar dinî, siyasî ve kültürel haklar içinde yaşayan Ermenilerin yaşamları, İstanbul'un fethinden sonra başka bir boyut kazanmıştır. Gregoryen mezhebine mensup Ermeniler için sürekli tehdit unsuru olan Bizans İmparatorluğu'nun merkezi İstanbul'un fethiyle birlikte Ermeniler için huzur ve güvenin merkezi olmuştur.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Rum Ortodoks patrikliğinin imparatorluk dahilindeki bütün Ortodoksların temsilcisi olma hakkını vermesine rağmen patrik uygulamada imparatorluk sınırları dışındakiler adına da hareket etmiştir. Patrik, bütün Ortodoksların ad ve hesabına sultana karşı sorumlu olmuştur. Böylece Osmanlı idarecileri devletin sınırları içindeki ve dışındaki Ortodoksları kontrol etmek ve onları yönlendirmek imkanı bulmuştur.⁴⁶

Fatih Sultan Mehmet fetihden sekiz yıl sonra, 1461'de Bursa'da bulunan Ermeni dinî lider Hovakim'i⁴⁷ İstanbul'a getirtmiş ve İslâm hukukunda yeni bir kilise yapılması yasaklanmış olmasına rağmen.⁴⁸ Rum patrikliğinin yanında bir de Ermeni

⁴⁵ İsmet Parmaksızoğlu, *Türklerde Devlet Anlayışı: İmparatorluk Devri 1299-1789*, Ankara, 1982, s. 72.

⁴⁶ Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, Özal Matbaası, 1988, s. 67.

⁴⁷ İstanbul'un fethinden hemen önce Bizans bütün kiliseler arasında birlik oluşturmak istemiştir. Bu birleştirme çabalarına Bursa ve İstanbul eyaletlerinin Gregoryen başpiskoposu Hovakim olumlu cevap vermedi. Bunun üzerine Bizans, Sis Katogikosluğuna bağlı olan Hovakim'in dinî statüsünü elinden alarak Bursa'ya sürdü (Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikliğinin Kuruluşu", *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi*, C. I, Ankara, 2003, s. 368).

⁴⁸ Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.17.

Patrikliği kurdurmuştur. Ermeniler, Ortodoks ve Katoliklerden farklı kiliseye ve düşünceye sahip olsalar da Osmanlı Devleti, Ortodoks ve Museviler gibi Ermenileri de bağımsız bir cemaat olarak tanımıştır.⁴⁹ Samatya'daki Sulu Manastır denilen kiliseyi Ermenilere tahsis etmiştir.⁵⁰ Ermeni Patrikliğine, Ortodoks ve Musevilğin içine girmeyen bütün gayrimüslim uyruklar üzerinde de tasarruf yetkisi tanınmıştır. Bunlar; Çingeneler, Süryaniler, Bosnalı Bogomiller, Suriye ve Mısır'ın monoteistlerden oluşmaktaydı.⁵¹

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ele geçirip devletin merkezi haline getirmesinden sonra, Padişah piskopos Hovakim ile birlikte birçok önde gelen Ermeni ailesini Ermeni tarihinin 910. yılında (1461) Bursa'dan İstanbul'a getirmiştir. Daha sonra Piskopos Hovakim bir fermanla⁵² önder tayin edilerek ona patrik unvanı verilmiştir. Fatih'in Ermeni din adamı Hovakim ile fetihden önce yaptığı görüşmeden Y.G. Çark ve Bedros Garabedian yazdıkları kitaplarında söz etmektedirler.⁵³ Hovakim'e Anadolu'daki ve Yunanistan'daki (Rumeli) Ermeniler üzerinde hükmetme yetkisi verilmiştir. Böylece İstanbul Ermeni Patrikliği Bizans döneminde başpiskoposluk konumunda iken Fatih tarafından derecesi yükseltilerek Patriklik konumuna getirilmiştir.⁵⁴ Fatih tarafından kurulan İstanbul Ermeni Patrikhanesi, manevi olarak önce Sis krallığına bağlı iken daha sonra Eçmiyazın Katogikosluğuna bağlanmış olmasına rağmen, Osmanlı'nın verdiği destekle Katogikos seçiminde nihai

⁴⁹ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.I, Yay. Haz. M. Harmanacı, İstanbul, 1982, s. 216.

⁵⁰ Göyünç, a.g.e., s. 49.

⁵¹ Bilal Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Ankara, 1990, s. 17.

⁵² Y. G. Çark (Y. Gordimos Çarkçıyan), *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*. isimli kitabının 9. sayfasında Fatih ve II. Beyazıt'ın Ermeni toplumuna verdiği fermanın her ne kadar hâlâ Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nde bulunduğunu ifade etmişse de, Patrikhaneye bu fermanları görmek için yaptığı müracaatta Yavuz Ercan'a böyle bir belgenin Fatih'in Ermeni din adamı Hovakim ile fetihden önce yaptığı görüşmeden Y.G. Çark ve Bedros Garabedian yazdıkları kitaplarında söz etmektedir. Buna karşın Patrikhaneye bu fermanları görmek için yaptığı müracaatta Yavuz Ercan'a böyle bir belgenin bulunmadığı cevabı verilmiştir (Ercan, a.g.e., s. 17).

⁵³ Bu iki Ermeni müellife göre Fatih, ülke yönetimine geçtikten sonra halkını tanımak amacıyla tebdil-i kıyafet üzere yaptığı görüşmelerden birini Hovakim ile yaptı. Bursa Karaağaç mahallesinde bulunan Ermeni Patrikhanesi'ne giden Fatih, o sırada Tevrat okumakta olan Ermeni din adamına rast gele bir sayfa açmasını ve orayı okuyup izah etmesini istedi. Hovakim açtığı sayfada "Peygamber" babında şu satıra tesadüf etti; "Bütün dünyaya sahip olacaksınız" Fatih, Bizans da dahil mi? diye sorunca Hovakim; "Tekmil dünya diyor, ona şüphemiz olmasın..." cevabını verdi. Fatih bunun üzerine "kendisi için dua etmesini, İstanbul'u alırsa, orayı payitaht yapıp, Ermenileri oraya getirerek, kendisini de patrik yapacağımı..." ifade etti. Yazara göre Fatih, Hovakim ile konuşmalarını bildiği yedi lisan arasında olan Ermenice olarak yapmıştır (Çark, a.g.e., s. 2; Cemal Anadol, *Tarihin İşığında Ermeni Dosyası*, İstanbul, IQ Kültür Yayıncılık, 2001, s. 60).

⁵⁴ Seyfeli, a.g.m., s. 368-376.

karar verme statüsünü bile elde etmiştir. Hatta Eçmiyazin'in yer aldığı bölgenin 1828 yılında Rus hakimiyetine girmesi⁵⁵ ve Rusların burayı siyasal bir araç olarak kullanmasına kadar Eçmiyazin Katogikosları Osmanlı padişahları tarafından tayin edilmiştir.⁵⁶

Fetihten sonra Ermeniler gruplar halinde İstanbul'a iskân edilmiştir. İskan edilen Emeniler sur içinde Samatya,⁵⁷ Langa, Yenikapı, Kumkapı, Balat ve Tophane olmak üzere 6 semte,⁵⁸ İstanbul'un dış kısımlarında ise Hasköy, Beşiktaş, Haliç, Ortaköy civarında yoğun olarak yerleştiler. Anadolu'dan getirilen Türk-Müslüman ahali ile birlikte Ermeniler de stratejik yerlere yerleştirilmiştir. Ermenilerin yoğun olarak yerleştiği Yedikule, Topkapı, Edirnekapı, Samatya,⁵⁹ Yenikapı ve Balat kapısı adları ile kaydedilen kapılar başkentin (İstanbul) kontrolü açısından gayet kritik sur kapıları idi.⁶⁰

Anadolu şehirlerindeki Ermenilerin İstanbul'a gelme süreci Fatih'ten sonra da devam etmiştir. 1475'de Gedik Ahmet Paşa Kırım'ı Osmanlı ülkesine kattığı sırada özellikle Kırım ve Kefe'den Ermenileri İstanbul'a getirmiştir. I. Selim (Yavuz) 1490'da Çaldıran seferinden dönerken Tebriz, Erzurum, Muş, Kemah, Sivas ve Erzincan'dan 40.000 kadar Ermeni'yi getirerek İstanbul'un çeşitli yerlerine yerleştirmiştir. 1534'te Kanuni Sultan Süleyman zamanında Van ve çevresinin fethi sırasında birçok usta ve sanatkar Ermeni İstanbul'a getirilmiştir. Meşhur kuyumcu Baha Zezon Kazagyan, Gümüşçü Kazhar bunlar arasında olanlardandır. II. Murad Devrinde de 1590 yılında Gürcistan'ın fethi sırasında bu türlü nakil ve iskânlar yapılmıştır.⁶¹

⁵⁵ 1828 Rus işgali öncesi Katogikos seçim ve tayininin nasıl yapıldığı konusunda bkz. Ali Arslan, "Eçmiyazin Katogigosluğunda Statü Değişimi ve Türk Rus Ermeni İlişkilerindeki Rolü".

Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001), Yay. Haz. Selçuk Erez, Mehmet Saray, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2001, s. 55.

⁵⁶ Ali Arslan, "II. Meşrutiyet Öncesinde Osmanlı-Eçmiyazin Katogikosluğu İlişkileri". **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi**, Ankara, 2003, C. I, s. 358.

⁵⁷ 1475'te Kefenin alınmasıyla getirilen bir çok Ermeni Edirnekapı'ya yerleştirildi.

⁵⁸ Ermeniler şehrin altı ayrı semte yerleştirildiğinden dolayı, onlara "altı cemaat" denildi (Ekrem Hakkı Ayverdi, "Fatih Devrinde İstanbul Mahalleleri", **Vakıflar Dergisi**, C. 4. Ankara. 1958, s. 259-260).

⁵⁹ 1479'da Karaman'dan getirilen Ermeniler Samatya taraflarına yerleştirildi.

⁶⁰ Dabeğyan, a.g.m., s. 28.

⁶¹ Osman Ergin (İstanbul Vilayet Mektupçusu), **Türk Tarihinde Evkaf Belediye ve Patrikhaneler**, İstanbul, Türkiye Basımevi, 1937, s. 72; Vağarşag Seropyan, "Ermeni Patrikliği", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 188.

Osmanlı Devleti kurulduğu andan itibaren Müslüman devlet geleneğinde var olan politikayı sürdürmüştür.⁶² Semavi din (Ehl-i Kitap) temsilcilerinin ve mensuplarının kendi ülkesinde baskıdan uzak adaletli ve güvenli bir ortamda din ve ibadet özgürlüğü içinde, yaşamalarına imkân veren kanunî düzenlemeler yapmıştır. Mahallî ve millî işlerde serbest hareket etme imkanını sağlamıştır. Ermenilerin, dillerine, dinlerine, okullarına, hastanelerine karışmadığı gibi medenî işlerini kendilerinin organize etmelerine izin vermiştir. Bu politika XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girdiği zaman zarfında bile sürdürülmüş, Ermeniler aslı unsur olan Türklerden daha fazla haklara sahip olmuşlardır.⁶³ Fatih Sultan Mehmet'in Ermeni Patrikhanesi'ni kurduğu fermanına göre; Patriğin, Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin hem ruhanî hem de cismanî lideri olduğunu hükme bağlamıştır. Fatihten sonra gelen padişahlar da onun zamanında İslâm hukukuna göre hazırlanan bu fermana atıfta bulunmak sureti ile Fatih'in geleneğini devam ettirmiştir.⁶⁴ Bu nedenle Osmanlı'nın ilk zamanlarında Ermenilere tanınan statü fazla bir değişikliğe uğramadan Tanzimat'a kadar devam etmiştir.⁶⁵ Burada belirtilmesi gereken konulardan biri de her ne kadar İstanbul Patriği Osmanlı Topraklarında bulunan Ermenilerin lideri ise de ruhani olarak 1650 yılına kadar Sis Katogikosluğu'na, 1650'den sonra da Eçmiyazın Katogikosluğu'na bağlı olmuştur.⁶⁶

Söz konusu fermanla İstanbul Ermeni patriğine kiliseleri idare etmek Ermenilerden vergi toplamak, "cemaat mahkemeleri" aracılığıyla hukuk ve ceza işlerine bakmak,⁶⁷ ölüm cezası hariç⁶⁸ hapis ve sürgün cezası vermek, nikâh ve aile

⁶² Hz. Muhammet'ten itibaren tüm Müslüman devletler Ehl-i Kitaba (Musevi ve Hıristiyanlar) karşı hoşgörü ile yaklaşmıştır. Gerek Peygamberin uygulamaları gerekse sözleri bu yaklaşımda etkili oldu. Halife Hz. Ömer de Kudüs'ü fethedince Hz. İsa'nın doğduğu yer olarak kabul edilen yerde yapılan kiliseye dokunmadığı gibi, ibadetlerine dokunmamıştır (Abdurrahman Küçük, "Türklerin Müslüman Olmayanlara Müsamahası", *Türk Yurdu*, IX, Sayı 366, Eylül 1988, s. 12).

⁶³ Salim Çöhçe, "Ermenilerin Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara, 1992, s. 97.

⁶⁴ Çöhçe, *a.g.m.*, s. 98; Kantarcı vd., *a.g.e.*, s. 7.

⁶⁵ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 36.

⁶⁶ İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kurulması ve statüsü konusunda daha geniş bilgi için bkz. Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", *Ermeni Araştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Yay. Haz. Şenol Kantarcı vd., Ankara. Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 361-378.

⁶⁷ Aynı dine mensup kişiler arasındaki davalar kendi dinî liderleri tarafından oluşturulan mahkemelerde görüşülürdü. Kendi mahkemelerinde çözülemeyen konular ise Osmanlı Kadısına götürülürdü.

⁶⁸ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989, s. 26.

hukuku ile ilgili işlerini yürütmek⁶⁹ gibi olağanüstü yetkilere sahipti. Patrikhanelerin kendi mahkemelerinin yanında hapishaneleri de vardı. Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı olan bu tutumu, Ermeni toplumunun ve kilisesinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.⁷⁰ Böylece Ermenilerin dağılımıktan ve kopukluktan kurtulup, örgütlenmelerine zemin hazırlanmış, cemaat ve kilise bütünlüğü içinde milli kimlik kazanmaları yolunda büyük adımlar atmaları sağlanmıştır. Ermenilerde millet bilincinin oluşmasında, dağılmış ve perişan durumda olan Ermenilerin İstanbul'a getirilerek bölge bölge bir araya toplanıp,⁷¹ cemaat haline gelmelerine büyük katkı sağlamıştır. Denebilir ki bu günkü Ermeni milletinin varlığı Osmanlı Devleti'nin uyguladığı politikalar sayesinde olmuştur.

1830'a kadar tek Gregoryen mezhebi etrafında toplanan Ermeniler, Katolik ve Protestan misyonerlerin çalışmaları sonucunda farklı mezheplere yönelmişlerdir.⁷² Böylece Osmanlıların o vakte kadar kurduğu Gregoryen kilisesi sömürgecilerin etkisi ile parçalanmıştır. Temelde Gregoryen, Katolik ve Protestan olmak üzere üç kilise etrafında toplanmışlardır. II. Mahmut Fransa Elçiliğinin baskısıyla 1830 tarihinde Ermeni Katolik Kilisesini kabul etmiştir.⁷³ Ocak 1831'de de Agop Çukuryan pikopos olarak seçilmiştir.⁷⁴ 10 Eylül 1847 tarihinde de Osmanlı Devleti İngiliz Büyükelçisi Canning'in baskısına direnemeyerek Protestan Ermeni Kilisesini bir fermanla tanımıştır.⁷⁵

⁶⁹ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuku Tarihi*, C. II, İstanbul, 1990, s. 67; Bozkurt, a.g.e., s. 208.

⁷⁰ Ergin, a.g.e., s. 73.

⁷¹ Karabekir, a.g.e., s. 136.

⁷² Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, İstanbul, Truva Yayınları, 2005, s. 56.

⁷³ Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, II-III. Nşr. Y. Demirel-T. Erdoğan. İstanbul, 1999, s. 45; Çark, a.g.e., s. 81-87; Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Konya, 2001.

⁷⁴ Arslan, a.g.e., s. 54.

⁷⁵ Arslan, a.g.e., s. 55; Ali İhsan Gencer, "İhtilalci Ermenilerin Kaza İhtilal Teşkilâtı Talimnamesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13 (1983-1987), s. 584; S. Laane Poole, *Lord Stanford Canning'in Türkiye Anıları*, (Nşr. C. Yücel), Ankara, 1988, s. 168.

3. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Genel Durumu

Ermeniler, Türklerin Anadolu'ya ilk geldiklerinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmış bir şekilde yaşamaktaydılar. En yoğun buldukları alan Anadolu'nun doğusunda bulunan Vilâyet-i Sıte (Erzurum, Van, Harput (Elazığ), Diyarbakır, Sivas, Bitlis) denilen bölge idi. Bu vilayet ve sancakların hiçbirinde bir çoğunluğa sahip olamamışlardır.⁷⁶ En yoğun oldukları Van vilayetinde dahi oranları %20'yi geçememişlerdir.⁷⁷

Ermeniler mezhep yönünden de birliklerini sağlayamamışlardır. Mezhep farklılıklarından dolayı ancak üç kilise etrafında toplanabilmişlerdir. Gerek nüfus oranlarındaki azlık gerek mezhep farklarından dolayı Rum, Bulgar, Sırp ve diğer Hıristiyan toplumlar gibi Türk kültürü dışında ulusal kimliklerini koruma konusunda oldukça zorlanmışlardır. Bu durum aslında Türk ve Ermeniler arasındaki yakınlaşma gerekçelerinden birini oluşturmuştur.

Türklerin etkisinde kalan Ermenilerin bir çoğu Türkçe konuşmakta, papaz ve aydınlar Ermenice'yi kullanmak istese de Türkçe'den pekçok kelimeyi kullanmak durumunda kalmışlardır. Ermeni Milleti günlük yaşamda Türkçe'yi konuşurken doğal olarak Türk örf adet ve geleneklerinden de etkilenmişlerdir. Ortak coğrafya ve ortak dil Ermenilerin Türk görenek ve folklorunu benimsemelerine neden olmuştur.⁷⁸

Osmanlı coğrafyasında köylerde yaşayan Ermeniler, çiftçilik, yöresel endüstriler ve ticaretle uğraşırlardı. Şehirlerde yaşayanlar ise iç ve dış ticaret,⁷⁹ sarraflık, kuyumculuk, bankerlik, müteahhitlik, mültezimlik, gibi ekonomik ve malî işlerle ilgileniyordu. Fetihden sonra Kayseri, Tokat, Sivas, ve Doğu Anadolu'nun diğer kentlerinden gelen Ermeniler Doğu ve Akdeniz ticaretinde giderek daha önemli

⁷⁶ Stefanos Yerasimos da bu duruma işaret ederek Ermenilerin bağımsızlık çalışmalarında başarıya ulaşamamalarını, herhangi bir yörede ulus-devletin nüvesini oluşturacak şekilde Ermeni yoğunluğunun olmamasına bağlamaktadır (Stefanos Yerasimos, "1. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", **Toplumsal Tarih**, Sayı 105, Eylül 2002, s. 1).

⁷⁷ Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", **Türk Kültürü Dergisi**, C.XIX, Mart-Nisan 1981, Sayı 219, s. 246.

⁷⁸ Fuat Köprülü, "Türk Edebiyatının Ermeni edebiyatı Üzerindeki Tesiri", **Edebiyat Araştırmaları**, Ankara, 1966, s. 239-269

⁷⁹ Ermenilerin Osmanlı ticaretindeki yeri konusunda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyet Tarihi Kürsüsünde Araştırma Görevlisi olan Halil Ersin Avcı doktora tezi hazırlamaktadır, ancak çalışma halen araştırma safhasında olduğu için burada yer verilememiştir.

bir yere sahip oldular. Ermenilerin Hıristiyanlığı Latinlerden farklı olsa da, insanî ve psikolojik açıdan Ermenilerle daha rahat ilişki kuruyorlardı. Özellikle Erzurum ve Doğu Anadolu ve İran'a yönelik transit ticareti yönetmeye başlamalarından itibaren, Ermeniler yavaş yavaş İran'dan İstanbul'a ulaşan ticaret yolunun da pek çok noktasına yerleştiler. Ermeniler önemli sarraf ve bankerler arasında yer alan Ermeniler, 17. yüzyılda başta İstanbul ve İzmir'deki Hollandalılar olmak üzere, çeşitli Avrupalı tüccarlarla sıkı ilişkiler içine girerek 18. yüzyılda İstanbul'un en önemli tüccarları haline geldiler. Avrupalı tüccarlar için Ermeniler, ticaret yapabilmek için en önemli aracı konumuna geldiler.⁸⁰

Ermeniler, Tanzimat dönemine kadar "cizye" adı verilen cüzi miktarda vergi vermek sureti ile askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır.⁸¹ Bu da Ermenilerin hayatlarını kaybetme kaygısından uzak ticarete devamlı olmalarını sağlamış ve önemli yerlere gelmelerinde etken olmuştur.⁸²

Ermenilerle birlikte diğer azınlıklar da, Osmanlı içindeki ayrıcalıklı konumlarını geçen zaman zarfında daha da artırmışlardır. Başta diğer Hıristiyan devletlerin desteğini almak sureti ile padişahlardan yeni yeni haklar elde etmesini bilmişlerdir. Patriklerin kapı kahyaları, hükümetle temas edecek vekilleri, memurları ve hükümetten maaş alan tercümanları vardı. Resmî ve dinî ziyaretlerinde Rum patriği Türkçe bildiği halde Rumca nutuk söyler Logofet denilen ve hükümetten aylık alan patrikhanenin Rum tercümanı da bunu Türkçe'ye çevirecek kadar ayrıcalıklı bir hal aldılar.⁸³ Sultan Abdülmecit döneminde Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane'de, patrikler ve dış temsilcilerin de hazır bulunduğu büyük bir kalabalık önünde okunan 1839 Tanzimat Fermanıyla başlayan süreçte, çıkarılan her kanun ve fermanda⁸⁴ azınlıklara yer verilmiş ve onların haklarını alabildiğine

⁸⁰ Ermenilerin Osmanlı ticaretindeki yeri konusunda daha geniş bilgi için bkz., Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler**, Ankara, Turhan Kitabevi, 1983; Gencer, **a.g.m.**, s. 582; Robert Mantran, "16. ve 17. Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar", Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, **Tarih ve Toplum**, c.3, Sayı 27, s. 19-23.

⁸¹ Süslü, **a.g.m.**, s. 66.

⁸² Georges de Maleville, **1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi**, Çev. Necdet Bakkaloğlu, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998, s.23.

⁸³ Ergin, **a.g.e.**, s. 75.

⁸⁴ Mithat Paşa'nın Kanun-ı Esasiyi hazırlamasında Odian Efendinin yardımlarından faydalandığı konusu bazı kaynaklarda yer almaktadır (Hrachya Adjarian, "Hayots dere Osmanian Kaysrutyeanc medj," Banber Erevani Hamalsarani, Erevan, 1967'dan nakleden Coskun Susoy. (Çevrimiçi) <http://www.mail-archive.com/arafigyan@arafigyan.net/msg03399.html>, 23. 9. 2003.

artırmıştır. Tanzimat Fermanı patriklere verilen ayrıcalıkları tekrarlayarak pekiştirmiştir. 1856 yılındaki Islahat Fermanında da Tanzimat'ta geçen insanın doğal hakları başlığı altında ilan edilen konular tekrar zikredilmiş, Müslüman olanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki eşitsizlik ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu fermanlarla Hıristiyan tebaa üzerinde yabancı müdahalesi kolaylaştığı⁸⁵ gibi gayrimüslimlere bütün devlet memurluklarına atanmak, eyalet meclislerinde ve Meclis-i Vâlâda temsil edilmek gibi siyasal haklar da verilmiştir.⁸⁶ Ermenilere, Osmanlı Devleti için savaş mühimmatı ve barut imalatı gibi önemli ve riskli işler de verilmiştir.⁸⁷ Ermenilere, valilik, genel müfettişlik, elçilik hatta bakanlık mevkilerinin⁸⁸ yanında sarayda bile görevler verilmiştir.⁸⁹ Ermeni toplumu kendilerine tanınan bu hak ve ayrıcalıkları iyi bir şekilde kullanmanın yanında, Osmanlıların güvenlerini de kazanmışlardır. Bu nedenle Osmanlı kendilerine Millet-i Sadıka unvanını vermiştir.⁹⁰

Millet-i Sadıka temelinde Osmanlı Devleti'nin güvenini kazanan ve önemli görevlerde bulunan Ermenilerin sayısı oldukça fazladır. Özellikle Rum isyanı ve 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla Rumlara karşı güven sarsılmış, Rumlar devlet görevlerinden ayrılmış veya uzaklaştırılmışlardır. Böylece Rumlardan boşalan kadrolara Ermeniler alındı ve başta Osmanlı hariciyesi olmak üzere en hassas makamlara getirilmişlerdir. Osmanlı tarihinde Ermenilerden 29 Paşa, 22 Bakan⁹¹, 33 Milletvekili⁹² 7 Büyükelçi, 11 Başkonsolos ve Konsolos, 11 Üniversite Öğretim Üyesi, 41 Yüksek rütbeli memur görev almıştır.⁹³

⁸⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul, 1989, 92.

⁸⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, Ankara, T.T.K Basımevi, 1976, s. 6.

⁸⁷ Baha Gürfirat, "II. Abdülhamid'in Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C.2, Sayı 8, s. 32.

⁸⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi*, Ankara, 1971, s. 6.

⁸⁹ Çark, a.g.e., s. 44; İsmet Parmaksızoğlu, "Ermeniler", *Türk Ansiklopedisi*, C.XV, s. 327.

⁹⁰ Göyünç, a.g.e., s. 50; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi I-II*, İstanbul, 1977, s. 755.

⁹¹ Maliye Bakanlığı, PTT Bakanlığı, Bayındırlık Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Hazine-i Hassa Bakanlığı.

⁹² 1876 Meclis-i Mebusan içinde Meclis-i Mebusan Reis Vekili ve 9 Milletvekili bulunmaktaydı. 1908 meclisinde 11 milletvekili, 1914 meclisinde ise 11 milletvekili ve başkanlık divan katibi de Ermeni idi (Osmanlı Meclis-i Mebusanındaki Ermeni milletvekilleri ve bunların faaliyetleri için bkz: Kenan Olgun, *Demokrasi Tarihi Açısından 1912 Mebusan Meclisi ve Faaliyetleri*, İstanbul, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994; Altan Deliorman, *Türlere Karşı Ermeni Komiteleri*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1973 s. 91; *Geçmişten Bu Güne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, 1989, s. 19-20).

⁹³ Osmanlı'da devlet kademelerinde görev yapan diğer Ermenilerin isimleri ve aldıkları görevler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Çark, a.g.e., s. 58; Koçaş, a.g.e., s. 117-131; Saral, a.g.e., vd.)

Osmanlı Devleti ile Ermenilerin en çok sorun yaşadıkları II. Abdülhamit döneminde bile binlerce Ermeni devletin merkez dairelerinde çeşitli mevkilerde bulunmuştur. Bu dönemde Ermeni memurlarını sayısının 2.633 olduğu 40'ının maliye nezaretinde, 202'sinin Hazine-i Hassa Nezaretinde görev yaptığı tespit edilmiştir.⁹⁴

1856 Islahat Fermanından sonra birçok defa Ermeni Patrikhanesi'nde toplanan Ermeni Patrik Meclisleri, "Ermeni Milleti Nizamnamesi" hazırlayarak 29 Mart 1862 tarihinde Osmanlı hükümetine onaylatmışlardır. Bu nizamnameye göre, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler, İstanbul'da faaliyet gösterecek 140 üyeli bu meclis tarafından yönetilecekti. Üyelerden 20 tanesi İstanbul'daki Ermeni din adamları arasından, 40'ı İstanbul dışından, 80'i yine İstanbul'daki Ermeniler içinden seçilecekti. Evvelce mevcut olan 14 üyeli dinî meclis ile 20 üyeli siyasi meclis kaldırılıyordu. Ancak bu meclisteki üyeler 140 kişilik millî meclise seçilecekti.⁹⁵ Bu tüzük, Ermeniler için Batı uygarlığına ve eğitimine doğru büyük bir adım oldu ve Türkiye'deki Ermenilerin siyasal ve sosyal varlıkları üzerinde yeni bir devir açmıştır. İstanbul ve Anadolu'nun bir çok yerinde Ermeniler okullaşmaya büyük önem vermiştir. Ermeni dil ve kültürünün gelişmesine katkıda bulunan gazete, dergi ve kültür kurumları hızla açılmaya başlandı. Ermenilerde mezhep farklarından dolayı var olan ayrılıklar azaldı ve bu tüzükle örgütlenme imkânı bulan Ermenilerde devrim ruhu uyanmıştır.⁹⁶

XIX. yüzyıla kadar, toplumu oluşturan unsurlar Osmanlı Devleti tarafından din esasına göre tasnif edilirken, daha sonra azınlıklar arasında bu anlayış bozulmuş ve etnik esaslı "Millet" kavramı ön plana çıkmaya başlamıştır. Azınlıklar arasında ırki temellere dayanan milliyetçilik anlayışının yaygınlaşmasında Avrupalı devletlerin ve Amerika'nın önemli etkisi olmuştur. Ermeniler başta olmak üzere söz konusu devletler münasebete girdikleri azınlıkları kendi saflarına çekmek için önce Türk toplumundan ayrı tutmak için Ermeniliklerini ön plana çıkarmış, sonra da kendi

⁹⁴ Arzu Tozduman Terzi, "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar", *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayını, 2001, s. 21.

⁹⁵ Uras, a.g.e., s. 157-159.

⁹⁶ Saral, a.g.e., s. 41-42.

mezheplerine çekmeye çalışmışlardır.⁹⁷ Bu devletlerin Osmanlı çatısı altında bulunan toplumlara yönelik emperyalist politikaları sonucu ortaya çıkan dinî, etnik, siyasî ve ekonomik problemler, barış döneminin sona ermesinde en büyük rolü oynamıştır.

Avrupalı devletler ve Amerika, özellikle misyoner okulları aracılığıyla bu politikalarını uygulama şansını elde etmişlerdir. Temelde Gregoryen mezhebine mensup Ermeniler, okullar aracılığı ile söz konusu devletlerin çıkarları doğrultusunda şekillenirken toplumda zıt kutuplar oluşmaya başlamıştır. Çeşitli milletlere ve cemaatlere ait bu amaçla açılan okulların sayısı 1897 yılı itibariyle İptidaiye, Rüştüye, İdadiye olmak üzere toplam 6557 rakamına ulaşmıştır.⁹⁸ Okulların milletlere göre dağılımı ele alındığında 922 okulla Ermeniler Rumlardan sonra ikinci sırada geliyordu. Ermeniler, bu okulları destekleyen devlete göre dinî ve siyasî açıdan birbirinden ayrılmıştır. Katoliklik ve Protestanlık mezheplerinin yaygınlaşması için faaliyet yürüten okullar, Gregoryen Ermenilerde büyük infiale neden oldu. Cemaat içinde bu tür mezhep ayrılıklarından dolayı kanlı kavgalar görülmüş, Patrikhane tarafında aforoz edilenler olmuştur. Olaylar o derece büyümüştür ki Papa Vatikan'a bağlılığını ilan etmeyen bazı Ermenileri aforoz etmiştir.⁹⁹

D. ERMENİ SORUNUNUN DOĞUŞU VE BUNU HAZIRLAYAN ETKENLER

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz edilmeye başlanan Ermeni sorununu, pekçok kaynakta ifade edildiği gibi 1856 Islahat Fermanı ya da 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı veya buna benzer birkaç olaya bağlamak, bu büyük meselenin izahını oldukça kısır bırakacaktır.

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin sunduğu imkanlarla kendi okullarını açıyor ve yönetiyor, kiliselerini açıp din adamı yetiştiriyor ve atamalarını kendileri yapıyordu. Askerlikten muaf tutularak ticaret ve tarım gibi faaliyetleriyle huzur

⁹⁷ Gazigiray, a.g.e., s. 38.

⁹⁸ Kılıç, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasındaki Din ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara, ASAM Yayınları, 2000, s. 113.

⁹⁹ Kantarcı vd., a.g.e., s. 8.

içinde uğraşıp, devletin en üst makamlarında görevler alarak önemli kararlara imza atabiliyorlardı. Buna karşın diğer devletlerde (Rusya) bazen Ermeni dili ile eğitime izin verilmiyor, vakıf, okul ve dinî kurumları zorla kapatılıyor, seyahat özgürlükleri kısıtlanıp katogikosları bile sürgüne maruz bırakılıyordu.

Diğer devletlere kıyasla huzur içinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenilerin neden isyan ettikleri hususu öyle birkaç olayla izah edilebilecek bir ölçü değildir. Ermenilerin Türkiye aleyhtarı faaliyetlerinin neden bu denli kanlı olduğu gibi ana soruların cevaplarını dünyada ve Osmanlı Devleti'nde yaşanan bazı önemli gelişmelerde aramak bu soruların çözümü için araştırmacılara yol gösterecektir.

Ermeni sorununun ortaya çıkışında dünya siyasetinde yaşanan gelişmelerin önemli etkisi olmuştur. Bunlardan ilki Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan sömürgeciliktir. İlk olarak İngiltere'de yaşanan Sanayi Devriminin ardından devletler kendine dünya üzerinde bir rol belirlemişlerdir. Bu süreçte sömürgeci devletler rekabet içine girerek nüfuz alanlarını genişletmeye çalışmışlardır. İlk zamanlar rekabet eski dünyanın uzağında cereyan ederken sonunda eski dünyanın bulunduğu alan olan Osmanlı coğrafyasına kaymıştır.

Fransız İhtilali, Türk Devleti'nin güvenini kazanmış olan Ermeniler arasında milliyetçilik akımlarının yaygınlaşmasına neden olmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısından başlamak üzere, özellikle ticaretle uğraşan Ermenilerin çocukları Avrupa'da eğitim görmüşlerdir. Bu eğitimleri sırasında Fransız devriminin getirdiği ilkelerden ve akımlardan etkilenmişlerdir. Yurtlarına dönünce, bu kültürü çevrelerine taşımışlardır. Bu durum Avrupalı devletlerin ve bazı Ermeni aydınların Türkiye aleyhtarı bir tutum içine girmelerinde etkili olmuştur.¹⁰⁰ Yüzyıllar boyunca Osmanlı idaresinde yaşayan kendileri gibi Hıristiyan olan Rumların, 1830 yılında Yunanistan'ı kurmaları, Balkan halklarından Sırp İsyanı, Bulgarlar bağımsızlık hareketi ve İtalya'da ki Risorgimento gibi hareketler, bazı Ermenileri muhtariyet yönünde yeni arayışlara itmiştir.¹⁰¹

¹⁰⁰ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C. I, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1977, s. 1008.

¹⁰¹ Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite-Gelenek ve Yenileşme Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, Çev. Altuğ Yılmaz, İstanbul, Aras Yayınları, 2000, s. 101-102.

Nihayet Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya ve Amerika emperyalist amaçları için Türkiye’de açtıkları misyoner kolejleri, yatılı okulları ve gece dershaneleri,¹⁰² kilise teşkilâtı ve papazlar, konsolosluklar, temsilcilikler ve gönderdikleri ajanlar aracılığı ile Ermeni halkını Osmanlı ülkesinde bir maşa ve uç karakol olarak kullanmak istemişlerdir.¹⁰³ Rusya’nın yanı sıra Roma ve Fransa Katoliklik propagandası yapmış, İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri Protestanlığı yaymaya çalışmıştır. Almanya gibi ülkeler de doğrudan veya dolaylı olarak meselenin doğuşunda önemli etkilerde bulunmuşlardır. 1830’lu yıllara kadar tek cemaat ve tek mezhep (Gregoryen) olan Ermenilerin söz konusu devletlerce farklı mezheplere yöneltmesi Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında ve canlı kalmasında önemli rol oynamıştır.¹⁰⁴

Ermeni meselesi, ilk olarak 1815 yılında Viyana Kongresinde “Doğu Sorunu-Şark Meselesi” başlığı altında gündeme gelmiştir. Kongrede Hıristiyan Avrupa, Osmanlı Devleti’ni kendi çıkarlarına uygun biçimde ortadan kaldırmayı görüşmüştür. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı’da baş gösteren çöküş belirtileri üzerine ortaya çıkacak Osmanlı mirasının nasıl paylaşılacağı konusunda projeler üretilmeye çalışılmıştır. Bu projeler içinde Ermeniler de yer almıştır.¹⁰⁵ Daha sonra bu devletler 1840 yılından sonra yaşanan olaylardan faydalanarak siyasi, dinî, politik ve ekonomik çıkarları için kendi mezheplerine mensup Ermenileri himaye etmek sureti ile Osmanlı Devleti içinde nüfuzlarını güçlendirmeye çalışmışlardır.

---

¹⁰² İngiliz ve Amerikalılar tarafından açılan Protestan kolejlerinin Ermeniler üzerinde büyük etkisi oldu. Lübnan, Anadolu ve İstanbul’da eğitime geçen kolejlerde Ermeni tarihi, edebiyatı gibi konular işlendi. İnsan hakları ve ulusal duyguların da pekişmesinde önemli rol oynadı. Okulda başlayan bu ayrılıkçı eğitim tarzı mabet ve evlerde de sürdürüldü. Protestan misyonerlerince takip edilen bu propagandaların Ermeni meselesinin doğuşunda ve yaygınlaşmasında önemli etkileri oldu.

¹⁰³ Saray, a.g.e., s. 21-22.

¹⁰⁴ Abdurrahman Küçük, **İslâm ve Günümüz Meseleleri**, Ankara, 1991 s. 198-200.

¹⁰⁵ Selahi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni “Sorunu” Niçin ve Nasıl Başladı”, **Uluslararası Osmanlı Sempozyumu Bildirileri (İzmir 8-10 Nisan 1999)**, İzmir, 2000, s. 483.

1. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Diğer Devletlerin Etkisi

Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Rusya'nın Rolü

Yukarıda tespit edilen faktörlerden en çok üzerinde durulması gerekenlerinden biri Rusya, Avrupa ülkeleri ve Amerikan yetkililerin faaliyetleridir.¹⁰⁶ Osmanlı Devleti, Kırım Savaşından sonra 1856 yılında Islahat Fermanını ilan etmesine rağmen, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi ülkeleri tatmin edememiştir. Ermenilerin 1659'da Rus Çarı Aleks'i'ye altın kakmalı bir taht hediye etmesiyle¹⁰⁷ başlayan karşılıklı ilgi, I. Petro zamanında daha da güçlenmiştir.¹⁰⁸ İlerleyen yıllarda Rusya Osmanlı Ermenileri üzerindeki faaliyetlerini hızlandırarak, Kendi topraklarındaki Ermenilere Doğu Anadolu'dakileri de katarak kendine bağımlı bir devlet kurmak üzere güneye ve güneybatıya inme siyasetini yürürlüğe koymuştur. Rusya, 1816 yılında Ermeni zenginlerden Lazaryan Ailesi'nin sağladığı imkanlarla Moskova'da "Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurmak sureti ile Ermeni konusunu daha sistemli bir şekilde ele almıştır.¹⁰⁹ Bu enstitü, sivil ve askerî endüstrilerde kullanılacak elemanların yetiştirilmesinin yanında, Şark dillerinin teorik ve pratik eğitimini veriyor ve Rusya'da kurulan okul ve kiliseler için öğretmen ve papaz yetiştirmiştir. Burada yetişen öğrencilerin çoğu Moskova Üniversitesi'ne gönderilmiş ve çeşitli akademik unvanlar da almışlardır.¹¹⁰

¹⁰⁶ Ermeni Meselesinin doğuşunda Rusya'nın rolü hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998; Uras, a.g.e. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ermenilerle diğer devletlerin (Rusya, İngiltere ve Amerika) ilişkileri konusunda çeşitli araştırmalar yapmaktadır. Çalışmalar halen son şeklini almamıştır. Bittiği zaman 2001 yılında Başbakanlık Osmanlı Arşiv yayınları arasında çıkan "**Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız ilişkileri (1879-1918)**" formatında kaleme alınmaktadır. Bu bilgileri bize ileten T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Müdür Yardımcısı Doç. Dr. Mustafa Budak'a teşekkür ederim.

¹⁰⁷ Niyazi Ahmet Banoğlu, **Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü**, Ankara, 1976, s. 13.

¹⁰⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Meselesiyle İlgili Birkaç Rus Kaynağı". **Yeni Türkiye: Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C.II, Sayı 38 (Mart-Nisan 2001), s. 735.

¹⁰⁹ Rifat Uçarol, **Siyasî Tarih 1789-1994**, İstanbul, Filiz Yayınları, 1995, s. 375.

¹¹⁰ Kemal Beydilli, **1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 57.

Ermeniler ile Rusya arasındaki yakınlaşma yalnızca eğitim alanında olmamıştır. 1828 yılında Rusya ve İran arasında yaşanan savaşlarda Ermenilerin desteğini alan Rusya, mücadeleyi kazanmış ve İran ile yaptığı Türkmençay Antlaşmasıyla elde ettiği Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni Vilayetini kurmuştur.¹¹¹ Böylece Eçmiyazin Kilisesi Rus nüfuzuna girmiştir. Ruslar Osmanlı Ermenilerine Eçmiyazin kilisesi aracılığıyla baskı kurmuş ve 1844'ten itibaren İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde yapılan ayinlerde tekrar Eçmiyazin Katogikosluğu'nun adı zikredilmeye başlanmıştır. Rusya, 1828 Yunan isyanından yararlanarak, bölgedeki Ermenilerin de desteği ile¹¹² 1828-29 yılında gerçekleşen Osmanlı-Rus harbinde Karadeniz kıyılarından ilerleyerek Doğu Anadolu'ya girip Kars'ı ele geçirdi ve Erzurum'a kadar ilerlemiştir.¹¹³ Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken bölgede bulunan Ermeniler Rus askerlerini nümayişle karşılamıştır. 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması imzalanınca Rusya, Erzurum ve Eleşkirt bölgesindeki Ermenilerden 100.000 kadarını daha önce Erivan, Ahılkelek ve Ahıska bölgesinde kurduğu Ermenistan vilayetine yerleştirmiştir.¹¹⁴ Rusya, Erzurum-İskenderun hattını kendine genişleme alanı olarak belirlemiş ve bu yerleştirme politikalarını Kafkaslar'da Doğu Anadolu'nun kapısını açacak ve üs vazifesi görece stratejik bir alan oluşturacak şekilde yapmıştır.¹¹⁵

Ermenilerin Osmanlı aleyhine Rusların yanında hareket etmeleri 1877-78 Osmanlı Rus Harbinde de tekrarlanmıştır. Bu savaş esnasında Rusya Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerden yararlanma yoluna gitmiştir. Ermeniler de Patrik Mıgırdıç Nerses ve İzmirliyan başkanlığında topladıkları Ermeni meclisinde bir muhtıra hazırlamışlardır. Çar II. Aleksandr'a ulaştırılmak üzere hazırlanan muhtırada, Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakların Osmanlı'ya geri verilmeyerek, bölgeye Bulgaristan'da olduğu gibi bir özerklik verilmesini bu olmazsa, bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını talep etmiştir. Rusya'nın Doğu Anadolu'daki bu işgalleri Rusya'nın Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkisini

¹¹¹ Halaçoğlu, "Ermeni Meselesi İle İlgili Birkaç Rus Kaynağı", s. 735.

¹¹² Beydilli, a.g.e., s. 368.

¹¹³ Shaw, a.g.e., C.II, s. 60.

¹¹⁴ Gürün, a.g.e., s. 57.

¹¹⁵ Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesinin Rolü (1828-1915)", **Türk Kültürü**, Eylül 2001, Sayı 461, s. 548.

artırmıştır. Rus ordusundaki Ermeni subaylar Osmanlı Ermenilerine Balkanlardaki Hıristiyanlar gibi Osmanlı'dan ayrılmaları yönünde telkinlerde bulunmuşlardır.

Rusya Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermenilerin isyan etmesini telkin ederken bazen Ermenilere zulüm yaparak kendisiyle büyük bir tezat içine düşmüştür. Çünkü kendi sınırlarında meydana gelen en küçük Ermeni hareketini şiddetli tedbirlerle bastırmıştır. Örneğin Ermeniler, Çarlık Rusyası'nda Osmanlı Devleti'ndeki gibi serbestiyet isteyince Çar Hükümeti, Tiflis'te yayınlanan Ermenice "Mişak" gazetesiyle bazı Ermeni okullarını kapatmıştır. Yapılan en ufak ayaklanma şiddetle bastırılmış, birçok Ermeni aydını tutuklanarak Sibiryaya sürülmüştür. Ermenilerin Hayır Cemiyetleri kapatılmış, basına sansür koyulmuştur. 1897'de 351 tane olan okullarından 320'si kapatılarak sadece 31 tanesine dokunulmamıştır. Kapatılan Okullardaki binlerce çocuk sokakta kalmış, diğerleri zorunlu olarak Rus mekteplerine gönderilerek Ruslaştırılmıştır. Bu yapılara karşı koyan din adamları Rusya'dan kovulmuştur.¹¹⁶

Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Fransa'nın Rolü

Fransa, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle ilk ilgilenen devletlerden birisi olmuştur. Bu ilgisi Anadolu topraklarında kurmak istediği ekonomik, dinî ve siyasî nüfuz çabalarının bir parçasıydı.¹¹⁷ Ortadoğu ve Akdeniz bölgesinde dengeleri kendi lehine çevirmek için kurguladığı politikalarda "Ermeni Meselesi" baş rolü oynamıştır. Bu görüşler doğrultusunda Fransa, Anadolu'da bulunan Ermenilere karşı XVI. yüzyıldan itibaren ilgi göstermeye başlamıştır. 1548 yılından itibaren Anadolu'ya seyyahlar göndermek suretiyle,¹¹⁸ Doğuda kendine Katolik bir müttefik oluşturmak için özellikle Ermeniler üzerinde uzunca bir süre mesai harcamıştır.

¹¹⁶ Turgut Işıksal, "Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Mayıs 1985, Sayı 3, s. 47.

¹¹⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız ilişkileri (1879-1918)**, Ankara. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002; Uras, a.g.e.; Gürün, a.g.e.; Azmi Süslü, "Maraş'taki Fransız ve Ermeni işbirliği", **Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu**, Ankara 1987, s. 29-35; Siyasî Meseleler Araştırma Grubu, "Fransa Dışişleri Bakanlığı Belgeleriyle Ermeni Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 1985, Mart-Ekim Sayıları; Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1982, vd.

¹¹⁸ Dündar Aydın, "Ermeni Meselesinin Doğmasında Fransa'nın Rolü", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985, s. 288.

Fransa seyyahlarla başladığı Ermenileri nüfuz altına alma çabalarına misyonerler aracılığı ile devam etmiştir.

Fransa, misyonerler vasıtasıyla Türkiye'deki Katolik Ermenilerin Fransa'da dinî eğitim almalarını sağlayarak desteklediği gibi kimi zaman yönetime karşı gelmeleri konusunda tahrik etmiştir.¹¹⁹ Gregoryen Ermeniler, Katolik mezhebine düşman olsalar da Fransa'nın Katolik mezhebini kabul eden Ermenilere Fransa'da eğitim kolaylığı ve ticarî faaliyetlerinde her türlü yardımı sağlaması Ermeniler arasında Katolikliğin hızla yayılmasına neden olmuştur.¹²⁰

Fransa, Osmanlı ülkesinde bu tür propagandalar yapmasına rağmen, Osmanlı Fransa'ya oldukça müsamahalı davranmaktaydı. Çünkü, Osmanlı-Fransız ilişkilerinin tarihsel birikiminin bir sonucu olarak ve Fransız hükümeti diğer Avrupa devletlerine nazaran daha öncelikli bir konuma sahipti. Örneğin İstanbul'un en etkin diplomatı Fransız konsolosu idi. Bu ve buna benzer nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti Avrupa devletleriyle ilişkilerinde Fransa'ya özel bir yer vermiştir. Bu bağlamda Ermeni Katolik Kilisesinin açılması için istenen izinler 6 Ocak 1830 tarihinde verilmiştir.¹²¹

Fransa 1877-78 Osmanlı Rus Savaşıyla başlayan süreçte Ermenilere yönelik reformlar konusunda etkin bir rol oynamıştır. Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Cambon, Ermenilerin Fransızlarla ilişkilerini kuvvetlendirmiştir. Berlin ve Kıbrıs Antlaşmaları doğrultusunda II. Abdülhamid'e Ermenilere reformlar yapılması konusunda baskı kurmaya çalışmıştır.

Ermenilerle Fransa arasındaki ilişkiler 1890'lı yıllardan başlamak üzere önemli boyutlara ulaşmıştır. Bu yıllardan itibaren Fransa'ya Ermeni göçü başlamıştır. Böylece ilişkiler organik bir yapıya sahip olmuştur. I. Dünya savaşı yıllarında Fransa doğal müttefiki olan İngiltere ile aynı politikayı uygulamaya çalışmıştır. Fransızlar, Osmanlıyı yıpratmak ve bölgede kendine bağımlı bir topluluk oluşturmak için bağımsız Ermenistan projesini desteklemiştir.

¹¹⁹ Aydın, **a.g.m.**, s. 289.

¹²⁰ Gencer, **a.g.m.**, s. 578-583.

¹²¹ Bu konuda daha fazla bilgi için Bkz: Kemal Beydilli II. Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesinin Tanınması (1830), Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yayını, 1995.

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Anadolu'ya asker çıkaran Fransa, Ermeni milis ve lejyonlarıyla birlikte işgale başlamıştır. Askeri gücünü artırmak için bölgedeki Ermenilere Fransız Üniforması giydirmek sureti ile Anadolu'da yaşanan Müslüman Ermeni çatışmalarına doğrudan taraf olmuştur. Sevr Antlaşması'nda Anadolu'da bir Ermeni devleti öngörülse de Ankara Antlaşması (1921) ile Fransa hem Anadolu'yu hem de Ermenileri terk etmiştir. Lozan Konferansı'nda "Ermeni Yurdu" konusunu İngiltere'yle birlikte ısrarla savunan Fransa, Türkiye'nin kararlı tutumu karşısında gerçekleri gördü ve Lozan Antlaşmasını imza ederek, 1970'li yıllara kadar Ermeni konusunu kapatmıştır.

Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında İngiltere'nin Rolü

Ermeni Meselesi ile İngiltere arasında organik bir bağın varlığı her tarihçi tarafından kabul edilen bir gerçektir. XIX. ve XX. yüzyıllar arasında İngiliz politikaları, dönem dönem Ermeni meselesinin rengini değiştirmiştir.¹²² Kimi zaman sakin iken kimi zaman isyanların çıkmasına, baskınların (Osmanlı Bankası) yapılmasına neden olmuştur.

Ermeniler ile İngiltere arasındaki ilişkiyi kronolojik olarak ele alırsak konuyu "Sanayi Devrimi" ve bunun sonucunda oluşan sömürgecilik politikalarını milat kabul etmemiz gerekecektir. Çünkü Sanayi Devrimi ile birlikte İngiltere'nin büyük bir ham madde ihtiyacının yanında ürettiği mallarını satacağı pazar ve bu malların ticaretini yapmak için güvenli yollara ihtiyacı olmuştur.¹²³ Bu etmenler İngiltere'yi yeni dış politikalar üretmeye sevk etmiştir. İlk dönem sömürgecilik politikası, geleneksel güçlerin uzağındaki yerlerin sömürgeleştirilmesi olarak karşımıza çıkmıştır. Yeni keşfedilen ve belirgin bir otoritesi olmayan kıta parçaları ve adaların

---

¹²² Ermeni İngiltere ilişkileri konusuna pekçok eserde yer verilmiştir. Bkz. Uras, a.g.e.: Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Server Tanilli, C. I, İstanbul, Adam Yayıncılık, 1999, s. 198; Yves Ternon, **Ermeni Tabusu**, İstanbul, Belge Yayınları, Kasım 1993, s. 68; İrsal Yavı, **1856-1923 Emperyalizmin Kısacasında Türkler Ermeniler, Kürtler**, İzmir, Yazıcı yayınları, 2001, s. 249; Sultan II. Abdülhamit, **Siyasî Hatıralarım**, İstanbul, Hareket Yayınları, 1976; Fahir H. Armaoğlu, **19 Yüzyıl Siyasî Tarih**, Ankara, TTK, 1997, s. 570-576.

¹²³ İngilizler için Trabzon, Erzurum ve Doğu Beyazıt vasıtasıyla Karadeniz'i İran'a bağlayan ticaret yolu, gittikçe önem kazanmıştı. 1840 yılından itibaren Manchester'a yerleşen Ermeniler, İngiliz tezgahlarının dokuduğu pamuklu kumaşları bu ticaret yoluyla İran ile Orta Asya'ya götürmekteydiler (Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Ekim 1969, Sayı 25, s. 52).

sömürgeleştirilmesi sağlanmıştır. Böylece İngiltere "güneşin batmadığı ülke" haline gelmiştir.

İngiltere dünya üzerinde kendi lehine bir "dünya dengesi" politikası uygulamıştır. Bu amaçla dünyanın her tarafında yaşanan gelişme ve değişmelerin takibi için büyük bir diplomasi ağı oluşturmuştur. Bu politikalar izlenirken XIX. yüzyılda sömürgecilik Orta Doğu ve Anadolu topraklarına kaydırılmıştır. Bu coğrafya, Uzak Doğu sömürge ve ticaret yollarının geçtiği bir yer olmakla birlikte yer altı zenginliği ve bölgenin pazar olma özelliği de İngiltere'nin buraya ilgisini artırmıştır.

Bilindiği üzere Ortadoğu ve Anadolu, Osmanlı coğrafyasıydı. İngiliz diplomatlar kendi politikalarını uygulayabilmek için Osmanlı Devleti ile anlaşmalar yapıyorlardı. Belirginleşen siyaset ise; giderek güçsüzleşen Osmanlı'yı İngiltere'ye bağımlı hale getirmek ve kendi şirketlerinin burayı azami derecede sömürmesini sağlamaktı. İngiltere bu amacı gerçekleştirmek için, önüne çıkabilecek engelleri aşmak üzere her şeyi göze almıştır. Örneğin; Rusların güneye inme siyasetinin önünü almak için ilk zamanlar Osmanlı ile ittifak yapan İngiltere, yüzyılın sonlarında Alman-Osmanlı ittifakına karşılık Osmanlı aleyhine Rusya ile ittifak kurmuştur.

İngiltere'nin Ermeniler ile olan ilişkileri bu siyasî dengeler üzerine kurulmuş ve tamamen bir çıkar ilişkisinden öteye gitmemiştir. İlişkiler ilk başlarda dinî bir yapıda başlamıştır. İngiltere, Osmanlı içinde Protestanlık mezhebinin temsilcisi ve koruyucusu konumunda olmuştur. 1850 yılında Protestan kilisesinin tanınması sonrasında Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için hızla Protestan kiliseleri ve okullar açmıştır. Dinî ve eğitim kurumları ile desteklenen bu politikalar Ermeni kültürünü ele alıp ulusal duygularını kabarttığı için kısa sürede Ermenileri etkisi altına almıştır.¹²⁴ İlk başlarda İngiltere-Ermeni ilişkileri dinî temelli olarak misyonerler aracılığı ile olurken, Tanzimat sonrasındaki ilişkiler siyasî ve ekonomik açılardan gelişerek organik bir bağ haline dönüşmüştür.

Dinî, siyasî ve ekonomik olarak bağlar kurulunca İngiltere bölgedeki tüm sorunlarında Ermenileri kullanmaya başladı. İngiltere, Rusya'nın güneye inmesini engellemek amacıyla bölgedeki Hıristiyan Ermeni toplumuna tampon bir devlet

---

¹²⁴ Armaoğlu, a.g.e., s. 289.

kurmayı planlarken, Ermeniler de böyle bir devletin kurulması konusunda heveslenerek İngiltere'ye sempati ile yaklaşmaktaydılar. Ancak her şey İngiltere'nin politikalarına göre şekilleniyordu. Hiçbir zaman İngiliz dışişleri için bölgedeki Ermeniler İngiliz siyasetinde kullanılan bir topluluktan ileri gidememiştir. Nitekim, XX. yüzyılın sonunda İngiliz-Rus ittifakı yaşanmıştır. Hükümet değişikliği yaşayan İngiltere, Ermeni devleti konusunu askıya almış ve dışişleri "gündemlerinde bir Ermeni devleti meselesinin olmadığını" açıklamıştır. Böylece Ermeniler bir kez daha edilgen olmaktan kurtulamamış ve aldatılmışlardır.

İngilizler, Ermenilerle olan dinî ve siyasî ilişkilerini tamamen çıkarları doğrultusunda belirlemişlerdir. İngiltere'nin önderliğinde kurulan Hıristiyan Protestan misyoner kuruluşu Bible House Osmanlı topraklarında yaşayan ihtiyaç sahibi Ermenilere yardım yaparken, ancak Protestan olan yada Protestan olmaya söz veren Ermenilere yardım yapmıştır. İngiltere işi o derece ileri götürmüştür ki, Ermenilerin kendi iradeleri ile seçmeleri gereken patrik seçiminde bile kendi çıkarına kullanabilecek olanları seçtirmeye başlamışlardır. Örneğin, Matpos İzmirliyan'ın görev süresinin dolmasına az bir zaman kala İngiltere büyük elçisi Philippe Curri ondan desteğini çekmiştir. Hatta Ermeni senatörü (ayan meclis üyesi) Alarahan Kara Kahya Paşa ile yaptığı bir görüşmede İzmirliyan'ın artık kendi halkına yararlı olamayacağını ve netice itibarıyla patriklik makamında oturamayacağını söylemiştir.¹²⁵ Görüldüğü gibi Ermenilerin patriğinin halkına yararlı olup olamayacağına İngilizler karar verir duruma gelmiştir.

2. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının Etkisi

Rusya geleneksel olarak yürüttüğü politikalar doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne 1876 yılından itibaren baskı kurmaya çalışmıştır. İngiltere ise Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı koyamayacağını düşünerek söz konusu taleplerin uluslararası bir konferansta görüşülerek karara bağlanmasını talep etmişti. Başta Rusya ve Osmanlı Devleti olmak üzere Almanya, Avusturya ve Fransa bu öneriyi kabul ederek İstanbul'da toplanmış ve Rus isteklerini görüşmüştür. Osmanlı Devleti

¹²⁵ Bayram Kodaman, **Türkler Ermeniler ve Avrupa**, Ankara, 1994, s. 43.

konferansta kendi aleyhine alınabilecek kararları etkisiz hale getirmek amacıyla önlemler almak istemiştir. Konferanstan önce Anayasa ilan edilmiş ve Müslim ve gayrimüslimler arasında bir fark olmadığı, yönetime her iki tarafın da katıldığı mesajı verilmiştir. Ancak bunda başarılı olunamamıştır. Alınan bu önlemlere rağmen Rusya Balkan ülkelerinin gelecekları konusunda isteklerini sıraladı ve bazı bölgelerde ıslahatlar yapılmasını önermiştir. İngiltere de Hıristiyan halklara yapılması istenen ıslahatlar konusunda görüş bildirmiştir. Osmanlı Devleti bu istekleri iç işlerine müdahale olduğu gerekçesi ile reddetmiştir. Rusya isteklerinin kabul edilmemesi üzerine seferberlik ilan etmiş ve Prens Korkaçof 19 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ettiğini Avrupa'ya duyurmuştur. Savaş gerekçesini ise şöyle sıralamıştır; Bab-ı Âli, Hıristiyanlara karşı yapılması gereken ıslahatlar konusunda Avrupa'nın öğütlerine saygı göstermediği için Osmanlı'ya güven duyulmayacağı ve Balkanlar'daki kargaşanın Rusya'nın çıkarlarını sarstığı gerekçesi ile Rusya Bab-ı Âliye karşı savaş açmıştır.¹²⁶

Ermeniler, Rusya'nın savaş kararına ilk zamanlar tarafsız kalsalar da Rus ordusunun Plevne hattını yarması üzerine Ruslarla yoğun işbirliğine girmişlerdir. Daha önceden Rusya'ya göç eden Ermenilerle diyaloga geçen Rusya pek çok Ermeni'ye kendi ordusunda asker ve subay olarak görev vermiştir. Rus ordusunun büyük bölümüne komuta eden ünlü Rus generali Loris Melikof da bir Ermeniydi. Rus ordusunda bulunan bu Ermeniler ile Osmanlı Ermenileri birleşerek bölgedeki Türklere karşı pek çok askerî harekette bulunmuşlardır.¹²⁷

Rus ordusu Doğu Anadolu'dan ve batıdan Edirne'yi geçerek İstanbul Ayastefanos'a (Yeşilköy) dayanmıştır. Osmanlı bu durum karşısında ateşkes istemiş ve 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Savaşın son bulduğu sırada Patrik Mıgırdıç Nerses ve İzmirliyan başkanlığında Ermeni Meclisi toplanarak, Türkiye Ermenileri adına Çardan bazı isteklerin talep edilmesi kararı almışlardır.¹²⁸ Bu istekler arasında, Fırat'a kadar olan bölgenin Ararat ile birleştirilerek Rusya'nın bir parçası olmasının sağlanması, eğer bu sağlanamazsa Bulgaristan ve Bulgar halkına verilecek ayrıcalıkların Rusya tarafından kendilerine

¹²⁶ Enver Ziya Karal, a.g.e., C. VII, s. 41.

¹²⁷ Armaoğlu, a.g.e., s. 522.

¹²⁸ Saral, a.g.e., s. 67.

verilmesi ve işgal edilen yerlerden Osmanlı hükümeti ıslahatları tamamlayıncaya kadar Rusya'nın işgal ettiği yerlerden çekilmemesi yer almıştır.

Ermeni Meclisi, bu istekleri bildirdikten sonra Ermeni patriği Nerses Varjabedian, konsey üyeleri ile birlikte Rus komutanı Grandük Nikola'nın yanına giderek ondan general Loris Melikoff'un kısmen işgal ettiği Doğu Anadolu'daki illere idarî muhtariyet verilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti böyle bir isteğe ilk anda tepki gösterse de daha sonra kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylece 3 Mart 1878'de uluslararası bir anlaşmada Ermeniler hakkında hükümlerin yer alması Ermeni sorunu farklı bir boyut kazandı.¹²⁹ Nerses'in bu isteği doğrultusunda Ayastefanos Antlaşması'na 16. madde konulmuştur. Buna göre Babiali, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt ediyordu. Ayrıca istenen reformlar uygulamaya koyulmadan Rus orduları işgal ettikleri yerden çekilmeyecekti. Bu madde, Doğu Anadolu'dan "Ermenistan" diye söz ediyordu. Bu da ilk kez bir uluslararası anlaşmada gerçekleşiyordu.¹³⁰

Rusya bu anlaşmayla Kars, Ardahan ve Batum'a da sahip oluyordu. Böylece İskenderun yolu ile Akdeniz'e, diğer taraftan Dicle Fırat yoluyla da Basra Körfezine çıkmasına imkân sağlıyordu. Rusya'nın kısa sürede bu konuma gelmesi İngiltere'nin çıkarlarına ters bir durumdu. Bu durum İngiliz ticaretini baltalayacak ve İngiltere'nin Hindistan'a giden en kısa yolunu kesebilecekti. Asya'da Rus nüfuzu güçlenecek. İngiltere'nin Doğu çıkarlarının önüne geçecek ve İngiliz prestiji sarsılacaktı. Ayrıca Karadeniz tamamen Rusya'nın mutlak hakimiyetine girecekti. Avrupalı devletler anlaşmanın tamamen Rusya'nın yararına Avrupa'nın zararına olduğunu görünce İngiltere'nin önderliğinde Bunun önüne geçmek için Bismark'ın başkanlığında anlaşmanın tekrar gözden geçirilmesine karar verildi. Yapılan görüşmeler sonunda Rusya'nın Babiali'ye empoze ettiği Ayastefanos Antlaşması yürürlüğe girmedi. İngiltere ve Avusturya'nın müdahalesiyle onun yerine çok taraflı Berlin Antlaşması imzalandı. Berlin Kongresi Haziran 1878'de, yani Ayastefanos Antlaşması'ndan üç

¹²⁹ Uras, a.g.e., s. 201-210; Uçarol, a.g.e., s. 376; Kodaman, a.g.e., s. 25.

¹³⁰ Bilâl N. Şimşir, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, Manisa, 1983, s. 123.

ay sonra toplandı. 13 Temmuz 1878 günü imzalanan Berlin Barış Antlaşması'na Osmanlı Ermenileriyle ilgili olarak Babıali, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı taahhüt etti. Bu hususta alınacak önlemleri büyük devletlere bildirecek, devletler de alınan önlemlerin uygulamalarını gözetleyecekti. Bu birkaç satırlık madde, Ermeni sorunu sadece Rusya'nın ilgilendiği bir konu olmaktan çıkarak diğer devletlerin de söz hakkı olduğu devletler arası bir sorun haline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşına kadar geçen otuz beş yıl boyunca büyük devletlerin Ermeni meselesine müdahaleleri için temel oluşturdu.¹³¹ Buna karşın Ermeniler, Berlin'den büyük bir hayal kırıklığı ile ayrıldı. Çünkü Doğu Anadolu'da bekledikleri özerk (muhtar) devlet modeli çıkmamıştır. Bunun üzerine Mıgırdiç Khırımyan İstanbul'a dönünce yaptığı pekçok konuşmada Ermenilere yalnızca kendilerine güvenmelerini öğütlemiş bir anlamda Avrupalı devletleri kastederek "Ermenilerin Ermeni'den başka dostunun olmadığını" dile getirmiştir.¹³²

Ermeniler Avrupa'nın kendilerini yalnız bıraktığını ifade etseler de Osmanlı topraklarında bağımsız bir devlet kurmak üzere yine Avrupa'nın desteği ile çeşitli örgütler kurmak suretiyle tedhiş hareketlerine devam etmişlerdir. Bunlardan en büyüklerinden olan Taşnak ve Hınçak komitelerini kurarak belirledikleri hedefler doğrultusunda Osmanlı vatandaşı Ermenileri ayaklandırmaya başlamışlardır. Bu hareketlerin sonucu olarak 1890'da ilk siyasî amaçlı Ermeni ayaklanması patlak vermiştir.¹³³

E. ERMENİLER'İN ÖRGÜTLENMESİ VE KOMİTELER

Ermeniler arasında özgürleşmeye yönelik isteklerinin ilk kez ifade edilmesi ve örgütlü olarak gelişmeye başlaması 1677 yılında IV. Hagop Çuğayetsi'nin Katolikosluğu sırasında Eçmiyazın'da gizli olarak toplanan konseyde gerçekleşti. Bu konseyde alınan kararlar Rusların korumasında bir Ermeni krallığı fikrine ön ayak oldu. Movses Bağram da bu konsey kararlarından etkilenen Ori'nin fikirlerinin tesiri

¹³¹ Şimşir, a.g.m., s. 126.

¹³² Uçarol, a.g.e., s. 376; Kodaman, a.g.e., s. 29.

¹³³ Uçarol, a.g.e., s. 378-379.

altında kalarak 1772'de Ermeniler için siyasî bir broşür sayılabilecek bir kitap yayınlamıştır. Nor Dedrag Goçi Hortorag (yeni örgütler kitabı) adlı kitapta açıkça, Ermeni gençliğinin içinde bulunduğu uykulu, uyuşuk ve tembel durumdan uyandırılması gerektiğini ifade ettikten sonra cumhuriyetçi bir anayasayla yönetilecek yeni bir Ermeni devleti için çağrıda bulunmuştur.¹³⁴

Osmanlı sınırları dışında yukarıdakine benzer Ermeni milliyetçiliğini canlandırmaya yönelik faaliyetler yürütülmüş olsa da Osmanlı coğrafyasındaki Ermenilerin ilk ulusal hareketlerinin başlama tarihi 1860 olarak kabul edilmektedir. Bu tarihte ve sonrasında sosyal amaçlı olarak kurulmaya başlayan dernekler, dış kışkırtma ve yardımlarla Türklere karşı ayaklanan komitelerin çekirdeklerini oluşturmuştur.

1. Osmanlı Coğrafyasında İlk Ermeni Dernek ve Örgütleri

1860 Ermeni Nizamnamesi'nin 1863 yılında Sultan Abdülaziz tarafından kabul edilmesi ve bu nizamname ile 140 üyeden oluşacak bir meclisin, Osmanlı içindeki Ermenileri yönetme hakkının verilmesi Ermenilerin, milliyetçi akımların etkisinde yoğun bir teşkilatlanma sürecine girmelerine neden olmuştur. Diğer devletlerin de desteği ile Osmanlı coğrafyasında çeşitli isimler altında Ermeni cemiyet ve dernekleri kurulmaya başlanmıştır.

Türkiye Ermenilerinden ziyade Kafkas kökenli Rus vatandaşı Ermenilerce¹³⁵ Osmanlı sınırları içinde yada dışında kurulan bu komite ve cemiyetler, hayırseverlik temelinde yardım amacı ile oluşturuluyordu. Bu konuda ilk dernek, 1860 yılında Adana'da Kilikya'yı yüceltmek için kurulan "Hayırsever Cemiyeti" dir. Bunu "Fedakarlar Derneği" izlemiştir.

Ermeniler arasında örgütlenme Doğu'da ve İstanbul çevresinde gelişerek devam etmiştir. 1870-1880 tarihleri arasında Van civarında "Araratlı", merkezi Muş olan "Okul Sevenler", "Doğulu" ve "Kilikya" dernekleri kurulmuştur. 1880 yılında bu dört dernek birleşerek "Ermenilerin Birleşik Derneği" adını almıştır. 1876 yılında

¹³⁴ Zekiyan, a.g.e., s. 77.

¹³⁵ Ermeni yazar S. Kıprielyan 1905'te Boston'da basılan "Ermeni Buhranı ve Tekrar Doğuşu" adlı kitabında, illerde ve hükümet merkezlerinde yapılan gösterileri Kafkasyalı Ermenilerin yaptığını ve İhtilali etkinliğe geçirenlerin de bu kişiler olduğunu ifade etmektedir (Koçaş, a.g.e., s. 149).

“Ermenistan’a Doğru”, 1879’da “Milliyetçi Kadınlar Derneği”, 1880’de Erzurum’da “Silâhlılar Derneği”, Kafkasya’da “Genç Ermenistan Derneği”, 1872’de Van’da “İttihad-ı Halas Cemiyeti”, 1882’de yine Van’da “Kara Haç”ı kurulmuştur.¹³⁶ 1881 yılında Erzurum’da kurulan “Şuray-ı Âli (Müdafii Vatandaşlar) Cemiyeti”nin programında; merkezlerinin Erzurum olacağı ve her türlü hareketlerinin buradan idare edileceği ifade ediliyordu.¹³⁷ İhtilalci cemiyetler arasında, adeta siyasî bir parti hüviyeti ile ortaya çıkan ilk kuruluş “Armenekan” partisidir. Bu kuruluşun ortaya çıkmasında Mıgırdıç Portakalyan’ın büyük tesiri olmuştur. 1848 yılında İstanbul’da doğan Portakalyan’ın, Van’daki Ermeni okulunda ayrılıkçı fikirler yaydığı tespit edilerek 1885’te Van’da oturması hükümet tarafından yasaklanmıştır. Bunun üzerine bazı taraftarlarıyla birlikte Marsilya’ya kaçmış ve orada “Armenia” isminde bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Onun taraftarlarından biri olan Avadisyan, tekrar Van’a gelerek, Portakalyan’ın eski talebelerinden 9 kişi ile birlikte 1885 yılında “Armenekan” cemiyetini kurmuştur. Cemiyet Muş, Bitlis, Trabzon ile İstanbul’da ihtilâl çalışmaları yapmıştır. Cemiyetin adı Portakalyan’ın gazetesinden esinlenerek alınmıştır. Bu gazetenin Türkiye’ye girişi 1885 Ağustosunda yasaklanmış ise de gizli yollardan gelmeye devam etmiştir. Aynı şekilde Rusya’ya girişi de 1886’da yasaklanmıştır.¹³⁸

Bu cemiyet daha sonra genişleyerek çeteler kurmuş ve 400’den fazla usta çeteci yetiştirerek bunlara Onbaşı, Yüzbaşı, Binbaşı rütbeleri verilerek çetecilerin başlarına komutan olarak tayin edilmişlerdir. Bunlara düzenli askeri eğitim verilmiş ve cephane depoları kurmuşlardır.

İstanbul’da da örgütlenen Ermeniler, ellerindeki hakları genişletmek, Osmanlı idaresi altında idarî ıslahatlarla bağımsız bir yapı oluşturmak amacıyla çeşitli adlar altında cemiyetler kurmuşlardır. Bunlardan biri “Ermeni Vatanseverleri İttihadı”dır. Buna ek olarak 1890 yılında “Şant=Yıldırım” ve “Kurban” adlı iki örgüt daha

¹³⁶ Uras, a.g.e., s. 430; Ahmet Hulki Saral, a.g.e., s. 62.

¹³⁷ Ali Karaca, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yay Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul, TATAV Yayını, 2001, s. 52-53.

¹³⁸ Ali Karaca, “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)”, Selçuk Erez, Mehmet Saray, *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2001, s. 133; Gürün, a.g.e., s. 130-132; Deliorman, a.g.e., s. 21.

kurdular.¹³⁹ Bu örgütlere ek olarak Araratyan¹⁴⁰, Sahmana, Taragan ve Ramgavar örgütlerini de burada zikretmek yerinde olacaktır.

Kafkasya kökenli Rus vatandaşı Ermeniler tarafından kurulan bu örgütler ruhani liderler tarafından da desteklenmiştir.¹⁴¹ Tarihî seyri içerisinde Ermeni olaylarının yönetimi ve planlanması Ermeni din adamları tarafından yapılırken, Ermeni Patrikhanesi ve kiliseleri de isyan merkezleri haline gelmiştir.¹⁴²

İhtilalci Ermeni örgütler, terör faaliyetlerini Müslüman halkla birlikte, komitecilere yardım etmeyen kendi soydaşları ve dindaşları olan Ermenilere karşı da yürüttüler. Mesela; Avukat Haçik, Gedikpaşa Kilisesi Başpapazı Dacad Vartabet, tüccar Karagözyan, kandilci Onnik, Apik Uncuyan, polis Markar, Meclisi Ruhani üyesi Mampre Vartabet, Hacı Dikran, Mıgırdic Tütüncüyan sokaklarda katledilenlerden bir kısmıdır. Bu saldırılar o kadar ileriye gitti ki, nihayet İstanbul'daki Ermeni Patriği Aşıkyan da, komitecilerin suikastına maruz kalmıştır.¹⁴³

Bu açıklamalar ışığı altında Ermeni Komitelerinin en büyükleri ve kapsamlıları olan Taşnaksutyun ve Hınçak Komitesi hakkında daha geniş bilgiler vermek yerinde olacaktır.

2. Hınçak Komitesi

Ermeni komitelerden en önemlilerinden Hınçak (çan sesi) Komitesi, Rus tebaalı Kafkasyalı Avetis Nazarbekian ve karısı Moro (Marian Vardanian) ile 4

¹³⁹ Koçaş, a.g.e., s. 148; Uras, a.g.e., s. 421-422.

¹⁴⁰ İlk bakışta Adana ve Maraş çevresinin kalkınması için kurulan cemiyet, Ermeni muhtariyetini benimsemekte idi. "Yeni Asya" isminde bir de gazete çıkarmaktaydı. Cemiyetin idaresi Arapyan ve Portakalyan'ın elinde idi. Temel amaç Rusya Ermenileri ile Türkiye'deki Ermeniler arasında bağ kurmak ve daha sonra da bağımsızlık için beraber çalışmaktır (Karabıyık, a.g.e., s. 148).

¹⁴¹ Bu dinî liderlerin başında Hırımyan ve İzmirliyan gelmiştir. Hırımyan patrikliği sırasında Üsküdar Surp Haç kilisesinde halkı galeyana getiren ve ayrılıkçı fikirlere yönlendiren vaazlar verdi. Rusya ve Anadolu'da yaşayan Ermeniler arasındaki ayrılıkları ortadan kaldırmak amacıyla geziler yaptı. İsyançı reislerle birlikte çalıştığı gibi, siyasi cemiyetlere destek vererek isyan hareketlerinin hazırlanmasında önemli roller aldı (Taşnaksutyun Tarihi, s. 38-39'dan nakleden Uras, a.g.e., s. 423).

¹⁴² Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerini dışarıdan destekleyen dinî merkezlerden biri de 1717 yılında Venedik'te St. Lazar adasında kurulmuş olan Ermeni Kilisesi idi. Burada bulunan Mihitarist rahipler de bu harekete tarihi ve düşünce bakımından destek oldular. Yukarıda söz edilen yardım dernekleri zamanla etkinliklerini artırarak Ermeni Komitelerinin kurulmasına zemin hazırladı (Süslü, a.g.m., s. 30).

¹⁴³ Deliorman, a.g.e., s. 31.

Ermeni öğrenci arkadaşı¹⁴⁴ tarafından 1887'de İsviçre'nin Cenevre kentinde kurulmuştur.¹⁴⁵ Birçok yerde şubeler açmıştır. Siyasî programı Sosyal-Demokrat kimliğinin yanında Marksist doktrini de esas almıştır.¹⁴⁶

Amaçları Doğu Anadolu'yu ele geçirerek burayı Rus ve İran bölgeleri ile birleştirip bağımsız federatif bir Ermenistan kurmaktır. Cemiyetin merkezi daha sonra Londra'ya alınmıştır. Komitenin siyasî Programının 4. kısmında; Türkiye'nin doğusunda bir Ermeni devleti kurulabilmesi için; propaganda, gerginlik yaratma, terör, teşkilatlanma, işçi eylemleri ile bu amaca ulaşılabileceği ifade edilmiştir.¹⁴⁷

Komite 1890 yılında Türkiye'de teşkilatlanarak İstanbul merkez olmak üzere diğer illerde de şubeler açmıştır. Cenevre'den gelen Tiflisli Şimavon, Trabzon'dan gelen Rusyalı Ermeni Rupen Hanazad, Batum'dan gelen H. Megavoryan ve İran'dan gelen S. Danielyan Hınçak komitesinin İstanbul Merkez şubesini oluşturmuşlardır.¹⁴⁸

Teşkilâta üye Ermeniler Türkiye Ermenistan'ını kurtararak, Rusya ve İran Ermenistan'ı ile birleştirip "Büyük Ermenistan"ı kurmayı hedeflemiştir. Bu hedefe ulaşmak için belirlemiş oldukları yöntemleri; propaganda, terör, isyanlar esnasında kullanılacak Akıncı Alayları Teşkilâtı, bir merkezi heyet tarafından sevk ve idare edilecek olan İhtilâl Teşkilâtı ve İsyân Alayları Teşkilâtı kurmak. şeklinde sırlamak mümkündür.¹⁴⁹

II. Abdulhamid idaresine karşı Jön-Türklerle İşbirliği de yapan Hınçak Komitesi, 1896 tarihinde Londra'daki I. kongresinde ikiye bölünmüştür.¹⁵⁰ Bir kısmı Nazarbeg taraftarları, diğer kısmı ise reformistler olarak ayrılmıştır. Bu iki grup arasındaki ayrılıklar her geçen gün artmıştır. Marksist fikirlerini öğrenen halkın desteğini de kesmesiyle 1902 yılından itibaren komite parçalanmış ve köklü bir kuvvet olmaktan çıkmıştır.¹⁵¹

¹⁴⁴ Gabriel Kafian, Ruben Hanazad, Nikoli Martinian, Mıgırdıç Manuçaryan.

¹⁴⁵ Bilal N. Şimşir, **Şehit Diplomatlarımız (1973-1994)**, I. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınları, 2000, s. 32.

¹⁴⁶ Karaca, a.g.m., s. 53; Halil Kemal Türközü, "Türkiye'de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri 1890-1918", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Ağustos 1983, Sayı 25, s. 79; Gürün, a.g.e., s. 132.

¹⁴⁷ **Hınçak Komitesinin Siyasî Programı**, Londra, Hınçak Matbaası, 1897'den naklen Uras, a.g.e., s. 432-439.

¹⁴⁸ Karaca, a.g.m., s. 133.

¹⁴⁹ Uras, a.g.e., s. 436.

¹⁵⁰ Zafer Tunaya, **Siyasî Partiler II**, İstanbul, 1989, s. 568-569.

¹⁵¹ Koçaş, a.g.e., s. 153.

3. Taşnaksutyun Komitesi

Rusya'da Çarın uyguladığı baskılar sonucu dağılmış olan Ermenileri ve bunların kurduğu örgütlerden Tiflis'teki Genç Ermenistan, Van'da kurulan Ermeni Cemiyeti-Armenaganlar ve Hınçak'ı birleştirmek amacıyla 1890 yılında Kafkasya'da kurulmuştur. Başta Rusya'dakiler olmak üzere çeşitli Ermeni grupların bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Komitenin kurulmasında Christopher Mikelian, Stepan Zarian ve Simon Zavarian adlı kişiler öncülük etmiştir. Bu özelliğinden dolayı komiteye federasyon anlamına gelen Taşnaksutyun adı verilmiştir. Taşnaksutyun Komitesi, ilk zamanlar yayın organı olan Troşak=Bayrak gazetesinin adından dolayı Truşak ismiyle anılmıştır.¹⁵²

1892 yılına kadar belli bir programı olmayan komite, 1892 yılında Birinci Genel Kongresinde kabul ettiği programını Rusların Narodnaya Volya teşkilâtından almıştır. Taşnaklar, Hınçakların sosyalist yaklaşımlarına mukabil sosyalist-demokrat, sosyalist-ihtilalci, milliyetçi ve adem-i merkeziyetçi vasıfları benimsemişlerdir. Sosyalist Demokrat, Nasyonalist olarak da tanımlayan Taşnaklar ve Hınçaklar arasındaki bu görüş farklılığı yüzünden birleşmeleri mümkün olamamıştır. Bu nedenle 1896 yılındaki yıkılışlarına kadar Taşnaklar yalnız olarak çalışmışlardır.¹⁵³

Bir terör teşkilâtı olarak ortaya çıkan Taşnakların hiç değişmeyen amacı, gerek Ermeniler arasında ve gerekse bütün dünyada Türk düşmanlığı yaratmaktır. Taşnakların 1892 yılında bu amaçları doğrultusunda kabul ettikleri programlarında, Osmanlı Devleti ile yapacakları mücadele metotları ve amaçları şöyle tespit edilmişti:

- Çeteler teşkil etmek ve bunları örgütlemek,
- Halkı(Ermenileri) silâhlandırmak için her yola başvurmak,
- Resmî görevlilere karşı terör uygulamak,
- İnsan ve silâh sevki için ulaşım şebekeleri kurmak,
- Hükümete ait binaları basmak ve tahrip etmek,
- Aşiretleri de saflarına alarak isyan çıkarmak,

¹⁵² Uçarol, a.g.e., s. 377.

¹⁵³ Uras, a.g.e., s. 444.

Böylece, büyük devletlerin müdahalesini sağlamak, Müslümanların kovulacakları ve öldürülecekleri altı Anadolu vilayetinde sosyalist bir Ermeni Cumhuriyet'i gerçekleştirilecekti.¹⁵⁴

Kurulduğu ilk andan itibaren bir terör partisi olarak kurulan komitenin ilk hareketi, Türk topraklarına çeteler sokmak, Türk Ermenistanı'nı silâhlendirmek, köylülere silâh kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak ve bunları yaptıktan sonra Kürt isyancıları da yanlarına alarak ayaklanmalar çıkarmaya başlamak olmuştur. İhtilâlcî Ermeni Taşnaklar terör faaliyetlerini yalnızca Türklere karşı değil fikirlerini benimsemeyen ve para yardımı yapmayan Avrupa, Rusya ve Türkiye'de bulunan kendi soydaşları Ermenilere karşı da yürütmüşlerdir. Komitenin üyelerine ortak emri: "Türk'ü, Kürd'ü her yerde, her türlü şerait altında vur, Mürtecileri, ahdinden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür, intikam al" şeklinde olmuştur.¹⁵⁵ Pek çok yabancı yazar Taşnakların kendi ırkdaşları Ermenilere de mezalim yaptığını misalleriyle zikretmiştir.¹⁵⁶ Örneğin Taşnak çetesi Moskova'da bulunan isteklerini yerine getirmeyen Ermeni Jamharian komitacılar tarafından öldürülmüştür. Yine İzmir'de yaşayan Balyozian da aynı gerekçelerle komiteciler tarafından öldürülmüştür.

Bir terör örgütü olarak ortaya çıkan Taşnaklar, bayraklarında kin ve intikamın sembolü olan hançeri kullanmışlardır.

Taşnak Partisi, 1907 yılında yaptığı Teşkilât Talimatnâmesi ile çalışmalarını yürütecek aynı yetkide olan Batı Bürosu ile Doğu Bürosu'nu kurmuştur. Batı Bürosu'nun merkezi İsviçre'nin Cenevre kentinde idi. Görevi, Avrupa'daki Ermeni hareketlerini organize edip, propagandaları yürütmektir. Doğu Bürosu'nun merkezi ise Erivan'daki Eçmiyazin Kilisesi olup, görevi Türklere karşı yapılacak hareketler için para toplamak, yıkıcı propaganda broşürleri bastırmak, terör yaratmak, silâh

¹⁵⁴ Halil Kemal Türközü, "Taşnak Partisinin 8. Kongresi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Şubat 1986, Sayı 12, s. 68.

¹⁵⁵ Vartanyan, **Taşnaksutyun Tarihi**, s. 85'den nakleden Uras, **a.g.e.**, s. 443; Şimşir, **a.g.e.**, 1. Kitap, s. 34.

¹⁵⁶ İler, "Taşnak Partinin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892-1914)", **21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s. 88.

Antep, Maraş, Adana, Haçin, Ankara, Yozgat, Amasya, Tokat, Malatya, Arapkir, Palu, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Elbistan ve Tarsus idi.¹⁶⁰

Temelde Gregoryen mezhebine mensup Ermenilere, misyonerler aracılığı ile her ülkenin temsil ettiği mezhep kabul ettirilirken Ermeni milliyetçiliği de ön plana çıkarılmıştır.¹⁶¹ Söz konusu ülkelerin kültürel açıdan da Ermenileri etki altına alma çabaları Ermenilerin siyasal ve sosyal ahlâklarını altüst etmiştir. Örneğin Adana vilayetinin kuzeyinde bir köy bir kaç yıl önce Katolikliği kabul etmesine rağmen, Anglikan Misyonu dispanser ve okul açma teklifinde bulununca Osmanlı Devleti tarafından temel ihtiyaçları karşılanmasına karşın tüm ahali Protestanlığı kabul etmiştir. Bu şekilde misyonerlerce vaat edilen hediyelere göre din değiştiren Ermeni köyleri oldukça fazlaydı.¹⁶²

Diğer devletlerin müdahalelerinin yanında Osmanlı Devleti'nin azınlıklara karşı son derece müsamahalı yaklaşması ve okulların tam anlamıyla denetlenememesi isyanların çıkmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin Ermeniler okullarında Osmanlı armaları ve padişah tuğralarını kaldırılıp, yerine sözde bağımsız Ermenistan, Hınçak ve Taşnak armaları koymuşlardır. Ermeni okullarında okutulan kitaplarda Türklerin Ermenilere yaptıkları zulümden söz edilirken, Ermeni ozanlarca yazılmış Türkleri tahkir eden, ayaklanma ve isyana sevk eden şiirler elden ele dolaşıyor, okulda, tiyatrodaki, kulüpte ve sokaklarda okunmuştur. Ermeni sanatkarlar, milleti tahrik edecek hayali Ermenistan tabloları yaparak isyana fikren hazırlamışlardır. Yerli ve yabancı Ermeni basını bu tür fikirleri açıkça yaymaya başlamış, Kilise ve okullar silâh depoları haline getirilmiştir.¹⁶³ Devlet ilk zamanlar etkili bir çözüm bulmaktansa nasihat vermeyi tercih etmiştir. Devletin bu yumuşak tutumu isyanların çıkmasına zemin hazırlamıştır.

¹⁶⁰ Süslü, a.g.m., s. 70.

¹⁶¹ Ermeniler üzerinde misyonerlerin faaliyetleri ve etkileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu, 1839-1863**, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Aras Yayınları, 2004, s. 45-60.

¹⁶² Reşit Saffet Atabinen, **Les Turces et la Question d'Armenian (Türkler ve Ermenistan Meselesi)**, 1918 Cenevre, Çev. Bayram Kodaman, Ankara, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s. 9.

¹⁶³ Koçaş, a.g.e., s. 163; Kemaleddin Yiğiter, "İngiliz Yazarı Marmaduke Pickthall'ın Türk Ermeni Münasebetleri Hakkındaki Eserleri Üzerine Düşünceler", **Türk Kültürü**, Ankara, 1978, Sayı 186, s. 44.

Diğer devletlerin de desteğini alan Ermeni komitelerinin faaliyete geçmeleriyle birlikte isyanlar artarak daha geniş alanlara yayılmıştır. Ermeniler genellikle isteyerek, bazen de zor kullanılarak isyan etmişlerdir. Bu durumu daha sonra kurulacak olan Ermenistan Cumhuriyeti Başkanı Hovannnes Katchaznuni şöyle anlatmıştır; "...komiteler, çetelerin teşekkülünü sağlamıştır ve Türkiye'ye karşı giriştikleri harekâta aktif bir şekilde katılmışlardır... Gerçeği muhakeme gücünü yitirmiş ve hayallerimize kendimizi kaptırmıştık..." Ermenilerin bu faaliyetleri neticesinde 1897 yılına kadar kırka yakın isyan çıkarmışlardır.¹⁶⁴

Yukarıdaki nedenlerden dolayı Ermeniler Türk toprakları içinde bir Ermenistan devleti kurmak amacı ile oluşturdukları komite ve demeklerce desteklenen terör örgütleri vasıtası ile bir çok isyan hareketine giriştiler. Bu isyan ve terör hareketlerinin önemlileri şunlardır:¹⁶⁵

- Anavatan Müdafileri Olayı (8Aralık 1882)
- Armenekan Çeteleriyle Çatışma (Mayıs 1889)
- Musa Bey Olayı (Ağustos 1889)
- Erzurum İsyanı (20 Haziran 1890)
- Kumkapı Nümayişi (15 Temmuz 1890)
- Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları (1892-1893)
- I. Sasun İsyanı (Ağustos 1894)¹⁶⁶
- Zeytin (Süleymanlı) İsyanı¹⁶⁷ (1-6 Eylül 1895)
- Divriği (Sivas) İsyanı (29 Eylül 1895)
- Bab-ı Âli Olayı (30 Eylül 1895)
- Trabzon İsyanı (2 Ekim 1895)
- Eğin (Mamuratü'l-Aziz) İsyanı (6 Ekim 1895)

¹⁶⁴ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Uras, a.g.e., s. 458-533; Gürün, a.g.e., s. 63; Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986; Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", Yay. Haz. Erhan Afyoncu, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Tarih ve Tabiat Varlıkları Yayını, 2001, 185.

¹⁶⁵ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990, s. 58-59; Ayrıca çıkarılan isyanlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Uras, a.g.e.; Sadi Koçaş, a.g.e.; Gürün, a.g.e.; Gazigiray, a.g.e.

¹⁶⁶ I. Sasun İsyanı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler", **Kafkas Araştırmaları**, Sayı 11, İstanbul, 1996, s. 65-92.

¹⁶⁷ Zeytin'de (Süleymaniye) ilki 1780'de olmak üzere 17 kez Ermeni isyanı çıkmıştır. Bu isyanlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Gazigiray, a.g.e., s. 141-150.

Develi (Kayseri) İsyanı (7 Ekim 1895)
Akhisar (İzmit) İsyanı (9 Ekim 1895)
Erzincan (Erzurum) İsyanı (21 Ekim 1895)
Gümüşhane (Trabzon) İsyanı (25 Ekim 1895)
Bitlis İsyanı (25 Ekim 1895)
Bayburt (Erzurum) İsyanı (26 Ekim 1895)
Maraş (Halep) İsyanı (27 Ekim 1895)
Urfa (Halep) İsyanı (29 Ekim 1895)
Erzurum İsyanı (30 Ekim 1895)
Diyarbakır İsyanı (2 Kasım 1895)
Siverek (Diyarbakır) İsyanı (2 Kasım 1895)
Malatya (Mamuratü'l-Aziz) İsyanı (4 Kasım 1895)
Harput (Mamuratü'l-Aziz) İsyanı (7 Kasım 1895)
Arapkir (Mamuratü'l-Aziz) İsyanı (9 Kasım 1895)
Sivas İsyanı (15 Kasım 1895)
Merzifon (Sivas) İsyanı (15 Kasım 1895)
Ayıntap (Halep) İsyanı (16 Kasım 1895)
Maraş (Halep) İsyanı (18 Kasım 1895)
Muş (Bitlis) İsyanı (22 Kasım 1895)
Kayseri (Ankara) İsyanı (3 Aralık 1895)
Yozgat (Ankara) İsyanı (3 Aralık 1895)
Zeytun İsyanı (1895-1896)
Birinci Van İsyanı (Haziran 1896)
Osmanlı Bankası Baskını (14 Temmuz 1896)
İkinci Sasun İsyanı (Temmuz 1897)
Sultan II. Abdülhamit'e Suikast (Yıldız Suikastı) (21 Temmuz 1905)
Adana İsyanı (14 Nisan 1909)

Yukarıda zikredilen ayaklanmaların tarihleri incelendiğinde bütün isyanların, Ermeni komitelerinin faaliyete geçmelerinden sonra ortaya çıktığı açıkça görülmektedir.¹⁶⁸

F. I. DÜNYA SAVAŞINDA ERMENİ SORUNU, SEVK VE İSKAN KARARI

I. Dünya Savaşı, Ermeniler tarafından hedefe ulaşmak için büyük bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti Ermenilerin böyle bir harekete girişebileceği ihtimaline karşı Taşnak, Hınçak ve Ramgavar örgütleri ile görüşmeler yaparak, herhangi bir savaş durumunda Osmanlı'ya karşı sadık kalmaları konusunda sözler almışlardı.¹⁶⁹ İlk zamanlar Ermeniler Osmanlı Devleti taraftarı bir görüntü sergilemişlerdi. Ermeni Patriği Zaven Efendi, Osmanlı ordusu için kilisede dua edilmesini tavsiye eden açıklamalar yapmıştır.¹⁷⁰

Ermeniler bu sözlerine rağmen, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile birlikte top yekun ayaklanmak için en uygun zamanın geldiğine karar verdiler. Taşnaklar, 1914 Haziranında Erzurum'da bir kongre düzenleyerek, Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile birlikte mücadele etme kararı aldılar.¹⁷¹ Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan ettiği sırada da Eçmiyazın Katogikosu V. Kevork Eçmiyazın Katogikosu ile Kafkas Genel Valisi Vranzof-Daşkof arasında yapılan görüşmelerde Rusya'nın Ermeniler için yapılacak ıslahatları Osmanlı Devleti'ne uygulattırması karşılığında, Ermenilerin Rusya'ya tam destek vermesi kararlaştırıldı.¹⁷²

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanı ile birlikte, Ermeni komiteleri aldıkları kararlar doğrultusunda hareket etmeye başlamışlardır. Taşnaklar ve diğer örgütler Rus ordusu ile birlikte hazırlıklara başlayarak, Ermeni gönüllü alayları kurulmuştur.

¹⁶⁸ Ermenilerin tedhiş hareketleri ve çıkardıkları isyanlar konusunda, Hüseyin Nazım Paşa'nın Zaptiye Nazırlığı dönemindeki olayları derlediği "Ermeni Tarih-i Vukûâtı" adıyla II. Abdülhamit'e sunduğu rapor için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, Yay. Haz. Necati Aktaş, Mustafa Oğuz, Mustafa Küçük, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1998.

¹⁶⁹ Uras, a.g.e., s. 581-582.

¹⁷⁰ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, C. III, ks. 3, s. 11-12.

¹⁷¹ **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, s. 18.

¹⁷² Bu belgenin metni için bkz., Uras, a.g.e., s. 591

Ermeniler Katogikos Piskopos Meşrup başkanlığında Milli Büro adıyla Kafkasya'da, Bogos Nubar başkanlığında Mısır'da Millî Müdafaa Komisyonu adıyla yardım ve gönüllü kuruluşları oluşturmuşlardır.¹⁷³ Gönüllü listeleri pek çok Avrupa ülkesinde dolaştırılmaya başlanmıştır. Bu listelere Rusya başta olmak üzere Amerika, İngiltere, Fransa, Bulgaristan, Romanya ve hatta Buhara'dan Ermeniler kayıt olmuştur. Listelere kaydolun Ermeniler tüm işlerini bırakarak toplanma yeri olan Tiflis'e hareket ettiler.¹⁷⁴ Bogos Nubar Paşa 27 Ocak 1919 tarihinde Times'ın bir muhabirine verdiği demecinde daha savaşın ilk günlerinden itibaren Rus ordusunun sallarında Türklere karşı savaşan Ermenilerin sayısını 150.000 olarak zikretmiştir.¹⁷⁵

Rusya tüm bu gelişmelerin ardından 1914 Ekiminde derhal Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmiş ve Rus ordusuna Osmanlı sınırlarını geçmeleri emredilmiştir. Aynı günlerde Taşnaksutyun örgütü de Türkiye'ye savaş ilan etti. Rus kuvvetleri, Osmanlı ve Rus Ermenilerinden kurulan gönüllü alaylar öncülüğünde, doğudan Osmanlı topraklarına girmeye başlamıştır. Rus ordusunun bu hareketi duyulur duyulmaz Osmanlı coğrafyasında bulunan Ermeniler, silâhlarıyla birlikte Rus kuvvetlerine katılmışlardır. Bu konu ile ilgili olarak tarihçi Rafael de Nogales verdiği bilgilerde savaş fiilen başlayınca, Osmanlı Meclisindeki Erzurum Milletvekili Pastırmacıyan'ın pek çok Ermeni ile beraber Rus tarafına geçerek Türklere karşı savaştıklarını, köyleri yakıp yıkmaya başladıklarını ifade etmiştir.¹⁷⁶ Rus ordusuna katılamayanlar ise çeteler kurarak, Ermeni ve misyoner okullarıyla kiliselerde saklanan silâhlarla isyana başlamışlardır. Ermeni çeteleri, açık veya gizli olarak komitelerden aldıkları talimatlar doğrultusunda askerlik şubelerini basıp aldıkları silâhlarla Türk ordusunu arkadan vurarak Osmanlı hareketini engellemişlerdir. İkmal yollarını kesmişler, erzak konvoylarını ele geçirmişler, yaralı taşıyan konvoyları pusuya düşürmüşler, köprü ve yolları imha etmişler, yalnız kalmış müfrezelere saldırmışlar, küçük çaptaki depoları yerle bir edip buldukları şehirlerde isyan çıkararak Rus işgalini kolaylaştırmışlardır.¹⁷⁷

¹⁷³ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu, (1914-1923)*, Anlara, 1991, s. 102; Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, İstanbul, Otağ Yayını, 1973, s. 91.

¹⁷⁴ Uras, a.g.e., s. 592.

¹⁷⁵ Jean Schlicklin, "Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Mart 1986, Sayı 13, s. 71.

¹⁷⁶ Maleville, a.g.e., s. 51.

¹⁷⁷ *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, s. 22; Schlicklin, a.g.m., s. 71

Seferberlik ilanı ve Rusya'nın Osmanlı topraklarına girişiyle birlikte derhal harekete geçen Ermeni çeteleri, Osmanlı şehirlerinde büyük bir ayaklanma başlattılar. Başta Rusya olmak üzere Müttefik devletler tarafından silâhlendirilen Ermeniler,¹⁷⁸ Zeytun(Süleymanlı-Maraş), Kayseri, Bitlis, Muş, Van, Erzurum, Erzincan, Elazığ (Harput), Trabzon, Ankara, Sivas, Yozgat, Adana, Urfa, İzmit-Adapazarı, Hüdavendigar (Bursa), Musa Dağı'nda ve daha birçok Anadolu şehrinde büyük katliam hareketlerine giriştiler.¹⁷⁹ Rusya bu ayaklanmalardan yararlanarak çoğu Kafkasyalı yaklaşık 4000 Ermeni'den oluşan gönüllü birliklerini Van'a gönderdi. Bu birlikler isyanlara destek verdikleri gibi Ruslar adına casusluk da yapmaktaydılar.¹⁸⁰

Hükümet komitelerin bu türlü faaliyetlerine birtakım küçük askeri tedbirlerle önlemeye çalışmış olsa da Van isyanının başlaması, şehrin Ermeni gönüllülerinin desteği ile Rusların eline geçerek burada büyük bir katliam yapılması önemli bazı tedbirler alınmasına neden olmuştur.¹⁸¹ Zaten Rus ordusuna katılarak savaşta taraf olarak yerini alan Ermeniler Van Ermeni Devleti kurma girişimleri ile taraf olma özelliklerini pekiştirmişlerdir. Aram'ın liderliğinde Van'da isyan çıkaran Ermeniler 6 Mayıs 1915 tarihinde Van kalesini ele geçirmişler, Rus ve sözde Ermeni bayrağını kaleye dikmişlerdir.¹⁸² Böylece Van'ın sözde Ermenistan'm bir vilayeti olduğu ilan edilmiştir. Rus ordusu da Van'a girdikten sonra buranın yönetimini Aram Manukyan'a bırakmıştır. Manukyan 8 Mayıs 1915'te yayınladığı beyanatta zaptiye, adliye ve belediye idareleri tesis olunduğunu ve ahalinin işleri için yeni hükümete müracaat etmesi gerektiğini bildirmiştir.¹⁸³ Yaşanan bu olaylar Osmanlı hükümetinin sevk ve iskân kararını almasında büyük etken olmuştur.

---

¹⁷⁸ I. Dünya Savaşında Ermeni Rus ittifakı ve Ermeni İsyancıları için bkz. **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri:Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, Yay. Haz. Mehmet Kanar, Der Yayınları, 2001; Mehmet Saray, **The principles of Turkish administration and their impact on the lives of non-muslims people: The Armenians as a case study**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2003, s. 34-39.

¹⁷⁹ Süslü, **a.g.e.**, s. 70; Öke, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁸⁰ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Nşr. Bilge Umar, İstanbul, 1998, s. 196; Ergünöz Akçura, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, İstanbul, 1994, s. 124.

¹⁸¹ Ahmet Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2001, s. 67.

¹⁸² **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri:Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, s. 281.

¹⁸³ **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri:Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, s. 290.

1. Sevk ve İskân Kararının Alınması ve Uygulanması

Osmanlı Hükümeti, Ermenilerce yapılmakta olan isyan ve tedhiş hareketlerine karşı oldukça sağduyu ile yaklaştı. Olayları çıkaran ve ayrılıkçı faaliyetler yürüten Ermenilere karşı bir anda sert tedbirler almamış onlara nasihatler vererek yola gelmelerini sağlamaya çalışmıştır.¹⁸⁴ Buna karşın terör hareketleri bir türlü durmamıştır. Harp bölgelerinde oturan Ermeniler Türk silâhlı kuvvetlerinin hareketlerini güçleştirmiş,¹⁸⁵ iki ateş arasında kalan Osmanlı ordusu etkisiz kalmış ve Rus ordusu her geçen gün ilerleyişini sürdürmüştür. Bu durum karşısında bir dizi önlem almak zorunda kalan Osmanlı Devleti, Ermeni Patrikliğine, Ermeni Milletvekillerine, komite başkanlarına; Türk ordusunun vatan savunması ile uğraşırken isyanlara, saldırılara, cinayetlere devam edildiği takdirde şiddetli önlemler alınacağını bildirmiştir.¹⁸⁶ Bu bildiride Ermenilere karşı şiddetli bir takım önlemler alınacağı ifade edilse de temelde devlet, kendi güvenliğini sağlamak ve her geçen gün hayatını kaybeden vatandaşlarını korumak amacıyla bazı kararlar alacaktır.

Osmanlı Devleti'nin uyarıları Ermenilerce ciddiye alınmadı ve Patrikhane başta olmak üzere çeteler ve örgütler tedhiş hareketlerine daha da hız vermişlerdir. Bu gelişmeler yaşanırken Ermenilerin Van'da bir Ermeni devleti kurma teşebbüsü ile savaşa direk taraf olmaları, ülkede terör hareketlerinin bir türlü durmaması üzerine hükümet, Çanakkale Savaşının şiddetli bir şekilde devam ettiği bir sırada harekete geçerek 24 Nisan 1915'de komite merkezlerini kapatmıştır. Komite liderleri ile olaylara karışan 235 kişi tutuklanmıştır.¹⁸⁷ Bundan sonra komitelerin Türkçe haberleşmesi, Ermeni çocuklarının devlet okullarında eğitim görmeleri, zararlı yayın yapan Ermenice gazetelerin kapatılması gibi bazı kararlar alınmıştır.¹⁸⁸ Alınan bu önlemlere rağmen olayların son bulmaması üzerine Alman Genelkurmayının da

¹⁸⁴ Necati Ökse, "Ermeni Sorununun Doğuşu, Tehcir Kanunu ve Uygulanması", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985, s. 176.

¹⁸⁵ Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri ve Soykırımı İddiaları", **Uluslararası Arası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayını, 2001, s. 176.

¹⁸⁶ Uras, a.g.e., s. 609.

¹⁸⁷ Diaspora Ermenilerinin her yıl anmakta oldukları ve günümüze kadar devam eden sözde "soykırım" günü, zannedildiği gibi tehcir kanununun tarihi değil, komite merkezlerini kapatılıp liderlerinin tutuklandığı 24 Nisan'dır.

¹⁸⁸ Beyoğlu, a.g.m., s. 173

ısrarlı tavsiyeleri üzerine Osmanlı Devleti Ermenilerin zararlı faaliyetlerine son vermek, güvenliği sağlamak ve vatandaşlarını korumak için 27 Mayıs 1915'te sevk ve iskân kararını almıştır.

Bu kararla Ermeniler, Kafkas, İran ve Sina cephelerinin etki alanını oluşturan bölgelerden yine ülke sınırları içinde bulunan daha güvenli yeni yerleşim yerlerine sevk edildikleri gibi Ermenilerin tekrar isyan çıkarmayacakları şekilde yerleştirilmişlerdir.¹⁸⁹ Bu kanuna göre; Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul'un güney kısmı Zor ve Urfa sancağına; Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise yine Osmanlı Devletinin sınırları içinde bulunan Suriye'nin doğu kısmı ile Halep'in doğu ve güneydoğusuna nakledilmişlerdir. 9 Haziran 1915'ten 8 Şubat 1916 tarihine kadar süren yer değiştirme uygulaması büyük bir disiplin içinde yapılmış olmasına rağmen yollarda doğal şartların elverişsizliği, düzenli olarak beslenememeleri, salgın hastalıklar, bazı kişilerin bünyesinin dirençsizliği ve hırsızlık amacıyla yapılan saldırılar neticesinde yollarda bazı Ermeniler hayatlarını kaybetmiştir.¹⁹⁰ Osmanlı Devleti Ermenilerin nakli esnasında ağır savaş şartlarına rağmen olağanüstü gayretler göstermiştir. Bu çabalar yabancı diplomatlar tarafından da tespit edilmiştir.¹⁹¹

Yer değiştirme kararı Bu kişilerin yalnızca Ermeni oldukları için veya ırkçılık ya da dinî fanatizmden ötürü olmamıştır.¹⁹² Zaten bu karar bütün Ermenilere de uygulanmamıştır.¹⁹³ Katolik¹⁹⁴ ve Protestan¹⁹⁵ olanlar, mebus aileleri, Osmanlı ordusunda subay ve sıhhiye sınıflarında hizmet verenler ve aileleri, Osmanlı Bankası şubelerinde ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermeniler, Duyun-ı Umumiye ve Reji idaresindeki memurlar¹⁹⁶ devlete sadık kaldıkları sürece göçe tabi tutulmamışlardır. Diğer taraftan, hasta, özürlü, sakat ve yaşlılar ile yetim çocuklar ile dul kadınlar da

¹⁸⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s. 7.

¹⁹⁰ Schlicklin, a.g.m., s. 71

¹⁹¹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara, 2001, s. 77-78-79.

¹⁹² Justin McCarthy, *Victims and Charitable Men (Kurbanlar ve Şefkatli İnsanlar)*, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayını, 2001, s.18

¹⁹³ Selahi R. Sonyel, *Ermeni Tehciri ve Belgeler*, Ankara, Baylan Matbaası. 1978, s. 1.

¹⁹⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s. 47.

¹⁹⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s. 77.

¹⁹⁶ Erdoğan Keskinkılıç, "Ermeni Memurların Duyun-ı Umumiye İdaresindeki İstihdam Meselesi", *Ermeni Araştırmaları*, C. III, Sayı 11, Sonbahar 2003, s. 66.

sevke tabi tutulmadılar. Bu tür kişiler yetimhaneler ve köylerde koruma altına alınarak ihtiyaçları devletçe göçmen ödeneği'nden karşılanmıştır.¹⁹⁷

Sevk ve iskân kararı alındığı andan itibaren sevk ve iskâna tabi tutulan Ermeniler devletin kontrolünde ve güvenli bir şekilde gidecekleri yere sevk edilmiş, yerleşebilmeleri için kredi verilmiş, hasta-sakat-gebe ve onlara bakacaklar uygulama dışı bırakılmış, yetim ve öksüzlerin bakımları üstlenilmiş, yollarda iâşe merkezleri açılmış, taşınır ve taşınamaz mallar için yönetmeliklerle güvence altına alınmış, sevk ve iskân baştan sona müfettişlerle kontrol edilmiş olmasına rağmen¹⁹⁸ Ermeniler bu uygulamanın haksız bir şekilde “soykırım” (Jenosid) olduğunu iddia etmektedirler. Halbuki tarihine bakıldığında Türklerin beraber yaşadığı her hangi bir azınlığı veya yabancı unsuru yok etmeye yönelik bir eylemine rastlanmamıştır.¹⁹⁹ Durum böyle iken, soykırım iddiaları üzerinde ısrarla duran kişiler konu ile ilgili görsel ve yazılı pek çok propaganda amaçlı doküman yayınlamıştır. Bu amaçla tarafî olarak yazılan kitap sayısı bir istatistiğe göre 26 binden fazla olduğu tahmin edilmektedir.²⁰⁰

---

¹⁹⁷ Şenol Kantarcı vd., a.g.e., s. 33-34.

¹⁹⁸ Kantarcı, a.g.m., s. 447

¹⁹⁹ Beyoğlu, a.g.m., 187-191.

²⁰⁰ Gündüz Aktan, “Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi”, **Uluslararası Arası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001, s. 389

I. BÖLÜM

CUMHURİYETİN İLANI, LOZAN VE ATATÜRK'E GÖRE ERMENİLER

A. LOZAN KONFERANSI ÖNCESİNDE YAPILAN ANTLAŞMALARDA ERMENİLER

1. Mondros Ateşkes Antlaşması ve Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin bağlı bulunduğu grupta yer alan devletlerin I. Dünya Savaşı'nı kaybederek tek tek harpten çekilmeleri üzerine, Osmanlı Devleti de İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamıştır.

İtilaf Devletleri Anadolu'daki işgallerinin gerekçeleri arasında Ermeni azınlığı Türk zulmünden kurtarmak olduğu propagandasını yaparak azınlıkları kullanıp, Hıristiyan devletlerin kamuoyunu arkalarına almayı hedeflemişlerdir. Bu noktadan hareketle anlaşmaya Ermenilerle ilgili bazı hükümler koymuşlardır. İtilaf Devletleri'nin bu tutumu karşısında, bağımsız bir Ermeni devletinin Anadolu topraklarında kurulması konusunda Batı'dan destek alabileceklerini anlayan Ermeniler de derhal harekete geçmişlerdir.

Bu amaçlarla imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın içerdiği hükümler Ermenilerin isteklerine bir adım daha yaklaşmalarına zemin hazırlamıştır. Çünkü anlaşmaya koyulan 4-11-24. maddeler, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması konusunda Batı'nın açık desteğini sağlamaktaydı. İlgili hükümlerden 4. Madde'de "İtilaf hükûmâtına mensup üsera-i harbiye ile Ermeni üsera ve mevkuîni İstanbul'da cem edilecek ve bilâkayd-ü şart İtilaf kuvvetlerine teslim olunacaktır." Maddesi yer almıştır. Böylece bu anlaşmada "Ermeni" ibaresi açıkça zikredilmiştir. Madde 11'de de "İran'ın Kuzeybatı kısmındaki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki sınır (1914 sınırı) gerisine çekilme hususunda evvelce verilen emir icraa edilecektir. Maveraya-yı Kafkas'ın evvelce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden geri kalan kısmı mütefikler tarafından mahalli vaziyet tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir" kararı alınarak İtilaf Devletleri

tarafından bu bölgede bulunan Ermenilerin serbest hareket etmeleri sağlanmıştır.¹ Madde 24'te; "iğtişas çıkması halinde vilâyat-ı sitte'nin² İtilaf Devletleri tarafından işgal hakkının mahfuziyeti" dile getirilmiştir. Böylece Ermenilerin Anadolu toprakları sınırları içinde yer alan altı vilayette rahatça faaliyet göstermelerine olanak sağlanmıştır.³ Mütarekenin Türkçe metninde söz konusu 6 vilayetin kapsadığı alanın Ermenilere ait olduğu konusunda açıkça bir kayıt bulunmasa da, mütarekenin İngilizce metninde bu altı vilâyetten, "altı Ermeni vilâyeti" diye söz edilmekteydi.⁴ Zaten daha sonra imzalanacak olan Sevr Barış Antlaşması'nda karşılıklı iki metinde de Ermenilere verilecek alanlar konusunda açık hükümler bulunacaktır.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Ermeni Patriği Zaven Efendi,⁵ 1918 Nizâm-nâmesi hükümlerine uygun olarak 6 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Rum Patrikhânesi'nin de desteği⁶ ile silâh, mermi ve para toplayıp bağımsız bir Ermenistan kurulması için bir teşkilât kurmuştur.⁷ Patrik Zaven Efendi de Bağımsız bir Ermenistan için çalışmak üzere, 12 Şubat 1919 tarihinde İstanbul'dan Paris'e ve oradan da Londra'ya hareket etmiştir. Bogos Nubar Paşayla da görüşerek onu bazı hususlarda bilgi veren Zaven Efendi, bir taraftan da Cecil, Curzon ve yardımcısı Harding ile görüştü, Fransız Chambon ve Yunan Başbakanı Venizelos ile müzakerelerde bulunmuştur. Ermenilerin minnettarlığını arz etmek üzere İngiltere Kralı V. George'u da ziyaret etti. Londra'dan Paris'e

¹ Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi-Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 5, Yıl 3/2004, s. 49-50; Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985, s. 74-75.

² Sözkonusu altı vilayet. Erzurum, Van, Harput (Elazığ), Diyarbakır, Sivas ve Bitlis idi.

³ Tefvik Bıyıkoğlu, *Türk İstiklal Harbi I-Mondros Mütarekesi ve Tatbikati*, Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dergisi Yayını, 1962, s. 41-44.

⁴ Anlaşmanın İngilizce metninde "XXIV. In case of disorder in the six Armenian vilayets, the Allies reserve to themselves the right to occupy any part of them" şeklinde geçmekte idi. (H.W.V. Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris, I*, (London 1920), s. 495-497); Baskın Oran da "Mondros Silah Bırakışması", *Türk Dış Politikası 1919-1980*, C.1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 111'de anlaşmanın ilgili maddesini verirken "altı Ermeni vilayeti" olarak aktarmaktadır.

⁵ 1898-1906 yılları arasında Erzurum'da, 1910'da Van'da, 1909-1913 yılları arasında Diyarbakır'da piskopos olarak çalışan Zaven Efendi, Eylül 1913'te İstanbul Ermeni Patriği seçilmiş, ancak zararlı faaliyetleri sebebi ile 1916'da Bağdat'a gönderilmiş, 1918'de Mondros Mütarekesi'ni müteakip İstanbul'a dönmüştür. Daha fazla bilgi için bkz. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. I, Ankara, 1993, s. 136-137.

⁶ Ergünöz Akçora, "Millî Mücadele Yıllarında Kurulmuş Faydalı ve Zararlı Cemiyetler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 4, Nisan 1987, s. 20.

⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (Söylev) Vesikalar/Belgeler*, C. I, Ankara, TT. K., 1989, s. 2.

dönüşünde ise Fransa Cumhurbaşkanı ve Başbakanı ile görüştü.⁸ Ancak Ermeniler bu faaliyetlerini yaparken bir devlet kurmak için demografik, etnik, politik, ekonomik bakımdan yeterli olup olmadıklarını hesap etmemişlerdir.

Ermeniler, propagandalarını daha etkin ve yerinde yapmak amacı ile Paris şehrine ve Paris Barış Konferansı'na da çeşitli heyetler göndermişlerdir. Bunlar, Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki "Millî Ermeni Delegasyonu", Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avedis Aharonyan'ın başkanlığındaki "Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu" ve Kilikya (Sis) Ermeni Katogigosu Paul Terziyan'ın başkanlığında kurulmuş bir delegasyon idi.⁹ Bu heyetlerin başında bulunanlardan Millî Ermeni Heyeti Başkanı sıfatı ile Bogos Nubar Paşa ve Ermeni Cumhuriyeti Temsilcisi Avedis Aharonyan, 26 Şubat 1919 tarihinde de Paris Barış Konferansı'nın "Onlar Şûrası"na verdikleri muhtıra ile Kafkasya'dan Akdeniz'e ve Karadeniz'den Suriye Çölü'ne kadar uzanan bir Ermeni devletinin kurulmasını teklif etmişlerdir.¹⁰

Ermenilerin Mondros Ateşkes Antlaşması öncesinde ve sonrasında yaptıkları tüm bu faaliyetlerin tek hedefi, Anadolu topraklarında bir "Ermeni Yurdu" kurmaktır. Mondros Mütarekesi'nin ilgili maddeleri gereği Türk orduları, Kuzeybatı İran'ı, Kafkasya'yı ve Doğu Anadolu'nun bir kısmını boşaltmış, I. Dünya Savaşı başlarındaki (1914) sınırlara çekilmeye başlamıştır. Ermeniler de İngilizlerin yardım ve teşviki ile yeniden örgütlenme fırsatı bulmuşlardır. Bu üç farklı coğrafyada faaliyetlerine hız veren Ermeniler, Millî Mücadele boyunca öncelikle Fransızlarca işgal edilen Çukurova bölgesiyle Urfa, Antep ve Maraş'ta Türk halkı üzerinde baskı kurmuşlar ve Fransızların desteğinde bir jandarma birliği oluşturarak, saldırılar düzenlemişlerdir.¹¹

Ermeni Meselesinin 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden sonra uluslararası bir boyut kazanması sonrasında Ermenilerin doğrudan zikredildiği ve belirli bir coğrafi bölgenin Ermeniler adına koruma altına alındığı ilk uluslararası metin Mondros Ateşkes Antlaşması olmuştur. Mütarekede yer alan hükümler Ermenilerin bundan

⁸ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 685-688.

⁹ H. Pasdermajian, *Histoire de l'Arménie*, Paris 1949-1971, s. 424'den nakleden Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, Ankara, 1975, s. 81.

¹⁰ Ergünöz Akçora, "Ermeni İsyanlarının Kaynağı", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Şubat 1987, Sayı 2, s. 32; Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, C. I, Ankara, 1970, s. 19; Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. I, Ankara 1973, s. 21.

¹¹ Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, T.T.K., 1983, s. 249.

sonra talep edecekleri toprakların belirlenmesinde bir dayanak teşkil etmiş ve yayınladıkları muhtıralarda bu metinden yola çıkarak hareket etmişlerdir.

2. Sevr Antlaşması ve Ermeniler

Müttefik devletler ve Ermeniler Doğu Anadolu'da, gerek fiilen gerekse anlaşmalar yolu ile müslüman ahaliye karşı büyük bir yok etme faaliyetine giriştiler. Bu konuda Rum ve Ermeni liderler ittifaklar kurarak, İtilaf Devletleri'nin işgal girişimlerine teşvik ve destek verdiler. Örneğin, Patrik Zaven Efendi, Rum Patriği ile birlikte 3 Temmuz 1919 tarihinde İngiliz Yüksek Komiserliğine dilekçeler vererek "mazlum" olarak tanımladıkları Ermenileri kurtarmaları için İngilizleri davet etmişlerdir. Diğer taraftan İstanbul'dan Diyarbakır'a giden Piskopos Kendifyan da, Zaven Efendi'ye Ocak 1920'de yazdığı mektubunda, Türklere karşı Diyarbakır'da Ermenilerin örgütlendiğini belirtmiş, İngiliz ve Fransız teftiş memurlarının kendilerine yaptığı yardımlardan ötürü teşekkür edip işgalleri taktir etmiştir.¹²

Ermeni ve Rumların da teşvikleri ile İstanbul, 16 Mart 1920 tarihinde İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiştir. Fiilî işgal hareketinden sonra, anlaşmalar yolu ile Türk milletini yok etme çabasının en önemli ayağı Sevr Antlaşması olmuştur.

Sevr Antlaşması, Ermenilerin Doğu Anadolu'da kurmayı planladıkları Ermeni devletinin gerçekleşmesi yolunda atılan en büyük ve ileri adımı teşkil etmiştir. Çünkü Batılı devletler, bu anlaşma ile "Şark Meselesi"nin Ermeni boyutunu kendi çıkarları doğrultusunda çözmeye girişimlerinin en ileri noktasına ulaştılar.¹³ Bu amaçlarla Sevr Antlaşması Osmanlı Mebusan Meclisi onaylamadığı halde 10 Ağustos 1920'de imzalanmıştır.¹⁴ Sevr Antlaşması'na Ermeni Cumhuriyeti adına Ahoranyan'a imza koymuştur. Anlaşmada sözde Wilson Prensipleri temeline dayandırılarak, nüfusunun ancak %4.5 kadarı Ermeni olan Trabzon'un dahi Ermenistan'a verilmesi gibi olağanüstü çarpık kararlar alınmıştır.

Sevr Antlaşması'nda Başkan Wilson tarafından Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'i Ermenistan'a verilerek, Türkiye'nin Ermenistan'ı bağımsız bir ülke olarak

¹² Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s. 260-261.

¹³ Sadi Koçaş, Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990, s. 299

¹⁴ Necla Başgün, Türk Ermeni İlişkileri Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar, İstanbul, Töre Devlet Yayınları, 1973, s. 95.

tanınması kabul ettirilmiştir.¹⁵ David McDowal, Sevr'in bu özelliğinden dolayı Ermenileri o güne kadar ve o günden beri hiçbir zaman yaklaşımadıkları kadar devlet olmaya yaklatığını ifade etmiştir.¹⁶

Sevr Antlaşması'nın 88. ve 89. maddelerinde öz Türk vatanının bazı illerini de içine alan bir "Ermeni devleti"nin kurulacağı somut olarak yer almıştır. İlgili maddelerden 88. Madde'de; "Türkiye öteki müttefik devletlerin yapmış oldukları gibi Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını bildirir" denilmiştir. 89. Madde'de ise; "Öteki bağıtlı yüksek taraflar gibi, Türkiye ile Ermenistan, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde, Türkiye ile Ermenistan arasında sınırın saptanması işini ABD Başkanının hakemliğine sunmayı kabul ettiği gibi, onun Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürülebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır." hükmü benimsenmiştir.¹⁷ Bu hükme dayanarak "Ermenistan'a" Türkiye'den topraklar koparılıp yeni oluşturulacak olan "Türkiye-Ermenistan" sınırının çizilmesi yetkisi, Amerika Cumhurbaşkanı'na, yani Woodrow Wilson'a verilmiştir. Böylece Amerika devlet başkanı eliyle Ermenilerin hayal ettikleri bölgelerde yeni bir Ermenistan'ın kurulması sağlanmış olacaktı.¹⁸ Buna bağlı olarak savaş suçlusu olarak Malta adasına sürgün ettikleri kişileri anlaşmanın 230. Maddesine göre özel bir mahkemede yargılamak üzere hazırlığa başlamışlardı.¹⁹

İtilaf Devletleri'nin tüm gayretlerine karşın, Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde başlayan Millî Mücadele sonucu işgal güçleri Anadolu'da ki hiçbir cephede tutunamamıştır. Fransızlar, Sakarya Zaferi üzerine 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Ankara Antlaşması'nı imzalayarak Hatay dışında işgal ettikleri yerleri geri vermişlerdir.²⁰ Böylece, Millî Mücadele'nin Güney Cephesi de kapanmış, filî değeri olmadığı çoktan anlaşılan Sevr Antlaşması böylece, hukuken de hükümsüz kalmış ve Güney'de bir Ermeni Devleti kurma düşünceleri yok olarak bölgenin Türklere ait olduğu tasdik edilmiştir.

¹⁵ Levent Ürer, *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, İstanbul, Derin Yayınları, 2003, s. 200.

¹⁶ David McDowal, *Kürtler*, Çev. Zeri İnanç, İstanbul, Avesta Yayınları, 2000, s. 52.

¹⁷ Olcay Seha Meray, Osman Okyar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınlar, 1977, s. 784; Demiroğlu, a.g.e., s. 75; *Geçmişten Bu Güne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, (ATASE) Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, 1989, s. 81.

¹⁸ Fahir Armaoğlu, "Amerika Sevres Antlaşması ve Ermenistan Sınırları", *Bellekten*, LXI, 1998, 133.

¹⁹ İtler, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996, s. 69.

²⁰ Ankara Antlaşması'nın önemi ve yankıları için bkz., Akyüz, a.g.e., s. 147-151.

3. Gümrü Antlaşması ve Ermeniler

I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu coğrafyası üzerinde kuracakları Büyük Ermenistan hayallerini gerçekleştirmek üzere harekete geçen Ermeniler, 1917 Bolşevik İhtilalinden sonra, Rus ordusunun doğu vilayetlerinden çekilmeye başlamasıyla oluşan boşluktan faydalanmışlardır. Bölge geniş ölçüde Ermeni çetelerinin hakimiyetine geçmiştir. Rus ordusu tarafından bırakılan mühimmatla silâhlanan Ermeni örgütleri Türk köy ve şehirlerinde kanlı eylemler yapmışlardır.²¹ Ermeniler, daha sonraki yıllarda da İngiltere ve Fransa'nın desteğini alarak yeniden harekete geçmişlerdir.

Mayıs 1919 tarihlerinde İngiliz ve Rus silâhları ile teçhiz edilmiş Ermeni kuvvetleri Kars, Erivan ve Gümrü'de de sabit bir telsiz istasyonuna sahiptiler. Silâh ve teçhizatın yanında sayısı bilinmemekle beraber uçakları da bulunmaktaydı.²²

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın aksine Bolşevik İhtilali yaşamış ve yeni politikaları gereği desteğini oldukça azaltmış olsa da Ermeniler Taşnakların yönetiminde Sovyet Ermenistanı'nı kurmuşlardır. Ermeniler, bu durumdan cesaret alarak Doğu bölgelerine saldırmaya başlamışlardır. İngilizler bu harekate destek vermek amacı ile Kars, Kağızman, Sarıkamış ve Oltu Millî Şura Hükümetlerinin birleşmesinden doğmuş olan Güneybatı Kafkasya Geçici Hükümetini ortadan kaldırıp, Kars'ı Ermenilere teslim etmiştir. Güneybatı Kafkasya Geçici Hükümetinin dağılması üzerine Ermeniler, Kağızman Çıldır ve Zaruşat'ı işgal ederek Sarıkamış istikametinde sınıra dayanmışlardır. Bu durum karşısında TBMM Hükümeti Ermenilere karşı askerî bir harekâta girişmeyi ve Doğu sınırlarımızı Misak-ı Millî ilkelerine uygun bir şekilde getirmeyi kararlaştırmışlardır.²³ Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa alınan kararı yerine getirmek amacıyla, 20 Eylül 1920'de

²¹ Geniş bilgi için bkz. Halil Bal, "Ermenistan Hükümetinin Güney Kafkasya'daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi (1918-1920)", **Ermeni Araştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. I, Yay. Haz. Şenol Kantarcı vd., Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 401-410; Muhammet İrat, "Kâzım Karabekir'in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)", **Kafkas Araştırmaları**, Sayı IV, İstanbul, 1998, s. 39.

²² **Türk-İstiklal Harbi-Doğu Cephesi (1919-1921)**, C. III, Ankara, T. C. Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarih Dairesi, 1965, s. 47.

²³ Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, **Türk İnkılap Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları, 1994, s. 148.

harekete geçti.²⁴ 28 Eylülde ileri harekâta geçen Türk kuvvetleri 29 Eylül'de Sarıkamış ve Kağızman'a girmiştir. 30 Ekimde Kars taarruzu neticesinde de Ermeniler, Kars'ı tahliye ederek Gümrü istikametine çekilmişlerdir. Kars'ın düşmesi Ermeni kuvvetlerinde büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. 7 Kasım'da Kazım Karabekir kuvvetlerinin Gümrü'ye girmesi ile birlikte Ermeni Dahiliye Nazırı Türk ordusunun karargahına gelerek, ileri sürülen bütün şartları kabul ettiklerini ve mütareke yapmak istediklerini belirtmiştir.²⁵ Ermeni yazar Hovhannes Kaçuznuni Ermenilerin savaşdaki durumlarını anlatırken: iyi giydirilmiş, silâhlendirilmiş karnı tok Ermeni ordusu savaşmadığını, devamlı mevzilerini terk ederek geri çekildiğini, silâhlarını boşaltarak köylere dağıldığını aktardıktan sonra savaşa sebebiyet veren Ermenilerin, kesin yenilgiye uğradığını ifade etmektedir.²⁶

22 Kasım'da Hatisyan başkanlığındaki Ermeni barış delegeleri Gümrü'ye (Alexandropol) gelmiş, 26 Kasım'da da müzakereler başlamıştır.²⁷ 27 Kasım günü Ermeniler, Sevr barışında kendilerine bırakılmış olan Erzurum, Bitlis, Elazığ, Van, Diyarbakır, Trabzon ve Sivas vilayetlerinden feragat ettiklerini bildirmişlerdir. Sevr Antlaşması'nın geçersizliği ile beraber bundan böyle Türk Devletine karşı hiçbir düşmanlık hareketinde bulunmayacaklarını taahhüt etmişlerdir.²⁸ Ermenistan Hükümeti, anlaşmanın 10. maddesinde T.B.M.M'nin varlığını kabul etmiş, Misak-ı Milli'yi tanımış ve hepsinden önemlisi Sevr Antlaşması'nda dile getirilen Türk topraklarındaki taleplerinden vazgeçtiğini açıklamıştır.²⁹

Müzakerelerin neticesinde 2-3 Aralık 1920 günü Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Toplam 18 maddeden oluşan Gümrü Antlaşması'nı imzalayan Türk ve Ermeni yetkililer; Türkiye'yi temsilen Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamid Bey, Erzurum Millet Vekili Necati Bey, Ermenistan Cumhuriyetini temsilen eski Başbakan Aleksander Hatisyan, Maliye

²⁴ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1969, s. 831.

²⁵ Atatürk, *a.g.e.*, C. I, s. 331-333; Akçora, *a.g.m.*, s. 32; Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918)*, İstanbul, Der Yayınları, 1987, s. 125.

²⁶ *Geçmişten Bu Güne Türk Ermeni İlişkileri*, s. 92.

²⁷ Başgün, *a.g.e.*, s. 90-91

²⁸ Akçora, *a.g.m.*, s. 32.

²⁹ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 21; Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 102.

Bakanı Avram Külhandaniyan, Dahiliye Bakan Yardımcısı İstevan Gorganiyan'dır.³⁰ Bu anlaşma ile sınırlar günümüz Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sınırları olarak belirlenmiştir.³¹

Türk ve Ermeni heyeti görüşmelerden sonra 18 maddelik Gümrü Anlaşmasını imzalamışlardır.³²

2. Maddede; Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınır, Aşağı Karasunun döküldüğü yerden başlayarak, Aras ırmağı Kekaç kuzeyine dek Arpaçayı, daha sonra Karahan deresi-Tiğnis batısı-Büyük Kımlı Doğusu-Kızıltaş-Büyük Akbaba Dağı çizgisinden oluşmuştur.

3. Maddede; T.B.M.M hükümeti, 2. maddede sözü geçen sınır ile Osmanlı sınırı arasında bulunup işbu Andlaşma uyarınca Türkiye'de kalacak olan ve üzerine Türkiye'nin tarihsel, etnik ve hukuksal ilişkisi inkar edilemez toprakların hukuksal durumu konusunda, Ermenistan Cumhuriyeti istediği takdirde, asıl halkının tümüyle geri dönmesinin gerçekleşebilmesi için, Andlaşmanın onaylanmasından sonra üç yıl geçince plisibite başvurmayı kabul eder. Bir alt komisyon bunu belirleyecektir.

4. Maddede; Ermenistan Cumhuriyeti iç güvenliği korumaya yetecek düzeyde, hafif silâhli jandarma kuvveti ve ülkeyi savunmaya ayrılan 8 dağ yada sahra topu ile 20 makineli tüfeğe sahip ücretle tutulacak bin beş yüz askerden oluşan bir birlikten fazla askersel bir kuruluşu izin vermemeye yükümlenir...

5. Maddede; Barışın yapılmasından sonra Erivan'da yerleşecek Türkiye'nin siyasal temsilcisi ya da Büyükelçisinin yukarıda sözü edilen konularda her zaman denetleme ve soruşturma yapmasına Erivan Hükümeti izin vermeye işbu anlaşma ile kabul etmiştir.

6. Maddede; Taraflar, büyük savaşta düşman ordularına katılarak kendi devletine karşı silâh kullanmış ya da işgal altındaki topraklar üzerinde toptan kırımlara katılmış olanları dışındaki göçmenlerin eski sınırlar içindeki yurtlarına

³⁰ Soysal, a.g.e., C. I, s. 19; Mazıcı, a.g.e., s. 126.

³¹ Ermenice Jugvert-Jamanak gazetesi Trabzon'da neşredilen İstikbal gazetesinin son nüshasına atfen Ermenistan ile Ankara Hükümeti arasında cereyan eden barış görüşmelerinin bittiğini ve Ermenistan'ın yeni hududunun 1918 Brest-Litovsk Antlaşması'yla kabul olunan huduttan daha dar olacağını belirterek okuyucularına görüşmeler hakkında bilgiler vermiştir (Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)**, İstanbul, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, 1999, s. 306)

³² Anlaşmanın tam metni için bkz. Soysal, a.g.e., C. I, s. 19-23.

dönmelerine izin verir. Böylece, ölkelerine döneceklerin en uygar ölkelerdeki azınlıkların yararlandıkları haklardan bütünüyle yararlanmalarını, karşılıklı olarak yükümlenirler.

7. Maddede: T.B.M.M hükümeti, iki yıldan beri silâh altında tutmak zorunda kaldığı ordunun büyük harcamalar gerektirmiş olmasına rağmen, hakkı olan savaş tazminatlarından vazgeçmiştir.

8. Maddede:T.B.M.M hükümeti, Erivan Cumhuriyetine, ikinci maddede belirtilen sınır içinde, egemenliğini bütünüyle geliştirmek ve güçlendirmek üzere, içtenlikle yardımda bulunmayı yükümlenir.

9. Madede: Erivan Hükümeti, Türkiye Büyük Milletince kesinlikle reddedilmiş olan (Sevr) Andlaşmasını hükümsüz saymıştır.

Gümrü Antlaşması, gerek anlaşmanın içeriği gerek Türkiye Ermenistan ilişkileri bakımından çok önemlidir. Bu anlaşma ile, 1878 yılından itibaren çok taraflı olan ve Ermenilerin doğrudan kendilerini temsil etmedikleri uluslararası anlaşmalarda gündeme getirilen Ermeni Sorunu, Ermeni yurdu gibi konular bu kez doğrudan doğruya Türklerle Ermeniler arasında imzalanan antlaşma sonunda tartışılmaz bir biçimde sonuçlandırılmıştır. Ermenilerin doğrudan katıldığı ve taraf olduğu bir ikili antlaşma olan Gümrü Antlaşmasıyla Türk vatanının bütünlüğü Ermenilerce tanınmış, konunun çözümü açısından önemli bir adım olmuştur. Ermeniler Antlaşmanın 10. mddesi ile Türk vatanından toprak alma iddialarından da açıkça vazgeçmişlerdir. Ayrıca Erivan Hükümeti, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'i kapsayan Osmanlı ölkesinin Ermenistan'a devrini öngören, Sevr Antlaşması'nın 89. maddesini "hükümsüz" saydığını beyan etmiş; Kars bölgesini Türkiye'ye devretmek zorunda kalmıştır.³³

Gümrü Antlaşması'nın imzalanma sürecinde yaşanan küçük bir kargaşa, Ermeni yazarlar tarafından oldukça büyütölmekte ve bu anlaşmanın geçersiz olduğu iddiaları ortaya atılmaktadır. İddiaya göre; T.B.M.M Hükümetinin ilk resmi Antlaşması sıfatını taşıyan Gümrü Antlaşması hiç yürürlüğe girmemiştir. Anlaşmanın 18. maddesi uyarınca iki tarafın hükümetleri tarafından onaylandıktan

³³ Sevin Toluner, "Değerlendirme", Selçuk Erez, Mehmet Saray, **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Yayınları, 2001, s. 544.

sonra Ankara'da nüshalar alınıp verilecek ve anlaşma yürürlüğe girecekti. Ancak bir gün sonra Rus ordusu ve Bolşevik Ermeniler, Taşnak Partisi'ni devirerek ülkede yönetimi ele geçirmişlerdir. Bu gelişmeden sonra Rusya ve Bolşevik Ermeniler, Erivan Sovyet Ermeni Cumhuriyeti Hükümetini kurdular ve Gümrü Antlaşması'nı tanımadıklarını açıklamışlardır. Ayrıca Gümrü Antlaşması'yla Türkiye'ye bırakılan Kars ve çevresinin boşaltılmasını istemişlerdir.

Gelişmeler böyle olmasına karşın görüşmelerden hemen sonra 5 Aralık gününden itibaren Ermeniler anlaşmanın tatbikine derhal geçmiş, silâh ve mühimmatlar teslim edilmeye başlanmıştır. Bu durumu Azadnırd gazetesi okurlarına duyururken; yeni mütarekenin 5 Aralıkta katıyet kazandığını, aynı tarihte askerî kuvvetlerin mütareke şartları gereğince tayin edilen sınırlara çekildiklerini ve Ermenilerin bazı savaş malzemelerini teslim etmeye başladıklarını bildirmiştir.³⁴ Ayrıca Rusya ve Bolşevik Ermenilerin Gümrü Antlaşması'nı tanımadıklarını açıklamış ve Türkiye'den Kars ve çevresini boşaltmasını istemesine karşın Ankara bu istekleri şiddetle reddetti. Karşılıklı süren sınır sorunu Mart 1921'de yapılan Moskova Antlaşması ile sona erdi.³⁵

Tüm Bu tartışmalar gerek siyasal gerek hukuki gerekse fiili gerçekleri göz ardı etmenin yanında bilinçaltından gelen bazı hayalleri yansıtmaktadır. Cumhuriyet tarihimizde bu hayallerin en bariz bir şekilde yansıması II. Dünya Savaşı sonrasında Rusya'nın Ermeniler adına Kars ve Ardahan topraklarını talep etmesi şeklinde tezahür etmiştir. İşin özüne inildiğinde ise Gümrü Antlaşması'nın yürürlükte olmadığını iddia etmek tüm uluslararası anlaşma ve kuralları yok saymak anlamına gelmektedir. Zaten 3 Mart 1918'de Brost-Litovsk Antlaşmasıyla 1878 öncesi sınırlara geri dönülmesi kararlaştırılmıştır. Bu da Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye lehine boşaltılması anlamına gelmektedir. Gümrü Antlaşması'nı bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'nin imzaladığı bir anlaşmayı yok saymak devlet geleneğine ters ve gayr-i ciddi bir yaklaşım olmaktan öteye gidememektedir. Zaten anlaşmanın

³⁴ Vakıf, 10 Aralık 1920; Vakıf, 12 Aralık 1920; Vakıf, 24 Aralık 1920.

³⁵ Geçmişten Bu Güne Türk Ermeni İlişkileri, s. 87; Başgün, a.g.e., s. 92; Kansu Şarman, "Ermeni Terör Örgütü Asala Nasıl Ortaya Çıktı?" Popüler Tarih, 2001, Nisan, Sayı 11, s. 14.

onaylanmaması sınırın belirlenememesinden ötürü değil, bölgenin siyasi yapısındaki değişikliklerden dolayı olmuştur.³⁶

Sonuç olarak, Atatürk'ün de ifadeleri ile Ermeni sorunu denilen ve Ermeni milletinin gerçek olmayan isteklerinden çok, dünya kapitalistlerinin ekonomik yararlarına göre çözülmek istenilen sorun, Kars antlaşması ile, en doğru şekilde çözüme ulaştırılmış oldu. Yüzyıllardan beri dostluk içinde yaşayan iki çalışkan halkın iyi ilişkileri memnuniyetle yeniden kurulmuştur.³⁷ Kars Antlaşması sonrasında Ermeniler T.B.M.M Hükümetine bir mektup yazarak, Ermeni askerinin Türklere karşı silâh çekmeyeceğini, Türk ve Ermenilerin birbirlerine yardım edeceklerini hatta birbirlerini beraberce savunacaklarını belirttiler. Başta general Antranik ve terör grupları lideri olan Osmanlı mebusları Karakin Pastırmacıyan ve Vahan Papazyan olmak üzere Ermeni teröristlere, Türk dostu Ermeni milletinin bir cevabı ve protestosu mahiyetindeki bu mektubu, 2 general, 4 albay ve birçok subay imzalamıştır.³⁸

B. MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA ERMENİLER VE FAALİYETLERİ

1. Millî Mücadele'de Ermenilerin Zararlı Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı, Avrupa'da dört merkezî devlete karşı Avrupa ve diğer kıtalarda yer alan yirmi beş devletin giriştiği, o tarihe kadar görülmemiş derecede büyük bir savaştır. Savaş, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu İttifak Devletleri ile İngiltere, Fransa ve Rusya'nın başı çektiği İtilaf Devletleri arasında cereyan etmiştir.³⁹

I. Dünya Savaşı, 19. yy. ile 20. yy'ın başlarında meydana gelen olay ve gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Fransız İhtilali ve çeyrek yüzyıl süren

³⁶ Toluner, a.g.m., s. 544.

³⁷ "1 Mart 1922 Meclis Üçüncü Yasama Yılına Açış Konuşması", Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 372.

³⁸ Koçaş, a.g.e., s. 294.

³⁹ Hamza Eroğlu, Türk İnkılâp Tarihi, Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 72.

İhtilal Savaşlarını müteakip yüzyıl içinde meydana gelen gelişmelerin tabii bir sonucundan başka bir şey değildir. Fransız İhtilali'nin getirdiği yeni fikirler, siyasal ve sosyal müesseseler, devletlerin olduğu kadar, milletlerin de davranışlarına yeni istikametler vermiştir.⁴⁰

Balkan Savaşlarından itibaren düşman kuvvetleri ile anlaşmaya meyilli olan Ermeniler, Balkan Savaşı'nda Antranik komutasında büyük kısmını Türkiye Ermenilerinin oluşturduğu bir birlik kurarak Bulgar Ordusu'nun saflarında kendi ordularına karşı savaşmışlardır. Bu savaşı bir gazeteci olarak izleyen Leon Troçki durumu birazda yadırgayarak kaydetmektedir. Birinci Dünya Savaşı başlarında da Mısır'da Nubar Paşa'nın başkanlığında, Paris'te, Londra'da, Amerika'da kongreler toplanmış, açıkça Ermenilerin İtilaf Devletleri'nin dostu, Türklerin düşmanı oldukları ilan edilmiştir. Rus Çarı Türkiye Ermenilerine ayaklanma çağrısı yapmış, Eçmiyazin Katogikosu da cihat ilan etmiştir. Meclis-i Mebusan'daki Ermeni mebusların lideri Erzurum Mebusu Pastırmacıyan Efendi adamlarıyla birlikte Ruslara katılmıştır.⁴¹

Osmanlı Devleti sekiz yıllık sürekli bir savaşla bitkin düşmüş ve İtilaf Devletleri'ne yenilmiştir. Ülkenin başkentini bile işgal eden İtilaf Devletleri bununla da yetinmeyip, yüzyıllardır bekledikleri anın geldiğini düşünerek Mustafa Kemal Paşa'nın deyimi ile "Türk'ün barındığı ortada kalan tek ana yurdumuzu"⁴² bile parçalamaya azmetmişlerdir. Uzun yıllar Türk toplumu ile dost ve kardeşçe yaşamalarına rağmen Rum ve Ermeniler savaşlar sonucu ülke zayıflayıp sarsılınca sevinçlerini gizleyememişlerdir.⁴³ Millî Mücadele sürecinde, büyük devletlerin teşviki ile daha da ileriye giderek zararlı faaliyetlerde bulunmuşlar, silâhli çatışmalara girecek kadar problem olmaya başlamışlardır.

1918 yılında yapılan anlaşmalar neticesinde sevk ve iskâna uğramış Ermeniler yerlerine geri dönmüş ve emvallerinin %95'i iade edilmiştir.⁴⁴ Sevk ve

⁴⁰ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul, Filiz Yayınları, 1995, s. 459.

⁴¹ Sabahattin Özel, "Teheir Konusunda Bazı Gerçekler ve Millî Kurtuluş Savaşında Vatansever Ermeniler", Selçuk Erez, Mehmet Saray, **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Yayınları, 2001, s. 35.

⁴² Atatürk, a.g.e., C. II, s. 12.

⁴³ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara, 1992, s. 354.

⁴⁴ İbrahim Edhem Atnur, "Teheirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", **Toplumsal Tarih**, C. 2, Sayı 9, Temmuz 1994, s. 47.

iskândan dönenlere gerek hükümet gerekse devletin tüm organları gereken kolaylıkları sağlamış, yetişemediği durumlarda da Hilâl-i Ahmer, mahallî idareler, Sulh ve Selamet Cemiyeti gibi bazı siyasi cemiyetler elden gelen bütün desteği vermişlerdir.⁴⁵

Eski yaşadıkları bölgelere dönen Ermeniler kendilerini istemeyerek de olsa tekrar büyük bir oyunun içinde bulmuşlardır. Güneydoğu Anadolu ve Adana bölgelerinde İngilizler ve Fransızlar tarafından silâhlendirilmiş ve Türklere saldırmaya başlamışlardır. Fransa'nın Adana bölgesinde işgali başlar başlamaz Ermeni gönüllü askerleri Türklere intikam alma iddiası ile eşkıyalık faaliyetlerine girmişlerdir. Bu faaliyetler ilk başta Fransa'nın teşviki ile başlasa da sonraları Fransızları bile dehşete düşürmüştür. Fransızlar ayrıca Bogos Nubar Paşa'ya, "memleketlerine avdet eden bazı Ermeni grupları tarafından yapılan şiddetli tahriklerin yatıştırılmasını..." da rica etmiştir.⁴⁶ Ermeni lejyonerlerin dehşet verici tedhiş hareketleri, İngiltere ve Fransa arasında yazışmalara konu oldu. İngiliz Tarihçi Toynbee "Fransızlar, doğu lejyonuna Ermeni gönüllüler katmakla sorumsuz davranmışlar ve olaylara seyirci kalmışlardır." yorumunu yaparak felaketin boyutlarını bize göstermektedir. Olayların dizginlenmemesi üzerine Fransızlar lejyonerlerden 19'u Harp Divanına sevk etti ve 2 suçluyu idama mahkum etmek zorunda kaldılar. Fransız kuvvetler komutanı General Gouraud da, Ermeni lejyonunun dağıtılmasını teklif etmek zorunda kalmıştır.⁴⁷

Ermeni örgütleri Doğu Anadolu'nun pek çok şehrinde silâhlanmışlar ve Türk kuvvetlerine saldırmışlardır. 1933 yılına gelindiğinde bile Ermeni çetelerinden kalma silâh depoları ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Sarmuşak isimli bir Ermeni'den kalma metruk evde bulunmuştur. Bu ev Ermeni Gençler Kulübü olarak kullanılmaktaydı. Evin samanlık kısmında temizlik yapılırken duvar aralığında işgal zamanlarında

⁴⁵ İbrahim Ethem Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskan Meselesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1991, s. 115.

⁴⁶ Atnur, a.g.e., s. 143.

⁴⁷ Ali Güler, *XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayri Müslimler (Sosyo-ekonomik Durum Analizi)*, Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, 1996, s. 80.

Ermenilerden kalan 9 İngiliz bombası, 34 maşasız tüfekçief bombası, 68 dinamit, 100 çekme fûnye kapsülü vb. onlarca malzeme bulunmuştur.⁴⁸

Ermeni lejyonlarına karşı Fransa'nın bu ifadelerine karşın, Ermenilerin taşkınlıklarında rolü çok büyüktür. Çünkü 9 Ocakta Fransız albayı Romieu genel vali olarak Adana hükümet konağına işgalci bir komutan olarak oturduğunda, resmi mühründe sözde "Ermenistan İdarî Servisi" yazısı kullanılmıştır. Ayrıca bölgede kendilerine destek sağlamak ve işgalleri kolaylaştırmak için, Suriye'ye göç etmiş Ermeniler getirilip buralara iskan edilip silâhlandırılmış ve büyük bir kısmı Fransız ordusuna katılmıştır.⁴⁹ Bununla birlikte Maraş, Antep ve Urfa'nın İngilizler tarafında Fransızlara devriyle birlikte, bu bölgeye gelen Fransız birliklerinin yarısı Ermenilerden oluşmuştur.⁵⁰ Bu tür faaliyetlere Ermeni dinî liderler de destek vermiştir. Bu durumu Gevond Turyan haftalık çıkan Ermeni dergisi Dadjar'da dile getirirken; Dinî cemaatlerin, Ermeni ihtilâl partilerinin inkılâp ocakları olduğunu ve en şeytani programların buralarda hazırlandığını dile getirmiştir. Dinî merkezlerin, silâh depoları ve komplo ocakları olduğunu ve komiteler tarafından organize edilmiş bayramlara, toplantılara, törenlere başkanlık eden dinî liderlerin, söz ve yazıları ile, kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvik ettiklerini, vaazlarda yüce sözler ve İncil'in doktrini zikredilmeyip, sadakat ve doğruluk yerine isyan, insanlık yerine kin ve intikamı tavsiye ettiklerini ifade etmiştir.⁵¹ Taşnak örgütleri de bu türlü davranmayan Ermeni din adamlarını ihanet ettikleri gerekçesi ile katletmişlerdir.⁵²

Millî Mücadele yıllarında, Kuva-yi Milliye'nin genişlemesini engellemek amacıyla Ermeni tedhiş örgütleri, Kuva-yi Milliye hakkında olumsuz haberler yaymışlardır. Hatta Ermenilerin bazı temsilcileri, İngiliz Akdeniz Orduları Kumandanına Atatürk'ü ve Kuva-yi Milliye'yi şikayet etmişlerdir. Bu şikayetler bazı taraflı Ermeni gazetelerinde de yer almıştır.⁵³ Ayrıca Ermeni Patriği Zaven Efendi, Teologos Gazetesi vasıtası ile yayımladığı ve Ermeni ahalinin Harekat-ı Milliye'den

⁴⁸ BCA, Tarih: 23/8/1937, Dosya: 94 A248, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 109. 720. 20.

⁴⁹ Fabri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1983, s. 32.

⁵⁰ M. Tayyib Gökbiğün, *Millî Mücadele Başlarken*, C. II, İstanbul, 1959, s. 190.

⁵¹ A Qui la Faute? Aux Partis Rev. Arménien, Publication de la Revue Dadjar, Constantinople 1917, s. 40-41'den nakleden İter, a.g.e., s. 75.

⁵² Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of the Nation*, London 1980, s. 354, 368'den nakleden İter, a.g.e., s. 76.

⁵³ Bilal N. Şimsir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. I, Türk Tarih Kurumu, 1979, s. 226.

korkarak göç ettiğini yaymıştır.⁵⁴ Tüm bu kasıtlı haberlerden Anadolu'da yaşayan Ermeni asıllı yurttaşlar da oldukça rahatsız olmuşlardır. Bu haberlerin ve "gayri Müslimlerin İslâmlar tarafından katliama uğradığı ve yağmalanması" söylentilerinin doğru olmadığı, Ermenilerce yurdun dört bir yanından hükümete ve dahiliye nezaretine gönderilen çeşitli tekzip telgraflarıyla yalanlanmıştır.⁵⁵ Bu telgraflardan biri Niksar Ermeni Cemaati Reisi, Semerciyan Artin tarafından imzalanmıştır. Telgrafta; Bazı Rum gazetelerinde Anadolu'daki Ermenilerin Kuva-yi Milliye tarafından hicrete zorlandıkları haberlerinin doğru olmadığını emniyet ve huzur-ı tam içerisinde yaşadıklarını, hıyanet peşinde koşan serserilerin ise artık millete ihaneti terk ederek, kendilerini rahat bırakmaları lâzım geldiğini açıklamışlardır.⁵⁶

Azınlık basınının, Anadolu'daki Ermenilere zulüm yapıldığına dair gerçek dışı haberleri karşılık bulamayınca, bu sefer de Ermenilere karşı boykot uygulandığı haberleri yayılmaya çalışılmıştır. Bu tür maksatlı haberler yine Anadolu Ermeni Cemaati tarafından tekzip gelmiştir. Merzifon ve Vezirköprü'de bulunan Rum ve Ermeniler, durumlarının iyi olduğunu, Müslüman komşuları ile tam bir uyum içinde olduklarını, sevk ve iskândan dönen ve daha önceden ikamet etmekte olan herkesin huzur içinde yaşadıklarını ifade ederek, tüm bu haberleri yalanlamışlardır.⁵⁷

Ermeni yurttaşları arasında makul düşünen ve geleceklerini Türk halkı ile birlikte olmakta görenlerin yanında müttetiklerin yaptıkları işgallere destek vermek sureti ile Kurtuluş Savaşı'nın seyrini etkilemeye çalışanlar olmuştur. Ermenilerin

⁵⁴ 21 Ekim 1919, Ermeni Patriği Zaven Efendinin Mektubu Üzerine İleri, Tasvir-i Elkâr, Yenigün ve İrade-i Milliye Gazetelerinde yayınladığı açıklamasında şu ifadeler yer almıştır; "Ermeni Patriği Zaven efendi zahiren (Neologos) gazetesinde neşrettiği bir mektubunda, bir çok Ermeni ailelerin harekât-ı milliyeyi ahireden mütevahhişen Erzincan, Erzurum, Samsun, İzmit ve Adapazarı gibi Anadolu havalisinden muhaceret etmekte olduklarını dermiyan ve bu suretle milletin sırf hukuk-ı milliyesini müdafaa emeliyle vücuda getirdiği vahdeti, bir Ermeni veya anâsır-ı gayrimüslime aleyhtarlığı ile şâibedâr etmek istiyor. Bunun için hakikati bu kere ayrıca tavzihe mecburiyet görülmüştür. "Evvelâ; Erzincan ve Erzurum havalisinden hicret eden kat'iyyen hiçbir Ermeni ailesi yoktur. Saniyen; İzmit, Adapazarı, Samsun havalisinde olduğu gibi bilcümle Anadolu'da asayiş ve beyne'l-minel anâsır, hüsn-i amizîş elhamdülillah bir zamankinden pek ziyade bariz ve şayân-ı teşekkür bir derecededir..." İleri, 22 Teşrin-I evvel 1335/22 Ekim 1919, No: 64; ayrıca Atatürk'ün gazetelere gönderdiği açıklama için bkz. Atatürk'ün Bütün Eserleri (1919), C. IV, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000, s. 352-353.

⁵⁵ Bu telgraflardan biri Çivril'den gönderilmiş ve İfham Gazetesinin 8 Ekim 1919 tarihli nüshasında yer almıştır. Telgrafın tam metni için bkz. İkdâm, 8 Teşrinievvel 1335/8 Ekim 1919, No: 67) Bu tekzip telgraflarının ardı arkası kesilmediği gibi, Hıristiyan vatandaşlar bu tür maksatlı haberlerden dolayı duydukları üzüntüleri dile getirmişlerdir.

⁵⁶ İleri, 27 Teşrin-I evvel 1335/27 Ekim 1919, No: 646.

⁵⁷ İleri 21 Teşrinisani 1335/21 Kasım 1919, No: 640.

bağımsız olarak yada Fransız komutanların emrinde giriştikleri işgal yanlısı operasyonlar, başta Atatürk olmak üzere bir çok komutan tarafından da açıklanmıştır.⁵⁸

2. Millî Mücadele'ye Yardım Eden Bazı Ermeni Yurttaşlar

Azınlık gazetelerinin pek çoğu ve Ermeni Patrikhanesi Kuva-yi Milliye hakkında olumsuz bir tutum izlemelerine rağmen, sağduyulu bazı Ermeni yurttaşların gerek Millî Mücadele öncesinde gerekse esnasında olumlu tutumları göz ardı edilmemelidir.

Osmanlı Devletinin son döneminde bazı Ermeni yurttaşlarınca sergilenen olumlu tutumu Millî Mücadele yıllarında da sergileyen Ermeniler olmuştur. Millî Mücadele yıllarına denk gelen 1921 yılının Mayıs ayında bazı sağduyulu Ermeniler Ermenistan'da bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride, Taşnak örgütü eleştirilerek Ermenilerin hayal ettiği "Büyük Ermenistan" projesinin emperyalistlerin propagandasına kapılanların düşüncesi olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca bildiride Türkiyeden gelen Taşnak komitecilerinin delice hareketlerinden vazgeçmelerini ve rahat durmaları istenmiştir.⁵⁹

Fransa ile 20 Ekim 1921'de Ankara Anlaşmasının imzalanması üzerine Mersin'de bulunan Fransız komutanlardan F. Bouillon, Ermenilerin göç etmelerine gerek olmadığını söylemiştir. Ardından sözlerine sadık olan Türklerin Ermenilerin yaptığı fenalıkları affettiğini ve kendilerine herhangi bir fenalığın yapılmayacağı konusunda güvence verdiğini ifade etmiştir. Bu sözleri dinleyen Ermenilerden biri ayağa kalkarak Ermenilerin, Fransız generallerin teşviki ile Türklerin mukaddesatına tecavüz ettiğini ve evlerini yıktığını söyledikten sonra, Fransızların Ermeniler için yapacakları iyiliğin artık himaye etmeyi bırakmaları ve Ermenistan hayallerini kendilerine empoze etmeyi bırakmalarını istemiştir.⁶⁰

Atatürk de, Ermenilerin tamamının tedhiş hareketlerinin taraftarı olmadıkları anlamına gelebilecek bazı açıklamalarda bulunmuştur. Ermeni Patriği Zaven

⁵⁸ Taner Timur, *Türkler ve Ermeniler (1915 ve Sonrası)*, Ankara, İmge Yayınları, 2000, s. 87.

⁵⁹ Sabahattin Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, Ankara, 1991, s. 228.

⁶⁰ Özel, a.g.m., s. 45.

Efendinin Teologos Gazetesindeki demecinde; “Ermeni ahalinin son millî harekattan korkarak göç ettiğinin” söylemesi üzerine Atatürk, Ermenilerin Haymana ve sair ruhani reisleri ve Amasya Tokat vesaire livaların Hıristiyan ahalisinin millî hareketin taraftarı olduklarını dile getirmiştir.⁶¹

Ermenilerin Millî Mücadele ve önderlerine karşı olumlu açıklamalarının mücalenin Türklerin lehine sonuçlanmaya başladıktan sonra yapılması dikkate şayandır. Durum böyle iken Millî mücadelenin sıcak bir şekilde yaşandığı dönemlerde az da olsa bazı Ermenilerin yurtsever tutumlarını burada zikretmek istiyoruz.

a. Hasan ve Necati

Millî Mücadele yıllarında bazı Ermeni yurttaşların millî ordulara yardım etmeleri ile ilgili olarak elimizde bazı bilgiler mevcuttur. Gerek Müslümanlığı kabul etmiş olan Ermeniler gerekse Hıristiyan kimliğini koruyarak ortak bir hedef etrafında Türk milletiyle birleşmiş olan Ermeni yurttaşlar ellerinden gelen desteği sağlamışlardır. Baskı altında kalmadan Müslümanlığı tercih eden ve Mim-Mim gurubunun üyelerinden olan Hasan ve Necati, 1919-1922 yılları arasında, İstanbul’dan Anadolu’ya Millî Mücadele için silâh, cephane, malzeme ve insan kaçıran Ermeni yurttaşdır.⁶²

Aslen Ermeni olup ta sonradan Müslüman olan ajanlardan Necati hakkında Kurtuluş Savaşı’nda görevler alan ve bu konularda geniş bilgiye sahip bir yetkili olan Hüsametdin Ertürk şu bilgileri aktarmaktadır;⁶³ “İtilaf Devletleri’in İstanbul’daki Bürolarına kadar sokulan ajanlarımız sayesinde her türlü istihbaratı ele geçirmeye muvaffak olmuş, bu sayede aldıkları tertibatı aksatmış, tedbirlerini sabote etmiş ve onları her zaman müşkül duruma sokmuştuk. Bizimle beraber çalışan ve ölümü hiçe sayan bu arkadaşlar her şeyi göze almışlardı. Bunların içinde Hıristiyanlar da vardı. Onlar din farkına bakmadan ekmek yedikleri bu topraklar için çalışmışlardır... İngiliz istihbaratına kayıtlı adamlarımızdan biri de Ermeni bir vatandaşımızdı. Millî cephe hesabına

⁶¹ 21 Ekim 1919, Ermeni Patriği Zaven Efendinin Mektubu Üzerine, İleri, Tasvir-i Efkâr, Yenigün ve İrade-i Milliye Gazetelerinde Yayınlanan Açıklama, **Atatürk’ün Bütün Eserleri (1919)**, C. IV, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000, s 352-353.

⁶² Koçaş, a.g.e., s. 81-82.

⁶³ Hüsametdin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, (Yayınları Haz. Semih Nafiz Tansu), İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1957, s. 241; Ergün Hiçyılmaz, **Beni Toprağıma Gömün (İstanbul Azınlıkları)**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınları, 1993, s. 79-81-83.

yaptığı kıymetli istihbarat ile Ankara'ya kadar gitmiş, sonra da İslamiyet'i kabul ederek Necati adını almış ve İstanbul'daki gizli gruplarda çalışmaya başlamıştır.”

Bu önemli yardımları için Necati'ye hidamat-ı vataniye tertibinden bir maaş bağlanması teklif edildiyse de kabul edilmemiştir.

b. Pandikyan

Millî Mücadele döneminde, Rusya'dan gelen bazı Ermeni komitacılar, kendi soydaşları olan Ermeni yazarlarından H. Aramyan'la, siyasi şubede birinci sınıf memur olan A. Mıgırdıç'ı öldürmüşler ve kamu görevi yapan Ermenileri de ölümle tehdit edilmişlerdir. Ermeni örgütleri tarafından bu denli baskı altında olmalarına rağmen bazı Ermeni yurttaşlar, Türk-Ermeni ilişkilerinin en kötü olduğu dönemde bile Kurtuluş Savaşı'na desteklerini sürdürmüşlerdir.⁶⁴ Bu yardım çalışmalarının en iyi örneklerinden birini de Ermeni Pandikyan sergilemiştir.

Pandikyan, Aslen Bulgar Ermenisi'dir⁶⁵ ve Edirne'de doğmuş olup II. Abdülhamit devrinde önemli hizmetlerde bulunmuş bir babanın oğludur. Pandikyan, Milli Mücadele yıllarında İngiliz Haber Alma Teşkilatı bünyesinde Galata İstihbarat Servisinde deniz istihbarat şefi olarak görev yapmaktaydı. Geniş yetkilere sahip olup istediği yere girme ve istediği kişiyi tutuklama yetkisi verilmişti. Emrinde çeşitli din ve uluslardan 80 kişi çalışmaktaydı.⁶⁶ Terzi Mehmet, Çerkez Ragıp, Tayyar, Hafız Cemal, Binbaşı Hey, Yüzbaşı Gordon ve Bennet en önde gelen ajanlarındandı.⁶⁷

Türkiye'nin İngiltere himayesinde bir devlet olarak kalması yönünde isteklerinin olduğu bilinen⁶⁸ Pandikyan'ın bu özelliğinden dolayı İngiltere ve Türkiye arasında çift taraflı casusluk yaptığı görüşü de mevcuttur. Bu görüşü paylaşılanların ifadelerine göre Anadolu'ya ilk defa silâh ve cephane götüren Simit vapurunu Kız kulesinde yakalattıran Pandikyan'dır. Bu tür olaylara rağmen Pandikyan'ın Milli Mücadele için casusluk yaptığı bilgileri de mevcuttur. Türk tarafına istihbarat bilgilerini sızdırdığı gibi Anadolu'ya silâh kaçırılacağı zaman nöbetçi sayısını

⁶⁴ Gencer, a.g.e., s. 97-98.

⁶⁵ Levon Panos Dabeğyan, *Kemalizm Işığında Azınlık Gözüyle Atatürk*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2003, s. 275; Ertürk, a.g.e., s. 241.

⁶⁶ Özel, a.g.m., s. 49.

⁶⁷ Hiçyılmaz, a.g.e., s. 79-8-83.

⁶⁸ Ertürk, a.g.e., s. 241.

azaltarak rahat bir şekilde silâh kaçırılmasına yardımcı olmuştur. Tüm bu gayretleri İngilizler tarafından fark edilince başında bulunduğu Galata İstihbarat Servisi kapatıldığı gibi kendisi de 1922'de Bulgaristan'a gönderilmiştir. Pandikyan, bu yardımlarının yanında Millî Mücadele taraftarı olup ta tutuklananları salıvermek; tutuklanacakları anlaşılan kişilere haber ulaştırmak ve evlerinin aranacağını, daha önceden bildirerek, kaçmalarını sağlamak; İngiliz Servisi'nin eline geçen ve Millî Mücadele aleyhine kullanılacak belgeleri geri vermek veya ortadan kaldırmak; Cephane ve diğer askeri malzemenin kaçırılmasına göz yummak, hatta yardımcı olmak gibi yardımlarda bulunmuştur. Millî Mücadele yıllarında İstanbul Müdafa-i Millîye Teşkilatı gurubu bünyesinde Albay Hüsametdin (Ertürk) Bey komutasında faaliyet yürüten General Kemal Koçer, hatıratında Pandikyan hakkında verdiği bilgilerde; "Pandikyan Türkçe'yi iyi konuşurdu. Şivesinde bozukluk yoktu. İngilizce'yi de iyi bilirdi. Azimli ve imanlı bir şahsiyetti. Ben bu mefkure adamını, idrakine göre böyle tanıdım ve sevdim." ifadelerini kullanmaktadır.

Pandikyan, yararlılıklarından dolayı devrin Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Mareşal Fevzi Çakmak Paşa tarafından da takdimname ile ödüllendirilmiştir.⁶⁹ Savaş sonrasında Türklere güvenini ve dostluğunu muhafaza etmiş olmasına rağmen Bulgaristan'a ziyaret amacıyla gidişleri sıklaşıp uzun süre kalmaya başlayınca çıkarılan kanunlar gereği Türkiye'ye girmesi yasaklanmıştır.⁷⁰ Buna rağmen hanımına, kendisi öldükten sonra İstanbul'a gitmesini, orada kendisini tanıyan ve seven insanların olduğunu, onların kendisine yardım edeceklerini söylemiştir. Pandikyan ölümünden sonra, söz konusu dostlarının girişimi ile eşine örtülü ödenekten bir defaya mahsus olmak üzere 1.500 lira ikramiye verilmiş ve 100 Lira maaş bağlanmıştır.⁷¹

c. David Sahakkulu

Millî Mücadele yıllarında Kurtuluş Savaşı için cepheye silâh ve cephane gönderilmesine yardımcı olan bir diğer Ermeni yurttaş da İtilaf Devletleri kontrol

⁶⁹ Dabeğyan, a.g.e., s. 275; Ertürk, a.g.e., s. 241.

⁷⁰ Dabeğyan, a.g.e., s. 275.

⁷¹ Özel, a.g.m., s. 49.

heyeti tercümanlığı yapmakta olan ve İstanbul'da oturan David Sahakkulu'dur. İstanbul'dan Trabzon'a silâh ve cephane göndermek isteyen vatansever Karadenizliler, David Sahakkulu'dan bu konuda yardım istemişler ve bunun karşılığında da bir miktar para vermeyi önermişlerdi. David ise bu teklife manidar bir cevapla karşılık vermiştir. Cevabında, her şeyini Türkiye'ye borçlu olduğunu, Türk okullarında yetiştiğini belirterek asıl borçlu olanın kendisi olduğunu ifade etmiştir. David, silâh, cephane ve buna benzér yükler gideceği zaman Yunan kontrol heyetinin görevli olmadığı günleri bildirerek o günlerde sevkiyatın yapılmasını sağlamıştır. Böylece mallar tüccar malı ile örtülüp, sefer evrakı da buna göre düzenlenip, Kavak'a gönderiliyor burada David'in uygun gördüğü bir günde hareket ediliyordu. Sahakkulu belli bir süre bu önemli hizmetini sürdürdü. Millî Mücadele için çok önemli olan bu silâhlar onun yardımlarıyla yerlerine ulaştırılmıştır. Onun bu durumundan şüphelenen İtalyan subay David'i ihbar etmesi üzerine, Giritlioğlu Emir Ahmet kaptan da onu ve ailesini Bulgaristan'a kaçırmıştır. 1949 yılına kadar burada yaşayan David 1949 yılında Türkiye'ye dönmek istemiş ama durumu kuşkulu olduğu için kabul edilmemiştir. Durumun eski dostlarınca öğrenilmesi üzerine yetkililer David Sahakkulu hakkında bilgilendirilmiş ve David'e İstanbul'da oturma izni verilmiştir. 1957 yılından sonra fotoğrafçılık ve yabancı dil öğretmenliği yaparak hayatını sürdürmüştür.⁷²

d. Madam Blanş

Ermeni yurttaşlardan Millî Mücadeleye doğrudan parasal bağlamda yardımları olanların yanında manevî olarak destek veren Ermeniler de olmuştur. Bunlardan biri şarkıcı Madam Blanş'tır. Madam Blanş Türklüğünü ilan etmiş ve Millî Mücadele bittikten sonra daha önce yaptığı şenlikleri tekrar Kadıköy Mısıroğlu bahçesinde yapmaya başlamıştır. Çeşitli tiyatro gösterilerinden sonra Madam Blanş bembeyaz giyisilere bürünüp Türk bayrağı ile sahneye çıkardı. Sahnede Sakarya'nın Şanlı Günleri'ni okuduğunda arka fonda bir hilal yükselirdi. Aralarında Rum, Ermeni ve Yahudilerin bulunduğu Hilâl-i Ahmer gönüllüsü kızlar sepetlerle bağışlar toplardı.

⁷² İlyas Sami Kalkavanoğlu, *Millî Mücadele Hatıralarım*, İstanbul, 1957, s. 13; Özel, a.g.m., s. 48.

Madam Blanş, programının devamında Kızılay'a yardıma davet eder, seyircilerin paraları bittiğinde verecek bir şeyleri kalmayınca davetliler arasında mücevherlerini bağışlar bile olurdu.⁷³ Bu coşkulu toplantılar Türk ve gayrimüslim tüm yurttaşları aynı hedefte buluşturma bakımından önemli bir örnektir.

C. LOZAN KONFERANSI VE ERMENİLER

11 Ekim 1922 günü imzalanan Mudanya Mütarekesinden sonra T.B.M.M Hükümeti, İtilaf Devletleri tarafından 28 Ekim 1922 tarihinde toplanacak olan Lozan Konferansı'na davet edilmiştir. 27 Ekim'de T.B.M.M hükümetine verilen bir nota ile İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetleri 13 Kasım'da müzakerelere başlamak üzere Türk tarafından tam yetki ile donatılmış temsilcilerin Lozan'a gönderilmesini istemiştir.⁷⁴

Lozan'a gidecek heyete Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşek'in başkanlık etmesi beklenirken İsmet Paşa Dışişleri Bakanı seçilerek Konferansa başkan olarak gönderilmiştir. Konferans görüşmeleri, İsviçre'nin Lozan kentinde Mont Bénon Gazinosunda 20 Kasım 1922 Salı günü saat 16:00'da toplanmıştır. İsviçre Tarafsız Federal Devletinin Başkanı Monsieur Habb'in konuşması ile konferans açılmıştır.⁷⁵ Konferansa, Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Slovenler başta olmak üzere, belirli konuların görüşülmesi için Sovyetler Birliği, Gürcistan, Ukrayna ve Bulgaristan gibi devletler de gerek taraf gerekse gözlemci olarak katılmışlardır.

Lozan Konferansı'na, Türk tarafında ikilik çıkartılarak istenen tavizlerin daha seri şekilde alınmasını sağlamak amacıyla, Osmanlı Devleti ve T.B.M.M Hükümeti eş zamanlı olarak davet edilmiştir. Bu iki başlılığı ortadan kaldırmak ve iç siyasetin belirli bir dengeye oturtulması için 1 Kasım 1922'de Saltanat kaldırılmış ve Türk tarafı yalnızca T.B.M.M Hükümeti tarafından temsil edilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni temsil etmek üzere; İsmet Paşa (heyet başkanı), Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur, Eski Maliye Vekili Trabzon Mebusu Hasan Bey (Saka), Genel Sekreter

⁷³ Hiçyılmaz, a.g.e., s. 21.

⁷⁴ Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a**, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2000, s. 183.

⁷⁵ Eroğlu, a.g.e., s. 197.

Saffet Bey, askerî, malî, hukukî, iktisadî alanlarda danışmanlarla beraber⁷⁶ 21 müşavir, 2 basın müşaviri, 10 tercümandan oluşan bir heyet Lozan'a hareket etmiştir.⁷⁷ Görüşmeler genel olarak 22 Kasım 1922'den 4 Şubat 1923 tarihine kadar birinci dönem ve 9 Nisan 1923'den 24 Temmuz 1924'e kadar süren ikinci dönem olmak üzere iki zaman dilimi içinde gerçekleşmiştir.

Lozan'a giden Türk heyeti, konferansta gündeme gelebilecek konuları daha Ankara'da iken istişare etmiş ve ortaya 14 maddelik bir yönerge çıkmıştır.⁷⁸ Bu yönergede konferansta T.B.M.M'nin dile getireceği resmî görüşler yer almıştır. Misak-ı Milli sınırları, Güney sınırı Doğu sınırı, Doğu Trakya'nın batı sınırı, adalar, kapitülasyonlar, azınlıklar, duyun-ı umumiye, yabancı kurumlar ve Ermeni meselesi gibi konularda taviz vermeme kararı alınmıştır. Bu talimatnamede Doğu sınırı ve buna bağlı olarak Ermeni meselesi ilk ve özellikle vurgulanan konulardandı. Buna göre Türk topraklarında bir 'Ermeni Yurdu'nun kurulmasının kesinlikle söz konusu olamayacağı açık bir şekilde belirtilmiştir.⁷⁹ Hatta bu mesele gündeme gelip diğer devletler tarafından ısrar edilirse görüşmelerin kesilmesi kararı alınmıştır.⁸⁰

Lozan Konferansı İtilaf Devletleri'nin en etkin üyesi İngiltere'nin beklediği gibi gelişmedi. İngiltere konferansın ve anlaşmaların imzalanmasının ancak iki hafta süreceğini planlamıştı. Ancak İsmet Paşa'nın Türkiye'nin çıkarlarını ısrarla savunması ve istenilen tavizlerin verilmemesi görüşmelerin 8 ay sürmesine neden olmuştur.⁸¹ Aslında Lozan görüşmelerine katılan taraflar, İtilaf Devletleri ve T.B.M.M Hükümeti, kendilerini savaşın galibi olarak kabul ediyorlardı. İtilaf Devletleri mensupları ona göre isteklerde bulunmayı düşünürken, Türkiye de bağımsızlığı için savaşmış ve bunda başarıya ulaşmış bir devlet olarak bu başarısını ilgili tüm devletlere kabul ettirmeyi düşünüyordu.⁸² Bu düşünce ile İngiltere gerek

---

76 Azmi Süslü, Refik Turan, Cezmi Eraslan vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 371-372.

77 Halil Metin, **Türkiye Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, Ankara, Millî Eğitim Yayınları, 1997, s. 178.

78 **Türk İstiklâl Harbi**, C. II, 6. Kısım, 4. Kitap, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1995, s. 195-196.

79 Belen, a.g.e., s. 531.

80 Ürer, a.g.e., s. 219.

81 Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası 1919-1938**, Ankara, 1990, s. s. 49.

82 Yusuf Hikmet Bayur, **Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti**, İstanbul, 1934, s. 123; Ayferi Göze, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrim Tarihi**, İstanbul, 1993, s. 287.

kendi gerekse Türkiye’de bulunan azınlıklar yararına bir çok isteği sıraladı. Türk tarafı ise tüm bu kabul edilmez istekleri doğal olarak reddetti. Görüşmeler 8 ay boyunca sürmesine rağmen netice alınamadı ve görüşmelerden Türk tarafı çekildi. T.B.M.M Hükümetinin görüşmelerden çekilmesinin en önemli nedenlerinden biri, Ermenilerin de telkinleri ile İngiltere’nin Doğu Anadolu’da bir Ermeni devleti kurulması için “Yurt” adı altında toprak talebi olmuştur. Türk heyetinin bu kararlı tutumu karşısında konferans farklı temsilcilerle yeniden toplandı. İkinci dönem konferans 23 Nisan 1923’te tekrar başladı. Üç ay daha süren görüşmeler sonunda sorunlar bertaraf edilerek⁸³ 24 Temmuz 1923’te Lozan Üniversitesi’ne merasim salonunda anlaşma taraflarca imzalanmıştır. T.B.M.M anlaşmayı 24 Ağustos 1923 tarihinde⁸⁴ kabul etmiş ancak yeterli onay sayısına 6 Haziran 1924 yılında ulaşılarak yürürlüğe girmiştir.⁸⁵

1. Lozan Konferansı’nda Ermenilerin Faaliyetleri

Ermeniler, isteklerini kabul ettirmek üzere, daha Lozan Konferansı başlamadan önce harekete geçmişlerdir. Çalışmalarını, konferansa katılan devletleri etkileme ve sonrasında da “Ermeni Yurdu” adı altında toprak kazanımı üzerine bina etmişlerdir. Bu amaç için Lozan Konferansı’na Ermeni heyetlerinin de katılması ve temsili gibi bir takım konular için Fransa ve İngiltere Dışişleri Bakanlarına başvuruda bulunmuşlardır. İlk başvuruyu 18 Ağustos 1922’de Hatisyan yapmıştır. Doğu meselelerini düzenleyecek ön komisyona katılmayı talep etmiş, ancak 21 Ağustos’ta verilen cevapla bu isteği reddedilmiştir. Hatisyan, 18 Kasım 1922 günü aynı içerikte yazdığı mektubu İngiltere, Fransa ve İtalya’ya tekrar gönderdi ve bu ısrarı üzerine Ermenileri temsilen bir heyetin Lozan Azınlıklar Alt Komitesinde dinlenmesine izin verilse de müzakerelere katılmaları mümkün olmadı.⁸⁶ 31 Kasım 1922’de İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon’un temsilcisi dışişlerinin doğu bölümünün özellikle Türk-Ermeni ilişkilerinin sorumlusu, Vankıdart ve sekreter Apkorn ile görüşerek Lozan Konferansı’na Sevr Antlaşması’nın hükümlerinin uygulanmasını

83 Azmi Süslü, Refik Turan, Cezmi Eraslan vd., a.g.e., s. 378-380.

84 Atatürk, a.g.e., C. I, s. 998.

85 Azmi Süslü, Refik Turan, Cezmi Eraslan vd., a.g.e., s. 380.

86 Gürün, a.g.e., s. 384; Başgün, a.g.e., s. 95.

istedi.⁸⁷ Ayrıca Ermeniler Fransa ve İtalya hükümetlerine mektupla başvurmuştur. Yine Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği ve Venizelos'a da konferans başlamadan önce mektuplar göndermişlerdir. Lozan'da bir büro oluşturan Ermeniler, hemen bütün delegelerle sürekli olarak bağlantı sağlayarak⁸⁸ murahhaslar arasında Ermeni davasına desteğin artmasına çalışmışlardır.⁸⁹

Ermeniler kendi görüşlerini kabul ettirmek ve daha planlı hareket etmek için, Türkiye ve diğer ülkelerde yaşayan Ermenileri temsil ettiği iddia edilen gayri resmi heyetler oluşturmuşlardır. Bu heyetlerin önde gelenlerinden biri: "Ermeni Cumhuriyeti Heyeti" diğeri "Ermeni Millî Heyeti" idi. Bu iki heyet Lozan Konferansı'nda müşterek hareket ederek Ermenilerin taleplerini kabul ettirmek amacıyla "Birleşik Ermeni Heyeti" adı altında toplanmışlardır. Birleşik heyette, Ermeni Cumhuriyeti Heyeti adına Aharonyan ve Aleksadır Hatisyan, Ermeni Millî Heyeti adına Noradonkyan ve Genel Sekreter Leon Paşalyan bulunmaktaydı.

Heyetlerin "Birleşik Ermeni Heyeti" adı altında toplanmasının temelinde; güç birliği oluşturarak Ermeni görüşlerinin uluslararası alanda ve Lozan Konferansı'nda zaman geçirilmeden uygulanması amacı vardı. Lozan'a resmen katılarak Türk toprakları üzerinde bağımsız bir "Ermenistan" kurulması, bu gerçekleşmezse "Ermeni Yurdu"nun kabul ettirilmesi konusunda kamuoyu oluşturulması ve ardından konferansta önce İtilaf Devletleri sonrasında da onların baskısı ile T.B.M.M Hükümetine bu isteklerin kabul ettirilmesi planlanmakta idi.⁹⁰ Bu hedeflerini gerçekleştirmek üzere Ermeniler, Lozan öncesinde ve sonrasında propaganda faaliyetlerine giriştiler. Bu faaliyetler Lozan Konferansı esnasında oldukça yoğun olmuştur. Öncelikle dünya kamuoyunu Ermeni meselesi üzerine yönlendirdiler. Sonrasında dinî bakımdan yakınlığı olan ve kendilerine sempati duyan ülkeleri yanlarına alarak, Lozan Konferansı'na resmî bir taraf olarak katılıp, Misak-ı Millî sınırları içinde bir Ermenistan kurulmasını anlaşma garantisi altına almaya çalışmışlardır. Ermenilerin bu gayretleri gerçekten de bazı devletler üzerinde etkili olmuştur. "Ermeni Birleşik Heyeti" yaptığı görüşmeler sonunda İngiltere, Fransa ve İtalya gibi ülkelere taahhütler almışlardır.

---

⁸⁷ Mazıcı, a.g.e., s. 127.

⁸⁸ Tuğlacı, a.g.e., C. I, s. 297.

⁸⁹ Başgün, a.g.e., s. 95.

⁹⁰ Uras, a.g.e., s. XXVII.

Ermeni propagandalarına yalnızca bazı devletler angaje olmamış, bağımsız gibi görünen bir takım ilim adamı profesörler de etki altında kalmışlardır. Bunlardan biri İsviçreli bir profesördür. İsmet Paşa'yı ziyarete gelen heyetlerden birinin başında yer alan profesör, konuyu Ermeni meselesine getirerek "Ermeni yurdu istiyoruz. Ermenilere bir yer ayıracaksınız, içeride ve dışarıda bulunanlar orada yerleşecekler, böylece memleketiniz içinde bir Ermeni yurdu husule gelecek..." demiştir. Bu teklif üzerine İsmet Paşa profesöre şu cevabı vermiştir; "Haksız bir şey istiyorsunuz. Sizin istediğiniz Türkiye'nin insanları arasında ahengin kurulması değil, bunun bozulmasıdır. Zihniyetiniz vatandaşlar arasında ahenk olmamasını isteyen bir istikamettir. Fena yoldasınız. Muvafık olamazsınız. Bana memleketin bölünmesini teklif ediyorsunuz. Biz memleketimizi parçalanmaktan kurtarmak için bütün Cihan Harbi boyunca uğraştıktan sonra, dört sene daha uğraşmışızdır. Sizin cemiyetinizin yapacağı mücadele, bizim yendiğimiz devletler ve güçlükler yanında çok ehemmiyetsiz kalır." diyerek hem kendi hem de T.B.M.M Hükümetinin görüşünü dile getirmiştir.⁹¹

Lozan Konferansı'nın başlamasından hemen önce ve konferans süresince. Ermenileri temsil edeceği söylenen Birleşik Ermeni Heyeti imzasıyla, Ermenilerin isteklerini dile getiren mektup, açıklama, bildiri ve muhtıralar yayınlamışlardır. İlk muhtıralardan biri Lozan Konferansı başladıktan hemen sonra, daha Birleşik Ermeni Heyeti'nin konferansa katılımından önce Kasım 1922'de sunulmuştur.⁹²

Muhtırada;⁹³ Savaşta Ermenilerin İtilaf Devletleri'ne yaptıkları "sayısız hizmetler"den bahis açarak çok sayıda "kurbanlar" verdiklerini bildirerek, ABD Cumhurbaşkanı'nın hakemliğinde, Misak-ı Millî sınırları içinde yer alan Kilikya'nın (Çukurova) "yurt" adı altında Ermenilere verilmesini, Erivan Ermenistan'ına Anadolu'dan katılacak topraklarla Karadeniz ve Akdeniz'e çıkma imkanı verilmesini, Müttefik devletlerin Ermenilere vermiş olduğu vaatleri yerine getirmelerini istemişlerdir. Muhtıranın devamında, 2.250.000 Türkiye Ermenistan'ı Ermenisi'nin yok edildiği, 700.000'inin Kafkasya'ya İran'a, Suriye'ye, Yunanistan'a, Balkan ülkelerine ve diğer yerlere göç ettiğini, halen Türkiye Ermenistanı'nda 150.000 Ermeni'nin kaldığını ve bunların da her an göç etmeye hazırlıklı olduğunu iddia ederek Ermeni "millî ocağı"nın kurulması gerektiğini dile getirmişlerdir. Aslında bu tekliflerin pek çoğuna Ermenilerin kendileri de pek

91 Sebahattin Selek, **İsmet İnönü-Hatıralar**, II. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınları, 1987, s. 82.

92 Gürün, a.g.e., s. 385.

93 Hatisyan'dan naklen alınan ve yayınlanan Muhtıranın tamamı için bkz. Uras, a.g.e., s. 717.

inanmamaktaydılar.⁹⁴ Buna rağmen Birleşik Ermeni Heyeti adına bu meyanda açıklama ve muhtıralar yayınlanmaya devam edilmiştir. Yine bir muhtırada Ermeni isteklerinin uygulanması için yol haritası sıralanırken, genel savaş esnasında Ermenilerin, müttefikler lehinde savaştıklarını ve bu yüzden “iyi savaşçı” ve “müttefik millet” olarak anıldıklarını dile getirmişlerdir. Savaşlarda Ermenilerin büyük oranlarda kayıplar verdiğini, Ermeni meselesinin 1878 Berlin Konferansı ile uluslararası bir boyut kazandığını tespit ettikten sonra, bu meselenin çözüm yolunun Türkiye’de oluşturulacak bir Ermeni yurdu ile olabileceğini dile getirmişlerdir. Bu çözümün “Yakın Doğu barışı üzerinde etkili olacağı” belirtilmiştir. Bu önerilen çözümün aslında Milletler Birliği Nizamnamesinin 22. Maddesi ile devletlerin açıkça ilan ettiğini ve bu hükmün bazı barış anlaşmalarına girdiğini vurgulamışlardır.⁹⁵ Millî ocağın kurulması konusunun Milletler Cemiyeti’nin I. ve II. toplantılarında oylanarak kabul edildiğini belirterek millî ocağın kuruluşunun ne şekilde gerçekleşeceği konusunda çeşitli alternatifler sunmuşlardır. Muhtıranın devamında: Türklerin, Erivan Cumhuriyetinin üçte birini işgal ettiğini, 1.260.000 nüfusa sahip olan Ermenilerin Yakın Doğu Yardım Cemiyeti’nin de katkılarıyla ancak beslenebildiğini ve kıtlıkla karşı karşıya olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bu gerekçelerle “nüfusu az olan” Türkiye’den toprak talep etmekte ve İran ile birlikte diğer ülkelerde bulunan Ermenilerin barınabilmesi için yeni yurt alanları oluşturmak için Türkiye’den alınacak toprakları hedef göstermekte idiler.⁹⁶

Görüşme başlar başlamaz bu tür iddialarla muhatap kalan İsmet Paşa derhal görüşlerini almak üzere Ankara ile irtibata geçti.

Konferansın başlamasından beş gün sonra, Heyet-i Vekile Riyasetine (Rauf Bey) 25 Kasım 1922 tarihinde çektiği ilk telgrafta, Ermenilerin mübadelesi konusu yer almaktadır. Zaten, 25 Kanunuevvel 1922 günü Meclisin gizli oturumunda da bu konu gündeme gelmiş ve bazı vekiller Ermenilerin mübadelesi konusunda fikir beyan etmiştir. Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey, Rumların İstanbul’da kalmasına tahammül edemeyeceği gibi Ermenilerin de İstanbul’da kalmasına

94 TBMM Gizli Celse Zabıtları, İşbankası Yayınları, Ankara, 1985, C. 3, s. 1174.

95 Söz konusu anlaşmalar 1878 Berlin Antlaşması ve Sevri antlaşmalarıdır. İngiltere Fransa Rusya gibi devletler bu anlaşmalarda bir Ermeni yurdunun kurulmasını kabul etmişlerdir. Ermenilerin yayınladığı rapor ve mektuplarda bu antlaşmalara atıfta bulunarak ilgili ülkelere verilen sözlerin yerine getirilmesini istemişlerdir.

96 Muhtıranın tamamı ve Ermeni istekleri için bkz. Uras, a.g.e., s. 717-718.

tahammül edilemeyeceğini söyleyerek, Rumlara git Ermenilere otur demenin mümkün olamayacağını dile getirmiştir. Sonuç olarak İstanbul Rumları ve Ermenilerinin behemehal mübadele edilmesini ve Patriklerin de kovulmasını talep etmiştir.⁹⁷ Bu görüşler de aynen İsmet Paşaya gönderilen telgrafa yansımıştır. İsmet Paşa, Ermenilerin ülke dışına çıkarılmalarının dünyaya açıklanamayacağını ve bu dönemde Anadolu'da yeniden bir tehcir ve teb'id yapılmaması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca eğer mübadele yapılacaksa, bu konuda Amerika ve İngiltere'nin Ermenilerin nasıl ve kimlerle mübadele edileceği ile ilgili sorularına verilecek cevaplar konusunda bilgi istenmiştir. Yine aynı telgrafta "Ermeni Yurdu" konusunun da gündemde olduğu görülmektedir.⁹⁸ İsmet Paşa ilk telgrafından hemen bir gün sonra çektiği yeni bir telgrafta, Ermenilerin muhtıralarla ortaya attıkları, çeşitli yerlere göç etmiş Ermenilerle ilgili iddialar konusunda fikir alışverişinde bulunmuştur. Ayrıca, dışarıda kalan 700.000 Ermeni için yer konusunda Ermenilerin, konferansta olağan üstü yaygara yapabileceklerine işaret etmiştir. Rauf Bey de, bu ikinci telgrafa verdiği cevapta Ermeni heyetinin verdiği 700.000 rakamının abartılı olduğunu, Kilikya'da yerli ve dışarıdan gelmiş ve kendi rızalarıyla çıkan Ermenilerin sayısının 45.000 olduğunu ifade etmiştir⁹⁹

Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey bu telgrafın hemen peşinden mübadele ile ilgili telgrafa da cevap vermiştir. Buna göre Türkiye'deki Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesi ve Türk Ortodokslarının ayrı bir hak iddia etmemek şartıyla memlekette kalmaları fikir ve kararında olduğunu açıklamıştır.¹⁰⁰

Mektup ve muhtıraların içerikleri tartışıla dursun Ermeniler, konferansa katılma isteklerini defalarca dile getirmişlerdir. Lozan Konferansı'nda Ermeni görüşlerini dile getirmek için "her ne ad ve unvanla olursa olsun" kongreye girmelerine izin verilmesini talep etmişlerdir. Yapılan propaganda çalışmaları, gönderilen mektuplar ve hazırlanan raporlar sonucu ve muhtemelen İtilaf Devletleriin kendilerine verdiği sözler neticesinde konferansa azınlıkların korunması

97 TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 1155.

98 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, I. Cilt. s. 124-125.

99 Şimşir, *a.g.e.*, s. 136.

100 Şimşir, *a.g.e.*, s. 143.

konusunda yapılacak olan alt komisyonda 26 Aralık 1922'de dinlenmelerine müsaade edilmiştir.¹⁰¹

Resmî oturumların başlaması öncesinde Ermeni heyetini temsilen Lozan'a gelen Hariciye Nazırlığına kadar yükselen Gabriel Noradunkyan Efendi, Türk heyetinden randevu talep etti. İsmet Paşa ve Dr. Rıza Nur bu talebi kabul etti.¹⁰² Görüşmede Gabriel Noradunkyan Paşa, Cebel-i Bereket havalisinin Ermenilere yurt olarak verilmesini istedi. Dr. Rıza Nur'un, Cebel-i Bereket neresidir? sorusuna, karşılık o bölgenin dağlık ve saçma bir yer olduğunu ifade etti. Dr. Rıza Nur'un "Neden Kilikya demiyorsun?" Sorusu karşısında ise aceleyle tavır alarak "Yooo...Kilikya değil!...Kilikya'yı istemiyoruz"¹⁰³ cevabını vererek tutarsızlığını ortaya koymuştur. Görüşmenin ilerleyen dakikalarında Ermeniler için yurt isteğini biraz da sert bir biçimde dile getirince, İsmet Paşa ona sert çıkmış ve ardından bazı nasihatlerde bulunarak görüşmeyi bitirmiştir.¹⁰⁴

Gönderilen mektup ve yayımlanan muhtıraların dikkatleri çeken kısımlarından biri bilinen Ermeni iddialarının yanında Ermenilerin Türk milletine karşı açıkça İtilaf Devletleri safında savaştığının resmen açıklamalarıdır. İlgili bölümde Ermenilerle savaş alanında bulunan müttefik devletler"le beraber savaştıkları ifadesi kullanılmaktadır. Yine Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Reis Vekili A. Hatisyan imzasıyla yazılan mektupta da "... Ermenilerin savaşa girmelerinin kendilerini ağır felaketlere uğratmış olması itibarıyla vaziyetleri özel olarak göz önüne alınmalıdır..."¹⁰⁵ denilmiştir. 2 Şubat 1923 tarihli Ermeni Heyeti Bildirisinde de; "Ermenilerin genel savaş içinde İtilaf Devletleri'ne yaptıkları sayısız hizmetler sebebiyle yapmış oldukları vaatleri şüphesiz hatırlarlar. Bu Ermeni gönüllüleri vatanlarının hürriyeti için vaat edilmiş olan şartnameyi imza etmişler. Filistin ve Kilikya'da ün salmış olan doğu ordusunun çekirdeğini meydana getirmişlerdir. 1918 yılında yalnız başına Kafkas sınırlarında çarpışan ve Türklerin Britanya Ordusuna ve Irak'a karşı ilerlemelerine engel olan Ermeni askeri kuvvetiydi..."¹⁰⁶ ifadeleri I. Dünya Savaşında ve Türk Millî Mücadelesinde Ermenilerin savaşan taraflardan biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

101 Uras, a.g.e., s. XXXI.

102 "Ermenilerin Bir İctima'ı", *İkdam*, 10 Mart 1923, 9333

103 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. III, İstanbul, 1968, s. 1059'dan nakleden Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, İstanbul, Sebil Yayınları, 1995, s. 61.

104 Selek, a.g.e., s. 79-81; Şimşir, a.g.e., s. 192.

105 Uras, a.g.e., s. 716.

106 Uras, a.g.e., s. 742.

2. Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesinin Görüşülmesi

Lozan'da azınlıklar ve dolayısı ile Ermeni konusu, birinci komisyonun 5. toplantısında ve tali komisyonun 16. toplantısında görüşülmüştür. Lozan Antlaşması'nda yer alan "Ekalliyetlerin Korunması" veya "Azınlıkların Korunması" başlığı altındaki III. Bölümü oluşturan 37-44. maddelerin görüşülmesi aşamasında, alt komisyonu en çok uğraştıran konulardan ilki, azınlıklar kavramının tanımlanması ve azınlıkların hangi kriterlere göre belirleneceği olmuştur.¹⁰⁷ Diğer ülkelerde azınlıklar dinî, ırkî ve dil bakımından herhangi biri farklı ise azınlık kabul edilirken, Türk tarafı dinî farklılık dışında Türkiye'de dil ve ırkî bakımdan farklı olan unsurları azınlık olarak kabul etmemiştir. İtilaf Devletleri diğer ülkelerde olduğu gibi ırkî ve lisanî ekalliyetleri azınlık kabul ederek Türkiye'de de uygulanması konusunda ısrar etti. Daha da ileriye giderek dil ve ırk ayrımı yaparak Kürtleri de¹⁰⁸ Ermeni ve Rumlar gibi azınlık statüsüne sokmak istedi ise de Türk tarafı bunu reddetmiştir.¹⁰⁹

Lozan'da azınlıklarla ilgili resmî görüşmeler 12 Aralık 1922 günü İngiliz temsilcisi Curzon'un önerisiyle başlamıştır. Azınlıklar ve yabancıların ülkedeki durumları gibi konular Azınlıklar Komisyonu'nda görüşülmüştür. Bu komisyonun başkanlığını İtalyan delegelerinden Garoni üstlenmiştir.¹¹⁰ Azınlıklarla ilgili görüşmelerin bir gün önce gece yarısı bildirilmesi nedeniyle İsmet Paşa gereken hazırlığı yapamadan oturuma katılmak zorunda kalmıştır.¹¹¹ Konuyla ilgili olarak, Curzon'un ardından sırasıyla Fransa ve İtalya delegeleri söz aldıktan sonra Türkiye adına da İsmet Paşa açıklamalarda bulunmuştur.

İngiliz delegesi Curzon 13 Aralık 1922 Salı günkü oturumda, azınlıklar meselesi ile ilgili yaptığı konuşmada, konferansın en önemli konularından birinin azınlıklar meselesi olduğunu ve konferansın bu konuda alacağı kararı tüm dünyanın

¹⁰⁷ Eyüp Kaptan, *Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu*, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 2002, s. 45.

¹⁰⁸ Kaptan, a.g.e., s. 63.

¹⁰⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 1172 (Lozan Konferansı azalarından Trabzon Milletvekili Hasan Bey bu konuda Lozan'da şu ifadelerle anlatmıştır; "Türkiye'de Müslim namıyla bir gayri ekalliyet mevcut değildir. Ekalliyet denildiği zaman akla gayrimüslimler gelir. İrkî ekalliyet, lisanî ekalliyet bizde mevcut değildir.")

¹¹⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 1170 (Lozan Konferansı azalarından Trabzon Milletvekili Hasan Bey'in izahatı)

¹¹¹ Selek, a.g.e., s. 79; M. Cemil Bilsel, *Lozan*, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998, s. 272; Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Ankara, Bilgi Yayınları, 1993, s. 126.

büyük bir dikkatle izlediğini belirtti.¹¹² Curzon, “Müttefik Devletlerin Türkiye ile savaşa giriş gerekçelerinden biri azınlıkları himaye etmek ve mümkünse Türklerin Anadolu’daki Hıristiyan halka reva gördükleri hunharca muamele” den¹¹³ kurtarmak olduğunu iddia etmiştir. Böylece İtilaf Devletleri tarafından Anadolu’da yapılan işgaller meşru hale getiriliyor ve ülkelerinde Ermeniler lehine kamuoyu oluşturmayı planlıyorlardı. Curzon, konuşmasının başlarında politik bir manevra ile Türk tarafının, Ermenilerin tekrar Anadolu’ya dönerek yerleşmelerine eğilimli olduğunu öğrendiğini, Türk Temsilciler Heyetinin bu konuda güvence verdiğini duymakla sevineceğini açıklamıştır. Ardından da Curzon Ermenilere Anadolu’da toprak verilmesi konusunda gerçek niyetini şu ifadeleri ile açığa vurmuştur: “...Bu kadar kuvvetli bir kişiliği ve acı da olsa bu kadar ilgi çekici bir tarihi, bu derece belirgin bir ulusal düşüncesi olan bir ulusun kendi topraklarında yerleşmeye, özlem duyması...”¹¹⁴ gayet normal karşılanmalıdır. Curzon’a göre bunun için Türkiye’nin Kuzeydoğu vilayetlerinde veya Kilikya’nın Güneydoğusu ile Suriye sınırları arasında bir “Millî Ermeni Yurdu” kurulması gerekmektedir. Curzon Ermeniler için yalnızca Doğu Anadolu’da değil Kilikya’dan da Ermeniler için yurt verilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.¹¹⁵ Konferansta, Ermenilere Anadolu’da toprak verilmesi konusunda en ateşli yaklaşan devlet İngiltere dolayısı ile Curzon olmuştur.¹¹⁶ Koyu Hıristiyan olan Curzon için azınlıklar konusu önemli bir propaganda aracı idi. Balkanlar’daki Hıristiyanlar adına kahramanlık yapmak için önemli bir fırsattı. Bu nedenle Azınlıklar konusu Hıristiyan alemine heyecan verici bir mesele haline getirilerek konferansın anahtarı konumuna dönüşmüştür.¹¹⁷ İngiliz Curzon bu düşüncelerle yaptığı konuşmalardan Ermenilere “yurt” verilmesi konusunda yaptığı açıklamalarda öyle bir heyecan gösteriyordu ki, İngiltere Hariciye Nazırı mı konuşuyor, yoksa papanın vekili vaaz mı veriyor tam anlamıyla anlaşılamıyordu.¹¹⁸

---

112 Karacan, a.g.e., s. 270-280

113 Taner Baytok, **İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, Başnur Matbası, 1970, s. 183.

114 Curzon’un konuşmasının ilgili yerleri için bkz. Seha Meray (Çev), **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, C. I, Kitap I, 1969, s. 179-180; Karacan, a.g.e., s. 128-136.

115 Şimşir, a.g.e., s. 211.

116 Azmi Süslü, Refik Turan, Cezmi Eraslan vd., a.g.e., C.I, s. 383.

117 Karacan, a.g.e., s. 126.

118 Karacan, A.e, s. 127.

Curzon Ermenilere Anadolu'da misak-ı millî sınırları içinde bir yurt verilmesi konusunun ayrıntıları ile incelemek ve kesin önerilerini sunmak için ikinci derecede bir komisyon kurulmasını istemiştir.¹¹⁹

Curzon konuşmasında, Sovyetler bünyesinde bulunan Ermenistan hakkında bilgiler verirken, nüfus ve göçler hakkında bazı verileri aktarmıştır. Bu verilere bakıldığı zaman tamamen Ermeni heyetinin iddia ettiği rakamların aynısı olduğu açıkça görülmektedir. Bu durum, Curzon'un Ermeniler hakkındaki görüşlerinin oluşmasında Ermeni heyeti ile yaptığı görüşmeler, yayınlanan mektuplar ve muhtıralardan oldukça etkilendiği izlenimini vermektedir. Fransız heyeti de Lozan öncesi ve sonrasında gerçekleştirilen propaganda çalışmalarından oldukça etkilenmiştir. Curzon'un konuşmasında zikrettiği Ermeni Cumhuriyetinde yaşayan Ermenilerin nüfus miktarı aynen Ermenilerin muhtıralarında geçtiği gibidir. Yine sözü edilen "göçler ve buralardan geleceklerle sıkışık bir hal alması nedeniyle yurt temini" konusu Ermenilerin muhtıralarıyla aynen örtüşmektedir. Curzon, yine Türkiye Asyası'nda yaşayanların sayısını verirken 130.000 rakamını vermektedir. Bu da Ermenilerin ifade ettiği rakamla aynıdır.¹²⁰

Curzon'un konuşmalarına yansıyan nüfus ve göçler konusu ve "Ermeni yurdu" meselesi de Ermenilerin yayınladığı muhtıralarla aynı doğrultudadır. Curzon Ermenilere verilecek haklar konusunda kendi görüşlerinden ziyade Ermenilerin taleplerini aynen tekrar etmiştir.¹²¹ Curzon konuşmasının ilerleyen satırlarında azınlıklar konusunda yapılması gerekenleri sıralarken; çok geniş bir genel af. Ermenileri askerlikten makul bir bedel karşılığında muaf tutma ve serbest dolaşım hakkı gibi konuların üzerinde ısrarla durmuştur.¹²² Bu konularda da Ermenilerin

---

119 Metin, a.g.e., s. 182.

120 Ermenilerin hazırladığı muhtırada, 2.250.000 Türkiye Ermenistan'ı Ermeni'sinin yarısının (2.500.000'in yarısı 1.250.000 yapmaktadır) yok edildiği, 700.000'inin Kafkasya'ya İran'a Suriye'ye Yunanistan'a Balkan ülkelerine ve diğer yerlere göç ettiğini, halen Türkiye Ermenistanı'nda 163.000 Ermeni'nin kaldığını ve bunlarında her an göç etmeye hazırlıklı olduğunu iddia ederek Ermeni "millî ocağı" nın kurulması gerektiğini dile getirmişlerdir. Muhtırada, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin nüfusu ile ilgili olarak "Halen Türkiye Ermenistanı'nda köylerde ancak 130.000, İstanbul'da 150.000 Ermeni vardır." ifadesi yer almaktadır. Bkz. Uras, a.g.e., s. 717.

121 Ermenilerin "Ermeni Yurdu" adı altında talep ettikleri toprak parçaları konusundaki muhtıra 18 Kasım 1922 tarihinde yayınlanmıştır. Bu muhtıra için bkz. Uras, a.g.e., s. 715.

122 Bilsel, a.g.e., s. 272; Karacan, a.g.e., s. 129; **Türk İstiklâl Harbi**, C. II, 6. Kısım, 4. Kitap, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1995, s. 244-245.

yayınladıkları muhtıralarla Curzon'un ifadeleri arasında şaşırtıcı bir şekilde benzerlikler vardır.

İlk toplantı ve Curzon'un konuşması Türk tarafı için adeta baskın şeklinde olmuştur. Konferansta, gündem belirlendikten sonra, toplantıdan bir gün önce heyetlere tebliğ ediliyordu. Azınlıklar işinin 12.12.1922 günü görüşüleceği de bir gün önce tebliğ edildi ancak haber fakat gece yarısı Türk heyetine bildirildi. Bu saatte de İsmet Paşa günlerdir yorgun düştüğü için istirahata çekilmişti. Netice itibarıyla İsmet Paşa, azınlıklar konusunun konferansta görüşüleceği haberini ancak 12 Aralık günü sabahı öğrenebilmiştir.¹²³ Bu nedenle oturma hazırlıksız gelen İsmet Paşa, Curzon'un istek ve iddialarına tam cevap olmasa da daha önce Ankara'da azınlıklarla ilgili olarak hazırlanan bir çalışmayı dikkatlice ve önemle okumuştur.¹²⁴ Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde azınlıkların milliyetçi iddialarını körüklemek ve devleti zayıflatarak parçalayıp Türkleri Avrupa'dan, Asya'dan çıkarmak için yapılan hileler ve oynanan oyunlara değinen uzun bir metindi.¹²⁵ Yaklaşık üç saat süren konuşmadan sonra İsmet Paşa, Curzon tarafından ortaya atılan iddialara cevap vermiştir. İsmet Paşa, tarihte Türklerin idareleri altında bulundukları azınlıkların haklarına ne derece saygı gösterdiklerini İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethi senelerine kadar giderek, ayrıntılı bir şekilde, Avrupalı tarihçilerden ve araştırmacılardan da örnekler vererek anlattı. Aslında Türkiye'ye Türklerin oturduğu topraklar bırakılmış olduğundan herhangi bir azınlığın Türk toprakları üzerinde devlet kurmak teşebbüsüne girişmesinin söz konusu olamayacağını, bunun Marsilya'daki Rumların Rum devleti kurmak istemeleri kadar mantık dışı bulunduğunu söyledi.¹²⁶ Ermenilerin yaşadığı problemlerin sorumluluğunun yine onlara ait olduğunu ifade ederek 1909 yılında çıkan Adana isyanını örnek vererek bu isyanların Ermeni olaylarının devamı olarak tespit etmiştir. Yine azınlıklar konusunda ülkede yaşayan Musevi azınlığı örnek göstererek bu azınlığın hiç bir zaman şikayetçi olmamasına rağmen Rum ve Ermeni'lerin kendi hataları yüzünden üzücü olaylarla karşı karşıya kaldıklarını ifade etmiştir. Marsilya'dan da örnek vererek, Marsilya'da yerleşen Rumların orada bağımsız bir devlet kurmalarının

---

123 Karacan, a.g.e., s. 126.

124 Mazıcı, a.g.e., s. 129.

125 Selek, a.g.e., s. 79.

126 Baytok, a.g.e., s. 184

mümkün olmadığı gibi, Türkiye'deki Rum ve Ermenilerin de Türkiye'de buna benzer hakları iddiaları ileri süremeyeceğini ifade etmiştir. Türkiye'de yaşamaya karar vermiş Ermenilerin, artık iyi vatandaş olarak yaşaması gerektiğini göz önüne almaları gerektiğini dile getirmiştir. İsmet Paşa, bu konudaki tüm açıklamalarını mümkün olduğu kadar yabancı kaynaklardan desteklemeye çalışmıştır. Dr. Hamlin, İstanbul'da Büyükelçi olan İngiliz P. Currie, Erzurum İngiliz Konsolosu M. Graves, Rusya'nın Van Başkonsolosu General Mayewsky, konferansta Yunan hükümet temsilciliği yapan M. Politis gibi kişilerden aldığı görüşlerle Türk tezini daha objektif bir şekilde ortaya koyma imkânı bulmuştur.¹²⁷

İsmet Paşa, sözlerini sonlandırırken; üç ana unsura işaret etmiş ve Ermeni meselesinin halli için çözüm yolunu belirlemiştir. Birincisi; bazı devletlerin azınlıkları kullanarak memleketin iç işlerine müdahale ederek tahrik ve karışıklık çıkarma politikalarından vazgeçmeleridir. İkinci olarak, bu tahrik ve karışıklık çıkarma siyasetinin ancak Türk ve Rum ahalinin değiştirilmesiyle mümkün olacağına işaret etmiştir.¹²⁸ Son olarak ise; her şeyden önce ülkede kalacak azınlıkların, ülkenin kanunlarının temin edeceği himayeden başka herhangi başka bir himayeye güvenmeyerek, Türk özgürlükçü siyasetinin garantisi altına girmeleri gerektiği görüşleri sıralanmıştır.¹²⁹

İsmet Paşa'nın bu uzun konuşmasını sıkılarak dinleyen Curzon hemen cevap vermiş ve alaylı bir üslupla¹³⁰ İsmet Paşa'nın eskiden bir general ve bir diplomat olarak tanındığını, şimdi ise bir tarih profesörü gibi davrandığını söyledi. İsmet Paşa'nın İngiliz, Fransız ve Amerikan ansiklopedilerinden ve resmi yayınlarından parçalar alarak Türk tarihi hakkında uzun bir konferans verdiğini, eğer temsilcilerden ilerde tarihle ilgili bir eser yazmak isteyecek çıkarsa faydalanmak üzere metninin onlara dağıtılmasının daha uygun olacağını söyledi. Sözlerinin sonunda azınlıklar

---

127 Uras, a.g.e., s. 726.

128 İlk zamanlar, Ermeni mübadelesi konusunda Heyet-i Vekile ile İsmet Paşa birbirlerinden farklı düşünmekteydiler. Rauf Bey, İsmet Paşaya gönderdiği telgrafta "Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesine dair mütalaa Heyet-i Vekilenin kararı" olduğunu bildirirken İsmet Paşa bu telgraftan önce mübadelenin Türkiye'ye yarar sağlamayacağını dile getirmiştir. Bu açılardan İsmet Paşa ve Hükümet 6 Aralık 1922 tarihi itibarıyla bu konuda tam mutabakata varamamıştır. Ancak, Lozan görüşmelerinde İsmet Paşa'da mübadelenin gerekliliği konusunda İngiltere ve diğer devletlere görüş bildirmiştir. Atatürk, a.g.e., C. I, s. 1048; Şimşir, a.g.e., s. 174.

129 Bilsel, a.g.e., s. 174; Karacan, a.g.e., s. 128.

130 Bilsel, a.g.e., s. 274.

sorununun ahali değiştirilmesiyle bitmeyeceğini ifade etmiştir.¹³¹ Bu konuşmaların devamında M. Venizelos, Amerika temsilcisi M. Child ve M Spalaykoviç Curzon'un görüşleri doğrultusunda açıklamalarda bulunmuşlardır.

Fransızlar da bu propagandalardan etkilenmişlerdir. Öyle ki, tam metni 19.12.1922 tarihli Journal de Geneve'de yayınlan bir bildiriyi İsmet Paşa'nın kaldığı otele asmışlardır. Bildiri; "Ermenistan İçin Konferansa Çağrı" başlığını taşıyordu. Bu bildiride İtilâf Devletlerinin Türk Ermenistanı'nı kurtarmak için savaş ilân ettiklerini, 1.200.000 Ermeni'nin öldüğünü, 600.000'den fazla Ermeni'nin göçmen olarak evsiz kaldığını ileri sürerek vakit geçirilmeksizin bir Ermeni millî yurdu kurulması çağrısında bulunuyordu.¹³²

Fransa, Ermeni meselesine diğer devletlerle aynı yaklaşıyordu. Fransa delegesi M. De Lacrois, olayın büyütülecek bir tarafı olmadığını, Türkiye topraklarında belirlenecek bir yerde "Ermeni Yurdu" kurulmasının haklı bir istek olduğunu ve bu yerin verilmesinin de insancıl bir yaklaşım olduğunu ifade etmiştir.

İtalya da Lozan Konferansı'nda azınlıklarla ilgili yapılan müzakerelerde Ermeni istekleri doğrultusunda "Ermeni Yurdu" projesini desteklemiştir. İtalyan temsilcisi Marki Garroni, ister Yunan ister Türk ülkesinde olsun Rum, Müslüman, Ermeni azınlıkların korunması gerektiğini söyledikten sonra azınlıklar konusunda en önemli kısmı Ermeni meselesinin oluşturduğunu vurgulamıştır. Bu konuda kesin bir üzüm getirilmesi gerektiğini savunmuştur.¹³³ İtalya'ya göre kesin üzüm ise, Türkler arasında farklı bir etnik topluluk olan Ermenileri belirlenecek bir bölgede bir araya getirerek Türkiye toprakları üzerinde ayrı bir "yurt" verilmesiydi.

Lozan Konferansı sürecinde, Ermeni meselesi konusunda Amerika Birleşik Devletleri de İngiltere'den pek farklı düşünmüyordu. 30 Aralık 1922 tarihinde "Amerikan Temsilciler Heyeti" Azınlıklar Alt Komisyonu'na verdiği bildiride, "Ermeni yurdu" hakkında olumlu görüşler beyan ettikten sonra, Ermenilere her türlü mli desteğin Amerikan yardım örgütlerince sağlanabileceğini ifade edilmiştir. Amerikalı temsilci M. Child'in "Amerikalılar bu mesele uğrunda çok para sarf

---

131 Taner Akam, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 185.

132 şimşir, **a.g.e.**, s. 229-230.

133 Meray, **a.g.e.**, C.I, Kitap I, s. 298.

etmişlerdir. Yalnız bir komite 75 milyon dolar harcadı”¹³⁴ şeklindeki sözleri Amerikalıların Ermeni sorunu konusunda ilgili olarak İngiltere’nin ortaya attığı Ermeni yurdu projesine destek verdiğini ortaya koymuştur. Söz konusu yurdun, Suriye’nin Kuzeyindeki bölgede kurulmasını teklif etmiştir. Burası belirlenirken, Türkiye ve Fransa arasında yer alacak bir tarafsız yerin olmasının bölge barışına katkılarda bulunacağını iddia etmiştir. Bu bölgenin daha sonradan Akdeniz’e çıkış açısından elverişli bir yer olması nedeniyle de getirilmesi planlanan Ermeni göçmenler için de cazibe merkezi olacağını dile getirmiştir. Oluşturulacak “Ermeni Yurdu”nun Milletler Cemiyetinin yönetiminde, özerk bir alan teşkil edeceğini ve bu durumun Türkiye’nin iç gelişimine olumsuz bir tesir etmeyeceğini savunmuştur. Anlaşılacağı üzere ABD’nin Ermeniler için düşündüğü bölge; Hatay, İskenderun ve bu bölgenin batısı ile kuzeydoğuya doğru yayılmaya uygun olan Anadolu toprakları idi. Bu bölge Ermenilerin yıllardan beri istedikleri küçük Ermenistan olarak isimlendirdikleri yerlerden başka bir yer değildi. Bu yolla söz konusu stratejik öneme haiz olan yerler ABD kontrolüne girecekti.

İngiltere, Fransa, İtalya, ABD gibi ülkeler azınlıklar konusunda tavırlarını, Ermenilere Anadolu’da bir yurt verilmesi yolunda koymakta idiler.

Rusya Ermeni meselesi hakkında İtilaf Devletleri’den farklı düşünmekte ve var olan Sovyet Sosyalist Devleti bünyesindeki Ermenistan Cumhuriyeti’ne ek olarak Anadolu’da yeni bir Ermeni Yurdunun kurulmasına sıcak bakmamakta idi. Çiçerin konu ile ilgili görüşlerini açıkladığı ve Ermeni Dostları Birliği adı altında yazılan bir mektuba karşılık olarak, 25 Ocak 1923 tarihli cevap mektubunda; Ermenistan Cumhuriyeti (Erivan Ermenistanının) dışında bulunan ve başka coğrafyalarda yurt arayan Ermenileri “Kaçak” olarak niteliyor ve onların kendi ülkelerine (Erivan Ermenistanına) dönmelerini öğütüyordu.

Türk tarafı ise bu meselede; Millî Misak’ın kabul ettiği esaslar çerçevesinde, Müslümanlara verilen haklara müsavi (eşit) hakların azınlıklara verilebileceği tezini şiddetle savunmuşlardır. Türk heyeti eskiden Osmanlı Devletinde olduğu gibi adli, idarî, askerî, malî ve siyasi geniş imtiyazlar vermeyi kesinlikle reddetti.¹³⁵ 31 Aralık 1922 günkü oturumda İsmet Paşa; Ermenilerin, Türkiye’de Türklerle beraber,

---

134 Karacan, a.g.e., s. 129.

135 Bilsel, a.g.e., s. 271.

eskiden olduğu gibi barış ve huzur içinde yaşamamaları için hiçbir sebep olmadığını ifade ettikten sonra, Türkiye’de kalmak isteyen Ermenilerin, geçmişteki olayları umumiyetle unutacak olan Türk yurttaşlarıyla kardeşçe yaşayabileceklerini ifade etmiştir. Ermeniler lehine Türkiye sınırları içinde yapılacak bir nüfus boşaltımının, Türkiye’nin paylaşımı amacına yönelik yeni bir girişim olarak kabul edileceğini ve Türkiye’nin doğu illerinde, Kilikya’da veya anavatanın bir başka yerinde, Türkiye’nin başkasına verecek bir santim toprağının olmadığını yineledi.¹³⁶

İsmet Paşa ile Curzon arasında gerçekleşen tartışmalar Türkiye topraklarında eskiden yaşayan Ermeniler ve onların hızla niçin nüfus kaybına uğradığı yönünde olmuştur. Curzon, Türk tarafını suçlar mahiyette yaptığı konuşmasında; 3.000.000 Ermeni nüfusunun nasıl olup 130.000 kaldığını sormuştur.¹³⁷ Bunların kendi istekleri ile değil zorla ülkeden çıkarıldığını ya da kaçmak zorunda bırakıldıklarını ifade etti.¹³⁸ İsmet Paşa, nüfus konusunda ifade edilen rakamların yanlışlığını hatırlattı. Curzon’un 3.000.000 Ermeni olduğu iddialarının hiç bir istatistikte geçmediğini dile getirdikten sonra Avrupa kaynaklı rakamları açıklamıştır. Buna göre; M. Vital Guinet’in Avrupa’da yayınlanan eserinde Türkiye Ermenilerinin nüfusunun 1.400.000, İngiliz Eğitim çevrelerinde 1.500.000, Osmanlı resmi istatistiklerinde ise 1.290.000 olarak kaydedildiğini hatırlatmıştır. Bu nedenle 3.000.000 rakamının abartılı olduğunu anlatmıştır. Ülkeden ayrılan Ermenilerin ise baskılar neticesinde değil Ermeni Komitelerinin zoruyla olduğunu anlatmıştır. Göç eden Ermenilerin komşularına ağlayarak, aslında kendilerinin gitmek istemediklerini ancak Ermeni Komitelerinin baskıları yüzünden ayrılmak zorunda kaldıklarını bizzat anlattıklarını aktarmıştır.¹³⁹

İsmet Paşa’nın bu açıklamaları sonunda Curzon Türk heyetine: “Türkiye kadar büyük bir ülkede Ermenilere barınacak bir köşe bulunup bulunamayacağını” sordu. Bu soru üzerine İsmet Paşa, ülkeleri Türkiye’nin toprakları ile karşılaştırılmayacak ölçüde büyük ülkeler olduğunu eğer gerekiyorsa onların vermesini ifade etmiştir.¹⁴⁰ Türkiye’de Türklerin yaşadıkları bölgeler konusunda da;

---

136 Uras, a.g.e., s. 727.

137 Karacan, a.g.e., s. 131.

138 Uras, a.g.e., s. 728.

139 Uras, a.g.e., s. 729.

140 **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Kanunuevvel 1922, No: 690, s. 1.

“Türk kalan yerlere gelince, orada büyük bir Türk çoğunluğu bulunmakta ve bunu bütün kısımları bölünmez bir bütün teşkil etmektedir. Doğu illerindeki Türk halkı, Kilikya halkı gibi, yurtlarını yabancıların istila ve işgaline karşı savunmak için hesapsız fedakârlıklara katlanmışlardır. Yurtlarını hiç bir şekilde onlara teslim edemezler.”¹⁴¹ demiştir. Bu cevap üzerine Curzon’un, “Biz Cemiyeti Akvama girmekten korkmuyoruz. Çünkü ellerimiz temizdir.” sözüne verdiği cevaba karşılık İsmet Paşa; “Bizim ellerimiz bilhassa temizdir” demiştir. Bu ifade aslında Curzon’un yaptığı tüm nutuklarına bir cevap niteliği taşıyordu. İsmet Paşa sözlerinin devamında; “Cemiyeti Akvama girmeyi hiçbir zaman reddetmedik. barış yapıldıktan sonra gireriz.” diyerek,¹⁴² Türkiye’nin Milletler Cemiyetine kabulü konusunda Curzon’un elinde bulundurduğu bir kozu etkisiz hale getirmiştir. Ayrıca ilerleyen açıklamalarda; “...Enebi istilası yüzünden yakılıp yıkılan memleketlerinde çalışan Türk elleri bilhassa temizdir. Bu eller hiçbir memlekette ne tecavüz, ne onu istila, ne de tahrip etmemişlerdir. Korkmaksızın, diğer herhangi ellerle mukayese olunmaya layıktırlar ve bu iddiada bulunmaya da haklıdırlar.”¹⁴³ demiştir. Bu sözler konferans salonunda büyük bir heyecan havası oluşturmuş ve konferansa katılan delegelerin Türk heyetinin azınlıklar konusundaki kararlılıklarını daha iyi kavramasına yardımcı olmuştur.¹⁴⁴

Lozan’a kadar gelen, “Ermeni Cumhuriyeti Heyeti” ve “Ermeni Millî Heyeti” gibi heyetler Lozan görüşmelerine taraf olarak katılmak için talepte bulundular. Bu heyetlerin ana görüşmelerde dinlenmelerine izin verilmemiş ancak 26 Aralık 1922'deki azınlıkların korunması konusunda toplanacak olan alt komisyona katılmalarına müsaade edilmiştir. Ermeniler 26 Aralık günü dinlense de genel manada azınlıklar konusu Azınlıklar Tali Komisyonunda 15 Aralıkta yapılan toplantıda görüşülmüştür. Bu komisyonun başkanı İtalyan Montagna, tali komisyonun Ermeni delegeleri ile 22 Aralık 1922 günü görüşülebileceğini beyan etti. Türk tarafı ise tali komisyonların resmi oturumlar sayılmayacağını bu yüzden Ermeni heyetlerin dinleneceği oturumlarda hazır bulunmanın gereksiz olacağını belirterek, komisyonda yapılacak bu müzakerelere katılmayacağını kamuoyuna duyurdu.¹⁴⁵

141 Mazıcı, a.g.e., s. 130-131; Uras, a.g.e., s. 729.

142 Bilsef, a.g.e., s. 272; Karacan, a.g.e., s. 133.

143 Karacan, a.g.e., s. 134.

144 Mazıcı, a.g.e., s. 133.

145 “Amerikalıların Ermeni Propagandası”, *İkdam*, 5 Kanunusani 1923, No:9269 ; Gürün, a.g.e., s. 388.

Alt komisyonda Ermeni heyetini temsilen, Gabriel Noradunkyan, Aleksandır Hatisyan, A. Ahoranyan ve Leon Paşalıyan bulunmakta idi. Heyet 26 Aralık günü söz almıştır. Bu oturumlara Türk tarafı önceden beyan ettiği üzere katılmamıştır.¹⁴⁶ Ermeni heyeti temsilcileri bu komisyonda yaptıkları konuşmalarda üç konu dışında daha önce kamu oyuna duyurdukları mektup ve muhtıralarda bulunan isteklerinden farklı her hangi bir şey söylememişlerdir. Gabriel Noradunkyan Efendi konuşmasında, Ermeni Ocağı için düşündükleri yeri haritada gösterdikten¹⁴⁷ sonra, sözünü ettiğimiz yeni üç isteği şöyle sıralamıştır;¹⁴⁸ "... İzin veriniz de iki noktaya dikkatinizi çekeyim:

1. Asker toplamanın serbest olması.¹⁴⁹
2. Patrikhanenin bağımsızlığı.
3. Her Ermeni'nin askerî hizmetten kaçınabilmesi."

Gabriel Noradunkyan Efendi Bu isteklerin yanı sıra komisyona bir de rapor sunarak isteklerini burada da sıralamıştır. Sunulan rapora; Ermeni Ocağı isteklerinin çok normal olduğu belirtilerek başlanmıştır. 1915 olaylarının Türk ve Ermeniler arasında büyük uçurumlar açtığını belirttikten sonra geçmişe değil günümüze (ve geleceğe baktıklarını ifade etmiştir. Türk ve Ermeniler arasında karşılıklı samimi bir dostluğun olamayacağını da raporuna açıkça yazmıştır. Ocak konusundaki isteklerini ve bunun gerekçelerini tekrar etmiştir.

Tali komisyonda yine Ermeni heyeti üyelerinden Ahoranyan da bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında T.B.M.M Hükümetinin Ermeni Cumhuriyeti ile yaptığı Kars Antlaşması'ndan bahisle, bu anlaşmanın aslında büyük devletlerce tanınmak istenmediği iddiasını ortaya atmıştır. Bu iddia ile T.B.M.M'nin muhatabının Ermeni Cumhuriyeti değil kendileri olduğunu ima ederek isteklerinin tekrar masaya getirilip ocak adı altında elde edebilecekleri Türk topraklarının hesabını yapmakta idi.¹⁵⁰ Zaten konuşmasının ilerleyen kısımlarında sözü yine Ermeni yurduna getirmiştir.

146 Gürün, a.g.e., s. 389; Uras, a.g.e., s. 730.

147 Gabriel Noradunkyanın komisyonda haritada gösterdiği alan; Ceyhan Suriye hudutlarıyla Fırat arasında, içine Sis ve Maraş'ı alarak Fırat'a uzanan alan idi.

148 Esat Uras, a.g.e., s. 732-733.

149 Asker toplanacak alan Türkiye topraklarının bir bölümünü ve sınırlarını içermekte idi. Bu teklifi ile Gabriel Noradunkyan Efendi Türkiye için bir tehdit oluşturmayı tercih etmiştir.

150 2/3 Aralık 1920 tarihli Gümrü ve nihayet 16 Mart 1921 tarihli Kars antlaşmaları ile Türkiye'nin millî sınırları belirtilen ve TBMM Hükümeti Ermeni meselesini kökünden halletmişti. Türkiye için artık bu sun'î mesele siyasi bakımdan kapanmıştı.

Ermeni yurdunun kuruluşunu anlatırken;¹⁵¹ “... Hiç olmazsa nihayet bir Ermenistan teşkilî için ne kadar yetersiz olsa da denize bir çıkış limanıyla beraber millî bir yurt vermek acaba en azından bir adalet gereği olmaz mı idi?” sözleri ile toprak taleplerini iyice abartarak denizlere de bir çıkış yolu istemiştir. Ancak bu talepler Türk heyeti tarafından gereken şekilde red ve bertaraf edilmiştir. Türkiye'nin bugün mevcut ve bağımsız Ermeni Cumhuriyeti ile anlaşmalar yaptığını bunun dışında başka bir yerde kurulacak Ermenistan'ı, Türkiye'nin hayalinden bile geçirmeyeceğini belirtmiştir.

Lozan'da azınlıklarla ilgili olarak gündeme gelen konulardan biri de “Ermeni kadın ve çocukları” meselesi idi. Lozan Konferansı'na Kasım 1922'de Ermenilerce verilen bir muhtırada, Milletler Cemiyeti tarafından ilan edildiği iddia edilen ve hâlâ İslam haremelerinde (evlerinde) zorla tutulan 73.350 Ermeni kadın ve çocuğun olduğu ilan edilmiştir.¹⁵² Yetim çocuklar meselesi Türk tarafının da gündeminde idi. Türk tarafı buna benzer bir yaklaşımla, birçok Müslüman çocuğun Ermeni eytami (yetimleri) (Mezon nötr) diye yetimhanelere “tıkıldıklarını” ifade etmiştir. Bu çocukların sayısını da 95.000 ila 105.000 olarak belirlemiştir. Bu çocuklardan vazgeçmenin söz konusu olmadığı da dile getirilmiştir.¹⁵³ Aynı konuda Ermeniler de Ermeni çocuklarının Türk aileleri ve bakımevlerinde alıkoyulduğunu ve evlenen Ermeni kadınlarını istediklerini dile getirmişlerdir. Bu konu T.B.M.M'de İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey açıklama yaparken gündeme gelmiş. Ermeniler haremelerdeki (evlerdeki) çocuklar ve Ermeni hanımların iadesini istemişlerdir. Vekiller bu konudaki düşüncelerini meclis sıralarından “hâlâ mı?” bu tutarsız iddiaları sürdürüyorlar diyerek tepki göstermişlerdir.¹⁵⁴

Tali komisyonda, Amerikalı, İngiliz, Fransız temsilcileri de birer konuşma yapmışlardır. 30 Aralık 1922 günü yaptıkları konuşmalarında Ermeni Ocağı isteklerini destekleseler de Türk tarafı bu baskılara direnmiştir.¹⁵⁵ Tali komisyonda azınlıklar kapsamında Ermenilerle ilgili son toplantı 6 Ocak 1923'te yapıldı. İtilaf Devletleri temsilcileri yapılan müzakereler ve Türk tarafının direnci karşısında

151 Uras, a.g.e., s. 737.

152 Ermeni yetimler konusundaki Ermeni iddialarını yer aldığı muhtıra için bkz.: Uras, a.g.e., s. 719.

153 TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 1173.

154 TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 1148.

155 Meray, a.g.e., Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, C. I, Kitap II, 1969, s. 242.

gayrimüslimlerin korunması, azınlıkların askerlik vazifelerinden muaf tutulması isteklerinden vazgeçmişlerdir.¹⁵⁶ Ermeni konusu bir daha resmi görüşmelere alınmadığı gibi, Lozan Antlaşması içine bu konu ile ilgili herhangi bir hüküm girmemiştir.¹⁵⁷

Görüşmelerden 8 ay boyunca sürmesine rağmen netice alınamadı. Musul Sorunu, kapitülasyonlar, borçlar, savaş tamirata bedeli ile Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması için "Yurt" adı altında Anadolu'dan toprak talebi gibi konulardan dolayı 4 Şubat 1923'te Türk tarafı çekildi. Türk heyetinin bu kararlı tutumu karşısında konferans farklı temsilcilerle 23 Nisan 1923'te tekrar toplandı.

Lozan'ın II. Devresinde Ermeni konusunda İngiltere'nin tutumu büyük değişikliklere uğramıştır. Türk delegelerinin azınlıklar konusunda Milletler Cemiyetinin belirlediği standartlarda statülerini belirleyeceğini açıklaması üzerine, İngiliz temsilcisi Forbes Adam bu şartlar altında "topraksal olarak Ermeni yurdunu ve Türkiye'de Ermeni meselelerini gündeme getirmenin tamamen lüzumsuz olduğunu" kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁸ Onu takiben Horace Rumbold, Erivan Cumhuriyeti dışında bir ulusal yurt ya da Ermeniler için bir vatan toprağı tayin etmenin pratik bir çözüm olmadığını ifade ederek "...Antlaşmanın içerdiği azınlıklarla ilgili hükümler bütünüyle yararlı ve yeterlidir" demiştir.¹⁵⁹

Gabriel Noradunkyan'ın, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ısrarlı başvurularına karşı kendisine verilen cevap,¹⁶⁰ olabildiğince sert ve kesindi. Bugünkü şartlarda bu mesele üzerinde daha fazla durabilmenin, mümkün olmadığı belirtildi. Ayrıca, Rumbold da "İngiliz delegasyonunun Ermeniler adına sarf ettiği gayret ve eylemlerin artık bittiğini..." ve "...size daha tatmin edici bir cevap gönderebilecek durumda olmadığını bildirmekten samimi olarak üzüntü duyuyorum" diye ilâve etti.¹⁶¹

İngilizlerin Ermenileri desteklemekten vazgeçmesinin nedenleri arasında konferansta barışı engelleyecek girişimlere mahal vermemenin yanında, Ermenilerin

¹⁵⁶ Sonyel, a.g.e., C. II, s. 317

¹⁵⁷ Gürün, a.g.e., s. 394.

¹⁵⁸ PRO, FO. 839/12, 5. xii. 1922'den nakleden Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 189.

¹⁵⁹ PRO, FO. 839/12, 6. xii. 1922'den nakleden Öke, a.g.e., s. 189.

¹⁶⁰ PRO, FO. CP. no. 12404. Further Correspondance respecting Turkey, Part V (April to June 1923). Belge no. 524. E 6220/17/44, 20. vi. 1923'den nakleden Öke, a.g.e., s. 190.

¹⁶¹ PRO, FO. CP. no. 12404. Further Correspondance respecting Turkey, Part V (April to June 1923), Belge no. 524. E 6220/17/44, 25. i. 1923'den nakleden Öke, a.g.e., s. 190.

özellikle 1915-1920 yılları arasında Anadolu ve Kafkaslar'da Müslüman ahaliye karşı ortaya koydukları tedhiş hareketleri idi. Bu hareketler ne kadar gizlenmeye çalışılsa da, dünyanın en büyük istihbarat servis ağına sahip olan İngiltere'nin gözünden kaçmamıştır. Zaman içinde Ermenilerin uygulamaları Batı kamuoyunda gündeme gelmeye ve İngiliz halkı da terörist grplara destek veren hükümetlerini eleştirmeye başlamıştır. Bu konu ile ilgili olarak Tiflis'te bulunan İngiliz temsilcisi, Curzon'a 4 Mart 1920'de şöyle yazmıştır; "Hiç tereddüt etmeden diyebilirim ki, Müslümanların can ve mallarını Taşnakçı bir Ermeni Hükümeti'ne emanet etmek, insanlık açısından bence kabil-i tavsiye değildir. Ermenilerin Müslüman yönetimi altında daha salim olacaklarına, fakat Müslümanların Taşnak Ermeni yönetimi altında asla emniyette olmayacaklarına inanıyorum"¹⁶². Bu raporlardan müteessir olan Curzon, Nubar, Ahoranian ve Erivan piskoposundan müteşekkil bir Ermeni delegasyonuna, vatandaşlarının hareketlerinin "çılginca ve savunulamaz" olduğunu söyledi. Ermeniler bu kadar istikrarsızlık ve iğtişaş sevdası gösterdikleri takdirde, kimsenin Ermenistan'a bakmayacağını ihtar etti.¹⁶³ İngiltere'nin Ermeni meselesine ve Ermenilere Lozan boyunca bakış açısını anlamak açısından Lozan'daki İngiliz delegasyonuna uzman olarak katılan ve Londra'nın Osmanlı Devleti'ndeki son tercümanı olan Andrew Ryan'ın, İngiliz devlet Arşivinde bulunan özel evrakı yardımcı olacaktır. Özel mektuplarından birinde Ryan; Ermeni Milli Yurdunun konferansın ciddi bir meselesi olmadığını, bu konunun bir vitrin dekoru olarak ortaya atıldığını yazmaktadır. Yazısının devamında, "bu meselenin içi de gerçekte mağaza camekanlarında raf raf gördüğümüz süt teneke kutuları kadar boştu" demektedir.¹⁶⁴

Tüm bu açıklama, tartışma, müzakere ve karşılıklı yazışmaların yaşandığı konferansın sonunda, anlaşma eşit koşul esasına göre 24 Temmuz 1923'de baş delege İsmet Paşa tarafından imzalanmıştır. Lozan Antlaşması, bundan sonra Türkiye'nin uluslar arası ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. Anlaşma 143 maddeden oluşan asıl antlaşma ile aynı gün buna ek olarak 18 sözleşme, protokol ve teati edilen

¹⁶² PRO, FO-371/4954 E 2775, Wardrop'tan (Tiflis) Curzon'a (Londra), 4. iii. 1920'den nakleden Öke, a.g.e., s. 192.

¹⁶³ PRO, FO-371/4954 E 3070, Curzon'dan (Londra) Wordrop'a (Tiflis), 11. iv. 1920'den nakleden Öke, a.g.e., s. 192.

¹⁶⁴ İngiliz Devlet Arşivi (F. O), 800/240 (Ryan Papers), 15. 1. 1923'den nakleden Öke, a.g.e., s. 231-232.

7 mekuptan oluşmuştur.¹⁶⁵ Anlaşmada alınan kararlar siyasî hükümler, özel hükümler, parasal hükümler, çeşitli hükümler, ekonomik hükümler, ulaşım yolları ve sağlık işleri, genel hükümler ana başlıkları altında toplanmıştır.¹⁶⁶

Lozan'da Ermenileri doğrudan ilgilendiren özel hükümler bulunmadığı gibi "Ermeni" ifadesi de yer almamıştır.¹⁶⁷ Ancak azınlıklar ile ilgili olarak genel nitelikte hükümler vardır. Bunlardan 31. madde ile Türkiye'den ayrılan ahalinin iki yıl içinde Türk vatandaşlığını tercih edebilmesi, böylece ülkeden ayrılan Ermenilerin Türkiye'ye dönebilme imkânı sağlanmıştır. Genel af deklarasyonunun Ö. maddesi, dağılmış aileleri bir araya getirmek ve meşru hak sahiplerine mallarına kavuşmak imkânını vermektedir. 65. maddede savaş başladığında, yabancı uyruğu olanlardan mallarına el konulan kişilerin mallarının iadesi öngörülmüştür. 95. maddede bunun için belirli bir başvurma süresi tanınmıştır.¹⁶⁸

3. Lozan Konferansı'nda Azınlıklarla İlgili Maddeler

Lozan'da Azınlıklar ile ilgili kararlar anlaşmanın III. Kısımında Azınlıkların Korunması başlığı altında yer alan 37 ve 45. maddeleri ile belirlenmiştir. Bu maddelerin içeriği ise aşağıdaki gibidir;¹⁶⁹

Madde 37. Türkiye, 38.den 48.e dek Maddelerde belirtilen hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiçbir yasa, hiçbir yönetmelik ve hiçbir resmi işlemin bu hükümlerle çelişkili ya da bunlara aykırı olmamasını ve hiçbir yasanın, hiçbir yönetmeliğin ve hiçbir resmi işlemin söz konusu hükümlere üstün sayılmamasını yükümlenir.

Madde 38. Türkiye Hükümeti, doğum, milliyet, dil, soy yada din ayrımı yapmaksızın, Türk halkının tümünü yaşam ve özgürlüklerini, en geniş biçimde korumayı yükümlenir.

---

165 Uçaroğlu, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul, Filiz Yayınları, 1995, s. 554; Lozan'ın metinleri ve diğer belgeler için bakınız; Seha L. Meray, *a.g.e.*, Takım II., C. II, Ankara 1970; M. Cemil Bilsel, *a.g.e.*, C. I, s. 67-244.

¹⁶⁶ Soysal, *a.g.e.*, C. I, s. 85-139

¹⁶⁷ İltis, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁶⁸ Güler, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁶⁹ 24 Temmuz 1923 (*Düster*, III. Tertip, C. V., s. 352); *a.g.e.*, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 95-97.

Türkiye'nin tüm halkı, kamu düzeni ve genel ahlak ile bağdaşmazlık göstermeyen her din, mezhep yada inanışın gerek genel, gerek özel biçimde özgürce kullanılması hakkına sahip olacaktır. Müslüman olmayan azınlıklar, Türkiye Hükümetince ulusal savunma yada bir bölümünde alınan ve tüm Türk yurttaşlarına uygulanan önlemler saklı kalmak koşulu ile, dolaşım ve göç özgürlüğünden bütünü ile yararlanacaklardır.

Madde 39. Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasal haklardan yararlanacaklardır.

Türkiye'nin tüm halkı, din ayırtmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır.

Din, inanç yada mezhep farkı, hiçbir Türk vatandaşının medeni ve siyasal haklardan yararlanmasına ve özellikle genel hizmetlere kabulüne, memurluğa, ve yukarı derecelere ulaşmasına, yada çeşitli meslekleri ve sanatları yapmasına bir engel sayılmayacaktır.

Herhangi bir Türk yurttaşının gerek özel ya da ticaret ilişkilerinde, gerek din, basın yada her türlü yayın konusunda ve gerek toplantılarda her hangi bir dili serbestçe kullanmasına karşı hiçbir sınır koyulmayacaktır.

Resmi dilin varlığı kuşkusuz olmakla birlikte, Türkçeden başka dille konuşan Türk yurttaşlarına yargıçlar önünde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri için gerekli kolaylıkları gösterilecektir.

Madde 40. Müslüman olmayan azınlıklara ilintili olan Türk vatandaşları hukuk bakımından ve fiilen öteki Türk yurttaşlarına uygulanan işlemlerin ve sağlanan güvencelerin tipiklerinden yararlanacaklar ve özellikle, harcamaları kendilerince yapılmak üzere, her türlü yardım, dinsel ya da sosyal kurumları, her türlü okul ve benzeri öğretim ve eğitim kurumları kurma, yönetme ve denetleme ve buralarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapma bakımından eşiy bir hakka sahip olacaklardır.

Madde 41. Genel (kamusal) eğitim konusunda, Türk Hükümeti, Müslüman olmayan Türk vatandaşlarının önemli oranda oturdukları il ve ilçelerde, bu Türk vatandaşlarının çocuklarının ilkokullarda kendi dilleriyle eğitim yapmalarını sağlamak amacıyla uygun kolaylıklar gösterecektir. Bu hüküm Türk Hükümetinin söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır. Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk vatandaşlarının önemli oranda

buldukları il ve ilçelerde, söz konusu azınlıklara devlet bütçesi, belediye ya da diğer bütçelerce, eğitim, din ya da hayır için ayrılan tutarlardan, hak gözetirliğe uygun ölçülerde pay ayrılacaktır. Sözü geçen tutar ilgili kurumların yetkili temsilcilerine ödenecektir.

Madde 42. Türk Hükümeti, Müslüman olmayan azınlıkların aile durumlarıyla (statüleriyle, aile hukukuyla) kişisel durumları (statüleri, kişi halleri) konularında, bu sorunların adı geçen azınlığın görenek ve geleneklerine göre çözülmesine elverecek tedbirleri almayı kabul eder. Bu tedbirler, Türk Hükümeti ile ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerden kurulu bir özel komisyonca düzenlenecektir. Anlaşmazlık çıkarsa Türk Hükümeti ile Milletler Cemiyeti Avrupa hukukçuları arasından birlikte seçecekleri bir hakemi, üst hakem olarak atayacaklardır. Türk Hükümeti sözü geçen azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve diğer dini kurumlara her türlü korumayı sağlamayı taahhüt eder. Aynı azınlıkların hali hazırda Türkiye'de bulunan vakıflarına dinî ve hayır kurumlarına her türlü kolaylık sağlanacak ve izin verilecektir. Ve Türk Hükümeti yeni dinî kurum ve hayır kurumu kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan, hiçbirini esirgemeyecektir.¹⁷⁰

Madde 43. Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk vatandaşları, inançlarına aykırı ya da dinsel ayinlerini bozucu herhangi bir davranışta bulunmağa zorlanamayacakları gibi, hafta tatili (dinî istirahat) günlerinde mahkemelerde bulunmadıkları ya da kanunun öngördüğü herhangi bir işlemi yerine getirmemeleri yüzünden haklarını yitirmeyeceklerdir. Ancak bu hüküm, söz konusu Türk vatandaşlarını, kamu düzeninin korunması için diğer Türk vatandaşlarına yükletilen yükümler dışında tutar anlamına gelmeyecektir.

---

¹⁷⁰ Bu madde ile Türk tarafı azınlıkların aile hukuku ve ahkam-ı şahsiye konularını kendi örf ve âdetlerine göre düzenlenebilmesini kabul etmiştir. Medenî Hukuka ilişkin hakları da büyük ölçüde müttefik devletlerin istediği şekilde, gayrimüslimlerin kendi örf ve âdetlerine göre düzenlenmesi ile sonuçlanmıştır. Bu durum Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi ile taahhüt altına alınmıştır. Türkiye gayrimüslimlerin medenî hukukla ilgili sorunları içinde azınlık temsilcilerinden oluşan bir komisyonun kurulmasını da kabul etmiştir. Bunun yanında Türk Hükümeti, gayrimüslim azınlıklara ait kilise, havra, mezarlık vesair dinî kurumlara her türlü himayeyi bahşetmeyi taahhüt etmektedir. Aynı zamanda hükümet, azınlıkların Türkiye'deki mevcut vakıflarına dinî ve hayır kurumlarına her türlü kolaylığı göstereceği gibi, yenilerinin kurulması konusunda da gerekli kolaylığı göstermekten çekinmeyecektir. Bu hüküm, Medenî Kanununun Kabul edilmesiyle beraber geçerliliğini yitirmiştir. Bu madde ile ilgili tartışmalar için bakınız; Meray, a.g.e., Takım II., C. II, s. 193.

Madde 44. Türkiye bu kesimin yukarıdaki maddelerinin Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıklarıyla ilgili olduğu ölçüde, uluslararası nitelikte yükümler meydana getirmelerini ve Milletler Cemiyeti'nin güvencesi (garantis) altına konulmalarını kabul eder. Bu hükümler, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin çoğunluğunca uygun bulunmadıkça değiştirilemeyecektir. Büyük Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japon Hükümetleri, Milletler Cemiyetinin Meclisi'nin çoğunluğunca razı olunacak herhangi bir değişikliği reddetmeği, bu antlaşma uyarınca kabul ederler. Türkiye Cemiyeti Akvam Meclisi üyelerinden her birinin, bu yükümlerden (taahhütlerden) herhangi birine aykırı herhangi bir davranışı ya da böyle bir davranışta bulunma tehlikesini Meclise sunmağa yetkili olacağını, Meclisi'n duruma göre uygun ve etkili kabul edilecek bir hareket tarzı seçebileceğini ve gerekli göreceği yönergeleri (talimatları) verebileceğini kabul eder. Bundan başka Türkiye bu maddelere ilişkin olarak, hukuk bakımından ya da uygulamada, Türk Hükümeti ile imzacı öteki devletlerden herhangi biri ya da Milletler Cemiyeti Meclisi'ne üye herhangi bir başka devlet arasında görüş ayrılığı çıkarsa, Milletler Cemiyeti Nizamnamesinin 4. maddesi uyarınca uluslararası nitelikte sayılmasını kabul eder. Türk Hükümeti böyle bir anlaşmazlığın, öteki taraf isterse, uluslararası Daimi Adalet Divanına götürülmesini kabul eder. Divanın kararı kesin Milletler Cemiyeti Misalinin (Nizamnamesinin) 13. maddesi uyarınca verilmiş bir karar gücünde ve değerinde olacaktır.

Madde 45. Bu kesimdeki hükümlerle Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıklarına tanımış olduğu haklar, Yunanistan tarafından kendi ülkesinde bulunan Müslüman azınlık için de tanınmıştır.

Anlaşmanın 37 ila 44. maddelerinde yer alan hükümlere göre gayrimüslim azınlıklara çeşitli güvenceler verilmiştir. Bu güvencelerden en önde gelenlerden ilki 37. maddede yer aldığı üzere, Türkiye Cumhuriyeti Devleti iç hukukî düzenlemeleri yaparken ilgili Lozan Antlaşması hükümlerine aykırı her hangi karar alamayacaktır. Hiç bir kanun, nizam ve resmi muamelenin, bu hükümlere aykırı veya üstün olmayacağı konusu da Türkiye tarafından taahhüt edilmiştir. Anlaşma hükümlerinde de yapılacak her hangi bir değişiklik ancak Milletler Cemiyeti Konseyince kabul edilmesi gerekmektedir. Şu anda Milletler Cemiyeti örgütü ortadan kalktığına göre anlaşma hükümlerinde yapılacak değişiklikler bakımından uluslararası bakımdan Birleşmiş Milletler örgütünün ilgi alanına girmektedir. Eğer, gayrimüslim azınlıklar

ile ilgili olarak herhangi bir uyuşmazlık ortaya çıkarsa, başvurulması gereken yer Uluslararası Adalet Dîvanıdır.¹⁷¹ Lozan Antlaşması'nda azınlık haklarına ilişkin olarak Türkiye ile antlaşmaya imza koyan devletler arasında bir uyuşmazlığın ortaya çıkması halinde bu meselenin yine uluslararası yargı yoluyla çözülebilmek imkânı vardır.¹⁷²

Anlaşmanın 43. maddesinde yer aldığı üzere, Türkiye'deki Ermenilerin dinî inanışlarına uymayan ya da dinî ibadetlerini engelleyici herhangi bir uygulama yapılamaz. Belli oranlarda yaşayan Ermenilerin çocuklarının ilkokullarda Ermenice okumalarını temin için gerekli kolaylıklar gösterilecektir. Devlet veya belediye bütçelerinden, din ve hayır işlerinde kullanılmak üzere belli oranlarda Ermenilere adilane bir şekilde pay verilecektir. Türkiye vatandaşı olan Ermeniler, medenî ve siyasî haklardan Müslümanlarla eşit oranda yararlanırken, dinî, özel, ticarî, hukukî, basın-yayın işlerinde bazı ayrıcalıklara sahip olacaklardır. Masraflarını kendileri karşılamak suretiyle, dinî kurum, eğitim müesseseleri açmakta ve kendi ana dillerini kullanmaları serbesttir. Bu hakları uluslararası hukukla garanti altına alınmıştır. Bu nedenle, mevcut haklarını ihlal edici anayasa maddesi dahi yapılamayacaktır. Çünkü Türkiye anlaşmanın 44. maddesi ile "Türkiye bu kesimin yukarıdaki maddelerinin Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıklarıyla ilgili olduğu ölçüde, uluslararası nitelikte yükümler meydana getirmelerini ve Milletler Cemiyeti'nin güvencesi (garantis) altına konulmalarını kabul..." etmiştir.¹⁷³

4. Lozan Görüşmeleri Esnasında İsmet Paşa'ya Suikast Söylentileri

Kazım Karabekir komutanlığında yapılan Doğu harekâtı ve sonrasında yapılan Gümrü Antlaşması, onu takiben gerçekleşen Lozan görüşmelerinde Türk tarafının kararlı tutumu karşısında Ermeni yurdu isteklerinin başarıya ulaşamayacağını anlayan Ermeniler, siyasî suikastlara girişmişlerdir. 1920 yılı Şubat

¹⁷¹ Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri II. Kitap*, 3. Baskı, Ankara, 1993, s. 163

¹⁷² Özer, *Türkiye'de Gayri Müslim Azınlık Basını*, Basılmamış Y. L. Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Bölümü, İstanbul, 1995, s. 26.

¹⁷³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Tebanın Yönetimi*, İstanbul, Risale Yayınları, 1990, s. 209-211.

ayında Erivan'da toplanan "Batı Ermenileri İkinci Kongresi"nde sözde "Ermeni Halk Mahkemesi" Talat Paşa, Cemal Paşa, Said Halim Paşa, Dr. Nazım, Bahattin Şakir, Cemal Azmi Bey'ler gibi Meşrutiyet Türkiye'sinin ileri gelenlerinin idamına karar vermiştir. Bunun uygulamak üzere militan Ermeniler görevlendirilmiştir.¹⁷⁴ Türk İstihbaratı da Paris ve İstanbul gibi merkezlerde faaliyet yürüten bir Ermeni komitesinin Yunanlılarla işbirliği yaparak Türk ileri gelenlerine suikast yapmak üzere hazırladıklarını tespit etmiştir. Teröristlerden ele geçirilen listede İttihat ve Terakki liderlerinin yanı sıra Mustafa Kemal Paşa'nın ismi de geçmekteydi.¹⁷⁵ İsmet Paşa 14 Kasım 1922 Salı günü bizzat tuttuğu notlarda da, Lozan Konferansı'nın başlamasına çok kısa bir süre kaldığı bir sırada Ermenilerin suikast için hazırlıklar yapmış olduklarını günlüğüne kaydetmiştir.¹⁷⁶

Lozan görüşmeleri esnasında ilk dönem toplantılarda sonuç alamayan Ermeniler faaliyetlerini yasal yolların dışına çıkarak İsmet Paşa ve diğer Türk delegelerine suikast planları yapmaya yönelmişlerdir. İsmet Paşaya suikast ihtimali Ankara'nın da yoğun gündemini meşgul etmiştir. Bu nedenle İsmet Paşanın yanında yaver ve emir eri olarak on kadar asker görevlendirilmiştir. Bucut görevlerinin yanında İsmet Paşayı koruma görevi de verilmiştir.

Lozan Konferansı'nın daha ilk günlerinde Ermeni teröristlerin de Türk heyetine suikast düzenleyecekleri haberleri çıkmıştır. İngiliz İntelijans servisi ve İsviçre Hükümeti de bu meyanda istihbaratlar almış, güvenlik tedbirlerini artırmıştır. Bu tür haberlerin yoğunlaşması üzerine Ermeni çetelerinden İsmet Paşayı koruma amacıyla çeşitli önlemler alınmıştır. Çünkü İsmet Paşaya bir şey olması halinde konferansın devam etme şansı oldukça azdı. Lozan'da ikinci Türk delegesi Dr. Rıza Nur, Türk heyetinde bulunanlara suikastler yapılması konusunda hatıratında şunları kaleme almıştır;¹⁷⁷ "Konferansın ilk içtimandan az bir müddet sonra idi. Ermenilerin İsmet'i ve beni vuracakları şayi olmuş idi. İsviçre polisi Fransa ve Belçika polislerinden malumat alıyor. Bunları bize de söylüyordu... Bu hususta pek dikkat ve gayret gösteriyordu... Ermenilerin mühim komitesi

¹⁷⁴ RG. Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence**, 1918 (Los Angeles 1967) s. 453'den nakleden Öke, a.g.e., s. 241.

¹⁷⁵ Karabekir, a.g.e., s. 974-975.

¹⁷⁶ İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, Yay. Hazırlayan Ahmet Demirel, C 1-II, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 45.

¹⁷⁷ Nur, a.g.e., 1066-1067'den nakleden Bilal N. Şimşir, **Şehit Diplomatlarımız 1973-1994**, 1. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınları, 2000, s. 58.

Brüksel'de, biri Paris'te, biri Cenevre'de imiş... İsviçre polisi bizimle meşgul. Lozan polis müdürü ekseri bizim otele geliyor, oraya sivil polisler koymuş, geleni gideni tetkik ediyor. İki sivil polisi de bize verdi. Bunlar İsmet Paşa sokağa çıkarken arkasından gidiyorlar...

Ermeniler her vasıtaya müracaat ediyorlardı. Bizi öldürmeye teşebbüs ediyorlardı. Hiç olmazsa bunu tehdit olarak işaa ediyorlardı (yayıyorlardı). Fakat tehditleri sahih olarak kabul etmelidir. Çünkü misaller dolu. Suikast, Ermeni milletinin spesiyalitesidir.”

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradıktan sonra ikinci dönem toplantılarında da İsmet Paşa'ya suikast söylentileri olmuştur. Bu esnada Sovyet delegesi Voroski'nin 10 Mayıs 1923 akşamı otelinde yemek yerken öldürülmesi Türk Hükümetini de oldukça endişelenmiş ve alınan önlemler en üst seviyeye çıkarılmıştır. Bu konu ile ilgili olarak Ankara'dan 14 Mayıs 1923 tarihinde, Heyet-i Vekili Reisi Rauf Bey imzasıyla çekilen telgrafta; Taşnak ve Hınçak üyelerinden oluşan Ermeni grubunun Lozan'a geçtikleri bildirilmiş ve dikkatli olunması tavsiye etmiştir.¹⁷⁸ Rauf Bey aynı yöndeki bir başka telgrafi Paris temsilciliğine de çekmiştir.¹⁷⁹ Bu tür söylentilerin yayılması ve Türk Hükümetinin girişimleri üzerine İsviçreli yetkililer İsmet Paşa ve Türk heyeti için koruma tedbirlerini artırmıştır. Konuyla ilgili olarak Türk ve yabancı basında da haberler yer almıştır.¹⁸⁰ Ermeni örgütlerin tüm bu faaliyetleri sonuçsuz kalmış ve Türk heyeti Lozan'daki görevini başarıyla tamamlayarak yurda dönmüştür.

Ermenilerin tüm çabalarına rağmen, Lozan Konferansı esnasında kendi sorunlarına ancak tali komisyonda değinilmiş ve bu komisyona Türk tarafı bile iştirak etmemiştir.¹⁸¹ Bu durum karşısında büyük hayal kırıklığına uğrayan Ermeniler, amaçlarına ulaşabilmek için ileride uygulanacak yeni yöntemler konusunda kendi aralarında fikir alışverişinde bulunmuş ve Lozan'da gerçekleştirilen politik diyalogların devam ettirilmesi kararı alınmıştır. Bunu temin etmek üzere Lozan'dan ayrılan Ermeni delegeleri, konferansa katılan devletlerin temsilcilerine birer mektup vermişlerdir. Mektubun içeriğinde; Sevr Antlaşması ile Ermenilere verilen hakların ve toprak taleplerinin yerine getirilmediği, savaşta İtilaf

¹⁷⁸ Başbakan Hüseyin Rauf Beyden Paris Mümessillğine şifreli Tel. 14. 5. 1923. No:1306'dan nakleden Şimşir, a.g.e., I. Kitap, s. 59.

¹⁷⁹ Paris Mümessillğinden Hariciye Vekaletine Şifreli Tel. 17. 5. 1923. No:1680'den nakleden Şimşir, a.g.e., I. Kitap, s. 59; Şimşir, a.g.e., s. 309.

¹⁸⁰ Cemal Kutay, "Lozan'da İsmet Paşa'yı Kim Öldürecek?"; Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası, Ercan Matbaası, İstanbul, 1956, s. 44.

¹⁸¹ Başgün, a.g.e., s. 97.

Devletleri'ne her türlü yardımı gösteren hatta saflarında savaşan Ermenilere verilen vaatlerin unutulduğu ifade edilmiştir. Bu yüzden de Yakındoğu'da devamlı bir barışın sağlanamayacağını ileri sürmüşlerdir. Barışın sağlanabilmesi için Ermenilere verilecek toprak ve haklar konusunun tekrar gözden geçirilmesini istemişlerdir. Ermeni ileri gelenlerinin bu teklifleri de bir sonuç vermemiştir.

Bunun üzerine Ermeniler isteklerini hayata geçirmek için bir plan dahilinde çalışmaya başlamışlardır. Türkiye'de yaşayan Ermeni yurttaşlarımızın büyük kısmı bu planda doğrudan bir rol almadılarsa da diasporadaki Ermeniler bu programı günümüze kadar uygulamaya çalışmışlardır.¹⁸²

Lozan Barış Konferansı'na gelinceye kadar "Büyük Ermenistan" davasından ümitlerini kesmiş olan İtilaf Devletleri, son bir ümitle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir "Ermeni Yurdu" oluşturma çabasında gayret gösterdiler. 2-3 Aralık 1920 tarihli Gümrü ve nihayet 16 Mart 1921 tarihli Kars antlaşmaları ile Türkiye'nin millî sınırları belirlenmiş ve T.B.M.M Hükümeti ile Ermenistan arasında çözüme kavuşmuş olan bir konunun¹⁸³ tekrar Lozan'da görüşülmesi İtilaf Devletleri'nin gerçek niyetini ortaya koymuştur. Böyle olmasına rağmen T.B.M.M Hükümeti temsilcilerinin diyaloga geçtiği ülkelerin Ermeni meselesi konusundaki tutumlarında gözle görünür bir politika değişikliği görülmüştür. Örneğin, 1920 yılında en yoğun bir biçimde Amerika kamuoyunu etkisi altına alan Ermeni propagandaları "Ermenilik", "Ermeni Hakları", "Ermeni Davası" konularında elde etmiş oldukları psikolojik desteği siyasi alanda ve yayın hayatında gittikçe kaybetmişlerdir. Türkiye ve Amerika arasında Lozan ile başlayan görüşmeler ve kurulan iktisadî ilişkiler "Ermeni Meselesinin" en azından yönetici kadrolar açısından belli bir süre kapanmasını sağlamıştır.¹⁸⁴

---

182 İhsan Sakarya, "Lozan'dan Günümüze Kadar Ermenilerin Tutum ve Eylemleri", *Silâhlı Kuvvetler Dergisi*, Ankara, 1988, Sayı 313, s. 5.

183 "1 Mart 1922 Meclis Üçüncü Yasama Yılı Açış Konuşması", s. 372; Fatih Akın, *Türkiye'de Azınlık Politikaları (6/7 Eylül 1955 Olayları)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999, s. 48.

¹⁸⁴ Uras, a.g.e., s. CXXIII.

5. Lozan Görüşmelerinde ve Sonrasında Türkiye'deki Ermenilerin Tutumu

Lozan Konferansı yapıldığı esnada, Türkiye'de yaşayan Ermeniler de kaderlerini ilgilendiren konuların müzakere edilmesinden dolayı görüşmeleri büyük bir ilgi ile takip etmişlerdir. Bu süreçte "Türk Ermenileri" olarak T.B.M.M Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermişler ve T.B.M.M Hükümetine bağlılıklarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Ermenilere ait olan "Karabetyan Mezunları Cemiyeti" mensupları ve bazı Türklerden oluşan bir grup kişi 28 Eylül 1919 tarihinde¹⁸⁵ "Türk-Ermeni Teali Cemiyeti" adında bir cemiyet kurmuştur. Cemiyetin Nizamnamesine göre en baştaki amaç olarak; Türk ve Ermeni halkları arasındaki samimiyet ve dostluğu tesis etmenin yanında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine bağlı hakiki Türk Ermenileri yetiştirmek ve T.B.M.M Hükümetinin menfaatlerine hizmet edecek bir nesil teşkil etmek olarak belirlenmiştir.¹⁸⁶ Bu cemiyet Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek Türk Ermenilerinin haricî ve dahilî bütün tahriklere karşı koyarak Türk vatandaşlığına en samimi hislerle rapt-i kalp ettiklerini ve her türlü zorluğa rağmen millî hükümete sadakatle bağlı olduklarını arz etmişlerdir. İkinci bir telgrafla İsmet Paşa'ya hitap eden bu cemiyet, Lozan Konferansı'nda Türkiye Ermenilerinin mukadderatıyla ilgili konuların ancak T.B.M.M temsilcileri tarafından savunulacağını ifade etmişlerdir.¹⁸⁷ Cemiyet Ermeni komitecilerin tehdidine rağmen, Ermeni örgütlerinin faaliyetleri ve Türk topraklarında talep edilen "Ermeni yurdu" konusunda Türk Ermenileri adına tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur.

Avrupa devletleri Lozan'da Türk heyetinin karşısına "Ermeni yurdu" meselesi ile gelince, Karabetyan Cemiyeti, 24 Kasım 1922'de aldığı bir kararla "Türk-Ermeni Teali Cemiyeti" olarak ismi değiştirilmiş¹⁸⁸ ve Ermeni meselesinde görüş ve

¹⁸⁵ "Ermeni Teali Cemiyeti", *İkdam*, 7 Mayıs 1923, No: 9390.

¹⁸⁶ *Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamname-i Esasîyesi-1341-1339*, İstanbul Cihan Beradler Matbaası, s.1.

¹⁸⁷ Öke, a.g.e., s. 194-195-196.

¹⁸⁸ *Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamname-i Esasîyesi-1341-1339*, s. 2; Cengiz Kürşat, "Türk Ermeni Teali (Dostluk) Cemiyeti", *Belgelerle Türk Tarihi*, C. 13, Şubat Mart, Sayı 77-78, s. 17.

tutumlarını ihtiva edecek bir muhtıra hazırlamışlardır. Muhtırada;¹⁸⁹ Osmanlı döneminde Türk-Ermeni münasebetlerine değinilen kısa bir girişten sonra “Türklerle Ermeniler arasında zannedildiği kadar vahim bir düşmanlık olmadığını” belirtmişlerdir. Muhtıranın devamında “bugün, milletlerinin refah ve saadetini düşünen ve bilen Türk Ermenilerin kalbinde yaşıyor. Dün de yaşıyordu” denilmiştir.¹⁹⁰

Lozan Görüşmeleri esnasında T.B.M.M ve Mustafa Kemal Paşa yanlısı bir tutum sergileyen ve kendi geleceklerinin Türk Hükümetine terk edilmesini arzu ettiklerini defalarca dile getiren Türk Ermenileri, Lozan Antlaşması'nı imzaladıktan sonra ülkeye dönen İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti, Ermeni cemaati temsilcileri tarafından Çatalca'da karşılanmıştır. Ermeni temsilciler arasında Türkiye Ermenileri Patrik Kaymakamı Başpiskopos Kevork Arslanyan ve Cismani Meclis Başkanı Harutyun Mostiçyan da hazır bulunmuştur. Delegasyon karşılama Ermeni cemaatinin sevinç ve sadakatlerinin belirten ifadelerle vatan yararına kazanılan bu büyük başarıyı kutlamıştır.¹⁹¹

D. ATATÜRK VE ERMENİLER

1. Atatürk'ün Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri

Türk-Ermeni ilişkilerine bakıldığı zaman, geçmişten günümüze kadar Türkler, Ermenilere karşı her zaman insani ölçüler içinde davranmışlardır. Hem yazılı hem de fiili hukukta bu tutumdan ayrılmamışlardır. Bu gerçek yerli ve yabancı yazarlar tarafından defalarca dile getirilmiştir.

Türklerin bu müsamahasına rağmen Millî Mücadele yıllarında Türk halkına, Ankara Hükümetine ve Atatürk'e karşı Ermeniler bazı iftiralar atmışlardır. Ermeni Patrikhanesi tarafından 1922'de İstanbul'da bastırılan “Kemalist Mezalim” isimli kitapta Atatürk ve Ankara Hükümeti hakkında şu ithamlarda bulunulmuştur; “...1915-

¹⁸⁹ Türkiye Ermenileri adlı muhtıranın, cemiyet üyeleri ile istişareden sonra, Mıgırdıç Agop tarafından Türk Ermeni vatandaşları adına kaleme alındığı anlaşılmaktadır (Öke, a.g.e., s. 194-195-196).

¹⁹⁰ Türk-Ermeni Teali Cemiyeti ve nizamnamesi için tezin ilgili bölümü ve Öke, a.g.e., s. 194-195-196'ya bakınız.

¹⁹¹ Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti, 75. Yılda Türkiye Ermenileri, İstanbul, Aralık 1998, s. 3.

1916 yıllarında Ermenilerin katliamında önemli yerleri olan siyasetçileri de yavaş yavaş iktidara geldi. Geçen yıldan beri Ma'muratü'l Aziz vilayetinin idaresi de, Anadolu'nun her vilayetinde teşekkül edip merkezi Ankara olan Milli Müdafaa Grubu'nun eline geçti. Mustafa Kemal de onun reisidir... Hiç şüphe yok ki, Tebaadan olan veya Ankara Hükümetinin faaliyet sahasında bütün Hıristiyanların öldürülmesini hedef alan müthiş olayların Kemalist Türkiye'de halen sürdürülmesi, Türkiye'yi gerçekten Türkleştirme programının bir parçasını teşkil etmektedir. Ankara'da iktidarda bulunanlar, bütün Hıristiyanları yok ederek Hıristiyanlık problemini ortadan kaldırmayı kararlaştırdılar. Ne tahmin yürütüyor, ne de dedikodudan bahsediyorum; serdettiğim deliller kesindir..." gibi gerçek dışı bu iddiaları dünya kamuoyuna duyurmaya çalıştılar. Atatürk, Ermenilerin bu iddiaları ve Türk düşmanı devletlerle iş birliği içine girmiş olmalarına rağmen¹⁹² Ermenilere karşı hoşgörüsünü esirgememiştir. Bu hoşgörünün yanında onlara karşı gereken tedbirler alınmış ve işbirlikçi devletlerin onlar adına istedikleri ayrıcalıklar reddedilmiştir.

Atatürk geçmişte Ermenilerin ortaya koyduğu tedhiş hareketlerini göz önünde bulundurarak, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti'nde de Patrikhane ve kiliselerin ruhani görevlerini unutup siyasetle uğraştıklarını, kritik zamanlarda düşmanla iş birliği yaptıklarını, içerideki Ermenileri kışkırttıklarını şu ifadeleriyle açıklamıştır;¹⁹³ "Hilafette birlikte Türkiye'de mevcut olan Ortodoks ve Ermeni kiliseleri, Patrikhaneleri ile Musevi Hahamhanelerinin ortadan kalkması lazımdır... Halifenin ve Patriklerin bu imtiyazâtı, kavâninimizin esasını teşkil etmişti. Bu nizamât vaktinde müdebbirâne bile olsaydı, yine bir tehdit teşkil eyleydi. Zira terakkiyâtımızı tehir ve işgal eyledi ve bu sebeple yalnız Türkiye, Avrupa'da komşusu olan bütün milletler arasında geride kaldı. Hükümet istemiyordu. Patrikhânelerin veya hilafetin itirazâtına mâruz olmaksızın hiçbir islahât veya terakkiperver fikir usul-i idaremize ithâl edilemiyordu. Mamafih usullerimizden bazılarının tebdili zamanı geldi... Patrikhânelerin hiddetini tahrik etmeden usul-i tedrisimiz tebdil edilemezdi. Bunlar muavenet maksadıyla dâima ecnebi hükümetlere müracaat ediyorlardı.

Asırlardan beri Rusya, İstanbul Rum Patriklığı üzerindeki hegemonyası sayesinde işlerimiz üzerinde muzır bir nüfûz sahibi oldu. Rum Ortodoks ve Ermeni Patrikhaneleri vasıtasıyla idare usulümüz, diğer kilise idareleri ihdâsını elzem kıldı. O vakit Rum-Katolik Patrikani ve Yahudilerin Hahambaşlarını tasdiğe mecbur olduk... Türkiye'de mektepler ve kiliseler tahrikâtın ocağı idi..."

¹⁹² Süslü, **Atatürk'e Göre Ermeniler**, Ankara, XI. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 1974.

¹⁹³ Atatürk'ün Newyork Herald Gazetesi muhabirine 3 Mayıs 1924 tarihinde verdiği demeç: **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989, C.III, s. 102-104; Süslü, **a.g.m.**, s. 1978.

Atatürk'ün bu tespiti doğru çıkmış ve Ermeni Patriği'nin Taşnak komitesine mensup olduğu ve onun hesabına çalıştığı, ruhani görevinden çok siyasetle uğraştığı, mütareke yıllarında Ermenilik yaptıkları, Halep'te bulunan Taşnakların Hoybun (Hoybun Indépendance Ermeni-Kürt Cemiyeti) teşkilatıyla Türkiye aleyhine faaliyetlerde buldukları ve Patrikliğinde bu örgütlere malî yardımda buldukları 1933 yılında ortaya çıkmıştır.¹⁹⁴

Ermenilerin bu tutum ve davranışlarını göz önünde bulunduran Atatürk, onlara karşı dönem dönem farklı politikalar ve bakış açılarıyla yaklaşmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Mustafa Kemal Atatürk'ün azınlıklar ve Ermeniler konusundaki görüşleri çeşitli dönemlere ayırmak onun bu konudaki fikirlerinin doğru bir şekilde anlaşılmasında bize yardımcı olacaktır. Atatürk'ün ifadeleri genel bir ayrımla iki kısımda incelenebilir. Buna göre; Atatürk'ün Mütareke yıllarından Lozan'a kadarki dönemde Ermenilere bakışı ve Lozan sonrası, Türkiye Cumhuriyeti yıllarında Ermenilere bakışı. Gerçekten de Atatürk'ün Ermenilere yaklaşımı bu iki dönemde farklı boyutlar kazanmıştır.

Ermeniler konusunda Atatürk'ün gerek Nutuk'ta gerek tamim ve telgraflarında, gerek söylev ve demeçlerinde, gerekse gazetecilerle yaptığı söyleşilerinde onlarca ifadesi mevcuttur. Bu açıklamalar değerlendirilirken şu hususlar dikkate alınmalıdır;

- 1-Bu açıklamalar hangi tarihte yapılmıştır?
- 2-Hangi soru veya olay sonrasında yapılmıştır?
- 3-Cumhuriyet öncesinde yada sonrasında mı yapılmıştır?
- 4-Asker kimliği ile mi yoksa siyasi lider kimliği ile mi yapılmıştır?

Atatürk'ün Ermeniler hakkındaki fikir ve görüşleri konusu incelenirken bu faktörler göz ardı edilirse Atatürk'ün bu konudaki düşüncelerinin belirlenmesinde önemli güçlüklerle karşılaşılacaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki Atatürk eleştiri yaparken hiçbir zaman topyekun Ermeni halkını hedef almamıştır. Bölgesel olaylarda zararlı faaliyetlerde bulunanları, ayrılıkçıları, Türk topraklarından yurt adı altında pay almak amacıyla isyan çıkaran ve terör örgütlerinin maşası durumundaki kişileri hedef almıştır. Vatanına bağlı, ortak amaçlar doğrultusunda hareket eden

¹⁹⁴Cumhurbaşkanlığı Arşivi, dol.6, kutu.59-1, dos. 65-2, fh.26/13-26/1-3, 30.3.1933'den naklen, Süslü, a.g.m., s. 1978.

Ermeniler konusunda her hangi bir olumsuz açıklaması olmamıştır. Bu tür Ermen yurttaşlara birkaç örnek vermek gerekirse; genellikle Ermeni kaynaklı bilgilerde yer aldığına göre, Millî Mücadele için Samsun'a giderken kendine suikast yapılacağı ihbarı bir Ermeni tarafından kendisine ulaştırılmıştır.¹⁹⁵ Harf inkılabından sonra kullanmaya başladığı imzasının bir Ermeni tarafından çizildiği bilgileri bazı yerlerde ifade edilmektedir.¹⁹⁶ Yine Atatürk'ün talimatıyla Türk Dil Kurumu'na uzman olarak yurt dışından getirilerek bir Ermeni görevlendirilmiştir.¹⁹⁷

Atatürk, hayatı boyunca dönem dönem azınlıklar ve Ermeniler konusunda ki görüşlerini çeşitli zamanlarda yaptığı açıklamalarla ortaya koymuştur. Atatürk'ün bu açıklamaları ve fikirleri Türkiye Cumhuriyetinin azınlık politikalarının da ana fikrini oluşturmuştur.

Millî Mücadelenin bir muhasebesi ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin temel görüşlerinin derlendiği başlı başına önemli bir tarihî vesika olan ve Atatürk'ün bizzat kendine ait ifadelerin yer aldığı Nutuk'un ilk sayfalarından itibaren azınlıklar konusunda açıklamalara rastlamaktayız. Genel olarak, azınlıkların, ana unsur olan Türk milletinin üstünde bir çok imtiyazlara sahip olduğu, dış güçlerin daimi himayesi altında devleti bölmek için hususi teşkilatlar kurdukları, devlet ve memleketi tahrip etmek için bir takım unsurların bağımsızlığı adı altında Osmanlı Devleti'nin şeref ve haysiyetinin yok edildiği, azınlıklara Türk toplumunun her dönemde müsamaha ve iyi niyetle davrandığı konularında görüşlerini beyan etmiştir.

Atatürk'ün azınlıklar konusundaki görüşleri dönemlere göre ele alındığında ilk akla gelen süreç mütareke yıllarıdır. Mütareke yıllarında bilindiği üzere işgal devletleri azınlıkların haklarını koruma adı altında Türk topraklarını işgal etme planını yürürlüğe koymuşlardır. Bu amaç için İtilaf Devletleri'nce büyük bir kampanya başlatılmış, Ermeni ve Rumlar başta olmak üzere azınlıkların kötü muamele gördükleri, zulme uğradıkları gibi fikirler her fırsatta dile getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu konuda gerçeğin böyle olmadığını Nutuk'ta açıkça izah

¹⁹⁵ Cemal Kutay, *Tarih Konuşuyor Mecmuası*, Mayıs 1964, Sayı 4, s. 280-281.

¹⁹⁶ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 8; Zeynep Orel, *Her Yönü İle Atatürk*. İstanbul. Bakış Kütüphanesi Yayınları, 1974, s. 377. Zeynep Orel söz konusu gazete haberini Milliyet Gazetesinden aldığı ifade etse de hangi tarihli nüshasından aldığını belirtmemiş; *Hürriyet*, 5 Haziran 2001. (Çevrimiçi) <http://arsiv.hurriyetim.com.tr/hur/turk/01/06/05/turkiye/03tur.htm>, 23. 9. 2004

¹⁹⁷ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 21; "Atatürk'ün İsim Babası", *Agos*, Sayı 110; "Dil Davası" *İkibine Doğru*, 12-18 Nisan 1987, s. 13.

etmiştir. Atatürk, Müslüman olmayan ögelerin can ve malları ile her türlü hakları ve gelişme nedenleri için gereken her şeyin aslında öteden beri devlet ve Türk ulusunun saygı gösterdiğini ve elde ettikleri ayrıcalıkların üç yüz yılı aşkın bir zamandan beri fazlasıyla var olduğunu açıklamıştır.

Atatürk Nutuk'ta başka bir yerde Türk halkının azınlıklara karşı zalim bir tutum içinde oldukları konusundaki iddiaların sırf ifiradan, salt yalandan başka bir şey olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Türklerin yabancı unsurların inançlarına ve göreneklerine gösterdiği saygıyı dünyadaki hiçbir milletin göstermediğini ifade etmiştir. Konuya tarihi bir perspektif ile yaklaşarak Fatih'in İstanbul'da bulduğu dinsel örgütleri olduğu gibi bıraktığını, Rum Patriği, Bulgar ekzarhı (kilise ruhani başkanları), Ermeni Katogikosunun ayrıcalıklar kazandıklarını ve kendilerine her türlü özgürlüğün bağışlandığını hatırlattı. İstanbul'un fethinden beri, gayrimüslimlerin elde ettikleri bu geniş ayrıcalıkların Türk milletinin din ve siyaset açısından dünyanın en hoşgörülü ve soylu bir ulusu olduğunu ispat edeceğini vurgulamıştır.¹⁹⁸

Atatürk tarihî süreçte azınlıklara karşı Türk devletinin tutumunu anlattıktan sonra 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı dönemde mütareke yıllarında yurdun dört bir bucağında bulunan Hıristiyan azınlıkların, gizli veya açık, özel istek ve amaçlarının elde edilmesi için devletin bir an önce çökmesine çaba harcadıklarını kaydetmektedir. İstanbul Rum Patrikliği'nde kurulan Mavri Mira Kurulunun zararlı faaliyetlerinin yanı sıra Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin de, Mavri Mira Heyeti ile hemfikir olarak çalıştıklarını ifade etmiştir. Atatürk, Ermenilerin ve diğer azınlıkların faaliyetlerini belgelere dayanarak tek tek anlattıktan sonra Anadolu'da işgallere ve azınlıkların çalışmalarına engel olmak üzere çeşitli kurtuluş çarelerinden söz etmiştir. Özellikle ayrılıkçı Ermenilere karşı Vilayet-i Şarkiye Müdafa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin faaliyetlerinden bahsederken, Erzurum Şubesi, doğu illerinde Türklerin haklarını korumakla birlikte Ermenilerin göçü sırasında yapılan kötü muamelelerde halkın kesinlikle ilgisi bulunmadığını ve Ermeni mallarının, buralara Ruslar girinceye dek korunduğunu; buna karşılık Müslümanlara çok gaddarane davranıldığını ve dahası, buyruk dışı olarak göçten alıkonulan kimi Ermenilerin,

---

¹⁹⁸ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 1721, 1729.

koruyucularına yaptıkları kötülükleri, kanıtlanmış belgelerle uygarlık dünyasına sunmaya ve bildirmeye ve doğu illerine dikilen aç gözlü bakışları söndürmek için çalışmaya karar verdiğini ifade etmiştir.¹⁹⁹

Atatürk yaşanan işgalleri durdurmak amacı ile alınacak bir dizi önlem açıklamıştır. Doğu vilayetlerinin Ermenilere veya başka herhangi bir yabancı idaresine geçmesine mani olmak için vilayetlerde tam asayişin sağlanmasını istemiştir.²⁰⁰ İtilaf Devletlerinin desteği ile huzur bozucu ve işgalleri kolaylaştırıcı faaliyetlerde bulunan azınlıkların bu olumsuz davranışlarını dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla köylere varıncaya dek bütün çevrede protesto mitingleri düzenlenmesi gerektiğini ve bütün büyük devletlerin temsilcileriyle Babiâli'ye etkili telgraflar çekilmesini tavsiye etmiştir. Atatürk, yapılacak olan mitingler esnasında hem sükunetin bozulmaması hem de Hıristiyan azınlığa hiç bir zarar verici hareketin oluşmaması için halkı ve yetkilileri uyarmıştır.²⁰¹ Bu açıklama üzerine Harbiye Nazırı Şevket Paşa bir yazı göndererek "Ermenilerin iyi korunması ve himayeleri için elden gelen bütün tedbirlerin alınması gerektiği"ni Mustafa Kemal Paşa'ya iletmiştir. Mustafa Kemal Paşa ortada kaygı verici bir durumun olmadığını, bu yaygaraların milletçe yapılmaya başlanan gösterilerden korkuya kapılan Hıristiyan azınlıkların, yabancıların dikkatlerini kendi üzerlerine çekmek için kasıtlı olarak yaydıkları asılsız haberler olarak kabul edilmesi gerektiğini belgeleriyle birlikte açıkladıktan sonra, 2 Haziran 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği cevabi telgrafta Sivas ve çevresinde eskiden beri bulunan Ermenileri korkutacak hiçbir olayın geçmediğini, Sivas ve çevresinde herkesin kendi iş ve gücü ile uğraştıklarını nezarete bildirmiştir. Düşmanın İzmir ve Manisa'yı ele geçirmesinin duyulması üzerine Müslüman halkın yaptığı toplantılardan Hıristiyan azınlıkların ürkmüş olabileceği bilgisini verdikten sonra İtilaf Devletleri'nin, Türk ulusunun haklarına ve bağımsızlığına saygılı oldukça, gayrimüslimlerin hiçbir korkuya düşmesine gerek olmadığını ifade etmiştir.²⁰² Türk milletinin ortaya koyduğu gösterilerin yalnızca toprak bütünlüğü ve bağımsızlığımıza saygı göstermeyen devletlere karşı olduğunu, Hıristiyan azınlığa

¹⁹⁹ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 7.

²⁰⁰ Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler IV, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, Belge No: 3, s. 12-14.

²⁰¹ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 33.

²⁰² Atatürk, a.g.e., C.III, Ankara, T.T.K., 1989, s. 37.

her hangi bir şiddet yada olumsuz davranışın asla cereyan etmeyeceğini dile getirmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk, Millî Mücadele taraftarlarının Ermeni veya diğer azınlıklara karşı olmadıklarını belirttikten sonra, Doğu'da bir Ermeni devleti kurulmasına kesinlikle karşı olduğunu da kesin bir dille ifade etmiştir. İşgallere son vermek ve Ermeni faaliyetlerini etkisiz hale getirmek amacıyla toplanan Erzurum Kongresi'ne katılan Atatürk 23 Temmuz 1919'da yaptığı açılış konuşmasında konu ile ilgili önemli açıklamalarda bulunmuştur. Konuşmasında Osmanlı uyruğunda olan Ermenilerin işgal güçlerinin de desteğiyle Türk ulusunun namusunu yaralayacak taşkınlıklar yaptığını, acıklı ve kanlı küstahça saldırılar yaptığını, yurdun bölünerek doğu illerinde "Ermenistan", Adana ve Kozan dolaylarında "Kilikya" adlarında devletler kurmak istediklerini açıklamıştır. Erivan Ermenistanı'nı da, 400.000 olduğunu ileri sürdükleri Osmanlı Ermenisi'ne dayanarak Nahçıvan'dan Oltu'ya değin bütün İslam halka baskı yapıp, toplu öldürme ve yağmalar ile göçe zorlayarak doğu illerimiz üzerindeki emellerine ulaşmaya çalıştığını ifade etti.²⁰³ Kongre Atatürk'ün bu uyarılarını dikkate almış ve aldığı kararlarda; ulusal sınırlar içinde bulunan vatan parçalarının bir bütün olduğu ve birbirinden ayrılamayacağı, Kuva-yi Milliyeyi etken ve ulusal iradeyi egemen kılmamanın temel ilke olarak kabul edildiği, Hıristiyan azınlıklara siyasal üstünlük ve toplumsal dengemizi bozacak ayrıcalıkların verilemeyeceği, Yabancı devletlerin güdümü ve koruyuculuğunun kabul olunamayacağı ilkeleri benimsenmiştir.²⁰⁴

Atatürk, İstanbul Hükümeti temsilcisi Salih Paşa ile Amasya'da yaptığı görüşmelerde de Ermeniler ve faaliyetleri konusu üzerinde ısrarla durmuştur. Erzurum Kongresinin maddeleri arasında yer alan "azınlıklara siyasi hakimiyet ve sosyal dengemizi bozacak nitelikte imtiyazlar verilmesinin kabul edilmeyeceği" konusunu Salih Paşa'ya iletmiştir.²⁰⁵ Bu konuda yapılacak en ufak bir fedakârlığın bağımsızlığımızı derinden zedeleyeceğini, bundan dolayı azınlıklara gereğinden fazla imtiyazın verilmesinin söz konusu olamayacağını vurgulamıştır.²⁰⁶ Amasya

²⁰³ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 1259 (Belge 38); **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Gen. Kur. Basımevi, Ankara, Ekim 1982 Sayı 82, Belge No: 1786.

²⁰⁴ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 89.

²⁰⁵ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 327.

²⁰⁶ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 347.

görüşmelerinin başladığı günlerde Ermeni Patriği Zaven Efendi, Neologos gazetesinde yayınladığı bir mektupla, son Millî Mücadele hareketinden dolayı Ermenilerin göç etmekte olduklarını açıkladı. Harbiye Nazırı Cemal Paşa da bu konuda Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndermiş ve "Millî Mücadele hareketinin çeşitli uygulamalarının bazı kötü niyetliler ve azınlıklar tarafından yanlış yorumlandığını" bildirmiştir. Atatürk bu iddialara 24 Ekim 1919'da verdiği cevabında; "İngilizler ile İngiliz Muhipleri Cemiyetinin, itilaf ve hürriyet nıgehbanlarının, Hıristiyan azınlıklarla işbirliği yaptıklarını, Anadolu'ya bir çok bozguncular göndererek millî teşkilatı bozmak istediklerini" belirtmiştir.²⁰⁷

Atatürk, Millî Mücadele'nin başlangıcını teşkil eden yıllarda Amasya görüşmeleri sırasında Özlük İşleri Müdürlüğü (Memurin Müdürlüğü) gibi önemli bir görevin, Ermeni asıllı birinin elinde bulunmasından dolayı İstanbul Hükümetini (Cemal Paşa) açık bir dille eleştirmiştir.²⁰⁸

Osmanlı Hükümeti ile Mustafa Kemal Paşa arasında azınlıklarla ilgili çeşitli yazışmalar olmuştur. Cemal Paşa, hükümetin barış görüşmelerine gideceğini ve yapılacak bir anlaşmanın iyi bir sonuca ulaşması için görüşmeler arifesinde Hıristiyan halka daha dikkatli olunması konusundaki 9 Aralık 1919 tarihli telgrafında şöyle demektedir;²⁰⁹ "...Anadolu'da bir katliama uğrayacakları endişesine düşen Hıristiyan halkın, bölük bölük işgal altında yerlere sığınmakta olduklarını etkili ve dikkat çekici bir şekilde söylüyorlar. Gerçi işgal edilmiş yerlere ve özellikle Adana dolaylarına gidenler, oralardaki Ermeni sayısını artırmak için gitmekte iseler de, bu gidış üzerine Anadolu'daki dirlik ve güvenliğin bozulduğu ileri sürülerek, hükümetçe yapılan yalanlamanın etkisi azaltılıyor..." Mustafa Kemal Paşa gönderilen bu telgrafa 11 Aralık 1919'da verdiği cevapta Anadolu'da dirlik ve güvenin kalmadığının doğru olmadığını hatta, Damat Ferit Paşa Hükümeti zamanında yaratılan güvensizliğin ulusal birliğin etkisiyle ortadan kaldırıldığını belirttikten sonra Özlük İşleri Müdürünün hâlâ Ermeni olmasını da eleştirmektedir.²¹⁰

Bu yazışmalar olurken Mustafa Kemal Paşa, Barış Hazırlık Komitesi üyesi Çürüksulu Mahmut Paşa'nın Bosfor (Bosphore) gazetesini yazarlarından birine verilen

²⁰⁷ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 351.

²⁰⁸ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 385.

²⁰⁹ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 407.

²¹⁰ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 409.

ve Tasvir-i Efkar Gazetesinde de yayınlanan demecinde sınırların belirlenmesinde Ermenilerin isteklerine göre bazı düzenlemeler yapılabileceği açıklamasına büyük tepki göstermiştir. 17 Kasım 1919 tarihinde, Çürüksulu Mahmut Paşa'ya yazdığı telgrafta; "Doğu Anadolu halkının pek haklı olarak, son derece üzgün ve kırgın olduğunu belirttikten sonra, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin kararları gereğince, milletin Ermenistan'a bir karış toprak terk etmeyeceğini ve hatta, eğer hükümet, böyle acı bir mecburiyete boyun eğerse, milletin kendi haklarını bizzat savunmaya kararlı olduğunu ve bunun bütün dünyaya ilan edilmiş bulunduğunu" yazdı. Bununla birlikte "bu millî azim ve kararın herkesten önce, Barış Hazırlıkları Komisyonu'nun sayın üyelerince bilinmesi" gereğini ifade ettikten sonra Ermenistan'a verilecek bir karış toprağın bile olmadığını vurgulamıştır.²¹¹

Atatürk Ermeniler konusundaki açıklamalarında hümanizm ve toleransı hep ön plana çıkarmıştır. Ermeni ve İtilaf Devletleri güçlerinin birlikte hareket ettiği ve Millî Mücadelenin son derece yoğun bir şekilde yaşandığı yıllarda bile azınlıklar ve Ermeniler konusunda oldukça dikkatli ve isabetli açıklamalarda bulunmuştur. Amerikalı bir gazetecinin 26 Şubat 1921 yılında yazılı olarak gönderdiği Ermeniler ile ilgili sorularına verdiği cevaplarda bunu açıkça görmekteyiz. Amerikalı gazetecinin; "Muharebe devam ettiği müddetçe hükümetinizin Anadolu'daki Rumlara ve Ermenilere karşı meslek-i hareketiniz nedir?" sorusuna; Müslim ve gayri Müslim Türk vatandaşları arasında hiçbir ayırım yapılmadığını belirttikten sonra Rum ve Ermenilerin düşmanla birlikte vatana hıyanette bulunmadıkları müddetçe endişe edecekleri bir hususun olmadığını açıkça söylemiştir.²¹² Atatürk 17 Ocak 1921 tarihinde United Telegraph muhabirinin Ermeniler hakkında sorduğu "Türk-Ermeni meselesinin halli hususundaki vaziyetiniz nedir? Bu hususta Amerika'nın ara buluculuğunu kabul buyuracak mısınız?" sorusuna; Ermenilerle aramızda milletlerin bizzat tayin-i mukadderat etmeleri esasına dayanan imzalanmış bir barış antlaşması olduğunu ve iki millet arasında dostane ilişkilerin olduğunu ifade etmiştir.²¹³ Yine Roma'da bulunan Papa XV. Bonoit'e 12 Mart 1921 tarihinde gönderdiği cevabi yazının Ermenilerle ilgili kısmında; Türkiye'de yaşayan Ermeni ve diğer

²¹¹ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 411.

²¹² Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, c.1, s. 259

²¹³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. III, s. 23.

Hıristiyanların her türlü taarruzdan uzak yaşamalarını sağlamayı en önemli vazife olarak telakki ettiklerini dile getirmiştir.²¹⁴

2. Misak-ı Millî Kararları Çerçevesinde Atatürk'ün Azınlıklar Politikası

Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa ve T.B.M.M, Türk milletinin bağımsızlığını tehlikeye düşürecek bir ayrıcalık yada imtiyazın azınlıklara verilememesini temel ilke olarak benimsemiştir. Meclis-i Mebusan'a yeni seçilen milletvekilleri Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa'nın fikir ve görüşleri hakkında bilgi almışlardı.²¹⁵ Bu ilkeler doğrultusunda milletvekilleri İstanbul'da toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde de toplu olarak bu görüşü kabul etmişlerdir.²¹⁶ Bu yüzden itilaf devletleri son Osmanlı Mebusan Meclisi'ni dağıtarak İstanbul'u resmen ve fiilen işgal etmişlerdir. Bu ilkeler Ankara'da kurulan yeni hükümet döneminde ve Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra da vazgeçilemez bir politika olmuştur. Bu doğrultuda Lozan'da ve sonrasında azınlıklar adına dayatılan hiçbir görüş kabul edilmemiştir.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Sivas'tan sonra daha güvenli ve İstanbul'la kolay irtibat sağlayabilecekleri Ankara'ya geçerek Misak-ı Millî programının ilk müsvettelerini kaleme almışlardır. Tespit edilen bu ilkeler Millî Mücadele hareketinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temel esaslarını oluşturmuştur. Bu ilkelerde azınlıklar konusunda öne çıkan başlıca görüş; "azınlıkların hukuku, civar ülkelerdeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan yararlanmaları şartı ile ülkedeki azınlıklara gerekli güvencelerin verilmesi" doğrultusunda olmuştur. Bu prensip yerinde ve tutarlıdır. Çünkü azınlıkların savunucuları azınlık haklarını ele alırken her zaman diğer ülkelerin içinde bulunan Türk ve Müslüman halkları hep göz ardı etmişler onların haklarından hiç bir zaman söz etmemişlerdir. Bu gerçekçi yaklaşım İstanbul hükümetleri tarafından da göz ardı edilmiş ve yabancıların imtiyazlarının genişletileceği yolunda açıklamalar yapmışlardır. Ali Rıza Paşa bu açıklamaların

²¹⁴ Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, s. 372.

²¹⁵ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 479.

²¹⁶ Atatürk, a.g.e., C.III, s. 483.

birinde eski yönetimi tekrar dirilterek, dünyaya yeni düzenlemeler yapacağına söz vermiştir. Azınlıklara büyük ölçüde yetki genişliği vereceğini, azınlık haklarını güvence altına almak için, nispi temsil kuralına başvuracağını, adalet maliye, bayındırlık ve güvenlik işlerinde, dahası, sivil yönetim işlerinde bile yabancılara yeterince denetleme yetkisi vereceğini açıklamıştır.²¹⁷ Ayrıca İstanbul'dan gelen 19 Şubat 1920 günlü yazıda "...Ermeni katliyle, Yunanlılar ve bütün İtilaf kuvvetlerine karşı olan tutumumuzun değiştirilmesi istenmiştir...." sözlerinin devamında Mustafa Kemal Paşa bu iddiaları şiddetle reddetmiş ve "...Kuşku edilmemek gerekir ki, Ermeni katliamı üzerine söylenen sözler gerçeğe uygun değildir. Tam tersine, Güney bölgelerinde yabancı kuvvetlerce silâhlendirilen Ermeniler, koruyucularından yüz bularak buldukları yerlerdeki Müslümanlara saldırmakta idiler. Öç alma düşüncesiyle her yerde acımaksızın öldürmeye yok etme yolunu tutmakta idiler. Maraş'taki o acıklı olay bu yüzden meydana gelmişti. Yabancı kuvvetlerle birleşen Ermeniler, top ve makineli tüfeklerle Maraş gibi eski bir Müslüman şehrini yerle bir etmişlerdi. Binlerce güçsüz ve günahsız ana ve çocukları yok etmişlerdi. Tarihte bir benzeri görülmemiş olan bu vahşeti yapan Ermenilerdi. Müslümanlar ancak namuslarını ve hayatlarını korumak kaygısıyla karşı koymuşlar ve savunmada bulunmuşlardı. Yirmi gün süren Maraş katliamında Müslümanlarla birlikte kentte kalan Amerikalıların, bu olay üzerine İstanbul'daki temsilciliklerine çektikleri tel. bu acıklı olayı yaratanları, yalanlanamaz bir biçimde belirlemekte idi.

Adana ili içindeki Müslümanlar, tepeden tırnağa kadar silâhlendirilen Ermenilerin süngü baskısı altında, her dakika ölüm tehlikesi ile karşı karşıya idiler. Canını ve bağımsızlığını korumaktan başka bir şey istemeyen Müslümanlara karşı uygulanan bu zulüm ve yok etme siyaseti, uygar insanlığa dikkatini, acıma duygularını çekecek nitelikte iken, olayların tam tersini ileri sürmek ve bundan vazgeçilmesini istemek gibi bir öneriye nasıl güvenilebilirdi?"²¹⁸ açıklamasını yapmıştır. Atatürk, aslında İtilaf Devletlerinin Ermeni katliamı iddialarının İstanbul'u işgal etmek için bir bahane olduğunu düşünüyordu. Bu konuda 16 Mart 1920 tarihinde Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi adına Ankara'dan bütün vali ve

²¹⁷Atatürk, a.g.e., C. I, s. 505

²¹⁸Atatürk, a.g.e., C. I, s. 511

mutasarrıflıklara çektiği telgrafta;²¹⁹ “Bu günlerde yurdumuzdaki Hıristiyan halka karşı göstereceğimiz insanca davranışın değeri pek büyük olduğu gibi; hiçbir yabancı hükümetin eylemli ya da görünüşte kalan yardımını görmeyen Hıristiyan halkın dirlik ve düzenlik içinde yaşamaları, soyumuzun yaratılışında bulunan uygarlık yeteneğine en kesin bir kanıt olacaktır. Yurt yararına aykırı çalışmaları görülenlerle dirlik ve düzenliği bozanlar için, hangi din ve soydan olduklarına bakılmayarak, yasa koşullarının eşitlik ve sertlikle uygulanmasını; buldukları yerlerde hükümet örgütüne bağlılık gösteren ve uyrukluk ödevlerini eksiksiz yapanların korunup esirgenmesini önemle diler ve bu dileğimizin bütün ilgililere tez elden bildirilmesini ve bütün ulusa uygun görülecek araçlarla duyurulmasını rica ederiz efendim.” demiştir.

Bu telgraftan da açıkça görüldüğü üzere Hıristiyan halka karşı baskı ve katliam yaptıkları konusunda Millî Mücadele hareketi suçlanmış olmasına rağmen İstanbul’un işgali gibi halkı galeyana getirebilecek ve çok büyük olayların yaşanmasına sebebiyet verecek bir durumda dahi Atatürk, halkı sükunete davet etmiş ve kanunlar önünde hangi din yada milliyete sahip olursa olsun herkese eşit muamele edilmesini istemiş olması Atatürk’ün azınlıklar ve Ermeniler konusundaki yaklaşımını ortaya koyması bakımından önemlidir.

İşgalciler bu açıklamalara rağmen yayınladıkları bildirimlerde işgalleri Osmanlı topraklarında bulunan Hıristiyan halkın güvenliği ve İtilaf devletleri ile müttefiklerinin askerî kuvvetleri aleyhinde yapılmakta olan sürekli hücumlara son vermek için bu işgali gerçekleştirdiklerini belirttiler.²²⁰

Millî Mücadele yürütülürken İstanbul’da bulunan Osmanlı Mebusan Meclisi dağıtılmış olduğundan Ankara’da olağanüstü yetkilere sahip bir meclis kurulması kararı alınmıştır. Yapılan seçimler sonrası Büyük Millet Meclisi’nin açılması ile birlikte azınlıklar ve Ermeniler ile ilgili olarak önemli bir gelişme yaşanmıştır. Ankara’da kurulan Millet Meclisi’nde azınlıklar seçimlere katılmamışlar, dolayısıyla da seçilmediği için millî nitelikli ilk meclis oluşmuştur.

3. T.B.M.M’nin Azınlık Politikası ve Ermeniler

T.B.M.M’nin azınlıklar konusundaki politikaları Mustafa Kemal Paşa’nın belirlediği temel görüşler üzerine inşa edildiği görülmektedir. Ancak meclis

²¹⁹ Atatürk, a.g.e., C. I, s. 553.

²²⁰ Atatürk, a.g.e., C. I, s. 555.

kurulduktan sonra azınlıklar konusundaki resmi ilk görüşler Londra Konferansı aşamasında belirgin bir hal almıştır. Konferans öncesi Türk bağımsızlığını ortadan kaldıracak olan Sevr Antlaşması'nı T.B.M.M kesin bir dille reddetmiş bulunmakta idi. Mevcut problemlerin görüşüleceği Londra Konferansı öncesi Bakanlar Kurulu Başkanı Fevzi Paşa, Sadrazam Tevfik Paşa'ya; konferanstan olumlu sonuç alınmasının B.M.M'ne bağlı olduğunu ifade emiş ve "Avrupalıların, Türkiye'de Hıristiyanların toplu olarak öldürülmekte olduğu propagandasının yapıldığına dikkat çekerek, bu iddiaların doğru olmadığını" Mustafa Kemal Paşa tarafından süratle yalanlaması tavsiyesinde bulunmuştur.

Bu gelişmeler yaşanırken Londra Konferansı'na İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza aracılığı ile B.M.M Hükümeti de davet edilmiştir.²²¹ Konferansta isteklerin kabul ettirilebilmesi için baskı kurmak amacıyla "halklar" konusu da gündeme getirilmiş ve "Ermeni yurdu" meselesi konuların başını çekmiştir. Ermenistan sınırının tespiti işi Milletler Cemiyetinin göndereceği bir komisyona bırakılmak istenmiştir.²²² Doğu sınırı ve Anadolu'da kurulması düşünülen Ermenistan konusunda Türk tarafı son derece kararlı ve tutarlı bir politika izlemiştir. Bekir Sami Bey Daily Telegraph muhabiri ile yaptığı bir röportajda; "Ermenistan için bir şey yapmaya hazır mısınız?" sorusuna verdiği cevabında "Türkiye'de Ermenistan bilmiyorum. Yalnız bir Ermenistan biliyorum o da Erivan'dır. Biz şimdi Ermenilerle barış yaptık. Onlar da bundan çok memnun görünüyor." diyerek bu konudaki tutumunu sergilemiştir.²²³

Konferansta İngiliz heyeti Türk heyetini sıkıştırmak için Kürt ve Doğu meselelerini ortaya atmıştır. İngiltere'nin bu yaklaşımına karşı A. Muhtar Bey, Türkiye'de herkesin birbirine rabt-ı mukadderat etmiş olduğunu, Kürt veya doğu meselesinin olmayıp yalnız bir Türkiye meselesi olduğunu hatırlattıktan sonra, Ermeni sınırları konusunda her hangi bir anlaşmazlığın bulunmadığını, Gümrü'de

²²¹ Atatürk, a.g.e., C. II, s. 771.

²²² Atatürk, a.g.e., C. II, s. 773.

²²³ Daily Telegraph'dan naklen *Peyam-ı Sabah*, Nr. 11236, 2 Mart 1921, s. 2; Nezaket Er. *Türk Basınında Londra Konferansı Tartışmaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1999, s. 195.

Ermenilerle yapılmış bir anlaşma olduğunu ve dolayısıyla Ermenistan konusu ile ilgili müzakere edilecek her hangi bir anlaşmazlık olmadığını ifade etmiştir.²²⁴

Tüm bu müzakere ve görüşmeler sonunda Ermenistan konusunda;²²⁵ “Türkiye’nin Osmanlı Ermenilerine Doğu sınırları içerisinde milli bir yurda sahip olma hakkını tanınması ve Milletler Cemiyeti tarafından tam bir hakkaniyet içinde Ermenistan’a devredilecek araziye mahallinde izlemeye gönderilecek komisyonun kararlarını tasdik etmek şartıyla, Ermenistan’ın mevcut durumunun kabul edileceği” kararı çıkmıştır. Alınan bu karara Türk tarafı henüz her hangi bir cevap vermemişken Yunanlılar I. İnönü’de aldıkları yenilginin intikamını almak için Anadolu’ya yeni bir saldırı düzenlemiştir. Böylece barış görüşmeleri sona ermiş ve büyük tartışmalara neden olan Londra Konferansı’ndan kesin bir netice alınamamıştır.²²⁶ I. İnönü Savaşı’nda başarılar kazanmaya başlayan Türk millî birlikleri ufak çekilmelere rağmen ilerleyişini sürdürmüş ve ulusal kurtuluş mücadelesi hedefine hızla ilerlemiştir. Bu ilerleyiş ve kazanılan başarılarla rağmen İtilaf Devletleri, Ermeniler konusundaki isteklerini her defasında yinelemişlerdir. Paris’te toplanan Konferans üyelerinin, 26 Mart 1922’de barış için ortaya koydukları ilkeleri kapsayan notada; Türkiye ve Yunanistan’da, azınlık haklarının korunmasına ve bu amaçla konulacak kuralların uygulanmasına Milletler Cemiyetinin de katılmasının sağlanması tavsiye edilirken, Doğu’da bir Ermeni yurdunun kurulması ve buna Milletler Cemiyetinin destek vermesi istenmiştir.²²⁷ Bundan sonraki notalarda da bu istekler yer almıştır. Ermeniler konusunda işgal devletlerinin bu denli ısrarlı olmasının nedeni, bölgedeki çıkarlarının ancak kendi uyduları durumundaki bir Ermeni Devleti tarafından korunabileceği düşüncesinden ileri gelmekteydi.

Millî Mücadele’nin başarıya ulaşmasından sonra Lozan’da da Ermeniler ve azınlıklar konusu büyük tartışmalara neden olmuştur. Nutuk’ta ve diğer açıklamalarında, Konferansta yaşanan azınlık tartışmalarını uzunca anlatan Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti’nin son dönemde azınlıklar konusundaki tutumunu son derece sert bir dille eleştirmiştir. Bu eleştirilerinden birinde;²²⁸ “Baylar, bilirsiniz ki

²²⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, C.IX, 10.03.1337 Tarihli Oturum, s. 66.

²²⁵ Er, a.g.e., s. 203.

²²⁶ Er, a.g.e., s. 214.

²²⁷ Atatürk, a.g.e, C.II, s. 869

²²⁸ Atatürk, a.g.e., C.II, s. 999-1030.

yeni Türk devletinden önceki Osmanlı Devleti “Eski Antlaşmalar” (Uhud-u Atika) adı altında bir takım kapitülasyonların tutsağı idi. Hıristiyan halkın bir çok hakları ve ayrıcalıkları vardır. Osmanlı devleti Osmanlı ülkesinde oturan yabancılara karşı yargı hakkını uygulayamazdı. Osmanlı vatandaşlarından aldığı vergiyi, yabancılardan alması engellenmiş bulunuyordu. Devletin varlığını kemiren ve kendi sınırları içinde yaşayan azınlıklarla ilgili tedbirler alması mümkün değildi... İşte bu gibi sebeplerden dolayı konferansta isteğimiz Türk milletinin varlığı, istiklâli ve hakimiyetinin tanınması idi...”²²⁹

Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta Sevr ve Lozan'ı karşılaştırarak Ermeniler ve azınlıklar konusunda elde edilen başarıyı anlatmıştır. Atatürk'ün ifadelerinde Ermenilere karşı olmadığını ancak onların temelsiz ve mesnetsiz isteklerine karşı olduğunu müşahede ediyoruz. Atatürk Ermenilerin ısrarla üzerinde durduğu konulardan biri olan tarihte var olduğunu iddia edilen Ermeni devleti konusunda da açıklamalarda bulunmuştur. Ermenilere ait olduğu iddia edilen Ermeni devletleri lehine açıklamalarda bulunan bir Alman valisine şunları söylemiştir; “... Tarihin bilmem hangi devrinde mevcut olduğunu iddia ettikleri (Ermeni devleti) ve bu mevcudiyeti ihya etmek için dünyayı aldatmaya çalışan Ermeniler lehine konuşmak fikri size nereden geliyor?...” Atatürk, konuşmasının ilerleyen safhalarında Alman valisine Türkiye topraklarında bir Ermeni hakkı olmasının söz konusu olamayacağını dile getirmektedir.²³⁰

Atatürk Özellikle nüfus yoğunluğu bakımından hiçbir zaman Anadolu şehirlerinde çoğunluğu sağlayamadıklarına dikkatleri çekerek bu istekleri şiddetle reddetmiştir. Aynı doğrultudaki istekleri arasında sadece % 4 gibi az bir nüfusa sahip oldukları Trabzon'u bile Ermenilerin “yurt” tabir ettikleri sınırlar içine almak istemelerini bir kâbus olarak nitelemiştir.²³¹

Atatürk Cumhuriyet kurulduktan sonra yurt genelinde gezilere çıkmış ve geçmişte olan olaylar konusunda açıklamalarda bulunmuştur. Özellikle Milli Mücadelenin yüce Türk milleti tarafından ne tür engeller aşılarak yapıldığını her fırsatta ifade etmiştir. Millî Mücadelenin İtilaf güçleri adı altında ülkemize yapılan

²²⁹ Atatürk, a.g.e., C.II, s. 935

²³⁰ Atatürk'ün Bütün Eserleri (ATABE), İstanbul, 2000, C. III, s. 17-77.

²³¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s 194.

emperyalist saldırıların yanında içerideki bazı ayrılıkçı gruplara karşı da yürütüldüğünü anlattıktan sonra bu mihrakların Türk milleti içinde nasıl geliştiğini ve zenginleştiğini de anlatmıştır. Özellikle Ermenilerin etkin bir şekilde faaliyet gösterdikleri Adana'ya 16 Mart 1923 tarihinde yaptığı gezisinde esnafa şu çarpıcı açıklamaları yapmıştır;²³² "...Onların (Osmanlıların) nazarında sanatkârların gayrimüslimden olması tercih edilirdi. Onlar sanattaki hayat membalarını başka milletlerin elinde bulundurmanın zararlarını göremiyorlardı. Asil milletimiz sanattan mahrumdu. Sanatkârlar azdı. Mevcut olanlar da icap eden derecede sanatta mahir değildi. Arkadaşımız beyanatında demişlerdi ki, Adana'mızı idaresi altına alan diğer unsurlar, şunlar, bunlar, Ermeniler sanat ocaklarımızı işgal etmişler ve bu memleketin sahibi gibi bir vaziyet almışlardır. Şüphesiz haksızlık ve küstahlığın bundan fazlası olamaz. Ermenilerin bu feyizli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleketiniz sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türk'tü, o halde Türk'tür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır. Gerçi bu güzel memleket eski asırlardan beri çok kere ecnebi istilalarına maruz kalmıştı. Aslında Türk ve Turanî olan bu ülkeleri İraniler zaptetmişlerdi. Sonra bu İraniler'i mağlup eden İskender'in eline düşmüştü. Onun ölümüyle memleket taksim edildiği vakit Adana kıta'sı da Silifkelilerde kalmıştı. Bir aralık buraya Mısırlılar yerleşmiş, sonra Romalılar istila etmiş, sonra Şarkî Roma yani Bizanslılar eline geçmiş. daha sonra Araplar gelip Bizanslıları kovmuşlar; en nihayet Asya'nın göbeğinden tamamen kaynaşan Türkler soyundan ırkdaşlar buraya gelerek memleketi asil ve geçmişteki hayatına iade ettiler. Memleket en nihayet yine sahibi aslilerinin elinde kaldı. Ermeniler vesairenin burada hiçbir hakkı yoktur..."

Atatürk, Ermeni halkına karşı tutumunu izah ederken şunu ön plana çıkarmıştır; Ermeni halkı eğer Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan tüm milletle yek vücut olur ve kader birliği ederse her türlü fenalıklardan korunacağını ve tamamen mesut ve müreffeh bir hayata mazhar olacaklarının kabul edilmiş bir esas olduğunu söylemiştir. Ermenilerin mütareke yıllarında Anadolu'da Müslümanlara karşı yaptıkları tecavüzlere rağmen onlara iyi davranılması konusunda gerekli emirlerin verildiğini açıklamıştır. Ancak çeşitli bahanelerle Anadolu topraklarından yurt talebi ile bölücü bir yaklaşım içinde oldukları taktirde de devletin çeşitli önlemler alacağını vurgulamıştır. Bu konu ile ilgili olarak, 12 Mart 1921 tarihinde Roma'da Papa XV. Benoit'in Hıristiyanların baskı altında olduklarını ifade eden mektubuna Atatürk, şu cevabı vermiştir;²³³ "...Anadolu'da sâkin Ermenilerin ve Rumların hükümet ve emirlerine milli işlere muhalefetleri vuku bulmadıkça her türlü tecavüzden masum ve tamamen mesut ve müreffeh bir hayata mazhariyetleri öteden beri kabul edilmiş bir esas idi. Kilikya ve havalisinde ve şark

²³² Atatürk'ün Söylév ve Demeçleri, C. II, s 130.

²³³ Atatürk'ün TBMM'yi Açış Konuşmaları, Ankara, TBMM Yayını, 1987, s. 372.

hududumuz haricindeki resmi ve gayri resmi Ermeni kuvvetlerinin dindaş ve ırkdaşlarımıza karşı vuku bulan tecavüzâtı cinayetkaraneleri karşısında dahi memleketimizde yaşayan sâkin Hristiyanların her türlü taarruzdan masuniyetlerini temin eylemeyi pek mühim bir vazife-i medeniye telakki eyledik ve Anadolu'nun alemleri harici ile temasının kesik olduğu bugünlerde menafî aliye-i vataniyeyi istihdaf eyleyen tedabir meyânında Hristiyan ahalinin muhafazai selameti lüzumunu bütün makamata bildirdik.” demiştir.

Ermeni meselesi ortaya çıktığından beri Osmanlı Devleti içinde bir problem olarak varlığını sürdürmüş hatta diğer devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasında bir araç olarak kullanılmıştır. Türk halkına yaptıkları isyanlarla ve katliamlarla çok zor anlar yaşatmışlardır. Ancak Atatürk ve arkadaşlarının ortaya koyduğu ulusal Kurtuluş Savaşı sonrasında geçmişte oluşan yaralar en kısa sürede sarılmaya başlanmıştır. Yaşanan olaylar bir kenara bırakılarak herkesi içine alacak bir millet anlayışı ile problemlerin çözümüne gidilmiştir.

Atatürk Ermeni meselesinin Ermenistan ile yapılan anlaşmalarla gerektiği gibi çözüldüğünü düşünmekteydi. T.B.M.M Hükümeti ile Erivan Ermenistanı arasında Gümrü Antlaşması imzalanmış ve doğuda Ermenistan sınırlarımız çizilmiştir. Ermeni meselesi kendine hatırlatılan Atatürk, 01 Mart 1922 Meclis Üçüncü Yasama Yılına Açış Konuşması'nda Ermeni konusunu açıklığa kavuşturmuştur. Atatürk şöyle izah etmiş ve bu meseleye noktayı koyan şu açıklamayı yapmıştır; “Ermeni sorunu denilen ve Ermeni milletinin gerçek olmayan isteklerinden çok, dünya kapitalistlerinin ekonomik yararlarına göre çözülmek istenilen sorun, Kars Antlaşması ile, en doğru şekilde çözüme ulaştırılmış oldu. (Alkışlar) Yüzyıllardan beri dostluk içinde yaşayan iki çalışkan halkın iyi ilişkileri memnuniyetle yeniden kuruldu.... Kars Antlaşması hükümlerine göre, antlaşmayı yapan taraflar arasında ticarî ve ekonomik ilişkilerin kurulması ve bir konsolosluk antlaşmasının imzalanması için, Tiflis'e bir kurul gönderdik. Bu kurul halen Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin delegeleri ile görüşme yapmaktadır. Tarafların yararına uygun kararlar kabul edilerek, görüşmelerin yakında iyi bir şekilde sona ereceğini ümit etmekteyim.” Atatürk bu ifadeleriyle aslında Ermenilerin dış ülkeler tarafından çeşitli çıkarları doğrultusunda kullanıldıklarını ve iki milletin birlikte çalışarak bu oyunları ortadan kaldıracaklarını anlatmıştır. Yine Nutuk'ta Gümrü ve Kars Anlaşmalarına değinerek Ermenistan sınırının nasıl netlik kazandığını şöyle anlatmıştır; “Efendiler, Gümrü Antlaşması. Milli Hükümet'in yaptığı ilk antlaşmadır. Bu antlaşma ile, düşmanlarımızın hayallerinde ta Harşit vadisine kadar uzanan Türk ülkelerini kendisine bağışlamış oldukları Ermenistan, Osmanlı Devleti'nin 1877 seferiyle kaybetmiş olduğu yerleri, bize, Milli Hükümet'e terk ederek aradan çıkarılmıştır. Doğudaki

durumlarda önemli değişiklikler olması yüzünden, bu antlaşma yerine, daha sonra yapılan 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşmaları geçerli olmuştur.” Yine Türk-Ermeni sınırının ne şekilde oluştuğunu anlatan bir diğer açıklamayı da 13 Ağustos 1924 Meclis İkinci Dönem Birinci Yasama Yılıni Açış konuşmasında değinmiştir. Bu konuşmasında da;²³⁴ “Efendiler, Doğuda Trabzon’u, güneyde Adana’yı içine alacak büyük Ermenistan’dan eser kalmamıştır. Ermeniler, gerçek sınırları içinde bırakılmıştır. 1877 seferinde Türk vatanından zorla ayrılan Kars, Ardahan, Artvin yeniden sancağımız altına alınmıştır. (Alkışlar) Kuzey Karadeniz’in en güzel ve en zengin sahilleri üzerinde kurulmak istenen Pontus Hükümeti, taraftarları ile birlikte tümüyle ortadan kaldırıldı. (Alkışlar) Güneyde etki alanlarına ayırarak ülkemizi parçalamak ümitleri kesin olarak kırılmış ve ulusun kararlığı ve kahramanlığı karşısında, Türkiye’yi parçalamanın hayal olduğu kabul ettirilmiştir.”

Atatürk’ün açıklamalarında olduğu gibi gerçekten de Ermeni meselesi Kars Antlaşması ile çözüm yoluna girmiş ve Lozan Antlaşması ile de iki toplum birlikte yaşayan tek millet haline gelmiştir. Tebaadan vatandaşığa geçen Ermeniler kanunlar önünde her Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı gibi eşit ve bu ülkenin ve vatanın gelişmesi için çalışmaya başlamışlardır.²³⁵ Atatürk, daha Lozan Antlaşması görüşmeleri devam ederken gerek Ermeniler gerekse diğer azınlıklara güven telkin eden beyanlar vermiştir. 2 Şubat 1923 günü İzmir’de halka hitaben yaptığı konuşmasında, ülkede bulunan gayrimüslimlerin, tam sadakatle bu milletle içinde yaşamaya karar verirlerse hiç bir vakit Türk milleti tarafından kötü muameleye maruz kalmayacakları gibi, insaniyetin getirdiği bütün hakların kendilerine tatbik edileceğini açıkça söylemiştir.²³⁶

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte büyük bir kalkınma sürecine giren Türkiye Cumhuriyeti’nde sosyal sorunlar da çözülmeye başlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Ermenilerle Türk toplumu arasındaki ilişkiler de masaya yatırılmıştır. Atatürk azınlıklar hakkındaki çözüm yollarını ve bu konudaki görüşlerini şu şekilde ortaya koymuştur;²³⁷ “Bugün içimizde bulunan Hristiyan, Musevi vatandaşlar mukadderat ve talihlerini Türk milletine vicdani arzularıyla bağladıktan sonra kendilerine yan gözle yabancı nazarı ile bakmak

²³⁴ Atatürk’ün TBMM’yi Açış Konuşmaları, s. 127.

²³⁵ Atatürk’ün TBMM’yi Açış Konuşmaları, s. 65-90; Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 236-259.

²³⁶ Rifat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri 1923-1945-Bir Türkleştirme Serüveni, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 39-40

²³⁷ Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri, (Der. Utkan Kocatürk), Ankara, 1983, s. 174; Öke, a.g.e., s. 186.

medeni Türk milletinin asil ahlakından beklenebilir mi?" Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Atatürk'ün, Ermenilerle geçmişte yaşanan olumsuz olayları bir kenara bıraktığını ve hedeflediği millet kavramı içinde onlara da yer verdiğini görmekteyiz.

Bu anlamda Türk Milleti, Türkiye'de oturan ve kendilerini bu ülkeye bağlı hisseden insanları ifade eder. Milliyetçilik ideal ve mukadderat birliği yapan aynı milletin üyesi olduğunu hissettiren bir olgudur. Çağdaş Atatürk milliyetçiliği, ırk, dil, din, söz konusu edilmeden, vatanın bütünlüğü içinde sınıfsız ve hür halkımızın bir arada yaşama inanç ve azmidir.²³⁸ Bu anlayışı benimseyen Atatürk bir ülkede Rum, Ermeni, Kürt, Çerkez ve Türk ayırımından ziyade tek millet olma yolunda ilerlemenin temelini tarih, kültür ve birlikte hareket eden toplumların oluşturmasına bağlamıştır. Atatürk rasizmi (ırkçılığı) benimsememiştir. Üstün ırk nazariyesini telkin etmekten sürekli çekinmiştir. O, her millete değer vermiş ve onları hürmete layık addetmiştir. Ancak kendi mensubu olduğu milletin de hakiki değerleriyle tanınmasını hedef tutmuştur.²³⁹ Atatürk şahıslara ait başarıların, aslında o kişinin içinde yaşadığı topluma ait olduğunu ifade etmektedir. "İnsanlar, dünya yüzünde insan sıfatını aldıkları, tarihten önceki zamandan bu güne kadar, yalnız yaşayamayan ve behemehal içtimai yaşamak nasibi tabiiinde yaratılmış olduklarını bilmelidirler. İşte bu itibarla hepimiz söyleriz, hepimiz şerefleniriz, hepimiz bu şerefi kendimize atfederiz; fakat hakikat şudur ki her ferdî şeref ve haysiyet ve kahramanlık hiç bir ferdin değildir. Bütün bu fertlerden mürekkep olan içtimai heyetindir."²⁴⁰ Biz de birlikte yaşadığımız azınlıkların elde ettiği başarıları kendi başarılarımız olarak algılamalı ve bu başarılarla sahip çıkmalıyız.

Atatürk, Cumhuriyet sonrasında Ermeniler ile ilişkilerini bu prensipler üzerine oturtmuş ve herkese eşit uzaklıkta durmuştur. Kendi ulusal kimliğini bir tarafa bırakmayarak yeni kurulan Türk devletinin esas unsuru Türklere gereken değeri vermiştir. Bununla birlikte diğer unsurları da Türk milleti içinde hak ettikleri yere oturtmuştur.

Türkiye Cumhuriyetinin ilk kuruluşundan itibaren ülkenin kalkınması, muasır medeniyetler seviyesine çıkabilmesi için Ermenilerin de Türk milleti ile hareket edebilmesi için gerekli şartlar sağlanmıştır. Bu yaklaşımın en güzel örneklerini

²³⁸ Necat Tüzün, *Atatürk Milliyetçiliği*, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları, 1987, s. 5-9-11.

²³⁹ A. Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971, s. 112.

²⁴⁰ İnan, a.g.e., s. 53.

Atatürk'ün yaşamında da görmek mümkündür. Atatürk hayatı boyunca pek çok Ermeni ile dostluk seviyesine varan ilişkiler kurmuştur. Bunlardan biri Karabet Kaçar'dır. Karabet, 1915 yılında askerdir ve Bahriye nazırı ve Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın yanında yaverdir. Paşa ile birlikte Filistin Suriye Lübnan Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Belçika'ya gitmiştir. Bahriye Nazırı Rauf Bey'in yanında da bir süre bulunmuştur. Askerliği bitince daha önce de çalıştığı Tokatlıyan Otelinde işe başlayan Karabet, İstanbul işgali sırasında Tokatlıyan'da işgal subaylarının oturduğu masaya bakar ve "garip kaldık paşam" diye konuşur. Atatürk; "Merak etme garip kalmazsın. Bunlar da gidecek" demiştir. İstanbul'un kurtuluşundan sonra Atatürk maiyeti ile Tokatlıyan'a tekrar geldiğinde Karabet'e: "Söyle bakalım, ben sana onlar gidecek demedim mi?" demiştir. Karabet Usta hizmet verdiği kişileri sıralarken Atatürk'ü en ön sıraya koymaktadır. Atatürk'ten "Karabet geliyoruz yer hazırla" talimatını alınca çocuklar gibi sevinirdi.²⁴¹ Atatürk'ün hayatında Ermenilerle Atatürk'ün ilişkileri ile ilgili olarak buna benzer bizlere ulaşabilmiş onlarca hatıra vardır... Ermenilerle ilgili olarak bir diğer olay Millî Mücadele yıllarında yaşanmıştır. Savaş esnasında Yunan askeri kıyafetleri ile yakalanan bir grup Ermeni Atatürk'ün karşısına çıkarıldığında, Ermeniler; "Bizi Yunanlılar zorladı" savunmaları üzerine onları affetmiştir. Olay sonrasında yurt dışına yerleşmeyi tercih eden bu Ermeniler İstanbul'dan ayrılırken rıhtımda; "Yaşasın Mustafa Kemal" diye bağırıyorlardı.²⁴²

Atatürk Ermeniler dahil olmak üzere tüm azınlıklar hakkında ülkedeki birlik ve beraberliğin sağlanması için olumlu bir tutum sergilemiştir. Atatürk'ün bu tutumu Batılı ülkelerin de dikkatini çekmiştir. Konu ile ilgili olarak Atatürk'le mülakat yapan bir Batılı gazeteci şu soruyu yöneltmiştir; "Ekselans. Ermenilerin bunca zulümden sonra, onlara hâlâ normal bir vatandaş olarak bakmanız, cidden taktire şayan ve ibret verici bir davranıştır. Bu asil jestiniz karşısında, saygı duymamak elde değildir." Bu ifadeye karşı Atatürk anlamlı bir cevap verir; "Hayır yanılıyorsunuz. Türk milleti Müslim gayrimüslim bir bütündür. Binaenaleyh, milletimizin bir nüvesini teşkil eden Ermeni vatandaşlarımız da bizim evlatlarımızdır. Bir baba evlatlarını cezalandırır da sever

²⁴¹ Hiçyılmaz, a.g.e., s. 124-125

²⁴² Öke, a.g.e., s. 198-199.

de. Müslüman, Hıristiyan ve Musevi, hangi dinin salikleri olurlarsa olsunlar Türk bütünlüğünün birer parçasıdır.”²⁴³

Nutukta ve Atatürk'ün fikir ve görüşlerinin yer aldığı eserlerde Ermeniler hakkında bir hayli malzemenin olduğu görülmektedir. Buradan da anlaşıldığına göre Atatürk azınlıklar ve Ermenilere özel bir yer vermiştir. Ona göre Azınlık hakları değerlendirilirken en başta esas unsur olan Türk milletinin bağımsızlığı sağlanmalıydı. Ondan sonra azınlıklara verilecek haklar dış Türklere verilecek haklarla paralellik göstermeliydi. Bu politikayı benimseyen Atatürk, Dış Türkleri Türkiye’de bulunan azınlıklar için bir teminat olarak görmüştür.²⁴⁴

Atatürk'ün askerî dehasının yanında mükemmel bir stratejist ve siyaset adamı olduğu göz önünde bulundurulursa onun Ermeni meselesine yaklaşımları bize büyük ölçüde yol gösterecektir. Ortada olan bir şey var ki Atatürk'ün Ermeniler hakkındaki düşünceleri hep objektif olmuştur. Yapılan hataları olduğu gibi ifade etmiştir. Konunun başından beri Nutuk ve diğer kaynaklardan aldığımız ve bizzat kendine ait ifadeler bunu göstermektedir. Bununla birlikte tek millet olma yolunda azınlıklara da yer vermiş ve Türk milleti ile birlikte dirlik ve düzen içinde yaşamaları için gereken her türlü kolaylığı sağlamıştır. Geçmişte yaşanan olumsuz olaylardan dolayı da azınlıklara karşı temkini elden bırakmamıştır. Yeri geldiğinde azınlıklar konusunda uyarılarda bulunmayı ihmal etmemiştir. Azınlıkların dış tesirlere açık olduğu gerçeğini unutmamış ve bu konuda zaman zaman açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalarından birinde;²⁴⁵ “Çocuklarımız ve gençlerimiz yetiştirilirken, onlara bilhassa varlığı ile, hakkı ile, birliği ile çelişen bütün yabancı unsurlar ile mücadele lüzumu ve millî düşünceleri, tam bir imanla, her mukâbil fikre karşı şiddetle ve fedakârâne müdafaa mecburiyeti aşılmalıdır.”

Atatürk, azınlıklarla olan ilişkileri, diğer devletlerde yaşayan Türk ve Müslüman azınlıkla mütekabiliyet prensibine göre düzenlemiştir. Onun bu tutumu en iyi şekilde Lozan Antlaşması’nda görülmektedir. Bu esas haddi zatında günümüz politikalarının oluşturulmasında da yetkililere ölçü olacaktır.

²⁴³ Dabeğyan, a.g.e., s. 288.

²⁴⁴ Suat Akgül, “Nutukta Azınlıklar Meselesi ve Atatürk'ün Azınlıklar Hakkındaki Görüşler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.X, Temmuz 1994, Sayı 29, s. 458.

²⁴⁵ **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, C. III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981, s. 17.

E. ATATÜRK'E ERMENİLERCE SUİKAST GİRİŞİMİ VE TÜRKİYE ERMENİLERİNİN TEPKİLERİ

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine bakıldığında, padişahlara ve önemli devlet adamlarına yapılan suikastlar dikkatleri çekmektedir. Suikast girişimleri derinlemesine incelendiğinde, farklı din ve milliyete sahip olan kişilerin, özgürlük mücadelesi adı altında yaptığı terörist faaliyetler oldukları anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti zamanında, özgürlük mücadelesi adı altında suikastlara başvuranlar arasında Ermeniler başı çekmektedir. Ermenilerin giriştiği suikast olaylarından, ilki ve büyüklüğü itibariyle en önemlilerinden biri II. Abdülhamit'e yapılan suikast girişimidir. 21 Temmuz 1905'te Cuma namazı çıkışında II. Abdülhamit'e Yıldız'da bombalı suikast girişimi düzenlenmiştir. Bu girişim, Ermeni silâhli terör metodolojisinin ilk örneği olmasıyla da ayrıca önemlidir.²⁴⁶ Ermenilerin suikast girişimleri II. Abdülhamitle kalmamış, diğer Osmanlı devlet adamlarına da ilerleyen tarihlerde artarak devam etmiştir. 15 Mart 1921'de Talat Paşa Berlin'de, 6 Aralık 1921'de Said Halim Paşa Roma'da, 22 Temmuz 1922'de Cemal Paşa Tiflis'te Ermenilerce öldürülmüşlerdir.

Ermeni teröristler, son dönem Osmanlı siyaset ve devlet adamlarına suikastlar yaptıkları gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü başta olmak üzere pek çok önde gelen devlet adamına suikast girişimlerinde bulunmuşlardır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk İstihbaratı, Paris ve İstanbul gibi merkezlerde faaliyet yürüten Ermeni komitelerinin işbirliği yaptığı devletler ve hazırlıklar konusunda pek çok çalışma yapmıştır. Teröristlerde bulunan listeler ele geçirilmiş ve bu listelerde İttihat ve Terakki liderlerinin yanı sıra Mustafa Kemal Paşa'nın da ismi yer almıştır.²⁴⁷ İsmet Paşa da 14 Kasım 1922 Salı günü bizzat tuttuğu notlarda, Lozan Konferansı'nın başlamasına çok kısa bir süre kaldığı bir sırada Ermenilerin suikast için hazırlıklar yapmış olduklarını günlüğüne

²⁴⁶ (Çevrimiçi) <http://www.Ermenisorunu.gen.tr/turkce/teror/index.Html>, 23. 9. 2004.

²⁴⁷ Karabekir, a.g.e., s. 974-975.

kaydetmiştir.²⁴⁸ Suikast girişimleri ve yakalananlar hakkında bazı bilgiler devletin arşiv belgelerine girdiği gibi gazeteler de bu konuda çeşitli haber yer almıştır.²⁴⁹

Atatürk'e karşı düzenlenmek istenen suikast girişimlerinin hemen hepsinde Ermeni komitacıları ya kendi başlarına veya başkalarıyla ortak olarak işin içinde olmuşlardır. Büyük çoğunluğu yurt dışı kaynaklı olan suikast planları kimi zaman Ermeniler tarafından planlanmış, kimi zaman da Ermeniler tetikçi olarak kullanılmıştır. Anadolu'da meydana gelen terör olaylarının, Atatürk ve yakın arkadaşlarına yapılmak istenen suikastların direkt veya lojistik desteğinin Ermenilerce yapıldığını yine kendisi de bir Ermeni olan Nikola B. Schahgaldian, 1983 yılında The Armenian Review dergisinde yayınladığı makalesinde söz etmiştir.²⁵⁰

1. Atatürk'e Karşı Yapılmak İstenen Suikast Girişimleri

Atatürk'e karşı yalnız 1924-1927 yılları arasında altı suikast girişimi olurken sadece 1926 yılında üç suikast hazırlanmıştır.²⁵¹ Ermeni komitalarının Atatürk'e ve yakın arkadaşlarına suikast düzenlemelerinin nedenlerinin izahı ise oldukça basittir. Komitalar geçmişten bu yana gerçekleştirmeyi düşündükleri planlarını ancak kurtarıcı ve toplayıcı özelliği olan Atatürk'ü ortadan kaldırarak ülkede bir kaos ortaya çıkarmak suretiyle gerçekleştirebileceklerdi.

Suikast planlarındaki amaç başta Atatürk, İsmet İnönü, Tevfik Rüştü, Mareşal Fevzi Paşa gibi ülkenin önde gelenlerin ortadan kaldırılması kararı alınmıştı. Bu karar Heran(?) Papazyan, Toros Basmacıyan ve iki gözünü bir bomba imalathanesindeki infilakta kaybeden Artin Topcıyan gibi komite liderleri tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Atatürk'e suikast maksadı ile pek çok kereler Ermeniler kendi aralarında toplantılar yaparak bu konuda planlar hazırlamış ve hemen akabinde faaliyete geçmişlerdir. Bu tür faaliyetler özellikle Suriye bölgesinde daha yoğun olarak görülmüştür. Çünkü bu bölgede gerek müstakil olarak Ermenilere bağlı

²⁴⁸ İnönü, a.g.e., s. 45.

²⁴⁹ Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 61.

²⁵⁰ Cezmi Yurtsever, "Ermeni Probleminin Analizi, Tarih ve Fiyaskolar ve Maraş Gerçeği", **Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu**, Ankara, 1987, s. 88.

²⁵¹ Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 73.

gerekse dolaylı yollardan ilişki içinde buldukları pek çok terörist grup bulunmaktaydı. Bunlardan Türkiye aleyhine çalışan bazıları şöyle sıralanabilir: Kürtlerin Hoybun, Ermenilerin Taşnak, Çerkezlerin Çerkez Teavün Cemiyeti veya Çerkez Cemiyet-i Edebiyesi isimleri ile müteşekkil cemiyetlerle beraber Türkiye'den firar eden kanun kaçakları da Suriye topraklarında Türkiye aleyhinde faaliyet gösteriyorlardı.²⁵²

Eldeki bilgilere göre Atatürk'e karşı Ermenilerce yapılması planlanan ilk suikast girişimi 1924 yılında olmuştur. Söz konusu suikastçıların elebaşı Artin Karabet'tir. Bu girişim İçişleri ve Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde de yer almıştır. Çete 1924 yılının Aralık ayında ortaya çıkartılarak her hangi bir girişimde bulunamadan çöktürülmüştür. Söz konusu suikast çetesi, 4 Türk, 1 Kürt, 2 Laz ve elebaşının da dahil olduğu 3 Ermeni'den müteşekkildi. Çete üyeleri Berlin'de bulunan "İntikam Kulübü" tarafından görevlendirilmişti. Üyelerin çoğu Galata civarında ikamet etmekte idiler. Elebaşları Artin Karabet, Berlin'den Romanya'ya hareket etmiş ve diğerleri ile muharebe sağlamak amacı ile Romanya'ya daha sonra da Köstence'ye geçmiştir. 10 gün boyunca buradan İstanbul ve İzmir'de bulunan yandaşlarına talimatlar verip, gerektiği takdirde İstanbul'a İtalya pasaportu ile giriş yapacaklardı. 35 yaşlarında, aslen Harput'un köylerinden biri olan Ermeni Artin Karabet'in fizyolojisi esmer siyah gözlü, kara saçlı ve bıyıklı idi. Ayrıca, sol elinin küçük parmağı da yoktu.²⁵³

Artin Karabet ve suikast çetesi hakkında İçişlerinin Dışişleri'ne yazdığı "gizli" ibareli yazıda şu hususlar dile getirilmiştir;²⁵⁴ "İstanbul'da teessüs etmiş olan şebeke dört Türk, bir Kürt, iki Laz, üç Ermeni'den ibarettir. Berlin'den 8 Teşrinisani 1924 tarihinde İntikam Kulübü tarafından gönderilen Kürt Ermenilerinden Artin Karabet Romanya'ya hareket etmiştir. Ondan olabilecekleri talimat mucibince icray-ı faaliyete geçeceklerdir. Artin Karabet Romanya'da on gün kalacaktır. Dersaadet'teki ve İzmir'deki şebekelere talimat verip icap ederse Dersaadet'e İtalyan pasaportu ile geçecektir. Artin Karabet uzunca boylu, esmerce, siyah gözlü, kara saçlı, siyah bıyıklı, sol elinin küçük parmağı yoktur. Kendisi otuz beş yaşlarındadır. İtalyan pasaportu ile Romanya'da bulunmaktadır. Dersaadet'le muhabere etmek üzere şimdilik Köstence'dedir. Karabet Artin asil olarak Harput'un köylerindedir. İzmir'de üzüm ticareti ile işigal eden ve İtalya tebaasından Dimitri Yani

²⁵² "Suikast Davası ve Ermeniler-Cemiyetlerin İç Yüzü". *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1936, No: 4216, s. 7.

²⁵³ Şimşir, a.g.e., I. Kitap, s. 61.

²⁵⁴ DBA-Müt. 18/70: T. C. Dahiliye Vekaletinden Hariciye Vekaletine yazı, 17/8 Kanunuevvel 340 (1924), No: 21716/6340, mahremdir'den nakleden Şimşir, a.g.e., I. Kitap, s. 61.

veyahut Atatnas Görgü namındaki şahıs... Trieste'den İzmir'e gelmiştir. Artin Karabet'in hemşirezadesidir. Artin Karabet Dersaadet'e İtalyan pasaportuyla gelecektir... Suikast şebekesi yukarıda arz etmiş olduğum veçhile dört Türk, bir Kürt, iki Laz, üç Ermeni'dir. Bunlar Galata'da sakin ve kendileri gayet fakirdirler... Aldığım malumat üzerine bu ay zarfında mutlaka faaliyete başlayacaklardır..."

Atatürk'e Ermeniler tarafından yapılması planlanan suikast girişimleri daha önce de belirtildiği üzere büyük ölçüde yurt dışı kaynaklıdır. Bu girişimlerden bir diğeri 1925 yılında ortaya çıkarılmıştır. 1925 yılı Nisan ayında Atatürk ve yakın arkadaşlarına suikast yapmak üzere, Yunanistan'daki Ermeni komitelerine üye olan²⁵⁵ Manok Manokyan'ın ele başı olduğu 3 kişilik çete, güvenlik güçlerinin çalışmaları neticesinde çökertilmiştir. Bu üç kişilik çete üyelerinden Manok Manokyan Selanik ve Trakya üzerinden Ankara'ya gitmeyi planlarken, diğer iki kişi de İskenderun yolu ile Anadolu'ya gideceklerdi. Manokyan'ın trende yolculuk yaparken sergilediği tavır ve sarf ettiği sözlerden şüphelenen Musa adındaki vatandaş güvenlik güçlerine durumu bildirmesi ile olay ortaya çıkarılmıştır.

Musa isimdeki vatandaş, Manokyan ile yaptığı konuşmalarda Türkiye'ye geliş nedeni, orada kimlerin yanında kalacağı gibi sorularına tutarsız cevaplar vermesi üzerine İstanbul'a gelir gelmez polise durumu anlatmıştır. Polis derhal harekete geçerek Manokyan'ı takibe almış ve kimlerle temasa geçmek üzere Türkiye'ye geldiğini tespitte çalışmıştır. Gerçekten de şüpheli tavırlar sergileyen Manokyan, Haydarpaşa Tren Garına giderek orada kısa bir araştırmadan sonra Galata'da bulunan bir otele yerleşmiştir. Ertesi gün tekrar Haydarpaşa'ya giderek hareket etmekte olan bir trenin uğurlayıcılar arasında yine bir şeyler araştırmış ve tekrar oteline dönmüştür. Öbür gün otelden ayrılırken hesabını kapatan ancak "akşam geri döneceğimi..." söyleyen ve oteline geri dönmeyen Manokyan, banliyö treni ile Pendik'e gitmiştir. Bir Pazar günü olduğu için oldukça kalabalık olan istasyonda sivil memurların onca araştırmasına rağmen gözden kaybolmayı başarmıştır. Ortadan kaybolması üzerine Manokyan, Haydarpaşa ve diğer istasyonlarda aranmaya devam edilmiş ve Galata gibi yerler de gözetim altında tutulmaya başlanmıştır. Tüm yurda eşkali duyurulan Manokyan Eskişehir'de yakalanmıştır.

---

²⁵⁵ Öke, a.g.e., s. 241.

Eskişehir’de yapılan ilk sorgusunda; Adana’dan gelecek iki arkadaşını beklediğini, onlarla beraber iş arayacaklarını veya çeşitli alışverişler yaparak maiyetlerini temin edeceklerini söylemiştir. Bu ifadesine rağmen şüpheli tavırlar sergilemeye devam etmesi üzerine, güvenlik güçleri tarafından Ankara İstiklâl Mahkemesine sevk edilmiştir. Mahkeme karşısına çıktıktan sonra eski ifadesini değiştirerek Adana’dan gelecek arkadaşları ile Mustafa Kemal Atatürk’ü öldüreceğini ifade etmiştir. İfadesinde; Yunanistan’dan, Pire’den Ermeni komitacıları tarafından görevlendirildiğini, Pendik’ten Eskişehir’e kadar bir vagon altında gizlenerek geldiğini, yakalanmaları durumunda intihar edeceğini ancak güvenlik güçlerinin kendilerinden önce davrandığını itiraf etmiştir. Manokyan yapılan muhakemelerden sonra İstiklâl Mahkemesinin 5 Mayıs 1925 tarihli kararı ile idamla cezalandırılmıştır.²⁵⁶ Aynı gün sabah saatlerinde Ankara’da Karaoğlan çarşısında Merkez Kiraathanesi önünde kurulan sehpa idam edilmiştir. Manokyan idam anına kadar herhangi bir itirazda bulunmadığı gibi tek kelime de etmemiştir. Göğsüne yerleştirilen idam yaftasına şunlar yazılmıştır;²⁵⁷ “Diğer iki kayıp refiki ile hıyanet-i vataniyede bulunduğu, Ankara İstiklâl Mahkemesinde vicahen kılınan muhakemesinde sabit olan Antalyalı Manok Manokyan, Hıyaneti vataniye kanununun birinci maddesi mucibince verilen idam kararı infaz olunmuştur.”

1925 yılında planlanan bir diğer suikast girişimi de Atatürk’ün Fransa’nın başkenti Paris’i ziyaret edeceği söylentilerinin çıktığı sırada ortaya çıkarılmıştır. Paris’e ziyarete gideceği söylentilerinin çıkması üzerine, Avrupa veya Türkiye’de bulunan Ermeni kökenli kişiler faaliyete başlamışlardır.²⁵⁸ Özellikle Viyana’da bulunan “Ermeni Kulübü”nün Atatürk’e suikast için bazı Ermenileri Paris’e göndereceği istihbaratı alınmıştır. Bu istihbarata göre Paris’e gönderilmek üzere İstefan, Atanas ve Agopyan isimli Ermeniler belirlenmiştir. Suikast çetesi sadece bu üç Ermeni’den müteşekkil olmayıp, 10 kişilik diğer gurup Atina’da bulunmaktaydı. Bu 10 kişi Çerkezlerin de yardımı ile Türkiye sahillerinden ülkeye girip nüfus tezkeresi temin ederek Ankara’ya geleceklerdi.²⁵⁹ Bu süreçte Bern elçiliği de, Kazım

²⁵⁶ Öke, a.g.e., s. 241.

²⁵⁷ Kandemir, *Atatürk’e İzmir Suikastından Ayrı 11 Suikast*, İstanbul, Ekincigil Yayınları, 1955, s. 110-113

²⁵⁸ Şimşir, a.g.e., I. Kitap, s. 62.

²⁵⁹ T. C. Hariciye Vekaletinden Paris Mümessilliğine şifreli Tel. 4. I. 1925. No: 2536-6’dan nakleden Şimşir, a.g.e., I. Kitap, s. 62.

Şükrü ve Nuri adlarında iki kişinin Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya suikast planlarını müzakere etmek üzere Bükreş'e hareket ettiklerini, bir muhbire dayanarak bir şifre ile Hariciye vekaletine bildirmiştir.²⁶⁰ İlgili şifrede bu kişilerin pasaport numaraları dahi belirtilmiştir. Aynı tarihlerde Halep konsolosluğu da suikast girişimleri ile ilgili istihbaratlar da almıştır. 1. 9. 1925 tarihli şifre tahriratta konsolos T. Kayaalp Ankara'ya; "Amerika'daki Ermeni Komitesi tarafından Konyalı Ohannes oğlu Vartan ve İzmitli Dikran oğlu Misak isimindeki iki Ermeni fedaisinin İtalyan pasaportu ve İtalyan vapuru ile geçen ay içinde İstanbul'a gönderildikleri ve bunların Anadolu'ya geçerek zevat-ı diniyeye suikast iera edecekleri buradaki Ermeni cemaati azalarından mahrem bir surette istihbar edildiği..."ni bildirmiştir.²⁶¹ Yine aynı olay ile ilgili olarak Üçüncü Ordu Müfettişliği de Agop ve Bünyam adlarındaki iki suikastçının, Mısır-Paris-İstanbul yoluyla Ankara'ya gönderileceklerini ve bunların "Gazi Paşa Hazretleriyle İsmet Paşa Hazretlerine ve imkân husulünde diğer erkân-ı hükümete suikastlar tertip edeceklerini" haber vermişlerdir.²⁶²

1926 yılında bir suikast girişimi haberi de Kahire'den gelmiştir. Türkiye'nin Kahire Büyükelçiliği, Kahire'de içlerinden iki tanesinin Ermeni olmak üzere beş kişilik bir komitenin kurulduğunu ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir suikast planladıklarını haber vermiştir. Bu eylemleri karşılığında burada bulunan Mevlevi şeyhinden toplam 1375'er Mısır lirası mükafat alacaklarını bildirmiştir.²⁶³ Hariciye Vekaletine gönderilen şifrede komitacılarından Ermenilere ait olanların hüviyet ve eşhası hakkında şu bilgiler yer almakta idi.²⁶⁴ "... 3-Kirkor oğlu Camciyan: Saatçi. şoförlük de yapar. Orta boylu, iri yüzlü, kara gözlü, büyükçe başlı, az saçlı... 5-Bursa'dan Karabet (Kadir) oğlu Ertuğrul (...) Çizmeci, gayet uzun boylu, iri vücutlu, sağ elinin küçük parmağı yoktur. Renk kırmızı beyaza meyyal, uzun burunlu, sarı gözlü, sarı kash, başı tuvaletli, göğsünde yılan resmi vardır. Bu Ermeniler Adana muharebelerinde bulunmuşlar, kanlı komitacılarından imişler. Adana'yı teslimde firar edenlerden..." denilmektedir. Ayrıca Suikast çetesi üyelerinin 27

²⁶⁰ T. C. Hariciye Vekaletinden Paris Mümessillğine şifreli Tel. 9,7,1925, No:270'den nakleden Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 62.

²⁶¹ TC. Halep Şebenderliğinden Hariciye vekaletine şifreli talimat. 1. 9. 1925, 2/56'dan nakleden Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 63.

²⁶² T. C. Dahiliye Vekaletinden Hariciye Vekaletine yazı, mahrem ve zata mahsus. 21. 10. 1925, No:5160'dan nakleden Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 63.

²⁶³ Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 64.

²⁶⁴ Söz konusu şifrenin tam metnine bakmak için bkz. Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 64 (DBA-Müt. 18-30: T. C Kahire Sefaretinden Hariciye Vekaletine şifre Tel. 29, 7, 1926, No:168. Gayet Mahrem. Bizzat Açılacaktır).

Temmuz'da Kahire'den ayrılarak 29 Temmuz'da Beyrut'a geldiklerini, Lazkiye-İskenderun-Payas-Mersin yolu ile İzmir'e giderek Karşıyaka ile Aya Tiryada kilisesi arasında Gaz Kumpanyası civarında deniz kenarında... Dimitros isminde birinin evinde toplanacaklarını da haber vermektedir.²⁶⁵

Türkiye'nin Kahire büyükelçisi Muhittin Paşa (Akyüz)'nin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Bey'i uyarması üzerine gerekli önlemler alınmış ve bu suikast girişimi de diğerleri gibi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

1926 yılında Kahire'den gelen suikast haberinin yanında bir başka haber de Yunanistan'dan gelmiştir. Gümülcine'de konsolosluk yapan 9. dönem T.B.M.M Sasun milletvekili Firuz Bey (Kesim) haber vermiştir. Firuz Bey, Atatürk'e suikast yapmak üzere Yunanistan'da 4 Ermeni, 1 Rum, 1 Çerkez'den oluşan bir suikast çetesinin kurulduğunu ve harekete geçmek üzere olduklarını Ankara'ya bir şifre tel ile bildirmiştir. Şifreli telde; firar etmiş Türk, Rum ve Ermenilerden oluşan grubun İstanbul ve İzmir'e hareket etmek üzere olduklarını bildirmiştir.²⁶⁶ Daha sonra çektiği telde çetenin 6 kişiden oluştuğunu ve bunlardan birinin Onnik Bedrosyan adında bir Ermeni olduğu bilgisini eklemiştir. Bu Ermeni'nin, Orta boylu, bağdadi renk, kesik bıyıklı, şişmanca, saç, göz, kaş kara, serbest yürüyüşlü, kalın sesli, keskin nazarlı, etvarı kibar, evvelce İstanbul Hasköy'ünde, elyevm Filibe'de ayak ticaretiyle meşgul, İzmitli olduğunu ve Bulgaristan üzerinden İstanbul'a geleceğini de bildirmiştir.²⁶⁷ Türkiye'de bu faaliyetlere karşı önlemler alınırken Yunanistan'da da Atina Büyükelçiliği marifeti ile de adı geçen kişiler ve aileleri hakkında sıkı bir tahkikat yapılmıştır. Örneğin Onnik ailesi hakkında yapılan tahkikatta şu sonuçlar çıkmıştır. Yunanistan'da çeşitli ailelere mensup 8 adet Onnik isimli kişi bulunduğu, bunlardan 7 tanesinin Ermeni komitesine mensup oldukları kalan birinin ise zamanında İstanbul'da Ermenice gazetelerinde muhabirlik yapan zararsız biri olduğu bildirilmiştir. Aynı tahkikatta Artin Erikian adında bir Ermeni hakkında da bilgi yer almaktadır. Burada yer alan bilgilere göre 28-30 yaşlarında olan Artin Erikian, Adanalı, uzunca boylu, kesik kara bıyıklı, esmerce kara gözlü ve kara saçlıdır. Yunan

²⁶⁵ Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 64.

²⁶⁶ Şifre telin tamamı için bkz. Bilal Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 65 (DBA-Müt. 30/70: T. C. Gümülcine Konsolosluğundan Dışişlerine şifre Tel. 10. 7. 1926, No: 133).

²⁶⁷ DBA. Müt. 30/70:TC. Gümülcine Konsolosluğundan Dışişlerine şifre Tel. 17. 7. 1926, No:141'den nakleden Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 66.

ordusu Anadolu'ya geldiği sırada Ermeni çetelerine reislik yapmış ve 1925 yıllarında da casusluk yapmak üzere iki defa İstanbul'a gitmiştir. 1926 yılı itibarı ile Yunan ordusundan istifa etmesine rağmen, Yunan emniyeti ve jandarması ile ilişkileri devam etmiştir. Atina Elçisi Cevat Bey, çete üyelerinden Artin Erikian ve Onnik Bedrosyan'ın Türkiye'ye geçmelerinin önlenmesini istemiştir.²⁶⁸

Atatürk'e Suikast haberleri bunlarla sınırlı kalmamış Üsküp'ten de suikast çetesi ve hazırlığı haberleri gelmiştir. Üsküp Konsolosluğu, 5 Ağustos 1926 günü, Türkiye'den ayrılarak Üsküp ve çevresine yerleşen Ermenilerden bazılarının bir suikast çetesi kurduklarını haber vermiştir. Habere göre, Üsküp İngiliz Konsolosluğunda çalışan Hacı Avadis başkanlığında kurulan çetenin, Selanik'te bulunan Ermeni çeteleri ile birlikte hareket ettiği ve Üsküp'te yirmi bin liraya yakın bir miktarda para topladığını haber vermiştir. Aynı guruba Agop, Karabet ve İstapan isminde aslen Kayserili olan üç Ermeni kardeşin de dahil olduğunu ve bu kişilerin Fransız pasaportu ile Türkiye'ye giderek İstanbul'da suikastlar yapacaklarını yazmıştır.²⁶⁹ Yazışmaların boyutu büyümüş ve bu grup hakkında Paris ve Atina Büyükelçilikleri uyarıldığı gibi Üsküp'ten de ek bilgiler istenmiştir. Şahıslar hakkında tabiri uygun ise adeta haber akmış ve bu kişilerin Türkiye'ye girişlerinin engellenmesi konusunda hükümet uyarılmıştır. Atina Büyükelçiliği bu kişiler hakkında bazı ek bilgiler göndermiştir. Buna göre; Ankara, Keskin ve İstanbul'da ticaretle uğraştıkları, İngilizlere ve Yunanlılara et müteahhitliği yaptıktan sonra Yunanlılarla beraber kaçarak Makedonya'nın Drama kasabasına yerleştikten bir yıl sonra burayı da terk ederek Sırbistan'ın Üsküp şehrine yerleşmişlerdir. Hacı Avadis'in şemaline ilişkin bilgilerde ise; Sarı saçlı, sarı uzun bıyıklı, çakır gözlü, vücudu dolgun elli iki yaşındadır. Agop, Karabet ve İstapan adında üç çocuğu vardır. Hepsi de komitacıdır. Midilli ve Selanik Konsoloslukları da aynı meyanda bilgiler içeren yazılarla bu kişiler hakkında ek bilgiler vermişlerdir.²⁷⁰

Söz konusu çete üyelerinin ülkeye deniz yolu ile Kuşadası ve Çeşme üzerinden Türkiye'ye girebilecekleri ve konusunda konsoloslukların uyarıları üzerine

²⁶⁸ Bu bilgilerin yer aldığı şifreler için bkz. DBA-Müt. 30/70: T. C. Atina Elçiliğinden Dışişlerine yazı. Mahremdir. 24. 8. 1926, No: 4757/709; DBA-Müt. 30/70: T. C. Atina Elçiliğinden Dışişlerine yazı. Müstaceldir. 1. 9. 1926, No: 4799/737'den nakleden Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 68.

²⁶⁹ DBA-Müt. 30/70: T. C. Üsküp Konsolosluğundan Dışişleri Bakanlığına yazı. Mahrem. 5. 8. 1926, No: 1769/120'den nakleden Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 69

²⁷⁰ Bu yazıların tam metni için bkz. Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 69-70.

Hükümet, bir dizi önlem almıştır. Hususiyetle şüphe duyulan Karabet'in değişik bir isimle vize alabileceği ihtimali göz önünde tutularak fotoğrafları konsolosluklara gönderilmiştir.

1927 yılında bir suikast planı haberi de Meriç kıyılarından gelmiştir. Türkiye'nin Sofya büyükelçisi Hüsrev Gerede, 30 Eylül 1927 tarihli şifre telinde ve bu tele ek olarak gönderdiği yazılarda;²⁷¹ Meriç'in batı tarafında hududa yakın yerinde Yunanistan'ın Sofulu kasabasında Yunan zabitlerinden Yani Yanopoulou'nun kurduğu çeteye, Ermeni Ohannes Karabetyan Dedeğaç'ta Papaz Yanik, Dedeğaç'ta Mardiros, Agop Yamagasian, Gümülcine'de Avukat Artin Kevorkian... gibi Ermenilerin de üye bulunduğunu bildirmiştir. Çete üyelerinin, Meriç nehrini geçerek Sultanköy üzerinden, Türkiye'ye gelip suikast ve cinayet işlemek üzere harekete geçecekleri konusunda bilgiler verilmiştir. Diğer taraftan Gümülcine Başkonsolosu Firuz Kesim de 7 Ağustos 1927 tarihli şifre tahriratta;²⁷² Atatürk'ün Trakya'yı geçerek Edirne'ye yapacağı gezisi esnasında içinde Ermenilerin de yer aldığı bir çetenin, suikast girişiminde bulunabileceği haberini vermiştir. Diğer şifre tahriratlarında²⁷³ çete üyelerinden yirmi altı yaşında, Mudanya karyelerinden Kebabçıyan ailesinden, sanatı berberlik olan Ermeni Hayık'ın bu suikast girişiminde tetikçi olacağı bildirilmiş ve bu kişinin yakın takipte tutulduğu iletilmiştir.

Gümülcine Konsolosu Firuz Kesim, konu ile ilgili olarak daha sonraki tarihlerde yaptığı açıklamalarda, Atatürk'ün gezisini çeşitli nedenlerden dolayı birkaç gün geciktirdiğini, söz konusu çetenin bu durumdan haberdar olmamaları nedeniyle Meriç'i geçerken Türk müfrezesinin ateşi altında kaldıklarını ve bu yolla suikastçıların cezalandırıldığını aktarmıştır.²⁷⁴ Aynı suikast girişimi hakkında Azmi Süslü de Cumhurbaşkanlığı Arşivini referans olarak göstermek sureti ile söz etmektedir.²⁷⁵

²⁷¹ Şifre tel ve ek bilgilerin yer aldığı belge için bkz: DBA-Müt. 30/70: T. C. Sofya Elçiliğinden Dışişlerine şifreli Tel. Müstaceldir. 30. 9. 1927, No:724'den nakleden Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 72.

²⁷² DBA-Müt. 30/70: TC. Gümülcine Konsolosluğundan Dışişlerine şifre tahrirat. Gayet müstacel. 7. 8. 1927, No:155'den Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 72.

²⁷³ Diğer şifre tahriratlar için bkz. Bilal Şimşir, **Şehit Diplomatlarımız (1973-1994)**, 1. Kitap.

²⁷⁴ Şimşir, a.g.e., 1. Kitap, s. 73.

²⁷⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dol. 6, kutu 61-4, dos. 65-1, fih. 6/49, 52, 31. 8. 1933'den naklen Süslü, a.g.m., s. 1978.

1927 yılı 14 Eylülünde bir diğer suikast olayı ortaya çıkarılmıştır. Ermeni Mercan Altunyan adındaki terörist 6 arkadaşı ile beraber Dolmabahçe'de Atatürk'e bir suikast yapacaklardı. Teröristler daha Atatürk'e ulaşmadan Yıldız Gazinosu'nda Türk güvenlik güçleri tarafından kısırılmıştır. Çıkan silâhli çatışmada 2 terörist açılan ateş neticesinde ölmüş buna mukabil 2 güvenlik görevlisi de hayatını kaybetmiştir. Bu olay İngiliz sefiri tarafından Londra'ya bildirilmiştir. İngiliz sefirine göre olayın perde arkasında Rusya bulunmaktadır. Rusya Türkiye'nin batı ile artarak devam eden ilişkilerinden oldukça rahatsız olmuş ve bu ilişkilerin gelişmesinde büyük emeği geçen Atatürk'ü ortadan kaldırmak istemiştir.²⁷⁶

1930 yılında da Atatürk'e suikast yapacakları zannı ile Kadriye Hanım ve yanındaki birkaç kişi tutuklanmıştır. Kadriye Hanımın, yapılan tahkikat ve soruşturmadan sonra Atatürk'e suikast hazırlığında bulduklarını itiraf ettiği kayda geçmiştir. Cumhuriyet gazetesinde çıkan haberde; "Mustafik Hikmet Bey Kadriye hakkında tahkikata devam ederken bir taraftan da zabıtaca iki şahsın, bir Ermeni dışının tasavvutu ile şehrimizden Romanya'ya kaçırıldığı haber alınmıştır. Bu Ermeni dışı ve sahte pasaportla firar edenlerin hüviyetleri tetkik edilmiş ve dışının Kadriye Hanım'ın istevahı esnasında ismi geçen dışı Kalfayan olduğu anlaşılaraq tevkif edilerek..."

Maznunların suikast girişimi ile ilgili başka kişilerle Kalfayan'ın Beyoğlu Suterazisi sokağındaki muayenehanesinde buluşup görüştükleri anlaşılmıştır.

Kadriye Hanım Gazi Hazretlerine suikastta bulunmak istediğini ve buna Kalfayan'ın muayenehanesinde akdedilen bir içtimada karar verildiğini ve içtimaya Murat isminde Ermeni komitacı ile Selanikli Osman ve Ahmet Ferdi isminde iki şahsında iştirak ettiğini itiraf etmiştir. Murat ve Osman yakalanmıştır." denilmektedir.

Cumhuriyet gazetesi bu olay hakkındaki haberleri ilerleyen günlerde de takip etmiştir. Yargılama sürecini, zanlıların ifadelerini gazete sürekli yayınlamıştır.²⁷⁷

26 Haziran 1929 tarihine gelindiğinde Kadriye hanım ve suç ortaklarının 171. maddeden yargılandığını duyuran gazete Ağır Ceza Mahkemesinde yaşanan duruşmalara da yer vermiştir. Kadriye Hanımla beraber suikast zanlılarının arasında Ermenilerden de kişiler vardı. Örneğin gazetenin 30 Temmuz 1930, 1876 numaralı

²⁷⁶ PRO, FO. CP. 13352. E. 4100/257144, No: 36/486, Büyükelçi den (İstanbul) Dışişleri Bakanlığına (Londra), 2. 9. 1927'den nakleden Öke, a.g.e., s. 241

²⁷⁷ Kadriye anımı olayı ile ilgili Cumhuriyet gazetesinde çıkan diğer haberlerle ilgili olarak bkz. 26 Nisan 1929, s. 2, 20 Mayıs 1929, s. 1-2, 25 Mayıs 1929, s. 1, 29 Mayıs 1929, s. 3, 5 Haziran 1929, s. 1, 8 Haziran 1929, s. 1, 15 Haziran 1929, s. 1, 22 Haziran 1929, s. 3

nüshasında resimleri de yer alan Doktor Arapyan ve Dişçi Kalfayan'ın isimleri de yer almıştır. Tüm bu kovuşturma, soruşturma ve yargılama sürecinden sonra 31 Temmuz 1931 günü beraat etmişlerdir.²⁷⁸ Konu ile ilgili olarak yapılan mülakatta zanlılar beraat kararı konusunda şu yorumu yapmışlardır:²⁷⁹ "...Beklediğimiz beraat kararından memnunuz. Cumhuriyet adliyesinden biz de zaten bunu bekliyorduk..." demişlerdir.

Ermenilerin Atatürk ve Cumhuriyetin önde gelenlerine yaptıkları bu suikast girişimlerinin tek amacı; geçmişten bu yana gerçekleştirmeyi düşündükleri planlarını Atatürk'ü ortadan kaldırarak ülkede kaos ortaya çıkarıp gerçekleştirmektir. Cumhuriyet Arşivindeki Emniyet-i Umumiyyede yer alan belgelere göre Türkiye'deki ve diğer ülkelerdeki Ermenilerin tamamının bu faaliyetlere katıldığı ya da destek verdiğini söylemek doğru olmaz. Bu faaliyetlere destek veren Ermenilerin bir kısmı da tehdit ve öldürülme korkusuyla bu tür suçlara iştirak etmişlerdir.²⁸⁰ Çünkü Ermeni teröristler kendi fikirlerini benimsemeyen Ermeni yurttaşlara da suikastler düzenleyerek öldürmüşlerdir.

2. Atatürk'e Karşı Yapılmak İstenen Suikast Girişimlerine Türkiye Ermenilerinin Tepkisi

Yukarıda örnekleri zikredilen suikast çetelerine Türkiye'deki Ermenilerin destek vermeleri ile ilgili olarak her hangi bir bilgi mevcut değildir. Hatta bu girişimlere verdikleri tepkilerden anlaşıldığına Ermeni asıllı kişilerin böyle bir olaya bulaşmasından oldukça rahatsız olmuşlardır.

Türkiye Ermenileri'nin bu tür faaliyetlerden rahatsız olduklarını gösteren en somut ve bilinen örneği 1935 yılında yaşanmıştır. 21 Ekim 1935 tarihinde Suriye'den Atatürk'e suikast yapmak üzere gizlice hareket eden 25 kişiden 5 kişi yakalanmıştı. Suikastı Çerkez Ethem ve yandaşlarının planladığı ortaya çıkmıştı. Atatürk'e yapılmak istenen bu suikast girişimi sonrası İstanbul Üniversitesi öğrencileri başta olmak üzere içinde Ermenilerin de dahil olduğu 16 milyonluk tüm Türk milleti

²⁷⁸ Cumhuriyet, 31 Temmuz 1931, No: 1877, s. 1.

²⁷⁹ Cumhuriyet, 31 Temmuz 1931, No: 1877, s. 1.

²⁸⁰ "Suikast Davası ve Ermeniler-Cemiyetlerin İç Yüzü" Cumhuriyet, 8 Şubat 1936, No: 4216, s. 7.

suikastçıları telin etmiştir.²⁸¹ Bu süreçte Ermeni yurttaşlarımız da tek vücut olarak bu teline katılmıştır. Yaptıkları toplantılarla, dinî törenlerle, dualarla Atatürk'e uzun ömürler dilemişlerdir. En büyük merasimi Ermenilerin en üst seviyede temsil edildiği Patrik Kaymakamı Kevork Aslanyan yapmıştır.²⁸²

Galata'da bulunan Ermeni kilisesinde olağanüstü bir tören yapılmıştır. Kilisenin kapısı Atatürk'ün çiçeklerle bezenmiş büyük bir portre ve bayraklarla süslenmişti. Saat 10:00'da Patrik Kaymakamı Piskopos Kevork Aslanyan büyük törenlere mahsus ruhani elbisesiyle ve büyük bir alayla kiliseye girmiştir. Alaya Getronagan Lisesi'nin kız ve erkek öğrencileriyle beraber öğretmenleri, diğer semtlerden gelen Ermeni okullarındaki öğrenciler ve Ermeni ileri gelenleri iştirak etmiştir. Törende Cumhuriyet Halk Partisi Beyoğlu ve Galata şubeleri temsilcileri, Çocukları Esirgeme Kurumu başkanı, Kızılay Kurumu da hazır bulunmuşlardır. Büyük kalabalık önünde kilisenin karşısında kurbanlar kesilmiştir.²⁸³

Alay dualarla kiliseye girdikten sonra Patrik Kaymakamı Piskopos Kevork Aslanyan Türkçe olarak şu vaazı vermiştir.²⁸⁴ "Aziz yurttaşlar! Ulu tanı bize güneş kadar parlak, dünya kadar ulu bir varlık armağan etmiştir ki onun adını bütün dünya biliyor, bütün kainat seviyor, bizi yükselten o kutlu varlık bütün Türklüğün gözbebeği Kemal Atatürk'tür ki bizi yükselten. karanlıktan ışığa, derin uçurumdan yüce aydınlığa çıkararak bize yeni tertemiz bir öz yurt yaratmak kudretini gösterdi.

Halbuki kahpe düşman. Türklüğün can evine kastetmekten daha doymamış. O kara ifrit. kanlı tırnaklar ile yeniden milletin bağrını delmek ve deşmek isteyerek, ulu cumhurbaşkanımıza karşı menfur cinayetini boşa çıkarmaya yeltendi. Fakat adaletin demir pençesi birden bire tepesine inerek onu ezdi, yok etti. Var olsun milletimiz! Var olsun Cumhur Hükümetimiz!

Ey aziz yurttaşlar, Tanrının bu nimetini hiç bir zaman unutmayalım ve içten gelen en derin duygularımızı ve en samimi dualarımızı ona sunarak, hamdü sena edelim."

²⁸¹ "Cumhuriyetin Seyir Defterinden", **Hürriyet**, 29 Ekim 1998, (Çevrimiçi) <http://arsiv.hurriyetim.com.tr/fix98/75yil/1935.htm>, 23.9.2004; (Çevrimiçi) http://www.kemalataturk.net/krono/1932_1938.htm, 23. 9. 2004; (Çevrimiçi) <http://bucatarih.sitemynet.com/kronoloji/3.html>, 23. 9. 2004.

²⁸² "Memleketin Her Yerinde Büyük ve Heyecanlı Mitingler Devam Ediyor", **Cumhuriyet**, 24 Birinciteşrin 1935, No: 4111, s. 1.

²⁸³ "Ermeni Yurttaşların İçten Gösterileri... Galata Kilisesinde Dün Kurbanlar Kesildi Türkçe Dualar Edildi", **Vakit**, 25 Birinciteşrin 1935, s. 1.

²⁸⁴ "Ermeni Azlığın Hassasiyeti. Dün Kilisede Büyük Bir Trenle Ulu Önderin Ömrüne Dua Edildi.", **Cumhuriyet**, 25 Birinciteşrin 1935, No: 4112, s. 1-6.

F. ATATÜRK'E "HİZMET EDEN" BAZI ERMENİLER²⁸⁸

1. Agop Martayan Dilaçar

Türk diline, dilbilimi araştırmalarına ve Türkçe'nin çağdaşlaşması konusunda kaynak teşkil edecek yayınları bulunan Agop Martayan Dilaçar, 1895 yılında İstanbul'da doğmuştur.²⁸⁹ Annesi Yozgatlı Sarafyanlar'ın kızı, babası aslen Kayserili olan Vahan Martayan'dır. Çocukluğu Büyükdere, Gedikpaşa ve Boyacıköy'de geçmiştir. İlk öğrenimini Gedikpaşa'da bulunan Amerikan okulunda yapmış. Robert kolejini bitirdikten sonra 1915 yılında yedek subay olarak I. Dünya Savaşına katılmıştır. Savaş sonrasında İstanbul Robert Kolej'de öğretmenlik yapmıştır. Öğrenci iken burada öğretmenlik yapan Tefvik Fikret ile tanışmış ve öğretmeninden büyük ölçüde etkilenmiştir. Başta İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Rusça, Bulgarca, Ermenice olmak üzere toplam 11 dil bilmekteydi.²⁹⁰

I. Dünya Savaşı yıllarında Kafkas cephesinde yaralanan Martayan, gösterdiği başarıdan dolayı madalya ile ödüllendirilmiştir.²⁹¹ Kafkas Cephesinden sonra Ermeni olayları nedeniyle oluşan güvensizlikten dolayı Suriye Cephesine gönderilenler arasında yer almıştır. Atatürk'le I. Dünya Savaşında Suriye'de ilk kez karşılaştığını ifade eden Martayan bu olayı şöyle anlatmaktadır;²⁹² "I. Dünya Savaşı başladığında 19 yaşında idim ve askere çağırıldım. Önce Kafkas Cephesine gönderdiler, ancak biz Ermeni askerlere güvensizlikten beni Suriye cephesine gönderdiler. Kısa süre sonra 1915 Nisan'ında "Büyük Teherr" başladığında bu yer değiştirmelerin nedeni anlaşılır oldu. Hepimiz şaşkındık ve sarsılmıştık. Orada esir İngiliz subayların karşılaştıkları zorluk ve eziyetlere tanık oldum. Bu subaylar İngilizce bildiğimi öğrendiklerinde esirlere böyle davranılmaması konusunda aracılık etmemi rica ettiler. Bu ricalarını yerine getirmek isterken Türkler beni vatan haini ilan ederek zincire vurdular. Bu koşullar altında artık

²⁸⁸ Bu kavram Y. G.Çark'ın "Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953" kitabının ismi ilham alınarak koyulmuştur.

²⁸⁹ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 21

²⁹⁰ Ömer Asım Aksoy, "Bir Altın Açıkı Yitirdik", *Türk Dili Dergisi*, Ekim 1979, C. 40, Sayı 337, s. 197.

²⁹¹ Yelda (Yeldağ Özcan), *İstanbul'da Diyarbakır'da Azalırken*, İstanbul, Belge Yayınları, 2000, s. 130

²⁹² Aksoy, a.g.m., s. 197; İsmail Karaahmedoğlu, "Türk Dil Kurumu Baş Uzmanı A. Dilaçar Atatürk'ü Anlatıyor", *İlgaz*, Ankara, 1972, C. 12, Sayı 134, s. 12-13; Agos, "Atatürk'ün İsim Babası", Sayı 110

kurtuluşumun olmadığına kanaat getirmiştim. Bu nedenle de beni bekleyen tehlikeyi cesuretle karşılamaya karar verdim. Beni baştan aşağı süzen komutan kararını vermek üzere iken tüm cesaretimi toplayıp böyle barbarlıkla, cziyet ve işkence yoluyla Türkiye'nin medeni bir ülke olamayacağını, gerçek ileri ülkelerde hiç de böyle davranılmadığını, bunun sultanlık yönetimini amaçlayan yöneticilere has bir davranış olduğunu söyledim. Herkes şaşkınlıkla ne yapacağını beklerken, kumandan sözlerimi dikkatle dinledikten sonra beni getirenlere ellerimi çözüp odadan gitmelerini emredip oturmamı söyledi. Merakla sonucu bekliyordum. Komutan çay ikram ederek demokratik sistem konusunda konuşmamı istedi. Beni merakla dinlemesi benim şaşımama neden olmuştu, zira o dönemde onun benzeri nadirdi. Uzun süren konuşmamız sonrasında sık sık kendisini ziyaret etmem konusunda gereken emri verdi ve elimi sıkarken dost olmamızı istediğini söyledi. Bana bir oyun oynadığından kuşkuluydum, ancak böyle olmadı. Daha sonra bu meraklı ve sorgulayan komutanın Mustafa Kemal Paşa olduğunu öğrendim.”

Agop Martayan Dilaçar, I. Dünya savaşı yıllarında Bulgaristan'a giderek, Sofya'da Svaboden Üniversitesi'nde Eski Doğu dilleri ve Osmanlıca okutmuştur. Avrupa ve İstanbul'da çıkan gazetelerde yazılar yayınlamıştır.²⁹³ Dil konusundaki çalışmaları bulunan Martayan, 1932 yılında Orhun yazıtlarının 1200. yıldönümü münasebeti ile İstanbul gazetelerinde yayımladığı bir yazı neticesinde, Atatürk'ün ilgisini çekti. Atatürk, Arap alfabesinin Latin alfabesi ile değiştirilmesinin ardından, Dil devrimleri gerçekleştirildikten sonra, dilde sadeleştirme çalışmaları için bir başlangıç olacak 26 Eylül 1932 yılındaki I. Dil Kurultayına Dilaçar'ı davet etmiştir.²⁹⁴ Ancak, Martayan'ın Türkiye'ye girişinde bazı sorunlar çıkmıştır. Daha önce Türkiye'de yaşamakta iken bazı nedenlerden dolayı Türk makamlarınca vatandaşlıktan çıkarılmış, gittiği ülkeden de pasaport alamamıştır. Bütün bu problemlere rağmen Atatürk'ün müdahalesi ile Sofya Konsolosluğu, Agop Martayan'ın elindeki "vatansız" belgesine vize damgası atmış ve her ihtimale karşı da eline "Gereken kolaylık gösterilsin. Atatürk'ün özel misafiridir." diye bir de mektup verilerek yola çıkarılmıştır.²⁹⁵ Dilaçar, I. Türk Dil Kurultayında Türk dili ile ilgili olarak "Türk, Sümer ve Hint-Avrupa Dilleri Arasındaki Rabıtalalar" adlı bir tez okumuştur.²⁹⁶ Kurultay sonrasında Ankara'da kalıp Türk Dil Kurumu yönetiminde

²⁹³ Mazıcı, a.g.e., s. 139-140

²⁹⁴ Aksoy, a.g.m., s. 197; Dabeğyan, a.g.e., s. 287.

²⁹⁵ "Dil Davası", s. 13.

²⁹⁶ Karahmedoğlu, a.g.m., s. 23.

görev yapması önerilmiştir.²⁹⁷ 18-25 Ağustos 1934 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan II. Türk Dil Kurultayı'ndan sonra Türk Dil Kurumu baş uzmanlığına getirilmiştir.

a. Agop Martayan Dilaçar'ın Eserleri ve Yaptığı Çalışmalar

Agop Martayan Dilaçar, askerden döndükten sonra 1919 yılında Robert Kolejinde İngilizce öğretmenliği ve idarecilik görevlerinde bulunmuştur. İstanbul Üniversitesi'nde Yabancı Diller Okulu'nda İngilizce okutmanlığı yapmıştır. Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde 1936-1950 tarihleri arasında dil bilim tarihi ve genel bilim okutmuştur. 1942 ve 1960 yılları arasında Türk Ansiklopedisinde baş danışmanlık ve redaktörlük yapmıştır. Ansiklopedinin Ermeni maddesine gelindiğinde çıkan tartışmalardan sonra Martayan 1960 yılında bu görevinden ayrılmıştır.²⁹⁸

Dilaçar, hayatı boyunca Türk dil çalışmalarında bulunmuştur. Türk dilini konu alan yabancı yayımları büyük bir dikkatle takip etmiştir. Türk dili alanında dünyada olan bitenleri izleyerek Türk Dil Kurumu'nun gözü kulağı olmuştur. Ortaya koyduğu eserleri, Türkçe'yi sadeleştirme çalışmalarının başlı başına kaynakçası olabilmıştır. Özellikle, Türkçe'yi yabancı terimlerden temizleme çalışmalarında oldukça aktif görevler üstlenmiştir. Bu konuda Türk Dil Kurumu Yayınları arasında "Devlet Dili Olarak Türkçe",²⁹⁹ "Türkiye'de Dil Özleşmesi",³⁰⁰ "Anadili İlkeleri ve Türkiye Dışındaki Başlıca Uygulamalar"³⁰¹ gibi eserler yayınlamıştır. Türk Dil Kurumu'nun kuruluşuyla başlayan terim hazırlama kurullarında yer alan bir uzman olmuş, 1940-1960 yılları arasında yayımlanan ilk terim sözlük ve kılavuz gibi eserlerin hazırlanmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Dilde sadeleştirme çalışmalarına da öncülük edenlerden biri olan Dilaçar'ın önerisi doğrultusunda,

²⁹⁷ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 21; Mazıcı, a.g.e., s. 139; Dzadur Ağayan, Türkiye'de Ermeniler'den nakleden Hüdevendigar Onur, Ermeni Portreleri I, İstanbul, 1999, s. 9.

²⁹⁸ Yelda, a.g.e., s. 131.

²⁹⁹ A. Dilaçar, Devlet Dili Olarak Türkçe, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1962.

³⁰⁰ A. Dilaçar, Türkiye'de Dil Özleşmesi, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1969.

³⁰¹ A. Dilaçar, Anadili İlkeleri ve Türkiye Dışındaki Başlıca Uygulamalar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978.

Arapça, Farsça ve bazı eski kelimelerin değiştirilmesi,³⁰² bazı yazarlar tarafından "dilde uydurmacılık" olarak yorumlanmış ve bu harekete, "Agopça" denilerek bu özelliğinden dolayı eleştirilere maruz kalmıştır.

Çok çalışkan, hızlı okuyan ve okuduklarını da unutmayan³⁰³ Dilaçar. yayınlarıyla Türk diline temel başvuru kitapları olarak kabul edilen eserler kazandırmıştır. Bunlardan ilk akla gelenlerden biri, Türk Dil Kurumu yayınları arasında, 1964 yılında Ankara'da yayınlanan "Türk Diline Genel Bir Bakış" isimli eseridir. Eser, Türk dilinin yüzyılları alan tarihsel sürecini, örnek metinlerle birlikte anlatmaktadır. Bu yapıtta, Türk lehçe ve ağızlarının konumu, Türk dili araştırmalarının tarihçesi, Türk dilinin kullandığı yazılar, Türk diliyle ilgili olarak yayımlanan yabancı dergiler gibi ilk ağızda öğrenmemiz gereken nice bilgileri de bulabiliriz. Türk diline katkılar sağlayan bir diğer eseri olan "Dil Diller Dilcilik"i yine Türk Dil Kurumu bünyesinde 1968 yılında Ankara'da yayınlamıştır. Bu eserinde, dilbilgisinin temel kavramlarını açıkladığı gibi, dilcilik tarihi, diller üzerine yapılan çalışma ve incelemelerin verilerini de sergilemiştir.³⁰⁴

Dilaçar, Orhun Yazıtlarını çözen ünlü dilci ve Türk bilimci W. Thomsen hakkında da bir kitap yazdı. Kitap Türk Dil Kurumu yayınları arasında 1963 yılında "Wilhelm Thomsen ve Orhun Yazıtlarının Çözülüşü" adıyla Ankara'da çıkmıştır. Ayrıca Orhun Yazıtlarıyla kendisi de ilgilenmiştir. Dilaçar'ın bir diğer eseri de Türk Dil Kurumu Yayınları arasında çıkan ve 1972 yılında yayınlanan Kutadgu Bilig İncelemesi olmuştur. İncelemesini başındaki giriş bölümünde Karahanlılar, Balasagunlu Yusuf, Karahanlı Türkçesi, Kutadgu Bilig'i konu alan araştırmalar vb. üzerine geniş bilgiler vermiştir. Dilaçar bu yapıtıyla Kutadgu Bilig'in gerçek değerini çok yönlü bir yaklaşımla gün ışığına çıkarmıştır.³⁰⁵ Diğer bazı eserlerini şöyle sıralayabiliriz; 1928'de Yazının Doğuşu, 1929'da Albion Bahçesi adlı kitaplarını yayınlamıştır. Bunlara ek olarak Türk, Sümer ve Hint-Avrupa Dilleri Arasındaki Rabitalar,³⁰⁶ Güneş Dil Teorisinin Antropolojisi,³⁰⁷ Azeri Türkçesi,³⁰⁸ Batı

³⁰² Kaya Türkay, "A. Dilaçar 1895-1979", *Türk Dili*, Ankara, 1979, C. 40, Sayı 339, s. 335.

³⁰³ Aksoy, *a.g.m.*, s. 197.

³⁰⁴ Türkay, *a.g.m.*, s. 331.

³⁰⁵ Türkay, *a.g.m.*, s. 332.

³⁰⁶ "Türk, Sümer ve Hint-Avrupa Dilleri Arasındaki Rabitalar", *Birinci Türk Dil Kurultayı, Tezler, Müzakereier Zabıtlar*, İstanbul, 1933.

Türkçesi,³⁰⁹ Lehçelerin Yayılma Tarzı, Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnifi Meselesi,³¹⁰ Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körülenmesi,³¹¹ Türk Diline Genel Bir Bakış,³¹² Türkiye'de Dil Özleşmesi,³¹³ Dil, Diller ve Dilcilik,³¹⁴ Kutatgu Bilig İncelemesi,³¹⁵ Anadili İnkeleri ve Türkiye Dışındaki Uygulamaları gibi eserleri yamıştır.³¹⁶

Yukarıda bazılarından söz edilen Agop Dilaçar'ın dil konuları ile ilgili kitap, makale, tanıtım yazıları ve sunduğu bildirileri Türk ve dünya dil çalışmalarına büyük kazanımlar sağlamıştır.³¹⁷ Dilaçar, Türk Dili ile ilgili yayınlarının yanında bilimsel bazı etkinlikleri de organize etmiştir. 1972 yılına kadar bilimsel kurultayların organizasyonlarında görevler üslenmiştir. Kurultaylara çağırılacak bilim adamlarının belirlenmesi, kurultaylarda okunan tezler konusunda gerekli yazışmaların yapılmasında, kurultaya gelen yabancı dilbilimcilerin karşılanmasından kalacakları yerlerin tahsisi gibi konularla bizzat Agop Dilaçar ilgilenmiştir. Türk Dil Kurumu içinde yeni bir anlayış getiren Agop Dilaçar, her anını bilgiyi toplamak ve onu yaymakta kullanmıştır. Ortaokul ve lise öğrencilerine bile zaman ayırmış, öğle saatlerinde kurum çalışanlarına İngilizce ve dilbilim dersleri vermiştir.³¹⁸

Agop Martayan Dilaçar, 12 Eylül 1979 yılında 84 yaşında hayatını kaybetmiştir. Ölümü ülkedeki bilim ve devlet adamları tarafından üzüntü ile karşılanmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, Cumhuriyet Senatosu Başkanı Sırrı Atalay, Başbakan Bülent Ecevit, Ankara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr.

³⁰⁷ *Vakit*, 29 Ağustos 1936, No: 6694, s. 1; "Güneş Dil Teorisinin Antropolojisi", *Üçüncü Türk Dil Kurultayı, Tezler, Müzakereler Zabıtlar*, İstanbul, 1936.

³⁰⁸ "Azeri Türkçesi", *Türk Dili*, Seri III/14-15, Ankara 1951, s. 56-80.

³⁰⁹ "Batı Türkçesi", *TDAY*, Ankara, 1953, s. 73-92.

³¹⁰ "Lehçelerin Yayılma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnifi Meselesi". *TDAY*, Ankara, 1954, s. 39-58.

³¹¹ "Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körülenmesi", *TDAY*, Ankara, 1957, s. 83-93.

³¹² *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara, TDK Yayınları, 1964.

³¹³ *Türkiye'de Dil Özleşmesi (Language Reform in Turkey)*, Ankara, TDK Yayınları, 1969.

³¹⁴ *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara, TDK Yayınları, 1968.

³¹⁵ *Kutatgu Bilig İncelemesi*, Ankara, TDK Yayınları, 1972.

³¹⁶ *Anadili İnkeleri ve Türkiye Dışındaki Başlıca Uygulamalar*, Ankara, TDK Yayınları, 1978.

³¹⁷ Agop Martayan Dilaçar'ın yayınlarının tam listesi için bakınız Kaya Türkay, "A. Dilaçar'ın Yayınları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 1979, s. 317-323.

³¹⁸ Türkay, a.g.m., s. 335.

Tahsin Özgüç, Elazığ Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Orhan Acıpayamlı, Türk Dil Kurumu başsağlığı telgrafları göndermişlerdir.³¹⁹

Agop Martayan Dilaçar'ın ölüm haberi Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan bir açıklama ile kamuoyuna duyurulmuştur. Bu duyuruda Dilaçar hakkında şu ifadeler kullanılmıştır;³²⁰ “Üyelerimizden, kurumumuz başuzmanı A. Dilaçar, 12 Eylül 1979'da İstanbul'da yaşama gözlerini yummuştur. A. Dilaçar 1895'te İstanbul'da doğmuştur. Robert Kolejini bitirdikten sonra Birinci Dünya Savaşına yedek subay olarak katılmıştır. Savaşın sonu Robert Kolejinde İngilizce öğretmenliği yapmış, bir süre Avrupa'da kalmıştır. 1932'de Atatürk'ün buyruğuyla Birinci Türk Dil Kurultayına çağrılan Dilaçar, kurultaydan sonra Türk Dil Kurumu başuzmanlığına getirilmiştir. İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Okulunda ve liselerde İngilizce öğretmeni olarak da çalışan Dilaçar, 1936'dan başlayarak 15 yıl, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde dilbilim tarihi ve genel dilbilim okutmuştur. 1942'den sonra da kurumdaki görevi yanı sıra, çok uzun yıllar Türk Ansiklopedisi'nde teknik danışman ve daha sonra da baş redaktör olarak çalışmıştır. Bu ansiklopedinin yayımlanmasında büyük katkıları olmuştur... Sevilen, sayılan bir dilci olan A. Dilaçar'ın anısı önünde saygı ile eğiliriz.”

Türk Dil Kurumu'nun bu açıklaması bazı Ermeni yazarlar tarafından tepki toplamıştır. Gerekçe ise açıklamalarda Agop Martayan Dilaçar'ın adını tam yazılmamasıdır. Eleştiride bulunanlardan biri Agop Mikaelyan'dır. Agop Mikaelyan, Türk diline büyük katkıda bulunmuş Agop Martayan Dilaçar'a Türkiye'de gereken ilginin gösterilmediğinden yakınarak Agos Gazetesi'nde yayımlanan bir yazısında şu üzüntülerini dile getirmektedir;³²¹ “Türk dili konusunda binlerce makale, araştırma yayımladı. Türk dili aşığı, yüce önderin dil baş uzmanı bu büyük insan 1979'da hayata gözlerini kapattığında, o zaman tek radyo olan TRT, saat 13:00 haberlerinde: “Türk dili baş uzmanı A. Dilaçar öldü” diye bir iki kısa cümle olarak geçiştirmekle kalmayıp adı yokmuş gibi Agop ismini A harfi ile geçiştirmişti. Yıllar yılı Türk diline katkısını bir yana bırakın, hiç olmazsa yüce önderin baş uzmanı diye adını söyleme nezaketini gösterseydiniz. A. Dilaçar yerine Agop Dilaçar deseyseniz doğruyu söyleseydiniz Türkiye mi batardı? Yüce önder öldükten sonra bu zihniyetlerin köşe başlarını tutma gayretleri sonucu, bu günkü istenmeyen şeylerle karşı karşıya kaldı. İnsanların kökenleri, dinleri ne olursa olsun yeter ki ülkesine, insanlarına yararlı olsun. Medeni ülkeler bu konuları çoktan aşmışken bizim bazı akli evvellerimiz basit şeyleri uğraş edininip ülkemizin bocalayıp durmasında önemli rol oynamaktadırlar. Yüce önder gibi basiretli; ileri görüşlü, medeni devlet adamlarına öylesine gereksinmemiz var ki; keşke 10-15 yıl daha yaşasa idi. Tanrı yüce önderi de baş uzmanını da nurlar içinde yatırsın. Cumhuriyete omuz veren bu büyük insanları rahmet ve hasretle anıyorum.”

³¹⁹ Aksoy, a.g.m., s. 198.

³²⁰ Aksoy, a.g.m., s. 199.

³²¹ Agop Mikealyan, “Bir Anı”, Agos Gazetesi'nden nakleden Onur, Ermeni Portreleri I, s. 124-125

demektedir. Bir diğler eleştirisi de Marmara gazetesinde yazılar neşreden Rober Haddecıyan'dan gelmiştir. Haddecıyan yazısında,³²² “Bizim için büyük teselli idi, devletin televizyonunda bu çok yönlü aydınımızın anılması. Spiker Hagop Martayan hakkında konuşurken sadece soyadını kullandı: Dilaçar. Acaba onun adı yokmuydu. Bu kulak delen ifade karşısında belki on kere “ismi Hagoptur” diye haykırmak istedik. Ama yapamadık. Ermenilerin isimleri acaba sadece yurt dışında Türklere karşı kötü bir şey yaparsa mı hatırlanır? Oysa iyi olmazmıydı, merhumun isminin altı çizilerek, Ermenidir diye hatırlatmak? Ki bu söyleneydi vatan adına şeref olurdu Türk aydın ve akademisyenler çevresinde. Evet, adı Hagop ama bunu kim duydu?...”

Genel olarak dil, özel olarak da Türk diliyle ilgili geniş bir ekibi olan Dilaçar'ın bu konulardaki bilimsel bildirimleri Kurultay tutanaklarında, TDAY-Belleten'lerde yer almıştır. Türk Dili dergisinde de bir çok yazısı yayımlanmıştır.

b. Atatürk Tarafından “Dilaçar” Soyadının Verilmesi

Agop Martayan dil çalışmaları nedeniyle Atatürk tarafından her zaman takdir görmüştür. Kendisinin anlattığına göre “Dilaçar” soyadını 1935 yılının Aralık ayının son haftasında Atatürk bizzat koymuştur.

Atatürk, sofrasının sürekli yanında bulundurduğu kara tahtasında yemeklerden sonra bazı kelimeler üzerinde çalışmalar yapardı. Çoğu zaman ilgi duyduğu kelimeleri yazar ve Agop Martayan'dan, o sözcüğün etimolojisi, tanımı ve kökeni hakkında bilgi alırdı. Çalışmalar yazın Dolmabahçe Sarayında devam ederdi.³²³ Bu tür çalışmaların yapıldığı bir toplantıda 1935 yılında kurumun bir toplantısında Mustafa Kemal Paşa, devlet büyükleri ve dilciler için, onların kökeni, doğum yeri veya hizmetleri gibi özelliklerini göz önünde bulunduracak soyadları bulunmasını önerdi. Sıra dilcilerin soyadlarının belirlenmesine gelince Atatürk, Agop Martayan'a dönüp şöyle dedi; "Agop Efendi, senin adın da var soyadında, sana yalnızca bir unvan vereceğim. Sen birçok dili biliyor ve bildiklerinle bize birçok

³²² Marmara, 14. Eylül 1979.

³²³ Aksoy, a.g.m., s. 198.

Başbakan bu konuşmasından sonra, başka söz hakkı isteyen olmadığından maddelere geçilmiştir. Kanun, meclisteki milletvekilleri tarafından ittifakla ve sürekli alkışlarla kabul edilmiştir. Böylece Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya, İsmet Paşa ve 22 arkadaşının teklifi ile T.B.M.M tarafından "Atatürk" soyadı verilmiş oldu.³²⁶ Mustafa Kemal Paşa'ya 24.11.1934 tarihinde 2587 numaralı kanun ile verilen "Atatürk" soyadı, 24 Kasım 1934 tarih ve 2865 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.³²⁷ Yine bu kanuna ek olarak kabul edilen 2627 sayılı kanunla da, Mustafa Kemal'e verilen "Atatürk" soyadının veya bunun başına ve sonuna söz konularak yapılan adların hiçbir kimse öz ve soy adı olarak alınamayacağı karara bağlanmıştır.³²⁸

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya soyadının verilmesi süreci yukarıda ifade edildiği gibi gelişmesine rağmen, "Atatürk" soyadının Agop Martayan Dilaçar tarafından icad edildiği konusunda bazı Ermeni kaynaklarında iddialar mevcuttur. Bu iddialara göre, 1935 yılında kurumun bir toplantısında Mustafa Kemal Paşa ve devlet büyükleri için soyadı belirlenmesi kararı alınmıştır. Dilcilerin uzun tartışmaları sonucunda Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'nin kurtarıcısı olduğunu, bu nedenle ona tüm "Türklerin Atası" soyadının yakışık alacağını kararlaştırmışlardır. Martayan ise bunun kulağa hoş gelmediğini, 'Atatürk' adının daha güzel olacağını söylemiştir. Bu fikir herkesin özellikle de Mustafa Kemal Paşa'nın beğenisini kazandı ve Mustafa Kemal'in adına 'Atatürk' soyadı eklenmiştir. Netice itibarı ile "Atatürk" soyadının mimarının Agop Martayan olduğu ifade edilmektedir.³²⁹

Ancak kendisi de bir Ermeni olan Pars Tuğlacı, Eski Unvanların Kaldırılması ve Mustafa Kemal Paşa'ya "Atatürk" Soyadının Verilmesi" konusunu anlatırken böyle bir bilgiyi kitabına almamıştır. Aksine "Atatürk" soyadının Konya milletvekili Naim Nazım Bey'in önerdiğini yazmaktadır. Pars Tuğlacı, "Atatürk" soy isminin belirlenmesi esnasında cereyan eden olayı şöyle aktarmaktadır:³³⁰ "Gazi Mustafa Kemal

³²⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 24, Ankara, 1934, s. 35; Cumhuriyet, 25. 11. 1934, No: 3783; Hakimiyet-i Milliye, 25. 11. 1934, No: 4791; Ayın Tarihi, Aralık 1934, No:12, s. 34.

³²⁷ Düstur, III. Tertip, C. XVI, Ankara 1935, s. 4.

³²⁸ Tuğlacı, a.g.e., C. I, s. 244.

³²⁹ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 21; Agop Mikealyan, "Bir Anı", Agos'tan aktaran Onur, Ermeni Portreleri I, s. 124-125.

³³⁰ Tuğlacı, a.g.e., C. I, s. 244.

Paşa'ya verilecek soyadı için, gerek Mustafa Kemal'in sofrasında, gerekse Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubu'nda ona lâyık bir soyadın bulunması için bazı ileri gelen dil ve tarihçilerin de katılması ile, toplantılar yapılmış ve bazı adlar tespit edilmişti. Bulunan soyadları şunlardı: 1-Kemal Etil, 2-Kemal Elialp, 3-Kemal Korkut, 4-Kemal Arız, 5-Kemal Ulaş, 6-Kemal Yazır, 7-Kemal Emen, 8-Kemal Coğuş, 9-Kemal Salır, 10-Kemal Begit, 11-Kemal Ergiri, 12-Kemal Tokuş, 13-Kemal Beşe. Bu listedeki adlar, Mustafa Kemal'e söylendi ve onun "arkadaşlarla bir kere konuşalım" tavsiyesi üzerine, isim belirleme işi ikinci görüşmeye ertelenmiştir. O zamanki Fırka Genel Sekreteri olan Saffet Beyi (Arıkan), bir yazısında kullandığı "Türkata" "Türkatası" gibi iki soyadı M. Kemal'e bildirildi, o da Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nde çalışan, Türkçe'yi ve Osmanlıca'yı çok iyi bilen, her iki alanın gramer ve sentaks kurallarını kavramış, o zamanki Konya milletvekili Naim Nazım Bey'e Önad sordu, o da bu sözcüklerin gerek yazılıta, gerekse söylenişte kulağa tuhaf geldiğini söylemiş ve Türk'e her alanda atalık etmiş, Türklüğü kurtarmış, bağımsızlığına kavuşturmuş olan büyük Mustafa Kemal'e "Atatürk" soyadının verilmesini önermişti."

Her ne kadar bazı Ermeni kaynaklı bilgilere göre "Atatürk" soyadının mimarının Agop Martayan Dilaçar olduğu iddia edilse de bu konuda güvenilir bir kaynak bulunmamaktadır. Ayrıca Atatürk'ün soyadını alması esnasındaki sürece bakıldığında böyle bir durumun olması mümkün görünmemektedir. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Atatürk soyadını alması konusunda, kesin olmayan ve tek tarafı bilgi kırıntılarına daha hassas ve ihtiyatlı yaklaşılması yerinde olacağı kanısındayız.

2. Hagop Vahram Çerçiyen

Mustafa Kemal Atatürk cumhuriyetin ilanının öncesinde ve sonrasında Ermeni yurttaşlar ile diyalog halinde olmuştur. Ülkede bulunan sanat alanında çalışmaları olan Prof. Hagop Vahram Çerçiyen de bu kişilerden biridir. Özellikle Ermenilere ait kaynaklarda Mustafa Kemal Paşa'nın "Atatürk" soyadını aldıktan sonra kullandığı imzanın Prof. Hagop Vahram Çerçiyen tarafından çizildiği iddia edilmektedir.

Soyadı kanununun 21 Haziran 1934 yılında yürürlüğe girmesi ile birlikte Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya da T.B.M.M'de tüm Türklerin atası anlamında "Atatürk" soy ismi ilgili kanunla kabul edilmiştir. Bundan sonra Atatürk Latin harfleri ile kullanacağı yeni soy ismini simgeleyen bir imza kullanmak istemiştir. O günlerde

Robert Kolejinde Matematik ve Kaligrafi öğretmeni 1888 İstanbul doğumlu³³¹ Vahram Çerçiyen'a yeni soyadı ile Atatürk için imza örneği hazırlaması istenmiştir.³³² Anlatıldığına göre; Ankara'da bulunan birkaç mebus bir araya gelerek "Atatürk" soyadının şerefine Ata'ya bir armağan vermek istemişlerdir. Ata'nın maddi herhangi bir şeyi kabul etmeyeceğini bildiklerinden dolayı ona manevi değeri de olacak bir hediyeye sunmayı düşünmüşlerdir. Bu hediyeğin bir imza örneği olabileceğine karar vermişlerdir. Bu imza örneğini de Amerika'da iki yıl yazı sistemleri üzerine çalışmalar yapan, yurda döndükten sonra Maariften tasdik edilmiş "Yazı Sistemleri" kitaplarının yazarı Vahram Çerçiyen'ın yapabileceğine karar verilmiştir.

Vahram Çerçiyen'ın eski öğrencilerinden olan bir mebus Ankara'dan telefonla Çerçiyen'ı akşam 9:00 sıralarında aramıştır. Telefonda; "Biliyorsunuz Mustafa Kemal bugün Atatürk adını aldı. Kendisine bundan sonra kullanabileceği bir imza takdim etmek istiyoruz. Bunu olsa olsa sizin gerçekleştirebileceğinize inanıyoruz. Bu gece hazırlayacağınız bir tek imza taşıyan kartvizit yarın sabah sizden alınacaktır." Şeklinde bir mesaj aldı. Aynı günün gecesi sabaha kadar çalışan Çerçiyen, son olarak 5 tane imza örneğini belirledi. Aralarından bir seçim yapmadan Atatürk'ün kendi tercihinine bırakarak, imza örneklerini kapıda bulunan görevliye vermiştir. Aradan üç gün geçtikten sonra, Çerçiyen'a Atatürk bir mektup gönderdi. İmzalardan bir tanesini belirlediğini ve çalışmalarından dolayı teşekkürlerini ilettili.³³³ Bu olayı Vahram Çerçiyen, 83 yaşında Atatürk'ten söz ederken anlatmıştır. Kendisinden Atatürk için çizdiği imzanın ilk 5 örneğini tekrar çizmesi istendiğinde, yedi yıl önce geçirdiği bir trafik kazasında geçirdiği bir şoktan sonra ellerinin bütün işlevini kaybettiğini bu yüzden çizemeyeceği cevabını vermiştir. Ama her yerde Ata'ya ait bütün kitaplarda Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün pullarında, sokaklarda, evlerde ve resmi dairelerde kendi yazmış olduğu imzayı gördüğünü ifade etmiştir. 50 yıldan fazla bir süre öğretmenlik yapan Vahram Çerçiyen, Bülent Ecevit, Kasım Gülek, Selim Sarper, Ömer Celal ve Behçet Ağaoğlu gibi kişilerin öğretmenliğini yapmıştır.³³⁴

³³¹ Dabeğyan, a.g.e., s. 286.

³³² 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 8.

³³³ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 8.

³³⁴ Orel, a.g.e., s. 377.

Aynı konu Hürriyet Gazetesi'nin 5 Haziran 2001 tarihli nüshasında da haber yapılmıştır. Haberde, Aydınlar ve Sanatkarlar Anıtı'nın açılış töreninde Üç Horan Ermeni Kilisesi Vakfı Başkanı Garo Hamamcıoğlu'nun bu konuda; "Atatürk'ün kullanıp beğendiği K. Atatürk imzasının yaratıcısı Çerçiyen da bu mezarlıkta yatmaktadır" açıklamasında bulunmuştur. Yine aynı toplantıda Atatürk'ün imzası konusunda İşadamı Berç Garo Şigaher de İmzanın Çerçiyen tarafından hazırlandığının gerçek olduğunu, bu olayı Robert Kolej'de kaligrafî (güzel yazı) hocalığı yapan Prof. Dr. Çerçiyen'dan bizzat duyduğunu ve Ankara'dan istenen 5. adet imza örneğinden birini Atatürk'ün seçtiğini söylemiştir. Aynı konuda Şişli Ermeni Mezarlığı Komisyonu Başkanı olan Garo Hamamcıoğlu da bir açıklama yaparak "Tarihçi değilim. Ama imzanın yaratıcısının Çerçiyen olduğunu Pars Tuğlacı'dan da dinledim" açıklamasında bulunmuştur. Cemal Kutay da; imzanın yaratıcısının bir Ermeni olmasının mümkün olacağı gibi, bir efsane olmasının da söz konusu olabileceğini ifade ettikten sonra, o dönemde Ermenilerin, Musevilerin, Rumların Türk varlığı arasında, ayrılmaz bir bütün olduklarını ve sanatla, el işçiliğiyle daha çok meşgul olduklarını vurgulamıştır.³³⁵

Atatürk'ün imzasının Hagop Vahram Çerçiyen tarafından çizildiği konusu diğer bazı iddialar gibi genellikle azınlık mensupları tarafından zikredilmekte ve güvenilir kaynaklara dayanmamaktadır. Böyle önemli bir konunun tek taraflı ve hikayeci anlatımlarla ortaya koyulması ve bilgilerin test edilme şansı olmadığından bu iddianın gerçekliği konusunda herhangi bir hükme varmak mümkün görünmemektedir.

3. Karabet Tombalyan

Babası Kapsa Tombalyan'dır. Aslen Gürünlü'dür. Konya Aksaray'a yerleşerek, buraların büyük ağalarından olmuştur. Oğlu Karabet Tombalyan Aksaray'da doğmuştur. O da ticaretle uğraşmıştır. Öğrenimini, 1892'de Protestan vaizi Harutyun Cenanyan tarafından Konya'da tesis olunan, Cenanyan Kolejinde tamamlamıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Şam'da, er olarak görevliyken

³³⁵ "K. Atatürk" İmzasının Yaratıcısı Bir Ermeni mi?" **Hürriyet**, 5 Haziran 2001; (Çevrimiçi) <http://arsiv.hurriyetim.com.tr/hur/turk/01/06/05/turkiye/03tur.htm>, 23. 9. 2004.

katiplik yapmıştır. Savaş yıllarında Mustafa Kemal Paşa'nın şahsi sekreterliğini yapmıştır.

Tombalyan, Mustafa Kemal Paşa hakkında bir hatırasını şöyle anlatmıştır; Bir gece Paşa çadırda uyurken, şahsi sekreteri Tombalyan'a nöbetçiler; "Karabet, ayak sesleri var" demiştir. O sırada ani olarak hücumla geçen üç kişiden biri, elindeki hançerle çadırı yırtarken birden fırlayan Tombalyan üzerine atılır, adamın kolunu tutar, kendi kolu da kanlar içinde kalır. Bunun üzerine Atatürk Tombalyan'a: "Ulan Karabet aşk olsun, canımı kurtardın!" demiştir. Bu olaydan sonra Atatürk Şam'dan ayrılmıştır. Karabet de onun yanında kalmıştır. Bu olayları karabet Tombalyan 1938'de ağır hasta olduğu bir sırada Atatürk'ün ölüm haberini aldığı bir zamanda yanına gelenlere anlatmıştır.³³⁶

Bu olay Tombalyan tarafından etrafındakilere anlatılmış ve Ermeni asıllı bir araştırmacı tarafından aktarılmış olsa da sözkonusu olayı ne Atatürk ne de yanında bulunan silah arkadaşları başka bir yerde zikretmemişlerdir. Atatürkle ilgili bu tür tek tarafı olarak anlatılan hatıralara ihtiyatlı yaklaşmak daha sağlıklı olacaktır.

G. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİ ÖRGÜTLERİNİN TÜRKİYE'DEKİ FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde Batılı devletlerle işbirliği yapan unsurlardan biri de Ermeni örgütleri olmuştur. Onlarla işbirliği yapmakla kalmayarak savaş dönemlerinde onlarla birlikte silâha başvurmuşlar ve cephede Türklere karşı bizzat savaşmışlardır. Millî Mücadele döneminde İtilaf Devletleri'ne karşı büyük başarılar elde edilmiş ve mücadelenin sonunda Lozan Antlaşması imzalanarak bu günkü sınırlar çizilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında sessiz bir süreç başladı ise de Ermeni örgütleri teşkilatlanmalarını yurt dışına kaydırarak devam etmişlerdir. Bu süreçte gençler yoğun bir şekilde Türklere ve Türkiye'ye karşı yanlış propagandalarla yönlendirilmiştir.³³⁷ Ülke dışına çıkan örgüt üyeleri büyük ölçüde Türkiye

³³⁶ Kevork Pamukçuyan, "Atatürk'ü Ermeniler de Sevmişlerdi", *Tarih ve Medeniyet Mecmuası*, Mayıs 1981, sayı 5, s. 85.

³³⁷ Öke, a.g.e., s. 242.

Cumhuriyeti'nin sınırlarına yakın bulunan ülkelerde mevzilenmişlerdir. Bu ülkelerde fırsat kollayan Ermeni örgüt üyeleri Sovyet Hükümetinin nakdi yardımlarını alarak Romanya ve Bulgaristan'da bazı teşekküller oluşturmuşlardır. Bu kişiler bazı yabancı ülkelere aldıkları pasaportlarla Türkiye'ye girmeye çalışmışlar ancak bu durumdan hükümet ve İstanbul polisi haberdar olmuştur. Bu kişiler polis tarafından tutuklanarak sınır dışı edilmiştir.³³⁸

Ermeni örgütleri yalnızca kendi imkanlarını değil aynı hedef etrafında buluşabilecekleri örgütlerle de işbirliği yolunu benimsemişlerdir. Ermenilerin işbirliği içinde oldukları gruplardan biri Kürt örgütleriydi. Ermeni azınlığın ve Kürtlerin işbirliği içinde olmalarının temel sebebi, Ermenilerin ellerinde bulunan propaganda araçlarından Kürtlerin yararlanmak istemeleridir. Ermeniler ise geleneksel Türk düşmanlığında Türkiye içinde bulunan bir unsurun ortaklığını sağlamayı hedeflemiştir. Batılı devletler de bölgede işlerine yarayabileceklerini düşündükleri etnik gruplara desteklerini sürdürmüş gerektiğinde de farklı grupları kendi çıkarlarında birleştirme yolunu benimsemişlerdir. Bu gruplardan biri Kürt Hoybun örgütü olmuştur.

1927 yılında İngilizlerin desteği ile kurulan ve Suriye üzerindeki çıkarları bakımından Fransızların da desteğini alan Hoybun Cemiyeti'nin,³³⁹ Ermeni Taşnak örgütü ile ileri seviyede işbirliği yaptığı görülmektedir. Müstakil Kürdistan hayali hedef gösterilerek Türkiye dışındaki Kürt aşiretleri teşkilatlandırılmaya başlanmıştır. Geçici bir süre Taşnak liderleri ile Kürt liderler birleşip işbirliği yapma konusunda mutabakata varmıştır. Neticede temeli Taşnak, organları Kürt olan Hoybun adında bir cemiyet kurulmuştur. Bu iki yapı Taşnaklar'la Türkiye dışındaki Kürtleri birleştirerek Türkiye'nin parçalanması hedefiyle çalışmalarını sürdürmüştür. Dönemin gazeteleri bu örgütün hedefini "rejimi yıkmak" olarak belirlemiş ve "müfrit milliyetçiler" olarak tanımlamıştır.³⁴⁰

³³⁸ "Ermeni Komiteleri Faaliyete Başladılar", *İkdam*, 16 Kanunuevvel 1924, No: 9951.

³³⁹ Hoybun (Ermeni Yurdu): Taşnakların ilk kuruluşundan beri aralarında milli bir deyim gibi kullandıkları bir kelimedir. Bu kelime Kürtçe'de de mevcut olan ve "benlik" anlamında kullanılan "Haybun" kelimesinde yapılan küçük değişiklikle "Hoybun", "istiklâl" anlamında kullanılan bir deyim haline dönüştürülmüştür. Böylece hem Kürtleri hem de Ermenileri okşayan bir kelime ortaya çıkmıştır (Doğu Araştırma Merkezi, "Taşnak-Hoybun", *Belgelerle Türk Tarihi*, Nisan 1986, Sayı 14, s. 74)

³⁴⁰ "Cemiyetlerin İç Yüzü", *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1936, No: 4216, s. 7.

Örgütün ilk toplantısı Irak'ta sonrakiler ise Beyrut'ta yapılmıştır. İlk Toplantı 1927 Şubat'ında Revandiz'de Kaymakam Seyit Taha'nın evinde yapılmış, Seyit Taha bir kısım siyasilerle Ermeni aydınlarının organizesini yüklenmiştir.³⁴¹ Toplantıya, Ermenilerden; Leon (Paşa), Urfalı Emirizyan, Bağdat'ta Londra Oteli kiracısı Sultanyan, Muşlu Aris katılmıştır. Kürtlerden; Şeyh Sait'in kardeşi Ali Rıza, doktor Şükrü Mehmet, kaçak subaylardan Hurşit, İhsan Nuri, Hınıslı Mehmet Emin, Lıcalı Fehmi, Süleymaniye'li topçu yüzbaşı Abdülkerim Şalul gibi isimler katılmıştır.³⁴²

1928 yılında da Pariste toplanan örgütler yaptıkları protokollerde ortak amaçlarını sıralarken;

- Çeşitli ve dağınık halde bulunan Kürt ve Ermeni örgütleri bir araya toplamak,
- Kürtler ve Ermeniler arasında var olan anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak,
- Türkiye'nin elinde bulunan (sözde) Kürt ve Ermeni topraklarını kurtarmak,
- Bu hedeflere destek verecek bölge ülkeleriyle dostluk kurmak,
- Irak ve Suriye gibi ülkeler içinde bulunan mahalli idare ve devletlerle herhangi bir siyasî çekişmeye meydan verilmeyeceği gibi gerekli hallerde işbirliği yapmak olarak belirlenmiştir.

Kürt ve Ermeniler arasındaki bu işbirliği, Ağrı'da yaşanan Kürt ayaklanmasında kendini göstermiştir. Mayıs 1926'da başlayıp aralıklı olarak dört yıl devam eden bu isyan Hoybun adındaki Ermeni cemiyeti tarafından örgütlenmiştir. Ermeni örgütü Rus, Fransız, İngiliz ve İran'ın desteği ile hareket etmiştir. İsyan Irak'tan Şemdinan mıntıkasına, İran'dan Ağrı'ya, Suriye'den Urfa bölgesine üç koldan saldırıyla başlayacaktı. İngiliz Yüzbaşı Motfoltre, Haydaran ve Celalilerin isyana dahil edilmesini sağlamak üzere İhsan Nuri ile Rasim Dersimi'yi ikişer bin altın vererek görevlendirmişti.³⁴³ Ermeni ve Kürt grupları tarafından ortaya çıkarılan isyan hareketi hakkında 1930 yılında Cumhuriyet gazetesinde çok önemli makaleler neşredilmiştir.³⁴⁴

³⁴¹ Zekeriya Yıldız, **Kürt Gerçeği, Olaylar, Oyunlar, Çözümler**, İstanbul, 1992, s. 253; Vedat Şadilli, **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, İstanbul, Kon Yayınları, 1980, s. 129.

³⁴² Doğu Araştırma Merkezi, **a.g.m.**, s. 75-76.

³⁴³ Yıldız, **a.g.e.**, s. 253; Şadilli, **a.g.e.**, s. 129

³⁴⁴ Ağrı İsyanı hakkında Cumhuriyet Gazetesinde neşredilen makaleler için bkz. **Cumhuriyet**, 9 Temmuz 1930, No:2217, s. 4; "Ararat Eteklerinde-1, **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1930, No: 2225, s. 3; "Ararat Eteklerinde-2, **Cumhuriyet**, 19 Temmuz 1930, No: 2226.

İsyan büyük hayallerle başlamış olmasına rağmen Ermeniler Kürtlere gereken desteği vermemiştir. Bunu üzerine örgütlerin araları açılmıştır. Hoybun'un harekete geçmesi için her şeyden önce para gerekiyordu. Bu işi Ermeniler adına Paris Taşnak Merkezi üyelerinden Çamlıyan, Kürtler adına da Bedirhanilerden Süreyya üstlenmiştir.

Çamlıyan Yunanistan'da, Bulgaristan'da, Romanya'da ve Mısır'da dolaşarak nutuklar vermiş, Makaleler yazdırmıştır. Fakat Hınçaklar'ın sürekli karşı koymaları itiraz ve aydınlatma çalışmaları onlara umdukları kadar para sağlayamadıkları gibi Ermeni Kızılhaçı için gönüllü kaydı girişimi de hiç denecek bir düzeyde kalmıştır. Tüm bu olumsuzluklar nedeniyle Taşnak-Hoybun işbirliği ile ortaya çıkarılan isyan (Ağrı İsyanı) büyük bir hezimetle sonuçlandı. Ağrı hezimetini üzerine Kürtler, Ermenilere karşı güvenlerini yitirmişlerdir. Bu büyük başarısızlık Ermeniler arasında da yapılan faaliyetlerde metod farklılıklarına neden olduğu gibi örgütler arasında da mücadelelere neden olmuştur. Aynı zamanda Ermenistan'ın Kızıl Ordu tarafından zaptı ve Ermeni Cumhuriyeti'nin son bulması Sovyetler Birliği ile işbirliği yapanlara karşı Ermenilerde bir nefret uyandırmıştır. Hoybun üyelerinin Sovyetlerin adamları olduğu meydana çıkınca örgütler birbirinden daha da uzaklaştı.³⁴⁵ Ermeni örgütleri birlikte hareket ediyor gibi görünse de Ermeni-Kürt ittifakına muhalif Ermeniler vardı. Buna en somut örnek Suriye'de yaşanmıştır. Hınçak ve Taşnaklar arasında yapılan basit bir futbol müsabakası sonrasında çıkan kavgalarda 3 kişi silâhlarla öldürülmüştür. Suriye polisi sadece bu olaylarda 25 Ermeni'yi tutuklamıştır.³⁴⁶ Bir süre Taşnak-Hoybun müşterek propagandalarına devam etmişlerse de, Kürt aşiretlerinin ve dışarıda ki Ermenilerin muhalefeti karşısında bu ittifak önemini ve mevcudiyetini yavaş yavaş kaybetmiştir. 1930 yılında bozulmuş olan ilişkiler neticesinde cemiyet ortadan kalkmıştır.³⁴⁷

Bu ittifak ortadan kalkmış olsa da bölgede çıkarları olan bazı ülkeler Ermeni ve Kürtler arasında yeniden ittifak kurmak için çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Hoybun cemiyetinin Paris ve Beyrut'ta 1928 yılında aldıkları kararları uygulamaya geçirmek amacıyla, 1939 yılında Taşnak ileri gelenleri

³⁴⁵ Erdoğan Arıpınar, "Ermeni Meselesi ve Perde Gerisi", *Yeni İstanbul Gazetesi*, 16 Temmuz 1968.

³⁴⁶ "Taşnaklar ve Hınçaklar Birbirlerini Yiyorlar", *Vakit*, 4 İkinciteşrin 1935, No: 6401, s. 7.

³⁴⁷ Basgün, a.g.e., s. 100-101

Beyrut'tan Şam'a gelerek Celalettin ve Kamuran Bedirhan kardeşlerle temasa geçmişlerdir. Görüşmelerin ardından, Hınçak, Ramgavar gibi Ermeni örgütleri Kürt temsilcilerle "Kürt Ermeni Kardeşlik ve Dostluk Cemiyeti"ni kurmaya karar vermişlerdir. Bu yeni örgütün amaçları arasında;

- Kürt ve Ermeniler arasında her alanda işbirliğinin tesisi,
- Tanıtma ve kültürel faaliyetlerde birlikte hareket etme,
- Kürt ve Ermeniler arasında var olan husumetlerin ortadan kaldırılması,
- Ermeni ve Kürt topraklarının bağımsızlığını kazanmasında her iki unsurun birlikte hareket etmesi gibi görüşlere yer verilmiştir.

Bu süreçte 1937-1938 yılları arasında da Türkiye Hatay meselesi ile uğraşırken, Dersim isyanı patlak vermiştir. Ağrı isyanı sonrasında komşu ülkelere kaçan ve Türkiye'de ele geçirilememiş olan isyancılar, Hoybun Cemiyeti elebaşları ve Koçgiri isyanına katılan aşiretler Dersim olayının taşeronu olarak seçilmişlerdir. Fransızlar 1934'ten beri Seyit Ali Rıza ile irtibata geçmiş, bölgeye Hoybuncu Ermeni Bogos ile Mehmet Nuri Dersimi'yi gönderip, Alevi-Sünni ayrılığını da körüklemişlerdir.³⁴⁸ Ermeni-Kürt ve Batılı devletlerin teşviki ile ortaya çıkan bu hareket de başarısızlıkla neticelendiği gibi isyancılar gerektiği gibi cezalandırılmıştır.

Tüm bu çalışmalara rağmen Kürt-Ermeni Kardeşlik ve Dostluk Cemiyetleri çıkan anlaşmazlıklardan dolayı dağılmıştır. II. Dünya savaşı ile değişen dengelerle Türkiye'ye düşman Kürt ve Ermeni grupları bölgede bağımsız hareket etmişlerdir. Zaman zaman birleşme çabaları olsa da tam anlamı ile başarıya ulaşamayan örgütler ilişkilerini ancak Avrupa ülkelerindeki Kürt ve Ermeni örgütler aracılığı sürdürmüşlerdir.³⁴⁹

Yurt dışı kaynaklı tüm bu faaliyetler devam ederken Türkiye'de yaşayan Ermeni asıllı yurttaşlarımız olaylardan sürekli uzak durmayı tercih etmişlerdir. İsyana karışan Ermenileri kendilerinden devamlı ayrı tutmuşlardır. 1930 yılında Sovyet basınında çıkan haberlerde yer alan ve 45 gün gibi uzun bir kongre sonrasında yayınlanan kararlar konusunda Türkiye Ermenilerinin fikirleri

³⁴⁸ Rahmi Doğanay, "Cumhuriyet Dönemi İsyanlarının Mahiyeti", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler-Elazığ 17-19 Ekim 2001-**, Elazığ 2002, s. 260-261; Suat Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, İstanbul, 1992, s. 104.

³⁴⁹ Uras, a.g.e., s. CXVII-CXVIII.

sorulduğunda verdikleri cevap oldukça manidardır. Cumhuriyet gazetesi muhabirinin kongrede alınan kararlar ile ilgili olarak sorulan sorulara Patrikhane kapu kahtyası Aznif Ahoranyan Şu cevabı vermiştir;³⁵⁰ “Türkiye Cumhuriyeti hudutları dahilinde yaşayan Ermenilerin bu bahsettiğiniz meselelerle kat’iyyen bir alაკası olmadığı gibi böyle bir Şeyi düşünmelerine de imkán yoktur. Türkiye’deki Ermeniler, Türkiye Cumhuriyetinin en sadık tebaasıdır. Mevzuu bahisettiğiniz Taşnaksütyun fırkasının ne kongresinden, ne de mukarreratından ne Ermenilerin, ne de patrikhanenin hiçbir malumatı yoktur. O fırkanın Ermeni milletinin başına açtđĐı belalar artık kafidir.” diyerek Türkiye’de yaşayan Ermeni yurttaşlarının terörle hiçbir ilgisi bulunmadđĐını vurgulamıştır.

Türkiye’deki Ermeniler örgütlerin terör faaliyetlerine kayıtsız kalıp geleceklerini Türk toplumu içinde huzurlu bir Şekilde yaşamakta bulurken, yurt dışında bulunan bazı örgüt üyeleri de Türk toprakları içinde bir Ermenistan’ın kurulmasının hayal olduğunu anlayarak, ihtilal fikirlerinden vazgeçtiklerini ilan etmişlerdir. Cumhuriyet gazetesinin 31 Birinciteşrin 1935 tarihli haberine göre. Ermeni Hınçak Partisi, Amerikanın Pravedens Şehrinde 9. kongresini yaparak kendi kendini feshetmeye karar vermiştir. Hınçak partisi kongresi kendi azasının Komünist partisi ile işbirliği ederek Taşnak partisine karşı mücadele etmesini kararlaŐtırmıŐtır.

Hınçak Partisi 9. kongresi tarafından bütün Hınçaklar’a hitaben neşredilen beyanname bütün dünyadaki Hınçakları mutaassıp milliyetperverlik ırklar arasında nefret ve düşmanlık uyandıran ve Ermeni usulü menfaatlerine karşı çalışan ve TaŐnaklara karşı Şiddetli ve amansız bir mücadeleye davet etmektedir.

Böylece bazı Ermeniler aşırı milliyetçilik düşünceleri ile hareket eden ve terörist faaliyetler yürüten örgütlerin yanlış tutumlarının farkına varmıştır.³⁵¹ Her ne kadar Hınçak Partisi böyle bir karar aldığını duyurmuş olsa da daha sonraki yıllarda terör faaliyetlerine devam ettiği görülmüştür.

³⁵⁰ “Patrikhanenin Kongreden Kat’iyyen Malumatı Yok”, Cumhuriyet, 11 Kanunuevvel 1930, No:2009, s. 2.

³⁵¹ “Fakat Azası, Taşnaklarla Mücadele Edecek”, Cumhuriyet, 31 Birinciteşrin 1935, s. 5.

II. BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ SOSYAL, KÜLTÜREL VE SİYASAL HAYATTA ERMENİLER

A. 1924 ANAYASASI VE ERMENİLER

1921’de kabul edilen ve Kurtuluş Savaşını yürütmek üzere hazırlanan Teşkilât-ı Esasîye Kanunu yeni cumhuriyetin ihtiyaçlarına cevap vermiyordu. Özellikle saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilanı ve hilâfetin kaldırılmasından sonra yeni bir düzenleme zaruri hale gelmişti.

İkinci dönem Büyük Millet Meclisi, yeni bir anayasa yapmak için özel olarak toplanmış bir “kurucu meclis” değildi. Kurulan Kanun-u Esasî Encümeni tarafından hazırlanan anayasa tasarısı Genel Kurula sunulmakla birlikte Mecliste hangi çoğunlukla kabul edileceği belli değildi. Meclis ilk önce bu konuda 11 Mart 1340 (1924) tarih ve 83 sayılı “Teşkilât-ı Esasîye Kanununun Ekseriyet-i Mutlakanın Sülûsan Ekseriyetiyle Kabul Edilmesine Dair Kararı” almıştır. Bu karara uyularak, yeni Teşkilât-ı Esasîye Kanunu 20 Nisan 1340 (1924) günü, toplantı yeter sayısı olan üye tam sayısının salt çoğunluğun üçte ikisinin oyu ile kabul edilmiştir.¹

20 Nisan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasîye Kanununun ilgili maddeleri, tanınan hakların sahibi olarak “her Türk”ten veya “Türkler” den bahsetmektedir. Kanun, 88’inci maddesinde kime “Türk” dendiğini şöyle tanımlamaktadır; “Türkiye ahalisi din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla ‘Türk’ itlak olunur.” Burada belirtmek gerekir ki, 1924 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu, Türklüğü, bir “coğrafi unsur” (Türkiye ahalisi), bir de “hukukî unsur” (vatandaşlık bağı) ile tanımlamıştır.²

1924 Anayasası Türklüğü yukarıdaki gibi tanımlasa da Türklükle ilgili maddenin müzakereleri yapılırken bazı vekiller, vatandaşlık hakkının dinî azınlıklara tanınmasının uygun olmayacağını düşünüyorlardı. Onlara göre yüzyıllarca kendi

¹ 20 Nisan 1340 (1924) tarih ve 491 sayılı Teşkilat-ı Esasîye Kanunu, *Resmi Gazete*, 24 Nisan 1924; *Düstur*, III. Tertip, C. V, s. 576.

² Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789 – 1980)*, İstanbul, Yapıkredi Yayınları, 1998, s. 257.

etnik özel karakterlerini, geleneklerini, hayat görüşlerini, değerlerini ve dillerini koruyan azınlıklar, Türk toplumu içinde yabancı kaldıklarından vücudun sağlığını bozacağını düşünüyorlardı. Diğer bir grup ise Türkiye Cumhuriyeti devletinin ancak eşitlik ve adalet ilkeleri üzerinde modern ve ilerici bir yönetim kurulabileceği görüşünden hareketle, azınlıklara eşit vatandaşlık hakkı verilmesinin uygun olacağına inanıyordu.

Tartışmalar, genellikle azınlıkların toplumsal açıdan vatandaş kabul edilmeleri için dil, ülkü ve kültürlerinin Türklerinki gibi olmasına bağlıyordu. Tabiiyet konusunda yapılan görüşmelerde hararetli tartışmalarda bulunan İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi, 20 Nisan 1924 günü bu konuda şu fikirleri savunmuştur;³ "Tabiiyet kelimesi zihinlerde mevcut ve kalplerde mevcut bulunan bir emeli izaleye kifayet etmez... Arkadaşlar; ikinci madde toprağımızda yaşayan bir Ermeni ki, bilhassa Anadolu lu olanlar bunun bilhassa şahididir. Ayrı bir mektebi yoktu, ayrı bir terbiyeleri yoktu, ayrı bir lisanları yoktu. Türk şiirlerini yazdılar, Türk manilerini söylediler, Türkiye ile müteallik oldular, bunlara Hıristiyan Türkler diye yadedilmek mümkündü. Fakat araya propagandalar girdi, araya nifak girdi; edebiyat, musiki, kilise, mektep tamamıyla asırların Türkleşmiş olduğu Ermenileri bizden ayırmaya başladı. Şimdi ayrı bir lisanı var, ayrı bir mektebi var, kalbine ayrı bir şey sokmuşlar. Buraya Türk'tür diye bir madde kanun geçiriniz acaba oradaki farkı izale etmiş olur muyuz? Ve hangimizi tatmin edebilir ki, Bana sual soran ata cevap verdim, dedim ki; Türk olmanız mümkündür. Başka memleketlerde, başka ekalliyetlerin yaptığını kabul ediniz. Fransa'da yaşayan Musevi nasıl Fransız gibi başka mektepten vazgeçmişse, nasıl başka lisan konuşmuyorsa, nasıl Fransa'yı benimsemiş ise, mekteplerinizi kapatınız, Ermeniliği terk ediniz, Türk harsını kabul ediniz. Ondan sonra size Türk deriz. Fakat siz lisan ayrılığı mektep ayrılığı, devlet ayrılığı güdünüz. Ondan sonra geliniz ve bana deyin ki, "bizi Türk telâkki et". Eğer böyle muhalif iseniz, elimden bir şey gelmez. Çünkü ruhumun inanmasına imkan yoktur. O halde arkadaşlar; madde bizim aleyhimize kullanılabilir. İzahata muhtaçtır." diyerek ülkedeki azınlıkların "vatandaş" olarak "Türk" kabul edilebileceklerini ancak dil, ülkü ve kültür açılarından Türklerle aynı seviyeye gelmedikleri takdirde toplumsal açıdan "Türk" olarak kabul edilmeyeceklerini vurgulamıştır.

Tartışmalar sonunda Hamdullah Suphi 88. maddenin "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle 'Türk' ıtlak olunur" şeklinde değiştirilmesini teklif etti ve madde "Türkiye'de vatandaşlık bakımından din ve ırk farkı olmaksızın bütün halk Türk sayılır. Türkiye içinde veya dışında Türk babadan doğan veya Türkiye'de

³ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 8/1, 20. 04. 1340, Birinci Calse, s. 909-910.

Türk olmayan babadan doğup da Türkiye’de yaşayan ve Türk vatandaşı olmak isteyen herkes Türk’tür”⁴ şeklinde kabul edilmiştir.

1924 Anayasasının kişi hak ve özgürlüklerini düzenleyen 68. maddesi de doğal hukuk ve liberal bireyci bir yaklaşımla; “Her Türk hür doğar, hür yaşar, hürriyet başkasına muzır (zararlı) olmayacak her türlü tasarrufla bulunmaktadır. Hukuk-u Tabiiyyeden (doğal haklardan) olan hürriyetin herkes için hududu, başkalarının hudud-ı hürriyetidir. Bu hudut ancak kanun marifeti ile tespit ve tayin edilir.”⁵ şeklinde belirlenmiştir.⁶

B. ERMENİLERİN AZINLIK HAKLARINDAN VAZGEÇMELERİ

Cumhuriyet ilan edildikten sonra Türkiye’de yaşayan tüm yurttaşlar için yeni ve farklı bir dönem başlamıştır. Osmanlı Devleti’nde var olan çok milletli sisteme son verilerek, ulus devlet ve vatandaşlık sistemi benimsenmiştir. Ermeniler için farklı bir yapı olan Cumhuriyet Türkiye’si, Atatürk ilkelerinin koruyuculuğunda laiklik ilkesi çerçevesinde dinî ihtiyaçları karşılamanın yanında, sosyal ve eğitim alanında da azınlıkların kendi gelenek ve göreneklerine uygun bir şekilde ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri ortamı sağlamıştır. Bu temelden hareketle yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, içinde yaşayan herkesi bir yurttaş olarak nitelendirmiş, her türden dinî ve sosyal toplulukların sorunlarına eğilmiş, tüm ulusu kapsayan ortak çözüm yolları aramıştır.⁷

Lozan Antlaşması’nda da bu arayışa olumlu cevap veren Türkiye Cumhuriyeti yetkilileri, azınlıklara ayrıcalıklı bir statü vermiştir. Azınlıklarla ilgili maddeler antlaşmanın üçüncü bölümünde "Ekalliyetlerin Himayesi" başlığı altında toplanmıştır. 37’den 45. maddeye kadarki maddelerdir. Antlaşmanın, 37. maddesine göre, Lozan hükümlerine aykırı bir iç hukuki düzenlemenin yapılması söz konusu olamayacaktır. 42. maddenin 1. fıkrasında “Türk Hükümeti, Müslüman olmayan azınlıkların aile hukuku ve kişi hakları konusundaki problemlerin çözümünde,

⁴ A. Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, Ankara, 1993, s. 76.

⁵ Bülent Tanör, *a.g.e.*, s. 236

⁶ Fatih Akın, *Türkiye’de Azınlık Politikaları (6/7 Eylül 1955 Olayları)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999, s. 64.

⁷ Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918)*, İstanbul, Der Yayınları, 1987, s. 134-135.

azınlıkların gelenek ve göreneklerinin esas alınacağı, ve bu konudaki tedbirleri almayı kabul edeceği” yer almıştır. 2. fıkrası ise “bu tedbirler Türk Hükümetiyle, ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden oluşan özel komisyonlarca düzenlenecek, anlaşmazlık çıktığı takdirde, Türk Hükümetiyle Milletler Cemiyeti, Avrupalı hukukçular arasından birlikte seçecekleri bir üst hakem atayacakları” hükme bağlanmıştı.⁸ 44. madde ise, bu hükümleri Milletler Cemiyeti güvencesine bağlamıştı ve bu hükümlerin çoğunluk kararı olmadan değiştirilemeyeceği ilkesi yer almaktadır.⁹ Dolayısı ile dış devletlerin bu kararları Türkiye için bağlayıcı etkiye sahipti.

Azınlıklara verilen bu haklara uygun kanunlar çıkarılması, toplum içinde bir takım ayrıcalıkların azınlıklara verilmiş olması hükümet çevrelerinde ve Türk kamuoyunda olumlu karşılanmamıştır. Bazı yazarlar azınlıklara sunulan özel statü aleyhinde yayınlara başladı ve Cumhuriyet kanunlarında azınlık hakları diye özel bir bölüm açmanın hiç bir gereği olmadığını dile getirmişlerdir.¹⁰ Gerek kamuoyu baskısı, gerek Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin vatandaşları hakkında uygulayacağı eşitlik politikalarının samimiyetine inanan azınlıklar, art arda Lozan’la birlikte kendilerine verilen ayrıcalıklardan feragat etmeye başlamışlardır.

Lozan’ın ilgili maddelerinde verilen haklardan ilk feragat edenler Yahudi cemaati olmuştur. Medeni Kanunun kabul edilmesinden az önce bir komisyon kuran Yahudiler, 15 Eylül 1925 günü kendilerine verilen ayrıcalıklardan feragat ettikleri kararını açıklamışlardır.¹¹ Böylece Yahudiler tarih boyunca Türklerden gördükleri

⁸ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Takım 2, C. 2, Kitap 2, Ankara, 1969-1970, s. 13.

⁹ Kamil Özer, *Türkiye’de Gayri Müslim Azınlık Basını*, Basılmamış Y. L. Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Bölümü, İstanbul, 1995, s. 25.

¹⁰ Cumhuriyet yazarlarından Yunus Nadi bu yönde yayın yapanların başında geliyordu. Nadi yazdığı bir yazısında; Lozan Antlaşması’yla azınlıklara tanınmış olan hakların Osmanlı Devleti’nde fiiliyata zaten tanınmış olduğunu hatırlattı. Bu imtiyazlara karşılık Ermenilerin ve Rumların Batılı güçlerin amaçlarına âlet olup ayrılıkçı hareketlere giriştiklerini, Azınlıkların, Batılı güçlere sığınmak yerine vatanları olan Türkiye’ye sadık ve bağlı kalmak olduğunu belirtti. Yunus Nadi, *Türk-gayrimüslim kaynaşmasında geçmişte ayrılıkçı emeller gütmemiş olan Yahudiler önyak olmaları gerektiğini vurguladı* (Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri 1923-1945*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 62)

¹¹ Avram Galanti (Abraham Galante), *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayını A. Ş Yayını, 1995, s. 31.

hoşgöründen dolayı iyi niyet gösterip, diğer Türk vatandaşları için geçerli olan kanunlarla yönetilmek istediklerini belirtmişlerdir.

Haklardan feragat etme kararı ikinci olarak Ermenilerden gelmiştir. Protestan, Katolik ve Gregoryan mezhebine mensup Ermeniler, 13 Haziran ile 17 Ekim arasında 15 toplantı yapmıştır. Toplantıya katılan üyeler arasında hükümetin de tayin ettiği kişiler hazır bulunmuşlardır.¹² Komisyon, Türk Adliye Vekaletine başvurarak İsviçre Medeni Kanununun getirdiği laik düzende ayrıcalık istemenin yersiz olduğunu, bilahare Lozan Antlaşması'nın azınlık haklarından vazgeçtiklerini 17 Ekim 1925 (17 Teşrinievvel 1341) günü Cumhuriyet hükümetine bir yazı sunarak bildirmişlerdir.¹³ 27 Kasım 1925 günü de Rumlar alt komitedeki 72 üyeden 55'inin oyu ile aynı haklardan vazgeçtiklerine dair belgeyi imzalamışlardır.¹⁴ Böylece Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar yaptıkları başvurularla kendilerine karşı uygulanacak herhangi bir ayrıcalığa gerek kalmadığını T. C. Adliye Bakanlığına bildirmişlerdir. Böylece Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı azınlık vatandaşlar, uluslararası anlaşmalarla garanti altına aldıkları ayrıcalıkları reddederek sade bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayı tercih etmişlerdir. Azınlıkların bu davranışı Türk kamuoyu tarafından olumlu karşılanmakla birlikte yabancı kaynaklardan bazıları cemaatlerin azınlık haklarından feragat etme kararının bir baskı doğrultusunda gerçekleştirildiği kanaatini paylaşmıştır.¹⁵

Dış kaynaklı bazı yaklaşımlara karşın Ermeniler, söz konusu davranışlarında samimi idiler. Türk Hükümeti ile olan ilişkilerinde bir daha yabancıların müdahale etmesini arzulamıyorlardı. Ayrıca azınlıklar, bu kararı alırken Lozan'da kendilerine tanınan haklara kıyasla Türk adalet sisteminde daha rahat edeceklerine inanıyorlardı. Çünkü, azınlıklar Lozan'la yetinselerdi Türkiye'nin kabul ettiği yeni Medeni Kanunun nimetlerinden yararlanma imkanları olmayacaktı. Le Temps gazetesi yazarı

¹² Galanti, a.g.e., s. 70-74.

¹³ Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti, **75. Yılda Türkiye Ermenileri**, İstanbul, Aralık 1998, s. 6; Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 214.

¹⁴ Şeha L. Meray, **Devletler Hukukuna Giriş**, C. 1, Ankara, 1968, s. 244; Bali, a.g.e., s. 65; Ayhan Aktar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan Türkleştirme Politikaları", **Tarih ve Toplum**, C. 26, Aralık 1996, sayı 156, s. 328.

¹⁵ Bali, a.g.e., s. 87.

Paul Gentzion¹⁶ da aynı kaniya varmış ve azınlıkların "hayali bir desteği yeğ tutmak yerine, oturmakta oldukları ülke kanunlarının koruyuculuğunu kabul etmeyi daha uygun bulduklarına" temas etmiştir. Türkiye'de yaşayanlar arasında tarihte ilk defa hukuk birliğinin tesis edildiğini vurgulayan Gentzion'a göre, artık her azınlıktan ayrıcalıklı ve başına buyruk bir varlık meydana getiren kötü bir sisteme son veriliyordu.

1926 yılında kabul edilen Medeni Kanunla birlikte, azınlıkların aldığı bu kararların pek de bir önemi kalmamıştır.¹⁷ Bu kanunla birlikte patrikhanelerin dünya işlerinde ve azınlıkların şahsi muamelelerinde hiçbir yetkileri kalmamıştır.¹⁸ Medeni Kanunla birlikte Borçlar Kanunu ve Ticaret Kanunu Mecelle ve Ahkam-ı Şariye kaldırılarak 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir. Böylece Patrikhane bünyesindeki kaynağını Nizamname-i Millet-i Ermeniyân'dan alan ve aile ve miras konularında anlaşmazlıklara bakan, Muhakeme Komisyonunun işlevi de sona ermiştir.¹⁹ Medeni Kanuna herhangi bir dinî kimliği bulunmayan Ermeniler ilgi gösterdiği gibi Ermeni Rahipler de büyük alâka duymuşlardır. Cumhuriyet gazetesinde çıkan habere göre Ermeni Rahipler kendilerinin de Medeni Kanuna tabi olmak istediklerini kamuoyuna bildirmişlerdir. Kıyafet Kanunu uygulamaya başlandığı günlerde Cumhuriyet gazetesi muhabirinin "-Madem ki, artık sivillerden farksız oldunuz, ruhanilerin evlenme işlerini de düzeltmek istemez misiniz?" sorusuna Ermeni rahip Bahtiyaryan şu cevabı verdi; "-Evet, bu da mühim bir meseledir. Şimdiki dinî kanunlarımız, dul kalan bir papazın tekrar evlenmesine izin vermiyor. Bundan başka papazlıktan rahipliğe ve piskoposluğa terfi edebilmek isteyenlerin bekâr veya dul olması şart konmuştur. Benim şahsî kanaatime göre, bu evlenme işini de artık düzeltmeliyiz. Liberal ve demokrat kilisemiz bunu yapmalıdır ve yapacaktır. Karısı ölen çoluk çocuk sahibi bir papaz niçin yeniden evlenemesin? Değerli bir papaz evlidir diye niçin terfi edip rahip ve piskopos olamasın? Bu gayri tabii vaziyeti değiştirmek zamanı gelmiştir sanırım. Biz evlilik meselesinde de tamamiyle sivil yurttaşlarımızın tabi olduğu kanunlara tabi olmak istiyoruz. Bu iş de halledilecek olursa bizi sivillerden ayıran hiçbir fark kalmamış olacaktır..." Rahip Bahtiyaryan bu sözleri söylerken, diğer papazlar da rahibe hak vermişlerdir. Ruhani meclisi umum katibi papaz Toma Şigaher de gülerken bu konuda; "-Mesela ben çoluk

¹⁶ NAMC, 339/21. Büyükelçilikten İstanbul Dışişleri Bakanlığına (Washington), 3.11.1926'dan nakleden Öke, a.g.e., s. 214.

¹⁷ Akın, a.g.e., s. 66.

¹⁸ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 199.

¹⁹ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 6.

çocuk sahibi bir adamım, bu bir kabahat midir ki terfi edip günün birinde rahip, daha sonra da piskopos olamayım!” diye Bahtiyatryan’a destek vermiştir. Bu sırada kiliseye giren Şişli mezarlığı komisyonu veznedarı Jirayr Aznavor söze katılarak şöyle demiştir; “-Evvvelce Patrik Naroyan bana papaz olmayı teklif etti. Şu iki şartı koydum: 1- İstedğim kıyafetle gezeceğim. Yani ruhani kıyafetle gezmeyeceğim. 2-Dul olduğum için papaz olduğum taktirde yeniden evlenmeme mümanaat edilmeyecektir... O zaman bu şartlarım kabul edilmedi. Şimdi kıyafet meselesi halledilmiştir. Bir de evlenmek işi düzelecek olursa ilk defa ben papaz olacağım!” demiştir.²⁰ Bu konuşmalar Ermeni yurttaşların her kesimi ile cumhuriyet inkılâplarını çok kısa bir zaman zarfında özümseyerek kabul ettiğini ve uyguladığını göstermektedir.

Ermenilerin Türk toplumu ile entegre olma gayretleri bundan sonra da hızla devam etmiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin ortaya koyduğu inkılâp ve yeniliklere ilk uyan cemaatlerden biri Ermeniler olmuştur. 1 Kasım 1928 yılında 1353 sayılı kanunla Latin Harflerine geçiş gerçekleştikten sonra, önce Türkçe öğretmenlerine daha sonra da halka öğretilmesi amacıyla her yerde kurslar açılmıştır. Bu uygulamaya ilk iştirak edenler Ermeni cemaati olmuştur. Kumkapı Bezciyan ve Beyoğlu Esayan okullarında kurslar açılmıştır. Latin Alfabesinin kabulünden sonra çizimi İstapan Agayan, yapımı Levon Mazlumyan tarafından gerçekleştirilen ve levha üzerine altınla işlenen yeni Türk Alfabesi TBMM tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya, 22 Mayıs 1930’da hediye edilmiştir.²¹

Soyadı Kanunu 21 Haziran 1934 tarihinde 2525 sayılı kanunla yürürlüğe girmesiyle Ermeniler kısa süren bir geçiş dönemi sendromu yaşamışlardır. Başta aşiret ve yabancı ırk millet adlarının soyadı olarak kullanılmayacağı hükmü, getirilse de bu durum daha sonra ortadan kaldırıldı ve Ermeniler de istedikleri soyadlarını almışlardır.

İnkılaplara kısa sürede entegre olan Ermeni liderler, Türkiye’deki durumlarından memnuniyetlerini pek çok kereler ifade etmişleridir. Bunlardan birini 1936 yılında Ermeni Cemaati Umumi Meclisi Başkanı Dr. Andre Vahram yapmıştır. Vahram; kendisinin cemaat işlerine Atatürk devrinin feyizli başlangıcı ile beraber başladığını belirttikten sonra, cumhuriyet döneminde her geçen gün iki toplumun

²⁰ “Ruhani Kıyafetler de Tarihe Karıştı”, *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1935, s. 1.

²¹ *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, s. 8.

birlikte ülkeyi inkişaf ettirdiğini belirtmiştir. Kendilerinin Türk olduğunu artık azlık, çokluk yada ekalliyet sınıflamasını istemediklerini Türk olmakla da iftihar ettiklerinin ifa etmiştir. Okullarının Kültür Bakanlığının programına göre, eğitim veren birer Türk müessesesi olduğunu ve İnkılâpların ayrılıksız ve farksız Türk vatandaşı yetiştirmeyi temin ettiğini vurgulamıştır.²²

C. TÜRK VE ERMENİLER ARASINDA SOSYO-KÜLTÜREL VE EDEBİYAT ALANINDA ETKİLEŞİM

1. Sosyo-Kültürel Etkileşim

Tarihin hiçbir diliminde, buldukları coğrafyada Türklere oranla bir çoğunluk elde edemeyen Ermeniler, Türk kültürel değerlerinin hayatlarına girmesinde bir mahsur görmemişlerdir. Tarih boyunca Türk halkı ve kültürüyle yakın bir ilişki içinde olan Ermeniler, zorunlu olmamalarına rağmen kendileri için faydalı olabilecek özellikleri alma konusunda tereddüt göstermemişlerdir. Ermeniler tarafından Türk kültürüne ait öğeler yaratıcı bir biçimde özümsemiş bu öğelerin bir araya getirilmesiyle yeni ve özgün bir sentez doğmuştur.²³ Türk toplumu içinde toplumsal, ekonomik, kültürel ve hatta siyasi yapılarıyla iyice bütünleşmiş bir yandan da kökenlerinden gelen temel ayırt edici özellikleri yüzyıllar boyunca korumuşlardır.²⁴ Türkler de birlikte problemsiz bir şekilde yaşadıkları Ermenilere her hangi bir ulustan daha fazla güven duymuşlardır. Karşılıklı bu tutum sonucunda Türk ve Ermeni kültür değerleri arasında büyük benzerlikler oluşmuş, Anadolu'da adet gelenek ve zevkleri Türklerle hemen hemen müşterek bir Ermeni yapısı oluşmuştur.²⁵

²² "Patrikhane Antakya'daki Ermenileri Taktir Ediyor", *Cumhuriyet*, 21 İkcinciteşrin 1936, No: 4500, s. 1-6.

²³ Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite-Gelenek ve Yenileşme Özgürlük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, Çev. Altuğ Yılmaz, İstanbul, Aras Yayınları, 2001, s. 26.

²⁴ Zekiyan, a.g.e., s. 31.

²⁵ Ercüment Kuran, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2000, s. 30.

Türk kültür hayatında da Ermenilere karşı ön yargılar oldukça azdır. Diğer komşu milletlerde Ermeniler hakkında çeşitli şakalar, küçümseyici folklorik hikayeler bulunmasına rağmen bunlar, Türklerde en az derecededir hatta bazıları sempattir. Bu da Müslüman ve Türklerle adet, gelenek bakımından en çok uyuşan ve benzeşen kavmin Ermeniler olmasına büyük bir zemin hazırlamıştır.²⁶

Ermeniler devlet idaresinden diğer pek çok alanda Türk sisteminden etkilenmişlerdir. Örneğin Türklerde var olan ve ülkenin ölen prensin erkek çocukları arasında paylaşılması geleneği Ermenilerde de görülmektedir. Örneğin, Vaspurakan prensi Grigor Derenik'in ölümünden sonra ülkesi daha çocuk yaşta olan oğulları Sergis Aşot, Haçik Gagik ve Gurgan arasında taksim edilmiştir.²⁷ Ermeniler Türklerde olduğu gibi ülkeler arasında bir garanti belgesi ve barış antlaşması gibi algılanan siyasal evlilikler de yapmışlardır. Maddî, manevî ve siyasî kazançlar sağlanan bu tür evliliklerde başka bir kazançta güçlerin ve silâhların birleştirilmesidir.²⁸ Türk beyleri bilindiği üzere komşu ülkelerin prensesleri ile evlenmiş ve bunu siyasî olarak kullanmışlardır. Eski Türklerde var olan geleneklerden biri de Kağan ülke dışında olduğunda ya da esir düştüğünde ülke idaresine eşinin vekalet etmesidir. Aynı uygulamayı Ermenilerde de görmek mümkündür. Örneğin, Levon'un yaşadığı kalenin alınmak istenmesi sonucu kale, anne ve eş konumunda olan Prenses Riba'ya bırakılmıştır. Amca oğlu Hatem'un başa gelmesine kadar, kalenin savunma ve yönetimini elinde tutmuştur.²⁹

Nüfus fazlalığı nedeniyle Türkler kültürel etkileşimde daha etkin bir duruma sahip olmuştur. Ermeni örf, adet, gelenek ve halk edebiyatının oluşmasında Türk tesiri toplumun her alanında görülmüştür. Örneğin tarihler 930 yılını gösterirken bile Ermenilerin "gırmızı" adlı bir toprak kurdunu kaynatarak boya elde ettikleri bilinmektedir.³⁰ Bu kelimenin Türkçe oluşu, Ermenilere ait dokuma ve süsleme sanatının Türk etkisinde geliştiği ipuçlarını vermektedir.

²⁶ İlber Ortaylı, **Tarih Boyunca Türk-Ermeni Sempozyumu 13-14 Nisan 2001**, Ankara TBMM. (Çevrimiçi) <http://www.belgenet.com/arsiv/ermeni/sempozyum2.html>, 23.9.2004.

²⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985, s. 34.

²⁸ Vartanuş A. Çerme, "Tarihte Ermeni Kadını", **Tarih ve Toplum**, Mart 2000, c. 33, Sayı 195, s. 187-194.

²⁹ Çerme, a.g.m., s. 59.

³⁰ Fikret Türkmen, **Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri**, İzmir, Akademi Kitabevi, 1992, s. 3

Bu etkileşim hayatın her alanında olduğu gibi yemek kültürünün şekillenmesinde de görülmüştür. Ermeniler, üzüm kaynatıp pekmez yapmayı yada yağsız eti tokmakla dövüp çiğ köfte yapmayı Türklerden öğrenmişlerdir.³¹ Bütün bu etkiler sonucu ortaya çıkan Ermeni toplumuna bazı seyyahlar, Ermenilerin "Hıristiyan Türkler" diye tanımlamışlardır. 1835-1839 arası Türkiye'de bulunan Helmuth Von Moltke; "Bu Ermenilere, hakikatte, Hıristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşın Ermeniler Türk âdetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların, Hıristiyan olarak, tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınlarından fark edilmez, ayrılmaz. Bir Ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer taraflarını kapatır." bilgilerini aktarmaktadır.³²

Sosyal yaşam içinde kadın-erkek ilişkileri ve düğün merasimleri de Türklerinki ile örtüşür bir vaziyet almıştır. Ermenilerde Türklerde olduğu gibi gelin ve damat adayı düğünden önce flört etme veya iki aday arasında görüşme söz konusu olmazdı. Evlilik ana babanın uygun gördüğü kişilerle gerçekleştirilirdi.

Daha sonra da ilk adımlar atılarak damat adayının, kızın evine giderek kızı görmesi sağlanırdı. Ardından da söz ve nişan töreni anlamında bir evlilik antlaşması yapılırdı. Bayram ziyaretlerinde, damattan hediyeler, gelinden de yemek kabulleri olurdu. Düğün tarihi, oruç ve bayram günleri dışında aileler tarafından kararlaştırılırdı. Damat ve gelin baba evlerinden iyi cins atlara binerek ve onlara eşlik eden genç kız ve erkeklerle ayrılırlardı. Sıra hediye ve çeyizlere gelirdi ve hediyelerin bir çoğu damat tarafından verilir, çeyizin gösterilmesi ve verilmesi kız tarafınca yapılırdı. Törenin devamı evlerde olup, zengin sofraların kurulup, sabahlara kadar yenilip içilmesi ile eğlence devam ederdi.³³

Ermeni kadını evlendikten sonra eşinin sülalesinin adıyla anılırdı. (Vasपुरagan kadını, Rıştuni kadını) Evlenen çocuklara bazen ayrı ev açılmaz kayınvalide ve pederi ile otururdu. 19. yüzyılda özellikle Anadolu'da yaşayan Ermeni aileleri birkaç kuşağın bir arada yaşadığı geniş aile yapısına sahipti. Evlin

³¹ Kirkor Ceyhan, *Kapıyı Kimler Çalıyor*, İstanbul, Belge Yayınları, 1999, s. 116.

³² 20. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayri Müslimler (Sosyo-Ekonomik Durum Analizi), Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, 1996, s. 153; Ermeniler Üzerindeki Türk edebiyatının tesirleri için bkz. Fuad Köprülü "Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Tesirleri", *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, s. 239-269.

³³ Çerme, a.g.m., s. 64.

oğlu evlendiği zaman genellikle baba evinden ayrılmazdı.³⁴ Ermeni düğünlerinde bir önemli konuda çeyiz idi. Damadın hediyesi, yüz görümlülüğü o tarihlerde de geçerlidir. Çeyizde en büyük yeri tutan mücevher ve değerli eşyalar, daha sonra gelinin yapacağı hayır işlerinde kullanılırdı. Türkler arasında boşanma nedeni olarak kabul edilen zina, Ermenilerde de boşanma nedeni olarak kabul edilmiştir.³⁵

Tüm bu bilgiler ışığında Ermenilerde aile içi kültür anlayışı Türklerdeki ile büyük ölçüde benzer olduğu görülmektedir. Erkek egemen bir kültür ve toplumsal yapıya sahip Osmanlı Devleti'ni oluşturan toplulukların pek çoğunda olduğu gibi Ermenilerde de aile yapısı ataerkildi. Ailenin geçimini evin erkeği sağladığı gibi, ekonomik güç de tamamen erkeklerdeydi.³⁶ Dünyaya gelen çocuk kız ise, bu doğum boşa harcanmış, boşa çekilmiş kürek kabul edilmiştir. Çünkü, kız "yüz karası" erkek "paşa" dır. Erkek çocuk konusunda o denli şartlanmışlardı ki, bunun gerçekleşmesi için dualar ve çeşitli merasimler bile yapılmaktaydı.³⁷ Anadolu'da Ermeni kızlar 14-18 erkekler ise 15-20 yaşları arasında evlenirlerdi. 20 yaşını aşım da hâlâ evlenmemiş olan kızlara evde kalmış gözüyle bakılırdı.³⁸

Görüleceği gibi Ermenilere ait isim ve dinî terimler çıkarılsa düğün merasimi ve aile içindeki kültürel yaklaşımlar bir Türk ailesininki ile neredeyse aynıdır. Pek tabiidir ki Türklerle Ermenilerin örf, adet ve geleneklerinin aynı olduğunu söylemek doğru olmaz. Ancak, diğer gayrimüslim milletlere bakıldığında kültürel anlamda Türk aile yapısına en çok benzeyen aile tipi Ermeni aile yapısı olduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır.

Ermeni ailelerinin gelenekleri ve kadınlara olan yaklaşımları da Türklerinki ile aynı özellikleri taşımaktadır. Ermenilerde de Ailenin erkekleri ve özellikle en yaşlı olan aile reisi, aile onurunu korumakla yükümlüydü. Yani ailesindeki kadınların davranışlarından sorumluydu. Bir kızın erkeklerle birlikte görülmesi, gezip

³⁴ Arus Yumul, "19 yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını", *Toplumsal Tarih*, C. 7, Haziran 1997, Sayı 42, s. 15.

³⁵ Çerme, *a.g.m.*, s. 61-62.

³⁶ Yumul, *a.g.m.*, 15.

³⁷ Mıgırdıç Margosyan, *Gavur Mahallesi*, İstanbul, Aras Yayınları, 2000, s. 21-22-23; Yumul, *a.g.m.*, s. 18.

³⁸ Yumul, *a.g.m.*, s. 15.

eğlenmesi, flört etmesi, toplum içinde rahat davranması hoş karşılanmazdı. Ermeniler arasında kızların bekareti çok önemliydi.³⁹

Ermeni gelini aynı Türkler gibi evlendikten sonra bir süre için bir sessizlik kuralına göre hareket etmek zorunda idi. Ermeniler arasında "Munç" adı verilen bu dönemde gelin, evdeki çocuklar hariç, hiç kimse ile konuşmazdı. Kadın kocası ile ancak yalnız kaldıklarında konuşabilirdi. Evdeki diğer üyeler ya işaret diliyle, yada çocuklar aracılığıyla iletişim kurardı. Bu sessizlik dönemi, genellikle kayınvalidenin veya, kayınpederin "kızım konuşabilirsin" diyerek izin vermesine kadar sürerdi. Bu izin genellikle gelin ilk çocuğunu doğurduğu zaman verilirdi.⁴⁰

Aile yapısının yanında Ermenilerde bazı semboller Türklerinkiler ile büyük benzerlikler göstermektedir. Örneğin Ermeniler, ekmeğe çok büyük önem vermekteydi. Ermeniler ekmeği Türkler gibi 3 kez öptükten sonra bir kenara hayvanların yemesi için bırakırdı. Bir başka sembolik benzerlik de Halil İbrahim bereketidir. Ermeniler ve Türkler Halil İbrahim bereketine inanır, bereket dualarında bu sembolü kullanırlardı.⁴¹

Ermeni ve Türk gençleri aşklarını aynı sembollerle ifade etmişlerdir. Ermeni kızları bir kalple birlikte vuruldukları kişilerin baş harfini kırmızı iplikle mendile (marhama) işlerdi. Birbirinden haberdar olan gençlerden kız olanı pencereden mendili gösterirdi. Bu da kızın mendile nakış yaptığını ve bitince usulünce gencin önüne atacağı anlamına gelirdi. Eğer mendil atılmış ise kızın mendil attığı erkeğe aşık olduğu tescillenirdi. Aralarındaki ilişkiler duruma göre her geçen gün artardı. Bu mendil geleneği bilindiği üzere Osmanlı toplumunda da vardı ve Ermeniler de aynı yolu tercih ederek bu konuda bir birliktelik sergilemişlerdir.⁴²

Eldeki tüm bu bilgilere rağmen bazı yazarların iddia ettiği gibi, Türklerin düğümlü halı tekniği dahil bütün sanatları Ermenilerden öğrendikleri mimarî ve tezyini sanatları geliştirenlerin de Ermenilerin olduğu iddiaları tutarsız kalmaktadır.⁴³ Türkler Ermeniler karşısında her zaman nüfus ve kültür bakımından hakim bir halde

³⁹ John Bamberger, "Family and Kinship in an Armenian-American Community", *Journal of Armenian Studies*, 3 (1986-87), s. 81'den nakleden Yumul, a.g.m., s. 17.

⁴⁰ Yumul, a.g.m., s. 17.

⁴¹ Margosyan, a.g.e., s. 32.

⁴² Margosyan, a.g.e., s. 78.

⁴³ İbrahim Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadî Durumları Hakkında Bazı Belgeler", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 1987, Sayı 1, s. 240.

olmuşlardır. Ermeniler, her alanda kendilerinden üstün durumda olan Türklerden ve kültürlerinden etkilenmişlerdir.

2. Dil ve Edebiyat Alanında Etkileşim

XI. yüzyıla kadar Türkler, Ermenilerle üç koldan ilişki içinde iken 1071'den itibaren dört yönden Ermenilerle komşu olmuşlardır. Gerek nüfus olarak gerek misyon olarak bölgeye yerleşen Türkler, Ermeni toplumunu kısa süre içinde tesiri altına almıştır. İlk etkileşimin dil ve edebiyat alanında başladığı görülmekle beraber ilerleyen yıllarda kültürel ve sosyal açıdan da Ermeniler Türk toplumu ile ortak değerlere sahip olmaya başlamıştır. Özellikle Selçuklular döneminde aynı devletin çatısı altında iç içe yaşamışlar ve müşterek pek çok eser ortaya koymuşlardır. İki millet başta dil olmak üzere, musiki, mimarî, el sanatları ve edebiyat alanlarında karşılıklı olarak birbirine katkılarda bulunmuşlardır.

Türklerle Ermeniler arasında dil alanında görülen ilk köklü etkileşim XIII. yüzyılda kendini göstermeye başlamıştır. XIII. yüzyıldan sonra Türkçe'nin Kafkasya'da genel anlaşma dili haline gelmesiyle Ermenilerin eski kilise dili olan "grabar" bu tarihten itibaren terk edilmeye başlanmıştır. Bundan sonra Ermeniler arasında Türk dil yapısının özelliklerini taşıyan ve halk dili olan "aşharabarcan" yerleşmeye başlamıştır. Devrin Ermeni edebiyatının kurucularından Haçatur Abovyan Ermenilerin yeni dilinin (aşharabarcan) yarısının Türkçe ve Farsça kelimelerden oluştuğunu ifade ettikten sonra bu yeni dilin Ermenilerin ağızına çok tatlı geldiğini ve milletin kendi dilini bırakıp, türkü, masal ve darbı meselleri Türkçe söylediğini dile getirmiştir.⁴⁴

Ermeni tarihi yazarlarından Grakos Gransagesi, kitabında yaşadığı Gence şehrinde ve Türklerin sosyal yaşamından söz ettikten sonra Ermenice'nin Türkçe'den etkilenişini anlatırken yüzlerce Türkçe kelime almıştır.⁴⁵

Eldeki bilgilerden anlaşıldığına göre birlikte yaşayan iki toplumdan Ermenilerin Türklerden daha fazla etkilendikleri yadsınamaz bir gerçektir. Buna

⁴⁴ Haçatur Abovyan, Ermenistan'ın Yaraları, Yerevan, Haybedhrad, 1959, s. 80-81'den nakleden Zeynelabidin Makas, "Bazı Ermeni Alimlerinin Türk Dili ve Kültürü Üzerine Samimi İtirazları". **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Samsun, 1987, Sayı 2, 113.

⁴⁵ Türkmen, a.g.e., s. 7.

karşın Türkler de Ermenice'den yerel anlamda etkilenmişlerdir. Bunların büyük bölümü, genele yayılmamış yerel ağızda yada argoda yaygınlık kazanmıştır. Bunlardan bir kaçını örnek vermek gerekirse;⁴⁶ “azap” dokumada bir ilmikteki iki çözüğü telinden birincisi (Niğde); “antık” kül içinde gömülü ateş (Erzurum); “abur” kara lahana fasulye ve mısır unundan yapılan bir çeşit yemek (Rize); “kut” tavuk yemi (Muş); “çilot” şamar, tokat (Bitlis, Urfa); “corik” emziksiz çinko ibrik (Elazığ); “marmaş” ince tül bentten yapılmış başörtüsü (Artvin); “barav” kocakarı (Rize).

Argoda; “bızdık” çocuk; “çarmakçur” rakı; “garmireur” şarap; “madik” hile dalavere; “moruk” yaşlı erkek; “oski” altın para altın lira gibi. Bunların yanında yerel ağızda (bir veya bir kaç yerde) yada argoda kullanılan Ermenice kelimeler, ortak kültür dilimizde kalan Ermenice alıntılar oldukça azdır. Bunlardan bazıları; bar, çap, çermik, kaban, kepenk, kirvedir.

Ermenice'nin Türkçe'den bu kadar çabuk ve kalıcı bir şekilde etkilenmesinin ilk nedeni; Türklerin komşuları olan Ermeni topluluğuna zarar vermedikleri gibi başkalarının da zarar vermesine engel olmaları, onların huzur içinde yaşamasını sağlamasıdır. Bu tutum Ermeni halkının Türk kültürüne ve öğretilerine açık olmalarını sağlamıştır.⁴⁷

Anadolu'da Türklerin hakim topluluk olmasından dolayı, Ermeni kültürünün ve millî dilinin yeniden yapılanmasında Türklerin büyük etkisi olmuştur. Ermeniler yoğun bir şekilde Türk kültürünün ve dilinin tesirinde kaldıklarından Ermeni-Türk edebiyatı (La litterature armeno-turquie) adı verilen Ermeni harfleri ile yazılmış Türkçe edebî eserler ortaya çıkmıştır.⁴⁸ Ermeni harfli Türkçe eserler ayrıca incelenmesi gereken önemli bir konudur. Çünkü Osmanlı Devleti tebaası ve Ermeni asıllı Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları bu yolla kültür hayatımıza çeşitli eserler, gazete ve dergiler kazandırmıştır. Bu tür eserlerden bir kısmı, Ukrayna Devlet Arşivinde iken 1944 yılında Almanların çekilmesi esnasında yanmış olsa da Bugün Viyana'da Mehitarist Kitaplığında, Paris'te Millî Kütüphanede, Venedik Mehitarist Kitaplığında, Breslav, Lvov ve Krakov şehirlerinde birçok yazma bulunmaktadır. Bu

⁴⁶ Hasan Eren, “Türkçe'deki Ermenice Alıntılar Üzerine”, Türk Dili, Ankara, 1995, Sayı 524, s. 903-904.

⁴⁷ Zeynelabidin Makas, “Türkçe Yazan Ermeni Aşıkları ve Bizden Aldıkları Halk Şiiri Nev'ilerinden Örnekler”, Millî Kültür, Ankara, Haziran 1989, s. 76.

⁴⁸ Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 19.

yazmaların bir çoğu dinî eserler, vaaz ve dualar, Ermeni cemaati mahkeme kararları, evlilik kayıtları, noter senetleri ve vakayinameler gibi tarihî değere sahip nadide evraktır.⁴⁹ Ermeni harfleriyle Türkçe gramer, ahlak, sözlük ve konuşma kitapları da basılmıştır. Bu eserlerin içlerinde pek çok Türk atasözü ve deyimlerine rastlanmaktadır. Türk toprakları dışında da Ermeni harfli Türkçe kitaplar basılmıştır.⁵⁰

Ermeni harfli Türkçe yazılmış kitapların yanında Osmanlı döneminde gazeteler de çıkmıştır. İlk Ermeni harfli gazete Takvim-i Vakayi'dir. Birinci sayısı 22 Ocak 1840 tarihinde neşredilmeye başlanmış ve 3 Mart 1840 tarihine kadar ancak 5 sayı çıkmış ve 6. sayıdan itibaren Osmanlı Devleti Alisi'nin gazetesi Liro Kir Medzi Derutyanın Osmanyen adı altında Ermenice olarak devam etmiştir.⁵¹

Büyük oranda XIII. yüzyıldan itibaren başlayan bu etkileşim daha sonraki yüzyıllarda da gelişerek devam etmiştir. Bu etkileşim; Destan, Masal, Atasözü, Bilmecce, Fıkra, Mani Türkü,, Halk Edebiyatı, Aşık Edebiyatı alanlarının tamamında görülmüştür. Öyle ki Eski Ermenice'den günümüzdeki Ermenice'ye geçişte gramer sisteminden kelimeye pek çok alanda Ermenice'nin tekamülü Türkçe'nin tesiri altında olmuştur. Osmanlı döneminde Akşehir, Bolu, Çatalca ve başka yerlerde bulunan bir çok Ermeni dil değiştirmişlerdir. Ermenice'yi kullanmaya devam edenler de özellikle gramatik açıdan Türkçe'den bir çok istiareler olmuştur.⁵²

Ermenilerin Türkçe'den etkilenmesi sadece aldıkları kelimelerle sınırlı kalmamış daha sonraki dönemlerde aldıkları isimden, kilisede okudukları İncil⁵³ ve yaptıkları duadan mezar taşlarına yazdıkları dörtlüklere tamamen Türkçe kullanmaya başlamışlardır.⁵⁴ Ermenilerin Türkçe'nin ne denli tesir altında kaldığının tespiti bakımından Osmanlı arşiv kayıtlarında Ermenilere ait şu isimler dikkat çekmektedir; Uğurlu, Aslan, Eymür Dede, Budak, Ankaradaki Ermeni ahali arasında Gökçe, Aydın, Hudavirdi, Siverek'teki Ermeniler arasında Yağmur, Budak, Tatar, Eynebey;

⁴⁹ Talat Tekin, "Ermeni Alfabeti ile Türkçe", *Tarih ve Toplum*, C. I, sayı 4, Nisan 1984, s. 246-247.

⁵⁰ Turgut Kut, "Ermeni Harfleriyle basılmış Türkçe Atasözleri Kitabı", *Türk Folkloru*, İstanbul, 1983, C. 5, Sayı 53, s. 5-6.

⁵¹ Kevork Pamukciyan, "Mizahi "Hayal" Gazetesinin Ermeni Harfli Türkçe Baskısı", *Tarih ve Toplum*, C. 7, Haziran 1987, sayı 42, s 37.

⁵² R. Godel, "Eski ve Yeni Ermenice Arasındaki Gramatik Farklar", *Varlık*, Sayı 186, Yıl 1941, C. XI., s. 443.

⁵³ Kuran, *a.g.m.*, s. 30.

⁵⁴ Yılmazçelik, *a.g.m.*, s. 248.

gibi isimler taşıyanlar vardı. Yine Türkler tarafından kullanılan Yahşi, Emirşah, Kutluşah, Yadigar, İlbeyi, Bahadır ve Kaya gibi isimler Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim Ermeniler tarafından kullanılmıştır.⁵⁵ Yine Şeriye Mahkeme Sicillerinde Ermenilere ait şu isimleri görmekteyiz; Kaya kızı Nikol, Sevindik oğlu Timur, Elvan oğlu Budak, Bahadır oğlu Asvador, Çavuş oğlu Civanşe, Şehri oğlu Saya, Mustafa oğlu Ahmet, Veli oğlu Karaca. Buradan da anlaşılmaktadır ki, Ermeniler gerek Anadolu'da gerekse İstanbul'da Türkçe isimler almışlardır.⁵⁶ Kimi zaman Türkçe isimlerin sonuna bir takı ekleyerek Ermenice'ye çevirmişlerdir. Bunlardan bazı örnekler vermek gerekirse; Hallaçyan, Portakalyan, Kuyumcuyan, Boyacıyan, Taşçıyan, Pastırmacıyan, Demirciyan, Keresteciyan, Balyan, Çerkesyan, Aslanyan, Kalfayan, Ankaralıyan, Yüzbaşıyan, Terziyan, Kömürcüyan, Hamamcıyan, Uncuyan, Berberyan, Demircibaşı, Tokatlıyan, Yavrumyan, Çıracıyan, Reisman, Berberyan, Horasancızade gibi yüzlerce Türkçe kökenli Ermeni isimleri vardır. Ermeniler arasında çok yaygın olarak kullanılan isimlerden Torkom (Torkomyan) adı da, bir çok tarihçinin Türkmenlere verdikleri isimden başka bir şey değildir.⁵⁷ Özellikle Anadolu'da yaşayan Ermeniler Türkçe'den başka lisan bilmezler anıldıkları soy isimlerini bir Ermeni eki olan "yan" değil de "oğlu" kelimesini kullanırlardı.⁵⁸ Garakin Levonyan da, Ermeni Aşugları isimli eserinde Ermenilerin Türklerle iç içe yaşadıklarını ve pek çoğunun Türkçe isimler aldıklarını söylemiştir.⁵⁹

Masal ve fıkra gibi edebi türde de Türk tesiri altında kalan Ermeniler, ortak motiflere ve kahramanlara sahiptirler. Ermeniler, pek çok masalda "Şah Abbas'ın Gül Bahçesi" ve "İstanbul'da kıymetli Erzurum'da kıymetsiz" gibi Türkçe isimler

⁵⁵ Osmanlı Arşivlerindeki Tahrir Defterine dayanılarak, yapılan tespitler için bk. Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, Gültepe Yayınları, 1983; Mehmet Eran, "Türk Yönetim Tarzı Ermenilerin Türk İdaresini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar" Selçuk Erez, Mehmet Saray, **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Yayınları, 2001, s. 18.

⁵⁶ Ali Rıza Yalçın, "Bursa Müzesinde Enteresan Bir Mezar Taşı", **Folklor Araştırmaları Dergisi**, 1 Ocak 1950'den naklen, Ergün Hiçyılmaz, **Beni Toprağıma Gömün (İstanbul, Azınlıkları)** İstanbul, Altın Kitaplar Yayınları, 1993, s. 134.

⁵⁷ M. Sadi Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990, s. 118-119.

⁵⁸ Ali İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", Selçuk Erez, Mehmet Saray, **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Yayınları, 2001, s. 73.

⁵⁹ Garakin Levonyan, **Ermeni Aşugları**, Aleksandropol, 1982, s. 133'den nakleden Fikret Türkmen, "Türk Ermeni Aşık Edebiyatı İlişkileri", **The Journal of Ottoman Studies**, III. , 1983, s. 17.

kullanmakla kalmamış, Türk masallarında var olan "Bir varmış bir yokmuş,... Onlar erdi muratlarına" gibi formülleri Türkçe olarak kullanmışlardır.⁶⁰

Ermenilerin ilgisini Nasrettin Hoca fıkraları da çekmiş ve rağbet görmüştür. Ermenice eski ders kitaplarında bile yer alan fıkraların Ermeni harfli Türkçe baskıları da yapılmıştır. Bunların ilki 1853 yılında ünlü matbaacı Arabyanlar'ın İstanbul Ortaköy'deki matbaalarında basılan "Nasreddin Hoca Latifeleri"dir. Kitapta yer alan latifelerin sayısı 112'dir. Dili sade ve bazı latifelerde müstehcen ifadelere rastlanmaktadır. Burada yer alan fıkraların kaynağı belli olmasa da, Türkçe ilk dört baskıdan birinden yararlandığı tahmin edilmektedir.⁶¹

Atasözü, bilmece ve manilerinde de Türkçe'den alıntılar yapan Ermeniler Türk atasözlerini aynen Türkçe'de olduğu gibi yada bazı küçük değişiklikler yaparak kültür hayatlarında kullanmışlardır.

Zaman içinde Türkçe ata sözleri Ermeni harfleriyle Türkçe olarak basılmış ve Ermeni topluluğu bu atasözlerini benimseyerek günlük yaşamlarında kullanmışlardır.

Türk edebiyatının en yaygın türlerinden biri olan mani, çeşitli Türk boyları arasında man, çingcır, eşule/aşule, türkü, aytıspa, mani, meni, mahmı, mahnu, mahna gibi adlarını almıştır. Maniye Azerbaycan Türkleri "bayatı" adını vermişlerdir. Ermeni aşıkları da onu bu adla kabul edip, bir çok örnekler vermişlerdir.⁶² Ermeniler Türkçe manileri de oldukça sık kullanılmıştır.⁶³

Bilmecelerde de etkileşim devam etmiştir. Ermeniler bilmece, bulmaca anlamına gelen "Hengul" kelimesini kullanmışlardır. Etkileşim bilmecenin kurgusunda da görülmektedir.⁶⁴

Türk ve Ermeniler arasında yaşanan dil ve kültür alanında yaşanan etkileşim bütün edebi türlerde görüldüğü gibi Türkülerin konularına da yansımıştır. Bunlardan "Ermeni Kızı Türküsü" en iyi örneklerden biridir. Türküye konu olan olay Müslüman bir erkekle Ermeni bir kızın aşkıdır. İki sevgili aralarındaki din engeli değişik etkenlerin yardımı ile aşılmış, sevgilerini her şeyden üstün kılmışlardır. Bu

⁶⁰ Fikret Türkmen, "Tarih Boyunca Türk Ermeni Kültür İlişkileri", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, Manisa 1983, s. 60.

⁶¹ Kevork Pamukciyan, "Nasreddin Hoca Fıkralarının Ermeni Harfli Türkçe İlk Baskısı", **Türk Folkloru**, İstanbul, 1979, Sayı 5, s. 4.

⁶² Makas, **a.g.m.**, s. 79.

⁶³ Geniş bilgi için ve cangülüm örnekleri için bakınız; Türkmen, **a.g.e.**, s. 16-17.

⁶⁴ Türkmen, **a.g.e.**, s. 18.

hiç de kolay olmamış karşılıklı ikna terennümleri yapılmıştır. Türkü, birbirini seven iki insanın dinî inançları hakkında ip uçları vermektedir. Türküde geçen Ermeni kızın Türk toplumunda var olan inançlardan hangilerine eğilim duyduğu konusunda bilgi verilmektedir. Bu eğilim daha çok Bektaşilik yönünde olmuştur. Fuat Köprülü de "Türk edebiyatının Ermeni edebiyatına Tesiri" başlıklı yazısında Ermenilerin Bektaşiliğe ve Bektaşî Edebiyatına duydukları ilgiye dikkatleri çekmektedir.⁶⁵

Araştırmalar göstermektedir ki Ermeniler üzerinde en derin izler bırakan edebi tür Türk halk edebiyatıdır. Sovyet Rusya'da ve hususiyle Azerbaycan'da çalışmalar yapan Ermeni ve diğer araştırmacılar tarafından da bu durum açıkça ifade edilmektedir.⁶⁶ Ermenilerce bir çok Türk halk hikayesi, dil ve konu açısından, aynen veya adapte edilerek kullanılmıştır. XIII. yüzyıldan başlayarak Türkçe'ye meyletmeye başlayan Ermeni hikayeci aşuğların gelişimi, Türk aşıklarının gelişimi ile paralel olmuştur. Önceleri Türkçe'de bulunan "ozan" ifadesi ile aynı kullanılan "gusan" adı ile anılan Ermeni şairleri 15. yüzyılda Türkçe'deki ozan kelimesinin yerini "aşık" kelimesine bıraktığı gibi, Ermeniler de "aşuğ" adını almışlardır.⁶⁷ XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Ermeni asıllı Türk âşıkların sayısı Ermeni Garakin Levonyan'a göre 400'ü aşkındır. İsmen tespit edilen 110 Ermeni aşığının bir çoğuna ait şiirler de elde mevcuttur.⁶⁸ Türk âşıkları, oluşturdukları şiirleri boy ve yer adlarına göre türkü, bayatı, varsağı gibi isimlere ayırdıkları gibi Ermeni âşuklar da şiirlerine Hayren adını vermişlerdir. Ermeni halkı, Türklerde olduğu gibi düğünde, toyda, herhangi bir eğlence ortamında bu hayrenlerden okurken çoğu zaman da Türkçe'yi kullanmışlardır.⁶⁹

Türk halk hikayeleri; Ermeni aşuğlar tarafından Türkçe veya Ermenice olarak anlatılmıştır. Halk edebiyatı tarihçisi ve folklorcu Mehmet Halit Bayrı, Ermeni şairlerin halk edebiyatı türünde çok güzel şiirler yazdıklarını dile getirmiştir. Ermeni şairlerin Türkçe yazdıkları şiirleri, Tünel civarında Billur Sokakta, Gül Han'da ofisi

⁶⁵ Fuat Köprülü, "Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatına Üzerindeki Tesirleri", **Edebiyat Araştırmaları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966, s. 238.

⁶⁶ Çelenklioğlu, "Ermeni Aşık Krikor Hakkında Kısa Bir Not", **Türk Kültürü**, C XVI, Aralık 1977, Sayı 182, s. 118.

⁶⁷ Türkmen, **a.g.e.**, s. 21-22.

⁶⁸ Makas, **a.g.m.**, s. 77.

⁶⁹ Türkmen, **a.g.m.**, s. 14-15.

olan Toros Azadyan'ın topladığını, Azadyan vefat ettikten sonra bu değerlerin eşine devredildiği bilgisini de aktarmaktadır.⁷⁰

Türk halk hikayelerini, tercüme, adaptasyon, yeniden yapma şeklinde Ermenice'ye kazandırma faaliyetleri Ermeni aşuglarını ve şiiirlerini konu itibari ile de etkilemiştir. Bu tesir sonucu "Türk Ermeni Edebiyatı Ekolü" gibi ekoller doğmuştur.⁷¹ Bu ekole mensup 400'ü aşan Ermeni aşuglardan bazıları Türkçe Kul, Miskin gibi mahlaslar kullanmışlar, Gul Hovannes, Gul Harutyun, Miskin Burcu gibi, İslâm tarikatlarına bile girenler olmuştur.⁷² Yine Türkçe'nin tesirinde kalan ve bu ekole mensup Ermenilerden bazıları şunlardır; Anzavuroğlu, İstanbul'da doğmuştur ve 17. yüzyılda yaşamıştır. 1660 yılının 14. Cumartesi günü meydana gelen İstanbul yangınına destanlaştırmıştır. İz'ani, Kayseri'de 1817 yılında dünyaya geldi. Asıl adı Hacı Mıgırdıç olan İz'anî, Halk ve Divan Şiiri tarzlarını kullanmıştır. 1889 yılında vefat etmiştir. Lütfi, 1863 yılında Diyarbakır'da doğmuştur. Asıl adı Hagoptur.⁷³ Âşug Civani (1848-1909) biraz genişleterek ve şahıs adlarını değiştirerek Âşık Garip ve Şahsenem'i, Şah İsmail'i, Kerem ile Aslı gibi hikayeleri Ermenice'ye kazandırmıştır. Aşug Cemali, 1898-1904 yılları arasında Koroğlu Hikayelerinin çoğunu, C. M. A imzalı bir aşug 1913 yılında Ferhat ile Şirini Ermenice'ye kazandırmıştır. Türkçe'den Ermenice'ye çeviri ve adaptasyon devam etmiş ve Agek Mihiteryan; Aşık Garip, Tahir ile Zühre, Şah İsmail, Leyla ile Mecnun ve Ferhat ile Şirin gibi eserleri yalnızca şiiirleri Türkçe kalmak suretiyle Ermenice'ye çevirmiştir. Bütün bu hikayeler Ermeniler tarafından da çok sevilmiştir. Örneğin Kerem ile Aslı 1877-1914 yıllarında 5 baskı yapmıştır.⁷⁴

Ermeni aşuglar topluma olumlu mesajlar veren eserler yazmışlar ve toplumlar arası dostluğun temini için gayret göstermişlerdir. Bunlardan 1882'de hayatını kaybeden Ermeni asıllı aşık Emir'in Ermenice söylediği bir dörtlüğün tercümesi son derece manidardır;⁷⁵

⁷⁰ İhsan Hınçer, "Türkçe Şiir Yazan Ermeni Şairleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, İstanbul 1959, C. 6, Sayı 125, s. 2054.

⁷¹ Türkmen, a.g.e., s. 11.

⁷² Türkmen, a.g.m., s. 63.

⁷³ Hınçer, a.g.m., s. 2054.

⁷⁴ Makas, a.g.m. s.77; Türkmen, a.g.m., s. 20.

⁷⁵ Mireli Seyidov, *Azerbaycan-Ermeni Edebi Eleganları*, Bakü 1976, s. 11-13'den Nakleden Türkmen, a.g.m., s. 19.

Din ayrı, möhkem gardaşıg
Senin bahtına benzerik
Gol bir, el bir éliyek, birlikte dağık
Ayrılıkta, nazik bir golük.

Türk halk edebiyatında bulunan hikayelerin Ermeni edebiyatında bu denli yer alması, Türklere ait olan Kuşperi, Hazaran Bülbülü, Akıllı Lokman, Kırk Haramiler'in Çırağı, Şah Abbas'ın Gül Bahçesi ve Tepegöz gibi tamamen Türk halk edebiyatına ait eserler Ermenilere ait olduğu izlenimini vermiştir.⁷⁶

Türk edebiyatında sözlü ve yazılı metinlerinin her türünde de mutlaka Ermenilerden söz edilmiştir. Destanlarımızda, romanlarımızda, orta oyunlarımızda, meddahta genellikle bir Ermeni tipi mevcuttur. Çok iyi bilinen Kerem ile Aslı hikayesinde Kerem'in sevdiği Aslı bir Ermeni papazının kızıdır. Yakın tarihlerde derlenen Köroğlu Destanı'nda Ayvazın babası nalbant bir Ermeni'dir. Yine Tiyatro oyunlarında, 18. yüzyılda Ayvaz Sarkis tipinin Karagöze girdiği görölmektedir. Ermeniler eserlerde en çok sivrildikleri mesleklerde yer alırlar. Ayvazlık, sarraflık, oyunculuk, pansiyonculuk gibi. Netice itibarıyla toplum içinde bulunan unsurlardan Ermeniler yazılı ve sözlü sanata çeşitli tiplerle girmişlerdir.⁷⁷

Cumhuriyet döneminde de Ermeni asıllı yurttaşlarımızın Türk edebiyatına katkıları devam etmiştir. Bunlardan biri Ermeni Getronagan Lisesi öğretmenlerinden Hırant D. Andreasyan'dır. İstanbul Üniversitesi Yayınları arasında Müverrih Vardan Vardabet'in Cihan Tarihinin Türk Tarihini ilgilendiren bir kısmını tercüme ederek "Türk Fütuhâtı Tarihi"ni yayınlamıştır. Ermenice bir kaynağın tercümesi sonucu ortaya çıkan eser, pek çok tarihçi için büyük bir öneme sahiptir. H. D. Andreasyan, imzasını taşıyan mukaddimede, Vardan'ın hayatından, eserinden, Fransızca tercümelerinden bahsetmiştir. 1271'de ölen müverrih hakkında bilgiler de verilmiştir. Bu bilgilere göre Vardan, zamanındaki ruhaniler arasında yüksek bir mevki sahibi idi. İlerleyen satırlarda, "hayatında en dikkate değer ve heyecanlı olayın Hulagü Hanla olan mühim mülakatı"ndan söz etmektedir. 600 sayfa tutan "Türk Fütuhâtı Tarihi"nde "Arapların İnhitâtı ve Türkler, Mahmut Gaznevi'nin Hindistan Fütuhâtı,

⁷⁶ Türkmen, a.g.e., s. 1.

⁷⁷ İnci Enginün, "Tanzimat Sonrası Romanımızda Ermeni Tipleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 53-54.

Mesut Gaznevi, Mesudun Mağlubiyeti veya Ölümü, Selçukiler. Tuğrul Bey, Alp Aslan ve Halefleri” gibi pek çok Türk tarihi ile ilgili konu yer almıştır. Kitabın bazı bölümleri dönemin kimi gazeteleri tarafından eleştirilmiş olsa da pek çok yazar Andriasyan’ın bu kitabına olumlu tepki vermiş ve “Müverrih Vardanın Türk Fütühatı Tarihi’ni Millî Kütüphanemize koyarken Hırant D. Andriasyan’dan yeni tercüme bekleriz.” temennisinde bulunarak bu tür yayınların yapılması konusunda Ermeni yurttaşlarımızı teşvik etmişlerdir.⁷⁸

Yakın tarihimizde yer alan yazarlarımızın bazıları da Ermeni edebiyatı ile ilgilenmişlerdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında yer alan Mehmet Emin, Abdullah Cevdet, Şahabettin Süleyman, Süleyman Nazif, Mehmet Süreyya Bey, Prof. Dr. Fuat Köprülü gibi isimler Ermeni edebiyatı ile ilgilenen aydınlardır. Günümüz yazar ve düşünürlerden eski kültür bakanlarından Talat Halman (New York Üniversitesi Türk Edebiyatı Profesörlerinden), şair yazar Melih Cevdet Anday, mizah yazarı Aziz Nesin, Roman yazarı Yaşar Kemal, gazeteci yazar Oktay Akbal (eski Türkiye Yazarlar Sendikası Başkanı), şair ve yazar Necati Cumalı, oyun yazarı Güngör Dilmen, yazar Tarık Dursun gibi kişiler Ermeni edebiyatı ile ilgilenen yazarlar arasındadır.⁷⁹ Bu yazarlardan Yaşar Kemal Köroğlu, Mayıl Bey, Han Mahmut ve diğer bazı hikayeleri Andırınlı İbrahim adında bir anlatıcıdan dinlemiş ve derlemiştir. Yaşar Kemal bu kişiye “Bunları kimden öğrendin?” diye sorduğunda “Ustam Vartan’dan” diye cevap vermiştir.⁸⁰

Görülmektedir ki Türk ve Ermeni kaynakları her iki toplumun kültür birikimlerinin tespiti bakımından önemli bir hazinedir. Edebî eserler ve tarih yazımı ile uğraşan Ermeniler ve yazdıkları eserler Türk tarihi bakımından önemli kaynaklardır. Özellikle İstanbul’un tarihini yazan Ermeni tarihçilerden; Engürülü Rahip Apraham, Bitlisi Rahip Arakel (1380-1454), Polonyalı Simeon (1584-1637), Kemahlı Rahip Kirkor (1576-1643), Tebrizli Rahip Arakel (1590-1670), Eremya Çelebi Kömürçüyan (1637-1695), Mağakya Çelebi Cevahirçüyan (1665-1733), Patrik Kirkor Şığtayagir (1670-1749), Patrik Kirkor Basmacıyan (1715-1791), Rahip Simon Eremyan (1871-1938), Dr. Vahram Torkomyan (1858-1942), Hovnan Palakaşyan

⁷⁸ Reşat Ekrem Koçu, “Müverrih Vardam ve Türk Fütühatı Tarihi”, *Vakit*, 26 Şubat 1938. No:7228, s. 2.

⁷⁹ Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, İstanbul, Cem Yayınları, 1992, s. 18.

⁸⁰ Tuğlacı, a.g.e., s. 12.

(1860-1951) bunlardan bazılarıdır. Bu kişiler, dönemlerine ait bilgileri aktarmak sureti ile İstanbul hakkında önemli bilgilerin tespiti konusunda katkılar sağlamışlardır.⁸¹ Bu türlü kaynakların yeniden değerlendirilmesi ve üzerinde yapılacak çalışmalar, Türk kültürünün kaynaklarından birinin daha keşfine katkılar sağlayacaktır.

D. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİLERİN SANAT ALANINDAKİ FAALİYETLERİ VE BAZI ERMENİ SANATÇILAR

Türkler ve Ermeniler yukarıda belirtilen nedenlerden ilk karşılaşmalarından itibaren birbirleri ile büyük bir etkileşim içine girmişlerdir. Bu etkileşim derin bir kültürel alışveriş tarzında olmamışsa da, zaman zaman dinamik ve belirgin olmuştur.

Diğer azınlıklara oranla Türkiye’de yaşayan en büyük topluluk olan Ermeniler, toplumsal hoşgörü ortamının gereklerine uyarak, hayatın her alanda olduğu gibi sanat alanında da bazı aktivitelerde bulunmuşlardır.⁸² Bunun sonucunda da her iki toplum, birbirleri ile yüzlerce yıl devam edecek etkileşim içinde olmuşlardır.

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Türk ve Ermenilerin birbirlerini etkilemesi ilerleyen zamanlarda da devam etmiştir. Osmanlı’nın son dönemlerinde I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı esnasında Ermeniler olumsuz bir tutum sekilemişlerse de açılan yaralar cumhuriyet döneminde sarılmış ve kısa sürede iki toplum eskiden olduğu gibi aynı coğrafyada barış içinde birlikte yaşamaya devam etmiştir.

Türk ve Ermeni yurттаşlar Türkiye’de sanat alanında çalışmalarını sürdürmüş ve birbirlerine devamlı ilham kaynağı olmuşlardır. Dinî farklılıkların tesiri ile kültürel anlamda tam bir paralellik olmasa da ortaya koyulan eserlerde dinamik ve

⁸¹ Kevork Pamukciyan, “İstanbul Tarihini Yazan Ermeniler”, *Tarih ve Toplum*, C. 15, Mayıs 1991, Sayı 89, s. 305-309.

⁸² Kaya Özsezgin, “Türk Resim, Heykel ve Fotoğrafçılığında Ermeni Kökenli Sanatçılar”, *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul 1984, sayı 107, s. 13.

belirgin etkileşimler yaşanmıştır. Müzik, resim, mimari, sahne sanatları ve edebiyatın her dalında Ermeni sanatçılar değerli eserler ortaya koymaya devam etmişlerdir.

I. Müzik

Ermeni müziği kilise etrafında doğmuş ve gelişmiştir. Ermeniler dinsel kültürlerini dış etkilere karşı olabildiğince korumaya çalışmışlarsa da uzun süren beraberlik neticesinde⁸³ Türk ve Azerî etkisinde kilise müzikleri bile klasik Türk musikisi makam ve usullerine göre icra edilir olmuştur. Ermeni besteciler kendi dinî müziklerini üretirken aynı zamanda Türk musikisine de katkılarda bulunmuşlardır.

Bu şekilde gerek Osmanlı zamanından başlayarak cumhuriyete geçişte gerekse Cumhuriyet Türkiye'sinde Türk Müziğine katkıda bulunan Ermeni sanatçılar vardır. Bunlardan ilk akla gelenlerden bazıları şunlardır;⁸⁴ Nikoğas Ağa (öl: 1890), Astik Ağa (1833-1912), Kemani Tatyos Efendi (1855-1913), Udi Arşak Çömlekçyan, Kemani Kirkor Çulhayan, Hanende Bimen Şen (1873-1943), Levon Hancıyan, Kemani Arzaki Terziyan, Udi Hırant Emre (1901-1960), Hanende Yeğyazar Garebetyan, Kanuni Artaki Candan, Kemani Nubar Tekyay (Çömlekçyan)

Klasik müzik dalında da Edgar Manas, Piyanis Koharik Gazarosyan, Sıryat Karamunuykan, Yaylı çalgılar Orkestrası şefi Harutyun Hanesyan, Devlet operasında Soprano Alis Manukyan, Tenorlar Agop Topuz, Bedros Kuyumcuyan, Kevork Boyacıyan, Garo Mafyan, Jrayr Arslanyan, Onno Tunç ve Hovannes Çekiçyan sayılabilirler.⁸⁵

Önde Gelen Bazı Ermeni Müzisyenler

Hamparsum Limoncuyan

1768 yılında Harput'ta doğmuştur. İlköğrenimini tamamladıktan sonra bir terzinin yanına çıkarak olan Limoncuyan, müziksever zengin bir Ermeni ailesi olan Düzyanlar'ın koruyuculuğunda yetişti. Bu ailenin Kuruçeşme'deki yalısında müzik öğrenmeye başlamıştır. Hem kilisede hem de Beşiktaş Mevlevihanesi'nde Dede

⁸³ Mustafa Saka, "Ermeni Musikisi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 185.

⁸⁴ Türkmen, a.g.e., s. 13.

⁸⁵ Mazıcı, a.g.e., s. 138.

Efendi'den Türk musikisi öğrenimi görmüştür. Çalışmalarını III. Selim'in de desteklemesiyle, bir nota sistemi oluşturdu. Kilise müzikçisi olarak çalıştı. Kendi nota sistemiyle müzik öğrettiği için kilisedeki din adamlarıyla arası açıldı. Çocuklarından Zenep Limoncuyan da zamanının tanınmış neyzenlerindendi.

Hamparsum Limoncuyan Türk müziğinde yenilik arayışlarının yoğunlaştığı bir dönemde yaşamıştır. Hamparsum'un nota yazısı, Batı notasının bugün uygulanan biçimiyle benimsenmesine değin, Türk müziğinde kullanılan en yaygın sistem olmuştur. Abdülkadir Nasır Dede'nin nota yerine kullandığı işaretlerin yerine yeni bir nota sistemi bulmuştur. Böylece Dede Efendi'nin taktirini kazanan Limonciyan kendi adıyla anılan "Hamparsum Notası" ile pek çok bestenin kaybolmasını önlemiştir.⁸⁶ Tanınmış pek çok bestecinin yapıtları, kitaplıklardaki nota derlemelerinin büyük bölümü hep bu nota sistemine göre yazılmıştır. Ancak günümüzde Hamparsum notası bilenlerin sayısı çok azalmıştır.

Hamparsum Limoncuyan, yüzlerce yapıtı kendi sistemiyle notaya almış, ama bu derlemelerin bir bölümü kaybolmuştur. Besteciliğinin yanı sıra okuyucu olarak da tanınmış, ayrıca keman ve tambur çalmıştır. Kilise müziğinin dışında, peşrev, saz semaisi, beste, semai, kar, şarkı formlarında besteleri vardır.⁸⁷

Bimen Şen (1873-1943)

Ünlü Türk bestekarı Hacı Arif Bey'in talebesidir. Ermeni asıllı Bimen Şen Türk musikisinin güçlü sanatkarlarından biri olmuş ve yüzlerce şarkı bestelemiştir. Atatürk'ün huzurunda şarkı söylemek mutluluğunu da tadan bu sanatkar, soyadını "yüzüm şen, Hatıram şen, Meclisim şen, Mevkiim gülşen" mısrası ile başlayan kendisinin ünlü bir şarkısının adından almıştır.⁸⁸

⁸⁶ Hiçyılmaz, a.g.e., s. 127-128.

⁸⁷ Saray, a.g.e., s. 19; (Çevrimiçi) http://www.geocities.com/Athens/Rhodes/7661/people2/hamparsum_limoncuyan.html, 10.10.2002.

⁸⁸ Saray, a.g.e., s. 19.

Artaki Candan (1885-1848)⁸⁹

Asıl adı Terziyan olan Artaki Candan, 1885 yılında Selanik'te doğmuştur. Tıp öğrenimi için İstanbul'a gelmiş olmasına rağmen okulunu yarıda bırakmıştır. Çocuk yaşlarında ünlü fasıl şarkıları bestecisi Selânikli Ahmet Bey'den ud dersleri alarak mûsikîye başlamıştır. Sonradan kanun sazını seçerek bu sazda önde gelen bir icracı olarak anılmaya başlandı. Sonraki yıllarda, o zamanlar Türkiye'nin en üst seviyede mûsikî icra eden kuruluşu olan İstanbul Belediye Konservatuarı İcra Heyeti kadrosuna dahil olarak kanun çalmıştır. "candan" tavrı, soyadı kanunu çıkınca, etrafının da baskısıyla "Terziyan" olan soyadının yerine "Candan"ı almasına vesile olmuştur.⁹⁰

İstanbul'da müzik doktoru olan Candan (Terziyan) özellikle kanundaki ustalığı ile tanınmıştır. Pek çok besteler yapmıştır.⁹¹ Özellikle "Koklasam Saçlarını, Bir Gece Tâ Fece Kadar", "Hani Ya Sen Benimdin, Niye Döndün Sözünden" en bilinenleridir. 1948 yılında hayatını kaybetmiştir.⁹² Cumhuriyet müzik tarihinin önemli seslerinden biri olan Deniz Kızı Eftalya gerek sahnede gerekse yaptığı plaklarda Artaki Candan'ın bestelerini okumuştur. Bu eserler Artaki Candan'ın plak şirketi olan "Sahibinin Sesi"nden çıkmıştır.⁹³

Udi Hırant (Emre) (1901-1960)⁹⁴

1901'de doğan Udi Hırant'ın dört yaşından sonra gözleri kör olmuştur. Buna rağmen Türk müziğine büyük katkıları olmuştur. Pek çok şarkının bestecisi Udi Hırant 1960 yılında hayatını kaybetmiştir.⁹⁵

⁸⁹ Artaki Candan (Terziyan) Hakkında daha geniş bilgi için bkz. Derya Kap, **Artaki Candan'ın Hayatı ve Eserleri**, İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı, Türk Sanat Müziği Bölümü Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul, 1995.

⁹⁰ (Çevrimiçi) http://www.turkmusikisi.net/tahir_aydogdu/icracilar.Htm, 2002; Hüdavendigar Onur, **Ermeni Portreleri I**, İstanbul, 1999, s. 20;

⁹¹ Artaki Candan'ın "Artık Ne Siyah Gözlerinin" ve "Bu Gece Çamlıca'da Kalsak" adlı Eserinin Güfte ve Besteleri için ekler kısmına bakınız.

⁹² Hiçyılmaz, a.g.e., s. 126.

⁹³ Mehmet Barlas, "İlle de Büyük Kaçışlar Yapmak Gerekmez ki!" **Sabah**, 30.11.2003; (Çevrimiçi) <http://www.sabah.com.tr/30/www/w/y06.html>, 2003.

⁹⁴ Udi Hırant Emre'nin "Gönülden Bağlıyım" ve "Hastayım Yaşıyorum" isimli beste ve güfteleri için ekler kısmına bakınız.

⁹⁵ Türkmen, a.g.e., s. 13; Hiçyılmaz, a.g.e., s. 127.

Udi Nevres (Orhon) (1873-1937)

Türk ud Vîrtüözü olan Udi Nevres, Malatya'da doğmuştur. Bir Paşa'nın yanında İstanbul'da tahsil ve terbiye görmüştür. Kendi kendine ud öğrendi, Tanburî Cemil Bey ile tanıştı ve O'nun tesirinde kalmıştır. Konserlere katılarak büyük şöhret yapmıştır. Almanya'ya giderek bilgisini artırmıştır. Anadolu'yu dolaşıp Halk Türküleri toplamıştır. Pek çok şarkıya aranağmesi yapmış, plak doldurmuş, zaman zaman bu plâklarda Tamburi Cemil Bey'in kemençesine eşlik etmiştir. Udi Nevres'e ait 1 Saz Semâisi, 6 şarkısı ve taksimleri mevcut olan⁹⁶ Nevres öldüğü zaman "Nevresle beraber ud da öldü" denilmiştir.

Vakit gazetesi yazarlarından Niyazi Ahmet'in Safiye Ayla ile Udi Nevres hakkında 29 İkincikanun 1936'da yaptığı mülakatta verdiği bilgilere göre; Udi Nerves Nedim'in, Fuzuli'nin dîvanlarına vererek edebiyat kültürünü yükseltmiştir. Udu hocasız öğrendi ve Safiye Ayla'nın hocalığını yaptı. Nerves eserlerinin anlaşılammaktan çok korktuğu için mümkün olduğunca eserlerini kıskanan bir kişiliğe sahipti. Eserleri okunurken yapılacak her hangi bir yanlışlık ya da küçük bir pürüz onu çok kızdırdı. Safiye Ayla bile onunla radyoda söylerken hata yapacağından endişe ederdi ve sesi titrerdi. Udu kendisi taşır, elinden bırakmaz kimseye vermezdi. Bu yüzden inip binerken çarpıp zarar göreceği endişesi ile otomobile de binmez yürürdü. Çalgılı ve gürültülü yerlere gitmezdi. Eğer ısrar edilirse; "Türkmen'e sormuşlar, arı alır mısınız? diye. Paramla vızıltıyı ne yapayım demiş" derdi. Poker severdi, fakat kaybedince de kızardı. Safiye Ayla Nevres'in ayrı bir ekolü olduğunu ve buna "Nevres tarzı" dediklerini ifade etmiştir. Atatürk'ü çok severdi, Nevres'in Atatürk'ten bahsetmediği gün yoktu ve her zaman "Biz bu günün onun sayesinde yaşıyoruz" derdi. Eski üstatlardan İtri'yi severdi. Yakacık'ı çok seven Nerves oraya defnedilmiştir.⁹⁷

2. Tiyatro

Türk tiyatrosu ilk zamanlar Karagöz-Hacivat, ortaoyunu, tulûat gibi geleneksel tarzda varlığını sürdürmüştür. Diğer sanatlarda olduğu gibi Osmanlı

⁹⁶ (Çevrimiçi) <http://www.gyte.edu.tr/jeodezi/koro/udi.html>, 23.9.2004.

⁹⁷ Niyazi Ahmet, "Udi Nevrese Dair Hatıralar", *Vakit*, 29 İkincikanun 1936, s. 3.

döneminde tiyatronun benimsenmesinde ve gelişmesinde saray önemli roller üstlenmiştir. Tanzimat'la birlikte Sarayın desteği ile Gedikpaşa'da yapılan tiyatro binası Batı tarzı tiyatronun Türkiye'de yerleşmesi için önemli bir adım olmuştur. Gedikpaşa Tiyatrosu olarak anılacak olan Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu Türk Tiyatro tarihinin bir dönüm noktasıdır.

Ermeni sanatçılar Türk tiyatrosunun gelişiminde öncülük etmişler çeşitli katkılarda bulunmuşlardır. Ermeni yurttaşlar ilk zamanlar profesyonel sahnelerden ziyade Ermeni okullarının salonlarında oynamışlardır. İlk uygulamalar 1810 tarihinden başlamak üzere,⁹⁸ Venedikyan, Muyapan, Hayık, Minas, Pijikyan gibi Ermeni öğretmenlerin uygulamaları ile Ermeni okullarında Ermenice tiyatro çalışmaları başlamıştır. Türk tiyatrosunun kurucusu kabul edilen ünlü tiyatro oyuncusu Minakyan Efendi de, okulda öğrenciyken bu sahnelerde oynamıştır. Bu okul sahneleri, Osmanlı tebaası Ermeni toplumunun amatörce girişim ve çabalarının ürünüdür. Bu çabalar neticesinde Ermeni toplumu geleceğin tiyatrocularını yetiştirmişlerdir.⁹⁹

İlk zamanlar, Ermeniler tiyatroyu kendi toplumlarına özgün, sanat ve kültür etkinliğini sağlamak, kendi dillerini yaşatmak, kendi insanını eğitmek için güçlü ve köklü bir araç saymışlar ve tiyatro dalında bilinçli olarak uğraşlarını yoğunlaştırmışlardır. Bu amaçla zamanın zengin ailelerinden Duryan ailesinin Kuruçeşme'de bulunan konağında yeni yazılan Ermenice oyunlar oynanmış ve İstanbul'dan İzmir'e oradan Trabzon'a kadar uzayan bir çizgide bu tiyatro faaliyetleri sürmüştür.¹⁰⁰

Profesyonel ilk topluluk içinde cambazlık Ortaoyunu benzeri gösterilerin de bulunduğu Ohannes Kasparyan'ın kurduğu Aramyan Topluluğudur. Kasparyan 1863'te Gedikpaşa'da tahta bir tiyatro kurdu. Bu tiyatro Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'nun gösterimler sunduğu yerdir. Aramyan Topluluğu'nun çalışmaları

⁹⁸ Saray, a.g.e., s. 19.

⁹⁹ Mithat İnan, "Türk Tiyatrosunun Başlangıcı ve Ermeni Nüfus Olayına Özgün Bir Yaklaşım", *Türk Tarih Kongresi X*, C. VI, s. 2976.

¹⁰⁰ İnan, a.g.m., s. 2978.

1866'ya dek sürdü. Bu topluluk genellikle gösterimlerini Ermenice sunmuştur. İlk Türkçe gösterimleri veren topluluğu Sulu Hekimyan kurmuştur.¹⁰¹

En başta amatörce başlayan bu çalışmalar "Naum Tiyatrosu"nun kurulması ile daha da profesyonel bir yapı kazanmıştır. Zaten bu tiyatronun ekibi ilk profesyonel ekip olarak bilinmektedir. Ekipteki Fasülyeciyan, Bodros, Atamyan, Benlisyan gibi aktörler ile Şirinyan, Astrik, Haraçyan gibi aktrisler yukarıda sözünü ettiğimiz okullarda yetişen kişilerdir. Naum Tiyatrosu, 1868 yılına kadar hep Ermenice ve kendi toplumlarına yönelik oyunlar sergiledi. Ancak parasal nedenlerle bu tarihten itibaren Türkçe'ye çevrilmiş eserleri sahneleyerek ayakta kalmıştır. Bu da Türk Tiyatrosunun kuruluşunda önemli bir kilometre taşı olmuştur.¹⁰² Ermeni oyuncular seyirci sayılarını artırabilmek için önceleri Ermenice-Türkçe kimi kez İtalyanca ve Fransızca temsiller vermeye başladılar. Bu yönü ile Naum Tiyatrosu gerek parasal nedenlerden gerek siyasal kaygılarla Türkçe sahnelediği oyunlarla Türkçe oyun yazmak isteyen yazarları heveslendirmiştir.

Naum Tiyatrosundan başka önemli tiyatrolardan biri de 1860 yılında Güllü Agop'un kurduğu Gedikpaşa'daki İstanbul Tiyatrosudur. Ekibin orijinal adı "Ba İmtiyaz-ı Mahsus Osmanlı Tiyatrosu"dur. Daha sonraki yıllarda adı "Osmanlı Tiyatrosu" olmuştur. Bu tiyatro, özel imtiyaz tanınan devletin de desteklediği ayrıcalıklı bir tiyatrodur. Yaklaşık on yıl İstanbul halkına hizmet vermiş ve bir çok oyunlar sahnelenmiştir. Bu tiyatro sekiz yıl süreyle Ermenice oyunlar oynamış; 1868 yılından sonra Türkçe temsiller vermeye başlamıştır.¹⁰³ Güllü Agop'un tiyatrosunda Sisak, Aleksanyan, Bedros, Magakyan, Binemciyan, Helas, Çobanyan, Çaprasyan Efendilerle; Nuvad, Hekimyan, Avagni, Binemciyan, Siranuş, Kınar, Aznif Hratça Hanımlar o dönemin ünlü Ermeni asıllı tiyatro oyuncularındır.

Daha sonraki yıllarda bu tiyatro birçok Türk sanatçısına yön vermiştir. Bunların arasında Ahmet Fehim ve Ahmet Necip Efendiler gibi Türk oyuncularını yer almıştır.¹⁰⁴

¹⁰¹ Metin And, "Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI., İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1615.

¹⁰² İnan, a.g.m., s. 2978.

¹⁰³ İnan, a.g.m., s. 2979.

¹⁰⁴ İnan, a.g.m., s. 2981.

Osmanlı devlet adamları çoğu zaman tiyatroya destek vermiştir. Osmanlı devlet adamlarından Ahmet Vefik Paşa (1823-1891), tiyatrolarda Türkçe'yi iyi kullanan oyunculara altın lira bahşişler vererek, oyuncuların sahne performanslarının gelişmesinde ve sahnelerde Türkçe'nin yaygınlaşması bakımından teşvik edici olmuştur. Tiyatro her devirde yeterince destek görememiş, bazen siyasal ve sosyal nedenlerle geçici yasaklar getirilmiş ve duraklama dönemine girmiştir. Bunun bir örneği II. Abdülhamit döneminde 1884-1908 yılları arasında yaşanmıştır. Padişah içinde bulunduğu azınlıkların bazı faaliyetleri, siyasî ve ekonomik nedenlerin yanında toplumu olumsuz yönde etkilediği gerekçesi ile tiyatroya sansür uygulamıştır.¹⁰⁵ 1882'de Kolağası (yüzbaşı) rütbesi ile Güllü Agop, "Mızıka-i Hümayun"a alınmış, O'na paye ve rütbe verilerek sahne yaşamından uzaklaştırılmış, tiyatronun kapanması sağlanmıştır.

Daha sonra sırasıyla Mardiros Minekyan Efendi ve Tomas Fasulyeciyan'ın yönettiği Osmanlı Tiyatrosu'nun Gedikpaşa'daki sahnesi, talihsiz bir yangınla kül olunca tiyatro uygulamaları bir süre askıda kalmış sekteye uğramıştır. 1878'lerden sonra tiyatro ve tiyatrocuların çeşitli gerekçelerle yapılan baskılar, Türk tiyatrosunun gelişmesini bir süre durdurmuştur.¹⁰⁶

II. Meşrutiyetin ilanı ile Türk Tiyatrosu tekrar gelişme sürecine girmiştir. Tanzimat dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasında bir geçiş olan Meşrutiyet döneminde batılı tarzda tiyatro yazarları ve oyuncuları da yetişmeye başlamıştır. Bu gelişmeler neticesinde devlet de Türk tiyatrosunun gelişmesi için bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla ödenek ayrılarak bir okul açılmasına karar verilmiş ve 1914 yılında İstanbul Şehremini (belediye başkanı) Cemil Topuzlu Paşa ilk konservatuar ve tiyatronun temelini oluşturan Dârülbedayî'yi kurmuştur.¹⁰⁷ İlk yeri Veznecilerde bulunan Letafet apartmanı olan okul açılınca Fransa'dan André Antonie getirilmiştir. Ancak, I. Dünya Savaşı başlayınca Andrea ülkesine dönmüştür. Dârülbedayî de faaliyetlerini durdurmuştur. Bir süre sonra tekrar açılan okulda ilk oynanan oyun

¹⁰⁵ Seda Bayındır, *Atatürk'ün Sosyo-Kültürel Politikaları (1931-1938)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2004, C. II, s. 372.

¹⁰⁶ İnan, a.g.m., s. 2982-83.

¹⁰⁷ Dârülbedayî 1931 yılında alınan bir karar ile Şehir Tiyatrosu, 1934'te İstanbul Şehir Tiyatrosu adını aldı.

“Çürük Temeldir” Para sıkıntısı yüzünden 1925 yılına kadar 8-10 defa açılıp kapanmıştır.

Dârülbedayî kurulduğunda ilk kadroda özellikle Ermeni bayan sanatçılar yer almıştır. Çünkü gerek İslamî anlayışa ve Türk geleneklerine aykırı olması gerekçesiyle Müslüman kadınları sahneye çıkarılmamışlardır. Bu boşluğu Hıristiyan Türk kadınları doldurmuştur. Bu bakımdan 1918 Dârülbedayî için önemli bir yıldır. İlk Müslüman Türk kızı Bedia Hanım öğrenci olarak alınmıştır. 1920’de sahneye çok kısa bir süre için çıkan Afife Jale’den sonra ilk sahneye çıkan Türk kadını Bedia Muvahhit olmuştur.¹⁰⁸

Ermeni sanatçılar Dârülbedayî’nin kuruluşunda aktif rol almalarına rağmen, ülkede yaşanan kültürel değişimler 1923 sonrası Cumhuriyet tiyatrosu döneminde sayılarının giderek azalmasına neden olmuştur. Ermenice Kulis dergisini çıkaran Hagop Ayvaz’a göre bunun başlıca nedeni; Türk sanatkarlar yetişmiş ancak kalan Ermenilerde yıllara yenik düşmüş emekli olmuşlardır. Bundan sonra da bazı siyasal önyargılarla Ermenilere pek yer verilmemiştir.¹⁰⁹ Buna rağmen Cumhuriyet döneminde bazı yeni Ermeni tiyatro toplulukları kurulmuş ve var olanlar da faaliyetlerine devam etmişlerdir. Yeni kurulan topluluklardan biri 1920’de temeli atılan, “Gençler Tiyatrosu” topluluğudur.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte sahne sanatlarına Müslüman Türk ahalinin ilgisinin artması, Ermeni sanatçıların sayısının azalmasına neden olsa da cumhuriyetin ilk yıllarında gerek gruplar şeklinde gerekse şahıs olarak pek çok Ermeni sanatçı tiyatro oynamıştır. Sahne sanatlarının merkezi olan Beyoğlu’nda pek çok heyet faaliyet göstermiştir. Bunlarda biri de Raşit Rıza Bey heyetidir. Bu heyete Ermeni tiyatrocusu meşhur Eliza Binemeciyan da İstanbul’a gelerek iştirak etmiştir. Eliza Binemeciyan bu heyetle birlikte İzmir ve Bursa gibi şehirlerde temsiller vermiştir. Anadolu’da büyük rağbet gören gruba çeşitli iş kolunda bulunan kişiler binalar tahsis ederek bu grubun tiyatro yapmasına olanak sağlamışlardır.¹¹⁰

1930’lu yıllar, tiyatronun bir eğitim aracı olarak belirlenmesi ve bunu hayata geçirmek için projelerin hazırlandığı bir dönem olması bakımından önemlidir. Bu

¹⁰⁸ Hilmi Kurtuluş, *Türk Tiyatrosu*, İstanbul, Toker Yayınları, 1987, s. 73-75.

¹⁰⁹ Yelda (Yeldağ Özcan), *İstanbul’da Diyarbakır’da Azalırken*, İstanbul, Belge Yayınları, 2000, s. 84.

¹¹⁰ “Eliza Binemeciyan Geliyor”, *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1930, No: 2230, s. 3.

dönemde Atatürk'ün de sahne sanatlarına olan ilgisi artmıştır. Özellikle Halkevlerinin tiyatro ve müzik kolları bu sanatın halka tanıtılması ve sevdirmesinde büyük katkılar sağlamıştır. Atatürk'ün Ankara'da sergilenen oyunlara izleyici olarak katılması halkın tiyatroya ilgisini artırmış ve seyirci sayısında belirgin bir çoğalmaya neden olmuştur. Atatürk, 11 Nisan 1930 günü tiyatro sanatçılarını Marmara Köşkü'ne çağırıp görüşmesi tiyatroya verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir.¹¹¹

II. Dünya Savaşı sonrasında da, Ermenilerin başkanlığında tiyatro grupları kurulmuştur. Bunlara örnek olarak Mihran Kasparyan'ın 1947 de kurduğu Arpi Topluluğu, Oksen Şahinyan'ın 1948'de kurduğu Minakyan Topluluğu, Arşam Çizemeciyan'ın 1949'da kurduğu Vega topluluğu, Arşavir Alyanak ve Abraham Hıdisyan'ın 1950 de kurduğu İstanbul Dramatik Topluluğu, Dadıryan ve Tevyan'ın 1959 da kurdukları Derdez Dergisi Topluluğu, Agop Ayvaz'ın 1960'da kurduğu küçük topluluk verilebilir.¹¹²

Türk Tiyatrosunda Sahne Alan Bazı Ermeni Sanatçılar

Arusyag Bezirciyan (Öl. 1907)

Osmanlı Devleti'nde sahnelere çıkan ilk kadın sanatçı Ekşiyan'ın baldızı Ofelya olduysa da birkaç oyundan sonra çekilmiştir. Onun hemen ardından Arusyag Bezirciyan sahnelere çıkmış ve bu yüzden sahneye çıkan ilk kadın olarak tanınmıştır. Kendisinden sonra gelen sanatçılar üzerinde büyük etkisi olmuştur. 1841'de Kumkapı'da doğan Bezirciyan, 1858'de muallimliği bırakarak S. Hekimyan'ın Naum Tiyatrosunda temsiller vermeye başlamıştır. 1868'de ressam S. Beziryana evlenmiş ve sahne hayatını bırakmıştır. Hayatının son 10 yılında akli dengesini yitirerek 1907'de ölmüştür.¹¹³

¹¹¹ Bayındır, a.g.e., C. II, s. 377-378.

¹¹² Mazıcı, a.g.e., s. 139.

¹¹³ Aşot Madat(yan), *Sahnemizin Değerleri*, İstanbul, A. B Neşriyat, 1943. s. 19.

Mardiros Mınakyan Efendi ve Mınakyan Tiyatrosu (1837-1920)

1837'de İstanbul Balat'ta doğmuştur. Hasköy'de Ermenice temsiller veren bir toplulukta ilk kez sanat hayatına başlamıştır. 1857'de Naum Tiyatrosu'nda Mağakyan ve Ekşiyen'in kurduğu Sahne Sevenler Heyetinde sahneye çıkmıştır. Naum Tiyatrosu'nda sahneye koyulan Aristodem piyesi ile şöhrete ulaştı. Gedikpaşa Tiyatrosu yeni bir idare heyetine devredilince oraya geçti. Burada aktör, rejisör yardımcısı ve rejisör olarak görevler yapmıştır.

Mınakyan, kendi adına Tiyatro topluluğu kurduktan sonra Şehzadebaşı, Kadıköy, Bakırköy başta olmak üzere diğer semtlerde de Türk dilinde tiyatro faaliyetlerini sürdürmüştür. 200 tane piyesi Türkçe'ye tercüme etmiştir. Osmanlı Dram Kumpanyası kurulunca hoca olarak da buralarda çalışmalarında bulunmuştur.

Ancak, ilk Türk tiyatrocusu olan Güllü Agop Efendi tarafından kurulan ancak daha sonra faaliyetleri duran, Gedikpaşa Tiyatrosunu tekrar faaliyete geçirmiştir. Mınakyan'ın kadrosunda Ahmet Fehim Efendi, Madam Binemeciyan, Aleksandır Efendi, Kınar Hanım, Aznif Hanım, Tospatyan Efendi sanatçı olarak görev almışlardır.

Mardiros Manukyan Efendi padişah tarafından nişan verilen ilk tiyatrocudur. Sultan Mehmet Reşat Maarif Nişanı vermiştir.¹¹⁴ 30 yıllık bir sahne hayatına sahip olan Mardiros, 20 yıl bizzat oynamış ve 10 yıl da idarecilik yapmıştır. Rejisörlük, aktörlük görevlerinde de bulunmuştur. 1914 yılında kurulan ilk konservatuarda öğretmenlik yapmıştır. 1916'da sahnelerden tamamen ayrılan Mınakyan 1020'de İstanbul'da ölmüştür.¹¹⁵

Şiranuş Nigosya (=Mehrübe Kantarcıyan) (1862-1932)

1862'de Beyoğlu'nda doğan Nigosya (Kantarcıyan) sahnelerde Şiranuş ismini kullanmıştır. Bir İtalyan orkestra şefi ile evlenerek Nigosya soyadını almıştır. 1872'de tiyatroya 10 yaşında iken Mağakyan'ın Ortaköy'de kurduğu heyette başlamıştır. 1872-1889 yılları arasında Türk Sahnesinde çalıştıktan sonra Rusya'ya özel bir davetle giderek orada çalışmıştır. 1932 yılında Mısır'da ölmüştür.¹¹⁶

¹¹⁴ Kurtuluş, a.g.e., s. 70.

¹¹⁵ Madat(yan), a.g.e., s. 52.

¹¹⁶ Madat(yan), a.g.e., s. 80.

3. Opera

XVI. yüzyıl sonlarında İtalya'da doğan opera ile Osmanlı sarayının ilk tanışması XVI. ve XVII. yüzyılda Avrupa ile gelişen ilişkiler neticesinde yabancı toplulukların verdikleri temsillerle olmuştur. İstanbul'daki gösterilerin yanında çeşitli Osmanlı elçisinin raporları da operaya karşı ilginin artmasına neden olmuştur. Tanzimat sonrasında İstanbul'da opera ve tiyatro temsilleri verilmek üzere bazı binalar inşa edilmeye başlanmıştır. İlk zamanlar İtalyan, Fransız, Alman ve Yunan asıllı yabancı topluluklar tarafından sergilenen opera sanatı geçen zaman zarfında Osmanlı tebaasından kişilerce de sergilenmeye başlamıştır.¹¹⁷

Osmanlı Türk Operasının kurucusu kabul edilen Ermeni Dikran Çuhacıyan, ilk Türk opereti olan "Arifin Hilesi"ni 1874'te Askeri misafirhane'de sahneye koymuştur. Çuhacıyan, 1875'te "Köse Kahyâ" ile "Leblebici Horhor Ağa" operetlerini yazmıştır. Anadolu'dan İstanbul'a gelen saf bir köylünün başından geçen olayları canlandıran "Leblebici Horhor Ağa"daki "Çek Kayıkçı" ve dillerde uzun zaman yer eden "Biz Köroğlu Yavrusuyuz" gibi şarkılar kısa zamanda Çuhacıyan'ın ününü dört bir yana taşıdı. İlk sahnelenişinden bu yana en sevilen yerli operetlerden biri olan "Leblebici Horhor Ağa", Cumhuriyet döneminde iki kez filme alınmış, 1965'te Ankara Devlet Operası sanatçılarınca oynanmış, 1975'te TV filmi olarak çekilmiştir.¹¹⁸ Çuhacıyan, Türk müziği ile opera şeklinin ilk örneklerini vermiş olup bu girişimin o günkü adı da "Opera Tiyatrosu" olmuştur.¹¹⁹

Dikran Çuhacıyan'a, Fransız eleştirmenlerce Türk Offenbach'ı değerlendirmeleri yapılmıştır.¹²⁰ Çuhacıyan'ın eserleri Türkiye dışında da sahnelenmiştir. Olimpia opereti Viyana ve Napoli'de, Arif'in Hilesi, Leblebici Horhor, ve Köse Yahya adlı operetleri ise Atina ve Kahire gibi şehirlerde oynanmıştır.¹²¹

Cumhuriyet döneminde de opera çalışmaları sürdürülmesinde yine bir Ermeni olan Şef Jirayr Arslanyan'ın katkıları olmuştur. Arslanyan'ın yönetiminde kurulan

¹¹⁷ Bayındır, a.g.e., C. II, s. 346-347.

¹¹⁸ (Çevirimiçi) http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_ermenimimar15.asp, 9.12.2004.

¹¹⁹ İnan, a.g.m., s. 2982.

¹²⁰ Şule Perinçek, "Bizim Ermeniler", 2000'e Doğru, 12-18 Nisan 1987.

¹²¹ Mehmet Fuat, Tiyatro Tarihi, İstanbul, 2000, s. 264.

“Arslan Oporet Topluluğu” devlet opera sanatçılarının katılmasıyla “Leblebici Hor Hor” operetini bir çok kez sahnelemiştir.¹²²

İstanbul Şehir Operasının kurucusu Aydın Gün olmasına rağmen aktörlerin büyük çoğunluğu Ermenilerden oluşmaktaydı. Bunlardan bazıları Nurhan Ruşan, Jirayr Çarkçı, Alis Manukyan, Agop Topuz, Alis Kitapçıyan’dır. Figürasyonda da pek çok Ermeni vatandaşımız görev almıştır.¹²³

4. Resim-Heykel-Fotoğraf:

a. Resim

Türk resim sanatının gelişim sürecine bakıldığı zaman İslam dininin bu sanatın gelişimine yön verdiği görülmektedir. Bazı İslam bilginleri ayet ve hadisleri delil olarak göstererek resim ve heykel gibi sanatlara pek sıcak bakmamıştır. Bu yaklaşımlardan dolayı Türkler süsleme ve bezeme sanatı ile daha çok ilgilenmişlerdir. Resme yakın olarak ise İran ve Selçuklu ressamın tekniklerini devam ettirerek minyatür sanatına yönelmişlerdir. Bu Türk resim sanatının gelişmesinde bir başlangıç olmuş ve batı tarzı resim tekniklerinin benimsenmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Osmanlı sultanlarının resme olan ilgisi ressam Gentile Bellini’nin Fatih’in portresini betimlemesi ile birlikte daha da artmıştır. II. Mahmud’un devlet dairelerine kendi portresini astırması ise resme karşı ülkedeki bazı tabuları yıkmıştır. Kendisi de resim yapmakta olan Abdülaziz, Avrupa gezisi esnasında pek çok ressamla görüşmüş ve Paris’ten aldığı resimleri saray duvarlarına astırmıştır. Padişahların resim sanatına ilgisinin yanında 1793 yılından itibaren askerî okullarda resim eğitimi verilmeye başlamıştır. Avrupa’ya eğitim için giden öğrenciler de Batılı tarzda resim sanatının ülkeye taşınmasında etkili olmuşlardır. Öyle ki Avrupa’ya resim eğitimi için giden Türk öğrenciler belirli bir resim tarzının Türkiye’de oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bunlardan biri “1914 Kuşağı” ya da “Çallı Kuşağı”dır.¹²⁴

Osmanlı döneminde, Müslüman ahalinin resim konusunda kapalı bir toplum yapısına sahip olmasına karşın Ermeniler, resim sanatının icraasında ön sırada

¹²² Mazıcı, a.g.e., s. 138.

¹²³ Yelda Bu bilgileri Kulis dergisini çıkaran Hagop Ayvaz’dan aktarmaktadır. (Yelda, a.g.e., s. 85).

¹²⁴ Bayındır, a.g.e., C. II, s. 453.

olmuşlardır. Ermeniler ortaya koydukları sanatlarıyla Türk resmine katkıda bulunmuşlardır. Ermeni ressamlar konusunda bilgilerimiz sınırlı olmakla birlikte Osmanlı döneminde İstanbul'da faaliyette bulunan Ermeni ressamların sayısının 24 olduğu bilgisine sahibiz. XIX. yüzyılda İstanbul'da faaliyet gösteren Zakaryan, Civanyan, Çıracıyan bunlardan bazılarıdır.¹²⁵ Bu ve diğer Ermeni ressamlar buldukları dönem itibarıyla İstanbul'dan manzaralar yanında sosyal alana ışık tutacak resimler çizmişlerdir. İstanbul Yangını, Karaköy Köprüsünden Geçen Hamallar, Bir Türk Mahallesi Manzaraları vs. gibi konularda resimler çizmişler ve bu resimleri İstanbul'da sergilemişlerdir. Bu yolla Osmanlı kültürünün çeşitli alanlarında faaliyetlerde bulunan Ermeniler, Çağdaş resim sanatının Türk toplumuna girişinde öncülük etmişlerdir.¹²⁶

Resmin çeşitli alanlarında çizimler yapan Ermeni sanatçılar saray ressamlığı yapmışlar ve dönemin padişahının resimlerini çizmişlerdir.¹²⁷ Kömürcüyan, "İstanbul Tarihi"nde, 17. yüzyılda yaşayan bir Ermeni minyatürcüden söz etmektedir. İleriki yıllarda kökeni Kayseri veya Kapadokya Ermenilerinden olan Parseh Manas, III. Ahmed'in portresini betimlemiştir. Parseh'in oğlu Rafael Manas da İtalya'da eğitim gördükten sonra İstanbul'a gelerek I. Mahmed, III. Osman ve III. Mustafa dönemlerinde saray mensuplarının portrelerini betimlemiştir.¹²⁸

19. yüzyılın sonlarına doğru Ermenilerin resim alanında daha da ön plana çıktıkları görülmektedir. Osmanlı döneminde 27 Nisan 1873 tarihinde düzenlenen ve gerçek anlamda ilk resim sergisi, Şeker Ahmet Paşa tarafından İstanbul'da Sanat Okulu'nda düzenlenmiştir. Bu sergide Telemak Ekserciyan, Hamam, Çeşme Başında Aşık Olmak, Büyük Pera Yangını gibi resimleriyle katılmıştır. Şeker Ahmet Paşa'nın gayretleriyle 1875 yılında Sultan Mahmut türbesi yanındaki Darülfünun'da yapılan ikinci sergiye de Rupen Manas, Apraham Sakayan, Matmazel Serpasyan, Krikor Köçeoğlu ve Telemak Ekserciyan gibi Ermeni sanatçılar katılmıştır.¹²⁹ O dönemlerde

¹²⁵ Mayda Saris, *Başlangıcından Günümüze Ermeni Resim Sanatı*, İstanbul, Agos Yayınları, 2003, s. 7.

¹²⁶ Kevork Pamukciyan, "Osmanlı Döneminde İstanbul Sergilerine Katılan Ermeni Ressamlar", *Tarih ve Toplum*, C. 14, Ağustos 1990, Sayı 80, s. 98-99.

¹²⁷ Ermeni ressamlar tarafından resimleri betimlenen padişah ve saray mensuplarının bazı resimleri için ekler kısmına bakınız.

¹²⁸ Saris, a.g.e., s. 107.

¹²⁹ Saris, a.g.e., s. 123.

İstanbul'da Ermeniler de sanattaki yeteneklerini ve bilgilerini sergilemekten geri kalmamışlardır. Bu konuda 1880'li yılların başında, İngiliz elçiliğinin öncülüğünde düzenlenen Elifba Kulübü'nün organize ettiği sergilerin çok uygun bir ortam yarattığı söylenebilir. Bu serginin amacı, Osmanlı ressamlarıyla, İstanbul'da görevli yabancı ressamları ve azınlık sanatçıları bir araya getirmektir. Bu sergilere, İstanbul'daki Ermeni yeteneklerini sergilemişlerdir. Civanyan, Şaşıyan Efendi, Oskanyan Efendi, bu sergilerde adları geçen başlıca Ermeni kökenli sanatçılardır.

Adının yaygınlığına bakılırsa, Civanyan'ın o dönemde Ermeni kökenli sanatçılar arasında seçkin bir yeri bulunduğu düşünülebilir. Köçeoğlu Kirkor, Boğos Şaşıyan ve Matmazel Serviçen de o dönemde etkinlik gösteren Ermeni ressamlarıdır. Ancak her üç ressam da Osmanlı uyruğuna geçmiş olduklarından, sergide Osmanlı ressamı olarak anılmışlardır.

Boğos Şaşıyan'ın sergilerle yetinmeyip, bazı metinlerin resimlenmesinde çalıştığı anlaşılmaktadır. Türkçe, Fransızca ve Almanca metinlerle basılan "Usul-ü Mimar-ı Osmanî" adlı kitabın renkli planlarının bir bölümü, bu ressamın elinden çıkmıştır. Kitap 1873 Viyana sergisi için hazırlanmış ve Osman Hamdi'nin gözetimi altında resimlenmiştir. Halil Edhem Bey, 1913'te "Şehbal"de çıkan bir yazısında Şaşıyan'ı İstanbul'un o zamanki sanat erbabı arasında saymakta, onun da yer aldığı grubun Ahmet Mithat'ın evine sık sık gelip gittiklerine değinmektedir.

Piyer Hodyan ve Serkis Viranyan'ın Fransa'daki eğitimleri sırasında başarı gösterdiklerine ve bu başarıları nedeniyle, beşinci rütbeden birer mecidiye nişanıyla ödüllendirildiklerine tanık olunmaktadır. Bu konuda o zaman bir ferman çıkarılmıştı. Halil Edhem, Doğum tarihi 1865 olarak gösterilen Viçen Arslanyan hakkında da; Galatasaray Lisesi'nde resim öğretmenliği yapan bu sanatçının, karakalem ve yağlıboya çalışmalarından söz etmektedir. 1903 sergisine katılan öteki Ermeni sanatçılar arasında, Matmazel Anna Aslan, Armenak Kolancıyan ve Kirkor Ütücüyan'ı da sayabiliriz. Ermeni ressamların, daha sonraki yıllarda yurt dışında çalışmayı tercih ettiklerini ve özellikle Fransa'yı seçtiklerini görmekteyiz. Jak İhmalyan ile yaşamını bugün de Paris'te sürdürmekte olan Sarkis Zabunyan'ı, bu sanatçılar arasında sayabiliriz.

Ermeni kökenli ressamlar arasında, sanatçı yönünü gazetecilikle bağdaştırmış olan Agop Arad'ı da zikretmek gerekir. Ortaöğrenimini İstanbul'da bir Fransız

kolejinde tamamlamış, Güzel Sanatlar Akademisine girerek önce Nazmi Ziya ve İbrahim Çallı'nın daha sonra Leopold Levy'nin yanında çalışmış, bir süre de Paris'te öğrenim görmüştür. Arad'ın Yeniler Grubu'nun Liman sergilerine katılması 1940'da başlamıştır. Bu grubun toplumsal nitelikli sanat anlayışı "Yeniler" dağıldıktan sonra da Agop Arad'ın kişiliğinde ve eserlerinde yansımaları bulmuştur. Özellikle İstanbul'un gündelik yaşamından seçtiği konuları, saf bir anlatımla yansıtan resimleri, gazetecilikten gelme bir gözlem gücünün ürünleri olarak görülmektedir.

Agop Arad'la aynı kuşaktan olan Kristin Saleri; İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde Feyhaman Duran'ın atölyesinde eğitim görmüştür. Resmin yanında seramik çalışmaları da yapmıştır. Türkiye Ressamlar Cemiyeti'nin karma sergilerine katılmıştır. 1964'te Avrupa'nın sanat merkezlerinde gezdirilen Çağdaş Türk Sanatı sergilerine verdiği resimleri, bir ara J. Lassaighne'in dikkatini çekmiştir. Soyut bir kompozisyon türü içindeki folklorik konulu resimleriyle bilinen Kristin Saleri, aynı zamanda Uluslar arası Kadın Sanatçılar Derneği'nin de üyeliğinde bulunmuştur.¹³⁰

b. Heykel

Türkiye'de Heykel sanatı resim sanatına oranla daha ağır bir gelişim seyri izlemiştir. İslam anlayışının, puta tapmayı engellemek amacıyla heykeli dine aykırı olarak tanımlaması ve yasaklar koyması, heykel sanatının geleneksel kültürde yer bulamamasına neden olmuştur. Her türlü sanatın gelişmesine zemin hazırlayan Osmanlı sarayı da bu sanata ilgi göstermemiştir. Osmanlı'da heykel sanatı cılız birkaç girişimden sonra, ancak Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasıyla gündeme gelmiştir. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde heykel sanatından oymacılık olarak bahsedildiği görülmektedir.¹³¹

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulduğu yıllarda, okulun bölümleri oluşturulurken heykel bölümüne okulun müdürü Osman Hamdi Bey, Batılı heykel kavramının henüz benimsenmediği bir ortamda, yerli hoca bulamadığından Yervant Oskanyan¹³² Efendi'ye başvurmuş ve bu Ermeni sanatçıyı, hem heykel bölümü

¹³⁰ Özsegin, a.g.m., s. 14-15.

¹³¹ Bayındır, a.g.e., C. II, s. 486-487.

¹³² Heykeltıraş-Ressam olan Yervant Oskanyan, 1855 yılında İstanbul'da doğdu. Filolog öğretmen Hagop Oskanyan'ın oğludur. 11 yaşında Venedik Murad Rafaelyan Okuluna gönderildi ve mezun

öğretmenliğine hem de müdür yardımcılığına atamıştır.¹³³ Roma ve Paris'te resim ve heykel eğitimi alan Oskanyan Efendi,¹³⁴ okulun heykel bölümünü kurdu ve 1908 yılına kadar burada hocalık yapmıştır. 1 Mart 1882'de İstanbul'a döndüğünde, yeni kurulmuş olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hoca olarak başlayan Oskanyan Efendi, Heykel bölümü hocalığına başladığında, bu bölümün bir tek öğrenci yoktu. İlk Türk heykeltıraş sayabileceğimiz İhsan Özsoy, Oskanyan Efendinin özendirilmesiyle, bu bölüme kaydını yaptıran ilk öğrenci olmuştur.¹³⁵ Özsoy, Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki eğitimini tamamladıktan sonra Avrupa'da eğitimine devam etmiştir. Oskanyan Efendi'ni emekliye ayrılmasıyla da okulun heykel hocası olmuştur. Okulda Özsoydan sonra Oskanyan Efendi'nin ilk öğrencileri arasında İsa Behzat, Mahir Tomruk, Mehmet Bahri, İzzet Mesrur gibi isimler yer almıştır.¹³⁶

c. Fotoğraf

Ermeni kökenli sanatçıların da katkısıyla, fotoğraf sanatı Türkiye'de oldukça iyi bir kuruluş dönemi geçirmiştir. Fotoğrafın ülkede yayıldığı ilk yıllarda ve sonrasında Ermeni yurttaşlar önemli bir yer almıştır.¹³⁷ Tarihler 1856 yada 1857'yi gösterirken Diyarbakır'dan İstanbul'a gelen Ermeni asıllı iki kardeş, Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da bir fotoğraf stüdyosu açmış olan Alman Kimyacı Rabach'ın atölyesinde yerleşerek, bu işi meslek edinmişlerdir. Sonradan padişah Abdülaziz tarafından "Ressam-ı Hazret-i Şehriyari" unvanı verilecek ve "Abdullah Biraderler" adıyla ün yapacak olan iki kardeş, Kevork ve Wichan'dır.

Wichan'e göre daha yaşlı olan Kevork, Venedik'te öğrenci olarak bir süre kalmış, resimle ilgilenmişti. Wichan ise, fildişi üzerine minyatür portreler yapmakta ün kazanmıştı. Alman kimyacı Rabach, İstanbul'dan Almanya'ya dönüp stüdyoyu

---

olduktan sonra 1872'de Roma Güzel Sanatlar Akademisi Heykel ve Mimari Bölümü'ne yazılmıştır. 1878 yılında Paris'e gitmiş ve aynı yıl Paris Uluslararası Sergisine katılmıştır. 1881 yılında İstanbul'a dönmüş ve Osmanlı Eserleri Müzesi'nin birinci restoratörü olmuştur. Daha sonra Sanayi-i Nefise 'ni kuruluşunda görev almış ve 30 yıl boyunca burada müdürlük yapmıştır (Saris, a.g.e., s. 140).

¹³³ Şule Perinçek, a.g.m.

¹³⁴ Oskanyan Efendi'nin portresi için ekler kısmına bakınız.

¹³⁵ Özsezgin, a.g.m., s. 15.

¹³⁶ Cumhuriyet döneminde yetişen diğer heykeltıraşlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tamer Başoğlu, "Türk Heykel Sanatı", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. IV, s. 896-898.

¹³⁷ Kevork Pamukciyan, "Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık", *Tarih ve Toplum*, C. 8, Aralık 1987, Sayı 48, s. 347-349.

Abdullah Biraderler'e bırakınca, ilk işi bu stüdyoyu genişletmek oluyor. Tünel yakınındaki fotoğrafhanenin, İstanbul'da kısa zamanda yaygınlaşan başka başka fotoğraf stüdyolarına öncülük yaptığı görülebiliyor. Biraderler, sonradan İslâm dinini kabul ederek Osmanlı uyruğuna geçmiş, özellikle de sanata yakın ilgi duyan Abdülaziz'in taktirini kazanmışlardı. 1867 Paris uluslararası sergisinde Türk pavyonunu süsleyen yapıtlar arasında, Abdullah Biraderler'in çektiği İstanbul fotoğrafları da yer almıştı. İstanbul'u ziyaret eden ünlü kişilerin, bu arada İngiltere kralı VI. Edward, Alman İmparatoru III. Frederik, Macaristan İmparatoru Franz Joseph'in ve Mısır hıdivlerinin de Biraderlerde fotoğraf çektiydiklerini biliyoruz. Biraderler'in yanında yetişen yada onlardan sonra bu mesleğe geçen başka kişiler arasında da, Ermeni asıllı olanlara rastlamaktayız.

1928'de İstanbul'da doğan Ara Güler ise, fotoğrafta Türkiye sınırlarını aşan bir üne sahip olmuştur. Lise öğreniminden sonra bir süre iktisat okuyan, tiyatro ve edebiyatla ilgilenen, profesyonel film stüdyolarında çalışan Ara Güler, gazetecilik yaşamına 1950'de Yeni İstanbul gazetesinde başlamış, sonra Hayat Dergisi'ne geçmiştir. Amerika'nın "Life", Fransa'nın "Paris – Match", Almanya'nın "Der Stern" dergilerinde muhabir olarak görev yapmıştır. 1961'de İngiltere'de dünyanın yedi yıldız fotoğrafçısından biri olarak seçildi ertesi yıl Almanya'da "Master of Leica" unvanını kazanmıştır. Fotoğraf dergisi "Camera" onun için özel bir sayı yapmıştır. 1968'de Amerika'da "Renkli fotoğrafın on ustası" arasına girdi. Uluslararası sergilere katılmıştır.¹³⁸

E. CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK SPORUNDA ERMENİLER

Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar Türk sporu denince geleneksel olarak ele alınan oyunlar akla gelmekteydi. Geleneksel oyunlar ise yiğitliği, askerliği ve cengaverliği simgeleyen dallar olmuştur. Bunlardan ilk akla gelenleri güreş, at yarışları, ok atma, yüzme vs. gibi spor dallarıdır. Yangına müdahale için çok hızlı

---

¹³⁸ Özsezgin, a.g.m., s. 15.

hareket eden tulumbacılar da atletizmin gelişimine katkıda buldukları bazı tarih kitaplarında yer bulmaktadır.

1900'lü yılların başlarında kurulan kulüpler cumhuriyet sporunun temellerinin atılması ve daha organizeli olmasına büyük katkılarda bulunmuştur. Bu kulüplerden ilkler arasında bulunan ve Türk sporunun temelleri bakımından önemli olan bazı kulüplerin Ermeniler tarafından kurulduğu görülmektedir. Bunlardan Mıgır Mıgıryan tarafından 1907'de Üsküdar'da kurulan "Raffi" İstanbul'un ilk atletizm ve jimnastik kulübü niteliğindedir. Çünkü İstanbul'a atletizmi getiren Selim Sırrı Tarcan bu tarihte henüz İsveç'te eğitim görmekteydi. Selim Sırrı Tarcan 12 Mayıs 1916'da Türkiye'de ilk jimnastik müsabakalarını düzenlediğinde, Ermenilerin kulüpleri ilki 1911'de olmak üzere yurtdışından davet ettikleri sporcularla çeşitli müsabakalar düzenlemişlerdir. "Dork" (1908-1912) atletizm kulübü ise Ermenilerden kurulu ilk futbol takımı olarak bilinmektedir. Bu yıllarda Arak, Sasun, Ardavazt, Didan ve Ardziv adlarında büyüklü, küçüklü kulüpler kurulmuştur.¹³⁹ Türkiye'de futbolun gelişmesi bakımından önemli olan kulüplerden Ermeni vatandaşların spor organizasyonu "Homointmen" i zikretmek yerinde olacaktır. I. Dünya Savaşından önce kurulan bu teşkilatın, Türkiye haricinde Ermeni kolonisi olan her ülkede bir şubesi açılmıştır. Homointmen 14 Haziran 1914 Pazar günü, Union Clup sahasında ve Patrik Zaven'in himayesinde bir spor bayramı tertiplemiştir. Bu sportif bayrama Ermeni gençleri büyük ilgi göstermiştir.

İşgal yıllarında Ermeni Kulüpleri birleşmiş ve faaliyetlerini bu şekilde sürdürmüştür. Bunlardan başlıcaları Dork, Arak ve Eseyan'dır. Bu üç kulübün ünlü futbolcuları arasında kaleci Karnik Arslanyan, (Fenerbahçe'de oynadı), Rupen (Fenerbahçe'de oynadı), Jilber, Manok, Zahe ve Nubar tanınmış olanlardır. Ermeni takımlarının en çekişmeli olan maçları Fenerbahçe ile olanlarıydı. 14 Eylül 1919'da yapılan ilk maçı Fenerbahçe 3-1 kazanmıştır.¹⁴⁰ Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş sürecinde I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı Türk sporunun belli bir dönem duraksamasına neden olmuştur. Bazı spor kulüpleri savaş ortamına rağmen faaliyetlerini sürdürmeye çalıştıysa da bu çok cılız kalmıştır.

¹³⁹ (Çevrimiçi) <http://www.bolsohays.com/webac.asp?referans=3>, 23.9.2004.

¹⁴⁰ Hiçyılmaz, a.g.e., s. 147.

Tüm bu olumsuzluklar sürerken dikkatleri çeken bir olay gerçekleşti ve 1922 yılında 1924 Paris Olimpiyatlarına hazırlık niteliği taşıyan 1922 İstanbul Atletizm ve Futbol Oyunları tertip edilmiştir. 1922, Kurtuluş Savaşının halen yaşandığı bir zamana denk gelmiş olsa da Büyük bir organizasyon gerçekleştirilmiştir. Türklerin yanı sıra Türkiye’de yaşayan pek çok azınlık mensubu yurttaş da Organizasyonda görev almıştır. Organizasyonun daha düzenli olabilmesi için çeşitli komiteler kurulmuştur. Bu komitelerde Ermeni asıllı yurttaşlar da önemli görevler almıştır. Organizasyon için 5 Mart günü, Beyoğlu’nda bir araya gelen V. Papazian, L. Bercowitz, Burhaneddin Bey, C. Z. Said Bey, N. A. Gorodetzky, N. J. Ratiani, V. Arzrouni, P. H. Robinson ve P. P. Phillips gibi üyeler, P. P. Phillips’i komiteye başkan, P. H. Robinson’u sekreter ve Spor Alemi dergisinin editörü Sait Bey’i muhasip seçildiler. Bir sonraki toplantıda komiteye katılan yeni üyeler arasında Ermeni Atletizm Birliğini L. Agopian ve V. S. Papazian temsil etmişlerdir.

Oluşturulan kurul ve komitelerden, Onur Kurulunda, Danışma Komitesinde, Organizasyon komitesinde, Genel Komitede, Mali Komitede, biletlerin satışı ve kontrolünde, Ermeni yurttaşlar aktif olarak görev almışlardır. Örneğin; Onur kurulunda, Y. Tahtadjian, A. Chahverdian, Z. Khorassandjian; Organizasyon Komitesinde L. Agopian, V. S. Papazian; Genel Komite de K. Dijololian, S. h Gurdjian, A. Chissian; Mali Komite’de, Kris Fenerdjian; Biletlerin Satışı ve kontrolünde, Onnig Kovadjian gibi Ermeni yurttaşlar görev almışlardır.

İstanbul Oyunlarında, madalyaların ve ödüllerin dağıtımı için, Türkçe ve Fransızca resmi dil olarak kabul edildi. Oyunların tanıtımı için Türkçe, Fransızca, Rumca, Ermenice, İngilizce, İbranice ve Rusça kullanılacaktı.¹⁴¹

1922 İstanbul oyunlarında gerek katılan ekip sayısı gerek organizasyon içinde görev alan kişiler ve gerekse oyunlar içindeki etkinliklerde en çok Ermeni yurttaşlar ön plana çıkmıştır. Oyunlara 44 ekip katılırken bunlardan 12’si Ermeni 11’i Rum, 2’si Musevi kulübüydü. İstanbul oyunlarına Anadolu’da sürmekte olan savaş nedeniyle Türk sporcuları ilgi göstermemişlerse de Kadıköy Union Kulübü programda tek Türk kulübü olarak gözüküyordu.

---

¹⁴¹ Zafer Toprak, “Taksim Stadında Mini-Olimpiyat 1922”, **Toplumsal Tarih**, C1, Sayı 4, s. 16-17.

Ermeni kulüpler Union Armenienne bünyesinde gösteriliyordu; Beyoğlu Kulübü, Üsküdar Kulübü, Samatya Kulübü, Balat Kulübü, Kadıköy Kulübü, Bebek Kulübü, San Stefano Kulübü, Kuleli Kulübü, Proti Kulübü, Boğaziçi Kulübü ve Beşiktaş Kulübü oyunlara katılan Ermeni kulüplerdi.

İstanbul Oyunlarına Ermeni okulları ve yetimhaneleri de ilgi duymuş ve ekipler göndermişti. Ermeni Katolik Patrikliği Okulu, Eseyan Beyoğlu Kız Lisesi, Kuleli Ermeni Yetimhanesi, Ermeni Çocuklar İçin Yakınoğu Yardım Komitesi, Ermeni Kız Çocuklar İçin Yakınoğu Yardım Komitesi gibi kuruluşlar yarışmalara katılmıştır.

Resmi programda yer alan yarışların yanı sıra değişik spor etkinliklerden örnekler sergilenmiştir. 9 Haziran günü Ermeni-Katolik Mıkhitarist Papazlar Okulu öğrencileri 20 metre yüksekliğinde bir piramit gösterisi yapmışlardır. Ermeni çocuklar Yakın Doğu Yardım Yetimhanesi gençleri jimnastik öğretmenleri Mango'nun yönetiminde jimnastik gösterilerinde bulundular, benzer bir gösteriyi yetimhanenin kız kısmı öğrencileri yapmıştır. Yine aynı gün Beyoğlu Eseyan Kız Okulu öğrencilerinden 20 kız jimnastik sergilemişlerdir. Aynı gün öğleden sonra Ermeni Yetimhanesi'nden 400 yetim jimnastik yapmışlardır.

Karşılaşmalar 11 Haziran akşamı bir "defile" ile son bulmuştur. Bu gösteriye yarışmalarda yer alan ekipler katılmıştır. Sahaya giriş sırasında önde bandonun arkasında tek kız takımı Eseyan Kız Okulu öğrencileri ve sırasıyla Yakın Doğu Yardım Yetimhanesi, St. Benoit Bowen Okulu, Mühendishane, St. Joseph Koleji, Kuleli Ermeni Yetimhanesi, Robert Koleji, Üsküdar Lisesi, Zografyon Lisesi yer almıştır.¹⁴²

Türk spor tarihinde önemli bir yere sahip İstanbul'da yapılan bu organizasyonda gerek şahıs olarak gerek okul ve kulüpler bakımından başından sonuna kadar Ermeniler ön sıralarda yer almışlardır. Cumhuriyet ilan edildikten sonra da sporun her dalında Ermeni yurttaşlar faaliyetlerine devam etmişlerdir.

---

¹⁴² Toprak, a.g.m., s. 18.

1. Olimpiyat Oyunlarında Türkiye'yi Temsil Eden Atlet Vahram Papazyan

İsveç tarafından organize edilen V. Olimpiyat Oyunları 5 Mayıs 1912 günü Stockholm'deki 32 bin kişilik Olimpiyat Stadyumu'nda büyük bir törenle açılmıştır. Oyunlara 27 ülkeden katılan 4742 sporcu katılmıştır.

Selim Sırrı Bey'in "İkdam" ve "Sabah" gazetelerinde Olimpiyat Oyunları'na katılmak isteyen amatör sporcu gençleri belge almaya çağırması ve "Stockholm'de yapılacak Olimpiyat Oyunları'na katılmak üzere heveskâr gençlerin" arandığı haberleri üzerine Vahram Papazyan başvuruda bulundu. Ancak Selim Sırrı Bey'in başvuru sonrasında Olimpiyata katılacak sporcuların Stockholm'e kendi paralarıyla gidip gelmeleri gerektiğini açıklaması üzerine Papazyan İstanbullu Ermenilerin Ardavazt Kulübüne başvurdu. Kulüp yöneticileri bu işe çok sıcak bakmışlar ve onun Stockholm'e gidip gelmesini sağlayacak parayı bulmanın yollarını aramışlardı. Bunun için de Arnavutköy'deki Rum Tiyatrosu'nda bir gece düzenlediler. Saray mensupları ve hatta saraylı hanımların da hazır bulunduğu bu gösteride Türkçe olarak oynanan "Fedakâr Gemici" piyesinde bizzat Vahram da rol aldı. Bu geceden sağlanan parayla Papazyan'a Stockholm'e gidiş-dönüş bileti alındı.

Vahram Papazyan Stockholm'e geldiğinde ülkesine bağlılığını gösteren şu olay gerçekleşti. Olimpiyat Oyunları'na katılacak ülkelerin caddelere asılmış bayrakları arasında Türk bayrağının bulunmadığını görünce derhal elçiliğimize koşup, Büyükelçi Ahmet beye durumu büyük bir heyecan ve üzüntü içinde anlatıp; Stockholm caddelerine ve Olimpiyat Stadı'na Türk bayrağı çekilmediği takdirde yarışmalara katılmayacağını bildirdi. Büyükelçi Ahmet Bey ilgili makamlara başvurarak Türk bayrağının çekilmesini istedi. Bu girişimler sürerken, Büyükelçinin eşi de Vahram'a, kolej arkadaşlarından Kerim (Kanok) Efendi'nin hediye ettiği düz kırmızı atlet fanilasının üzerine kendi eliyle bir ay-yıldız işledi.

9 Haziran 1912 günü 1500 metre yarışına katılan Vahram, seyircilerin büyük sevgi gösterileri arasında son düzlüğe kadar farklı biçimde önde gitti. Büyükelçi Ahmet Bey de kordiplomatik locasından fırlayıp pistin kenarına kadar

gelerek onu yüreklendiriyordu. Vahram, varışa 20-25 metre kala gözlerinin kararıp başının döndüğünü hissetmiş ve kendini kaybederek piste yığılıp bayıldı. Birinciliğe çok yaklaşan Papazyan, Türk atleti ne yazık ki dereceye giremedi.¹⁴³

Olimpiyatlara Türkiye'yi temsilen “komple atlet” olarak Mıgır Mıgıryan da katıldı. Mıgıryan 12 Haziran günü yapılan disk atma yarışmasında 17 ülkeye mensup 40 atlet arasında 32.98 metrelik derecesiyle 34. olurken, iki Rus, iki İsveçli, bir Fransız, bir Bohemyalı rakibini geride bıraktı. Gülle atma yarışmasında ise 22 rakip arasında 10.63 metrelik derecesiyle 19. sırayı alırken, o zamanlar yapılan sağ ve sol elle gülle atma yarışmalarında ise 10.85 metre + 8.93 metre = 19.78 metrelik derecesiyle serisinde yedinci oldu. Mıgıryan aynı zamanda dekatlon yarışmasına da katılmış ve 1912 Stockholm Olimpiyatı'nın efsane atleti Kızılderili Jim Thorpe ile birlikte yarışmıştı. 100 metreyi 13.3'te tamamlayan Mıgıryan, gülle atmada 11.05'i bulmuş, uzun atlamada 5.43 metrelik derece çıkarmıştı. Böylece 479.75 puan toplayan Mıgıryan, uzun atlama yarışması sırasında bileğinden sakatlanarak dekatlon yarışmasından çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁴

2. Cumhuriyet Tarihinde Bazı Ermeni Sporcular

Rupen Semerciyan (Basketbol)

Rupen Semerciyan, Türkiye'de basketbolün gelişmesinde ve sevilmesinde önemli bir yere sahiptir. İlk basketbol millî takımının kuruluş aşamasında çalışmış ve antrenörlüğünü üstlenmiştir. 1930'lu yılların başında Beyoğlu Halkevi'nde gençleri basketbol sporu ile tanıştıran Rupen Semerciyan'ın çalışmaları sonucunda Türkiye Millî Spor Teşkilatı, ilk basketbol millî takımının kurulması görevini kendisine vermiştir. Ancak federasyonun bütçesi olmadığından ilk millî maç için Yunanistan takımını kendi aralarında topladıkları paralar ile İstanbul'a getirmiş, ağırlamış ve 43-12 yenerek geri göndermişlerdir. Bu başarı neticesinde Türk Millî Takımı 1936

¹⁴³(Çevrimiçi) <http://www.sporbilimleri.org/olimpiyat/stockholm.Htm>, 2003; (Çevrimiçi) <http://www.bolsohays.com/webac.asp?referans=3,23.9.2004>; (Çevrimiçi) <http://www.biglook.com/olympics/1912.html,23.9.2004>; <http://www.angelfire.com/band/bayraktar/atletizmgenelbilgi>, 2003.

¹⁴⁴ (Çevrimiçi) <http://www.sporbilimleri.org/olimpiyat/stockholm.Htm>, 2003.

Berlin Olimpiyatlarına katılmaya da hak kazanmıştır. Rupen Semerciyan görevini 1935-1938 yılları arasında sürdürmüştür.

Günümüzde Ermeni cemaatine ait okul ve kuruluşların katıldığı Rupen Semerciyan'ın anısına bir basketbol turnuvası düzenlenmektedir. Turnuvaya Pangaltı Lisesinden Yetişenler Derneği, Esayan Okulundan Yetişenler Derneği, Getronagan Okulundan Yetişenler Derneği, Feriköy Okulundan Yetişenler Derneği, Karagözyan Yetişenler Derneği, Aramyan Okulundan Yetişenler Derneği, Sahakyan Okulundan Yetişenler Derneği, Dadyan Okulundan Yetişenler Derneği, Yeşilköy Ermeni Okulundan Yetişenler Derneği ve Şişli Spor Kulübü gibi Ermeni kuruluşları katılmaktadır.¹⁴⁵

Asod Mamigonyan (Motokros)

1920'li yıllarda "Amilkar" marka otomobili ve "Norton" marka motosikletiyle Türkiye çapında düzenlenen motokros yarışmalarına kendi imkânlarıyla katılmış ve başarılı dereceler almıştır. Mamigonyan aynı zamanda İstanbul Motorize Emniyet Birliği'nde eğitmen olarak görevlendirilmiştir.

Vahram Şirinyan (Tenis)

1908'de doğan Şirinyan, Türk tenisinin öncü isimleri arasında yer almıştır. 1925, 1926 ve 1927 yılında Tanin Gazetesi Kupası'nı kazanan Şirinyan, Teniste 1925'den 1936'ya kadar Türkiye şampiyonluklarında birinci olmuştur. 1930'da Atina'da düzenlenen Uluslararası Tenis Şampiyonası'nda çiftlerde Türkiye'yi Vahram Şirinyan-Sedat Berkoğlu temsil etmiş ve çift erkeklerde Balkan şampiyonluğunu elde etmiştir. 1 yıl sonra Balkan üçüncüsü olmuştur.¹⁴⁶ Teniste ayrıca Hanri Yelyan dört yıl peş peşe Türkiye erkekler birincisi olmuştur. Hrant Arevyan-Kris Uncuyan çifti de 1939'dan itibaren on yıl süreyle çiftlerde "Türkiye Şampiyonu" unvanını korumuşlardır. Tenis konusunda başarılı kişilerden biri de

¹⁴⁵ (Çevrimiçi) <http://www.bolsohays.com/haberac.asp?referans=661>, 23.9.2004.

¹⁴⁶ (Çevrimiçi) <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=1608>, 23.9.2004.

Vartan Tetikbaşı'dır. Tetikbaşı, İstanbul ve Türkiye çapında aldığı başarılı neticelerin ödülü olarak, kendisine 1970'de "En iyi Türk Raket" unvanı verilmiştir.¹⁴⁷

Garbis Zakaryan (Boks)

Boksa 1944'de başlayan Garbis, Beyoğlu Spor, Taksim Spor ve Galatasaray formalarını giymiştir. İstanbul ve Türkiye şampiyonalarında çeşitli birincilikleri bulunan Zakaryan, uluslararası müsabakalarda Türkiye'yi temsil etmiştir. Boksu bıraktıktan sonra hem antrenörlüğünü, hem de menajerliğini üstlendiği Cemal Kamacı'yı ringlere kazandırmıştır.¹⁴⁸

Varujan Köseoğlu-Garibyan (Boks)

Boksa Şişli Spor Kulübü'nde başlayan Köseoğlu, daha sonra Fenerbahçe formasıyla millî olmuştur. Beşiktaş kulübünde çalışırken 1960'da Almanya'da düzenlenen özel bir turnuvada başarılar elde etmiştir. Turnuvada 67 kiloda mücadele etmesine rağmen 71 kilodaki rakibini zorlu bir mücadele sonunda alt etmeyi başarmıştır. Ancak bu karşılaşmada aldığı darbelerin ardından doktor tavsiyesi ile boks bırakmak zorunda kalmıştır. 10 yıllık boks hayatında hiç nakavt olmayan Varujan Köseoğlu Almanya'nın Köln kentinde yaşamını sürdürmüştür.

Vahriç Melkonyan (Boks)

17.02.1929 tarihinde Büyükkada'da doğan Vahriç Melkonyan eğitimini Mihitaryan ve Getronagan Liselerinde aldıktan sonra boksa 1946 da Şişli kulübünde başlamıştır. 1949'de askere alınan Vahriç Melkonyan usta birlik görevini Ankara'da yaparken yüzbaşısı Mustafa Atakan'nın müsaadesi ile her gün antrenmanlara katılma şansını bulup 1950-51 yıllarında 60.5 kiloda Ankara Boks Şampiyonu olmuştur. Askerlik sonrası antrenmanlarını Şişli Kulübünde genellikle Garbis Zakaryan ile

¹⁴⁷ (Çevrimiçi) <http://www.bolsohays.com/haberac.asp?referans=661>, 23.9.2004.

¹⁴⁸ <http://arsiv.hurriyetim.com.tr/hur/turk/01/01/29/spor/02spo.Htm>, 29.1.2001; (Çevrimiçi) <http://www.bolsohays.com/haberac.asp?referans=661>, 23.9.2004.

devam eden Vahriç Melkonyan 1954'te İstanbul Boks Şampiyonu olmuş ve daha sonra da Ankara'da Türkiye Şampiyonluğunu kazanmıştır. Garbis Zakaryan ile antrenman esnasında beyin kanaması geçiren Vahriç Melkonyan boks hayatına bu tarihte veda etmiştir. 1957'de Almanya'ya yerleşen Melkonyan Türkçe, Yunanca ve Ermenice tercümanlık yapmıştır.

Levon Ciknavoryan (Golf)

1950'de Türkiye Golf Şampiyonluğunu kazanmıştır. Şişli Spor Kulübü'nden Sarkis Güllap 1957'de ikinci kez kurulan Türk Halter Milli Takımı'nda yer aldı ve aynı yıl Tahran'da yapılan Dünya Halter Şampiyonasında ay-yıldızlı mayoyu giymiştir. Ohannes Yegikyan ve Bogos Kambur Türkiye'de halterin yaygınlaşmasında gayret göstermiştir. Şişli sporlu futbolcularından Corc Genç Milli Takım formasını giymiştir. Vartkes Sadyan ise 1951'de bisikletle Paris'e ulaşmıştır. Arakel Partogomyos ve Jilber Akkaranfil 1960'da Bükreş'te düzenlenen "Balkan ve Adriyatik Kupası"nda Türkiye Masatenisi Millî Takımında yer almışlardır.

Arat Ararat (Gülle-Voleybol-Disk)

İstanbul Eyüp'te doğan Arat Ararat spor dalı olarak voleybolu seçmiştir. Daha sonra Beşiktaş Spor Kulübü forması altında gülle ve disk atma dalında çalışmıştır. 1938 yılında Güllerde 14.40 m. derecesini elde etmiş ve Balkan şampiyonluğunu Türkiye'ye kazandırmıştır.¹⁴⁹

Diğer başka spor dallarında ülkemizi temsil eden Ermeniler ise şöyledir: Garbis Andonyan, Nor Şişli forması ile 1932'de 1 dk. 40 sn dereccyle sırtüstü yüzmede Türkiye rekorunu kırmıştır. Harutyun Artan 5.000 ve 10.000 metre koşularında Bükreş (1937), Belgrad (1938) ve Atina (1939) Balkan Olimpiyatları'nda, Zareh Kalpakçıyan ise 1938 Belgrad'da düzenlenen Balkan Olimpiyatı'nda 400 metrede Türkiye'yi temsil etmiştir. Hagop Yavruyan 1940 Balkan Olimpiyatı'nda 14.49 metre derecesi ile Türkiye üç adım uzun atlama rekorunu kırmıştır. Varak Poharyan Türkiye'de ilk olarak "Futbol Nasıl Oynanır"

---

¹⁴⁹ Hiçyılmaz, a.g.e., s. 151.

adlı kitabı yazmıştır. Poharyan 1943-44 döneminde Fenerbahçe Stadi'nda düzenlenen "Türkiye Bölgeler Arası Birincilikleri"nde ciritte de 53.73 metre derecesi ile birinci olmuştur.¹⁵⁰

F. CUMHURİYET TÜRKİYESİNDE SİYASET VE PARLAMENTODA ERMENİLER

Tarih boyunca Türkler, birlikte oldukları topluluklara gereken değeri vermiş, onları sosyal alanlardan dışlamamış ve devlet örgütü içinde onlara da yer vermiştir. Azınlıklar, "millet sistemi" anlayışı içinde, ilk bakışta ayrı kompartımanlarda yaşıyor gibi görünseler de maliye başta olmak üzere her alanda aktif roller oynamışlardır.

Azınlıklardan Ermeniler özellikle Osmanlı Devleti döneminde daha aktif bir şekilde devlet örgütünde görev almışlardır. Ermeniler, Meşrutiyet öncesinde nazırlık dahil olmak üzere her çeşit memurluk hizmetinde bulunmuşlardır. Meşrutiyetten sonra ise memurluk ve nazırlığın yanı sıra mecliste önemli sayıda milletvekili ile temsil edilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin 1876 Kanuni Esasi ile teşkil ettiği "Heyet-i Ayan" ve Heyet-i Mebusan" olarak iki organdan oluşan ilk parlamentoda Heyet-i Mebusan'ı oluşturan 115 kişiden 46'sı Gayr-i Müslim vekillerden oluşmakta idi.¹⁵¹ Bu parlamento resmen 13 Aralık 1877'den 18 Şubat 1878 tarihine kadar etkinlik göstermişti.¹⁵² II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı meclislerindeki etnik yapı ise aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir;¹⁵³

¹⁵⁰ (Çevrimiçi) <http://www.bolsohays.com/webac.asp?referans=3>, 23.9.2004.

¹⁵¹ İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Kanu-i Esasi'nin 100. yıl Armağanı*, Ankara, 1978, s. 176-178.

¹⁵² Gülnihal Bozkurt, *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989, s. 86.

¹⁵³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz; Feroz Ahmad, D. A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918" *Güneydoğu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4-5 (1976), s. 247; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul, 1990, s. 156; Ahmet N. Yücekök, *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de ParLamentonun Evrimi*, Ankara, 1983, s. 87; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, 1984, s. 603; *20. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayri Müslimler (Sosyo-Ekonomik Durum Analizi)*, Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, 1996, s. 53.

Yıl	Türk	Arap	Arnavut	Rum	Ermeni	Yahudi	Slav	Toplam
1908	147	60	27	26	14	4	10	288
1912	157	68	18	15'	13	4	9	284
1914	144	84	-	13	14	4	-	259

Yukarıdaki tabloda açıkça görüldüğü üzere devlet örgütünde almış oldukları görevlere ek olarak Osmanlı meclislerinde azınlıklar yeterince temsil edilmiştir. Hatta bazı dönemlerde sayıları o kadar artmıştır ki Türk ahalinin yararına olabilecek kararlar çıkartılamaz bir hal almıştır.

Gayrimüslim azınlıkların belli bir süreçte ortaya koydukları ayrılıkçı faaliyetlere rağmen Cumhuriyet Türkiye'sinde de gerek milletvekili olarak gerek farklı görevlerde bulunmak sureti ile TBMM'de yer almışlardır.

Türkiye siyasetinde yer alan azınlıklar arasında Ermeniler ön sıralarda bulunmuşlardır. Türk parlamentosunun ilk döneminden itibaren Ermeni millet vekilleri T.B.M.M'de yer almışlardır. Atatürk azınlıklara ayrıca kontenjanlar ayırmış ve meclise girmelerine imkan tanımıştır. Örneğin, Berç Keresteciyan Türker, Afyon'dan milletvekili seçilmiştir. 1935-1939 seçimlerinde Atatürk'e yakınlığı ile bilinen Dr. Abrevaya Marmaralı iki dönem üst üste Niğde milletvekili olarak meclise girmiştir. Atatürk sonrasında, İsmet İnönü döneminde de azınlık adaylarma kontenjan ayrılmıştır. Bu dönemde Rum asıllı Av. Mihal Kayaoğlu ve Dr. Miko Fakaçeli meclise girenler arasındadır. Demokrat Parti döneminde kontenjan usulü kalkarak aktif siyaset yapan azınlık adayları seçimler sonucu meclise girmiştir. 1960 sonrası çeşitli siyasi partilerden aday olmalarına rağmen Azınlıklar siyasette pek başarılı olamamışlardır. Bunun temel nedeni nüfuslarının azlığından dolayı oy tabanlarının yeterli olmayışından kaynaklanmaktadır. Tüm bunlara ek olarak toplumda azınlıklara karşı varolan ön yargı neticesinde, baştan siyasete girmemeye karar verdikleri de görülmektedir. Parti içinde yaşanan oy hesapları, delegelerin tercihleri, parti içi demokrasi eksikliği gibi problemlerden dolayı azınlık mensubunun mevcut düzen içinde siyaset yapmasını mümkün kılmamıştır.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Fatma Kayhan, "Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye Siyasetinde Azınlıklar", *Nokta*, 13-19 Kasım 1994, Yıl 2, Sayı 47, s. 34-35.

Tüm bunlara rağmen Ermeni asıllı yurttaşlarımız Mecliste milletvekili olarak ya da senatör olarak yer almışlardır. Bu kişileri şöyle sıralayabiliriz;¹⁵⁵

- 1- Berç Keresteciyan Türker-Afyon Milletvekili (Atatürk Dönemi)
- 2- Münib Boya-Van Milletvekili-1923.¹⁵⁶
- 3- Dr. Andre Vahram-İstanbul DP Milletvekili (1950-1954)
- 4- Dr. Zakar Tarver X-XI. Dönem İstanbul DP Milletvekili. (1954-1957)¹⁵⁷
(Yassıadaya gönderilenler arasında)
- 5- Mıgırdıç Şellefyan-İstanbul XI. Dönem İstanbul DP Milletvekili. (1957)¹⁵⁸
- 6- Berç Sahak Turan-İstanbul DP Milletvekili. (Cumhuriyet Senatosu Üyesi
(1961-1964)¹⁵⁹
- 7- Hermine Agavni Kalüstyan (Milli Birlik Komitesi Üyesi)¹⁶⁰

1. Berç Keresteciyan Türker (1934-1942 Afyon Bağımsız Milletvekili)

Babası Rahip Mıgırdıç Nişan'dır.¹⁶¹ Amcası dilci gazeteci Bedros Efendi Keresteciyan'dır. Tahsilini Mıkhitharistler'in Paris'teki Muradyan Kolejinde yapan Bedros Efendi, İstanbul'a döndükten sonra "Tercüman-ı Ahvâl" gazetesinin yayınlanmasında idareci olarak yer almıştır. Sonra Bâb-ı Âli Harici Muhaberat Kalemi Müdürlüğünde bulunmuştur.

Berç Türker 1870'de Afyonkarahisar'da doğmuştur.¹⁶² Galatasaray ve Robert Kolejlerinde öğrenim görmüştür. Ermenice, Fransızca, İngilizce, Rumca, Almanca, İtalyanca ve İspanyolca dillerini bilmekteydi.¹⁶³ İktisat ve maliye uzmanı olan Türker, Mütareke yıllarında Osmanlı Bankası Müdürlüğü, T. C. Ziraat Bankası

¹⁵⁵ Türkiye Cumhuriyeti parlamentosunda görev alan Ermenilerin fotoları için ekler kısmına bakınız.

¹⁵⁶ Kâzım Öztürk, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1973*, Ankara, 1973, s. 108.

¹⁵⁷ Öztürk, *a.g.e.*, s. 342.

¹⁵⁸ Öztürk, *a.g.e.*, s. 393.

¹⁵⁹ Öztürk, *a.g.e.*, s. 636; Süleyman Yeşilyurt, *Ermeni Yahudi Rum Milletvekilleri*, Ankara, 1995, s. 107-108.

¹⁶⁰ Öztürk, *a.g.e.*, s. 572.

¹⁶¹ Pars Tuğlacı, *Çağdaş Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, Cem Yayınları, 1987, C. II, s. 767.

¹⁶² Doğum yeri bazı kaynaklarda İstanbul olarak zikredilse de Ermeni asıllı gazeteci yazar Levon Panos Dabeğyan Keresteciyan'ın Afyon'da doğduğunu vurgulamaktadır (Levon Panos Dabeğyan, *Kemalizm Işığında Azınlık Gözüyle Atatürk*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2003, s. 263.

¹⁶³ Dabeğyan, *a.g.e.*, s. 264.

Yönetim Kurulu Ticaret Bakanlığı Üyeliği¹⁶⁴ ve Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti ikinci başkanlığı gibi görevler yapmıştır. İstiklâl Harbi esnasında, Anadolu'daki Milli Mücadele kuvvetlerine yardım için İstanbul'dan gönderilen ve takalarla İnebolu üzerinden silâh, cephane ve sağlık malzemelerini Anadolu'ya aktaranlar arasında yer aldı.¹⁶⁵ Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'ye yararlılık gösteren ve Atatürk'ün Samsun'a çıkışı sırasında, Mustafa Kemal Paşa'ya, avukatı Saadettin Ferit Bey (Talay) aracılığıyla, İngilizlerin Karadeniz'de kendilerini taşıyan gemiyi torpilleyeceklerini gizlice haber vermesi üzerine Bandırma vapuru, Mustafa Kemal'in emriyle kıyıdan seyretti. Sakarya Savaşı'nda kullanılan topların evvelce sökülmüş ateşleme mekanizmaları Türker'in borç verdiği 15.000 Liralık şahsi tasarrufu ile Teşkilât-ı Mahsusa tarafından gizlice geri alınmıştır.¹⁶⁶ Ermeni asıllı yurttaşların kurduğu, gerek Kurtuluş Savaşı sürecinde gerekse Lozan Konferansı sürecinde Türkiye'de yaşayan Ermeniler olarak kaderlerini ilgilendiren konularda TBMM lehine tavır koyan Türk Ermeni Teali Cemiyeti'nin üyelerindendir.¹⁶⁷ Berç Türker milletvekili seçilene kadar cemaat işleri ile doğrudan ilgilenmiştir. Patrik seçimlerinde aktif roller üstlenmiştir.¹⁶⁸

Berç Keresteciyan'a 1936 yılında Atatürk tarafından "Türker" soyadı verilmiştir. Cumhuriyet döneminde TBMM'ye giren ilk Ermeni parlamento üyesi olup¹⁶⁹ 1934-1942 yılları arasında bağımsız Afyon milletvekili olmuştur.

Berç Keresteciyan Türker'in 1939 yılı seçimlerinde Afyonkarahisar'dan milletvekili olduğu haberi Cumhuriyet gazetesinin sayfalarına şöyle yansımıştır;¹⁷⁰ "Ankara, 26 (a. a.) ...Bugün 26/3/1939 sabahı başlayan mebus seçimi öğleye kadar yurdun her tarafında sona ermiş ve Cumhuriyet Halk Partisi namzetleri ittifakla seçilmişlerdir.

Müstakil mebusluk için boş bırakılan Afyonkarahisar'dan Berç Türker, Ankara'dan Dr. Taptas, Eskişehir'den İstemat Özdamar, Niğde'den Dr. Abravaya Marmaralı intihab edilmiştir. İki aydan beri Türk vatanında devam eden intihab işinde hükümet ve parti mekanizmasının işlemesindeki

¹⁶⁴ BCA, Tarih: 25.12.1948, Sayı: 3/8482, Dosya: 31-20, Fon Kodu: 30. 18. 1. 2, Yer No: 118. 84. 13

¹⁶⁵ Dabeğyan, a.g.e., s. 264.

¹⁶⁶ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 9; Cemal Kutay, "19 Mayıs 1919 Kırk Beş Yaşında..." . Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası, C. I. . Sayı 4, Mayıs 1964, s. 277-281.

¹⁶⁷ "Ermeni Ekalliyetleri", İkdâm, 21 Haziran 1927, No: 10816; Türk Ermeni Teali Cemiyeti hakkında daha fazla bilgi için ilgili bölüme bakınız.

¹⁶⁸ "Ermeni Ekalliyetlerin İntihabatı Hararetle Devamı", İkdâm, 24 Tesrinisani 1926, No: 10628

¹⁶⁹ Tuğlacı, a.g.e., C. I, s. 767 ve 1211.

¹⁷⁰ "Yurdun Her Tarafında Halk Partisi Mebus Namzetleri İttifakla İntihab Edildiler". Cumhuriyet, 27 Mart 1939, No: 5340, s. 1-9.

sür'at ve intizam, büyük inkılabımızın en mukaddes eseri olan millî hakimiyet ruhuna, dikkatli bir kıskançlık ve mütekâmil bir olgunlukla bağlı bulunan her Türkün bu intihab ödevinde gösterdiği şuurlu alaka ve tehalük ve binnetice bugün 40979 ikinci müntehibin, Millî Şef İsmet İnönü'nün gösterdiği Cumhuriyet Halk Partisi namzetlerine inanla reylerini vermesi, yeni Türk Cumhuriyeti'nin kuvvet ve kudretini gözler önüne bir daha koyan parlaklıktır.

Dün gece geç vakte kadar memleketin bütün şehir ve kasabalarından alınan telgraflarda, meb'usluklara Halk Partisi namzetlerinin seçildikleri bildirilmiştir. Tasnif neticeleri, akşa müzeri telgraflarla Dahiliye Vekaletine bildirilmiştir. Yeni mebusların intihab mazbataları Ankara'ya gönderilmiştir."

Berç Keresteciyan Türker, Büyük Millet Meclisinin ekonomi konusundaki çalışmalarında söz sahibi olmuştur. Atatürk 1923 ile 1933 yılları arasında bütçeyi ona hazırlatmıştır.¹⁷¹ Berç Türker, TBMM'de milletvekili olduğu Afyon için önemli çalışmalarda bulunmuş, Afyon'u sorunları hakkında tekliflerde bulunmuş ve iktisadî yönden gelişmesi için Ankara'ya çeşitli vesilelerle raporlar sunarak bu bölgeye yatırımlar yapılmasını sağlamıştır. Söz konusu bir raporu 4 Eylül 1944 yılında kaleme almış ve Afyon ilinin ziraî, iktisadî, ticarî ve sınaî durumları ile nâfia işleri hakkında 111 sayfalık çok geniş bir rapor hazırlamıştır. Rapor hükümet içinde büyük yankı uyandırmıştır. Raporda adı geçen konular, ilgili bakanlıklar tarafından incelenmiş ve CHP Genel Sekreterliğine bakanlar tarafından bilgi verilmiştir.¹⁷²

1934-1942 yılları arasında bağımsız Afyon milletvekili olarak hizmet eden Berç Türker'in, Türk kültürüne ve Türkiye'ye büyük bağlılığı vardı. 1945 yılında Klâsik Türk müziğini radyolarda yasaklanması konusunda yapılan bir tartışmada: "Millî Türk musikisi memleketten asla kalkmamalıdır fikrindeyim. Çünkü her milletin kendine mahsus millî bir musikisi vardır. Evet, garp musikisi fevkalade güzel bir musikidir, hendeniz de öğrenmişimdir, fakat bu millî musiki değildir. Eğer biz millî musikimizi kökünden baltalarsak bu bizim için ayıptır ve züldür" diyerek Türk kültürünün hiçbir şekilde yasaklanmasının uygun olmayacağı konusunda tavrını net bir şekilde koymuştur.¹⁷³ Bununla birlikte ülkenin tabii güzellikleri ve ormanlarına karşı da oldukça duyarlıdır. Artan orman yangınları ve alınan önlemler konusunda Tarım Bakanlığına soru önergeleri vermiş ve dikkatleri bu yöne çekmiştir. 8.10.1935 yılında yine böyle bir soru önergesinde

¹⁷¹ Dabeğyan, a.g.e., s. 265.

¹⁷² Söz konusu rapor ve bakanların verdiği cevabi yazılar için bkz. **BCA**, Tarih: 31.12.1945, Dosya: 4. BÜRO, Fon Kodu: 490. 1. 0. 0, Yer No: 613. 5. 1

¹⁷³ **TBMM Tutanak Dergisi**, 19.12.1945, s. 185.

Türker şu ifadeleri kullanmaktadır;¹⁷⁴ “Sual Taktiri-Memleketimizin, dünyada en güzel bir yurt olduğunu hiç kimse yadsıyamaz. Yurdumuzun çok faydalı güzelliklerinden biri ormanlarımızdır. Esefle görüyoruz ki her sene orman yangınları o güzel yerleri harap ediyor çöle çeviriyor... Acaba ilgili Tarım Bakanhğı, bu acıklı durumun önüne çabucak geçme bilmek için ne gibi çetin ve sert tedbirler almıştır? Lütfen yüksek Kamutay’ı aydınlatmalarını rica ederim. (İmza Afyon Saylavı Berç K. Türker)”

Berç Türker pek çok konuda çalışmalar yapmış, kanun teklifleri¹⁷⁵ hazırlamış ve soru önermeleri vermiştir. Bunlardan birinde 1935 yılında dünyada yaşanan gelişmeler neticesinde, Türkiye’nin kapılarını kapalı tutmanın, özellikle Çanakkale Boğazının kapatılmasının ülke güvenliği açısından gerekli olduğunu bildirmiştir. Her ne kadar barış yanlısı olsa da “sevgili yurdumuzu her şeyin üstünde tutmak isteriz” diyerek¹⁷⁶ Türkiye sevgisini ortaya koymuştur.

Kızılay’ın Başkanlığı görevlerinde de bulunan Berç Türker, Kızılay’ın gelişmesi için büyük gayret göstermiştir. Savaştan henüz çıkmış Türkiye’nin çoğu kurumlarında olduğu gibi, Kızılay’ın da büyük eksiklikleri vardı. Vatandaşlar tarafından yapılan yardımlar ve üye kayıtlarında alınan bir liralık senelik ücretlerle kaynak sağlamaya çalışmıştır. Türker bu kaynağı bulmak amacı ile bir kanun teklifi hazırlamıştır. Teklife göre; damga puluna tabi tüm evraklara, posta ile diğer ülkelere yollanacak tüm mektuplara yirmi liralık Kızılay Pulu yapıştırılmasını ve bu pulların gelirlerinin Kızılay’a verilmesini teklif etmiştir. Ancak çeşitli gerekçelerle bu teklif kabul edilmemiştir.¹⁷⁷

Osmanlı Bankası Merkez Müdürlüğünden emekli olan Türker, 26 Temmuz 1949 tarihinde İstanbul’da hayatını kaybetmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ BCA, Tarih: 10.10.1935, Dosya: 6780, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 8. 49. 13.

¹⁷⁵ Berç K. Türker’in kanun tekliflerinden bazıları için bkz. BCA, Tarih: 17.3.1937, Dosya: 4197, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 4. 21. 16; BCA, Tarih: 29.12.1939, Dosya: 6793, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 8. 50. 4; BCA, Tarih: 9.10.1935, Dosya: 6779, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 8. 49. 12

¹⁷⁶ BCA, Tarih: 9.10.1935, Dosya: 6778, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 8. 49. 11.

¹⁷⁷ BCA, Tarih: 26.3.1936, Dosya: 4184, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 4. 21. 3 ve ekleri.

¹⁷⁸ Kevork Pamukçyan, “Atatürk’ü Ermeniler de Sevmişlerdi”, **Tarih ve Medeniyet Mecmuası**, Mayıs 1981, Sayı 5, s. 84; (Çevrimiçi) http://www.kultur.gov.tr/portal/tarih_tr.asp?belgeno=1721.23.9.2004.

2. Münib Boya (Hakkari ve Van Milletvekili)

1872'de Van'da dünyaya geldi. Annesi Ermeni, babası Süryani Boyazade Mustafa'dır. Kürtçe, Ermenice ve Arapça gibi dilleri bilmekteydi. Osmanlı Mebusân Meclisi'nde III. Dönem Hakkari, IV. Dönem Van mebusu olmuştur.¹⁷⁹ Siirt ve Hakkari illeri mutasarrıflığı da yapan Boya, Van milletvekili olduktan sonra Van Ermenilerini Ereğ dağının etrafındaki kayalık kesimden alarak İskele caddesi ve Toprakkale civarına yerleştirmiştir. Rüştüye mezunu olan Boya, Evli ve 6 çocuk sahibi idi. Van'dan II, III, IV, V, VI, VII. Dönem milletvekilliği yapmıştır. 5 Haziran 1958 tarihinde ölmüştür. İki eşinden, 6 çocuğunu Van vilayetinin önemli mevkilerine yerleştirmek ve bu durumun bir sonucu olarak Van'da her şeyin Ermenilerin istediği gibi yürümeye başlaması ile Türkiye'yi İran'a bağlayacak olan demir yolunun yapımına engel olmak¹⁸⁰ gibi hakkında olumsuz iddialar mevcuttur. Münib Boya 6 dönem T.B.M.M'de milletvekili olarak bulunmuştur.

3. Dr. Zakar Tarver (X-XI. Dönem (1954-1957) DP İstanbul Milletvekili)

Babasının adı Orhan olup 1894 yılında Eğin'de doğdu. Tıp mezunu olan Tarver, Röntgen mütehassısıydı. Fransızca ve İngilizce bilen Tarver bir çocuğa sahipti. İstanbul Tıp Fakültesini bitirerek Fransa ve Amerika'da ihtisas görmüştür.¹⁸¹ İstanbul'da serbest hekimlik yapmıştır. İstanbul'dan X ve XI. Dönemlerde milletvekili seçilmiştir. Milletvekilliği döneminde Fransa'dan getirdiği röntgen cihazlarını Devlet hastanelerine pazarlamıştır. Ermeni cemaatini önemli röntgen mütehassıslarından olan Tarver, yaptığı yardımlarla Taksim'deki Ermeni Hastanesi'nin gelişmesinde büyük katkıda bulunmuştur.¹⁸² Dr. Zakar Tarver 1960 ihtilâlinde sonra Yassıada'ya gönderilen milletvekilleri arasında yer almıştır.¹⁸³ 19

¹⁷⁹ Öztürk, a.g.e., s. 108; (Çevrimiçi) http://www.kultur.gov.tr/portal/tarih_tr.asp?belgeno=1721, 23.9.2004.

¹⁸⁰ Yeşilyurt, a.g.e., s. 50-51; Onur, a.g.e., s. 40.

¹⁸¹ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 14; Öztürk, a.g.e., s. 342.

¹⁸² Yeşilyurt, a.g.e., s: 86-87.

¹⁸³ Özer, a.g.e., s. 28.

Eylül 1960 yılında ölmüştür.¹⁸⁴ Tarver hakkında Fransa'dan getirdiği röntgen cihazlarını devlet hastanelerine satışı esnasında yolsuzluklar yaptığı konusunda iddialar mevcuttur.

4. Mıgırdıç Şellefyan DP İstanbul Milletvekili

Babasının adı Kirkor olup Adapazarı'nda 1914 yılında doğmuştur. Lise mezunu olan Şellefyan Fransızca ve az miktarda İngilizce ve İtalyanca bilmekteydi. Evli ve 2 çocuk babası olan Şellefyan ticaretle uğraşmıştır. İstanbul Şehir meclisi azalığı da yapan Şellefyan, 1957 seçimlerinde İstanbul'dan XI. Dönem DP milletvekili seçilmiştir.¹⁸⁵ Ermeni Cemaati Merkez Mütevelli Heyeti Başkanlığı yapmıştır. Bazı yazarlar Şellefyan'ı dönemin başbakanı Demirel'in büyük dostu ve akıl hocası olarak ifade etmişlerdir.¹⁸⁶ Yine bazı kişiler tarafından hakkında yolsuzluk yaptığı konusunda iddialar ortaya atılmış olsa da Türkiye'deki Ermeni cemaati ve Patrikhane, öldüğü 10 Aralık gününü matem günü ilan etti.¹⁸⁷

5. Berç Sahak Turan DP İstanbul Milletvekili, (Cumhuriyet Senatosu Üyesi)

Babası Kahraman Maraşlı Yervant olup bıçak ustasıdır. 1920 yılında Maraş'ta doğmuştur. İstanbul Teknik Üniversitesi'ni bitirdikten sonra İstanbul'da serbest mimarlık yapan Turan, müteahhitlikle ilgilenmiştir. Fransızca, Almanca ve Ermenice bilmekteydi. Evli ve 3 çocuk babası olan Turan 15.10.1961-7. 6.1964 tarihleri arasında Cumhuriyet Senatosu üyeliği yağımıştır.¹⁸⁸ Meclise senatör sıfatı ile girdikten sonra, büyük ihaleler alan bir mimar olarak tanınmıştır. İstanbul'daki Ermeni vakıf, hastane, okul ve kiliselerine büyük yardımlarda bulunmuştur.

¹⁸⁴ (Çevrimiçi) <http://www.kronoloji.gen.tr/kronoloji.php3?sayfa=5&kategori=Ermeni>. 23.9.2004.

¹⁸⁵ Öztürk, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1973*, s. 393; Akın, *Türkiye'de Azınlık Politikaları (6/7 Eylül 1955 Olayları)*, s. 87; (Çevrimiçi) http://www.kultur.gov.tr/portal/tarih_tr.asp?belgeno=1721, 23.9.2004.

¹⁸⁶ Onur, *Ermeni Portreleri I*, s. 154.

¹⁸⁷ Yeşilyurt, *Ermeni Yahudi Rum Milletvekilleri*, s. 88-89.

¹⁸⁸ Öztürk, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1973*, s. 636; Özer, *Türkiye'de Gayri Müslim Azınlık Basını*, s. 28.

Senatörlüğü döneminde Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu Kınıalıada'nın gelişmesi için bazı çalışmalar yapmıştır.¹⁸⁹

6. Hermine Agavni Kallustyan (Millî Birlik Komitesi Üyesi)

Babasının adı Leon'dur. 1914 yılında İstanbul'da doğmuştur. Paris Yüksek Kız Öğretmen Okulu'ndan sonra İstanbul Üniversitesi Yüksek Matematik Bölümünü bitirmiştir. Fen Doktoru olan Hermine Kallustyan, Fransızca, İngilizce ve Ermenice bilmekteydi. Galatasaray Lisesi'nde matematik öğretmenliği, Ermeni Esayan Lisesi Müdürlüğü, Türk Astronomi Derneği üyeliği görevlerinde bulunmuştur.¹⁹⁰ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun, Millî Birlik Komitesi Üyelerine Ermeni, Yahudi ve Rum birer temsilcinin Kurucu Meclis'e katılmaları önerisi üzerine,¹⁹¹ üç gayrimüslim temsilciden biri de Kallustyan olmuştur. Diğer iki temsilci; Yahudi Hahambaşı Müşaviri Erol Dilek, Rumları temsilen Kaludi Laskari'dir.¹⁹²

7. Siyasal Partilerin Azınlıklara Yaklaşımları ve Seçimlerde Ermeniler

Cumhuriyet ilan edildikten sonra demokratik hayata geçiş aşamasında ülkedeki siyasal yapı oldukça karmaşık bir halde idi. İlk kurulan siyasal parti olan CHF(Cumhuriyet Halk Fırkası) tek başına iktidarı elinde bulundururken zaman zaman yeni partiler kurulup çok partili hayata geçiş denemeleri olsa da 1946 yılına kadar çok partili hayata geçilememiştir.

Ülkede tek parti olmasına rağmen azınlıklar uygulanan politikalara uygun olarak bazı zamanlar siyasal açıdan yön değiştirmişlerdir. Bu yön değişikliklerinde şüphesiz CHF'nin ortaya koyduğu politikaların büyük tesiri olmuştur. En başta ülkenin düşman işgalinden kurtarılması ve her topluluğa eşit mesafede kalarak siyasal bir düzenin gerçekleşmesi ilkesinden hareket etse de zaman içinde yeni bazı

¹⁸⁹ Yeşilyurt, *Ermeni Yahudi Rum Milletvekilleri*, s. 107-108.

¹⁹⁰ Öztürk, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1973*, s. 572.

¹⁹¹ Millî Birlik Komitesinde yer alan 14'ler grubu bu teklife karşı çıkmış olsalar da, 14'lerin tasfiyesinden 2 ay sonra sözkonusu gayrimüslimler Kurucu Mecliste yer almıştır.

¹⁹² Yeşilyurt, *Ermeni Yahudi Rum Milletvekilleri*, s. 102-103.

politikalar üretmeye başlamıştır. Bu politikalarından temel ilke diyebileceğimiz milliyetçiliğin özellikle II. Dünya Savaşı sürecinde belirgin bir şekilde uygulamaya koyulması azınlıklar tarafından kendilerine yönelik bir politika olarak algılanmıştır.

CHF, 1927 yılında yaptığı II. Kongre'den sonra bir bildiri yayınlamış, bundan sonra uygulayacağı politikaları şu şekilde açıklamıştır. Bildiride CHF'nin Cumhuriyetçi, Halkçı, Laik ve Milliyetçi bir parti olduğu vurgulanmıştır. Bu esaslar CHF tarafından bütün siyasette ve bütün kanunların yapılması ve tatbik edilmesinde hakim katılmıştır. Milliyetçilik, CHF ve ülke idaresinde yüksek bir değer olmuştur. Yapılan ve uygulanan kanunlarda etkin bir rol oynamıştır. Özellikle partinin en etkili olduğu 1931 ve sonrasında Milliyetçilik sık sık başvurulan bir iç siyasî argüman olmuştur.¹⁹³

Türkiye'de bulunan azınlıklar, milliyetçilik temeline dayanan politikalarından az da olsa rahatsızlık duymuştur. Bu memnuniyetsizlik yeni kurulan siyasal partiler tarafından göz ardı edilmemiştir. Programlarında din ve ırk farkı gözetmediklerini ön plana çıkardıkları gibi, 1930 belediye seçimlerinde azınlıklardan aday göstermek sureti ile tüm azınlıkların oylarına talip olmuşlardır.

Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından 7 Ağustos 1930 tarihinde Yalova'da ikinci bir partinin kurulacağını açıklanması sonucu, kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası Başkanı Fethi Okyar kısa bir süre sonra İstanbul'da yayımlanan Ermeni gazetelerine verdiği bir demeçte SCF'nin ırk ve din farkı gözetmeyen programıyla tüm azınlıkların oylarına talip olduğunu belirtmiştir. Yine Serbest Cumhuriyet Fırkası umumî kâtibi Nuri Bey verdiği bir beyanatta da belediye seçimleri için azınlıklardan da aday göstereceklerini bildirdi. SCF'nin İstanbul'daki adaylarının toplam sayısı 117 olup, bu adaylar arasında gayrimüslimlerden aday gösterilenlerin sayısı 13 olarak belirlenmiştir. Bunlardan dördü Ermeni idi.¹⁹⁴ İzmir'de ise SCF'nin gösterdiği 77 adaydan 4'ü azınlıklardandı.¹⁹⁵ Adları saptanabilen adaylar arasında Ermenilerden Sefaret Kâtibi Herant Bey, Kazancıyan Bey, Beyazıt bölgesinden de eski Osmanlı Bankası müdürü Berç Keresteciyan vardı.¹⁹⁶ 4 Ekim 1930 akşamı, Cumhuriyet Halk

¹⁹³ Şerafettin Turan, **Kökene Ulusal Direnişe Dayanan Bir Parti Cumhuriyet Halk Partisi**, İstanbul, Tüses Yayınları, 2000, s. 30 ve 41.

¹⁹⁴ **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Ekim 1930.

¹⁹⁵ Çetin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, İstanbul, Karacan Yayınları, 1982, s. 185.

¹⁹⁶ **Vakit**, 5-6 Ekim 1930.

Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası adaylarını ilân ettiler. Azınlıklardan seçimlere en fazla ilgi gösterenler önce Ermeniler sonra da Rumlar oldu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın bu adayları göstermesine karşılık Cumhuriyet Halk Fırkası azınlıklardan hiç aday göstermedi.¹⁹⁷ Bununla beraber SCF'nin azınlık aday göstermesini "SCF Rumları Ermenileri iş başına getiriyor" şeklinde eleştirilerde bulundular.¹⁹⁸

Tüm bu tartışmalar neticesinde SCF'nin oy oranı yüzde on beş civarında oldu, bu oran Kasımpaşa'da yüzde 25-30 civarına yükseldi. İstanbul'da 18 Ekim 1930 akşamı sona eren Belediye seçimlerinde açılan altı seçim sandığında oyların dörtte üçünün CHF lehine olduğu görüldü.¹⁹⁹

1935 yılına gelindiğinde Milletvekili seçimlerinde azınlıklar kendi kimliklerini ön plana çıkarmaktan ziyade, kendilerinin Türk yurttaşları olduklarını, Türkçe konuştuklarını, Türk kültürüyle haşır neşir olduklarını ve bir azınlık temsilcisi sıfatıyla meclise gitmeyeceklerini özellikle belirtmişlerdir.²⁰⁰

SCF'nin azınlık adaylar göstermesine rağmen oy oranının yüksek çıkması CHF'nin bu konuda yeni bir yaklaşım içine girmesine neden oldu. 2 Şubat 1935 yılında Atatürk başkanlığında Dolma Bahçe Sarayı'nda toplanan CHF Umumi Riyaset Divanı, Umumi İdare Heyeti, CHF Meclis Grubu İdare Heyeti ve İcra Vekilleri yeni seçimle ilgili müzakerelerde bulundular. Bu müzakerelerde yapılacak olan millet vekili seçimlerinde bağımsız adaylar arasında azınlıklara da yer verilmesi kararlaştırıldı. 8 Şubat 1935 seçimlerinde 1930 yılı belediye seçimlerinde SCF'dan aday olmuş Berç (Keresteciyan) Türker Ermenileri temsilen Afyon'dan, Rumları temsilen Dr. Taptas Ankara'dan, İstamat Özdamar Eskişehir'den, Yahudileri temsilen de Dr. Abravaya Marmaralı Niğde'den Bağımsız milletvekili seçildiler.²⁰¹

Önce seçimlere daha sonra da meclise giren bu milletvekilleri yaptıkları propaganda ve meclis çalışmalarında hiç bir zaman etnik kimliklerini öne çıkarmadan sadece Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı kimliği ile hareket etmişler, azınlıkların temsilciliğine soyunmaktan kaçınmışlardır.²⁰²

¹⁹⁷ Yetkin, a.g.e., s. 185.

¹⁹⁸ Cumhuriyet, 9 Ekim 1930.

¹⁹⁹ Rıfat N. Bali, "1930 Yılı Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1997, C. 28, Sayı 167, s. 286.

²⁰⁰ Akşam, 9 Şubat 1935.

²⁰¹ Bali, a.g.e., s. 265-266.

²⁰² Akın, a.g.e., s. 74.

Türkiye’de çok partili ve daha demokratik bir döneme geçiş 1946 yılında yapılan seçimler sonucunda sağlanmıştır. Bu süreçte yeni partiler kurulmasıyla liberalleşme başladı ve böylece azınlıkların statülerinde bazı gelişmeler oldu. 1946 seçimlerini iktidar partisi CHP çoğunlukla kazandı hükümeti kurma görevi Recep Peker’e verildi. Recep Peker ülkenin genelinde yükselen bir değer olan demokratikleşme sürecine kayıtsız kalmayarak azınlıkların da tam eşitliğe ve her türlü haklara sahip olmaları gerektiğini ve geçmişte var olan bazı sınırlamalar ve sakatlıkların derhal düzeltileceğini açıkladı.²⁰³ Ülkede gerçekleşen topyekün demokratikleşme gayretleri azınlıklara da olumlu bir şekilde yansımıştır.

CHP yöneticilerinin azınlıklara karşı 1946’dan sonra ortaya koydukları bu demokratik tavrın yanında DP tarafından da ılımlı ve dostça mesajlar ortaya koyuldu. Azınlıklar DP’yi her şeyden önce tek parti yönetiminden sonra kendilerine açılım sağlayacak bir oluşum olarak görüyorlardı. Seçimlerde DP’yi destekleyen azınlıklar 1950–1957 yılları arası parlamentoya 6 milletvekili göndermişlerdir. Bunlar: İstanbul’dan Salamon Adato (Yahudi asıllı ve 8 ve 9. Dönem), Andre Vohran Bayar (Rum asıllı 9. Dönem), Ahilya Moshos (Rum asıllı 9. Dönem), Hanri Soriano (Yahudi asıllı 10. Dönem), Zahar Tarver (Ermeni asıllı 10. Dönem), Alexandros Haçopulas (Rum asıllı 10. Dönem).

1957 seçimlerinde de DP’yi destekleyen azınlıklar yine milletvekili çıkarmışlardır. İstanbul’dan daha önce seçilen Zakar Tarver ve Alessantros Haçopulos tekrar seçilmiş olup, bunlardan başka Mıgırdıç Şellefyan (Ermeni asıllı), Hiristaki Yuannidis (Rum asıllı), İshak Altabev (Yahudi asıllı) TBMM’de görev yapmışlardır.²⁰⁴

²⁰³ Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 153

²⁰⁴ Akın, *a.g.e.*, s. 87.

G. HATAY'IN TÜRKİYE'YE KATILIMASI VE ERMENİ CEMAATİNİN TUTUMU

Osmanlı döneminde, kozmopolit bir yapıya sahip olan Antakya, İskenderun, Belen ve havalisi Halep vilayetine bağlı Türk topraklarıydı. Nüfus yapısı ve Osmanlı Devleti'nin politikaları gereği Antakya'da milliyetçilik duyguları pek gelişmemişti. Milliyetçilik duygularının gelişimi ancak I. Dünya Savaşı ve sonrasında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile yaşanan İngiliz ve Fransız işgalleri neticesinde olmuştur. "Türk Ocağı"nın çalışmaları da bölgede millî birliğin oluşmasına büyük katkılar sağlamıştır. Mondros sonrası oluşan siyasî ve askerî durum neticesinde, Fransızlar 12 Kasım 1918'de Ermenilerle birlikte işgali gerçekleştirmişlerdir. Bu durumu da sokak başlarındaki duvarlara astıkları bildirilerde yer alan "İskenderun-Halep şosesi İtilaf Devletlerinin işgali altına alınmıştır. Fakat buradaki mülki Osmanlı idaresi kemakân devam edecektir." ifadesi ile halka duyurmuşlardır. İlk zamanlar Kral Faysal Antakya ve Halep'i kendi hükümetine bağladığını açıklasa da Fransa tarafından Faysal hükümeti ortadan kaldırılarak hükümet konağına Fransız bayrağı çekilmiştir.²⁰⁵ Böylece Türkiye'nin doğal parçası olan Hatay 19 yıl Fransız mandasında Suriye idaresinde kalmıştır.

İşgalin ilk yıllarında amacı tam belli olmayan direnişler görülmeye başlanmıştır. İlk zamanlar bu direniş hareketi kendini, dağlardan şehir merkezlerine kurşun atmalar şeklinde göstermiştir. Fransızlar da top ve tüfeklerle bunlara karşılık vermeye çalışıyordu. Beldede genel olarak büyük bir düzensizlik hakimdi. Tüm bu belirsizliklere rağmen Kuvay-i Milliye hareketinin bir kolu olan Hatay Müdafaa-i Hukuk cemiyeti Ahmet Türkmen'in başkanlığında Hatay'da kurulmuştur. Bu cemiyet Anadolu'da kurulan Kuvay-i Milliye ile temasa geçerek Hatay ve havalisine bir miktar Kuvay-i milliye birliği getirildi. Ancak Fransa'nın Türk köylerine askerî hareketler yapıp masum halka zarar vermesi ve Ankara Antlaşması imzalanması üzerine 1922 yılında Kuvay-i milliye birlikleri çekilmek zorunda kalmıştır. Antlaşma İskenderun ve Antakya mıntıklarında bulunan Türk ahalinin Türk sembolü olan

²⁰⁵ Abdurrahman Melek, **Hatay Nasıl Kurtuldu**, Ankara, TTK, 1991, s. 2.

“Ay-yıldız” içeren özel bir bayrak kullanma imkânı vermiştir.²⁰⁶ İlk zamanlar Ankara Antlaşması bazı kolaylıklar sağlasa da geçen süre zarfında antlaşmanın uygulamaya pek koyulmadığı görüldü. Fransa ve Suriye hükümeti İskenderun’u Türkler için yaşanmaz bir yer haline getirdi.

Ankara Antlaşması ve diğer protokollerle Türk kültürünün gelişmesi için Türkçe eğitim hakkı verilmiş olmasına rağmen bu hak engellenmiştir. Türkiye’den kaçmış olan bir iki öğretmene yazdırılan kitaplardaki Türk büyüklerinin resimleri ve Milli Mücadeleye ait kısımlar çıkarıldı. Türkçe ve Arapça iki kısımdan oluşan Antakya Lisesinde okutulan dersler arasında Türk tarihine ait kısımlar çıkarılmıştır. Türk inkılâplarından söz etmek suç sayılmıştır.²⁰⁷ Türk lisesinde Türkçe’den fazla Arapça ve Fransızca okutulur olmuştur. Bölgenin tek kültür kurumu olan Antakya Lisesinin dokuz kişiden oluşan eğitim kadrosu Türkiye’den firar eden Hoybuncular’dan ve Türk olmayan kişilerden oluşuyordu ve Türk olarak tek bir kişi vardı. İskenderun’da Türklük aleyhine sürdürülen politikaların bir devamı olarak bazı okullar da kapatılmıştır. 350 haneli Kerik; 150 haneli Büyükburç, 240 haneli Çaksın, 310 haneli Karbeyaz, 350 haneli Berge, 150 haneli Kandil gibi Türk köylerindeki ilk okullar kapatılmıştır. Buna karşılık Türk olmayan köylere Arap milliyetçiliği temelli okullar açılmıştır.²⁰⁸

Ankara Antlaşması’nın imzalanmasından çok kısa bir süre geçmesine rağmen İskenderun sancağı, Fransa’nın katkıları ile bir fırsat alanı oldu. Bunun üzerine bazı aydınlar Anadolu’ya giderek, TBMM’den Hatay mıntıkası ile meşgul olmaları konusunda isteklerde bulunmuşlardır. Hatay ve Reyhanlı’dan Tayfur Sökmen, Rasim Yurtman, İnayet Mürseloğlu, Semih Azmi Ezer gibi kişilerden müteşekkil bir heyet Ankara’ya gitmişlerdir. Heyet Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edildi. Atatürk Hatay meselesinde büyük hassasiyet gösteriyordu. Mustafa Kemal Paşa, 1923 yılında Adana’ya yaptığı gezide siyahlara bürünmüş bir Antakyalı kız çocuğunun “Paşam bizi de kurtar!” demesi üzerine Gazi Paşa; “Kırk asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalmaz” cevabını vermek sureti ile bu konuda büyük bir ümit vermiştir.²⁰⁹

²⁰⁶ Melek, a.g.e., s. 5.

²⁰⁷ Melek, a.g.e., s. 17.

²⁰⁸ “Ankara itilafnamesinin bir maddesi bile tatbik edilmemiştir!”, **Vakit**, 19 Nisan 1936 No: 6562, s. 1-3.

²⁰⁹ Melek, a.g.e., s. 9.

Tarihler 1926'yı gösterirken Fransız manda idaresi. Ankara Antlaşması'nda yer alan siyasi taahhütlere uygun olarak Suriye'de, İskenderun Müstakil Sancağı'nın kurulmasını gündeme getirmiştir. Türkler, Ermeniler ve Alevilerin bir kısmı sancağın müstakil olmasını isterken, Araplar ve Arapça konuşan Hıristiyanlar ve Alevilerin diğer kısmı Hatay'ın Şam'a bağlanmasını istiyorlardı. Manda idarecileri çeşitli siyasal düşüncelerle müstakil sancak fikrini daha çok benimsemişlerdir.²¹⁰ Türkler de Şam'ın aşırı nüfuzundan kurtulmak, Türkçe'nin resmî dil olarak kullanılması, ekonomi ve yönetiminin müstakil olması ve memurların yerlilerden alınacağı dolayısı ile Türklerin de katılımıyla yeni bir idarenin kurulabileceği düşünceleri ile müstakil sancak fikrini hararetle savunmuşlardır. Bunun için Fransızlarla görüşmelerde bu rejim üzerinde ısrar etmişlerdir.

Yüksek Komiser De Jouvenel çıkardığı kararname gereğince, 1926 yılında merkezi İskenderun olmak üzere müstakil İskenderun sancağı sınırları içinde doğrudan Beyrut'taki Yüksek Komisere bağlı bir hükümetin kurulması kararı aldı. Bu hükümetin mebuslar meclisi, anayasası ve seçilmiş bir hükümet başkanı olacaktı. Şam meclisine İskenderun hükümetini temsil için gidecek 9 milletvekili olacaktı. Bundan önce 6 milletvekili Şam meclisine gönderilmiştir. Bunlar, seçimlerde Fransız delegesinin istediği kimselerden oluşuyordu ve 3 tanesi Müslüman Sünni, 2 Alevi, 1 Ermeni, 1 Hıristiyan olarak dağılmıştır.²¹¹ Yeni çıkarılan kararnameye göre eski ve yeni mebusların İskenderun'da toplanmak sureti ile bir anayasa hazırlandı. "Müstakil İskenderun Hükümeti" kuruldu. Hükümetin başı delege Durieux seçilince Bağımsız "Müstakil İskenderun Hükümeti"nin kurulması Suriye tarafından protesto edildi. Bu tepkiler sonrasında fevkalade komiser ikinci bir kararname ile hükümetin adını "Şimali Suriye Hükümeti" olarak değiştirmiştir. Müstakil İskenderun için yemin eden mebuslar Suriye devlet başkanı Ahmet Naim'in murahhasları huzurunda tekrar Şam'a iltihak kararı verdiler. Bu tutuma Antakya mebusu Taşnak Ermenilerinden Narik büyük tepki göstermiştir.²¹² Narik, "henüz imzanın mürekkebi kurumamıştır.

²¹⁰ Melek, a.g.e., s. 11.

²¹¹ Melek, a.g.e., s. 13.

²¹² "Türklerin Malları Ermenilere Geçiyor", **Vakit**, 3 Birinciteşrin 1936, No: 6729, s. 1.

Ben sözümü ve imzamı geri almam. Şam'a iltihak kararını kabul etmiyorum" diyerek muhalif kaldı.²¹³

1928 yılında yapılan Antakya mebus seçimlerine Türkler katılmadılar. Bu seçimler başlangıcı itibarı ile problemler geçse de sonuçları itibarı ile Türkler için olumlu gelişmelere neden oldu. Seçimlere katılmayan Türkler, seçilen mebusların da sancaktan Şam'a gitmemeleri konusunda ikna etmek sureti ile bağımsız sancak için çalışmalar yaptılar. Türklerin gayretleriyle Sancakta gittikçe genişleyen bağımsızlık hareketleri Fransızları harekete geçirdi. Bu hareketleri durdurmanın çaresi olarak Şam meclisinde Türkçe konuşulmasına izin verilmesini gündeme getirmesine neden olmuştur.

İlerleyen yıllarda 1936 yılının Mart ayında Almanya Versay Antlaşması'nın temel hükümlerini çiğneyerek, ordusunu Ren nehrinin batısına geçirdi. Almanya'nın bu hareketi Hatay konusunda önemli gelişmeler yaşanmasına neden olmuştur. İtalya da Mayıs ayı içinde Habeşistan'ın başkentini işgal etti. Dünyada yaşanan siyasal ve askerî olaylar Fransa'nın Suriye ile 22 Aralık 1936 yılında bir dostluk antlaşması imzalamasına neden oldu. Bu dostluk antlaşması Türkiye'nin rızası alınmadan Hatay'ın Suriye'ye devrini sağlamaktaydı. Türkiye, bu anlaşmaya itiraz ettiği gibi Sancağın Türkiye ile birleşmesini gündeme getirmiştir. Bu gelişmeler yaşanırken Atatürk, Fransa'nın Suriye ile yaptığı Türkiye aleyhine olan bu anlaşma hakkında 1 Aralık 1936 günü TBMM'nin 5. Dönem 2. toplanma yılını açarken şu açıklamayı yaptı; "Bu arada milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük bir mesele, hakiki sahibi öz Türk olan "İskenderun-Antakya" ve havalisinin mukadderatıdır... Daima kendisi ile dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler, alakamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabii görürler." Atatürk bu açıklamalarının hemen ardından Lozan'da oluşan Boğazlar düzeninin, Türkiye lehine çevrilmesi için çalışmalara başlamıştır. Bu girişimlerin sonucunda Boğazların durumu Montreux Konferansında (22 Haziran-20 Temmuz 1936) ele alınmıştır. Boğazlardan sonra da İskenderun-Antakya konusu Suriye ve Fransa nezdinde diplomatik olarak gündeme getirilmiştir. Fransa'nın Suriye ile yaptığı dostluk antlaşmasına benzer bir

²¹³ Melek, a.g.e., s. 14.

anlaşmanın İskenderun ve Antakya halkı ile yapılması ve ahalinin kendi işlerini kendilerinin görmesi yetkisinin sağlanması Türkiye Dışişleri Bakanı Tevlik Şükrü Aras tarafından teklif edilmiştir.²¹⁴ Tüm bu diplomatik girişimler sürerken 30 Kasım 1936'da Fransız askerî birliklerinin kontrolünde İskenderun Sancağında ikinci derece seçimler yapıldı. Bu seçimlere İskenderun halkı pek ilgi göstermedi. Jandarma baskısına rağmen halkın yüzde sekseni oylamaya iştirak etmedi. Türk ahali bir kaç günlük yiyeceğini alarak evlerine kapanmak sureti ile seçimleri protesto ettiler.²¹⁵

Türk ahalinin bu tutumu üzerine büyük bir baskı politikası uygulanmıştır. Türkler üzerinde etkinliği bulunan Avukat Bedi Münir, Samih Azmi, Mustafa Rasih, Şükrü Balcı, Kösezade Haydar hapsedilerek Halep'e gönderilmiş, ilçe kaymakamlarına mecburi izinler verilmiş, Antakya komiseri Karabet tehdit ve tahkir edilmiştir. Maliye tahsildarları halkı seçimlere zorla sevk için köylere gönderilmiştir. Antakya belediye azasından Abdülvahapzade Necip Ağa, Kırıkhan belediye azasından Ali rıza, Reyhaniye belediye azasından Mustafa Ağa gibi kişiler vazifelerinden atılmışlardır. Reyhaniye, Amik, Kırıkhan, Belen muhtarlarından yedi kişi azlolunmuştur.²¹⁶ İlçe ve nahiyelerde bulunan muhtarlara seçimlerde faaliyet göstermemeleri durumunda cezalandırılacakları tehdidinde bulunulmuştur. Halka seçimlere katılmaları konusunda öyle baskılar yapıldı ki jandarmalar kamyonlarla köylere sevk edilerek her türlü tazyik yapılmıştır.²¹⁷ Oylarını kullanmaları için seçim sandıklarına elleri bağlanarak getirilenler olmuştur. Türklere yapılan bu tazyik ve baskıya karşın Taşnak reislerinden Moses Delkalosyan vasıtası ile Ermenilere 15.000 Frank dağıtıldı ve seçimlere teşvik için köylere Ermeni öğretmenler gönderilmiştir.²¹⁸ Bu kadar propagandaya rağmen Ermeniler Türklerle birlikte hareket etmişlerdir.²¹⁹ Yalnız komitelerin etkisinde olan bazı Ermenilerle birlikte

²¹⁴ Tayfur Sökmen, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, TTK, Ankara, 1992, s. 6-7.

²¹⁵ Asım Us, "Sancaktaki Türklerin Mukadderatı Tehlikede", **Vakit**, 19 İkinciteşrin 1936, No: 6576, s. 1.

²¹⁶ "Sancak Türklerinin Gördüğü Tazyikler", **Vakit**, 2 İkincikanun 1936, No: 6789, s. 2.

²¹⁷ "Ermeniler ve Alevilerden Sonra Çerkezler de İntihabata İştirak Etmiyorlar. Antakya Minarelerine Makineli Tüfekler Yerleştirildi.", **Cumhuriyet**, 1 Birinciteşrin 1936, No: 4495, s. 1.

²¹⁸ "Sancak Türklerinin Gördüğü Tazyikler", **Vakit**, 2 İkincikanun 1936, No: 6789, s. 2.

²¹⁹ "Alevilerle Ermenilerin Sancaklı Sünnilerle Birlik Oldukları Teccyüt Ediyor", **Vakit**, 8 Birinciteşrin 1936, No: 6734, s. 1, Konu ile ilgili olarak Yunus Nadi iki gün boyunca başyazı neşretti. Yazısında Marsilya'ya giden bir Türk'ü, memleket hasreti çeken (Türkiye) bir Ermeni ailesinin bağırlarına basarcasına bir muhabbetle misafir edişini anlattı ve bu Ermeni ailesinin aslen Antakyalı bir aile olduğunu ifade etti. Bu tür bir kaç olay anlattıktan sonra "...Antakya ve

Araplar seçimlere iştirak ettiler. Bu seçimler neticesinde Fransa'nın hileleri neticesinde Antakya'da iki Arap seçilmiştir.²²⁰ Bu seçimlerde yaşanan baskı ve sindirme politikaları sonucu toplumlar arasında gerginlikler arttı ve seçimler sonrasında sokak olayları artarak ölümlü ve yaralı kavgalar çıkmıştır.

Yaşanan olaylar neticesinde Türklerden tutuklananlar olmuştur. Konu Türkiye tarafından Milletler Cemiyeti Konseyine götürülerek 14 Aralık günkü konsey toplantısında, Hatay'da huzurun sağlanması için Fransız askerlerinin çekilmesini ve 22 Aralık 1936'da Suriye ile yapılan anlaşmaya benzer bir anlaşmanın Türk tarafıyla da yapılmasını istemiştir. Ancak Fransa bunu kabul etmedi. Atatürk, Fransa'nın uzlaşmaz tutumu karşısında bu konuya dünya kamuoyunun dikkatlerini çekmek ve dünyaya işin önemini anlatmak amacıyla hasta olmasına rağmen Anadolu'ya büyük bir gezi düzenledi. İstanbul'dan Eskişehir ve Konya'ya gitti. Başbakan İsmet İnönü ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ı, Dışişleri ve İçişleri Bakanları ve başka devlet erkânını acilen Eskişehir'e davet etti. Oradan Konya'ya geçti. Yol boyunca tüm şehirlerin mülkî ve askerî yetkililerine haber verilip Anadolu ajansı ve gazeteler vasıtası ile Hatay konusunda ülkedeki heyecanı belirten haberler ve yazılar yayınlandı.²²¹ Atatürk'ün Ocak ayının ilk haftasında yaptığı bu gezi sonrasında yaptığı açıklamasında Hatay meselesinin kendi şahsi meselesi olduğunu, eğer bu konunun Türkler lehine sonuçlanmazsa Türkiye Cumhuriyeti Reisliğinden ve Hatta Büyük Millet Meclisi Azalığından da çekilerek bir fert olarak Hatay'a giderek oradakilerle el ele verip mücadele edeceğini ifade etmiştir. Gezi ve açıklamalar planlandığı gibi dünya kamuoyunda büyük yankı uyandırdı.²²²

Türkiye Cumhuriyeti'nin zirvesinde bu tür siyasal aktiviteler sürdürülürken Suriye ve Fransa taraftarı gazeteler İskenderun bölgesinde Türklerden daha çok Suriyelilerin meskun bulunduğu iddialarında bulunuyorlardı. Bu yolla yüzyıllarca öz Türk olan İskenderun sancağını Suriye'ye dahil etmeye çalışıyorlardı. Buna karşın

---

havalisindeki Ermenilerin buradaki Türk istiklal hareketinde niçin Türklerle birlik yürüdüklerinin" daha iyi anlaşılacağını ifade etti (Yunus Nadi, "Hazin Macera: Türkiye'den Giden Rumlar ve Ermeniler", *Cumhuriyet*, 31 Birinciteşrin 1936, No: 4479, s. 1.

²²⁰ Seçimler konusunda daha geniş bilgi için bkz. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, c. II, s. 572.

²²¹ Sökmen, *a.g.e.*, s. 9.

²²² Sökmen, *a.g.e.*, s. 9.

Türkler kendi varlıklarının bariz bir farkla daha fazla olduğunu ifade eden yürüyüşler yapmaya başlamışlardır. Bu olaylara kadar bayrak meselesini gündeme getirmeyen Türk gençleri, sınır ve hukuk ihlalleri başlayınca tek millet olduklarını dünya kamuoyuna duyurmak için büyük gösteriler yapmaya başladılar. Gösterilerde, İskenderun mintikasının yalnız insanların değil, dağlarının, toprağının, ikliminin de Türk olduğunu, hatta semasının, denizlerinin, yıldızlarının, güneşinin bile Türk olduğunu ifade etmişlerdir. İskenderun sancağının göklerinde yükselecek bayrağın Suriye bayrağı değil "Al Bayrak" olacağını söyledikten sonra "Al bayrak istiyoruz" diye sloganlar atmışlardır.²²³

Karşılıklı olarak taraflar sokaklarda yürüyüşler yapmaya başladılar. İskenderun'da bulunan bazı Suriye taraftarı gençler, İskenderun'da Suriye bayrağı çekmek ve bir merkez açmak için teşebbüste bulundular. Fakat Belen ve İskenderunlulardan 500 kadar Türk genci toplanarak, sükunet içerisinde durumu protesto ederek İstiklâl Marşı söylediler. Bunun üzerine Suriye taraftarı gençler İskenderun'da Suriye bayrağı çekmekten vazgeçmişlerdir.²²⁴

Hatay'da bu tür olaylar sürüp giderken, Türkiye'de yaşanan tüm gelişmeler de dikkatle takip edilmekteydi. Örneğin Belen nahiyesi Türkleri 30 Ağustos Zafer bayramını kutlamış oradaki Türk anıtına çelenk koyduktan sonra İstiklâl Marşını okumuşlardır. Bu tür etkinliklere hiç tahammülü olmayan Fransız mandacıları bu kişileri mahkemeye vermişlerdir. Bu mahkeme Türkler tarafından büyük ilgi gördü ve muhakemeyi dinlemek üzere sancağın muhtelif kaza, nahiye ve köylerinden iki bine yakın Türk gelmiştir. Duruşmayı dinlemeye gelen Türklerin ceketlerinde Türk bayrağını taşıyan rozetler vardı. Kravatları ve kasketleri kırmızı beyaz renkte idi. salon dinleyicileri almadığı gibi kahve ve sokaklarda binlerce insan birikmiştir. Mahkeme, suça ait evrak henüz heyete verilmediği gerekçesiyle duruşmayı 18 Birinciteşrin 1936 gününe bırakmış, muhakemeyi dinlemek üzere toplanan halk dağılırken hep bir ağızdan istiklâl marşını söylemişlerdir. Bu duruşmada Türkler'i

²²³ "İskenderun Mintikasının Sade İnsanları Değil, Dağları, Toprağı da Türk'tür" *Vakit*, 25 Nisan 1936, No: 6568, s. 1.

²²⁴ "Ancak Sancağın Ana Vatana İlhak Edilmesi Suretiyle Tatmin Edilebilir!", *Vakit*, 30 Nisan 1936, No: 6573, s. 1.

savunan üç avukattan biri Ermeni Ağasyan olmuştur. Diğer Türk avukatlar gibi Ağasyan da 8 genciye büyük bir heyecanla savunmuştur.²²⁵

İskenderun'da pek çok günün gösteriler veya duruşmalarla olağanüstü günler geçirmesi Fransa'nın da işin ciddiyetini kavramasına neden oldu. Bu olaylar ve açıklamalar sonrasında 27 Ocak günü Sancak'ın ayrı bir varlık sayan, işlerinde tam bağımsızlığı, İskenderun limanından Türkiye'nin transit geçişinde bazı ayrıcalıklar sağlayan ve Sancakta Türkçe'nin de Arapça gibi resmî dil kabul edilmesine imkân veren bir metin Türk ve Fransız hükümetlerinin mutabakatı ile Milletler Cemiyeti Konseyi Sözcüsü İsveçli Sandler (Sandres) tarafından konsey onayına sunuldu.²²⁶ Temel prensiplere bağlı kalınarak bir komisyonca yeniden düzenlenen metin 29 Mayıs 1937 tarihinde Türkiye ve Fransa tarafından imzalandı.²²⁷ Bu anlaşmaya uygun olarak Milletler Cemiyeti Konseyi Hatay'da yapılacak ve bir plebisit niteliğinde olacak ilk seçimi düzenlemek için bir komisyon belirledi. Komisyon Ankara'da temaslarda bulunduktan sonra 20 Ekim'de İskenderun'a gitti.

Bu gelişmeler yaşanırken Atatürk o sırada başlıca uğraş konusu olan Hatay meselesinde yaşanan merhaleleri ve bu gelişmeler konusundaki memnuniyetini belirten bir konuşma yapmıştır. 1 Kasım 1937'de TBMM'in 5. dönem 3. toplanma yılını açarken şöyle demiştir;²²⁸ "Büyük bir millî davamız olan Hatay işinin geçirdiği safhalar malumunuzdur. Milletler Cemiyeti yüksek idaresi altında cereyan etmiş olan müzakereler, Hatay halkını lâyık olduğu mesut ve müstakil idareye kavuşması yolunda amaçladığımız gayeyi temin edecek vesikaların kabul ve imzasıyla neticelenmiştir. Yeni Hatay Rejiminin meriyete girmesine kısa bir zaman kaldı. Bu rejimi kendileriyle en dostane bir zihniyetle emek birliği yaptığımız Fransızların, iyi niyetle ve amaçla gayeyi temin edebilecek bir şekilde tatbik başlayacaklarına şüphe edilmemelidir. Yarınki Türk-Fransız münasebetlerinin dilediğimiz yolda inkişafına, Hatay işinin iyi bir yolda yürümesi esaslı bir ölçü ve amil olacaktır kanaatindeyim."

Atatürk Hatay konusuna kendi hayatı kadar önem vermekte idi. Çünkü hastalığına rağmen her fırsatta konunun gündemde kalması ve kamuoyu oluşturması

²²⁵ "Binlerce Dinleyici İrkdaşımızın Toplandığı Celse Büyük Bir Sükun İçinde Geçti", *Vakit*, 12 Birinciteşrin 1936, No: 6738, s. 1.

²²⁶ Tuğlacı, a.g.e., C. I, s. 252.

²²⁷ "Hatay Vatandaşı Kimdir? İntihabat Nasıl Olacak?", *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1937, No: 4736, s. 1-6.

²²⁸ Sökmen, a.g.e., s. 11.

için geziler çıkıyor Hatay'a en yakın şehir olan Adana'ya uğruyor ve konu ile ilgili demeçler veriyordu. Yine gezilerinden biri olan 19 Kasım 1937 Doğu Anadolu gezisinin dönüşünde, Adana'ya geldi. Kendi adına düzenlenen ve kendi heykeli dikilmiş olan parkı ziyaret etti. Parkta Hatay'ı temsilen iki kız öğrenci, Atatürk'e birer buket vererek;²²⁹ "Kurtarıcı Ulu Önder!. Bugün saygıyla ellerinizden öpen bizler, yarının kahraman Türk erlerinin anneleri olacak Hataylı Türk kızlarıyız. Türk alemi için yarattığınız sonsuz büyük varlıklara eklediğiniz Türk Hatay istiklâli, millî tarihimizin ölmez eserleriniz yanında bir örnek olacaktır. Bugün Hataylılar, Yüce Atalarına sonsuz bağlılıklarını, minnetlerini, şükranlarının sunarlar." demişlerdir. Atatürk'ün bu gezisi büyük yankı uyandırmış, Ermeni gazetelelerinden Kahire'de çıkan Ramgavar Partisinin yayın organı olan Arev gazetesinin 29.11.1937 tarihli nüshasında da yer almıştır.²³⁰ Bu geziler ve buralarda Hatay ile ilgili gelişen olaylar millî duyguları daha da canlandırmakta ve Hatay'ın ülkeye katılması için heyecanı daha da artırmıştır.

Türk tarafı yaşanan bu olumlu gelişmeler konusunda sağduyu ile yaklaşmasına rağmen Fransız manda idaresi Hatay'ın 29 Mayıs 1937'de alınan kararla içişlerinde bağımsız olmasını bir türlü içine sindiremedi. Hatay'ın yönetimini Türklere bıraktıkları 4 Haziran 1938 gününe kadar Fransızlar Türklere aleyhinde çalıştıkları gibi bu tür faaliyetleri desteklemişlerdir. Bu tutum Milletler Cemiyeti'nin de onayı ile 15 Mayıs 1938'de başlayan iki dereceli seçim sürecinde de devam etmiştir. Fransa sömürge yöneticileri Türklere ve onlarla birlikte hareket edenlere karşı baskı yaptılar. Fransa'nın bu tutumları nedeniyle asayişsizlik tüm Sancağa yayıldı, kavgalar çıktı, ölü ve yaralılar oldu. Bu olaylar siyasal bir baskı için Atatürk'ün yeni bir yurt gezisine çıkmasına neden oldu. Hastalığının son derece ilerlemesine rağmen 29 Mayıs 1938'de Mersin'e gelen Atatürk büyük coşku ile karşılandı. Mersin ve Adana'da yaya ve topçu birliklerinin geçit resmini izledi. Bu olay Fransa'nın Hatay konusundaki siyasetinin temelden değişmesine neden oldu. Fransa Hatay'da bulunan memurlarına Türklere karşı olumsuz tavırlarını terk etme talimatını verdi. 3 Haziranda seçim işleri 6 gün durduruldu ve Fransız yüksek komiserinin Hatay temsilcisi Garreau (Garro) görevden alınarak yerine Collet (Kolle) temsilci olarak atandı. Seçim işlerine 9 Haziran günü tekrar başlanmıştır. Artık

²²⁹ Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Ankara, İş Bankası Yayınları, 1998, s. 9.

²³⁰ BCA, Tarih: 21.12.1937, Dosya: 40246, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 222. 501. 26

Fransa devlet eliyle Türkler aleyhinde faaliyet yürütmese de bu sefer çoğunluğu Türk düşmanlarından oluşan yerli jandarma ve polisler olay çıkarmaya başladılar. Yine çatışmalar ve ölümler meydana geldi. Olayların büyümesi üzerine Komisyon 22 Haziran'da seçim işlerini durdurarak Türk ve Fransızların isteği üzerine 26 Haziranda Hatay'dan ayrıldı.²³¹

Fransa Türklerin ve Türkiye'nin kararlı tutumu ve yaşanan bu olaylar sonrasında Türkiye ile savaşmadan Hatay meselesinden sıyrılmanın planlarını yapmaya başlamıştır. Bunun için Hatay'da asayişli birlikte sağlamayı teklif etmiştir. Teklifi kabul eden Türkiye 4 Temmuz 1938'de Fransa ile bir dostluk antlaşması imzalamıştır. Yapılan açıklamada, iki hükümet 29 Mayıs 1937'de Milletler Cemiyeti Konseyince alınan kararlar temelinde, 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nın ruhuna uygun olarak Sancakta Türk unsurunun üstünlüğünü kabul ettiklerini açıkladılar. Alınan kararlara uygun olarak Türkiye ve Fransa Hatay'a 2500'er kişilik kuvvet gönderdiler. 5 Temmuzda Türk kuvvetleri Hatay'a girmeye başladı büyük coşku ile karşılanmıştır.

22-31 Temmuz 1938'de yeniden seçim yapıldı. İlk seçmen listelerine göre Hatay'da 35.847 Türk, 11.319 Alevi, 5.504 Ermeni, 1.845 Sünni Arap, 2.098 Rum-Ortodoks seçmen bulunduğu anlaşıldı. Bu seçimler neticesinde taraflar 22 Türk, 9 Alevi, 5 Ermeni,²³² 2 Sünni Arap, 2 Rum-Ortodoks millet vekili çıkarmıştır.

Bu vekillerden oluşan meclis 2 Eylülde toplanarak Tayfur Sökmen'i Devlet Başkanı seçti. Bir Anayasa yaptı, Bir bayrak tespit ederek İskenderun Sancağı adını Hatay olarak belirledi. II. Dünya Savaşı gölgesinde gelişen bu olaylar Türkiye için daha sonra büyük bir avantaja dönüştü. Büyük Savaşın arifesinde Fransa Akdeniz'de yaşanacak bir fiili saldırıda Türkiye'nin kendisine müttefik olmasını ve yardım etmesini istiyordu. Türkiye ise saldırmazlık ve dostluk antlaşmasının imzalanmasını Hatay meselesinin çözümüne bağlamıştır. Sonuçta Türkiye'nin isteği oldu ve 23 Haziran 1939'da Paris'te saldırmazlık ve dostluk antlaşması imzalanırken aynı zamanda Sancak meselesinin kesin çözümünü sağlayan belge imzalandı. Aynı gün Hatay Millet Meclisi büyük nutuk ve gösterilerle Hatay'ın Anavatana katılması

²³¹ Sökmen, a.g.e., s. 13.

²³² Bu milletvekillerinden biri, 2004 yılı yerel seçimlerinde Hatay'a bağlı turistik bir kasaba olan Arsuz'da CHP'den belediye başkanı seçilen Ziraat Mühendisi Fuat Süme'nin (dedesi) Annesinin babasıdır (Habertürk , 3 Nisan 2004, s.4; (Çevirimiçi) www.yerelnet.org.tr/arsuz).

kararı alınarak yönetim Türkiye Fevkalade Murahhası Cevat Açıkalın'a devredilmiştir. TBMM de üzerine düşen görevi yaparak 7 Temmuz'da bir kanun çıkarıp Hatay Vilayetini kurdu. Bu gelişmeler yaşanırken Fransız birlikleri de Hatay'ı terk etmiştir. 13 Temmuz'da Türk-Fransız antlaşmasının tasdikli nüshalarının alınıp verilmesinin ardından 23 Temmuz 1939'da TBMM adına Hatay'a gelen heyet ve 200.000'i aşan Hatay ahalisi büyük bir heyecan ve coşku ile törenlerle anavatanına katılmıştır.²³³

Hatay'ın Türkiye'ye katılması bazı Ermenileri oldukça şaşırtmıştır. Çünkü onlara göre Türkiye kuvvetsiz ve zayıf bir devlettir. Savaş vasıtaları çürüktür ve 500 uçaktan 300'ü işe yaramazdı. İtalyan tehlikesi karşısında Türkiye Hatay'ı almaktan öte belki de Kilikya'yı bile vermeye razı olacaktı.²³⁴

1. Hatay'ın İşgali Esnasında ve Anavatanına Katılımı Sürecinde Ermenilerin Tutumu

Ermeniler Hatay'ın Fransızlar tarafından işgali esnasında, sonrasında ve Hatay'ın Türkiye'ye katılımı sürecinde farklı tutumlar sergilediler. İşgalin ilk günlerinde Ermeniler Fransızlara destek verdikleri gibi, sokaklarda taşkınlıklar yapmışlardı. Ankara Antlaşması sonrasında Fransızlar Adana havalisinden çekildikleri sırada bir kısım Ermeniler çekilen Fransız kuvvetleri ile beraber İskenderun'a yerleştiler. Kuvay-ı milliye aleyhtarı olan Ermeniler, burada Türkler aleyhine faaliyetler yürüttüler. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nda Antakya'da Musa dağında isyan eden ve Kıbrıs ve Mısır'a kaçan Ermeniler, mütarekeyi müteakip Fransız işgali ile tekrar Hatay'a döndüler. Böylece Hatay ve havalisinde 30-40 bin Ermeni toplanmış oldu.²³⁵

Hatay meselesinde Türklerin karşısında problem olarak yer alan grup genellikle Fransa'nın kendi çıkarları için dışarıdan getirip yerleştirdiği Ermeniler veya bu politikalara alet olan azınlıktaki kişilerdi. Fransa politikalarını rahatça uygulayabilmek amacıyla bölgeye dışarıdan Ermeni getirmek için çok çeşitli

²³³ Sökmen, a.g.e., s. 14-15.

²³⁴ BCA, Tarih: 31.7.1939, Dosya: 402630, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 225. 515. 25 (Ek-10)

²³⁵ Melek, a.g.e., s. 7.

yöntemler kullandı. Bunlardan biri ağır vergi borçları altında ezilen ve ekonomik olarak zayıflayan Türk köylülerinin arazilerini ellerinden alma yoludur. Bunun için İskenderun sancağı sınırlarında bulunan ve tamamen Türklere ait olan Amik ovasında arazisi olan köylülere Tunus Bankası aracılığı ile kredi verildi. Ancak bu kredi verilirken bir şart koyuldu. Borcun ilk taksiti ödenmediği takdirde arazi bankanın olacaktı. Kuraklık veya diğer sebeplerden dolayı mahsul alamayan ve borcunu ödeyemeyen Türk köylüsü arazisini bu yolla bankaya kaptırdı. Bankanın ipoteği altında bulunan bu araziler ise çok ucuz taksitlerle başta Ermeni ve Araplara satıldı.²³⁶ Ankara Antlaşması'nda, 1926 ve 1929 yıllarında karşılıklı olarak alınan kararlarda Antakya'ya hariçten yabancı unsur giremeyeceği kayıtlı olmasına rağmen, İskenderun'a getirilen Ermenilerin sayısı 30.000'i bulmuştur. Getirilen Ermeniler Amik ovasının Askerî Çayırğah diye bilinen kısmında iskân edilmiştir. Yirmi beş otuz bin dönüme yakın arazi üstünde modern üç tane Ermeni köyü tesis olunmuş, adına da meşhur "Zeytin" in ihyası manasına olmak üzere "Zeytin" denilmiştir. Kırıkhan 1921 senesine kadar 15-20 evden ibaret iken 1936 yılına gelindiğinde, dört yüzü aşkın Ermeni hanesi yerleştirilmiştir. Sonra İskenderun'dan Nusaybin'e kadar bütün hat güzergahının muhtelif yerlerine Ermeniler yerleştirilmiştir.²³⁷ Fransa bu yolla Ermenileri arazi sahibi yapmış ve Ermeni nüfusunu artırmıştır.

Fransa göçlerle Ermeni nüfusunu artırmanın yanında yapılan sözde sayımlar ve çıkarılan istatistiki bilgilerle nüfus oranlarında yanıltma yolunu da kullandı. Fransa tarafından yayınlanan bir belgede Antakya'daki ahalini nüfusunu toplam 300.000 gösterilirken²³⁸ bu nüfusun yalnızca 78.000'inin Türk ahali olduğu iddia edildi. Türk nüfusu bu haliyle en az dörtte bir oranında az gösterilmiştir. Fransa'nın bu iddialarına karşılık Zükhe Volkszeitung adlı Alman gazetesinde yayınlanan bir makalede Hatay'da bulunan Türk nüfusunun 280.000'e ulaştığı ve bölgede en fazla nüfusun Türk nüfusu olduğun ifade edilmiştir.²³⁹

²³⁶ "Fransız Memurlarının Sistematiik Hareketleri Neticesinde Cenub Türklerinin Arazileri de Yavaş Yavaş Elllerinden Çıkmaya Başladı", *Cumhuriyet*, 9 Birinciteşrin 1936, No: 4457, s. 2.

²³⁷ "Türklerin Malları Ermenilere Geçiyor", *Vakit*, 3 Birinciteşrin 1936, No: 6729, s. 1.

²³⁸ "Sancağın Umum Nüfusu 210 Bin, Bunun Da Yalnız 78 Bini Türkmüş", *Cumhuriyet*, 20 Birinciteşrin 1936, No: 4468, s. 5.

²³⁹ "Bir Ermeni Gazetesinin Garazkarane Yazıları", *Cumhuriyet*, 23 Birinciteşrin 1936, No: 4471, s. 5.

Ermeniler bölgeye yerleştirilmekle kalmayıp Türklere karşı silâhlendirilmişlerdir. Önceleri Fransızlar tarafından Arappınar'da göçebe Kürtlerden toplanan silâhlar Fransız ve Suriye tarafları Ermeni ve Kürtlere dağıtılmıştır.²⁴⁰ Fransa tarafından oluşturulmaya çalışılan kutuplaşma Hatay'ın sınırlarını da aşmıştır. Halep'te Hıristiyanlar ve Müslüman Türkler arasında meydana gelen olaylarda ikisi Ermeni olmak üzere 3 kişi ölmüş 30 kişi de yaralanmıştır.²⁴¹ Fransızların tahriki ve teşvik sonucu Beylan'daki Taşnak Ermenileri Türk abidesine kurşun atmışlar ve hakaret etmişlerdir. Amaçları Türkleri tahrik ederek yeni olaylar çıkmasını sağlamak ise de bunda başarılı olamadılar. Türk ahali soğukkanlılığını korumuş ve yapılan bu tecavüzü tarafsız müşahitlere bildirmişlerdir.²⁴²

Fransa Ermenileri Türklere karşı kışkırtmakla yetinmemiş, bu kişilerden çeteler oluşturmuş onlara resmî üniforma giydirmiştir. Zabit kıyafetinde formalı olan çete üyeleri Kırıkhan ve Reyhanlı'da pazar yeri ve sokaklarda rast geldikleri Türkleri silâh zoru ile açıkça tehdit etmeye başladılar. İçlerinde belediye görevlileri de olmak üzere çok sayıda kişiyi tutukladılar.²⁴³

Fransa ve Suriye'de bulunan Türk düşmanı unsurlar şiddet önlemlerinin yanında Türklere siyasal baskı yapmak için ittifaklar oluşturmaya çalışıyorlardı. İskenderun'a yakın Soğukoluk'ta yapılan bir toplantıda "Müstakil İskenderun Hükümeti"nin başı delege Durieux'un da huzurunda gerçekleşen toplantıya Halep, Antakya muhafızları, Suriyeli liderler, sahte Hatay meb'usları, Alevi, Rum ve Ermeni temsilciler katıldı. Toplantının temel amacı Türklere karşı müşterek bir cephe oluşturmak, Türkler arasında ayrılıklar çıkarmak ve yapılacak seçimlerde birlik olup Suriye'ye katılımı temin etmektir. İlk icraatlarında biri Türkler arasındaki siyasî birliği bozmak için kurdukları "Müslüman Partisi" adında bir parti kurmak oldu.²⁴⁴ Buna benzer toplantılarla beraber propaganda amaçlı müsamereler de yapıldı. 1937 yılında Antakya Roksil sinemasında yapılan böyle bir müsamerede Fransız yüksek

²⁴⁰ "Sancağa Yeniden Asker Sevk ediliyor", *Vakit*, 7 İkincikanun 1936, No: 6822, s. 1.

²⁴¹ "Hıristiyanlarla Müslümanlar Çarpıştı, Üç Ölü, Otuz Yaralı Var", *Cumhuriyet*, 13 Birinciteşrin 1936, No: 4461, s. 1-3.

²⁴² "Taşnak Ermenilerinin Bir Küstahlığı; Beylandaki Türk Abidesine Kurşun Atmak Cür'etini Gösterdiler", *Cumhuriyet*, 18 İkincikanun 1937, No: 4556, s. 1-4.

²⁴³ "Hatay'daki Çeteler Resmî Üniforma Giydiler", *Cumhuriyet*, 23 Mart 1937, No: 4617, s. 1

²⁴⁴ "Sahte Meb'uslar Hatay'da Bir "Müslüman Partisi" Kurmak İstiyorlar", *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1937, No: 4738, s. 1.

komiserinin Hatay temsilcisi Garreau (Garro) da bulunmakta idi. Ermenilere hitaben yaptığı konuşmada, Ermenilerin Fransızlarla birlikte hareket etmesini, müşterek yapacakları çalışmalarla Türklere karşı koyabileceklerini gerektiğinde onlara silâh verebileceklerini söyledi. Bu tür toplantılarla yapılacak mebus seçimlerinde Türkler aleyhine faaliyetler yürütüyordu.²⁴⁵ Fransa Ermenilerin millî duygularını harekete geçirerek Türkler aleyhine faaliyet göstermeleri için Eylül ayının 15. günü Musa Dağı eteklerinde Türklere kurtuluş bayramı adı altında bir organizasyon düzenlemekte idi. Merasime Suriye'nin her tarafından gelen Ermeniler Musa Dağı eteklerinde bulunan Ermeni köyü Bilyas'ta toplanıyorlardı. Ermeni papazları, Taşnak üyeleri ve kadınlı erkekli topluluk ellerinde Ermeni bayrakları ile saf oluşturuyorlar ve Türkler aleyhine nutuklar attıktan sonra dağılıyorlardı. Bu toplantılara Fransa'nın Hatay'da bulunan temsilcileri Ermeni bayrağı çekilmiş arabalarla gelip iştirak ediyorlardı.²⁴⁶ Fransa'nın bu tutumundan cesaret alan bazı Ermeni örgütleri de harekete geçerek Hatay'a gelme planları yapmaya başladılar. Bu çetelerden Taşnak'a üye kırk kişilik grubun iki kamyonla Beyrut'tan Halep'e hareket ettikleri ardından da Hatay'a gelecekleri haberleri Türk ve dünya basınında yer aldı.²⁴⁷

2. İskenderun'daki Bazı Ermenilerin Türklük Aleyhine Hareket Etmelerine Türkiye Ermenilerinin Tepkisi

Lozan Antlaşması ile ayrıcalıklı bir statü kazanan ve Türk milleti ile barış içinde yaşayan Türkiye Ermenileri, Hatay'da bazı Ermenilerin Türklere karşı sergiledikleri olumsuz tavırlara karşı büyük tepki göstermişlerdir.

Bu konudaki tepkilerini duyurmak amacı ile 21 İkincikanun 1936 yılında İstanbul'da toplanan Türk Ermenileri İdare Heyeti, Türk Ermenileri İdare heyeti Genel Başkanı Bedros Horasancı'nın imzasıyla bir beyanname yayınlamışlardır. Bu

²⁴⁵ "Garro, Ermenilere Silâh Vereceğini Söylüyor", **Cumhuriyet**, 15 İkincikanun 1937, No: 4881, s. 1.

²⁴⁶ Kandemir, "Ermeni Tezahüratına Fransız Delegeleri de İştirak Etti", **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1937, No: 4800, s. 7.

²⁴⁷ "Sovyet Ermeni Başvekilinin Türklere Ermeniler Arasına Nilâk Soktuğunu Söylediği Bu Komitecilerin Hatay'da İşleri Ne?", **Cumhuriyet**, 7 İkincikanun 1937, No: 4904, s. 5.

beyanname;²⁴⁸ “Türk ulusunun yüksek menfaatlerine ve şanı şerefine uygun bir tarzda Sancak meselesinin halli için durediş hükümetimizin azami sayü gayret sarf ettiği önemli bir anda, mazinin ser derslerinden ve tecrübelerinden mütebbih olmayıp mensup buldukları ırkın varlığına dahi muzır olarak ecnebi memleketlerde ve ecnebi teşvikatına kapılan gayri mesul bazı Ermeni komitecileri tarafından son zamanlarda vuku bulan melun neşriyat ve hareketlerinden dolayı çok müteessif ve kalben müteessiriz. Mübaccel Türk cumhuriyetimiz devrinde kanunun çerçevesi dahilinde hür yaşayan bütün Türk Ermenilerinin samimi duygularına ve salim düşüncelerine tereüman olarak ve malumu ilam kabilinden olmak üzere bir kere daha alenen ve yüksek sesle beyan ederiz ki: Medeni milletlere imtisal örneği teşkil edecek adalet, serbestlik ve müsavilik memleketimizde hüküm sürmekte bulunduğu gibi şerefli cumhuriyetimizin dört bir tarafa saçtığı feyz ü bereketten bilatefrik-i cins ve mezhep müstefit olmaktayız. Binaenaleyh ülkemiz haricindeki taşıdıkları Ermeni ismine dahi lâıyk olmayan kemiyetçe ve keyfiyetçe ehemmiyetsiz sözü geçen bazı kimselerin hezeyanları, düşüncesiz ve fena hareketlerini nefretle reddeder ve onlara lanet okuruz. Pek samimi, yürekten kopup sağlam bir düşünceye dayanan yukarıdaki beyanatımızın, yurttaşlık, Türklüğe bağlılık ve cumhuriyetimize sadakat ve sevgi saikalarından doğmuş olmakla beraber güneş kadar aşıkâr olan hakikatin, manevi körleri aydınlatmaya ve bilvesile ona yani hakikate yararlık göstermeye ayrıca hadim olacağına eminim.”

Türkiye’deki Ermenilerin tepkileri ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. 1937 yılında Fransızların Taşnak komitesini Türklerin aleyhine kışkırtmasıyla ilgili olarak çıkan gazete haberleri üzerine Türkiye Ermenileri büyük ilgi gösterdiler. Ermeni Patriği Piskopos Mesrob Naroyan’la Cismani Meclis Reisi Bedros Horasancı daha önce gazetelere verdikleri beyanatlara ek olarak, sancakta Türk kardeşlerinden ayrılmayan Ermenilerin dürüst hareketlerini taktir ettiklerini ve akliselim sahibi bütün Ermenilerin Türk kardeşleri ile teşriki mesai edeceklerinden emin bulduklarını söylemişler ve Taşnakların Ermenilik namına söz söylemeye hak ve salahiyetleri olmadıklarını söylemişlerdir. Ayrıca bu teşkilatın Ermeni işlerine karışmasını şiddetle ve nefretle reddettiklerini bildirmişlerdir.

Diğer taraftan Ermeni düşünürleri adına hareket eden bir heyet de, Taşnakların zararlı propagandası hakkında gazetelerde yayınlanan yazıların tamamen doğru olduğunu, Ermeniliği bugünkü hale getiren bu meşum teşkilat mazideki günahlarını unutturmaya çalışacak yerde, şimdi de Suriye’de muhacir hayatı yaşamalarına sebep olduğu zavallı Ermenilerin rahatlarını bozmaya uğraştıklarını

²⁴⁸ “Türk Ermenileri Hatay’da Yabancı Teşvikine Karşı Bazı Ermenilere Lanet Okuyorlar”, *Vakit*, 21 İkincikanun 1936, No: 6837, s. 1-2.

ifade etti. Taşnakların en büyük düşmanının dünyanın hiç bir yerindeki Ermenilerin nail olmadığı mes'ud bir hayat geçirmekte olan Türkiye Ermenileri olduğunu vurguladılar. Bu itibarla Türkiye'deki Ermenilerin bütün milli davalarda tamamı ile Türk kardeşleri ile aynı şekilde düşünmekte, aynı şekilde hareket ettiğini, bu hakikati kabul etmeyen Ermenilerin arasında yerinin olmadığını söyledi. Ermeni gazetelerinin yayınlarını da eleştiren heyet bu tür bölücü yayın yapan Ermeni gazetelerini de protesto etti.

Heyet üyeleri sözlerinin sonunda "Cumhuriyet" idarecilerinden bir ricada bulunmuşlardır. Türkiye Ermenilerinden bahsederken "Ermeni Ekalliyeti" tabirini kullanmamasını istemişlerdir. Türkiye'de azlık veya çokluk adı ile bir şeyin olmadığını Türk vatanında ırk ve din farkı olmaksızın bütün insanların insanca bir kardeş hayatı yaşamalarını temenni etmişlerdir.

Bu konuda Hac maksadı ile Suriye yolu ile Kudüs'e giden Patrik kaymakamı Kevork Arslanyan da Suriye'deki vaziyet hakkında bir açıklama yaptı. Açıklamasında; "Suriye'den geçerken beni ziyarete gelen Ermeniler, Taşnaklar müstesna olmak üzere, Sancak Ermenilerinin Türklerle teşriki mesai ettiklerini müjdeleyerek Suriye'nin diğer taraflarındaki Ermenilerin de politikacılara alet olmak istemediklerini, kısmı azamı Adana civarından Suriye'ye iltica ettikleri için vaktiyle Fransızların Ermenileri nasıl yüzüstü bıraktıklarını unutmadıklarını, bir daha aynı akıbete maruz kalmamaya çalıştıklarını ve yaldızlı vaatlere kapılmayacaklarını söylediler. Bu itibarla Suriye Ermenilerinden bahsederken Taşnaklar'ı ayırmak lazımdır. Çünkü bizzat Ermenilik aleyhine çalışan bu adamları Ermeni addetmek caiz değildir. Suriye'deki Ermeniler arasında Türkiye'ye karşı büyük bir sempati vardır ve Türkiye'deki Ermenilerin mes'ud hayatına gıpta ile bakıyorlar. Taşnaklar yüzünden sefaletе düşen ve diyar diyar sürünen adamların Taşnaklarla teşriki mesai etmelerine imkân yoktur." demiştir.

Türkiye'deki Ermeni basını da Hatay meselesi ile ilgili destek haberleri yapmıştır. "Jamanak" gazetesi 19 İkcikanun 1937 günkü nüshasında Cumhuriyet gazetesinde çıkan haberleri birinci sayfada iri harflerle manşetten vererek çerçeve içerisinde şu yorumu yapmıştır. "30 senelik neşriyat hayatıyla Ermeni matbuatının duayeni bulunan gazetemiz daima memleket ve milletin menfaatlerini müdafaa etmiştir. Gazetemiz Sancak meselesinde de derhal vazifesini ifa ederek Suriye Ermenilerini Taşnaklar'a karşı teyakkuza ve onların gizli maksatlarına alet olmamaya davet etti. Bu tavsiyemiz müspet netice verdi ve sancaktaki Ermeniler Türk kardeşlerine ve Türk ana vatanına bağlı kaldılar. Bu hareket bilumum Ermeniler tarafından da taktir edildi. Her meselede olduğu gibi Sancak davasında da Taşnakların Ermeniler için bir bela kesildiklerini yazdık. Bütün Ermeniler artık tahammül edilmez bir hale gelen Taşnakların

meşum faaliyetlerini nefretle reddetmektedirler. Türk meslektaşlarımız Taşnakların Ermenilerle Türklerin başına bela kesildiklerini kaydetmekte haklıdırar.”²⁴⁹

Fransa'nın tahrikleri neticesinde bazı Ermeni din adamları Suriye'de Türkler aleyhine bazı beyanatlar vermişti. Bu beyanatlar Türkiye Ermenileri tarafından büyük bir tepki ile karşılandı. Bunlardan biri kendini Suriye Ermeni Patriği olarak tanıtan Saraçyan'dı. Saraçyan Suriye ve Hatay Ermenileri adına, Şam'da çıkan El Kabes gazetesine Türkler aleyhine bir beyanatta bulundu. Bu beyanat üzerine İstanbul Ermeni Patrik Kaymakamı Aslanyan; Saraçyan'ın beyanatını okuduğunu, bu beyanatın İstanbul Ermenilerinde büyük bir infiale neden olduğunu, Saraçyan'ın büyük bir gaf işlediğini beyan etti. Ayrıca Suriye'de Ermeni Patriği bulunmadığını Piskopos Saraçyan'ın Kıbrıs Murahhası olup geçici olarak Suriye'de Katogikos Sahak'ın maiyetinde bulunduğunu piskoposun Hatay Ermenileri namına söz söylemeye hak ve salahiyetinin olmadığını açıkladı. Halen Hatay'daki Ermenilerin ruhani reisi piskopos Hat olduğunu söyledi. Ayrıca Hatay Ermenilerinin Beyrut'ta oturan ihtiyar bir piskoposa atfedilen sözleri dikkate almayacağını, Arap gazetesinin, Türklerle Ermenileri birbirinden ayırmak üzere bir manevra yapmış olması ihtimalinin olduğunu, İstanbul Ermenilerinin ise Hatay Ermenilerinin samimi hattı hareketini baltalamak üzere yapılan bu gibi manevralara karşı Hatay'daki ırkdaşlarını ikaz etmeyi mukaddes bir vazife bildiğini beyan etti. Aslanyan Hatay meselesinde çok öneme sahip bir açıklama yaparak İstanbul Ermenilerinin Hatay'ı Türk vatanının bir parçası addettiğini dolayısı ile Hatay Ermenilerinin İstanbul Patrikliğine bağlı telakki ettiklerini söyledi. Bu itibarla Hatay Ermenileri adına İstanbul Patrikliği haricinde herhangi diğeri dinî bir müessesenin veya ruhaninin söz söylemeye hak ve salahiyetinin olmadığını vurguladı.

3. İskenderun'da Türklerle Birlikte Hareket Eden Ermenilere Türkiye Ermenilerinden Destek

Ermenilerden bazıları belirli dönemlerde Türkler aleyhine tutum sergileseler de Türk ve Ermeniler arasındaki diyalog Hatay'ın Türkiye'ye katılım çalışmalarının her safhasında devam etmiştir. Örneğin 1925 yılında resmî dilin Türkçe olup olmaması konusunda yaşanan tartışmalar esnasında Ermeniler Türklerin yanında yer

²⁴⁹ “İstanbul Ermenileri Taşnaklar'a Ateş Püskürüyor”, *Cumhuriyet*, 20 İkincikanun 1937, No: 4558, s. 1-5.

almışlardır. Çünkü yüzyıllardır Türklerle yaşayan Ermeniler Arapça bilmedikleri için Türkçe'nin resmi dil olması konusunda Türklerle birleşiyorlardı. Nitekim Türklerin, Şam'dan sancağa Arap memurlar gönderilmesinin engellenmesine yönelik çalışmalarda Ermeniler de yer aldı.²⁵⁰ Yine bir Türk genci olan Şükrü Balı, Antakya'da Türklerin özgürlüğünü temel alan bir dergiyi çıkarmaya karar verdi. Tüm çabalara rağmen derginin ruhsatı çıkartılmıyordu. Yazı heyetine Türklerin yanında bir resmi memur, bir hoca ve bir Ermeni'nin katılımı ile ruhsat alınabilmiştir. "Yeni Mecmua" adındaki bu dergi Hatay'ın kurtuluşu ile ilgili mücadelede çok büyük görevler ifa etmiştir.

Hatay meselesinde sona yaklaşıldığı 1936 yılından itibaren Ermenilerin önemli bir kısmı Türklerin yanında yer almaya başlamıştır. Hınçak Ermenileri ile Antakya ve İskenderun'un istiklâlini kazanması konusunda yapılan temaslar neticesinde Ermeniler, Türklerle işbirliği yapma kararı aldılar.²⁵¹ Özellikle 1936 yılında yapılan seçimlerde Ermeniler büyük çoğunluk itibarı ile Türklerle birlikte hareket ettiler. Fransız ve Arap görevlilerin büyük baskısına rağmen Türklerin istediği doğrultuda hareket ederek seçimlere katılmadılar. Bazı kişiler şahsi menfaatlerinden dolayı katılsa da bu seçimlere katılım oranı yüzde yirmileri geçemedi. Bu olay başta Patrik Mesrob Naroyan olmak üzere, Ermeni cemaati içinde memnunlukla karşılandı.²⁵²

1936 seçimlerinde Ermeniler arasında ilginç bir olay da yaşandı. Türklerle birlikte hareket eden Hınçak Ermenileri ile Taşnak Ermenileri arasında Kırıkhan'da çatışmalar çıktı. Taşnaklardan bazı kişiler yaralandı. Yaşanan olaylar neticesinde oy sandıkları açıldığında yalnızca iki yüz oy çıkmıştır. Bunların çoğu da hükümet memurlarının kullandığı oylardı.²⁵³ Ermenilerin bu tutumu Türkiye'de bulunan Ermeni cemaati tarafından da taktirle karşılandı.

Hatay davasında Türkiye'deki Ermenilerin fikirlerini öğrenmek amacıyla Türk basınının Ermeni Patriği Mesrop Naroyan'a sordukları sorulara alınan cevap oldukça manidardır. Hatay'da yaşanan Türk-Ermeni birlikteliğini taktir ettiğini

²⁵⁰ Melek, a.g.e., s. 12.

²⁵¹ "Hınçak Ermenileri Hatay'ın Muhtariyeti Mücadelesinde Türklerle Beraberdir", *Vakit*, 13 Birinciteşrin 1936, No: 6739, s. 2.

²⁵² 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 11.

²⁵³ "Antakya Halkının Yüzde 95 i İntihabata İştirak Etmedi", *Cumhuriyet*, 11 İkinciteşrin 1936, No: 4497, s. 1-8.

söyledikten sonra; Tarihte Türk ve Ermenilerin bir millet olarak yaşadıklarını, imparatorluğun son zamanlarında yaşanan bazı olayların iki kardeş milleti anlaşmazlığa sevk ettiğini söylemiştir. Herkes için feyiz ve inkişaf devri açan cumhuriyetin kuruluşundan sonra, anlaşmazlıkların tamamen ortadan kalktığını beyan etmiştir. Cumhuriyet devri başladıktan sonra, sade Türkiye dahilindeki Ermenilerin değil, yurt haricindeki Ermenilerin de bizim duygularımızla müteahsis oldukları kanaatinde olduğunu ve sonuç olarak Antakya'daki Ermenilerin oradaki Türk kardeşleri ile müşterek düşünmelerini, müşterek hareket etmelerini, müşterek hedefe yürümelerini tabii addedip, Ermeni aleminin en büyük dinî reisi sıfatı ile bu hareketi taktir etmiştir. Hatay'daki Ermenilerin Türklerle dayanışma içinde bulunmaları ile ilgili olarak Ermeni Cismani Heyeti Başkanı Bedros Horasancı da bir açıklama yaptı. Açıklamasına hayatının uzunca bir kısmını Türklerle birlikte ve Türk devleti hizmetinde geçirdiğini ve gayesinin, aynı yurdun çocukları iki kardeş ırkı his ve fikir birliğinde inkişaf etmiş ve kuvvetlenmiş bir halde görmek olduğunu söyleyerek başladı. Sözlerinin devamında Hatay'da Türk ve Ermeni dayanışmasının bu gayesinin gerçekleşmesinde en güzel bir örnek olduğunu, bu birlikteliği taktirle karşıladığını ifade etti. Sözlerini ise "Tarihi ve ananevi Türk-Ermeni kardeşliği yalnız Türkiye'de değil, her yerde ve bütün kudreti ile ilelebet yaşayacaktır." diyerek tamamladı. Konu ile ilgili olarak Ermeni Cemaati Umumi Meclisi Başkanı Dr. Andre Vahram da açıklamalarda bulundu. Vahram; "... Biz Antakya Ermenilerinin bu mesut tezahürüne hiç şaşmadık; çünkü bundan daha tabii bir şey olamazdı. Sadece memnuniyet ve iftihar duyduk. Çünkü Ermenilerin vatandaşlık hislerini göstermekte Türk kardeşlerinden geri kalmadıklarını anlamıştık. Antakya, İskenderun Türk davasının kazanılması Ermenilerin de haklarını kazanmaları demektir." diyerek Türk Ermeni dayanışmasını taktirle karşılamış ve oradaki Ermenileri de cesaretlendirmiştir.²⁵⁴

1936 yılında yaşanan olaylar da Türk ve Ermeni dayanışmasına iyi bir örnektir. Sancak'ı ayrı bir varlık sayan, içişlerinde tam bağımsızlığı öngören, İskenderun limanından Türkiye'nin transit geçişinde bazı ayrıcalıklar sağlayan ve Sancakta Türkçe'nin de Arapça gibi resmi dil kabul edilmesine imkan veren bir antlaşma 29 Mayıs 1937 tarihinde Türkiye ile Fransa tarafından imzalandı. Bu

²⁵⁴ "Patrikhane Antakya'daki Ermenileri Taktir Ediyor", *Cumhuriyet*, 21 İnciteşrin 1936, No: 4500, s. 1-6.

anlaşmaya karşı da Ermenilerin tutumu oldukça olumlu olmuştur. Çoğu Hatay Ermenisi, Türkler gibi sevinmiştir.²⁵⁵

1937 yılından itibaren Hatay'da Ermenilerin büyük bir kısmının Türkler lehine tavır koymaları Fransa'yı da harekete geçirdi. Gerek Türk-Fransız ilişkilerini düzeltmek gerekse dünyada meydana gelen büyük siyasal çalkantıda Türkiye gibi bir destekçi kazanmak için Fransa, Hatay'daki Ermenileri sükunete davet etmeye başladı. Fransız Yüksek Komiseri Hatay temsilcisi (Collet) Kalle Antakya'daki Ermeni Murahhası Rahip Hat, Türk Konsolos ve valisinin de bulunduğu bir toplantı yaptı. Kalle; Ermenileri Hatay'da tehdit eden her hangi bir durum olmadığını, Ermenilerin göç etmesine gereksiz olduğunu söyledi. Ayrıca Fransa'nın Türklerle teşriki mesaiye karar verdiğini Ermenilerin de böyle davranmasını tavsiye etti. Bu görüşmeden sonra rahip Hat, Kalle ve Antakya'daki Türk konsolosu yapılan görüşme konusunda Ermenileri bilgilendirmişlerdir. Kalle'den sonra söz alan Türk konsolosu; Türk ve Ermenilerin geçmişten beri devam eden ilişkilerini hatırlatarak, siyasî, idarî, adlî ve sosyal alanlarda Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan gelişmeleri anlattı. Sonra Türkiye'de yaşayan 120 bin Ermeni'nin bugünkü durumlarından oldukça memnun olduğunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin Laik bir ülke olduğunu bütün Türk vatandaşlarının hangi din millet ve mezhepten olursa olsun kanunlar önünde eşit haklara sahip bulunduğunu vurgulamıştır. Türk ve Ermenilerin asırlardan beri kardeşlik bağlarının olduğunu Ankara'da Türk Dil Kurumu'nda uzman olan Agop Martayan'ın da tarihî hakikatlere dayandırarak tüm dünyaya ilan ettiğini anlattı. Bu toplantı Kırıkhan Ermenileri üzerinde çok olumlu bir etki bıraktı. Bu toplantının ardından Hatay Valisi Abdurrahman Melek de rahip Hat ile samimi bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmelerden sonra rahip Hat gittiği her yerde Ermeni ileri gelenlerine Türkler hakkındaki olumlu görüşlerini aktardı. Bu bakımdan görüşmeler Hatay'daki Türk-Ermeni ilişkilerine son derece olumlu tesirler yaptı.²⁵⁶

Türkiye'de de aynı tavırlar sergilenmiştir. Basında köşe yazılarında Türk ve Ermenilerin birlikte mesut bir şekilde yaşamaları için pek çok ortak noktanın olduğu ile ilgili köşe yazıları yayımlandı. Bunlardan en kapsamlılarında biri Cumhuriyet

²⁵⁵ "Rejimin İlanı Bayramına Alevi, Çerkez ve Ermenilerle Kuseyri Arabları da İştirak Ettiler. Vaziyet Düzeliyor", **Cumhuriyet**, 2 Birincikanun 1937, No: 4870, s. 1-2.

²⁵⁶ "Kırıkhan'da Bir Anlaşma Toplantısı Yapıldı", **Cumhuriyet**, 25 Haziran 1937, No: 5070, s. 1-7.

gazetesinde Yunus Nadi tarafından kaleme alındı. Yazıda Türk ve Ermenilerin tarihten bu yana birlikte yaşadıkları hatta akrabahk bağlarının dahi bulunduğu vurgulandı. Yazısının devamında büyük devletlerin Ermenileri geçmişte olduğu gibi bu gün de kullanmaya çalıştıklarını anlattı. Hatay konusunda Fransa'nın tutumunu eleştirdikten sonra Ermenilere I. Dünya Savaşı'nda "küçük müttefiklerimiz" derken ülkelerine göç edip yerleşen Ermenilere "murdar yabancı" dediklerini hatırlattı. Türk ve Ermenilerin ortak noktaları konusunda şu ilginç bilgileri kamuoyuna aktardı:²⁵⁷

"... Atatürk'ün bütün inkılaplarına ve bu meyanda tarihi doğru yola sokan ilmi arayış ve buluşlarına kayıtsız ve şartsız inanan Türkler bugün Ermenileri nerede olurlarsa olsunlar ve hangi şartlar içinde bulunurlarsa bulunsunlar müşterek tarih asıldaşığı muhakkak güzide bir insan zümresi olarak kabul ediyorlar. Zaten bugün en şuurulu devri içinde yaşadığımız yakın milli tarihimiz dahi bize Türk ve Ermeni iki insan zümresi arasındaki yakınlığın bin bir misalini verir. Hemen aklımıza bugünkü Türk musikisinin hem bestekar, hem okuyucu üstatlarından olan Bimen geliyor. Anlayışta o ne derin, millî nüfuz ve icrada o ne kadar pürüzsüz surette candan tatlılıktır. Aslen Türk olmadan güzel san'atın bu şubesinde Türk ruhuna bu kadar işba halinde intibak edebilmenin imkânı var mıdır?

Ermenilerin Türklük hayaliyle çok karakteristik benzeyiş gösterdiklerinin misali ise bir tek değil, bin bir Bimen de bulunur. Münhasıran Türkçe yazarak Türkçe çalan Ermeni saz şairlerinin adetleri yüzlerce'dir. Daha geçen yıl büyük Türk şairi Fuzuli hakkında beş ciltlik muazzam bir tetkik yazdığı günlerce gazete sütunlarından yazılıp durmuş olan rahip Terzibaşyan'ı unuttunuz mu?

Türk tiyatrosunda Güllü Agop, Türk Operetinde Çuhacıyan bütün aktör ve aktrisleri ile muciddirler. Bizim nesilden bakiyye kalanlar Manakyan'ı nasıl hatırlarlar? Ya Ermeni artizanları? Şark işçiliğinin en ince eserlerinde Ermeni sanatkarları. Türk sanatkarlar ile elbirliği etmiş değiller midir? İki zümre arasında çok ince ve hassas bir ruh yakınlığı olmadan en güzel işlerde bu kadar müşterek muvaffakiyet temin olunabilir mi? Bundan daha yirmi beş otuz yıl evveline gelinceye kadar Ermenice harflerle ve fakat Türk dili ile çıkan birden fazla gazete vardı. Demek ki Türkçe'yi Ermenice'den iyi konuşan ve hatta yalnız Türkçe konuşan Ermeniler vardı. Bütün bunlar Atatürk'ün tarihi buluşundaki büyük isabetin yaşayan delilleri sayılmaz mı?

Ermenilerle Türkler arasında bilhassa bazı büyük devletlerin istismar maksadıyla teşvikleri neticesi olarak bazı müessif hadiseler olmuş olabilir. Bugün Atatürk'ün kurduğu yepyeni Türkiye mazinin bu kanlı ve hazin maceralarını düşünmeyi bile fazla buluyor. O, Büyük Şefin tuttuğu kuvvetli projektörün şellalevi ziya hüzmeleri altında yalnız istikbalin parlak şahrahını görüyor: Bir şahrahi onun üzerinde tarihi akrabalıklarını yeni keşfetmiş iki zümre, Türkler ve Ermeniler, yek diğere kardeş muhabbetleriyle her gün daha bağlı, el ele ve kol kola, müreffeh ve mesut yürüyüp gidiyorlar." Yunus Nadi'nin bu yazısı diğer devletler tarafından ortaya atılan ve Türk-Ermeni

²⁵⁷ Yunus Nadi, "Tarih Önünde Türkler ve Ermeniler", *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1938, No: 5047, s. 1.

düşmanlığına neden olan çoğu konuya açıklık getirmiş ve aradaki soğukluğa neden olan olumsuz düşünceleri bertaraf etmiştir. Yunus Nadi Hatay'da yaşanan tahrikler ve Ermenilerin bu tahriklere kapılmamaları yönündeki yayınlarına devam etmiştir. 18 Haziran 1938 tarihli yazısında Ermenilere şu tavsiyelerde bulunmuştur: "... Ermenilerin bu kanlı oyunlar önünde gözlerini dört açmaları lâzımdır. Sadık ve samimi vatandaşlar olarak yaşadıkları müddetçe Ermeniler Hatay'ın mahalli istiklâlini elde etmesinden kendi hesaplarına zerre kaybedecek değillerdir. Bilakis çok kazanacaklardır ve orada diğer unsurların hepsi için vaziyet bundan ibarettir. Ermeniler şunun bunun iğfalat ve tahrikatına kapılarak kendilerine kendi elleriyle yeniden zahmetler çektirecek vaziyetler yaratırlarsa biz buna ancak acırız..." Yunus Nadi Hatay'da yaşayan Ermenilerle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin Araplara karşı tavrını da ortaya koymuştur. Arapların düne kadar Türklerle birlikte yaşayan din kardeşleri olduğunu ifade ettikten sonra Hatay meselesinde Türklerle birlikte orada bulunan tüm unsurların birlik içinde hareket etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.²⁵⁸

Hatay'ın bağımsızlığını kazanması haberi tüm yurttaki gibi Ermenileri de heyecanlandırdı. Ermeni Patrik Kaymakamı Arslanyan Perapalas Otelinde Dahiliye Vekili ve Halk Partisi Genel Sekreteri Şükrü Kaya'yı ziyaret etti. Ziyarete Hatay'ın kurtuluşundan dolayı Türk Ermenilerinin sevinçlerini bildirmiş ve Türk Ermenilerinin samimi duygularını Atatürk ve Başvekil İsmet Paşa'ya iletmesini rica etmiştir. Arslanyan bu konuda yaptığı açıklamada; Hatay davasında, başlangıcından itibaren Türk Ermenilerinin bu millî davanın gerçekleşmesi için kendilerine düşen vazifeyi yapmaktan bir an bile geri durmadığını söyledi. Hatay'ı Türk vatanının ayrılmaz bir parçası saydığımız içindir ki, orada yaşayan ırktaşlarımızı kendilerini tehdit eden tehlikelere karşı ikaz etmeyi millî bir borç bildiklerini, çok küçük bir azınlığın tahriklere kapılmasına rağmen Hatay Ermenilerinin büyük çoğunluğunun ilk günden itibaren Türk kardeşleriyle teşriki mesai içinde olduğunu ifade etti. Atatürk'ün kurtardığı Hatay'ın yeni rejim altında Türklerle Ermeniler için yeni bir refah ve saadet devresinin açıldığını vurguladı. Sözlerine, Hatay'daki ırktaşlarının bu hakikati taktir ederek Türk kardeşleriyle teşriki mesaiye devam edeceklerinden emin

---

²⁵⁸ Yunus Nadi, "Klasik Bir San'at: Unsurdan Unsur'a Tahrikat", *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1938, No: 5063, s. 7.

olduğunu ve bu dürüst hareketleriyle Hatay Ermenilerinin yeni rejime layık olduklarını fiilen ispat etmiş olacaklarını söyleyerek son verdi.²⁵⁹

1938 yılında bağımsızlığını ilan eden Hatay Devleti'nde 5504 Ermeni seçmen seçimlere katılarak 5 milletvekili seçti. Bunlar: Mihran Keşişyan, Hovhannes Kazancıyan, Haçudur Karabacakyan, H. Tavityan, Marsel Balit idi. Hatay Devleti Meclisinin 23 Haziran 1939'da Türkiye'ye iltihak kararı alındığı gün mecliste bulunan 5 Ermeni milletvekili de olumlu oy verdi. TBMM Hatay'ın ilhakını 30 Haziran 1939'da onayladı ve Türk Ordusu 5 Temmuz 1939'da Hatay'a girdi. Hatay valiliğine Şükrü Sökmen getirildi.

4. Hatay'ın Türkiye'ye İlhakı ve Bazı Ermenilerin Başka Yerlere Göç Etmesi

Hatay'ın Türkiye'ye katılması, o ana kadar Türk karşıtı ve Fransız yanlısı bir tutum sergileyen Ermenileri zor durumda bırakmış olmasına rağmen bazıları Arapları Türklere karşı tahrik eden tutum ve davranışlarını sürdürmüştür.²⁶⁰ Bu kişiler daha sonra Fransa'nın gözetiminde çeşitli yerlere göç etmek durumunda kalmışlardır. Bununla birlikte Ermenilerin Hatay'dan göç etmesinin nedenlerini şöyle sıralayabiliriz;²⁶¹

1. Ermeni komite üyelerinin, daha önce Hatay'da Türklere karşı uygulanan politikaları protesto edilmek istendiğinde Türkleri tahrik ve tehdit etmeleri ve geçmişten gelen korku ve düşmanlıklar.
2. Suriye'ye göç edecek Ermeni nüfusunu politikalarını uygulamak için kullanacak olan Fransa'nın teşviki.
3. Müstakil Hatay devlet ricalinin kötü idaresi.
4. Sancak'taki işsizlik ve Suriye'deki ucuzluk.
5. Bunlara ek olarak Sancak'tan ayrılan Ermeniler göç gerekçelerinde: Türklerden mezalim gördüklerini katliam yapılmak üzere evlerine işaret

²⁵⁹ "Hatay'ın Kurtuluşundan Dolayı Duydukları Meserret Hükümete Arz Edildi", *Cumhuriyet*. 6 Temmuz 1938, No: 5081, s. 1-8.

²⁶⁰ BCA, Tarih: 31.7.1939, Dosya: 402630, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 225. 515. 25

²⁶¹ BCA, Tarih: 1.8.1939, Dosya: 402631, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 225. 515. 26, s. 2 (Belge için ekler kısmına bakınız).

koyulduğunu, yok pahasına sattıkları mallarının paralarının kendilerinden gasp edildiğini saymaktadırlar.

Yukarıda zikredilen nedenlerden dolayı göç eden Ermenilerin dörtte birini zenginler, bir kısmını da sanatları revaçta olan kişiler oluşturmuştur. Muhacir Ermeniler Beyrut, Lazkiya ve Halep'e gitmişlerdir. Bu göçmen Ermenilerin iskânları konusunda göçmen cemiyetleri yardımcı olmuştur. Bu muhacirlere iş bulununcaya kadar 4 frank verilmekte ve mesken bulunup sağlık kontrolleri yapılmıştır. Ermenilerin yerleşecekleri yerler konusunda Fransa önemli roller oynadı. Lübnan yerli hükümeti, Fransızlar ve Maroni Patriği Arido gibi nüfuzlu kişiler de göç eden Ermenilerle ilgilenmişler ve çeşitli yerlere oları yerleştirmişlerdir.²⁶² Fransa Ermenilere bu yardımları yaparken aslında kendi kaynaklarından yapmamıştır. Türkiye ve Fransa arasında 23 Haziran 1939 tarihinde imzalanan Hatay Antlaşması'nın 4. maddesi gereğince, tercihlerini Suriye ve Lübnan lehine kullanan şahısların Hatay'da tasfiye ettikleri mallarının bedellerini Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'na yatırdıkları bedeller, Fransa sefaret ve konsolosluklarının masrafları için Fransız Sefaretine verilmiştir.²⁶³ Bu çerçevede Türkiye tarafından T.C Merkez Bankası nezdindeki Klering hesabına 7.000.000 Fransız Frankı yatırılmıştır.²⁶⁴

Şükrü Sökmen 15 Temmuz 1939 günü Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk vatandaşlarına sıcak ihtimam vaat ettiğini hatırlatarak Ermenilerin Hatay'dan göç etmelerine bir anlam veremediğini ve onlara üzülmünün dışında bir şey yapamayacağını belirten bir açıklama yaptı. 18 Temmuzda vali Sökmen, Hatay Ermenilerine yönelik yaptığı bir diğer açıklamasında geçmişin araştırılmayacağını, herkese eşit davranılacağını ve gelecekle uğraşılacağı teminatını veren bir demeç daha verdi. Bu demeçler mevcut endişeyi kısmen izale ettiyse bazı Ermenilerin Hatay'dan göç etmesini engellemedi.²⁶⁵

²⁶² BCA, Tarih: 1.8.1939, Dosya: 402631, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 225. 515. 26, s. 3.

²⁶³ BCA, Tarih: 4. 11. 1940, Sayı: 2/14683, Dosya: 136-60, Fon Kodu: 30. 18. 1. 2, Yer No: 93. 106. 3 (Belge için ekler kısmına bakınız).

²⁶⁴ BCA, Tarih: 22. 6. 1940, Sayı: 2/13758, Fon Kodu: 30. 18. 1. 2, Yer No: 91. 59. 18 (Ek-9)

²⁶⁵ BCA, Tarih: 1.8.1939, Dosya: 402631, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 225. 515. 26, s. 4.

Bazı Ermeniler Hatay'dan göç etse de halen Türkiye'nin bilinen tek Ermeni köyü olan Vakıflıköy göç etmeyerek o günden günümüze kadar yurtlarında kaldı.²⁶⁶

8. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİLERİN DEVLET KURUMLARINA HİBE VE YARDIMLARI

Türkiye'de yaşayan Ermeni yurttaşlar cumhuriyetin ilk kurulduğu andan itibaren devlete bağlılıklarını çeşitli şekillerde ifade etmişlerdir. İnkılâp kanunlarını ilk benimseyen onlar olmuş, Lozan'da kendilerine verilen ayrıcalıklı haklardan feragat etmişlerdir. Ticarete yeni iş sahaları kurarak katma değer kazandırma gibi önemli görevler üstlenmişlerdir. Bunların ötesinde, zorunlu olmamalarına rağmen Ermeni yurttaşlar devletin bazı kurumlarına karşılıksız olarak hibe ve yardımlarda bulunmuşlardır.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin 45 yıl gibi uzun süren bir savaş sonrasında kurulduğu göz önünde tutulursa, ülkenin en zayıf kurumlarından birinin de ordusu olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum yardım kampanyaları ile düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu kampanyalara ülkedeki her yurttaş gibi Ermeniler de büyük ilgi göstermişler ve ellerinden geldiğince destek olmuşlardır.

Bu kampanyalara komiteler teşkil ederek daha düzenli ve daha geniş katılımlı çalışmalar yapmışlardır. Nitekim 1935 yılında Ermeni yurttaşlar Türk ordusuna 2 adet uçak hediye etmek için Tayyare Cemiyeti bünyesinde bir komite kurmuşlar ve çalışmalara başlamışlardır. Bu gayretler Ermeni gazetelerinde de büyük yankı bulmuş ve bu konudan sitayişle bahseden haber ve makaleler günlerce yayınlanmıştır. Bu kampanya Ermeniler tarafından vatanlarına karşı bir vazife olarak algılanmıştır. Bu meyanda Nor Lur gazetesi, yayınladığı makalede: "Bu teşebbüse önyak olan zevatın bu hareketi, bütün Ermeniler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Herkesin, vatana karşı mecburiyetini ispat için iktidarı nispetinde teferruatta bulunacağı şüphesizdir. Biz bu işin Türk matbuat ve efkârı umumiyesine, vatan müdafaasına ait bir meselede yalnız nakdi bir iştirak değil, halkın vatanperverane hissiyatının bir tezahürü olarak telakki edilmesini arzu ederiz"

²⁶⁶ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 11.

delmiştir. Yine Ermeniler tarafından yayınlanan Jamanak gazetesi de: "Vatana karşı vazifemiz" başlığı ile yayınlanan bir makalede; "Tayyare Cemiyetine yardımda bulunmak üzere bazı maruf zatlardan hususi bir heyet teşekkül etmesi etrafta büyük bir alâka ve teveccüh uyandırmıştır. İşte bundan ilham alarak Rum ve Musevi vatandaşlarımız dahi böyle bir teşebbüse girişmeye karar vermişlerdir. Vatanın müdafaası uğrunda her teşebbüsü yalnız hissiyatı vatanperveraneden mütevellit bir vazife telakki eder ve heyete candan muvafâkiyetler dileriz. Cemaatimizin her sınıfı iktidarı nispetinde iştirak etmeli, yurda karşı olan alâka ve rabitasını bu suretle de izhar etmelidir." diyerek bu gayretleri içten desteklemiştir.²⁶⁷

Ermenilerin uçak almak üzere başlattıkları yardım kampanyasına Ermeni kilisesi ve patrikhanesi de büyük destek vermiştir. Ermeni kiliselerinde bu konu ile ilgili olarak vaazlar verilmiş ve yardım kampanyasına iştirake teşvik etmişlerdir. 1927 yılında Türkiye Ermenileri patriği seçilen Ermeni Patriği Mesrop Naroyan, herkesin bu vatani vazifeye maddi gücü nispetinde iştirak etmesini temin için, kiliselerin başpapaz ve vaizlerine teşviklerde bulunmalarını tamim etmiştir. Bundan başka Patrikhane Cismani Meclisi de kiliselere bağlı muhtelif idare heyetlerine hitaben bir tamim göndermiştir. Cismani Meclis adına başkan Vahan Surenyan ve ikinci başkan Vartan Akgül Efendilerin imzasıyla yapılan bu tamimde de "Ermenilerin, Türklüğe, yüksek Türk harama karşı sönmez ve zeval bulmaz muhabbet ve merbutiyetlerini bir daha ispata" davet edilmiştir.²⁶⁸

Kilise ve kurumları ile kampanyaya destek veren Ermeni yurttaşların bu gayretleri kısa sürede yankı bulmuştur. İlk etapta 40.000 Lira bağış yapan Ermeniler daha sonra da yardımlara devam etmişlerdir.²⁶⁹

Türk Hava Kurumu bünyesine katılacak olan uçak alımı için yürütülen yardım kampanyası ilerleyen zamanlarda da devam etmiştir. Ermeniler bu konu ile ilgili olarak toplantılar yaparak kampanyayı canlı tutmaya çalışmışlardır. Yine 17 Haziran 1935'te bir toplantı yaparak şu kararları almışlardır;²⁷⁰

1. Mümkün olduğu kadar çabuk ve kısa yollardan gidilerek elde edilecek yardımın bir an evvel temini.

²⁶⁷ "Ermenice gazeteler son teşebbüsü alkışlıyorlar" **Cumhuriyet**, 21 Temmuz 1934, No: 3668, s. 2.

²⁶⁸ "Patrik ve Meclisi Cismani gayretle çalışıyor" **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1934, No: 3679, s. 1-4.

²⁶⁹ "Ermeni Vatandaşlar Tayyare Cemiyetine 3000 lira daha verdiler", **Cumhuriyet**, 29 Eylül 1934, No:3738, s. 2.

²⁷⁰ "Hava tehlikesine karşı yapılacak yardımın bir an evvel neticelendirmeye karar verdiler", **Cumhuriyet**, 18 Haziran 1935, No:3983, s. 1-9.

2. alışmaları iki misline çıkarmak ve bu hususta tali dernekler seçmek.
3. Müteveli heyetlerine tebligatta bulunmak.
4. Ermeni patriğine ve bütün Ermeni rahiplerine kiliselerde hava tehlikesi ve Ermeni vatandaşların Hava Kurumuna bir an evvel ye yazılmaları hakkında sözler söylemeleri için tebligat yapılması.

Bu kararlar toplantıya katılanlarca da benimsenmiş ve derhal çalışmalara başlanmıştır.

III. BÖLÜM

CHP'NİN BAZI UYGULAMALARINA ERMENİLERİN TEPKİLERİ

A. ERMENİ CEMAATİNİN TÜRKİYEDE YAŞADIKLARINI İFADE ETTİKLERİ BAZI SORUNLAR

Türkiye'de yaşayan Ermeni cemaati cumhuriyet döneminde oldukça müreffeh bir yaşam için uygun bir ortam bulmuş olsalar da bazı konularda şikayetlerini dile getirmişlerdir. XX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda Ermenilerin sergiledikleri tutum sonucu yaşanan gerginlikler, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türk halkının bir kısmının Ermenilere karşı endişeyle bakmalarına neden oldu. Türkiye Cumhuriyeti'nin de politikalarını, Türk milletinin uzun yıllar boyunca kaybetmiş olduğu kendine güvenini tekrar kazandırmak için milliyetçi bir temel üzerine oturtması, azınlıkların bu politikaların kendilerine yönelik bir tavır olarak algılamalarına neden olmuştur. Bu gerekçelerle Ermeniler Türk halkına ve devletine karşı belirli oranda mesafeye koymuşlardır.

Her ne kadar Ermeniler uygulanan politikalar konusunda bazı şikayetlerde bulunsalar da Türkiye Cumhuriyeti Lozan Antlaşması'nda belirlenen kurallara göre hareket etmiştir. Çıkardığı kanunlarda ve uygulamalarında ilgili hükümleri dikkate almıştır. Buna karşın yaşandığı dönem itibarıyla fazlaca gündeme getirilmeyen bazı konular, bugün Ermeni cemaati mensupları ve bazı yazarlar tarafından problem olarak karşımıza çıkarılmaktadır.

Ermenilerin sorun olarak gündeme getirdikleri konulara bakıldığında aslında köylüsüyle kentlisiyle tüm ülke vatandaşlarının yaşadığı problemlerin Ermenilere yansımından başka bir şey değildir. Söz konusu bu sorunlardan biri II. Dünya Savaşı yıllarında milliyetçilik politikalarının daha belirgin uygulanmasıdır. Atatürk'ün ortaya koyduğu milliyetçilik anlayışının savaş ortamında asker kökenli idareciler tarafından tam anlaşılammış olması ve münferit bazı uygulamalarda bazı aşırılıklara kaçan idareciler, azınlıklara karşı olumsuz bir tavır takınmış gibi

algılanmışlardır. Cumhuriyet tarihinin ilk yıllarında “Güneş Dil Teorisi” ortaya atılmış, “Vatandaş Türkçe Konuş”¹ kampanyaları olarak da bilinen olaylar yaşanmıştır. Daha sonra 4 Haziran 1932 yılında çıkarılan 2007 sayılı “Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkındaki Kanun” çıkarılmıştır. Türkiye’de milliyetçiliğin yansıması olarak kabul edilen bu uygulamalar azınlıklar tarafından “Türkleştirme” olarak nitelendirilmiştir.

Sorun olarak görülen diğer konulardan birisi ise geçmişte Ermenilerin sergiledikleri isyan ve tedhiş hareketlerinin bir yansıması olarak ortaya çıkan güvensizliktir. Bu durum Ermenilerin devlet kademelerine ve askerî görevlere getirilirken olağanüstü güvenlik soruşturmasından geçirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu soruşturmaların neticesinde durumu uygun olmayanlar memuriyete alınmamış yada oldukça az sayıda kişinin kabulüne neden olmuştur.

Üçüncü problem 1936 yılında çıkarılan bir beyanname ile düzenlemeler yapılan azınlık vakıfları konusudur. Azınlıklar bu düzenlemelerle ve daha sonra açılan davalarla vakıf mallarının ellerinden alındığını ifade etmektedirler. Mevcut kilise vakıflarının taşınmaz mallarının tamiri, yenilerinin yapılmaması ve vatandaşların vakıflara bağışladıkları malların vakıf adına kaydedilmemesi,² ayrıca vakıf hukuku ile ilgili olarak mahalli vakıf yönetiminin belirlenmesi konusunda bazı problemler yaşadıklarını dile getirmektedirler.

Problem olarak ortaya koydukları dördüncü konu ise Ermeni çocuklarının eğitimi, Ermeni okulları ve din adamı yetiştirilmesidir. Cumhuriyetin kurulması ile beraber azınlık okullarının statüleri ve durumları tekrar gözden geçirilmiş ve yeni çıkarılan kanunlara göre bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelere ek olarak öğrenci sayıları azalan Ermeni okulları kapanmaya başlamıştır. Cemaatçe eğitim konusunda dile getirilen başlıca sorunlar; okulların müdür ve öğretmen atamalarında çıkarılan bürokratik zorluklar, müdür ve öğretmen atamalarının çok uzaması, Ermeni okullarına kayıt yapılırken kimlik tespitinin ve nüfus kayıt kütüğünde Ermeni olan çocukların tespitinde çıkan bazı sorunlar bunlardan bazılarıdır.³ Ayrıca Ermeni

¹ Bu ifade dönemin gazetelerinden aynen alınmıştır.

² Nurşen Mazıcı, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918)**, İstanbul. Der Yayınları, 1987, s. 136.

³ Mazıcı, a.g.e., s. 136.

okullarında müdürlerin kendi cemaat mensuplarından olmasına rağmen müdür muavinlerinin Türklere olması konusu Ermenileri oldukça rahatsız etmektedir.⁴

Cumhuriyet tarihinde Ermenilerin şikayet ettikleri ve haksızlığa uğratıldıklarını ifade ettikleri beşinci konu “Yirmi Kura Askerlik” olayıdır. Gayrimüslimler, II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de bulunan 25-45 yaş arasındaki Türk ve gayrimüslim azınlıkların askere alındığını ve gayrimüslim muvazzafın askerlikten ziyade inşaat işlerinde çalıştırıldığını, kendilerine silâh verilmediğini ve askerî üniforma giydirilmediğini özellikle belirterek şikayetlerini dile getirmektedir.

Ermenilerin şikayet ettikleri bir diğer problem “Varlık Vergisi”dir. Cumhuriyet döneminin icraatlarından Varlık Vergisi azınlıklarca sırf kendilerine yönelik bir hareket olarak algılanmıştır. Günümüzde Ermenilerin büyük bir kesimi tarafından eleştirilen konulardan biridir.

Azınlıkların şikayet ettikleri konulardan biri de ülke içinde dolaşım kısıtlamasıdır. Gayrimüslim vatandaşların ifade ettiğine göre bu uygulama 1923 ve 1925 yılları arasında aralıklarla devam etmiş ve 1925 yılının 26 Şubat’ında Dahiliye Nezareti çıkardığı kural gereği Rumlar hariç, tüm azınlıkların Anadolu’da serbestçe dolaşmalarına bazı engeller koymuştur. Kurtuluş Savaşına has bazı güvenlik sorunlarını gidermek amacı ile devlet azınlıkların serbestçe dolaşabilecekleri bölge olarak Gebze ile Çatalca arasında kalan bölge olarak tespit etmiştir.⁵ Bu uygulama da şikayet edilen konular arasında yer almıştır.

Ermeniler CHP’nin bazı siyasî uygulamalardan da rahatsız olmuşlardır. Özellikle Ermenilerin siyaset alanında yeteri kadar aktif olamamasını CHP’nin bazı uygulamalarına bağlamışlardır.⁶

Ermeniler, cumhuriyetin ilk yıllarında ortaya koyulan bu politikaları yalnızca kendilerine yönelik uygulamalar olarak algıladılar. Nüfuslarının giderek azalması dahil, neredeyse cemaatin yaşadığı tüm sorunlardan CHP’yi sorumlu tuttular. Her

⁴ Süleyman Yeşilyurt, *Ermeni Yahudi Rum Milletvekilleri*, Ankara, 1995, s. 115.

⁵ Harsh New Law in Turkey The Jewish Chronicle, 6 Mart 1925 s. 24 ve The Movement of Non-Moslems in Turkey JTA Bülteni, 4 Mart 1925 s. 2’den nakleden Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri 1923-1945-Bir Türkleştirme Serüveni*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 45.

⁶ Tek Parti Döneminde uygulanan azınlık politikaları hakkında bkz. M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

fırsatta da bu yönde pek çok beyanatlar verdiler. Örneğin Ermeni cemaati Surp Purgıç Vakfı Başkanı Pilo Atan, yaptığı bir beyanatta cemaatin suni teneffüslere yaşadığını dile getirmiştir.⁷

Temele inildiğinde cumhuriyetin ilk yıllarında milliyetçilik fikirlerine dayalı politikalar uygulanırken azınlıklar hedef olarak seçilmemiştir. Ancak azınlıkların büyük bir kısmı ülkenin en zor durumda olduğu zamanlarda ihanet derecesine varan davranışlar sergiledikleri için her zaman endişe içinde olmuşlardır. Bunun doğal bir sonucu olarak Ermeniler, ülke genelinde uygulanan çoğu kanunu yalnızca kendilerine yönelik bir tavır olarak algılamıştır. İlerleyen satırlarda söz edilecek olan olaylar Ermenilerce problem olarak algılansa da aslında tüm ülkenin yaşadığı sıkıntılardan başka bir şey değildir. Uygulamalarda yaşanan aksaklıklar devlet organlarını zan altında bırakmaktan öte kişisel ve münferit olaylar olarak karşımıza çıkmaktadır. Şikayet konusu olan kanunlar kimi yerde sert tedbirler alınarak uygulanırken kimi yerde bu uygulamalar daha yumuşak ve halk ile diyalog kurulmak sureti ile gerçekleşmiştir.

B. MİLLİYETÇİLİK POLİTİKALARININ “TÜRKLEŞTİRME” OLARAK ALGILANMASI

Osmanlı Devleti temel itibarıyla Türkler tarafından kurulmuş bir devlet olmasına rağmen, ülkenin birlik ve beraberliği irki bağlardan öte Osmanlılık temelinde sağlanıyordu. Devletin sınırları genişledikçe farklı ırk, din ve dile mensup insanları içinde barındıran bir ülke olma özelliği göstermiştir. Osmanlı, Müslüman bir yönetici zümresine sahipse de İslamlaştırmayı ön planda tutmayan bir politika izlememiş, tersine Hıristiyan tebaayı din, dil ve kültürleri konusunda serbest bırakmıştır. Bu sayede azınlıklar yüzyıllar süren Türk hakimiyetine rağmen hayatlarına millî kimliklerinin koruyarak devam edebilmişlerdir.⁸

Osmanlı Devleti, tüm bu müsamahalı tavrına rağmen, yıkılış sürecinde azınlıklardan beklemediği bir tutumla karşılaştı. Büyük devletlerin de katkısı ile bu

⁷ Yeşilyurt, a.g.e., s. 114.

⁸ Mithat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık Meselesi”, **Belgelerle Türk Tarihi**, Ekim 1969, Sayı: 25, s. 44-46.

unsurlar milliyetçilik yaparak kendilerini mensup oldukları toplumdaki ayırmaya ve Türk yurdunda bağımsız bir yapı kurmaya çalışmaya başlamışlardır. Bu düşünceden hareketle isyanlar çıkarıp ülke sınırları içinde bağımsız devlet kurma yolunu tuttular. İlk isyanı çıkaran Sırp olursa da ilk bağımsızlığı Yunanlılar kazandı. Her şeye rağmen devlet, tebaası olan azınlıkları bu olaylardan sorumlu tutmayıp eskiden olduğu gibi azınlıklara haklar vermeye devam etmiştir. Bunların en güzel örneklerini Tanzimat ve Islahat fermanlarında görmekle birlikte ülke yönetimine doğrudan katkıda bulunmaları için meşruti idarede mecliste nüfus oranlarına göre temsil hakkı verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu olumlu tavrına rağmen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele sürecinde azınlıklar faaliyetleri ile Türk ordusunu zor durumda bırakmışlar hatta pek çok yerlerde Türklere karşı düşmanla birlikte savaşmışlardır.

Millî Mücadele sonrasında Anadolu coğrafyası üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti izlediği politikalar itibarı ile Osmanlı Devleti'nden tamamen farklıydı. Milliyetçilik önde gelen değerlerden biriydi ve temel amaçlardan biri milli kültürün yükseltilmesiydi.⁹ Doğal olarak da politikalar bu esasa göre üretildi.

En başta Türkiye'de yaşayan kişilerin sayısının tespiti için 1927'de bir sayım yapıldı. Sayımın sonuçları açıklanınca Türkçe'den başka dillerin bazı bölgelerde yoğunlaştığı görüldü. Bu sonuçları yorumlayan Ahmet Emin Yalman, "tek dil, tek ulus için kabul edilemeyeceğini" ve "çirkin bir mozaik vaziyetine" rastlandığını ve inkılâp Türkiyesi'nde bu vaziyetin en kısa zamanda düzeltilmesi gerektiğini ısrarla belirten yazılar yayınladı.¹⁰ Bu tür yayınların da tesiri ile nüfus sayımından kısa bir süre sonra, 1928'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyasını başlattı.¹¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında azınlıklarla tamamen ilgisiz bir şekilde, hükümet aleyhine gelişen olaylar, etnik ve dinî kökeni farklı vatandaşların Türk milliyetçiliğini benimsemeleri konusunda devletin daha fazla gayret göstermesine neden oldu. Bazı bakanlar da konu ile ilgili bazı açıklamalarda bulundu. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Türk Ocağı tarafından verilen bir ziyafette Türkçülük ve

⁹ Cezmi Eraslan, "Türk İnkılabında Yöntem ve Anlayış", **Takın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C.1, s.2.

¹⁰ Ahmet Emin Yalman, "Başyazı", **Tan**, 4 Mart 1937, s. 1.

¹¹ Bu kampanya hakkında daha geniş bilgi için **tezin ilgili bölümüne** bakınız. (Bölüm III, C Başlığı)

milliyetçilik hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etti;¹² “Şimdiye kadar bizde millicilik ve Türkçülük bir fikirdi. Onu harekete inkılâp ettiren Cumhuriyetimizdir. Bir fikir dimağlarda ve vicdanlarda ne kadar kuvvetli ne kadar esaslı olursa olsun hareket haline geçmedikçe mücerret bir mefhum halinde kat’i ve hayatta yapacağı tesirlerin izi derin olmaz. Türk istiklâl inkılâbının ulu banisi Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin inkılâp fırkası olmak üzere tesis ettiği Cumhuriyet Halk Fırkasına millici olmak kastını da ilave etmiş ve millet ve cihan muvacehesinde Türkçü olduğunu ilan etmiştir. Rejîm ve fırkanın hükümeti de Türkiye Büyük Millet Meclisinde ait olduğu itimat sayesinde kanunun verdiği nüfuz ve salahiyetleri Türkçülüğün yükselmesi uğrunda sarf etmektedir. Türkçülük bizim için hem bir mesnet hem de bir gayedir.”

Tam bu tür politikaların uygulamaya koyulduğu yıllarda çeşitli nedenlerle yabancı ve azınlıkların sergiledikleri davranışlar Türkçe’nin her alanda aktif olarak kullanılması konusundaki istekleri kamçılıdı. Bu olaylardan biri, Vagons-List Şirketine oldu. Şirkette memur olarak çalışan Naci Bey adlı bir Türk memurun, şirketin resmî bir konuşmasını Türkçe olarak yapması ve ardından, şirketin Belçikalı müdürü, Janneni’nin memura 15 gün mecburi izin vermiştir. Gazeteler konuyu kamu oyuna sundular. Bunun üzerine Millî Türk Talebe Birliğine bağlı Darülfünun gençleri¹³ olayı protesto için yaşasın Türkiye diye bağırarak Beyoğlu’ndan Karaköy’e inmişlerdir. Kafileler halinde bugünkü Tokatlıyan Handa bulunan Vagons-List bürosu önüne geldiler. Burada bir genç konuşma yaparak Türkiye’de Türkçe’den başka bir dilin hakimiyetinin olamayacağını belirtmişti. Göstericilerin bazıları büroyu tahrip etmiştir. Buradan alınan Atatürk portresi Halk evine götürülmüştür. Gençler Eminönü meydanına gelince dağılmışlardır.¹⁴ Bu olaylar üzerine gazetelerde çeşitli yazılar yayınlanıp yorumlar yapılmıştır. Yabancılar konusunda Cumhuriyet’tin 26 Şubat 1933 nüshasında Peyami Safa şu yazıyı kaleme aldı;¹⁵ “Ne? Hâlâ mı? Benim toprağında sen Mösyö, sen Mistır, sen Sinyor, sen Her. sen Gospodin, hâlâ mı sen etimi sömüren domuz, hâlâ mı sen kemiğimi yalayan köpek, hala mı sen iligimi emen

¹² “Türkçülük Bizim İçin Hem Bir Mesnet Hem De Bir Gayedir”, *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1930, No: 1879, s. 3.

¹³ Darülfünun talebeleri milliyetçilik konusunda oldukça hassas ve en küçük bir hakaret durumunda tepki gösteriyorlar ve protesto ediyorlardı. Bu tür tepkilerden biri Rum Patrikhanesi hukuk müşaviri Panamos Efendinin başyazarlık ettiği Horonika gazetesine gösterildi. Gazetenin, bir süredir yayınladığı bir yazıda Türklüğe ağır hakaret ettiği gerekçesi ile 100’den fazla Darülfünun talebesi gazete binasını taşıyıp içeriye girerek matbaa ve tahrir dairelerini alt üst ettiler. Söz konusu hakareti yapan gazete hakkında Müdde-i Umumiye de takibata başladı. Devrin gazetelerinden İkdâm, “millî bir asabiyetle tevessül” eden bu olayı haklı görmüştür. (“Darülfünun Talebesi Dün Horonika Gazetesine Hücum etti”, *İkdâm*, 22 İkincikanun 1929, No:11405.

¹⁴ Pars Tuğlacı, *Çağdaş Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, Cem Yayınları, 1987, s. 244.

¹⁵ Peyami Safa, “Türklük Cereyanının Sürüklenmesi”, *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1933, No:3164, s. 2.

sülük, hâlâ mı sen kanımı zehirleyen akrep, hâlâ mı sen benliğimi yalayıp yutan istismar ordusu, karşındasın! Hâlâ mı Türkiye’de, Türkçe konuşan, Türk memurunun, Türk diline, Türk yurduna Türk benliğine bir Türk caddesindeki binada çatal dilini uzatarak hakaret savurmak gayretini güdüyorsun! Misafir gibi oturduğun bu toprakta, benim ulüvvi cenabımı altına kaybetmek hususunda gösterdiğin hokkabazlık ve her yıl milyonlarımı cebimden aşırarak, apararak, sırklayarak memleketine taşıyan yetişmiyormuş gibi, hâlâ mı benim, hala mı Türk milletinin karşısında alacağın tavrı anlamış değilsin! Hala mı ey silindir şapkalı yankesici, garplı serseri, küstah şaki, hâlâ mı boynumda kapitülasyon zincirinin hatırasını görür gibi oluyor, hâlâ mı Sevr’le Lozan arasındaki farkı bilmiyorsun?

Muharebe üstüne muharebeden ihtilâl üstüne ihtilâlden sonra, cenazesini aradığın bu Türk’ün son damla kanyıla nehirleri nasıl kıvıla boyadığını, kurumuş sandığın damarlarında senin dritnotlarını ve olanca şevketini, satvetini batırdığını, boğduğunu, sana bayrağını selamlatarak, Türk hudutlarından ötede nasıl yol verdiğini unutuyor musun?

Hâlâ mı Türk memurunu senin kulun, Türk dilini senin zincir bedindin, Türk ağzını senin tükürük okkan mı sanıyorsun? hâlâ mı beni tanımadın? Çağlayanlarımdan, denizlerimden nehirlerimden, ırmaklarımdan fazla akan kanım, varlığımı sana bildirmek için kafi gelmedi mi? Etimi sömüren domuz! İliklerimi emen sülük! Kanımı zehirleyen akrep! Sana toprağımın üstünde değil, altında bile yer yoktur; ölümlerimi bile dişleyemezsin. Geber! Geber! Hudutlarımda içinde leşine bile yer veremem.

Toprağımı istimlâk, terhin, ferağ etmek isteyen Mösyö, Mistür, Sinyor, Her, Gospodin, ya aklını başına toplayarak otur, yahut defol! Ben buradayım! Kör müsün?” Büyük bir heyecanla kaleme alınan bu satırlar yabancıların tedirgin olmasına neden oldu.

Yabancıların ve azınlıkların Türklüğe hakaret etmeleri ile ilgili olarak gelişen tek olay bu olmadı. İlerleyen yıllarda azınlıkların Türklüğün manevi şahsiyetini tahkir iddiaları ile mahkemelere verildiği görüldü. Bu davalardan biri, 1932 yılının Aralık ayı içinde gündeme geldi. Buna göre Ermeni Dirant oğlu Karabet’in (Robert)¹⁶ Türklüğü tahkir ettiği ihbar edilmiş ve Türk Ceza Kanununun 160. maddesi gereğince hakkında tahkikat kararı alınmıştır. Kişi hakkında tahkikat yapılmış ve mahkemeye sevk edilmiştir. Bu tür davalarla ilgili gazetelere yansıyan bir diğer dava ise Ermeni asıllı Adanalı, Margrit’le Bedrostan doğma, 1295 doğumlu Sarkis’e açıldı. 1936 yılı mayısının 19. günü akşamı Mercan’da Tığcılar’da Pastırmacı Hanının 2 numaralı odasında oturan terlikçi Şükrü’nün yanına giden Serkis, anlattığı uydurma bir vaka ile Türklüğün manevi şahsiyetini tahkir ettiği gerekçesi ile mahkemeye verildi. Serkis, çıkarıldığı mahkeme tarafından “anlattığı

¹⁶ Belgenin bazı sayfalarında Robert olarak geçmektedir. Bir isim yanlışlığı mı yoksa şahsın ikinci ismi mi olduğu belli değildir.

uydurma vaka fıkrasıyla Türklüğü zelil ve hakir göstermek kastında bulunduğu ve bu suretle Türklüğün manevi şahsiyetini tahkir ettiği sübut mertebesinde görülmüş ve kanaatimiz bu merkezde tahassül eylediği” sabit bulunarak Ceza Kanununun 159. maddesinin son fıkrasına göre 6 ay hapse mahkum edilerek hemen tutuklandı. Adliye harç tarifesi kanununun 50. maddesine göre de, Sarkis'ten 1700 kuruş duruşma masrafı alınması kararlaştırıldı.¹⁷

Yıllar ilerledikçe Türk milliyetçiliği kavramı hayatın her alanına girmiştir. Artık Türk ilim adamları “Güneş Dil Teorisi”ni ortaya atmış, Türkiye’de yaşayan herkesin iyi Türkçe konuşması istenir olmuştur. Yapılan kampanyalarla azınlıkların düzgün Türkçe konuşması basın yolu ile tavsiye edilirken, devletin resmî bir tebliği olmamakla beraber bazı belediyeler kendi sınırları içinde Türkçe’den başka bir dil kullanılmasını sözlü olarak yasakladı.¹⁸ Türkiye’de yaşayan ve bilinçsiz bir şekilde kendilerini farklı bir ırk olarak tanımlayan halkların aslında Türk ırkının farklı kollarından oldukları ilmî dayanaklarla ispatlanmaya çalışılmıştır. Gazete yazarları Türk milletinin bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak için köşelerinde çeşitli bölgelerde yaşayan halkların ırklarının Türk olduklarını ayrıntıları ile kaleme almaya başladılar. Örneğin, *Vakit* gazetesinde Asım Us imzasıyla 26 Birinci teşrin 1936 günü neşredilen yazıda, Tunceli yöresinde oturan vatandaşlara büyük bir hata ile “Kürt”, konuştukları dile ise “Kürtçe” denildiğini ancak bunun doğru olmadığı ifade edildi. Burada oturanların hepsinin temelde vaktiyle Horasan’dan gelen Türk kabileleri oldukları, kabile isimlerinden okudukları ilahilere kadar Türkçe kullandıklarını söyledi. Selçuklular devrinde Farsça’nın etkisinde kalarak Türkçe ve Farsça’nın karışımından doğan dilin ise “dağ Türkçesi” olduğunu yazdı. Şu halde ne Kürt ne de Kürtçe olduğunu Tunceli havalisinin Türk olduğunu dile getirdi.¹⁹ Asım Us buna benzer bir yazıyı ilerleyen günlerde “Lazlık Yok Türklük Var” başlığı ile Lazlar için de kaleme aldı. 1936 yılında umumî müfettişlerden Tahsin Uzer’in “Karadeniz’deki bir kısım vatandaşlara Laz demek bence hamiyetsizliktir” sözünden hareketle uzunca bir yazı kaleme aldı. Öteden beri “Laz” kelimesi ile tanıtılmak

¹⁷ “Türklüğü Tahkirden Ceza ve Derhal Tevkifi”, *Vakit*, 11 Nisan 1937, No: 6912, s. 3.

¹⁸ Fatih Akın, *Türkiye’de Azınlık Politikaları (6/7 Eylül 1955 Olayları)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999, s. 72.

¹⁹ Asım Us, “Kürtçe Denilen Dil Türkçe İle Farsça’nın Birleşmesinden Hasıl Olmuştur ve Hakikatte Dağ Türkçesi’dir”, *Vakit*, 26 Birinciteşrin 1936, No: 6752, s. 1.

istenen vatandaşların halis Türkler olduğunu, memleketin en sadık unsurları olduklarının her zaman fiilen de ispat ettiklerine işaret etti. Buna rağmen Hopa ve Pazar halkının niçin Laz olarak tanımlandığını, konuştukları dile bağlayarak şu açıklamayı yaptı;²⁰ “...Bunun sebebini Hopa ve Pazar halkının dillerindeki lehçe hususiyetinde aramak lazımdır. Zira bunların dilleri Selçuk Türklerine yakın değildir. Bunların sayısı doksanı, yüzü geçen Kafkaslı Türk kabilelerinden biri olarak hususi bir lehçe ile konuştukları için kendilerine (Laz) denilmiştir. Diğer taraftan Hopa ile Pazar ahalisinin hepsine birden Laz denildiği halde yine bunların bir lehçe farkı vardır. O kadar ki bir Hopalı ile bir Pazarlı bazen birbiriyle zor anlaşır. Bununla beraber gerek Hopa’da, gerek Pazar’da Lazca adı altında konuşulan dillerin esası, tetkik edilecek olursa, hepsinin de aslı yine Türkçe kökünden geldiği derhal meydana çıkar. Mesela Pazar’dan yirmi dört saat mesafede 3500 metre yüksekliğinde bir dağ vardır. Yerliler bu dağın adına Verçembek derler. Türkçe “var-çık-bak” sözüne ne kadar benziyor? Yine Hopa ile Erhave arasında Lazca (Çıha) isminde bir dağ vardır, bu kelimenin aslına da Çıha-Çıka-Çıkıntı denilemez mi?

Asıl Türkçe’de “burun” kelimesinin ifade ettiği mefhumu Hopalılar ve Pazarlılar “çihindir” derler ki bu da “çıkıntı” dan başka bir şey değildir.

“Çene” kelimesi burada “Çıko” dır. “Diz” kelimesi yine burada “Burguli” dir. Bununda “burgulmak” dan geldiği açıktır. Hopalılar ve Pazarlılar “Yumruk” a “çıhr” derler. Bu da “çıkı” kelimesinin muharreridir. Yine bura halkının dilinde sabah yıldızına “Tanurı” derler ki; “tan” yerinde doğan yıldız “Tan nuru” demek olduğu meydandadır.

Hülasa bir çok kelimeerin şekilleri eskiden Laz denilen bugünkü yurttaşların vaktiyle Türk muhacirlerinden Kafkas havalisinde kalmış bakiyeler olduğunu gösteriyor. Esasen Lazların cedleri Afganistan’dan gelmiş olduğuna dair halk arasında mahalli rivayetler de vardır. Hopa ve Pazar ahalisinin tamamen halis Türk olduklarına içtimai meselesi burada aslında bir Türk oyunu olan Esir Almaca oynanır. Eski Türklerin ayakkabılarının uçları yukarıya doğru kalkık olduğu gibi Lazların giydikleri ve çapula dedikleri ayakkabının şekli de böyle değil midir?”

Milliyetçi fikirlerin ülkede ön plana çıkan bir değer olmasının yanında yine II. Dünya Savaşına yaklaşıldığı yıllarda bazı ülkelerle sıcak ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Özellikle milliyetçi yapıya sahip ülkeler daha yakından takip edilmiştir. Bu ülkelerin başında Almanya ve İtalya gelmekteydi. Bu ülkelere karşı gösterilen ilgi gazetelerde çıkan makale ve manşetlere yansımıştır. 22 Mayıs 1933 günü Cumhuriyette tam sayfayı kaplayan manşette “Kemalist Türkiye’den Faşist İtalya’ya Selam” ifadeleri yer almıştır.²¹ Yine Cumhuriyet gazetesi “Milliyetçilik ve Kültür

²⁰ Asım Us, “Lazlık Yok, Türklük Var”, *Vakit*, 10 Birinciteşrin 1937, No: 7094, s. 2.

²¹ “Kemalist Türkiye’den Faşist İtalya’ya Selam”, *Cumhuriyet*, 22 Mayıs 1933. (Söz konusu gazete manşeti için ekler kısmına bakınız).

Sahifesi” adında bir köşe hazırlamaktaydı.²² Burada da Türklüğün ve Türkçe’nin temellerine iniliyor ve milliyetçilik fikirleri okurlara aktarılıyordu.

Türk milletinin kendine güveninin sağlanması amacıyla Türklük vurgusu her sahada dile getiriliyordu. Devlet adamlarının nutkundan gazete köşelerinde, ilmi toplantılardan meslek gruplarının istişarelerinde bu konu önemli bir yeri teşkil ediyordu. Adliye Bakanlarından Mahmud Esat Bozkurt da Üniversite konferans salonunda “Türk İnkılabının Milliyetçilik Esasları” konulu bir konferans sundu. Burada milliyetçilikten ne anladığı ve bu vatanda hak sahibi olmanın temel şartını şöyle dile getirdi,²³ “...Biz milliyetçilikten kültürü, tarihi, dili ve adetleri bir olan bir insanlık kütlesi anlarız. Biz yalnız Türk olanlara inanacağız. Bu vatanda hak sahibi olmak için tek yol vardır. Türk olmak!... Türk olmak, öyle ölmek, bir şereftir ki, onu duymayanların kara bahçalarına acırız. Kimsenin toprağında gözümüz yoktur. Hürriyet, istiklâl her milletin hakkıdır. Fakat topraklarımızda gözü olanlara hadlerini bildirmek için bir dakika bile tereddüt edemeyiz. Bir gün bize dünyayı bile vereceğiz, yalnız bir Türk’ün burnunu kanatınız” deseler dünyayı bile istemeyiz! Türk vatanından bir taş parçası koparmak isteyen bir millet dünyadan yok olacağını bilmelidir.”

Milliyetçilik vurgusu devlet politikalarından yerel idarelere, iktisadi hayattan eğitime, ordudan millete her alanı kapsadı. Mecliste de milliyetçilikle ilgili bazı konuşmalar yapılmış ve azınlıklara bazı davranışlarından dolayı tepkiler dile getirilmiştir. Dönemin Antalya Mebusu Rasih Kaplan’ın mecliste yaptığı konuşmada; “Bazı unsurlar pek arsızca hareket ederek Türk milletinin diline hürmet etmiyorlar. Evlerinde istedikleri dili konuşabilirler. Fakat umumi yerlerde... bir kısım Türk vatandaşının konuştuğu Türkçe değildir. Ey vatanış, eğer Türk vatanış isen Türk diline saygı göster. Karşıdaki Türkleri de rencide etme...” sözleri Akşam gazetesinde 6 Ağustos 1942 tarihli nüshasında yayınlandı.²⁴

Türk milliyetçiliği konusunda ortaya koyulan bu tutum çok çeşitli alanlarda farklı uygulamalara neden oldu. Ülkede Türk milliyetçiliğinin yaygınlaşması için kampanyalar yapıldı, kanunlar çıkarıldı. Bu uygulamalar yabancı basında özellikle Yunan basınında da yer aldı. Türk hükümet yetkililerinden CHF Umumi Katibi olan Recep Peker’in yaptığı bir konuşmaya istinaden Türkiye’deki Rumların

²² “Milliyetçilik ve Milli Kültür Sahifesi”, *Cumhuriyet*, 17 Mart 1933, s. 3.

²³ “Yegane Hak Yolu: Türk Olmak”, *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1935, No: 3919, s. 2.

²⁴ *Akşam*, 6. 8. 1942, s. 1.

Türkleştirildiği iddia edildi. Ancak bu iddiaların doğru olmadığı ulusal gazeteler ve yazarlar tarafından delilleri ile ifade edildi.²⁵

Tüm bu politikalara rağmen ülkedeki azınlıkların zorla yada baskı ile Türkleştirildiğini iddia etmek doğru olmaz. Nitekim bu çalışmaların “Türkleştirme”den öte ülkede yaşayan toplumların ortak hedeflere yönlendirilmesi ve ırki temellerden ziyade amaç birliği edinmiş kişilerden tek millet oluşturma çabaları olduğu görülmektedir. Devletin resmî ideolojisini temsil edenlerden Recep Peker de 4 Temmuz 1936 günü Cumhuriyet’e verdiği demecinde kan milliyetçiliğini bir kenara bıraktığını ifade ettikten sonra;²⁶ “... Bize göre ulus, dili bir, kültürü bir ve mazi hatıraları ile istikbal emelleri bir olan aynı hadiselerden aynı surette duygulanan müşterek felaketlerden beraber acı duyan, müşterek mazhariyetlerden beraber sevinen ve müşterek zorluklara beraber karşı koyan siyasal ve sosyal bir bütünlük olmalıdır...” demiştir. Buradan da açıkça anlaşılacağı üzere şovenist politikalar Türkiye Cumhuriyeti Devletinin prensipleri arasında yer almamıştır. Kişisel, lokal ve geçici bazı uygulamalar da “Türkleştirme” yapıldığı iddialarına bir dayanak olamamalıdır.

C. VATANDAŞLARIN TÜRKÇE KONUŞMASINA YÖNLİK POLİTİKALAR

Türkiye Cumhuriyeti’nde ortaya koyulan ulus-devlet prensibine uygun olarak milliyetçilik politikaları ön plana çıkmıştır. Kamu alanının tarifi içine sokakların da alınmasıyla bu politikalar her yanı kapsar olmuştur. Artık ülkede yaşayan her fert Türk kabul ediliyor ve bunu davranışlarıyla, konuşmalarıyla sergilemesi gerekmektedir. Bu amaçla ülkede yaşayan herkesin daha temiz ve anlaşılır Türkçe konuşması için çalışmalar yapılmıştır.

Ortaya koyulan politikalar daha temiz ve anlaşılır Türkçe konuşulması doğrultuda çizilmiş ve gazeteler de buna göre haberler yayınlanmaya başlanmıştır. Bazı belediyeler kendi sınırları içinde Türkçe’den başka bir dilin kullanılmasını yasaklama kararı bile almıştır. Sivil kuruluşlar da bu meyanda açıklamalar yapmış ve bu politikalara destek vermişlerdir. Türk Ocakları bu harekette en önde bulunan

²⁵ “İstanbul Rum’larının Türkleştirilmesi”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1932, No: 2820, s. 1.

²⁶ Recep Peker, “Uluslaşma-Devletleşme I”, *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1936, No: 4360, s. 3.

kuruluşlardandı. Bu konuda yapılan ilk açıklamalar Türk Ocakları yetkililerinden gelmiştir. 1923 yılında Ankara Erkek Öğretmen Okulu'nda konferans veren Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver); "Türkçe konuşan, Müslüman olan ve Türklük sevgisini taşıyan Türk'tür. Biz onda dil birliği, din birliği ve dilek birliği arıyoruz" açıklamasını yapmıştır.²⁷

Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Türkçe konuşması için kamuoyu ve basının bazı tavsiyelerinin yanında CHP milletvekilleri de bazı kanun teklifleri hazırlamışlardır. Bunlardan en ilginçleri Türkçe konuşmayanlara hapis ve para cezası verilmesi teklifleridir. Bu tür tekliflerin ilki Urfa milletvekili Refet Bey'den geldi. Türkçe konuşmayan kişilerin 1-10 lira arasında cezaya çarptırılmalarını, toplanacak cezaların da belediyelere gelir kayıt edilmesini öngören bir kanun teklifinde bulundu. Sokaklarda Türkçe konuşma zorunluluğu içeren kanun tekliflerinden birini de 1938 yılında Manisa mebusu Mehmet Sabri Toprak yapmıştır. Sunduğu tasarıda, umuma açık yerlerde Türkçe konuşmayan vatandaşlara 1-7 gün arası hapis 10-100 kuruş arasında para cezası verilecekti. Hangi meslek grubunda ise diplomalarına el koyularak faaliyetleri durdurulacaktı. CHP milletvekili Toprak, Türkçe konuşmayanları ihbar edenlere de alınan para cezalarından ödülleri verilmesini teklif etmiştir.²⁸ Bu tür kanun teklifleri reddedilse de belediyelere ilham kaynağı olmuştur. Bursa Belediyesi 1925 yılının Temmuz ayında Türkçe konuşmayı zorunlu kılan bir karar almıştır. Bu karara uymayıp İspanyolca konuşan iki Yahudi beşer lira cezaya çarptırılmışlardır.²⁹ Türkçe konuşmayan ahalinin para cezasına çarptırılması uygulaması Balıkesir ve Bergama belediyelerinde de kısa süreli olarak görülmüştür.

Vatandaşların Türkçe konuşması ile ilgili en kapsamlı çalışmalarından biri İzmir'de uygulamaya koyulmuştur. Türkçe'nin sokaklarda kullanılması açısından İzmir çok önemli bir merkezdi. Çünkü İzmir kozmopolit yapısı ile bilinen bir yerdi ve tabelaların pek çoğu Türkçe değildi. Bu bakımdan cumhuriyetin ilanından sonra İzmir Türk Ocağı, kentteki yabancı dilde yazılı tabelaları Türkçe'ye çevirmek üzere faaliyetlere başlamıştır. 16 Ağustos 1925 günü müessese ve cemiyet üyeleriyle

²⁷ Bali, a.g.e., s. 102.

²⁸ "Millî Türk Dili Yerine Yabancı Dil Kullanmayı İtiyat Edenlerin Cezalandırılması İsteniyor". **Vakit**, 7 İkincikanun 1938, No: 7181, s. 1; Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**. İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 133-134.

²⁹ Bali, a.g.e., s. 108.

birlikte Türkçe'nin halk arasında yaygınlaştırılması için bir heyet kuran Türk Ocağı, Türkçe konuşulması için kentlin çeşitli bölgelerine beyannameler asmıştır. Halk dershaneleri ve kurslar açarak halkın Türkçe'yi öğrenmesi için faaliyetler yürütmüştür.³⁰

TBMM de Türkçe'nin her alanda konuşma ve yazı dili olarak kullanılması amacıyla 10 Nisan 1926 günü bir karar aldı. Karara göre bütün şirketlerin Türkiye'de yapacakları tüm faaliyetleri, muamele, mukabele, muhabere hesap ve defterleri Türkçe tutacaktı. Yabancı sermayeli şirketlerin ise Türk tebaasından olan kimselerle temaslarında ve resmî defterlerinde Türkçe kullanmaları gerekmekteydi.³¹

Vatandaşların her yerde Türkçe konuşmaları konusunda en çok istekli olanlar Türk Ocağı'nın çatısı altında faaliyet yürüten gençler ve öğrencilerdi. Türk Ocağı düzenlediği kurultaylarda ve toplantılarda konu ile ilgili müzakereler yaptılar.

Türkçe konuşma kampanyalarından en dikkat çekenini Dârülfünûn Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından 13 Ocak 1928 tarihinde başladı. Azınlıkları Türkçe konuşmaya teşvik eden bir kampanyanın başlatılması kararını "Türkiye'de Türkçe'den başka dil kullanmak, Türk'ün hukukunu tanımamaktır" diyerek açıkladı. Yapılan girişimler neticesinde Türkiye'de yaşayanların Türkçe dışındaki dilleri konuşmalarını yasaklamaya ve Türkçe konuşmalarını temin etmeye yönelik faaliyetlerde bulunması için Dahiliye Vekâleti'nden izin aldılar. Bu izin alındıktan sonra İstanbul sokaklarında ve caddeleri bayraklarla donatıldı.³² Cemiyet yakın bir tarihte azınlıklar arasında Türkçe'nin yaygınlaştırılması için azınlık cemaatler tarafından alınması gerekli önlemlerin tartışılacağı bir çaylı toplantı düzenleyeceğini, Türk ve yabancı uyruklu gazeteciler ile azınlık cemaatlerinin önde gelen kişilerini ve azınlık basını mensuplarını davet edeceğini bildirdi. Bir öğrenci grubunun devlet adına bu şekilde hareket etmesi ve uygulamalar Ermenilerle birlikte diğer azınlıklar arasında tepki ile karşılandı. Bu uygulamaların protesto edilmesi amacıyla afişlerin altında Rumca, Ermenice konuşanlar olduğu gibi sokak ve kapalı alanlardaki ilanları

³⁰ Günver Güneş, "Türk Deverimi ve İzmir Türk Ocağı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt III. Sayı 8. 1998 s. 115-135.

³¹ Ayhan Aktar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan Türkleştirme Politikaları", *Tarih ve Toplum*, C. 26., Aralık 1996, sayı 156, s. 329.

³² "Yalnız Türkçe konuşmalı", *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1928, s.1.

yırtanlar oldu.³³ Azınlıkların tramvay ve vapurlarda Türkçe dışındaki gazeteleri okumaları engellendi.

Azınlıklar, Türkçe konuşulması konusundaki bu kampanyalara olumlu tepki vermişlerdir. Kendileri hakkında olumsuz bir düşünce olmaması için kendi aralarında yaptıkları toplantılarda bile Türkçe konuşmaya çalışıyorlardı.³⁴ Bazı Hıristiyan din adamları dualarını Türkçe yapıyorlardı. İstanbul'da Katolik Kilisesi'nde görevli ve ileride Papa Jean XXIII olacak olan İtalyan rahip Monsenyör Roncalli, Türkçe vaazlar verdi.³⁵ Türk Ortodoks cemaatinin önde gelen mensuplarından İstamat Zihni Özdamar önderliğinde, Rum ve Ermenileri Türk milleti ile yakınlaştırmayı hedefleyen Laik Türk Hıristiyanlar Birliği adında bir birlik kuruldu. Birliğin ilk toplantısı 14 Temmuz 1935 günü Halkevi'nde yapıldı.

1935 yılında PTT idaresi çalışanlara bir tamim yollayarak memurların kendi aralarında ve telefon haberleşmesinde Türkçe'den başka bir dil kullanılmamasını bildirdi. Dahiliye vekili ve CHP Umumi Vekili Şükrü Kaya CHP'nin ve Halkevlerinin Türkçe konuşulması konusunda sürekli çalışmalarda bulunacağı sözünü verdi. Bu çalışmalar çerçevesinde CHP bünyesinde Türkçe konuşmayan vatandaşların Türklerle aynı kültürel ve toplumsal düzeye gelebilmeleri için illerde ve ilçelerde komisyonlar kuruldu.³⁶ Birçok Rum ve Ermeni mağazası kendi memurlarının Türkçe konuşmasını zorunlu kıldı.³⁷

İlerleyen yıllarda Türkçe'nin her alanda aktif olarak kullanılması çalışmaları dernek vakıf ve bu tür kuruluşları da kapsamı alanına aldı. 28 Haziran 1938 tarihinde kabul edilen 3512 sayılı cemiyetler kanununun³⁸ 15 . maddesinde yer alan "merkezi yurt dışında olan bir cemiyetin Türkiye'de şubesi açılmaz" kuralı ve "Ars-ı ulusal maksatla cemiyet kurulamaz" hükümleri cemiyet ve dernekleri de Türk kültürüne dahil etme çalışmalarının bir örneği olarak görüldü. Bu kanuna istinaden azınlıklara ait spor kulüplerinin adları da Türkçe'ye çevrildi. Rumlara ait "Pera" Beyoğlu Spor,

³³"Vatandaş Türkçe Konuş" **Cumhuriyet**, 20 Ocak 1928; "40 Yıl Önce Cumhuriyet", 20 Şubat 1967: **Cumhuriyet** 20 Şubat 1978.

³⁴ Bali, a.g.e., s. 141.

³⁵ "Abonelerle Türkçe Konuşulacak", **Akşam**, 4 Eylül 1935, s.1.

³⁶ "Şükrü Kayanın Adana Halk Evinde ki Mühim Nutku". **Ulus**, 10 Mart 1937; "Türkçe Konuşturmak Mecburiyeti", **Akşam Postası**, 11 Mart 1937.

³⁷ "Vatandaş Türkçe Konuş", **Son Telgraf**, 8 Mart 1937.

³⁸ **Düstur**, III. Tertip, C. XIX, s. 1575-1582.

“Tatavla” ise Kurtuluş Spor adlarını alırken, Ermeniler ait “Eseyan Kulübü” de Şişli Spor adını aldı.³⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkçe konuşulması konusunda devletin tutumunu en çok eleştirenler azınlıklar olmasına rağmen bu politikaların teorisyenleri arasında bir de Yahudi asıllı Türk vatandaşı vardır. Ziya Gökalp’ten oldukça etkilenen ve mesai arkadaşı olan Moiz Kohen (Tekinalp) bunlardan biridir. Moiz Kohen (Tekinalp), 1928 yılında yazdığı “Türkleştirme” adlı eserinde ülkede müşterek vicdana Yahudilerin de dahil olabilmeleri için onlar için dini bir yeri olan “on emir”e istinaden on tane kural saymıştır. Bu kurallar;⁴⁰

- 1-İsimlerini Türkleştir.
- 2-Türkçe konuş.
- 3-Havralarda duaların hiç olmazsa bir kısmını Türkçe yap.
- 4-Mekteplerini Türkleştir.
- 5-Çocuklarını memleket mekteplerine gönder.
- 6-Memleket işlerine karış.
- 7-Türklerle düş-kak.
- 8-Cemaat ruhunu kökünden sök.
- 9-Millî iktisat sahasında vazife-i mahsusanı yap.⁴¹
- 10-Hakkını bil.

Bu emirlerle özellikle Yahudi azınlığın Türk toplumu ile entegrasyonunu sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Devletin resmî politikası olarak ortaya koyulan Türkçe’nin etkin bir şekilde her yerde konuşulması konusunda en hevesli azınlık grup Yahudi cemaati oldu. Moiz Kohen (Tekinalp) 10 maddeden oluşan yukarıdaki tavsiyelerde bulunurken Ortaköy Musevi Mektebi sabık müdürü Nisim Sürüjon Efendi, konunun ehemmiyetine binaen Vakit gazetesine gönderdiği mektupta okullarda ve ülkenin her yerinde Türkçe’nin yaygınlaşması için bazı tavsiyelerde bulundu. 10 seneden beri Musevi okullarında uygulanan tedarisat programının

³⁹ “Vatandaş Türkçe Konuş” *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1928; “40 yıl önce Cumhuriyet”, 20 Şubat 1967: *Cumhuriyet* 20 Şubat 1978.

⁴⁰ Jacob M. Landau, *Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, Çev. B. Parmaksızoğlu- İ. Pınar vd., İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s. 289; Rifat N. Bali, “Yahudiler ve Türk Milliyetçiliği”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 89, Mayıs 1991, s. 48.

⁴¹ Moiz Kohen’in bu alandaki çalışmaları için bkz. Landau, *Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, İletişim Yayınları, 1996.

Türkçe'yi öğretmenin şiveyi düzeltmenin mümkün olmadığı gibi Türkleşmenin de gerçekleşmediğinden bahsederek Musevi okullarında eğitim programının tamamen değiştirilerek Türk resmî okullarındaki programla aynı olması gerektiğini ifade etti. Türkçe'nin cemaat içinde doğru bir şekilde konuşulmasının önündeki en büyük engelin ilk okullarda uygulanan yabancı dil eğitim politikası olduğunu ifade etti. İlk okullarda Türkçe, Fransızca ve Arapça dersleri verildiğini bunun böyle devam etmesi durumunda sonsuza kadar Musevilerin ne Türkleşebileceğini ne de Türkçe'yi tam anlamıyla öğrenebileceğini vurguladı. Nisim Sürüjon Efendi bu tespitinden sonra Musevi okullarında görev yapan müdürlerden başlayarak hizmetçilere kadar Türk olmasını tavsiye etti. Bu konuyu devrin önde gelen Musevi münevverlerinden Darülfünun müderrislerinden Avram Galanti Efendi, dava vekillerinden Avram Nedan ve Mişan, Vintura, İsak, Feraza efendilerin düşünmesini ve bu yönde bir politika belirlemelerini istedi.⁴²

Musevi aydınlarının Türkçe'nin daha güzel konuşulması ve bozuk şivelerin düzeltilmesi konusundaki bu tutumları cemaat üzerinde olumlu bir etki uyandırdı. Cemaat üyeleri toplu bir şekilde isimlerini Türkçeleştirdikleri gibi bu konuda teşvikte bulundular. Bu toplu isim değiştirme olaylarından biri Galata'da bulunan Kırk Beşinci İlk Okulu öğrencilerince yapıldı. Üçüncü sınıfta okuyan Türk ve Musevi 44 öğrenci, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Adana'da meb'us Zamir Beyin adını "Damar"a çevirmesinden ilham alarak isimlerini öz Türkçe'ye çevirmeye karar verdiler. Bu maksatla Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazıp, eski isimlerinin karşısına yeni öz Türkçe isimlerini yazdıkları listeyi gönderdiler. Mektup, Riyaseticumhur Kâtibi Umumiliği vasıtasıyla Maarif Vekaletine verildi. Vekil bey de gönderdiği cevapta talebenin millî davaya gösterdiği alakadan dolayı teşekkürlerini bildirdi. Bu listede bulunan öğrencilerden bazılarının önceki ve sonraki isimleri şöyle sıralandı; Sultana'nın adı Ayten, Estrea'nın adı Yıldız, Mahmud'un adı Atıla, Donna'nın adı Gündüz olmuştur.⁴³

Türkçe'nin azınlıklar arasında yaygınlaşması için Musevi ve Ermeni aydınlarının da içlerinde bulunduğu bir grup Beyoğlu Halkevi'nde toplanarak "Türk

⁴² "Münevver Bir Musevi Vatandaşımız Ne Teklif Ediyor?", *Vakit*, 2 Mayıs 1932, No:5239, s. 1.

⁴³ Bu tür kampanyalar gazeteler tarafından büyük ilgi ile izlendi konu ile ilgili haberler yapılarak taktirle karşılandı. "Museviler ve Dil Davamız", *Cumhuriyet*, 27 Mart 1933, No: 3193, s. 2; "Musevi ve Hristiyanlar Türk İsmi Alacaklar", *Cumhuriyet*, 30 Mart 1933, No: 3196, s. 2.

Dilini Yayma Birliği” ismiyle bir cemiyet kurmuşlardır. Cemiyet, Türk dilini, memleketimizdeki bütün unsurlar için anadil haline getirmeyi hedeflemiştir.⁴⁴

Doğal olarak azınlık mensubu kişilerin bu yaklaşımı devrin gazeteleri tarafından çok olumlu karşılandı. Konu köşe yazılarına taşındı. Cumhuriyet gazetesi “Türk Vatanında Türk Dili” başlıklı bir yazı yayınladı. Bu yazıda Türkiye’de Türk vatandaşı olma hakkını kazananların bir an önce Türkçe konuşmalarının zamanının geldiğini belirttikten sonra, bu amaçla birkaç türlü teşebbüsten haberdar olduklarını, muhtelif milliyetlere mensup bir çok vatandaşın tüm Türkiye’de Türkçe’yi hakim kılmak hedefiyle ayrı bir cemiyet veya zümre teşkiline teşebbüs ettiklerini memnuniyetle ve taktirle karşıladıklarını kaleme aldı. Yazının ilerleyen satırlarında ülkede yaşanan milliyetçilik hareketine atıfta bulunularak bu tür girişimlerin asla geç kalınmış bir hareket olmadığı ve bu çalışmalar neticesinde çok hayırlı neticeler çıkacağını ifade etti. Türkçe’nin öğrenilmesi ve yaygınlaştırılması için çalışmalarda bulunan azınlık cemaatlerini konferans salonlarına ve Şehir Tiyatrosuna davet etti.⁴⁵

Azınlıkların kendi aralarında Türkçe’nin öğrenilmesi ve yaygınlaştırılması konusunda gösterdikleri gayretler gazete sütunlarına taktirlerle taşındı. Buna karşın anayasanın cins ve mezhep farkına bakmadan Türk saydığı azınlık vatandaşlarından, Türkçe bilmeleri ve konuşmalarının Türk vatan ve milletinin en doğal hakkı olarak telakki ediliyordu. Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin ana dillerinden asla mahrum kalmadıkları gibi ek olarak Çince’yi bile ilave edebilecekleri, ibadethanelerinde ibadetlerine tek bir sözün söylenmediği vurgulandıktan sonra “Cumhuriyet Türkiyesi her Türk vatandaşından mutlaka Türkçe öğrenmesini ve Türkçe konuşmasını talep eder. Bu ekseriyetin hakkıdır. Bu vatanın ve milletin hakkıdır.” diyerek⁴⁶ Türkçe’nin gayrimüslim azınlıklar arasında yaygınlaşması ve etkin bir şekilde kullanılması konusundaki talepler dile getirildi. Gazete, Türkçe bilmeyen azınlıklara da “Türkçe bilmeyen Türklere noksanlarını çabuk ikmal etmelerini ciddiyetle!...” tavsiye etmiştir.

Türklük Savaşı’nda dilin ne denli önemli olduğu konusunda Hasan Cemil de bir yazı dizisi yayınladı. Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan bu dizide Türklerin

⁴⁴ “Gayrimüslim Vatandaşların Güzel Bir Teşebbüsü”, *Cumhuriyet*, 25 Teşrinisani 1933, No:3433, s. 2.

⁴⁵ “Türk Vatanında Türk Dili”, *Cumhuriyet*, 17 Kanunuevvel 1933, No: 3455, s. 1.

⁴⁶ “Türkçe Bilmeyen Türklere”, *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1934, No: 3719, s. 1.

ve Türkiye'nin dirilişinden bahisle "... Büyük Türk ulusu dev gibi, gerine gerine ayağa kalkıyor... Başını göklere yükseltirken, ayağının zoru altında, bastığı yerler sarsılıyor. Uluslar tarihinde bir benzerine rastlanamayan bu yüksek kalkınma, Türklüğün idik, göksel bir silkinişle, kendi üstüne çöken kara bulutların arasından, bir güneş gibi, yeniden doğumudur... Bir doğum ki evren yarandır... Sarsıntısında, boranların, fırtınaların yaratıcı güresi var!... Bu, uyanan ulusun, ortak bir idrem birliğiyle, kendi benliğini alması, kendi urukal güçlerini toplaması, yeniden kendisi olmasıdır..." diyerek Türkler'in her alanda özüne dönmesi gerektiğini vurguladı. Türk milletinin ana diline kavuştuğunu, bu temiz dilde kendi benliğini bulduğunu ifade etti. Ülkede başka başka dillerin kullanılmasının düşüncede de başkalaşmalara neden olacağını, bunun için Türk dilinin başladığı yerde Türk adamı, Türk adamlığının başladığı görüşlerini dile getirdi.⁴⁷

Gerek azınlıkların kendileri tarafından yapılan tavsiyeleri gerekse devletin politikaları uyarınca yeni yetişecek azınlık çocuklarının Türkçe'yi doğru bir şekilde öğrenmeleri konusunda azınlık okullarında bazı uygulamalara başlandı. Eğitim konusunda uzunca bahsedilecek olmasına rağmen kısaca burada söz etmek istiyoruz. Azınlık okullarında öğrenim görmekte olan çocukların Türkçe'yi daha iyi öğrenebilmeleri için Türkçe derslerinde "kur" sistemine geçildi. Kur sisteminde uygulanacak eğitim programını ve kitaplarını hazırlamak için ilk, orta ve lise olmak üzere üç komisyon kuruldu. Lise komisyonunda Robert Kolej, Senjozef Notrdam ve yüksek öğretmen okulu öğretmenlerinden oluşan bir komisyon görev yaptı. Orta kısım öğretmenleri kültür yar direktörü Şevket Süreyya, ilk kısım öğretmenleri de ilk tedrisat danışmanlarından Maşur'un başkanlığında toplandı. Çalışmalar bittikten sonra bir rapor hazırlanarak Kültür Bakanlığı'na gönderildi.⁴⁸

Okullarda Türkçe'nin gelişmesi için çalışmalar sonraki yıllarda da devam etti. Azınlıklara ait olan okullar için yeni talimatnameler hazırlandı. Bu talimatnamenin en önemli kısımlarından biri "bu okullarda okuyan çocukların Türkçe itibarı ile inkişaf etmelerini temin" maddesidir. Bu talimatnamenin ilgili maddeleri okulda bulunan Türkçe ve kültür dersleri öğretmenlerine önemli görevler yüklemekteydi. Öğretmenler zaman zaman konferans ve toplu derslerle Türkçe'nin ilerlemesine çalıştılar. Ders aralarında teneffüste ve koridorlarda öğrenciler arasında Türkçe

⁴⁷ Yazı dizisi için bkz: Hasan Cemil, "Türklük Savaşı Dil Savaşıdır" 1-2-3-4, Cumhuriyet, 19 Birincikanun 1934, No: 3807, s. 1.

⁴⁸ "Yabancı ve Azınlık Okullarında Türkçe-Açılacak Kurslara Ait Müfredat Programını Hazırlamak İçin Üç Komisyon Kuruldu", Vakit, 27 İkinçiteşrin 1935, s. 4.

konusmayı teşvik ettiler ve onlarda gördükleri kelime ve şive bozukluklarını düzeltmeye çalıştılar. Bu çalışmalar oldukça iyi neticeler verdi.⁴⁹

Türkçe'nin yaygınlaştırılması konusunda yukarıda söz konusu edilen kanunlar ve uygulamaları, bin yılı aşkın bir süreden beri Türklerle birlikte yaşayan, Türkçe konuşan hatta Türkçe ibadet eden Ermeni cemaati elden geldiğince desteklemiştir. Cemaatin önde gelenlerinden Ermeni milletvekili Berç Keresteciyan Türker, Türkçe konuşulması konusundaki kampanyaya destek verenlerdendi. Türker, bütçe görüşmeleri devam ederken yaptığı konuşmada Türkçe'nin ana dil olarak kullanılması için önlemler alınması gerektiğini açıkladı.⁵⁰

Ülkede etkin olarak uygulanan bu çalışmalar neticesinde Türkçe kullanımı yaygınlaştı ve vatandaşların Türkçe konuşmaları konusunda yapılan bu kampanyaların şiddeti ilerleyen zamanlarda etkisini yitirmeye başladı. Tramvaylardaki ve sokaklardaki afişler kaldırıldı. Yabancı ve azınlık vatandaşlar da devlet dairelerine verdikleri dilekçeden günlük konuşmalarına kadar düzgün Türkçe'yi kullanmaya özen göstermişlerdir.

D. İŞ HAYATINDA VE KAMU ALANINDA YAPILAN MİLLİLEŞME ÇALIŞMALARI

Osmanlı Devleti'nden kalan bir miras olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında iş yerlerinde ve meslek gruplarında pek çok yabancı faaliyet göstermekteydi. XIX. yüzyıldan itibaren imparatorluk bünyesinde açılan modern okullarda ve yurt dışında eğitim görmüş olan gayrimüslimler, merkez ve taşra bürokrasisinde fazlasıyla istihdam olanağı buldular. Osmanlı'nın son dönemlerinde Dışişlerinde çalışan memurların yaklaşık üçte birinin (%29) azınlıklardan oluştuğu görülmektedir.⁵¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk toplumu meslek örgütlerinde hemen hemen hiç yoktu. Sürekli savaşmak zorunda kalan ve eğitimlerini tamamlayamayan Türk

⁴⁹ "Azlık Okullarında Talebelerin Kelime ve Şive Bozuklukları Düzeltilecek", 6 İkincikanun 1938, No:7180, s. 7.

⁵⁰ "Kurultayda Bütçe Görüşmeleri Devam Ediyor", *Ulus*, 27 Mart 1937.

⁵¹ Carter V. Findley, "The Acid Test of Ottomanism", *The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy*, Benjamin Buraude ve Bernard Lewis, *Christians And Jews in the Ottoman Empire*, C. I, New York, Holmes and Meier Publishers, 1982, s. 343'den nakleden Aktar, a.g.m., s. 331.

gençleri sadece beden kuvvetine bağlı işleri yapabiliyordu. Az sayıdaki eğitimli olanlar ise çok iyi eğitim almış ve belli bir iş tecrübesine sahip olan yabancılardan fırsat bulamıyorlardı. Belli meslek alanlarında azınlıkların ve yabancıların faaliyet yürütmesi Atatürk'ü oldukça rahatsız ediyordu. Türkiye'de Türklerin sanattan mahrum olmasını ve sanatkarların az olmasından o da şikayetçi idi. Özellikle bazı bölgelerde Ermenilerin sanat ocaklarını işgal ettiklerini düşünüyordu. Bu durumu haksızlık hatta küstahlık olarak değerlendiriyordu. Bu bereketli ülkenin öz Türk memleketi olduğunu Adana'da 1923 yılında yaptığı bir konuşmada dile getirdi.⁵²

Ticaretin millileştirilmesi, azınlık ve yabancılardan rındırılması konusu İzmir İktisat Kongresi'nde de gündeme geldi. Kongrenin 17 Şubat 1923 tarihli oturumunda kabul edilen; "Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatine düşman olmayan milletlere daima dosttur, ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk, ilim ve sanat yeniliklerini nereden olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez." ifadeleri, bundan böyle ticaret alanında yaşanacak millileşme hareketinin habercisi niteliğindedir.⁵³

Dünyada ve iç siyasette yaşanan gelişmeler idarecileri milli ekonominin kurulmasına yöneltti. Ayrıca, Lozan Antlaşması'nda imzalanan ticaret konvansiyonuna göre yabancı şirketlere verilen imtiyazların, yedi senelik garanti sürelerinin 1930'da dolması, dünya kapitalizminin buhranı ve Türkiye'de milliyetçilik cereyanının kuvvetlenmesi de iş alanında yeni düzenlemeleri zorunlu kıldı.⁵⁴

Tüm bu gelişmeler ışığında yeni kanunlar çıkarıldı. Cumhuriyetin ilk yıllarında çıkarılan ve ekonomik ve sosyal hayatı düzenleyen kanunların hepsinde Türk milliyetçiliği etkisini gösterdi. 1924 Anayasası'nda da 92. maddesi devlet memuru olabilmenin ilk şartını siyasî hakları olan Türk olmaya bağladı. Yeni çıkan yasaların tamamı bu anayasa maddesine uygun olarak hazırlandı. Anayasada da zikredilen temellere göre çıkarılan ilk kanunlardan biri Avukatlık Kanunu'dur. 3 Nisan 1924 tarihinde çıkarılan bu kanun gereğince; İstanbul Barosu'nda faaliyet

⁵² "Adana Esnaflarıyla Konuşma", **Hakimiyeti Milliye**, 21 Mart 1923.

⁵³ A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi-1923**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 388; A. Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, Ankara, 1982, s. 20.

⁵⁴ Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası Buhran Yılları (Devletçilik, siyasî ve İdeolojik Gelişmeler)**, İstanbul, İmge Yayınları, 2001, s. 143.

gösteren tüm avukatların dosyaları tekrar gözden geçirildi. Dosyalar gözden geçirilirken meslekî yeterlilik, daha önce önemli bir kamu görevinde bulunmuş olmak ve ahlâk zafiyeti gibi kriterlere dikkat edildi. "Ahlâk zaafiyeti"nden kasıt ahlaklı ve dürüst olmanın yanında İstanbul işgal altında iken işgal kuvvetleriyle işbirliğinde bulunmamış olma kriteriydi. Bu incelemelerden sonra 965 avukattan 43'ünün dosyası uygun bulundu, uygun bulunmayanların ise çalışma izinleri iptal edildi.⁵⁵ Bu incelemeler neticesinde 144 Ermeni avukattan 39'unun mesleğini icraya devam edebilme yetkisi verildi.⁵⁶ Burada açıkça görüleceği üzere gayrimüslim azınlıklar arasında avukatlık yapmak üzere tekrar ruhsat alabilenlerin neredeyse tamamı Ermenilerdir.

25 Haziran 1927 tarihinde kabul edilen 1149 sayılı Sigortacılığın ve Sigorta Şirketlerinin Teftiş ve Murakabesi Hakkında Kanun'un 23. maddesinde, yabancı sigorta şirketlerinde görev yapan müdür ve genel vekiller hariç "bilûmum memurîn ve müstahdemînin Türklerden olması" şartı getirildi.⁵⁷ 11 Nisan 1928 tarihinde kabul edilen 1219 numaralı Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun'un 1. maddesinde "Türkiye Cumhuriyeti dahilinde tababet icra ve her hangi surette olursa olsun hasta tedavi edebilmek için Türkiye Darülfünunu Tıp Fakültesinden diploma sahibi olmak ve Türk bulunmak şarttır." denildi.⁵⁸

Türk sanayinin gelişmesinde önemli bir yere sahip olan Teşvik-i Sanayi Kanununun hazırlanmasında da bu konu vurgulanmıştır. 28 Mayıs 1927 tarihinde kabul edilen 1055 sayılı Teşviki Sanayi Kanunu'nun 28. maddesi gereğince verilecek izin ve muafiyetlerden faydalanacak sınaî müesseselerde çalışan müdür ve muhasebecilerin dışında "bilûmum memurîn ve müstahdemîn ve amelenin Türk olması" şartı koşuldu.⁵⁹

Alınan önlemler ve çıkarılan kanunlar, ülkede çalışan Müslüman memurların belli bir zaman diliminde belirli bir orana ulaşmasını hedeflemektedir. Gerçekten de pek çok sektörde çalışan Türk sayısı oldukça azdı. Bunlardan bankacılık sektörü

⁵⁵ Bali, a.g.e., s. 225.

⁵⁶ Levi, a.g.e., s. 57.

⁵⁷ *Düstur*, III. Tertip, C. VIII, s. 974-982.

⁵⁸ Kanunun tam metni için bkz. *Düstur*, III. Tertip, C. IX, s. 253-265; (Çevrimiçi) <http://www.hukuki.net/kanun/1219.3.frameset.Asp>, 23.9.2004.

⁵⁹ 28 Mayıs 1927 tarih ve 1055 sayılı "Teşviki Sanayi Kanunu", *Düstur*, III. Tertip, C. VIII, s. 655-662.

bunlardan biriydi. İstanbul'daki bankalar arasında yapılan bir araştırmaya göre çalışan Türk memurların oranı ortalama %20 civarında idi. Yabancı deniz nakliyat şirketlerinde çalışan Türklerin oranı ise %30'un altındaydı.⁶⁰

İş kollarında çalışan Türklerden çok yabancı ve azınlıklar meselesi basında da yoğun olarak yer aldı. Cumhuriyet verdiği bir haberde; "Terkos Kumpanyası memurlarının yarından fazlası, %75'i Yunanlı, Rum, Ermeni, Yahudi, yani gayri Tüktür. Bütün Terkos tesisatı, bütün su tevziatı hep bu gayri Türklerin elindedir. Anahtarcılar hep Hıristiyan'dır. Şimdi artık yangınlarda Terkos'un su vermemesinin sebebini daha iyi anlıyoruz." ifadelerine yer verdi. Bu durum gençleri ve vatandaşları oldukça rahatsız etti ve merkezin binasında taşkınlıkların yaşanmasına neden oldu. Bu tür haber ve politikalar neticesinde, Osmanlı Bankası'nın imtiyaz sözleşmesinin 1935 yılına kadar uzamasını sağlayan ve 10 Mart 1924 yılında kabul edilen 645 sayılı kanun kabul edildi. Bu kanunun 11. maddesine göre, 1927 yılına kadar bankada çalışan Türk Müslüman memur sayısının Türkiye'deki tüm şubelerde çalışan toplam memur sayısının en az %30'una, 1929 yılına kadar ise %50'sine ulaşmasını şart koşuyordu. Kanun memur sayılarında bir düzenleme yaptığı gibi Türk Müslüman memurların alacakları maaşlar konusunda da bazı yaptırımlar içeriyordu. Buna göre 1930 yılına kadar, Türk Müslüman memurların maaşları toplam memur maaşlarının en az %60'ına ulaşması gerekiyordu.⁶¹ Bu ve buna benzer kanunlar Dersaadet Telefon Şirketi, İstanbul Liman Amirliği, Demir Yolları İşletmesi, Gümrük İdareleri, Reji İdaresi, yabancı sigorta şirketleri, Denizcilik İşletmeleri'nin de içinde bulunduğu sahada yabancı ve azınlık işçi ve memurların zaman içerisinde tasfiyesine neden oldu.⁶²

Ülkede ticaretin her alanında yabancı ve azınlıkların yerine Türklerin yer alması dönemin CHP idarecileri tarafından büyük bir başarı olarak yansıtılmıştır. Bunlardan biri Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt'tur. 1930 yılında ülke ekonomisinde yaşanan millileşmeyi değerlendiren Bozkurt,⁶³ "Düne kadar vapurlarda,

⁶⁰ AMA Review of the Turkish Press For the period of June 28-July 11, 1928, 13 Temmuz 1928 tarih ve 867. 9111/226 sayılı belge, s. 16'dan nakleden Bali, a.g.e., s. 211.

⁶¹ Bali, a.g.e., s. 223.

⁶² Bali, a.g.e., s. 211.

⁶³ **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Eylül 1930. Bu ifade tarzına Zekeriya Sertel itiraz etti. Bir Adliye Vekili'nin vatandaşlar arasında bu şekilde ayrımcılık yapar bir şekilde konuşmaya hakkı olmadığını ve

şimendiferlerde memleketimizin bütün ticarî ve malî müesseselerinde kimler çalışıyordu ve bunlar kimlerin ellerinde bulunuyordu? Türk olmayanların değil mi? Bugün kimin elindedir? Türklerin! Bütün bunlar CHF'nin siyasetinin mahsulüdür. Bağlar, bahçeler, hatta dağlar, ovalar, mal, mülk, memleketin iktisadiyatı Türk olmayanların elinde değil miydi? Bugün bütün bunlar Türklerin ellerine geçti. Bu da CHF'nin siyasetinin semeresidir. Düne kadar yabancıların yanında amelelik yapan binlerce Türk'ün bağ, bahçe, mülk sahibi olduğunu görüyoruz. CHF'denim. Çünkü bu fırka bugüne kadar yaptıkları ile esasen efendi olan Türk milletine mevkiini iade etti. Benim fikrim, kanaatim şudur ki, dost da düşman da dinlesin ki bu memleketin efendisi Türk'tür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır” demek suretiyle bu konuda yapılan icraatlardan övgü ile bahsetti. CHP idarecileri tarafından önemli bir icraat olarak kabul edilen bu tutum bazı yazarlar tarafından eleştirildi.

1. Memurîn Kanunu

İş dünyası ve çalışanlarla ilgili pek çok kanun çıkarılmasına rağmen günümüzde azınlıklar özellikle de Ermeniler tarafından en çok eleştirilen kanun memur olmanın şartlarının ortaya koyulduğu Memurin Kanunudur. 18 Mart 1926 tarihinde TBMM'de kabul edilen ve 1965 yılına kadar yürürlükte kalan 778 sayılı Memurîn Kanunu'nun 4. maddesine göre devlet hizmetinde memur olmanın koşullarından biri “Türk olmak” olarak belirlendi.⁶⁴ Memurîn Kanunu hazırlanırken devlet memuru olabilmenin şartını “Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak” yerine doğrudan Türk kimliğine gönderme yapılmıştır. Bu ifade daha sonra CHP idarecileri tarafından yanlış uygulanmış ve devlet görevlerine getirilenlerde Türk ırkına mensubiyet özelliği aranır olmuştur.

Bu kural 14 Temmuz 1965 yılında kabul edilen ve günümüzde de geçerli olan 657 sayılı Memurîn Kanununun 48. maddesine göre devlet memuru olacaklarda “Türk Vatandaşı Olmak” şartı aranmaya başlanmıştır.⁶⁵

---

bu sözlerin “gaf” olduğunu yazdı. (Zekeriya Sertel, “Gafçı Bir Vekil-Bir Kurt”, *Son Posta*, 21 Eylül 1930.

⁶⁴18 Mart 1926 tarih ve 778 sayılı “Memurin Kanunu”, *Düstur*, III. Tertip, C. VII, s. 667;

⁶⁵ *Düstur*, V. Tertip, C. IV, Kitap III, s. 3053; (Çevrimiçi) <http://www.hukuki.net/kanun/657.15.frameset.Asp>, 23.9.2004.

2. Yabancıların Yapamayacakları İşlerle İlgili Kanun ve Uygulaması

İş hayatında millileşmenin hukuki dayanağını oluşturan kanun “Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkındaki Kanun”dur. Bu kanun 11 Haziran 1932 tarih ve 2007 sayı ile kabul edilmiştir. Bu kanunla yapılan düzenlemeler neticesinde belirtilen iş kollarında yabancıların faaliyet gösteremeyecekleri karara bağlanmıştır. Kanunun 1 ve 2. maddelerine göre;⁶⁶ ayak satıcılığı, çalgıcılık, fotoğrafçılık, berberlik, müretteplik, simsarlık, elbise, kasket ve kundura imalciliği, borsalarda mubayaacılık, devlet inhisarına tabi maddelerin satıcılığı, seyyahlara tercümanlık ve rehberlik, inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri, umumi nakliye vesaiti ile su ve tenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimi ve muvakkat işçilik, karada tahmil ve tahliye işleri, şoförlük ve muavinliği, alelumum amelelik, her türlü müesseselerle ticarethane, apartman, han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık, otel, han, hamam, kahvehane, gazino, dans ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik (garson ve servant), bar oyunculuğu ve şarkıcılığı, baytarlık ve kimyagerlik, tayyare makinistliği ve pilotluğu, devlete veya vilayetlere merbut müessesat veya belediyeler ile bunlara merbut tesisat hizmetleri gibi iş kollarında yabancılar çalışamayacaklardı.

Yabancıların yapamayacakları işlerle ilgili bu kanun ve uygulamaları konusunda kamuoyunda da bazı haberler çıktı. Bunlardan birinde İstanbul’da faaliyet gösteren şoförler hakkında istatistikî bilgiler de verildi. Buna göre; İstanbul’da toplam 3459 şoför bulunmaktaydı. Bunlardan 2990’ı Türk 136’sı Türk tabiiyetini haiz Ermeni, 150’si Rum, 70’i Musevi olup, geri kalan 107 şoförün ise 17’si Yunanlı, 20’si İtalyan, 17’si Fransız, 4’ü Alman, 4’ü Sırp, 45’i beyaz Rus 6 tanesinin de muhtelif milletlere mensup oldukları ifade edildi.⁶⁷ Gazete haberinde dikkati çeken yön Ermeni, Rum ve Musevi azınlıkların da yabancılarla beraber zikredilmesi ve istatistiklerde yer almalarıdır. Kanuna göre söz konusu işlerde çalışamayacak

⁶⁶ Kanunun tam metni için bkz. *Düştur*, II. Tertip, C. XIII, s. 519; (Çevrimiçi) <http://www.hukuki.net/kanun/2007.13.frameset.Asp>, 24.8.2004; (Çevrimiçi) http://www.yargitay.gov.tr/bilgi/kanun_iste/PC12007.HM3.text.Html, 24. 8. 2004.

⁶⁷ “Ecnebi Şoförler”, *Cumhuriyet*, 26 Mart 1932, No: 2833, s. 2.

kişiler yabancılar olarak belirlense de isteyerek yada istemeyerek azınlıkların bazı iş kollarında faaliyet göstermeleri zorlaştı.

Kanunun uygulanması belirli bir takvime bağlandı. Kanunda yer alan yabancıların muhtelif iş ve sanatlardan el çektirilmeleri ikişer aylık muayyen devrelere ayrıldı. İlk evrede şoför, şoför muavinliği, seyyahlara tercümanlık, rehberlik, berberlik, elbise, kasket ve kundura tamirciliği yapan, borsalarda mubayaacılıkla meşgul olan ve çalgıcılık eden ecnebilerin görevlerine son verildi ve bunların yerine Türkler alındı. İlk dönemde işlerine son verilen yabancıların sayısı 2500 ila 3000 civarında oldu.⁶⁸

En başta bu kanundan “Etabli” statüsünde olan ve İstanbul’da oturma ve çalışma izni bulunan Rumlar olmak üzere diğer azınlıklar da etkilendi.⁶⁹ Bu konudaki yanlış anlaşılmaları ortadan kaldırmak üzere İstanbul Valiliği bir tamim yayınladı. Tamimde söz konusu iş kollarında yabancıların faaliyet gösteremeyecekleri ancak Türk uyruklu gayrimüslimlerin bu kurala dahil olmadığı açıklandı.⁷⁰ Türkiye’de azınlıkları zorlayan olaylardan biri de 1934 yılında çıkarılan yasa ile ibadet yerleri dışında, ayırıcı her türlü giyim-kuşamın yasaklanması idi. Böylece ibadet yerleri dışında dinî sembolize eden kıyafetler giyemez oldular. Sokaklarda azınlıkların görünüş farkları da ortadan kalkmış oldu. Diğer bir yasa ile “paşa, bey, mösyö, efendi, madam” gibi lakapların kullanılması yasaklandığı gibi aynı yılda çıkartılan soyadı kanunu ile birlikte azınlıkların da Türkçe isim ve soyadları almaları konusunda bazı uygulamalar oldu.⁷¹

---

⁶⁸ “Tayin edilen iki aylık ilk devre zarfında işlerini bırakacak ecnebiler 2000 kişi tutuyor”, **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1934, No: 3611, s. 2.

⁶⁹ Akın, a.g.e., s. 70.

⁷⁰ Bali, a.g.e., s. 214.

⁷¹ Akın, a.g.e., s. 72.

E. 1936 BEYANNAMESİ VE ERMENİ VAKIFLARINA ETKİSİ

1. Vakıfların Gelişim Süreci ve Osmanlı Döneminde Vakıfların Sosyal Hayata Katkıları

Toplumların medeniyet kalitesini gösteren unsurlardan biri yardımlaşma ve dayanışma duygularıdır. Bunun tezahürü ise fert ve cemiyetin muhtaçlara karşı yaptıkları fedakarlıklar olarak ortaya çıkmaktadır. Vakıflar, bu yardımlaşma faaliyetlerinin daha sistemli olmasını sağlayan ve hukukî statüye kavuşturan, tüzel kişiliğe sahip sivil toplum kuruluşlarıdır. Bu amaçlarla ortaya çıkan vakıflar, başlangıçta ferdî ve sosyal ihtiyaçların karşılanması amacı ile ortaya çıksa da zamanla her alanda yaşanan değişimlere uygun olarak gelişmiş ve evrensel bir yapıya kavuşmuştur.⁷² Yukarıdaki bilgilerden hareket edilerek vakıf, kişinin özel mülkiyete konu olan bir hakkını kendi hür arzu ve iradesi ile toplum yararına tahsisi olarak tanımlanabilir.⁷³

İlk İslam topluluklarında vakıf sisteminin temelleri atılmış olmakla birlikte Müslüman Türk devletlerinin tecrübeleri ile olgunlaşmış ve Anadolu'da yaygınlaşmıştır. Vakıflar, 1071 Malazgirt zaferinden sonra zaviyeler, imaretler, sebiller, çeşmeler, medreseler, kiliseler tesis etmiş ve Anadolu'nun fiziki ve sosyal altyapısının tamamlanmasında büyük katkılar sağlamıştır.⁷⁴

Osmanlı Devleti, vakıf müessesesini geliştirerek bünyesinde mutlu insanların yaşadığı, ülke kaynaklarının toplumun bütün kesimlerinde paylaşma imkanı sağlayan, şehirler kurmuştur. Vakıfların maddi ve manevi gücünden yararlanarak insanların geleceğinden emin, birbirinin hukukuna saygılı erdemli bir millet oluşturma yolunda imkânları arttırılmıştır. Örneğin, vakıflar eliyle oluşturulan külliyeler; beldelerin ihya edilmesi, boş alanların iskâna açılması, medreselerde üretilen bilginin halka yayılması, ortaya koyulan mimarî ve sergilenen tezyinat ile güzel sanatların gelişmesi ve daha pek çok alanda dinî, siyasi, sosyal ve kültürel

⁷² Nazif Öztürk, *Azınlık Vakıfları*, Ankara, Altıküre Yayınları, 1993, s. 11.

⁷³ Hasan Güneri, "Azınlık Vakıflarının İncelenmesi" *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1973, Sayı X, s. 84.

⁷⁴ Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İskan Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Varlık Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 1974, s. 279-286.

gelişmeye öncülük etmiştir.⁷⁵ Osmanlı döneminde büyük gelişme kaydeden mazbut ve mülhak vakıflara ait vakfiyelerin toplam sayısı yaklaşık 35.000'in üzerine çıkmıştır.⁷⁶

Vakıflar, Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş sürecinde de ülke ekonomisine büyük katkılar sağlamıştır. Değişik dönemler göz önüne alınarak yapılan araştırmalar, Türk ekonomisinin yaklaşık %16'sına vakıfların hakim olduğunu göstermektedir.⁷⁷ Cumhuriyetin ilk yıllarında %12,68'i vakıf sektöründe çalışmaktaydı.⁷⁸

Osmanlı Devleti'nde inanç, kültür, eğitim ve sanat gibi ferdi insani davranışlarını düzenleyen unsurların gelişmesinde vakıfların büyük katkısı olmuştur. Örneğin 5-6 yaşlarındaki çocukların devam ettiği ve mahallelerden köylere kadar yayılmış olan sübyan mekteplerinden medreselere kadar her seviyedeki eğitim hizmeti vakıf müessesesi aracılığı ile veriliyordu.⁷⁹

Tüm bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Osmanlı toplum hayatında vakıf müessesesi; iskan, istikrar, şehircilik, eğitim, kültür, sosyal hizmet ve ekonomik açılardan derin izler bırakmıştır. Osmanlı Devleti, vakıf sisteminden yararlanılarak ülke zenginliklerinin paylaşılması ve adil devlet yönetiminin tesisinde büyük başarılar sağlamıştır. Vakıflar, yıllar içinde Osmanlı Devleti'nin yükselme ve duraklama dönemlerine paralel olarak hizmet alanları bakımından genişleyip daralmıştır.

2. Osmanlı Devleti'nde Gelişen Özgürlüklerin Azınlık Vakıflarına Yansımaları

Osmanlı döneminde zimmiler dinî inanışlarına göre Hıristiyanlar, Museviler ve Sâbiiler olmak üzere üçe ayrılırlardı.⁸⁰ İstanbul, Fatih tarafından fethedildikten sonra Hıristiyan, Musevi ve Sâbiilere geniş haklar verildi. Ermeniler de bu haklardan

⁷⁵ Öztürk, a.g.e., s. 16.

⁷⁶ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1995, s. 40.

⁷⁷ Öztürk, a.g.e., s. 24.

⁷⁸ Evkaf Umum Müdürlüğü (EUM), *1926 Bütçe Kanun Tasarısı*, 1926, s. 146'dan nakleden Öztürk, a.g.e., s. 16.

⁷⁹ Öztürk, a.g.e., s. 32-33.

⁸⁰ Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin İctimai ve İktisadi Durumu". *Bellten*, Ankara 1983, Sayı XLVII, s. 12.

tam anlamı ile yararlandı. Klasik dönemde azınlık ve yabancılara verilen haklar; İslam hukuku çerçevesinde devletin kanunname, ferman ve yaptığı anlaşmalarla oldukça genişlemiştir. Bu süreç yenileşme ve batılılaşmanın yaşandığı son dönemde de ara vermeden devam etmiştir.

Özellikle Fransız İhtilalinden sonra ortaya çıkan milliyetçilik akımının tesirlerini azaltmak için çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti azınlıklara daha fazla haklar verdi. Abdülmecit döneminde (1839-1861), devleti kuvvetlendirmek ve batılı devletlerin desteğini sağlamak amacıyla devletin temel kurumlarında ve anlayışında bazı değişiklikler yapan Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839'da Gülhane'de okundu. Ferman okunurken, padişah ve nazırların yanı sıra Rum ve Ermeni patrikleri, Yahudi hahambaşısı da hazır bulundular. Padişah bu fermanla yetkilerinden bir kısmının sınırlandırılmasına izin verdiği gibi, yeni kanunlarla Müslim ve gayrimüslim herkesin ayırım yapılmadan can, mal, ırz ve mesken dokunulmazlıklarının sağlanacağı ilan edildi.⁸¹ Azınlıklara sağlanan haklar ilerleyen tarihlerde de devam etti. 1856 Islahat Fermanı'nda da 1839'da verilen haklar teyit edilmiş; Müslümanlara tanınan haklar gayrimüslimlere de tanınmış, zimmi tebaa ile Müslümanlar arasında eşitlik sağlanmıştır.⁸²

Osmanlı Devleti hazırladığı fermanlarda azınlıkların haklarını artırmakla kalmayarak, söz konusu hakların uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmeleri için büyük devletlere yetkiler verdi. 30 Mart 1858 tarihinde imzalanan Paris Antlaşmasıyla aksi hükümler olmasına rağmen bazı devletlerin Osmanlı'nın içişlerine müdahale etmelerine zemin hazırladı. Buna rağmen Tanzimat'la başlayan, 1856 Fermanı ile devam eden reform hareketlerinden, Müslim gayrimüslim hiçbir tebaa memnun olmadığı gibi fermanın hazırlanmasında elçileriyle temsil edilen büyük devletler de tatmin olmadı. Müslümanlar; fermanlarla sağlanan eşitliğin atalarının kanlarıyla kazandığı kutsal millî haklarını kaybettirerek, galip millet ve yönetici sınıf olan Müslümanları mağlup milletlere eşit kıldığı gerekçesi ile memnun olmadıkları gibi; azınlıklar arasında en imtiyazlı sınıf olan Rumlar da kendilerinin diğer gayrimüslimlere eşit tutulmalarından ve patriklerinin vergi toplama yetkisinin

⁸¹ A. Selçuk Özçelik, "Sened-i İttifak", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1959, C. XXIV, s. 1-12.

⁸² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1976, s. 27.

elinden alınmasından dolayı rahatsız oldular.⁸³ Büyük devletler ise fermanlarla sağlanan hakların uygulamada azınlıklara kullandırılmadığı gerekçesi ile memnuniyetsizliklerini bildirdiler. Reform hareketinin başını çeken Mustafa Reşit Paşa da durumdan şikayetçi olarak ıslahatların anlaşma hükümleri ile büyük devletler eli ile denetlenmesini devletin hükümlerine haklarına müdahale olarak görmekteydi.⁸⁴

Bu memnuniyetsizliklere rağmen Osmanlı Devleti diğer devletlerle yaptığı anlaşmalarla içeride yaptığı reformları⁸⁵ sürekli hale getirmiştir. Yapılan ıslahatlar arasında konumuzla ilgili olarak yabancıların mal edinmelerine yönelik yeni düzenlemeler de yapıldı. Daha önce Osmanlı tebaası olan birisinin ismi üzerine satın aldığı emlakı gerekli harç ve vergileri yatırmak kaydı ile kendi isimlerine intikal için 1867 tarihinde "Tebaay-ı Ecnabiye'nin Emlake Mutasarrıf Olmaları Hakkındaki Kanun" kabul edildi.⁸⁶ Aynı kanun 1 Ağustos 1868'de 5 aylık yeni bir mühlet için tekrar yürürlüğe girdi. Böylece yabancılar Osmanlı ülkesinde toprak sahibi olma hakkını kazandı.⁸⁷

Bu kanun ile yabancıların elde ettikleri mülkler tamamen Osmanlı kanunlarına tabi oldu ve bu yabancılar kapitülasyonların ahkamından yararlanamayacaklardı. Ayrıca Osmanlı vatandaşları gibi alım-satım vergisi ödeyip herhangi bir anlaşmazlık durumunda davalar, Osmanlı mahkemelerinde görülecekti. Bu kanunla yabancı devlet tebaasında bulunan yalnız gerçek kişilere taşınmaz mal edinme hakkı verildi.⁸⁸ Daha sonra bu hak 1901 yılında Fransa ile yapılan anlaşma ile Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten Fransız okul, hastane, hayır ve dini müesseselerin de tanınmıştır. Zaman içinde kapitülasyonlardan faydalanan diğer devletlerin kuruluşları da yararlanmıştır. Söz konusu devletlerin Osmanlı topraklarında izin alınarak faaliyet yürüten müesseselerin izinsiz olanların neredeyse

⁸³ Enver Ziya Karal, a.g.e., Ankara 1976, s. 10-11.

⁸⁴ Gülnihal Bozkurt, *Alman İngiliz Belgelerinin ve siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu 1839-1914*, Ankara 1989, s. 61-62.

⁸⁵ Osmanlı Devleti reform amacı ile kısa sürede 1876 anayasasını ilan etmiş, (*Düstur*, I. Tertip, C. VI, s. 420) 1864'te Vilayet Nizamnamesini neşretmiş, (*Düstur*, I. Tertip, C.I. s. 608) yine 1864'te Rum Patrikhanesi Nizamnamesini yürürlüğe koymuş, (*Düstur*, I. Tertip, C.II, s. 902) 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesini hazırlamış, (*Düstur*, I. Tertip, C.II, s. 183-219) 1846'da Nizamiye Mahkemeleri kurulmuş, askere alımlarda müslümanlarla gayrimüslimler eşit hale getirilmiştir.

⁸⁶ *Düstur*, I. Tertip, C.I, s. 230.

⁸⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Mehmet Kıratlı, Ankara, 1988, s. 447.

⁸⁸ Güneri, a.g.m., s. 87.

1/10 oranındaydı.⁸⁹ 1901 antlaşması ile bu izinli ve izinsiz müesseselerin varlığı Osmanlı Devleti tarafından tanınmış ve bunların onarımı, genişletilmesi ve hatta yenilerinin yapılmasına izin verilmiştir.⁹⁰ Buna benzer bir düzenleme de 1913 yılında yapılmıştır. 18 Kanunuevvel 1913'te yapılan itilafname Osmanlı ve Fransız hükümetleri arasında imzalandı. Bu anlaşmaya göre faaliyetine izin verilen müessese sayısı 1645'i bulmaktadır.⁹¹

İlerleyen yıllarda gayrimüslim azınlık tüzel kişileri de, ikili anlaşmalarla elde edilen gerçek kişilerin Osmanlı ülkesinde taşınmaz mal edinme hakkına sahip olmak için faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Bu gayretler sonunda Osmanlı coğrafyasında tüzel kişilerin taşınmaz mallara tasarruflarına, 16 Şubat 1912 tarihli "Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-i Gayr-i Menkuleye Tasarruflarına Dair Kanun-ı Muvakkat" ile izin verildi.⁹² Kanunun 1 ve 3. maddelerine göre bu haktan yalnızca Osmanlı tabiiyetinde olan şirketler, cemaatler ve hayır müesseseleri yararlanabileceklerdi. Kanun, diğer ülkelerin vatandaşları tarafından oluşturulan tüzel kişilikleri kapsam dışında tutmuştur. Osmanlı tabiiyetinde olan tüzel kişilikler ise yalnızca köy ve şehir içinde bulunan taşınmazların mülkiyetine sahip olabilecekti. İlgili maddede şehir ve kasabalar dışındaki tarımsal topraklara tasarruf yetkisi verilmemiştir.⁹³

Osmanlı tabiiyetinde olmayan yabancılar da özellikle misyonerlik amacıyla ülkede okul, mabet, matbaa, hastane gibi tüzel kişiliklere bağlı kurumlar açma eğiliminde oldular. 1900'lü yıllarda Osmanlı topraklarında, 73'ü fermanlı olmak üzere Fransa ve Fransa gözetiminde olan ülkelerin 245 okulu, 360 kilisesi, hastane ve manastırları vardı.⁹⁴ Hıristiyan misyonerler bu amaçla açtıkları okullarda özellikle Hıristiyan azınlıkları eğitmeyi amaçladılar. Bu grupların başında Ermeniler gelmekteydi. Örneğin 1900 yılının sonunda, Anadolu'daki Amerikan misyonerlerine ait toplam 417 okuldan 378'i yani %90'ı aşan bir oranda Ermeni cemaatine mensup kişilerin çocukların eğitimine tahsis edildi. Nitekim 1891-1892 ders yılında Maraş'ta

⁸⁹ Öztürk, a.g.e., s. 81.

⁹⁰ Güneri, a.g.m., s. 87.

⁹¹ VGMA, 1332, 949/152-169'dan nakleden Öztürk, a.g.e., s. 82.

⁹² *Düstur*, II. Tertip, C.V, s. 114; Hüstin Hatemi, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Vakıf", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI., İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1677.

⁹³ İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul, Sulhi Garan Matbaası Varisleri Kollektif Şirketi, 1978, s. 222.

⁹⁴ Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi...*, s. 323.

bulunan okulun 61 öğrencisinden 58'i Ermeni, 1'i Rus, 1'i Amerikalı 1 tanesi de Müslüman'dı.⁹⁵

Vakıfların müesseseleşmesi ve hukukî statü kazanması İslam hukukçuları tarafından sağlanmış olsa da zamanla evrensel bir vasıf kazanmıştır. Vakıflar, bağlı buldukları devletlerin hükümlerine saygılı olmak, bu alandaki hukukî kurallara uymak ve toplum yararını gözetmek kaydıyla her milliyetten ve her dilden insanlar vakıf kurabilmiştir. Vakfın kurulmasındaki amaç, sevap ve ibadet kastıyla bir malın tahsis edilmesi olduğundan, vakfın kim tarafından kurulduğu değil, amacının ne olduğu önem kazanmıştır.

İslam hukukçularının ortaya koyduğu ilkeler ve Osmanlı tatbikatına göre, gayrimüslimlerin de vakıf kurmaları uygun görülürken, İslam toplumu içinde başka bir inancın propagandasını ve telkinini yapmak amacı ile, kiliselere, havralara bunların tamir ve inşasına veya İncil veya Tevrat'ın basılmasıyla dağıtımına yönelik olarak kuracakları vakıflar geçersiz sayılmıştır. Gerek Müslümanların gerekse gayrimüslimlerin kuracağı vakıflarda önemli olan kurbet kastı ve amacının ne olacağı konusudur. Şayet bir zımmî⁹⁶ bir mescide veya kiliseye bir şey vakfeder, sonra gelirini fakirlere veya diğer hayır cihetlerine tahsis ederse, vakıf sahih; ancak kilise ve mescide sarf etmek şartı geçersiz olur.⁹⁷ Kilise ve havraların tamir ve inşasıyla İncil, Tevrat gibi dinî kitapların basım ve dağıtımına yönelik kurulacak vakıflara izin verilmezdi. Böylece ülkede herhangi bir din adına misyonerlik faaliyeti yürütülmesine engel olunmuştur. Arşiv vesikaları arasında bu görüşü destekleyen pek çok fetva mevcuttur. Gerek fetvalarla gerek fermanlarla gerek İslam hukukçularının içtihatlarıyla desteklenen bu kuralın Osmanlı'daki yansıması; gayrimüslim unsurların, kilise veya manastır inşa ettirmek veya bunların bakım ve onarımını yaptırmak amacıyla vakıf kuramamışlardır. Bununla birlikte zımmîlerin,

⁹⁵ Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika-19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, İstanbul, 1989, s. 171.

⁹⁶ Zımmî: (Arapça sıfat) Sahip çıkma anlamındadır. İslam Devleti teb'asından olan Ehl-i kitap halk demektir. Osmanlı Devleti de Yahudi, Hıristiyan ve bir kısım Mecusi'yi yapılan anlaşmalarla darülsalam vatandaş kabul etmiştir. Bu durumdaki kimselere "zımmî" adı verilmiştir. (Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2001, s. XXIII.)

⁹⁷ Ali Haydar, **Tertibü's-Sunuf fî Ahkâmil Vukuf, Desaadet 1340, Md. 307'den nakleden Öztürk, a.g.e., s. 117.**

her dinde hayır kabul edilebilecek hastane, su kanalı açma, çeşme ve benzeri amaçlarla vakıf yapmaları uygun görülmüştür.⁹⁸

Yukarıda sözü edilen kurallara uyan vakıflar, mahkemeler tarafından tescillenerek “Vakıf Senedi” verilmiş ve faaliyetlerini resmen yürütmüşlerdir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde gayrimüslimler tarafından kurulan vakıfların kaydının tutulduğu bir fihrist defteri bulunmaktadır. Bu deftere göre 1728-1912 tarihleri arasında kurulan zımmi ve müste'menlere ait 31 vakıf bulunmaktadır. Bu gayrimüslim vakıflarının vakfiyeleri, dua kısımları hariç, Müslümanlarınkiler ile aynıdır.⁹⁹

Bu defterde kayıtlı vakfiye ve diğer belgelerin incelenmesinden anlaşıldığına göre bu vakfiyelerden sadece bir tanesinin fermanla kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu da Kuzguncuk'ta bir arazide kuyu kazarak 1,5 masure su çıkaran Hammacıbaşı Minas, Sıvacıbaşı Ohannis ve Resimcibaşı Mıgırdıç isimli üç arkadaşın Minas'ın Kuzguncuk'ta yaptırdığı çeşmeye bu çıkarılan suyun bir kısmının akıtılması fermanla uygun görülmüş ve 1857 tarihinde, ilmühaberi verilmiştir. Fermana dayanılarak verilen ilmühabere göre, Minas'ın yaptırdığı çeşme için taşınmazlara dayalı gelir kaynakları da gösterilmiştir.

Yine fihrist defterinde gayri menkullere ait adı geçen vakıfların 22'si İstanbul ve çevresinde, 2'si Ayvalık'ta, diğerleri birer adet olmak üzere Marmara ve Ege bölgelerindeki şehirlerde kurulmuştur. Bu vakıfların 28'i Ermeniler, 2'si Rum, 1 tanesi de Yahudiler tarafından kuruldu. Vakıfları kuranlardan 29'u Osmanlı tebaasına mensup zimmiler, 1'i Yunan, 1'i de Rus tebaasındandı.¹⁰⁰ Yukarıda söz konusu edilen gayrimüslim vakıflarının hiç birisi, kilise, manastır, havra inşa edilmesi veya bu dinlerin propagandası amacıyla İncil ve benzeri dinî kitapların basım ve dağıtılması için kurulmadı. Bu vakıflar %80 itibarıyla kişilerin kendi soydaş ve dindaşlarının fakirlerine yardım etmeleri şartıyla kurulmuştur. Bunun yanında kütüphane kurulması,¹⁰¹ hastane tesisi işletilmesi ve yoksullara ilaç dağıtılması, ölümleri halinde cenazelerinin kaldırılması,¹⁰² kilisenin aydınlatılması

⁹⁸ Güneri, a.g.m., s. 79-81.

⁹⁹ Öztürk, a.g.e., s. 120.

¹⁰⁰ Öztürk, a.g.e., s. 121.

¹⁰¹ VGMA, 1299:29/1'den nakleden Öztürk, a.g.e., s. 122.

¹⁰² VGMA, 1141:29/1; VGMA, 1319:29/3'den nakleden Öztürk, a.g.e., s. 123.

için yağ ve mum alınması,¹⁰³ su getirilmesi, çeşme yapılması ve bunların bakım onarım ve tamirinin yapılması gibi amaçlara ağırlık verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin kurdukları vakıflar ve onlarla ilgili belgeler incelendiğinde vakıflarca yardım edilen yoksulların büyük oranda kilise ve manastırlar etrafında toplanan kişiler oldukları görülmektedir. Kilisede görev yapan papaz ve diğer görevlilerin de yoksul olmaları halinde vakıf gelirlerinden pay alabildikleri bilinmektedir. Yoksullara yardım etmenin yanında vakıf gelirleri kiliselerin tamirinde¹⁰⁴ de kullanılmıştır. Bu bilgilerden azınlık vakıflarının arasında dinî müesseselerini yaşatmak gayesi içinde olanların da bulunduğu sonucu doğmaktadır.

3. Lozan'da Azınlık Vakıfları Konusu

Türkiye'deki azınlık vakıfları konusu, Osmanlı ve cumhuriyet dönemlerinde yaşanan tarihî ve hukukî gelişmeler doğrultusunda, Lozan Barış Antlaşması'na taraf olan delegasyonlar tarafından görüşme gündemine taşındı. Lozan Konferansı'nda azınlıklar ve buna bağlı olarak vakıfları meselesi en çetin geçen müzakerelerden biri oldu.

Lozan Antlaşması ile azınlık hakları ve azınlık vakıflarının durumu düzenlenmiştir.¹⁰⁵ Anlaşmanın 42. maddesinin 3. fıkrasında azınlıklara ait tüzel kişiliklerin durumu şu şekilde açıklanmıştır;¹⁰⁶ "Türkiye Cumhuriyeti söz konusu azınlıklara ait kiliselere, mezarlıklara ve öteki dinî müesseselere her türlü dinî koruma sağlamayı yükümlenir. Aynı azınlıkların şimdiki halde Türkiye'de mevcut olan vakıflarına ve dinî ve hayrî müesseselerine her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türkiye hükümeti yeni dinî ve hayrî müesseseler kurulması için bu çeşit özel müesseselere sağlanmış olan gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir."

Ayrıca Lozan'da İsmet Paşa, azınlık müesseselerine verilen haklarla ilgili olarak İngiltere, Fransa ve İtalya gibi ülkelere bağlı bulunan ve 30 Ekim 1914

¹⁰³ VGMA, 1324:29/1'den nakleden Öztürk, a.g.e., s. 123.

¹⁰⁴ Bir Ermeni vakfiyesinde yoksulların yanında Beşiktaş Sinan Paşa mahallesinde bulunan Ermeni kilisesinin tamirinden bahsedilmektedir. Bkz. Öztürk, a.g.e., s. 123.

¹⁰⁵ Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları, Belgeler**, Ankara 1970, C. II, Kitap II, s. 239.

¹⁰⁶ Meray, a.g.e., s. 239.

tarihinden önce, Türkiye’de varlıkları tanınan dini, kültürel, sağlık ve hayri müesseslerin tanınacağını ve benzeri kurumların da düzene uydurulmak üzere, iyilikseverlikle inceleneceği taahhüt etti. Aynı zamanda bu tür müesseselerin, mali yönden benzeri Türk müesseseleri ile eşit işlem göreceği de vurgulandı. Türk hükümeti bu kurumların çalışma esasları ve okullara gelince, bunların öğretiminin eylemsel teşkilatını göz önünde tutacağını ifade etti.¹⁰⁷

Sonuç olarak Lozan Antlaşması ile daha önceden çeşitli düzenlemelerle azınlık müesseselerini ve bunlara ait vakıflara tanınmış olan hakların korunması ve mevcut durumlarının muhafaza edilmesi kabul edilmiştir.

4. Cumhuriyet Döneminde Yapılan Düzenlemeler

Lozan Antlaşması’nda kabul edilen esaslar doğrultusunda Vakıflar Kanununa azınlık tüzel kişilerinin durumu ve bunların mal edinmeleri ile ilgili hükümler koyuldu. Kanun tasarıları hazırlanırken çeşitli uzmanlardan görüşler alındı. Türk Medeni Kanunu’nun tatbik şeklini düzenleyen 864 sayılı kanunun 8. maddesinde belirtildiği üzere, 1926 tarihinden önce kurulan mazbut, mülhak azınlık ve cemaatlere mahsus vakıfların idaresi hakkında, bir kanun tasarısı hazırlamak üzere hükümetçe İsviçre’den M. Hans Leemann Türkiye’ye davet edildi. Hans Leemann’ın 31 Ağustos 1929 tarihli Vakıflar Kanununun ilk projesinde azınlık vakıflarının kaldırılarak malların tahsis edildikleri yöne göre yönetecek şekilde devletin eline geçmesi öngörülüyordu. Bunun gerekçesi olarak da devletin son zamanlarda aynı amaçları taşıyan Türk Vakıf mallarına el koyduğundan¹⁰⁸ azınlık vakıflarına da aynı şekilde işlem yapılmasının adalet ve eşitlik prensibine uygun olacağını dile getiriliyordu.¹⁰⁹ Ancak Danıştay azınlık vakıflarının zabtını Lozan Antlaşması’nın ilgili maddelerine aykırı düşeceği gerekçesi ile benimsemedi.¹¹⁰ Kanun tasarısının

¹⁰⁷ *Düştur*, III Tertip, C.V, s. 290.

¹⁰⁸ Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk ve Müslümanlara ait dini, eğitim sosyal hizmet amaçlı ve müteferrik olmak üzere binlerce hayrat taşınmaz olan cami, mescit, türbe, imaret, han, otel ve arsaları satılmıştır. Tam liste için bkz. Öztürk, a.g.e., s. 64. Tablo-1.

¹⁰⁹ VGM, Layihalar 1933:20’den neklenden Öztürk, a.g.e., s. 134.

¹¹⁰ VGM, Layihalar 1933:81’den neklenden Öztürk, a.g.e., s. 134.

TBMM Adliye Encümeninde görüşülmesi sırasında, cemaatçe yönetilen azınlık vakıflarının mütevellileri veya seçilmiş heyetleri tarafından yönetilmesi¹¹¹ görüşü benimsenmiş ve azınlık vakıfları mülhak vakıflar arasında gösterilmiştir. Böylece 2762 sayılı Vakıflar Kanununun¹¹² azınlık vakıflarına ilişkin bu maddesi son şeklini almıştır.

2762 sayılı Vakıflar Kanunu ile azınlık vakıflarının yönetim ve temsil organları olan heyetlerine, mütevellilerden ayrı olarak cemaat üyeleri tarafından seçilmeleri esası kabul edilerek, yönetim ve temsillerinde nispi bir ayrıcalık tanındı. Uzun yıllar devlet otoritesi dışında kalan ve toplum düzeninden bağımsız kendi enerjisi ile beslenen azınlıklar nispi ayrıcalık tatmin etmedi. Kanunlarla ortaya koyulan kurallara uymakta zorluklar çektiler. Bu nedenle 2762 sayılı Vakıflar Kanununun I. maddesinin azınlık vakıflarını ilgilendiren II. fıkrası birkaç defa değişikliğe uğradı.

İlk değişiklik, azınlık vakıflarının seçilmiş cemaatlerce yönetilmesinde görülen aksaklıkların ortadan kaldırılması ve Müslümanlara ait mülhak vakıflar ile azınlık vakıflarının yönetim ve temsilinde meydana gelen ikiliği kaldırmak için 3513 sayılı kanunla yapıldı.¹¹³ 1938'deki yeni düzenleme ile 2762 sayılı Vakıflar Kanununun I. maddesinin II. fıkrasındaki azınlık vakıflarını ilgilendiren kısmın sonunda bulunan "seçilmiş heyetler" sözü kaldırılmış ve fıkraya yalnız "mütevellileri tarafından yönetilir" biçimine dönüştürülmüştür.¹¹⁴ Azınlık vakıfları ile ilgili bu düzenleme sonrasında ekalliyet vakıflarına müteveli olmak isteyenler için, İstanbul Vakıflar Müdürlüğü 3 defa ilan vermiştir.¹¹⁵ Mayıs 1937'de İstanbul'da 50, Beyoğlu'nda 63, Kadıköy'de 27 olmak üzere, mütevelliliği boş 140 azınlık vakfı bulunmaktaydı. Bu vakıflar için verilen ilanda, İstanbul'da bulunan 34 vakıf için 88, Beyoğlu'nda 61 vakıf için 203, Kadıköy'de 27 vakıf için 70 olmak üzere 122 vakıf için 361 kişi talip olmuştur. Ancak İstanbul'da 16, Beyoğlu'nda 2 olmak üzere toplam 18 vakfa talipli çıkmadı.¹¹⁶

¹¹¹ TBMM/TD 1933:IV/5-124-2/16-17.

¹¹² **Düster**, III. Tertip, C.XVI, s. 1293.

¹¹³ EUM/Mecmua 1940:14-15'den nakleden Öztürk, **a.g.e.**, s. 135.

¹¹⁴ **Düster**, III. Tertip, C.XIX, s. 1583.

¹¹⁵ **BCA**, 1937:18/226-9'dan nakleden Öztürk, **a.g.e.**, s. 136.

¹¹⁶ **BCA**, 1937:18/226-9'dan nakleden Öztürk, **a.g.e.**, s. 136.

Bunun üzerine müteveli heyeti tayin edilemeyen vakıfların idaresi, heyet tayin edilene kadar Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün üzerine kaldı.¹¹⁷ Fakat personel yetersizliği sebebiyle azınlık vakıflarının kendilerine özgü¹¹⁸ din ve kültürel aktiviteleri yapmalarında büyük zorluklarla karşılaşıldı. Müteveli heyeti tayin edilemediği için devralınan azınlık vakıflarına, yönetiminde yolsuzluk tespit edilen bazı vakıflar da eklendi. Bu tür yolsuzlukları tespit edilen vakıfların başında Ermenilere ait olan Surp Agop ve Üçhoran Vakıfları gelmekteydi.¹¹⁹

1938'deki 3513 sayılı kanunla yapılan düzenleme ile 2762 sayılı Vakıflar Kanununun I. maddesinin II. fıkrasındaki azınlık vakıflarını ilgilendiren kısmın sonunda bulunan "seçilmiş heyetler" sözünün kaldırılması ve fıkraya yalnız "mütevellileri tarafından yönetilir" hükmünün getirilmesi Anayasaya aykırı olarak azınlıklara tanınan zümre imtiyazına son verse¹²⁰ de bu durum uzun sürmemiştir. Azınlıkların yürüttükleri kampanyalar neticesinde 3513 sayılı kanunla yapılan değişiklikler, 5404 sayılı kanun¹²¹ ile ortadan kaldırılmıştır Böylece "Cemaat Vakıflarının, kendileri tarafından seçilmiş kişi veya heyetlerce yönetilecekleri" karara bağlanmıştır.

5. 1936 Beyannamesi ve 1974 Yılında Başlayan Hukukî Süreç ile Ermeni Vakıf Mallarının Durumu

Ermeni cemaatinin cumhuriyet döneminde yaşadıklarını ifade ettikleri en önemli problemlerden biri, 1936 beyannamesinin ardından 1974'te ortaya çıkan hukukî durum sonrasında Ermeni vakıf taşınmazlarının el değiştirmesi meselesidir.

Bu problemin temelini Osmanlı Devleti döneminde azınlık vakıf mallarının kayıt sisteminde aramak gerekmektedir. Ermeni Milletine ait hayır müesseselerine bugünün bilinen anlamında "Vakıf" denilmezdi. Bir vakfedenin varlığı bahis konusu

¹¹⁷ **Vakit**, "Gayrimüslim Vakıflarında Mütevellilerin Tayini", 7 İkincikaun 1937, No: 6822, s. 1; **Cumhuriyet**, "Ekalliyet Vakıflarını İdare Edecek Mütevelliler", 21 Mart 1938, s. 2.

¹¹⁸ Azınlıkların kendi dinî ve kültürel uygulamalarından mum, tepsi, ölüm, evlenme merasimleri, merasimler esnasında para toplanması, kilise, terzihane ve benzeri özel birimlerin idaresi konusunda tecrübe sahibi olmayan memurlar oldukça zor durumda kaldılar.

¹¹⁹ Öztürk, **a.g.e.**, s. 138.

¹²⁰ Öztürk, **a.g.e.**, s. 143.

¹²¹ **Düstur**, III Tertip, C. XXX, s. 1083.

değildi. Bunlar ya padişahın ihsanıyla veyahut cemaat mensuplarının yardımları ile kurulan “anonim” müesseselerdi. Okul, mezarlık, kilise, havra, hastane gibi hayır hizmetleri veren bu kuruluşlar, Padişah fermanı ile faaliyetlerine başladılar. Hükmi şahsiyetleri (Tüzel Kişilikleri) yoktu. Yukarıda da belirtildiği üzere 1912 tarihinde düzenlenen bir kanunla bu kurumlar disipline edilip kendilerine “Hükmi şahsiyet” hakkı tanındı ve “Osmanlı Hayır Müesseseleri” olarak adlandırıldılar.

Bu haliyle cumhuriyet dönemine intikal eden vakıflar 1936’da çıkarılan 2762 sayılı Vakıflar Kanunu’yla, Medeni Kanun’un öngördüğü biçimde yeniden düzenlendi. Kanunda tüm vakıflar iki kategoride sınıflandırıldı: Birincisi doğrudan devlet bürokrasisinin idaresine geçen “Mazbut vakıflar” (Zaptedilmiş vakıflar) diğeri de kendi kendini idare eden “Mülhak vakıflar”. Azınlık vakıfları bu Mülhak vakıflar statüsünde tüzel kişilikler sayılarak varlıklarını sürdürdü.

1949’da çıkarılan 5404 sayılı kanunla Azınlık vakıfları bu kez de mülhak vakıf dışına taşınarak, mazbut ve mülhak vakıfların dışında yeni ve üçüncü olarak kategorize edilen, “Cemaat ve esnafa ait vakıflar” statüsünde tüzel kişilik olarak değerlendirildi. Ne var ki her yeni kanunun bir de nizamnamesi (tüzüğü yada yönetmeliği) olması gerekirken, 1949 yılındaki 5404 sayılı kanunun nizamnamesi bugüne değin çıkarılmadığından, azınlık vakıfları 1936’daki Mülhak Vakıflar Nizamnamesi’ne göre işleme tabi kılındı.¹²²

Durum böyle iken hukuk sisteminde azınlıklar adına tüzel kişilik denilen dernek, şirket ve vakıflar tam anlamıyla tanımlanmadığı için, gayrimüslim kuruluşların taşınmaz malları, ya hayali kişiler adına¹²³ yada herkesin tanıdığı cemaat üyeleri adına kaydedilmişti. Tüzel kişiliğin tam anlamıyla oturmadığı Osmanlı döneminde ve cumhuriyetin ilk yıllarında bu pratik çözüm sorunsuz bir şekilde işledi. Ancak bu durum 1936 Beyannamesi ile son buldu.

2762 sayılı Vakıflar Kanununun 44. maddesi gereği vakıfların mal varlıklarının listesinin istenmesine karar verildi.¹²⁴ Kanununun ilgili hükümleri gereği 1936

¹²² Hırant Dink, (Çevrimiçi), <http://www.hyetert.com/haber3.asp?AltYazi=AnaSayfa&Id=2248&DilId=1>, 30.4.2002

¹²³ Örneğin; Meryem Ana Kilisesi kayıtlara hayali bir Meryem adına kaydedilmiştir. Surp Krikor veya Surp Garabet de bu hayali isimlerdendi. (Yahya Koçoğlu, **Azınlık Gençleri Anlatıyor**, İstanbul, Metis Yayınları, 2001, s. 31).

¹²⁴ **Vakit**, “Bütün Mütevelliler üç Ay İçinde Beyanname Verecek”, 12 Birincikanun 1935, s. 4; **Cumhuriyet**, “Azınlıklara Ait Vakıflar”, 12 Birincikanun 1935, s. 6.

yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü, üç ay içinde azınlık vakıflarının mahiyetleri, sahip oldukları taşınmazların sayısı, hangilerinin kirada hangilerinin vakıf kullanımında bulunduğu ve adreslerini içeren listeyi bir beyanname ile vermelerini istedi.¹²⁵ Bunun üzerine vakıf yöneticileri, akar ve gayrimenkullarına ilişkin listeyi bir beyanname ile bildirdi. Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne teslim edilen bu listelere tarihe "1936 Beyannamesi" olarak geçti.

Azınlık vakıfları, bu beyannameden sonra cemaat üyelerinin bağışları, yaşlı kişilerin bıraktıkları miraslar veya satın alma yoluyla mal edinmeye devam ettiler. Bunları yaparken İstanbul valilik muvafakat namesi ve resmî tapu alarak vakıf siciline işliyorlardı. Ermeni vakıflarının görünürde sorunsuz bir şekilde devam eden bu mal edinme süreci 1964 yılında sona erdi. Bu tarihlerde Türkiye ile Yunanistan arasında ortaya çıkan Kıbrıs sorunuyla beraber azınlık vakıflarının mal edinmeleri mercek altına alınmaya başlandı. Daha önceleri kolayca miras yada satın alma yoluyla, bir taşınmazı kendi adına tapu siciline kaydettiren vakıf temsilcileri, bu tarihten sonra tapu müdürlüklerinde konunun daha dikkatli bir şekilde incelenmeye başladığını gördüler.

Azınlık vakıfları mensupları vakıfları adına tapu ve sicil kayıtlarının tutarlı bir gerekçe gösteremediklerinden bazı işlemler yapılmadı. Bunun üzerine mahkemelere başvurmaya başladılar. Bu konu ile ilgili ilk karar Yargıtay 2. Hukuk Dairesi tarafından verildi.

Azınlık vakıflarının mal edinmeleri ile ilgili olarak Yargıtay 2. Hukuk Dairesi'nin 06.07.1971 tarihli ve 4449 E, 4399 K sayılı ilamının gerekçesinde şu cümleler yer aldı;¹²⁶ "Görülüyor ki, Türk olmayanların meydana getirdikleri tüzel kişiliklerin gayrimenkul iktisapları men edilmiştir: Zira, hükmi şahısların fertlere nazaran daha güçlü olmaları itibarıyla, bunların iktisaplarının tahdit edilmemesi halinde devletin çeşitli tehlikelere maruz kalacağı ve türlü mahsurlar doğabileceği muhakkaktır. Nitekim bu nokta-i nazardan hareket edilerek 2644 sayılı Tapu Kanununun 35. Maddesi ile (kanunî hükümler yerinde kalmak ve karşılıklı olmak şartıyla yabancı hakiki şahısların Türkiye'de gayrimenkul mallara temellük ve tevarüsü) mümkün kılınmış olduğu halde, tüzel kişiler bu imkandan mahrum kılınmışlardır. Esasen Osmanlı İmparatorluğu devrinde de 7 sefer 1284 tarihli kanunla yabancı gerçek kişilere Türkiye'de gayrimenkul iktisap hakkı verilmişken, 1328 tarihli kanunla yabancı tüzel kişiler bundan istisna edilmişlerdir..."

¹²⁵ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 9.

¹²⁶ (Çevrimiçi), http://www.1936beyannamesi.com/basinda/yerli_yabancilar_av.htm, 10.10.2002.

Yargıtay 2. Hukuk Dairesi üyelerinin oybirliğiyle aldıkları bu bozma kararı emsal kabul edilerek, 1971 yılından 1974 yılına kadar Yargıtay 1. ve 2. Hukuk Daireleri yukarıdaki karar gerekçesini benimseyerek oybirliği ile bu doğrultuda çeşitli kararlar alındı.¹²⁷

Alınan kararlarda azınlık vakıflarının 1936 yılında verdiği mal bildirimini vakıfların kuruluş amacını ortaya koyan "vakıf kuruluş senedi" olarak kabul etmiştir. Vakıf senedi kabul edilen mal bildiriminde, vakfın "gelecekte gayrimenkul satın almak" gibi bir amacının olmadığına dikkat çeken Yargıtay, amaç dışı edinilen gayrimenkulların eski sahibine iade edilmesine hükmediyordu. Ayrıca bu kararlardan sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Maliye Hazinesi derhal Azınlık vakıflarının 1936'dan sonra edindiği malların iadesi istemiyle davalar açtı. Mahkemeler bu istemi haklı buldu ve azınlık vakıfları üzerine tescilli tapular iptal edilmeye başlandı.¹²⁸

Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Ermeniler 1936 beyannamesinin yanlış değerlendirildiğini, bunun mahkemeler ve kanunlara da yansıdığını bu yüzden de vakıf mallarının el değiştirmesini haksız bulduklarını ifade etmektedirler. Konu ile ilgili olarak Türkiye Ermenileri Patriği Mesrop II de bir açıklamasında, 1936 tarihli Beyannamenin yetkililer tarafından yanlış değerlendirildiğini ve bu yüzden vakıfların gayrimenkul edinebilmelerinin olanaksız hale getirildiğini ifade etmiştir.¹²⁹

Mahkeme kararlarına göre azınlık vakıflarının 1936'dan sonra satın aldığı gayrimenkullar eski sahibine alındığı günkü ederinden iade edilecekti.¹³⁰ Karar miras yoluyla vakıflara bırakılan binalarda da uygulandı. Yakınları olmadığı için gayri menkulünü bağlı olduğu kiliseye veya yörenin okuluna bırakanların binaları, eski sahipleri öldüğü ve yakınları bulunamadığı için Milli Emlak'ın mülkiyetine geçti. Bazı kaynaklara göre bu şekilde 1936-1970 yılları arasında eski sahiplerine, yerel idarelere

¹²⁷ Yargıtay 1. ve 2. Hukuk Dairesi'nin vakıflar hakkında aldıkları kararlar için bakınız: Lütü Dalamanlı, *Eski-Yeni Vakıf Davaları*, Ankara, Seçkin Kitabevi, 1986.

¹²⁸ **Tuzla Ermeni Çocuk Kampı-Bir El Koyma Hikayesi-**, s. 47-48.

¹²⁹ Bekir Berat Özipek, "Azınlıklara Ait Taşınmazlar", (Çevrimiçi). http://www.1936beyannamesi.com/basinda/gayrimuslim_vakiflarin_sorunlari.htm, 10.10.2003.

¹³⁰ Bu çevrede Tuzla Ermeni çocuk kampı. Mıhitaryan Ermeni Vakfı'nın Bomonti'de ilkokul olarak kullanıldığı bina gibi birçok gayrimenkul eski sahiplerine iade edildi. Karar uyarınca örneğin Mıhitaryan İlkokulunu Şişli'nin merkezinde bahçe içindeki 3 katlı binası, 800 bin lira gibi bir bedelle eski sahibi Emine Tefrika Ayaşlı'nın mirasçıları ve onlardan hisse satın alan inşaat şirketine iade edildi.

ve Millî Emlak'ın uhdesine geçen Ermeni vakıflarına ait bina ve arsaların sayısı 40 olarak tahmin edilmektedir.¹³¹

F. YİRMİ KUR'A ASKERLİK OLAYI VE ERMENİLER

I. Osmanlı'da Azınlıkların Askerlik Durumu

Osmanlı Devleti'nde askerlik vazifesi sadece Müslümanlara ait temel bir görev olarak kabul edilmekte idi. Bu prensibe uygun olarak gayrimüslimler orduya alınmazlar bunun karşılığında her yıl devlete cizye vergisi verirlerdi. Zaman içinde bu anlayış bazı değişikliklere uğramıştır. Bu dönemlerde gayrimüslimler kale muhafızlığı, derbent bekçiliği, gözcülük ve casusluk gibi görevler almışlardır. Kimi, zaman da Osmanlı donanmasında teknik birimlerde ve kol kuvvetine dayanan işlerde ücretli olarak çalışırlardı. Aralarında Ermenilerin de bulunduğu bu Hıristiyan neferler Patrikhaneler aracılığı ile toplanır, 3 ay istihdam edildikten sonra terhis edilirdi.

Osmanlı ordusuna Hıristiyan tebaanın muvazzaf asker olarak alınmasına ilk kez 1835'de donanmada başlanmıştır. Bu karar Hıristiyanlar arasında büyük tepkiye neden oldu. Çok sayıda reaya, dağlara ve adalara firar etti. Yaşanan bu olaylar gayrimüslim tebaanın asker olmak konusunda hiç de istekli olmadıklarını gösteriyordu. Gayrimüslimlerin bu tutumlarının yanında devlet adamları da, Hıristiyan tebaanın donanmada görevlendirilmesinde beklenen faydanın görülmediği düşüncesindeydi.¹³²

1851 yılına gelindiğinde Hıristiyan tebaanın askere alınması konusunda yeni bir karar alındı. Bu karara göre ilgili kişiler kur'a usulüyle askere alınacaktı. Ancak bu karara da çok sayıda Hıristiyan tepki gösterdi. Azınlıkların çoğunlukta oldukları kazalar asker vermeyeceklerini belirterek, kararı tanımadıklarını açıkladı. Hıristiyanların askere alınmaları ile ilgili bir düzenleme de 1856 Islahat fermanında yapıldı. Fermanda azınlıklara verilen haklar doğrultusunda alınan kararlardan biri de

¹³¹ El değiştiren Ermeni vakıflarına ait malların listesi için bkz. **Tuzla Ermeni Çocuk Kampı-Bir El Koyma Hikayesi-**, s. 61; Ali Kırca, **Azınlıklar Kaybolan Renkler**, İstanbul, Sabah Kitapları Yayınları, 2000, s. 66, 80 ; (Çevrimiçi), http://www.agos.com.tr/3_kurban.htm, 10.10. 2001.

¹³² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, "1909'dan 1919'a Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Askerlik Meselesi", **Uluslar arası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri (8-10 Nisan 1999)**, İzmir, 2000, s. 525-535.

gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi askerlik hizmeti ile mükellef tutulacakları idi. Bu amaçla hazırlanan “irade-i şahane” ile Cizye vergisi kaldırıldı ve zimmilerin askere alınacağı kararı alındı. Bu karara rağmen yine askere alımlar gerçekleştirilemedi. Bunun üzerine 1861 yılında “İane-i Askeriye” müdafaa vergisi koyuldu ve dileyenlerin askerlik hizmetini bedel ödeyerek yerine getirebilecekleri açıklandı.¹³³ Alınan bedel ise 28 kuruş gibi cüzi bir para idi. Yılda 28 kuruş vererek ömür boyu askerlik hizmetinden muaf tutuluyorlardı.

Bedelli askerlik uygulaması 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte sona erdi. Meşrutiyetle birlikte din ve mezhep farkı yapmadan herkesin askere alınacağı karara bağlandı. Bu kararın üzerine 1909 yılında gayrimüslimler askere çağırılmaya başlandı.¹³⁴ Fakat gayrimüslimlerden şiddetli tepkiler gelmesi üzerine askere alımlardan vazgeçilerek tekrar bedel karşılığı askerlikten muaf tutuldular.

Gayrimüslimlerin askerlikten uzak durmalarını yanında Osmanlı idarecileri de Hıristiyan tebaanın askere muvazzaf olarak alınmaları konusunda çekingen davranıyorlardı. Bunun nedenlerinin başında, bu askerlerin istihdamının zorluğu konusu idi. İkincisi ise gayrimüslimlere karşı duyulan güvensizlikti. Hıristiyanların orduda silâh kullanmayı ve askerlik sanatını öğrenmeleri halinde isyan edeceklerinden endişe edilmekte idi. Bu ve buna benzer nedenlerden dolayı gayrimüslimlerin askere alınmaması Müslüman ahalinin nüfus oranlarını eritmekte, Müslümanların mal varlıkları azalmakta, işlenmeyen toprakları verimsizleşmekteydi.

Gayrimüslimlerin fiilen askere alınmaya başlanması 1910’dan itibaren gerçekleşebildi. Hıristiyan halk, askerlik kararına pasif direnişle birlikte aleni toplumsal tepki göstermesine rağmen gayrimüslimlere askerlik uygulamasından Osmanlı Devleti vazgeçmedi. Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunda çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi nefer “amele taburları”nda görev yapmakta idi.¹³⁵ Üstün gayret ve fedakarlıklarla görev yapanlar olduğu gibi, Balkan Savaşı’nda mevzilerini bırakıp düşman saflarına geçenler de oldu. Aynı hadiseler, I.

¹³³ Ali Güler, XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiyedeki Gayri Müslimler (Sosyo-Ekonomik Durum Analizi), Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, 1996, s. 69-70.

¹³⁴ Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi, İstanbul, Risale Yayınları, 1990, s. 101.

¹³⁵ Güler, XX. Yüzyıl Başlarının..., s. 71.

Dünya Savaşı'nda da yaşandı ve amele taburundan Ermeni ve Rumlardan firar edenler olmuştur.

1909'da başlayan zorunlu askerlik hizmeti, 1918 Mondros Mütarekesiyle fiilen sona erdi. 1919'da ise İtilaf Devletlerinin isteği üzerine, Osmanlı Ordusunda bulunan tüm gayrimüslim askerler terhis edildi.

Osmanlı Devleti döneminde azınlıkların askerlik konusunda ortaya koyduğu tavır, Cumhuriyet yöneticilerinin de Ermenilere ve diğer azınlıklara karşı endişe ile yaklaşmalarına neden oldu. Gerek orduya subay alımlarında gerekse olağanüstü durumlarda azınlıklara karşı olan bu kuşkulu bakış Demokrat Parti hükümetine kadar sürdü. Kimi zaman da bazı uygulamalar azınlıklar tarafından kendilerine yönelik bir hareket olarak algılandı. Bunun en iyi örneği II. Dünya Savaşı esnasında yaşandı. Savaş ihtimali ortaya çıkınca ülkede seferberlik ilan edilmiş ve her Türk vatandaşı gibi azınlıklar da askere alınmaya başlanmıştır. Bu süreçte askere alınan azınlıklara "Yirmi kur'a ihtiyatlar" ifadesi kullanıldı.

2. Yirmi Kur'a İhtiyatların Askere Çağırılması

II. Dünya Savaşı tüm dünyayı saran ve çeşitli olumsuz etkileri olan bir savaş oldu. Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de halk azınlığıyla çoğunluğuyla çok sıkıntılı bir süreç geçirdi. Bu süreçte azınlıkların günümüze kadar süregelen ve şikayet konusu ettikleri bazı olaylar yaşandı. Bu olaylardan biri yirmi sınıf ihtiyatların askere alınmasıdır. "Yirmi kur'a" genel olarak 20 ayrı askerlik döneminde askerliğini yapan Müslim ve gayrimüslimlerin "ihtiyat" olarak tekrar askere alınması anlamına geliyordu.

Yirmi sınıf Müslim ve gayrimüslimlerin askere çağırıldıkları tarih ile ilgili olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan bir belgede şu ifadeler yer almaktadır;¹³⁶ "Genelkurmay Başkanlığının lüzum gösterdiği bölgelerdeki yolları süratle tamir ettirmek için, Nafia Vekaleti emrine verilmek üzere, İstanbul mıntıkasındaki seferberlik tertibatına dahil 312-329 doğumlularının bütün gayri İslam tutarı olan 12.000 kişinin celbi; Millî Müdafaa Vekilliği'nin 18.4.1941 tarih ve 33186 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine, İcra Vekilleri

¹³⁶ BCA, Tarih: 22.4.1941, Sayı: 2/15642, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 94 33.17. (Belge için ekler kısmına bakınız).

heyetince 22.4.1941 tarihinde kabul olunmuştur.” Buradan da anlaşılacağı üzere seferberlikle ilgili olarak vatandaşların askere çağırıldıkları tarih 18 Mayıs 1941 olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. Dünya Savaşı'nda, Almanya savaşın ilerleyen safhasında 6 Nisan 1941 günü Yunanistan ve Yugoslavya'ya savaş ilan ederek bu ülkeleri işgal etmeye başladı. Almanların Balkanlar'a ilerleyerek Türkiye sınırına yaklaşması Türkiye'yi endişeye sevk etti. Meclisteki oturumlarda, Türkiye'nin de taraf olacağı büyük harpler ve ortaya çıkabilecek durumlar tartışılmaya başlandı. İstanbul'un bombalanma ihtimali ve buralarda oturan halkın tahliyesi konuşulur oldu.

Almanya'nın bu ilerleyişi üzerine Türkiye de muhtemel tehlikelere karşı harekete geçti ve öncelikle Meriç nehri üzerindeki köprüleri tahrip ederek Trakya'da bulunan askerî birlikleri Anadolu'ya kaydırıldı. İngiliz savunma uzmanları Anadolu'da bazı yerlere askerî havaalanları inşa etmeye ve savunma hatları oluşturmaya başladılar. Daha önce mecliste tartışmaları yapılan plan üzere Trakya ve İstanbul'da bulunan yerleşik sivil halkın boşaltılması faaliyetlerine başlandı.¹³⁷ İstanbul'dan Anadolu'ya giden ilk kabile 1 Mayıs 1941 tarihinde İstanbul'dan ayrıldı.¹³⁸ Türkiye'de bulunan yabancı uyruklu kişiler de güvenlik gerekçeleri ile Dahiliye Vekâleti Emniyet Müdürlüğü'nden gelen bir emirle yurtdışına çıkarıldılar.

Türkiye'de toplumun her katmanında savaşa hazırlıklar yapılıyordu. Yardım Sevenler Cemiyeti Hamî Reisi Mevhibe İnönü 4 Mayıs 1941 tarihinde bir beyanname yayımlayarak Türk kadınlarını gönüllü hastabakıcı olmaya, askerî hastanelerin muhtelif servislerinde görev almaya, ordunun ihtiyacı olan malzemeyi hazırlamaya ve dikmeye davet etti.¹³⁹

Tüm bu gelişmeler Türkiye'nin askerî anlamda çeşitli önlemler almasına neden oldu. Özellikle Almanya'nın Yunanistan ve Yugoslavya'yı tamamen işgal etmesi üzerine yirmi sınıf vatandaşlar askere alınmaya başlandı. Uygulama, 1312 (1897) doğumlulardan 1332¹⁴⁰ (1917) doğumlu olup¹⁴¹ Türk Silâhlı Kuvvetlerinin,

¹³⁷ Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi Dönemin İç ve Dış Politikası (1938-1945)*, C 1., İstanbul, İletişim Yayınevi, 1996, s. 548-552.

¹³⁸ “Anadolu'ya İlk Kafîle Bugün Naklediliyor”, *Tan*, 1 Mayıs 1941.

¹³⁹ “Türk Kadını Vazife Başına”, *Tan*, 5 Mayıs 1941.

¹⁴⁰ Bazı kaynaklarda askere alınacak gayrimüslimlerin 1332 (1917) doğumlularının da alınacağı ifade edilse de Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde bulunan bir belgede bu yaş sınırı 1329 olarak belirtilmektedir. (BCA, Tarih: 22.4.1941, Sayı: 2/15642, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 94.33.17)

askerlik hizmetlerini bitirmiş ve ihtiyata ayrılmış yirmi sınıf vatandaşlar 1111 sayılı askerlik kanununun 58. maddesi¹⁴² gereğince bir kere daha silâh altına alındılar.¹⁴³ Yapılan açıklamada azınlık vatandaşların onsekiz aylık askerlik görevini bizzat yapabilecekleri gibi belirli bir ücret ödemek sureti ile altı ay gibi kısa bir sürede tamamlayabilecekleri bildirildi. Bu askerler Türk subaylarının gözetiminde askerlik vazifelerini yapacaklardı.¹⁴⁴

Savaşın sınırlara kadar dayanması ülkede sıkı yönetim ilan edilmesine neden oldu. Sokaklarda kimlik kontrolleri yapılmaya başlandı. Yapılan kontrollerde azınlık veya diğer vatandaşlardan tekrar askere alınacak olanlara rastlanınca hemen silâh altına alım işlemleri başlatılıyordu. Görevliler askere alınmamak için öne sürülen hiçbir mazereti göz önüne almadıkları gibi hiçbir hastanede kolu bacağı kesik olan yada kör olanlar dışında kimseye çürük veya sakat raporu verilmedi. Yirmi sınıf ihtiyatların silâh altına alındıkları tarihte muvazzaf askerlik yapmakta olan Yervant Gobelyan, polislerin sokaklarda vatandaşları çevirip nüfus cüzdanlarına baktıklarını ve hicrî 1312 ila 1332 yılı doğumlu herkesi anında silâh altına aldıklarını ifade etmektedir.

Silâh altına alınan gayrimüslim askerler oldukça kalabalık sivrisinek, sıtma, bataklık, rutubet, çamur, aşırı sıcak, su darlığı gibi kötü çevre koşullarına sahip ve altyapısı mevcut olmayan kamplara gönderildiklerini ifade etmektedirler. Askerler arasında doktor olmadığını ve birkaç sıhhiye erinin olduğunu aktarmaktadırlar.¹⁴⁵ Her ne kadar azınlıklar bu durumu kendileri için şikayet konusu yapsalar da aynı durumla karşı karşıya olanlar yalnızca kendileri değildi. Söz konusu olağanüstü zaman dilimi içerisinde Türk askerleri de aynı sorunlarla daha fazlasıyla yüz yüze kalmıştır. Hatta olaya farklı bir açıdan bakıldığında, azınlıklar cephe gerisinde istihdam edilmiş olup, ölüm tehlikesinden uzak bir halde iken Türk askeri birinci

¹⁴¹ Yahya Koçoğlu, "Gayrimüslim Hayatlar-1", **Radikal**, 01.27.2003. (Çevrimiçi) http://www.radikal.com.tr/veriler/2003/01/27/haber_64216.php, 10.10.2003.

¹⁴² 58. Madde: Yedek erbaş ve erler; olağanüstü haller ile sıkıyönetim veya savaş, seferberlik, asayiş ve eğitim ve manevra için sınıf ihtiyacına göre tamamen veya kısmen çağırılabilirler.

¹⁴³ **BCA**, Tarih: 6.6.1940, Sayı: 2/13648, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 91.54.8.

¹⁴⁴ "Turkey Discriminates Against Jews-Restriction on Army Recruits" *The Jewish Chronicle*, 10 Kasım 1939, s. 13'den nakleden Bali, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar !" *Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı*", s. 261.

¹⁴⁵ Yervant Gobelyan, "Tanıklarım", **Tarih ve Toplum**, İstanbul, Ekim 2000, C. 34, Sayı 202, s. 38-44.

derece risk altında buldukları sınır bölgesinde ölümle yüz yüze bir şekilde vazifelerini icra etmişlerdir.

Askere alınan yaklaşık 12.000 gayrimüslim er Genelkurmay Başkanlığı'nın lüzum gösterdiği yolları süratle tamir etmesi için Nafia Vekaletinin emrine verildi ve Anadolu'nun çeşitli kamplarına yol inşaatı işlerinde istihdam ettirmek üzere gönderildi.¹⁴⁶ Anadolu'nun birçok yerinde çalıştılar. Akhisar, Manisa ve İzmir hattında yapılacak işler bittikten sonra Zonguldak'ta yarım kalmış 1350 metrelik 17 nolu tünelin bitirilmesi için gönderildiler. Gayrimüslimlerden silâh altına alınanlardan bir bölümü de Ankara'da bugünkü Gençlik Parkı'nın bulunduğu sahaya gönderildiler. Yirmi kur'a ihtiyat gayrimüslim askerler Gençlik Parkı'nın bitirilmesi 19 Mayıs 1943'te bitirilmesi öngörülürken daha önce tamamlamışlardır.¹⁴⁷ O yıllarda ihtiyatlar arasında askere alınanlardan Jak Krespi de bu konuda; "Gençlik Parkı bizim eserimiz, kupkuru topraktı" diyerek parkın yapımında yaptığı çalışmalardan söz etmiştir. Gençlik Parkı inşaatını bitirdikten sonra da Ankara'nın bazı semtlerinde su kanalı açmak, bazı toprak ve arazi düzenlemelerini yapmak üzere görevlendirildiler.

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine savaş ortamında subay alımları konusunda devlet daha hassas davranmaya başladı ve olağanüstü güvenlik soruşturmaları yapmaya başladı. Bu süreçte subaylık için müracaatta bulunan azınlıklardan bir kısmı özellikle 1939 yılında askeri okullarca yapılan sınavlarda başarılı olamadılar. Buna karşın eczacı, diş tabibi, tıp hekimi gibi uzmanlıklara sahip gayrimüslim vatandaşlar, yedek subay olabilmış, hatta yüzbaşılığa kadar terfi ettirilmişlerdir. Durum böyle iken bazı azınlıklar konuyu kendilerine karşı yapılmış bir hareket olarak değerlendirmekte ve subay olarak askere alınmadıkları hatta er olarak almanlara asker üniforması giydirilmediği gibi eleştiriler yapılmıştır.¹⁴⁸ Ermeni asıllı yazar Yervant Gobelyan ise o günlerde askerde kendilerine verilen elbiseleri anlatırken, halk arasında "beş düğme" diye tarif edilen bu elbiselerin devlet dikim evlerinde hazırlanmadıklarını, 28 Aralık 1939 tarihinde Erzincan'da meydana gelmiş olan depremden zarar görenlere yardım için Yunanistan'dan gönderilmiş olan

¹⁴⁶ BCA, Tarih: 22.4.1941, Sayı: 2/15642, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 94.33.17. (Ek-4)

¹⁴⁷ Gobelyan, a.g.m., s. 38-44.

¹⁴⁸ Bali, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar ! Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı", s. 261.

elbiseler olduklarının söylendiğini yazdı.¹⁴⁹ Gobelyan bu eleştiriyi yapmasına rağmen, askerlik için alınan gayrimüslimlerin resmen Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olmalarına rağmen nafıa hizmetinde olduklarını ifade etmektedir. Cephe gerisinde Nafia Vekaletine bağlı olarak ülkenin ihtiyacı olan tünel, hava alanı ve inşaa işlerinde çalışırken ve olağanüstü savaş ortamında yetersiz sayıda olan askeri üniforma değilde işçi elbisesi giyinmiş olmayı biraz abartmış olduğu görülmektedir.

Askerlik için Anadolu'ya sevk edilen gençler, o günün teknolojisinin yetersiz olmasından kaynaklanan nedenlerle yavaş seyreden trenlerle günlerce süren yolculuktan sonra sevk edildikleri yerlere ulaşabiliyorlardı. Örneğin Malatya'ya gidecek bir asker ortalama 4 gün yolculuk yapmak durumundaydı. Doğal olarak vagonlarda yapılan bu uzun yolculuk oldukça yorucu ve konforsuzdu. Bu durumda azınlıklar tarafından eleştirilen konulardan birini oluşturmaktadır.

Yirmi kur'a askerlik olayını yaşayan azınlık vatandaşlarının hepsinin mutabık olduğu konuların başında, askerdeyken kendilerine silâh verilmemesi ve giyindikleri askerî kıyafetlerin aslında askerî üniforma olmayıp başka amaçlarla üretilen giysiler olmasıdır. Yirmi kur'a askerlik sürecinde askere alınan 1922 yılında Balat'ta doğan 81 yaşındaki Leon Brudo bu konuda şu bilgileri vermektedir. Kendisinin İkinci Dünya Savaşı yıllarında dört yıl boyunca askerlik yaptığını, kendilerine silâh eğitimi verilmediğini belirttikten sonra gayrimüslimlerin koğuş nöbeti, içeri giriş nöbeti gibi önemsiz nöbetlerde kullanıldıklarını ifade etmektedir.¹⁵⁰

Yirmi kur'a ihtiyat askerlerinin terhisi konusu da tartışmalı meselelerden biridir. Çünkü Nafia Vekaleti'ne bağlı olan ve Türkiye'nin pek çok yerine dağılan gayrimüslim erlerin terhisi de askere alınışları gibi normalin dışında cereyan etmiştir. 2.1.1942 tarih ve 2/17115 sayılı kararname ile terhisleri yapılan ihtiyat erattan gayri ordu hizmetinde kalan muhtelif doğumlu ihtiyat eranın hizmet müddetlerinin ikinci bir Heyeti Vekile kararının alınmasına kadar uzatılması için bir karar ittihazı istenmiştir. Bu talebe binaen gayri ordu hizmetinde bulunan ihtiyat eranın hizmet

¹⁴⁹ Yervant Gobelyan, "Dünya Barış Gününe "cuk" Düşen Bir Demet Anı", *Agos*, 12 Eylül 1997.

¹⁵⁰ Yahya Koçoğlu, "Gayrimüslim hayatlar-7", *Radikal*, 1.02.2003; (Çevrimiçi) http://www.radikal.com.tr/veriler/2003/02/01/haber_64815.php, 1.2.2003.

müddetleri Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün imzası ile Mayıs 1942 sonuna kadar uzatılmıştır.¹⁵¹

Terhis zamanı biraz uzatmalı olsa da askerliğin son günleri daha sakin geçmeye başladı ve askerlerin üzerlerindeki baskılar azaldı. İlerleyen günlerde savaş tehlikesinin ortadan kalkması sonucunda bu uygulamaya son verildi.

3. Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayının Nedenleri

Yirmi kur'a ihtiyatların askere alınmasının temel nedeni II. Dünya Savaşı'nda Alman ordusunun Türkiye sınırlarına yaklaşması olmasına rağmen bu konuda başka görüşler de mevcuttur. Özellikle azınlık vatandaşlar ve yabancı kaynaklar tarafından öne sürülen görüşlere göre bu uygulamanın temelinde yatan şey; ticaret hayatında azınlıkların etkin olması ve bu yolla azınlık vatandaşların ticarî hayattan bir süreliğine de olsa el çektirilerek bu zaman zarfında Türkiye'de Müslümanların da zengin zümre içine girebilmelerini sağlamaktır.¹⁵² Bir diğer görüşe göre ise "iç düşman" olarak görülen ve muhtemel bir savaş durumunda beşinci kol faaliyetleri yürütecek olan azınlıkların stratejik yerlerden uzaklaştırılmasıyla yıkıcı eylemlerine engel olma.¹⁵³

Azınlık vatandaşlar yirmi kur'a askerlik olayı ile ilgili olarak ilerleyen yıllarda yaptıkları açıklamalarda iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nin anayasanın açık hükümlerine rağmen memlekette din ve ırk farkı gözettiğini, vatan hizmetine çağırıldıkları vakit kendilerine silâh yerine kazma kürek verildiğini, askerî talim yerine toprak kazdırıldığını bu yüzden temiz duygularının ihlâl edildiğini açıkladılar.¹⁵⁴

¹⁵¹ BCA, Tarih: 22.1.1942, Sayı: 2/17252, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 97.113.19. (Ek-5)

¹⁵² İstanbul'da faaliyet yürüten Arşimidis müessesesi müdürü Yorgo Papadopulo 20 kur'a ihtiyatların silâh altına alınmalarını azınlıkları ticarî olarak mahvetmek şeklinde değerlendirdi. Aşağı yukarı her evin eli ayağı tutar, çalışır adamları askere alındığını beyan etti. Bali, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar ! Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı", s. 272.

¹⁵³ Azınlıkların beşinci kol faaliyetlerinde bulunabilecekleri endişesi, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarından kalma bir güvensizliğin eseri idi. Milli Mücadele yıllarında Türkiye'deki azınlıkların bir bölümü işgal kuvvetleriyle işbirliğinde bulunmuşlar pek çok yerde ileri karakol gibi faaliyet yürütmüşlerdi.

¹⁵⁴ DP'den milletvekili seçilen azınlık milletvekillerinden DP İstanbul milletvekili Yahudi asıllı avukat Salamon Adato'nun Kuledibi Semt Ocağının 25 Eylül 1948 tarihinde saat 21:00'de yapılan yıllık kongresinde CHP'nin uygulamalarını eleştiren diğer ifadeleri için bkz. İzak Yaeş, "DP Kuledibi Semt Ocağı Kongresi", *Or Yeude*, 30 Eylül 1948, Sayı 16, s. 7'den nakleden Rifat N. Bali, "II.

1957 yılında DP'den milletvekili seçilen Yahudi cemaati liderlerinden Yusuf Salman, 11 Ekim 1957 günü İstanbul'un Galata semtinde yaptığı seçim konuşmasında; CHP döneminde ekalliyet olarak korku içinde yaşadıklarını, sonların ne olacağını bilemediklerini, Yirmi kur'a ekalliyeti silâh altına aldılar. Bütün Anadolu'yu gezdirerek, "işte gavur taburları" diye takdim edildiklerini ve sanki kendilerinin bu vatanda doğmamış gibi herkese silâh verilirken onlara kürek verildiğini ifade etti. Bu yüzden öseler de CHP'ye oy vermeyeceklerini söyledi.¹⁵⁵

Yirmi sınıf azınlıkların askere alınması Ermeni yurttaşlar tarafından da eleştirilen konuların başında gelmektedir. Ermenilerce bu olay nesilden nesile sözlü olarak anlatıldı ve kendilerine yapılan bir haksızlık olarak anlatıldı. Zihinlerde önemli bir yer edinen bu olay Ermeni yurttaşlarımızın da konu ile ilgili önemli açıklamalar yapmasına neden oldu. 1958 doğumlu Ermeni asıllı gazeteci Raffi A. Hermonn bu olayı,¹⁵⁶ "Kısan Tasagark" diye anılan "yirmi sınıf" vatanî hizmet uygulamasında; sırf eziyet olsun diye on binlerce gayrimüslim askere, aylar boyunca Türkiye'nin, bırakın savunmasına, ekonomisine, kalkınmasına en ufak bir yarar getirmeyecek tonlarca kayayı, güneş altında kirdırmanın zavallılığını sorguluyor muyuz bu gün acaba?" şeklinde dile getirdi.

4. Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayının Sona Ermesi

Söz konusu uygulama Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın müdahalesi ile sona erdi. Mareşal Fevzi Çakmak, celp edilen azınlıkları, Milli Savunma Bakanlığı emrine alarak, bunların asker olmasını sağlamış ve "kamp" benzeri uygulamaları bitirmiştir. Bu davranışından dolayı Mareşal Fevzi Çakmak'ın adı yirmi sınıf ihtiyat olarak silâh altına alınmış olan tüm gayrimüslimler tarafından taktirle anılmaktadır.

Savaşın seyrinin değişmeye başlaması ve Hitler'in savaşı kaybetmesiyle Hitler'le iyi ilişkiler kuran dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu ile Dışişleri Bakanı

Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar –II. "Balat Fırınları" Söylentisi", **Tarih ve Toplum**, C. 30, Aralık 1998, s. 334.

¹⁵⁵ **Son Havadis**, 12 Ekim 1957.

¹⁵⁶ Raffi A. Hermonn, "Vartan Komutanım Emrinizdeyim", **Agos**, 29 Ağustos 1997.

Numan Menemencioğlu'nun iktidardan uzaklaştırılmasıyla ¹⁵⁷ ortaya çıkan politik bazı gelişmeler sonucu 1941 yılı Haziran sonunda bu uygulamanın yumuşamasına neden oldu. Askere alınanlar, iklim olarak daha ılıman yerlere nakledildi ve ailelerinin ziyaretine izin verildi.

Savaş tehlikesinin sona ermesi ve ülkede yaşanan bu gelişmeler üzerine yirmi sınıf ihtiyat askerleri 27 Temmuz 1942 yılında terhis edildi.¹⁵⁸ Böylece yaklaşık 14 ay süren bu uygulama sona erdi.

G. VARLIK VERGİSİ VE ERMENİLER

1. Varlık Vergisi Öncesi Yaşanan Gelişmeler

Almanya'nın 1 Eylül 1939 günü çok iyi donatılmış ordusu ile Polonya'yı işgale başlamasıyla, İngiltere ve Fransa daha önce imzaladıkları anlaşmalar gereği Romanya ve Yunanistan'ın yanında Almanya'ya karşı savaş ilan etmişlerdir. Avrupa'da yaşanan bu gelişmelere ek olarak Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika gibi ülkeler de Almanya'nın işgallerine karşı çıkarak savaşa dahil oldular. Böylece dünyanın neredeyse dörtte üçü bu büyük savaşa dahil oldu. Atatürk'ün daha önceden bir çok kez uyardığı bu durum karşısında Türkiye de kendine bazı stratejiler belirlemiştir. Bu stratejilerin başında mümkünse bu büyük savaşa dahil olmamaktır. İkincisi ise toprak ve ulusal bağımsızlıktan taviz vermemektir.

İkinci Dünya Savaşı, Polonya karşısında Almanya'nın kesin zaferi ile başladı. Savaşın başlamasından sadece 17 gün sonra Almanya Polonya'yı tamamen işgal etti. Aynı kış Almanlar Danimarka ve Norveç'i istila ettiler. Hollanda ve Belçika da 1940 ilkbaharında işgal edildi ve 14 Haziran günü de Almanlar Fransa'nın başkenti Paris'e girdiler. İtalya Almanya'nın bu ilerleyişinden pay almak için İngiltere ve Fransa'ya karşı savaş ilan etti. İtalya'nın İngiltere ve Fransa'ya karşı savaşa girmesi 1939 yılında yapılan anlaşmalar gereği Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'nın yanında savaşa girme zorunluluğunu doğurdu. Ancak Türkiye Fransa'nın

¹⁵⁷ (Çevrimiçi) <http://www.uzeyirgarih.alarko.com.tr/Makale2.htm>, 9.9.2003.

¹⁵⁸ Bali, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar ! Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı", s. 272.

savaştan çekildiğini öne sürerek ekonomi ve dış ticaretinin sıkı bir şekilde bağlı olduğu Almanya'ya karşı savaşmaktan geri durmuştur.¹⁵⁹ Buna rağmen Almanya'nın savaş alanlarındaki etkinliği Türkiye'yi ekonomik açıdan çok zor durumda bırakmaya başlamıştır. İtalya'nın savaşa girmesiyle Akdeniz'de Alman denizatlıları kontrolü ele aldı ve 1941 yılında Yunanistan ve on iki adaya yerleşince Akdeniz ve Ege yolu Türkiye için kapandı. Böylece Türkiye'nin dünya ile ilişkisi kesildi. 1941 yılının ilk baharında da Macaristan Romanya ve Bulgaristan'ı dostça geçen Almanlar Türkiye sınırlarına dayandı. Türkiye 300 bin kişilik bir kuvveti Çatalca'ya çekti. Sıtma, frengi, şeker hastalıklarına karşı ilaç bulunmuyordu. Haydarpaşa Lisesi'nde yatılı okuyan çocuklar sabun verilemediğinden bitlenmişti. askerî okullardaki çocuklara kurtlu pirinçten yapılmış pilav veriliyordu.¹⁶⁰

Türkiye bu büyük savaş dışında kalmasına rağmen savaş ekonomisi yönetimine geçti. Silâh ve cephane üretimine geçen devletin giderleri artarak hızla altın ve döviz rezervlerini tüketmeye başladı. Bu ekonomik sarsıntıyı telafi etmek için devlet para bastı ve başında Dr. Behçet Uz'un bulunduğu Ticaret Bakanlığı, ticaret ve fiyatların serbest olduğunu ilan edince fiyatlara bağlı olarak enflasyon büyük oranlarda artmıştır.¹⁶¹

Tüm bu gelişmeler Türkiye'nin Sosyo-ekonomik yapısını alt üst etmeye yetti. Devlet bu ekonomik yıkımı ortadan kaldırmak için bazı uygulamaları yürürlüğe koymaya başladı. Devlet kendi içinde bazı giderleri kısma politikası uygularken gelirleri de artırmak için yeni bazı vergiler getirdi. Bu yeni vergi politikaları sonucunda 1944 vergi gelirleri 1939 yılındakinden tam 4 kat daha fazla olmuştur.¹⁶² Vergi gelirleri artmasına rağmen ekonomide yaşanan yıkım ve toplum içindeki gelir dağılımı arasındaki uçurum engellenememiştir.

¹⁵⁹Türkiye'nin II. Dünya Savaşı yıllarında uyguladığı politikalar konusunda daha geniş bilgi için bkz. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

¹⁶⁰ Yalçın Bayer, "Acı Ama Gerçek", **Hürriyet**, 8.12.2001.

¹⁶¹ 1938-1944 yılları arasındaki enflasyon oranları için bkz. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı yıllarında uyguladığı politikalar konusunda daha geniş bilgi için bkz. Oran, **a.g.e.**, s. 389.

¹⁶² A. Başer Kafaoğlu, **Varlık Vergisi Gerçeği**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2002, s. 39.

2. Varlık Vergisinin Nedenleri

Devletin ekonomi ve fiyatlar konusundaki serbest tutumu fiyatların çok kısa bir süre içinde olağanüstü artmasına neden oldu. Fiyatların birden bu kadar artması devletin mevcut varlıkları ile masrafları karşılayamaması sonucunu doğurmuştur.¹⁶³ Cumhuriyetin ilk kuruluşundan itibaren yürürlüğe konulan devletçilik politikaları gereği, devlet teşkilatının genişleyerek, memur sayısının artmasıyla doğru orantılı olarak maaş giderleri de içinden çıkılamayacak bir boyuta ulaştı.¹⁶⁴

Piyasanın ticari ihtiyaçlarının üzerinde para basılması ve piyasalardaki arz talep dengelerinin bozulması aranan malların bulunamaması enflasyonu %350 gibi olağan üstü seviyelere çıkarmıştır.¹⁶⁵ Bazı mallara tahdit koyulması da malların karaborsaya düşmesine ve bu malların ise Millî Koruma Kanununa rağmen karaborsanın oluşmasına ve dürüst vatandaşlardan ucuza alınan mallar fahiş karlarla satmasına neden oldu. Piyasada yaşanan bu fiyat artışı varidatı artmayan sabit gelirli, kirasını artıramayan emlak sahiplerini, emekli ve yetimleri, dürüst işadamlarını ve özellikle dar gelirli büyük halk kitlelerini ezip geçmiştir.

1939 yılı içinde elinde stok bulduran, mal alıp bekleten ve ülke mahsulünü gizlice savaşan taraflara satan tüccarların elde ettikleri büyük kazançlar için vergi vermemeleri de vergi gelirlerinin azalmasına neden oldu. Tüm bunlara ek olarak savaş tehdidinden dolayı hükümet bir milyonluk bir orduyu silâh altına almış, iş gücü fabrika ve fabrikalardan el çektirilmiş, üretim durma seviyesine gelmiştir. Bu durum milyonlarca insana devletin bakması sonucunu ortaya çıkarmış ve ülke bütçelerinin dengelerini alt üst etmiştir. Fiyat kontrolünü kaybeden devlet, kurumlarına ve orduya acil ihtiyaçları için istenen fiyatla eşya mubayaasına gitmiş, bu da devleti zarara uğratarken müteahhitleri zengin etmiştir.¹⁶⁶

Sonuç itibarı ile Varlık Vergisi'nin temel mantığı içinde savaşın ekonomi üzerindeki etkilerinden dolayı, kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkan ve büyük servet birikimlerine kavuşan savaş zenginlerini vergilendirmek ve bu sayede, olağanüstü koşulların yarattığı sıkıntılardan yararlanarak, olağanüstü ölçüde haksız kazanç

¹⁶³ Koçak, a.g.e., C. II, s. 475.

¹⁶⁴ Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, Birinci baskı, İstanbul, 1951, s. 35-36.

¹⁶⁵ Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi Sırasında Gayrimenkul Satışları İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi (26 Aralık 1942-30 Haziran 1943)", **Toplumsal Tarih**, Eylül 1999, Sayı 69, s. 10-11.

¹⁶⁶ Ökte, a.g.e., s. 38.

sağlamış kişilerden, mevcut servet birikimlerinin bir kısmını geri alarak, savaşın yarattığı ekonomik sıkıntıların toplumda dengeli ve âdil biçimde paylaşılmasını sağlamak vardır. Bununla birlikte ekonomide oluşan bütçe açıklarını kapatmak için servetlerden alınacak vergiler ile piyasada ki mevcut para miktarı azaltılarak enflasyonun bir nebze azaltılması amaçlanmıştır. Verginin koyulmasının bir diğer amacı ise piyasadaki mal yokluğunu belirli ölçüde ortadan kaldırmaktır. Çünkü, ellerinde, ihtikâr amacı ile, büyük mal stokları olduğu bilinen servet sahiplerinin, vergilerini ödeyebilmek için, ellerindeki malları birden piyasaya sürecekları ve dolayısıyla da fiyatların bu şekilde düşeceği düşünülüyordu.¹⁶⁷

Varlık Vergisinin hükümet tarafından açıklanan resmî gerekçeleri ise "olağanüstü savaş koşullarının yarattığı yüksek kârları vergilendirmek" olarak dile getirilmiştir. Nitekim 11 Kasım 1942 sabahı toplanan TBMM'de Başbakan Saraçoğlu ekonomik durumu ayrıntılı olarak ele alan uzun bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Saraçoğlu, dokuz ayrı başlık altında ele aldığı ekonomik tedbirler paketini açıklamıştır. Bu başlıklardan ilki memurlara ve eşlerine birer kat elbiselik kumaş ve ayakkabı dağıtılması, sonuncusu ise Varlık Vergisi Kanununun ayrıntılı olarak tanıtılmasıdır. Başbakan Saraçoğlu, Varlık Vergisinin amacının teknik olarak TBMM'de şöyle açıklamıştır:¹⁶⁸ "Bu kanun ile takip ettiğimiz hedef tedavüdeki parayı azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber bu kanunun tatbikinden, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun silinmesi, vergileri ödemek için bizzarure ister istemez satışa çıkarılacak malların fiyatların da bir itidal (yumuşama) husule getirmesi gibi tali (ikincil) faydaların tahassül (ortaya çıkması) de imkan haricinde addedilemez."

Varlık Vergisi yasa tasarısı 9 Kasım 1942 tarih ve 6/4067 sayı ile Başvekalet tarafından TBMM reisliğine sunulduğunda yasanın kısa gerekçesinde Saraçoğlu'nun yukarıdaki açıklamasına paralel olarak şu temel fikre yer verilmiştir:¹⁶⁹ "Vergi bir kereye mahsus olmak üzere İktisadi şartların darlığından doğan güçlükleri istismar ederek yüksek kazançlar elde ettikleri halde kazançları ile orantılı derecede vergi vermeyenleri içinde bulunan fevkalade vaziyetin icap ettirdiği fedakarlığa, bu kişileri kazanç ve kudretleriyle iştirak ettirmeyi sağlamak."

¹⁶⁷ Koçak, a.g.e., C. II, s. 476.

¹⁶⁸ **Ayın Tarihi**, No: 108, Kasım 1942, s. 41.

¹⁶⁹ Koçak, a.g.e., C. II, s. 481-482.

Sonuç itibarı ile hükümet yukarıda zikredilen gerekçelerle Varlık Vergisi Kanununu kabul ederek yürürlüğe koymuştur.

3. Varlık Vergisi Kanunu'nun Hazırlanması ve Kabul Edilmesi

Varlık Vergisi konusunda birinci derecede verginin çıkışından uygulanmasına kadar her süreci yaşayan bir kişi tarafından yayınlanmış ve hatırat niteliği taşıyan tek eser Faik Ökte'nin 1951 yılında yayınlanan Varlık Vergisi Faciası adlı kitabıdır. Daha sonra Verginin etkilerinin görüldüğü 1951 yılında Maliye Bakanlığı Hesap Uzmanı olarak göreve başlayan A. Başer Kafaoğlu da Varlık Vergisi Gerçeği adında 2002 yılında bir kitap yayınladıysa da genellikle Faik Ökte'nin eserinden yararlanmıştır.¹⁷⁰ Araştırma eserleri olarak ise birkaç müstakil kitabın yanında bazı yazarlar da eserlerinin bazı bölümlerinde bu konuyu zikretmişlerdir. Bu yönü ile Varlık vergisi müstakil olarak ayrıntıları ile ele alınması gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

Varlık vergisi kabul edilmeden önce Refik Saydam Hükümeti döneminden itibaren kazançları artan müesseselerden yeni vergiler alınacağı haberleri yayılmaya başlamıştır. Dönemin Maliye Vekili Fuat Ağralı, TBMM'de yaptığı bütçe konuşmasında savaş yıllarında fazla kazanç elde edenlerden daha fazla vergi alınacağını açıklamıştır.¹⁷¹ Basında da kısa sürede çok kazanç elde edenlerden bahisle köşe yazıları kaleme alınmıştır. Mehmet Emin Yalman, "Harp Kazançlarından Alınacak Vergi" başlıklı yazısında bu konuya değinmiş ve "fevkalade usullerin" uygulanmasını istemiştir. Bu sırada Zekeriya Sertel de "Harp Zengini Kimdir ve Onu Nasıl Bulacağız" başlıklı bir yazı kaleme alarak, vurguncu ve yeni zenginlere karşı bir tavır koymuştur. Daha sonra "Fevkalade Kazançlar Kanunu Niçin Çıkarılmıyor?" başlıklı makalesinde savaş şartlarında kazanılmış gayri meşru servetlere karşı kamuoyunda duyulan nefretleri tatmin edecek hükümetin nüfuzunu kuvvetlendirecek bir kanun çıkarılmasını istemiştir.¹⁷² Basında çıkan bu tür haberler

¹⁷⁰ Kafaoğlu, a.g.e., s. 56.

¹⁷¹ Vatan, 25.6.1942, s.1.

¹⁷² Tan, 30.5.1942, s.1.

arttı ve spekülâtif kazanç elde ettiği öne sürülen gayrimüslim tüccarların vergilendirmesini isteyen yazılar yayınlandı.¹⁷³

Gerek hükümet içinde gerekse basında bu verginin çıkarılması için gerekli hazırlıklar tamamlanmıştır. Hükümet içinde Varlık Vergisi kanun tasarısı baş vekil Şükrü Sarçoğlu tarafından hazırlanmıştır. Çalışmalara Maliye Vekili Fuat Ağarlı başta olmak üzere Maliye Vekili Müsteşarı Esat Tekeli ve Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalan da katılmıştır.¹⁷⁴ Tasarı önce CHP Meclis Grubunda ele alınmış ve üzerinde sabah saat dörtlere kadar süren uzun müzakereler yapılmıştır.¹⁷⁵ Bu müzakerelerden sonra 11 Aralık 1942 günü TBMM'ye getirilen tasarı bütün azaların ittifakı ile kabul edilmiştir.¹⁷⁶ Aynı gün Cumhurbaşkanı imzalamış ve 12 Aralık günkü Resmî Gazetede yayımlanıp 4305 kanun numarasıyla yürürlüğe girmiştir.¹⁷⁷

4. Varlık Vergisinin Uygulanması

Varlık Vergisini kimin ne kadar vereceğine bağımsız komisyonlar belirlemiştir. Kanun çıktıktan hemen sonra, İstanbul genelinde üç ayrı komisyon kurulmuştur. Bu komisyonlar ve Maliye Bakanlığı bürokrasisi faaliyetlerini 12 Kasım ile 17 Aralık 1942 tarihleri arasında tamamlamışlardır.

Komisyonların vergi miktarlarını belirlerken kimi zaman keyfi hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu tür olaylardan biri komisyonda görev yapan ve belediye azası olan Bican Bağcıoğlu'nun, Beyoğlu'nda ortak olduğu iddia edilen büyük bir Gayrimüslim bakkaliyesinin vergisini indirtmesi şeklinde yaşanmıştır. Yine Vali Lütfi Kırdar'ın da terziliğini yapan ve Beyoğlu'nda terzi olan İzzet Ünver'in vergisi, komisyonda bulunan Kırdar tarafından 10 bin liraya düşürülmüştür.¹⁷⁸ Bazen de

¹⁷³ Koçoğlu, a.g.e., s. 20.

¹⁷⁴ Kafaoğlu, a.g.e., s. 62.

¹⁷⁵ Araştırmacıların Varlık Vergisi konusunda CHP Grup Toplantısı esnasında yaşanan müzakerelerin metinlerine ulaşabilmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü CHP arşivi çeşitli zamanlarda büyük zararlar görmüştür. İlki Demokrat Parti'nin 1953'de 6195 sayılı kanunla CHP'nin mal varlığıyla birlikte arşivine de el koyması, ikincisi de 12 Eylül 1980 döneminde, partiler kapatılınca, diğer partilerin arşivleriyle birlikte CHP'nin arşivi de toplanması olaylarıdır. Rıdvan Akar, Rifat N. Bali, Ayhan Aktar ve Mete Tunçay gibi bazı araştırmacılar bu arşivlerin peşine düşmüş olsalar da bu belgelere halen ulaşamamıştır. (Faruk Bildirici, "Salkım Hanım'ın gizli zabıtları kayıp". *Hürriyet*. 22.12.2001) CHP grubunda yaşanan müzakereler hakkında ki bilgileri ancak dönemin gazetelerinden edinebilmekteyiz.

¹⁷⁶ Asım Us, "Varlık Vergisi Kanununun Ehemmiyeti", *Vakit*, 12 İkindiçeşrin 1942, No: 8887, s. 1

¹⁷⁷ *Düştur*, III. Tertip, C. 24, s. 9-13. (Varlık Vergisinin tam metni için bkz. ekler kısmına bakınız).

¹⁷⁸ Ökte, a.g.e., s. 96.

gayrimüslim oldukları bilinenlere fazla miktarda vergiler yüklenmiştir. Mesela Ermeni kökenli olan Kadıköylü Asador'un 100 bin lira olan vergisi, Taşnaklar'ın başıdır mülhazası ile 4 misli artırılarak 400 bin liraya çıkarılmıştır.¹⁷⁹ Dönemin gazetecilerinden bazılarının da vergileri asgari miktarlara indirilmiştir. Bu yolla dönemin ünlü gazetecisi Yunus Nadi vereceği milyonluk vergi yerine cüzi bir miktar ödemiştir.¹⁸⁰

Buna benzer münferit ayrıcalıklardan biri de çalışma yerlerine göndermeler esnasında yaşandı. Vergilerini ödemeyen mükelleflerden devlete yakınlığı ile bilinen bazı mükellefler çalışma kamplarına gönderilmemiştir. Bunlardan birisi Kemalizm kitabının yazarı ve Türkleşmenin hararetli savunucularından Tekin Alp,¹⁸¹ diğeri ise kardeşi Fransız basınında Türkiye lehine yazılar yazan Ermeni asıllı Karabet Devletliyan idi.¹⁸²

İstanbul ilinde kurulmuş olan üç komisyonun kimin ne kadar vergi ödeyeceğini belirlemesinden sonra (tahakkuk işlemi) vergi miktarlarının belli olduğu listeler, Kurban Bayramının arifesi olan 18 Aralık 1942 tarihinde, İstanbul'da vergi dairelerinin ilan tahtalarına asılmıştır.¹⁸³ Vergi en geç 30 gün içinde toplam bütçe gelirlerinin yaklaşık üçte birinin toplanmasını hükme bağlamıştır.

Yapılan tespitlere göre Türkiye'de bulunan toplam mükelleflerin yarısından fazlası (%54) İstanbul'da oturmaktaydı. Bunun nedenlerinden biri, İstanbul'un her dönemde ticaretin yoğunlaştığı bir merkez olmasının yanı sıra, mali bakımdan durumu iyi olan azınlık ve yabancıların burada bulunmasından ileri gelmektedir. Bu durumun doğal sonucu olarak, Türkiye'de tahakkuk edilen vergi miktarının %68'i İstanbul'da oturan mükelleflere hasredilmiştir.¹⁸⁴

Varlık Vergisi Kanununun 12. maddesi uyarınca vergilerin 15 gün içinde ödenmesi karar bağlamıştır. Listeler vergi dairelerinin ilan tahtasına 18 Aralık

¹⁷⁹ Ökte, a.g.e., s. 99; Koçak, a.g.e., C. II, s. 489-490.

¹⁸⁰ Ökte, a.g.e., s. 84.

¹⁸¹ Faik Ökte kitabında Tekin Alp'in çalışma kamplarına gitmediğini ve devlet tarafından gözetildiğini belirtse de Tekin Alp Fenerbahçe'deki yalısını ve eşyalarını satmak zorunda kalmıştır. Bu açıklamayı Albert Yeni (Tekin Alp, Albert Yenni'nin babasının dayısı idi). 1999'da yapılan bir söyleşide açıklamıştır. (Bali, a.g.e., s. 464.

¹⁸² Ökte, a.g.e., s. 160.

¹⁸³ Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti, **75. Yılda Türkiye Ermenileri**. İstanbul Aralık 1998, s.12.

¹⁸⁴ Aktar, a.g.m., s.11.

1942'de asıldığına göre, ilk ödeme süresi 4 Ocak 1943 akşamı dolmuş görünmektedir. Bu süre içinde ödemeyenlere gecikme zammı olarak ilk hafta için %1, ikinci hafta için %2 oranında zam uygulanmıştır. Bu uygulama araya bayram tatilinin de girmesi ile 20 Ocakta sona ermiştir. Varlık vergisi Kanununun çıkarılması ve uygulanmasında bazı problemler yaşanmışsa da devlet vergilerini ödemek isteyen mükelleflere bazı kolaylıklar sağlamıştır. Örneğin Millî Bankalarca, emlak, emtia, esham ve tahvilat üzerinden krediler açılmıştır.¹⁸⁵

Verginin ilanından önce ve uygulama safhasında basın genellikle Varlık Vergisinin yanında bir tavır sergilemiştir. Gazete köşe yazarları ülkenin içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için Varlık Vergisinin gerekliliğinden hareketle yazılar kaleme alıyor vergiyi candan onaylıyor, sadakatsizlik ve nankörlük ile suçladığı azınlıkların üzerine gidiyordu. Bu tür yayınları yapanların başında Cumhuriyet ve Tasvir-i Efkar'ın başını çekiyordu.¹⁸⁶ Gazete başyazarlarından Ahmet Emin Yalman, Hüseyin Cahit Yalçın, Yunus Nadi, Ethem İzzet Yenice, Zekeriya Sertel ve Hakkı Süha Gezgin gibi karşıt fikirlere sahip olanlar bile sanki hükümetten talimat almışçasına uygulamayı takdir etmişlerdir.¹⁸⁷ Gazeteler verginin toplandığı süreç içinde neredeyse hemen her gün tahsilatlarla ve verginin uygulanışıyla ilgili günlük olarak ödenmesi gereken ve ödenen vergi miktarını ilk sayfalarda neşretmişlerdir.¹⁸⁸

Varlık Vergisi'nin ödeme süresi tamamlandığında ödenen vergi miktarı şu şekilde oldu;¹⁸⁹

Devreler	G Grubu	M Grubu
1. Devre	25.634.613	17.360.297
2. Devre	7.537.812	2.023.609
3. Devre	9.736.024	1.031.633

Yukarıdaki tabloya göre Varlık Vergisi'nin Müslümanlar arasında ödeme oranı %92,64 olarak gerçekleşmiştir. Tüm Türkiye'de 1944 yılının Şubat ayına kadar

¹⁸⁵ Koçak, a.g.e., C. II, s. 492.

¹⁸⁶ Akın, a.g.e., s. 80.

¹⁸⁷ Bazı yazarlar gazetelerin hükümetten talimat aldığını, bu yüzden resmi gerekçeleri gazetelerce savunulduğunu düşünmektedir. (Koçak, a.g.e., C. II, s. 486-487).

¹⁸⁸ "İzmir 27, Ankara 17, Adana 8,5, Samsun 1,5 Milyon Lira Verecek", *Vakit*, 17 Birincikanun 1942, No: 8922, s. 1-4; "Varlık Vergisi Tahsilatı 50 Milyonu Buldu", *Vakit*, 2 İkincikanun 1943, No: 8935, s. 1-4.

¹⁸⁹ Koçak, a.g.e., C. II, s. 497.

tahsil edilen toplam Varlık Vergisi miktarı 314.920.940 TL olarak gerçekleşmiştir.¹⁹⁰ Bu miktar toplanması planlanan vergi miktarının %74.11'i anlamına gelmekteydi. Tahsil edilemeyen Varlık Vergisi miktarı da 109.985.481 TL olarak ortaya çıkmıştır.¹⁹¹

5. Varlık Vergisi'ni Ödemeyenlerin Devlet Hizmetinde Çalıştırılması

Mükellefler vergilerini ödemek için önce ellerindeki nakit paralarını ortaya çıkarmışlar, daha sonra ev ve işyerlerindeki mallarını satmak sureti ile gerekli miktarı tedarik etmeye çalışmışlardır. Vergisini ödemek için vatandaşlar mallarını satılığa çıkarınca parası olan ahali, KİT'ler, Millî bankalar, İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü bu gayrimenkulları satın almışlardır.¹⁹² Örneğin, Sahibinin Sesi plak şirketi başta olmak üzere, birçok kuruluş ve AEG gibi bazı yabancı firmalarının temsilciliğini yapan Ermeni asıllı Vahram Gesaryan'a ait bina, Sümerbank tarafından satın alınmıştır. Bu haberi Cumhuriyet gazetesi şöyle aktarmaktadır; "Beyoğlu'ndaki Sahibinin Sesi binası Sümerbank tarafından satın alınarak, Yerli Mallar Pazarları Beyoğlu şubesine tahsis olunduğunu memnuniyetle yazmıştık. Bu suretle güzel bir bina daha millileştirilmiş olmaktadır..." denilmiştir.

Varlık Vergisini ödemeyenlerin kendilerine, karı veya kocalarına, birlikte oturdukları kardeşlerine ait olan dükkan, mağaza, depo, ambar, fabrika ve bunlara benzer bütün menkul ve gayrimenkulları satılmak suretiyle haczedilmesi karara bağlanmıştır. Bu şekilde malları haczedilmesine rağmen ödemesi gereken vergi miktarını karşılayamayanlar ve borcunu hiç ödemeyenler ise zorunlu hizmete tabii tutulmuşlardır. Ödeme süresinin dolmasından kısa bir süre sonra, hükümet tarafından, 4305 sayılı Varlık Vergisi Kânunu'nun çalışma mecburiyetine dâir hükümleri ihtiva eden 12 ve 13 üncü maddelerinin tatbiki sureti hakkında talimatname kabul edilmiştir.¹⁹³ Söz konusu talimatnameye göre, Kadınlar, çalışma kampına sevk edilmeyeceklerdir. Çalışma kampına sevk edilecek olanlar önce

¹⁹⁰ Ridvan Akar, *Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği-*, İstanbul, Belge Yayınları, 1992, s. 77-78.

¹⁹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, 7. Devre, 1. İctimâ, C. 8, 29. İnikat, (15.31944), s. 57.

¹⁹² *Gayrimüslimlerin mallarını satılığa çıkarmaları ve bu malların el değiştirmeleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Aktar, a.g.m., s. 10-21.*

¹⁹³ Talimatnamenin tam metni için bkz. Ökte, a.g.e., s. 225-228.

toplama merkezlerine getirileceklerdir. Hastalık veya sakatlık hâlleri dışında, hiçbir yükümlünün şevki tehir edilemeyecek ve sevk kararına karşı idarî ve adli yargı organlarında dâva açılmayacaktır. Yükümlüler, Nâfia Vekâleti'nce saptanan işyerlerinde çalıştırılacaklardır. Hiç kimse oturduğu yada ticarî işyerinin bulunduğu ilde çalışamayacaktır. Yükümlülerin tüm masrafları kendilerine ait olacaktır. Yükümlülere, çalışmaları karşılığında, günde 250 Kuruş ücret ödenecek, bunun 60 Kuruşu iâşe ve barınma gibi masraflar için kesilecek ve geriye kalan ücret de, Varlık Vergisi borcuna karşılık mahsup edilecektir.¹⁹⁴

Bu mükellefler Talu, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Van, Erzurum, Ağrı ve Kars transit yollarında ve Kop, Zigana ve Deveboynu geçitlerinin kardan temizlenmesi işinde çalışmalarına karar verildi.¹⁹⁵ Dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte Aşkale ve daha sonra açılan Eskişehir ve Sivrihisar'a 1229'u İstanbul'dan olmak üzere toplam 2057 kişinin gönderildiğini belirtiyor. Bu kişilerin ise tamamı gayrimüslimlerden oluşuyordu. Ökte, İstanbul'da gönderilmek üzere polis marifetiyle toparlanan 1869 kişiden 636'sının yakalanma ile gönderilme süresi arasında borçlarını ödemediğini ifade etmektedir.¹⁹⁶ Varlık vergisi İsmet İnönü başta olmak üzere Başvekil Saraçoğlu ve devletin diğer mensupları tarafından her fırsatta desteklendi.¹⁹⁷ Varlık vergisi hakkında getirilen eleştiriler ise "çatlak ses" olarak nitelendirilmiştir.¹⁹⁸

Vergiye ödeyemeyen mükelleflerin çalıştırılması kararı kanunda belirtildiği takvime göre uygulamaya koyuldu. Mükellefler Haydarpaşa istasyonundan trenlere bindirilerek çalışacakları yerlere sevk edilmişlerdir. Kanunda 55 yaşın üzerindeki kişilerin İrcaa Vekilleri Heyetinin özel kararı ile tıbbi bir muayeneden geçtikten sonra çalışma kamplarına gönderilmeleri hükme bağlanmıştır.

¹⁹⁴ "Yapılacak Muamele Hakkında Hazırlanan Talimatname Vekiller Heyetinden Çıktı", Cumhuriyet, 13 ikincikanun 1943, No: 6611, s. 1.

¹⁹⁵ "Vergi Miktarı İzmir'de 27, Ankara'da 14, Adana'da 8,5 Milyon Lirayı Bulmaktadır", Cumhuriyet, 15 Birincikanun (Ocak) 1942, No: 6585, s. 1; "Varlık Vergisini Para Olarak Ödemeyenler", Ulus, 17 İkincikanun 1942; ; "Meclise Verilen İstidalar Tomar Halinde Maliye Vekâletine Gönderildi", Cumhuriyet, 9 İkincikanun 1943, No: 6607, s. 1-3.

¹⁹⁶ Aktar, a.g.m., s. 12-13; 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 12.

¹⁹⁷ "Millî Şef", Vakit, 22 Birincikanun 1942, No: 8924, s. 1-4 "Millî Şefimizin Hitabı", Yeni Asır, 22 Aralık 1942; "Başvekilimiz Şükrü Sarcoğlu'nun 'Times' Gazetesine Beyanatı", Ayın Tarihi, Sayı 10, Ocak 1943, s. 37-39.

¹⁹⁸ "Başvekil Diyor ki Türküz, Türkçüyüz ve Her Gün Biraz Daha Türkçü Olacağız", Vatan, 16 Haziran 1943.

Bazı kamp yerlerinde mükellefler İstanbul'daki rahat ortamı bulamadılar. Bir odada 50 kişi uyumak zorunda kalınan yerler oldu. O döneme ait kamplara gönderilen mükellefler hakkında bilgi veren gazetecilerden biri Ferudun Kandemir olmuştur. Mükelleflerle birlikte Aşkale'ye giden Kandemir oradaki izlenimlerini kaleme alarak Tasviri Efkâr gazetesinde bir yazı dizisi olarak yayınladı. Ancak yazı dizisi bir süre sonra yarıda kesildi.¹⁹⁹ Bazı yazarlar yazı dizisinin yarıda kesilmesini Saracoğlu'nun müdahalesine bağlamaktadırlar.²⁰⁰

Varlık Vergisi borcuna karşılık Aşkale'ye gönderilen ilk kafiye, 32 kişi olarak, 27 Ocak'ta, İstanbul'dan Erzurum'a trenle hareket etmiştir.²⁰¹ Varlık Vergisinden ve uygulamalarından en çok gayrimüslim azınlıklar etkilendi. Çünkü Türkiye ekonomisinde o dönem itibarı ile söz sahibi olanlar ve bu kategori içine girenler gayrimüslim azınlıklar ve yabancı şirketler olmuştur. Azınlık tüccarlarının ve yabancı sermayeli şirketlerin Türkiye temsilciliklerinin ticaretteki egemenliği. 1935'te "İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasına Kayıtlı Fevkalade, Birinci, İkinci ve Üçüncü Sınıf Ticari, Sınai ve Mali müesseseler" adlı kitapçıktan açıkça görülebilmektedir. Türkiye'nin sermaye piyasasında 1935'li yıllarda söz sahibi olan 47 tane bankerlik kuruluşunun çoğu azınlıklarca işletilen kurumlardı.²⁰² Ülkeye ithal mal getiren şirketler de yine azınlıkların elinde bulunmaktaydı.²⁰³ İstanbul'un ticari hayatı, sanayi hayatı, eğlence hayatı, otelcilik hayatı, terzilik, doktorluk, pastanecilik, meyhanecilik hayatının %87'si Musevi, Ermeni ve Rumların elindeydi.²⁰⁴ Vergi bir defaya mahsus olmak üzere gelir ve varlık sahiplerinden varlık ve fevkalade kazançları üzerinden alınması temeline oturduğu için doğal olarak bu özelliklere sahip olanlar genellikle gayrimüslimlerdi.

Çalışma kamplarına gönderilen mükelleflerin tamamına yakını gayrimüslimlerden oluşmuştur. Faik Ökte çalışma mükellefiyetinin Müslüman

¹⁹⁹ Ferudun Kandemir'in yazı dizisi Tasviri Efkâr gazetesinin 28 Ocak 1943 ile 8 Şubat 1943 tarihleri arasında yayınlanmıştır.

²⁰⁰ Bu yazarlardan biri Rifat N. Bali'dir. Bali kitabında bu fikri savunmaktadır. (Bali, a.g.e., s. 460).

²⁰¹ "Dün Akşamki Trenle Aşkale'ye Müteveccihen Yola Çıkarıldı", Cumhuriyet, 28 İkincikanun 1943, No: 6625, s. 1-2; Koçak, a.g.e., C. II, s. 499.

²⁰² Türkiye Ansiklopedisi: Cilt 10, s. 2715, İstanbul, 1983.

²⁰³ Kamil Özer, Türkiye'de Gayri Müslim Azınlık Basını, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 29.

²⁰⁴ A. Başer Kafaoğlu, bu oranları Cumhuriyet gazetesi yazarlarından Necati Doğru'nun ticaret odası kayıtlarını inceleyerek bulduğunu hatta şehir rehberine göre bu oranın %89.2 olduğunu belirtmektedir. (Kafaoğlu, a.g.e., s. 59.

grubuna tatbik edilmediğini, Yalnızca Müslümanlardan birkaç kişinin kampa alınıp salıverildiklerini ifade etmektedir. Gazetelere yansıyan isim listelerine bakıldığı zaman da gayrimüslimlere ait isimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Mihran Yerman, Karabet Karlın, Samuel Varan, Yerami Varan, Artin Topaloğlu, Yorgaki Muradoğlu, Roben Paladan, Leon Faraci Yasefoğlu, Hamparsom Ertimen, Mina Kesim İdirs, Edvard Ohanes Fındıklıyan, İnisim Kazez, Yuda Leon Saban, Muiz Nisim Sabah, Yakados Papazoğlu, Hayilm Viktor Benardato, Muiz Benbasad, Bahar Benbasad, Mehabat Barkyan, Kostaki Papazoğlu, David Hananel, Arşak Çuhacıyan, Şekib Abud Valiahaoğlu, Gad Franko Hayimoğlu, Yasef Bozalte, Yorgi Canbazzoğlu, Nikalin Karamanoğlu, Mordhay Kastalyano, Kostantin Körkçuoğlu, Setrak Vartanyan, Aleksandrof İstavridir, Kiryako Gevreköğlu.²⁰⁵ Bu ve buna benzer listeler kamplara sevk zamanlarında dönemin gazetelerinde yayınlamıştır.

6. Varlık Vergisinin Tasfiyesi

1942 yılının Kasım ayında yürürlüğe giren Varlık Vergisinin kaldırılması için ilk adım 17 Eylül 1943 tarihinde 4501 sayılı “Varlık Vergisi Kanununa ek Kanun”un yürürlüğe girmesi ile atılmıştır.²⁰⁶ Bu ek kanunun birinci maddesine göre Maliye Vekaleti, Varlık Vergisi uygulamasıyla tahsil edilememiş borçların terkinde karar verilmesinde yetkili kılındı. Daha sonra 15 Mart 1944 tarihinde 4530 sayılı “Bakayanın terki hakkında kanun” ile tarh edilmiş ancak tahsil edilememiş vergilerin terkinde karar verilmiştir.

Varlık vergisinin kaldırılmasında, İsmet İnönü’nün Amerika Birleşik Devleti Başkanı Franklin D. Roosevelt ve İngiltere Başbakanı Winston Churchill ile 4-7 Aralık 1943 tarihlerinde Kahire Konferansı’nda müzakerelerde bulunması ve ardından demokratik ülkelerden oluşan müttefikler yanında savaşa gireceğini açıklaması, diğer ülke temsilcilerinin de Varlık Vergisi’nin uygulanmasının diğer demokratik devletlerce pek hoş karşılanmayacağını iletmeleri etkili olmuştur.²⁰⁷

Varlık Vergisi Türkiye siyasî tarihinde rahatsızlık uyandırıcı bir konu olarak kalmış ve azınlıklar konusu açıldığında bir kısım yazarlar tarafından sürekli

²⁰⁵ Dün Akşamki Trenle Aşkale’ye Müteveccihen Yola Çıkarıldı”, *Cumhuriyet*, 28 İkinicanun 1943. No: 6625, s. 1-2

²⁰⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 7. Devre, Fevkâlâde İçtimâ, C. V, 56. İnikat, 17.9.1943.

²⁰⁷ Bali, a.g.e., s. 458.

gündeme getirilen bir konu olmuştur. Aslında Varlık vergisi konusundaki tartışmalar kanun yürürlükten kalktıktan sadece 6 ay sonra başlamıştır. Verginin çıktığı ilk zamanlar hükümete övgüler yapan Yalman, Nazilerin Türkiye'deki uzantılarının bu vergiyi çıkarttıklarını söyledikten sonra azınlıklara, Varlık Vergisinin kısmen veya tamamen iade edilmesini savunmuştur.²⁰⁸ Ahmet Emin Yalman'ın bu fikirlerine karşı Tasfir-i Efkâr ve İş dergisi bazı yayınlar yaptı ve durup dururken bir de ekalliyet meselesinin çıkarmanın yanlış olduğunu dile getirdiler.²⁰⁹

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bazı aydınlar Varlık Vergisi ve uygulamaları konusunda yazılar yayınladılar. Bazı yazarlar dönemin şartları içinde böyle bir verginin gerekliliğini ifade ederken kimileride Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun İstanbul'u Bizans, Ankara'yı Edirne sanıp, Bizans'ı yeniden fethetmiş bir cumhuriyet yeniçerisinin heyecanı²¹⁰ ile Varlık Vergisi kanununu ve uygulamasını gerçekleştirdiğini ifade etmektedirler.

---

²⁰⁸ Ahmet Emin Yalman, "Tasfiye Nasıl Olmalı?-1", *Vatan*, 26 Eylül 1944; Ahmet Emin Yalman, "Tasfiye Nasıl Olmalı?-2", *Vatan*, 27 Eylül 1944.

²⁰⁹ Bali, *a.g.e.*, s. 475-476.

²¹⁰ Abdülkadir Küşin, "Bu vergi Cumhuriyet Türkiye'sine yakışır mı?", *Hürriyet*, 2 Aralık 2001.

IV. BÖLÜM

E. CUMHURİYET DÖNEMİNDE NÜFUS VE KURUMLARIYLA ERMENİ VARLIĞI

A. TÜRKİYE'DE ERMENİ BASIN VE YAYINI

Türk matbaacılığının doğuşu ve gelişmesinde Osmanlı topraklarında yaşayan azınlık cemaatlerinin önemli katkıları olmuştur. Türkiye'de ilk matbaayı 1492 yılında Yahudiler kurmuş ve Ermeniler de kendi kültürlerini yaşatmak ve geliştirmek amacıyla matbaacılık alanında olağanüstü gayret sarf etmişlerdir. Bu çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde Türk matbaacılığının yanı sıra ülkedeki kültür hayatının gelişmesine de geniş ölçüde katkıda buldukları görülmektedir.¹ Ermenilerin Türk kültürüne ve matbaacılığına katkıları konusunda Şemseddin Sami, Kâmûsü'l-Alâm'da şu bilgileri vermektedir;² "...(Ermenilerin) ale'l-husûl sanâiyin en nâzik ve incelerinde fevkalâde bir mahâretleri vardır ve içlerinde pek mâhir hüner varân bulunur. Ezcümle hurûfât-ı Arabiye'nin kalıplarını hakk ile memleketimizde matbû'atın ta'mim ve terâkkisi husûsunda, Ermenilerin gösterdikleri gayret ve ettikleri hizmet kâbil-i inkâr değildir."

Ermenilerin Türkiye'de basın, yayın ve matbaacılık çalışmaları diğer azınlıklarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin modernleşme süreçlerinden biri olan Tanzimat Fermanına kadar belli ölçülerde sürmüştür. Tanzimat Fermanının ilanından sonra ise matbaacılık çalışmaları hız kazanmış ve Türkiye'nin fikir hayatına, eğitim ve öğretimine, Türk matbaa sanayiinin, yayıncılığının ve kitapçılığının gelişmesine büyük katkıları olmuştur.³ Ermenilerin tüm bu matbaacılık çalışmalarına Osmanlı Devleti tarafından da gerekli müsamaha ve toleransın gösterildiği açıkça görülmektedir. Çünkü daha 1567 yılında Tokatlı Apkar'a tümüyle bir Ermeni'nin

¹ Pars Tuğlacı, "Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkıları", *Tarih ve Toplum*, C. 15, Şubat 1991, Sayı 86, s. 113; Ali Güler, *XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayri Müslimler (Sosyo-Ekonomik Durum Analizi)*, Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, 1996, s. 143-144.

² Şemseddin Sâmî, Kâmûsü'l-Alâm, Ermeniler Maddesi, C. 2'den aktaran İbrahim Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 1987, Sayı 1, s. 240.

³ Tuğlacı, a.g.m., s. 116.

mülkiyeti ve idaresi altındaki ilk matbaanın kurulmasına Osmanlı idarecileri izin vermiş⁴ böylece Ermeniler arasında basım sanatının gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Türk matbaacılığının gelişmesine katkıda bulunan Ermeniler, 1567 ile 1923 yılları arasında kurdukları 194 adet matbaada⁵ Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe olmak üzere 598 adet gazete ve dergi basmışlardır.⁶ Bunların yanı sıra din, kilise, dil, tarih, coğrafya, edebiyat (Roman, şiir, mizah, tiyatro oyunu) çocuk eğitimi, gezi notları, felsefe, antoloji, biyografi, sözlük, anı, takvim, salname, ders kitabı, gibi telif ve çeviri binlerce eser de basılmıştır. Ancak bu eserlerden 1850 yılına kadar yazılmış olanların yalnızca 525 adedi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu kitaplar, Venedik ve Viyana Mikhitarist Manastırları kütüphanelerinde, Ermenistan Sanat ve Edebiyat Müzesi Kütüphanesi ve Mesrop Mesdots Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁷

Ermeniler matbaalarında bastıkları kitapların yanı sıra gazete, dergi, yıllık vs. gibi süreli yayınlar da çıkarmışlardır. Takvim-i Vakayi Lıro Kir Medzi Derutyanın Osmanyen adıyla 1832'de devletin finanse etmesiyle İstanbul'da yayınlanan ilk Ermenice gazetedir.⁸ Takvim-i Vakayi'nin Ermenice'sine 150 kişiden fazla abone bulunamamıştır. İlk Ermenice basın organından sonra yayın hayatına atılan bazı gazete ve dergi isimleri şöyledir: Hayasdan, Orakir (günce), Punç (demet), Dziatsan (gökkuşağı), Ararat, Hayrenik (yurt), Asya, Ruzmame-i Rasis, Mamul (basın), Abaka (gelecek), Aravelk (bizans), Dzağik (çiçek), Surhantak (Haber ileten), Arşaluys (tan yeri), Azadamart (savaşım), Yergir (ülke).⁹

Bâbiâli Tanzimattan sonra ortaya koyduğu genel liberalleşme ve hoşgörü politikasına uygun olarak Türkçe dışındaki basının gelişmesine yardımcı bir tutum

⁴ Boğos Levon Zekiyan, **Ermeniler ve Modernite-Gelenek ve Yenileşme Özgürlük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği**, Çev. Altuğ Yılmaz, İstanbul, Aras Yayınları, 2000, s. 42; Güler, XX. **Yüzyıl Başların Akeri...**, s. 143-144.

⁵ Bu matbaalardan 131 tanesi İstanbul'da, 63 tanesi ise taşrada kurulmuştur. 1565-1923 yılları arasında Osmanlı Türkiye'sinde Anadolu'da kurulan Ermeni matbaaları, kurucularının isimleri, kuruldukları yerler ve buralarda basılan Ermenice gazete, dergi ve kitap sayıları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tuğlacı, **a.g.m.**, s. 115-121; A. Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi**, C. II, İstanbul 1989, s. 1-58.

⁶ Karin Karakaşlı, "Gazetelerin Satırlarında" **Görüş**, (Ermeniler Özel Sayısı), Ağustos 2001, s. 68.

⁷ Tuğlacı, **a.g.m.**, s. 114.

⁸ Vağarşag Seropyan, "Ermeni Basını", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C. 3, s. 188.

⁹ Nurşen Mazıcı, **Belgelerle Uluslar Arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918**, Der Yay, İstanbul 1987, s. 136.

içine girdi. Takvim-i Vakayi'nin yerel dillerde çıkmasının yanında özel gazete yayımlanmasına da izin verildi. İlk olarak 1840'larda İzmir'de çıkmaya başlayan azınlık gazeteleri bir kaç yıl içinde İstanbul'a taşındı ve İstanbul kültür ve basın merkezi haline geldi. İlk Ermeni gazeteleri yorumdan çok bilgi aktarımına önem verdi ve eldeki imkânları kaybetmemek için sultan ve vezirlere yönelik bağlılık ve saygı ön plana çıktı. Zamanla kendi iç tartışmalarını gazete satırlarına taşımaya başladılar ve ruhani yönetim üzerinde bazı tartışmalar yapmaya başladılar. Tümüyle özel nitelikli Ermenice gazeteler zamanla ülkenin genel konuları hakkında görüşler beyan edip cemaat içinde, resmî nitelikli Türkçe gazetelerden çok daha dinamik bir kamuoyu oluşturabiliyordu.¹⁰

Pars Tuğlacı yaptığı araştırmalar neticesinde 1839 yılı ile 1922 arasında Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni matbaalarında basılan Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe gazete ve dergilerin sayısını 887 olarak tespit etmiştir. Bunların şehirlere göre dağılımı şöyledir;¹¹ İstanbul'da 415, Adana'da 15, Ağtamar'da 1, Arapkir'de 1, Ayıntab'da 4, Bahçecik'de 8, Bahçecik Ovacık Bucağında 1, Bursa'da 2, Diyarbakır'da 1, Eğin'de 1, Erzincan'da 2, Erzurum'da 2, Hacı'n'da 1, Halep'te 68, Harput'ta 6, Hatay'ın ilçe merkezi Dört Yol'da 1, İskenderiye'de 57, İzmir'de 39, İzmit'te 2, İzmit'in Armaş (Akmeşe) bucağında 3, Kahire'de 10, Kars'ta 2, Kudüs'te 16, Merzifon'da 2, Mısır'da 103, Muş'ta 1, Muş'un Noraşen bucağında 1, Palu'da 1, Rodosçuk'ta (Tekirdağ) 1, Sivas'ta 6, Şam'da 17, Tarsus'ta 1, Tokat'ta 1, Trabzon'da 2, Van'da 25, Van'ın Gevaş ilçesinde 2, Yoğunluk-Musa Dağı'nda 1, Bulgaristan'ın Rusçuk kentinde 11, Plovdiv (Filibe) kentinde 9, Şumla (Şumen) kentinde 1, Sofya'da 41, Haskovo'da 1, Pavlovo'da ve Silven'de 1 adet. Yine Vağarşag Seropyan'ın çıkardığı bir istatistiğe göre 1832 ile 1994 yılları arasında sadece İstanbul'da 450'ye yakın gazete dergi veya yıllık yayınlanmıştır.¹²

Ermeniler kendi çabaları ile özel olarak Ermenice gazete dergi ve kitaplar bastıkları gibi Osmanlı Devleti bünyesinde resmî basım işlerinde de faaliyet göstermişlerdir. Bu çalışmaları devrin devlet adamları tarafından da fark edilmiş ve

¹⁰ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını İçeriği ve Rejimi-Türkçe Dışı Basın", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 71-72.

¹¹ Pars Tuğlacı, "200. Yıldönümünde Türkiye'de Ermeni Basımının Dünü Bugünü", **Tarih ve Toplum**, C. 22, Aralık 1994, Sayı 132, s. 39.

¹² Seropyan, a.g.m., s. 190.

çeşitli ödüllerle taltif edilmiştir. Bunlardan biri 1810 yılında İstanbul'un Samatya semtinde doğan Ohannes Mühendisyan'dır. Matbaacılık ve hurufat dökümcülüğü ile ilgilenen Mühendisyan, 1842'de Takvimhane-i Amire'nin yöneticiliğine atanıp Osmanlıca ta'lik yazıların dökümü ve hazırlanmasıyla görevlendirildi ve döküğü talik yazılarıyla Risale-i İtikadiye'yi dizip basmıştır. Mühendisyan Amerika'dan getirttiği bir çok makine ve gereçlerle geliştirdiği matbaasında Darbhane-i Âmire tarafından sipariş edilen 5000 kuruşluk, 1000, 500, 250'lik "faizli" kaimeler 1844 yılında basmıştır. Mühendisyan'ın döküğü yazı kalıpları Latin alfabesinin kabulüne kadar kullanılmıştır. Mühendisyan'ın bu hizmetleri, nesih yazılarıyla bir Türkçe şiir kitabı basıp devrin ricaline sununca, sadrazam taktirle karşılamıştır. Yine Türk matbaacılık hayatında önemli bir yere sahip olan Haçik Kevorkyan Efendi II. Abdülhamit ve V. Mehmed Reşat tarafından nişanla taltif edilen Ermenilerdendir. Haçik Kevorkyan, cumhuriyetin ilanından sonra 1923'te "Maarif Madalyası" ile ödüllendirilmiştir.¹³

1. Cumhuriyet Döneminde Ermeni Basını

Cumhuriyet döneminde de Ermenilerin basın hayatındaki etkinlikleri, devlet aleyhine bir tutum sergilemedikleri müddetçe özgür bir şekilde devam etmiştir. Osmanlı döneminden beri yayımda olan bazı gazeteler yeni koşullara uygun olarak yeniden şekillenerek yayın hayatına devam etti. İstanbul ve İzmir'de yayımlanan bazı gazeteler ise cumhuriyet Türkiye'si ile bağdaşmayan yayımlar yaptıkları için, bu etkinliklerini ya durdurmuş, yada yurt dışında sürdürmüşlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra eskilerin yanında yenileri de kurularak Ermeniler tarafından çok sayıda gazete ve dergi yayınlanmıştır. Bunların bir kısım Osmanlı Devleti zamanında yayınlanmaya başlamış ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da yayınına devam ettirmiştir.¹⁴ Cumhuriyet idarecileri, zararlı yayınlar yapan Ermeni basınının etkinliğinin devam etmesine pek sıcak bakmıyordu. Konu ile ilgili olarak Başvekalet, bu tür Ermeni yayın organlarını kontrol edebilmek için çeşitli araştırmalar yaptırmış ve Ermeni basın yayın

¹³ Tuğlacı, a.g.m., s. 118-119.

¹⁴ Pars Tuğlacı, *Çağdaş Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, 1986, s. 1674

organlarını tespit ettirmiştir. Böyle bir çalışma 19.7.1932 tarihinde yapılmıştır. Bu çalışmada özellikle Ermeni matbaaları ele alınmıştır.

Dahiliye Vekaletine verilen raporda şu sonuçlara ulaşılmıştır: Hükümet İstanbul'da bulunan özel matbaaların sahiplerinin %85'inin Ermeni, %5'inin Rum, %10'unun Türk olduğunu tespit etmiştir. Yalnızca Avrupa yakasında Ankara Caddesi ve Cağaloğlu'nda Agop, Marifet, Sebat, Keteon, Penik, Teshilât, İskon, Hakkâk Kirkor, Ressay Yervant, Hakkâk Ütücüyan, Hakkâk Dökmeciyan, Leon, Kader, Güzeliş, Süslü Agop, Hıraçya, Asadoryan matbaalarından başka isimleri tespit edilemeyen pek çok matbaanın olduğu belirtilmiştir. Yine bu mahallerde bulunan Vezirhanı, Büyük Yenihan, Kürkçü hanında da pek çok Ermeni matbaasının olduğu ifade edilmektedir. Bu matbaaların daima teftiş edilmesi gerekirken teftiş ve kontrolden uzak oldukları, bazı Türk matbaalarının da Ermeni matbaaları ile ortak çalıştıklarının tespit edildiği vurgulanmaktadır. Ermeni matbaalarından birinin sahiplerinden Hayik ve babası Haçik'in yardımları ile de Dikran adındaki bir mürettibin nezaretinde Taşnaksütyun adına bir kitap basıldığından da söz edilmektedir. Rapora göre Haçik adlı kişinin daima komitacılarla temasta buldukları ve 7.7.1932 tarihinde ölüm haberinin Milliyet ve Cumhuriyet gazetelerinde resmî ile birlikte çıktığı belirtilmektedir.¹⁵

Yukarıda ifade edildiği gibi kitaplar yayımlayan matbaaların yanında pek çok Ermeni gazete, dergi ve yayınevleri de mevcuttu. Bu tür Ermeni gazeteleri cumhuriyet döneminde genellikle cemaat içi haberlere yer vermiştir. Patrik seçimi dönemlerinde ateşli tartışmalar yaşanmış ve taraftar oldukları Patrik adayı için propagandalar yapılmıştır. Patrik seçimlerine Türk gazeteleri de büyük ilgi göstermiştir. Tarafların fikirlerine başvurulmuş ve konu ile ilgili haberlere geniş ölçüde yer verilmiştir.¹⁶

Gerek Osmanlı döneminden devam edip gelen gerekse cumhuriyet döneminde yayın hayatına başlayan İstanbul'da basılıp yayınlanan yaklaşık 75 adet Ermeni gazete ve dergi yayınlanmıştır. Söz konusu gazete ve dergilerden bazıları aşağıda yer almıştır:

¹⁵ BCA, Tarih: 20.7.1932, Sayı: Dosya: 14622, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 144.31.5.

¹⁶ "Ermeni Ekalliyetleri", *İkdam*, 11 Tesrin-i Evvel 1926, No: 10585; "Ermenice Gazeteler", *İkdam*, 19 Mayıs 1926, No: 10453; "Ermeni Ekalliyetleri Arasında Hareketler", *İkdam*, 31 Kanunusani 1927, No: 10696 ; "Ermeni Ekalliyetler ve Patrik İntihabına Hazırlıklar", *İkdam*, 27 Eylül 1926, 10571 vd.

Aravo(u)d: “sabah” anlamına gelmektedir. 1909'dan itibaren yayımlanmaya başlayan haftalık siyasî bir gazete olan Aravod'un yayını 1924'e kadar devam etmiştir.¹⁷

Verçin Lur: “Son Haber” anlamına gelen bu günlük siyasî gazete 1914'ten itibaren yayımlanmaya başlamış ve 1930'a kadar yayına devam etmiştir.

Cugadomard: 1918'den itibaren yayımlanmaya başlayan bu günlük siyasî gazetenin yayını 1924'e kadar sürmüştür.

Haygin: “Ermeni Kadını” anlamına gelen bu kadın dergisi 3.9.1918'den itibaren 15 günde bir yayımlanmıştır. 1932'ye kadar yayını sürdürmüştür.¹⁸

Hay Khosnag: “Ermeni Sözcüsü” anlamına gelmektedir. Ermeni Patrikhanesi adına Ardavazt ve Zayrmayr Gözüryan tarafından 1924 ile 1930 tarihleri arasında İstanbul'da yayımlanan dinî, ahlaki ve edebî aylık bir dergidir.¹⁹

Nor Lur: “Yeni Haber” anlamına gelmektedir. Vahan Toşigyan'ın yönettiği bu günlük siyasî ve ticarî gazete 25.11.1923 tarihinde yayın hayatına başlamıştır.²⁰ 1931 tarihine kadar yayımlanmıştır. Maksud Mesrob bu gazetede müdürlük yapmıştır.²¹

Ave(a)dis: “müjde” anlamına gelmekteydi. 1924'ten itibaren Savarş Hagopyan tarafından çıkarılan günlük bir gazetedir.²²

Hağtanag: “zafer” anlamına gelmekteydi. Garabed Makascıyan tarafından 1925'ten itibaren çıkarılan haftalık bir dergidir.

Anevşapur: Pakarat Teyvan tarafından 16.12.1926 tarihinden itibaren çıkarılmaya başlanan haftalık mizah dergisidir.²³

Ermeni Eytamhane Salnamesi: 1926'da çıkarılan bir yıllıktır.

Tidag: 1930 ile 1933 tarihleri arasında Sahak Mihitaryan tarafından çıkarılan ve “dürbün” anlamına gelen haftalık toplum, mizah ve spor dergisidir.²⁴

Aztarar: “duyuru” anlamına gelmekteydi. Manuk Aslanyan tarafından 10.12.1926 ile 27.1.1937 yılları arasında Ermenice olarak çıkarılan günlük siyasî ve edebî bir

¹⁷ Ferudun Fazıl Tülbentçi, *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazete ve Mecmualar*, Ankara, Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü, 1941, s. 57.

¹⁸ Tülbentçi, a.g.e., s. 62.

¹⁹ Seropyan, a.g.m., s. 190.

²⁰ Tülbentçi, a.g.e., s. 68.

²¹ Seropyan, a.g.m., s. 190.

²² Tülbentçi, a.g.e., s. 56; Kamil Özer, *Türkiye'de Gayri Müslim Azınlık Basını*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 82.

²³ Tülbentçi, a.g.e., s. 56.

²⁴ Tülbentçi, a.g.e., s. 78.

gazetedir.²⁵ 1937 yılında devletin iç ve dış siyasetini bozacak zararlı yazılar yayınladığı gerekçesiyle Matbuat Kanununun 50. maddesi gereği Dahiliye vekili Şükrü Kaya'nı 27.1.1937 tarih ve 647 sayılı tezkeresiyle yaptığı teklif üzerine İcraat Vekilleri ve Atatürk'ün onayı ile gazete kapatılmıştır.²⁶

Badger: "resim" anlamına gelmekteydi. Y. Kuyumcuyan'ın sahibi olduğu haftalık mizah ve edebiyat dergisidir. 3.11.1926 ile 1931 tarihleri arasında yayınlanmıştır. Dergi aynı isimler 11.6.1938'de tekrar yayınlanmaya başladı ve bu sefer 1940 yılında kapanmıştır.²⁷ Dergide N. Haçaduryan ile A. Aliksanyan müdürlük yapmıştır.

Şepor: Takvor Papazyan tarafından 1928'den itibaren yayınlanmaya başlayan günlük siyasî bir gazetedir.

Vanaganin Daretsuytsı: "Rahibin Yıllığı" anlamına gelen ve Piskopos Yeğişe tarafından İstanbul'da 1928'de hazırlanan bir yıllıktır.

Ardziv: "kartal" anlamına gelmekteydi. Karilik Adil ve K. Hrant tarafından 1928'den itibaren yayınlanmaya başlayan haftalık millî ve mizahî bir gazetedir.

Yerçanigin Daretzuytzı (Mutlunun Yıllığı): 1928'de Pakarat Tevyan tarafından İstanbul'da hazırlanan bir yıllıktır.

Gitar: 1930'dan itibaren Avukat Aliksanyan tarafından yayınlanan onbeş günlük bir dergidir.²⁸

Şarjum: 1930 ile 1931 tarihleri arasında Suren Şamlıyan tarafından yayınlanan haftalık siyasî ve edebî bir gazetedir. "Hareket" anlamına gelir.²⁹ 24.12.1931 tarihinde Suren Şamlıyan'ın Türkiye aleyhine müstear isimlerle yazılar kaleme alması ve gazetenin yayınlanmasının kanunî olmamasından dolayı hükümetçe kapatılmıştır.³⁰

Mimos: "soytarı" anlamına gelen bu haftalık mizah dergisini 1931'den itibaren Levon Avakyon yayınlamaya başlamıştır.

Aravelk: "doğu" anlamına gelmekteydi. 26.10.1931 ile 22.7.1940 tarihleri arasında yayınlanan tarihleri arasında Horen Camcıyan tarafından çıkarılan günlük bir

²⁵ Tülbentçi, a.g.e., s. 57.

²⁶ BCA, Tarih: 27.1.1937, Sayı: 2.5902, Dosya: 86-254, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 71.6.9.

²⁷ Tülbentçi, a.g.e., s. 57.

²⁸ Tülbentçi, a.g.e., s. 61.

²⁹ Tülbentçi, a.g.e., s. 72.

³⁰ BCA, Tarih: 18.2.1944, Sayı: Dosya: 85299, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 85.561.11.

gazetedir.³¹ Yine aynı adla on beş günde bir, gazeteyle birlikte dergi ilâvesi çıkmıştır. T. Azadyan bu ilave derginin sorumlusuydu.

Khrakbeanki Darekirkı: "Şenlik Salnamesi" anlamına gelen bu yıllığı Arsak hazırlamıştır. 1931 ve 1932 yıllarını kapsamaktadır.

Arşaluis(ys): 1931'den itibaren³² Aram Kolancıyan tarafından yayınlanmaya başlayan günlük, siyasî bir gazetedir.³³

Artsan: "heykel" anlamına gelmekteydi. 1932'den itibaren A. Yeranyan tarafından aylık olarak yayınlanmaya başlayan bir dergidir. Vahan Berberyan burada müdürlük yapmıştır.

Mamul: "basın" anlamına gelmekteydi. K. Hrant tarafından 1932'den itibaren çıkarılmaya başlayan günlük siyasî bir gazetedir. Y. Damgacı burada müdür olarak görev yapmıştır.

Pamper: "haberci" anlamına gelen, haftalık siyasî ve edebî bir dergidir. 1.4.1933 ile 18.8.1933 tarihleri arasında³⁴ Aram Dağlaryan ile Yervant Simkeşyan tarafından yayınlanmıştır.

Zartonk: "uyanış" anlamına gelen, günlük bir gazetedir. 26.9.1932 ile 1933 tarihleri arasında Püzant Şamlıyan tarafından yayınlanan günlük bir gazetedir.

Nigar: "resim" anlamına gelmekteydi. 1934'ten itibaren Krikor Mihitaryan tarafından yayınlanmaya başlayan ve haftada iki kez yayınlanana mizahî bir dergidir.³⁵

Garta Zis: "beni oku" anlamına gelen ve İstanbul'da Z. Arşag tarafından hazırlanan bir yıllıktır. 1934 ile 1941 tarihleri arasında kapsamaktadır.

Nor Huys: "yeni duygu" anlamına gelmektedir. Onnik Çatalyan tarafından 14.4.1935 ile 16.1.1937 tarihleri arasında yayınlanan haftalık siyasî, edebî ve mizahî bir dergidir.³⁶

Nor Luys: "yeni ışık" anlamına gelmektedir. K. Magar tarafından 1934'ten itibaren çıkarılmaya başlayan bir dergidir.

---

³¹ Tülbentçi, a.g.e., s. 56.

³² Tülbentçi, a.g.e., s. 56.

³³ Özer, a.g.e., s. 89.

³⁴ Tülbentçi, a.g.e., s. 69.

³⁵ Tülbentçi, a.g.e., s. 68.

³⁶ Tülbentçi, a.g.e., s. 68.

Nor Tarman: “yeni dönem” anlamına gelmektedir. Dr. Armenag Hancuyan ile A. Sıvacıyan tarafından 1934 ile 3.11.1935 tarihleri arasında yayınlanan onbeş günde bir çıkan dergidir.³⁷

Türkiye: Mardiros Koçunyan tarafından 21.2.1935 ile 3.7.1935 tarihleri arasında yayınlanan günlük siyasi bir gazetedir.³⁸

Ahali: Mardiros Koçunyan tarafından 26.9.1936 ile 6.3.1937 tarihleri arasında yayınlanan haftalık bir gazetedir.³⁹

Gagos: 5.2.1938'den itibaren Hrand Paşayan tarafından yayınlanmaya başlayan haftalık bir mizah dergisidir.⁴⁰

Gavroş: 30.1937'den itibaren Garabed Magar tarafından yayınlanmaya başlayan haftalık bir mizah dergisidir.⁴¹

Gesur: “kayın valide” anlamına gelmektedir. 1936'dan itibaren Pakarad Teyvan tarafından yayınlanmaya başlayan haftalık bir mizah dergisidir.

Gigo: 20.10.1936 ile 30.1.1937 tarihleri arasında G. Magor, Dırtad Der, Sahagyan tarafından Fransızca yayınlanan haftalık bir mizah dergisidir.⁴²

Hankaridag: 1936'dan itibaren yayınlanmaya başlayan ansiklopedik bir dergidir.

Amsıvan Kirki: “Ayın Kitabı” anlamına gelen ve 1.1.1938 ile 1.5.1938 tarihleri arasında Avedik Aliksanyan tarafından yayınlanan aylık bir dergidir.⁴³

Hayeli: “ayna” anlamına gelmektedir. 17.11.1934'ten itibaren yayınlanmaya başlayan haftalık bir gazetedir.⁴⁴

Mego: 1927 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan⁴⁵ ve “an” anlamına gelen haftalık bir dergidir.

Daretsuyts Azkayin Hivantonotsi : “Millet Hastanesi Salnamesi” anlamına gelen ve 1924 yılında yayınlanan bir yıllıktır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra bilhassa tek partili rejim döneminde Ermeniler tarafından pek çok sayıda gazete ve

³⁷ Tülbentçi, a.g.e., s. 68.

³⁸ Tülbentçi, a.g.e., s. 74.

³⁹ Tülbentçi, a.g.e., s. 55.

⁴⁰ Tülbentçi, a.g.e., s. 61.

⁴¹ Tülbentçi, a.g.e., s. 61; Özer, a.g.e., s. 91.

⁴² Tülbentçi, a.g.e., s. 61.

⁴³ Tülbentçi, a.g.e., s. 56.

⁴⁴ Tülbentçi, a.g.e., s. 62.

⁴⁵ Tülbentçi, a.g.e., s. 67.

dergi yayınlanmıştır. Bunların bir kısmı Osmanlı Devleti zamanında yayınlanmaya başlamış ve Türkiye Cumhuriyeti Kurulduktan sonra da yayınına devam ettirmiştir.⁴⁶

2. Günümüzde Çıkan Ermeni Süreli Yayınlar

Tespitlerimize göre günümüzde İstanbul'daki Ermeniler tarafından üç tane günlük gazete ve bazı dergiler yayınlanmaktadır. Bunlardan Agos gazetesi hariç tüm yayınları Ermenicedir. Bu yayınlar şunlardır.

Jamanak(g) (Zaman): II. Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılının 28 Ekim günü⁴⁷ Gürünlü Misak (Kasım) ve Sarkis Koçunyan kardeşler tarafından yayınlanmaya başlamış günlük bir gazetedir. Pazar günleri dışında her gün yayınlanmaktadır. Türkiye'nin yayını süren en eski günlük siyasî gazetesi, dünyada aralıksız olarak yayınlanan en eski Ermenice gazete özelliğini taşımaktadır.⁴⁸ Misak Koçunyan imtiyaz sahipliği ve başyazarlığı yürütürken Sarkis Koçunyan ise idarî işlerini yürütmüştür. Gazete önce Cağaloğlu'ndaki özel matbaasında basılmıştır. Yayınına ise, Ardaşes Kalpakçıyan ve Simeon Çölmekçıyan idare etmiştir. Misak Koçunyan'ın 1913 yılından ölümü üzerine kardeşi Sarkis Koçunyan gazetenin yönetimini bütünüyle üstlenmiştir. 15 Temmuz 1920 yılında Joğovurti Tizaynın (Halkın Sesi) gazetesiyle birleşerek Joğovurti Tizaynı-Jamanak adıyla yayın hayatını sürdürmüştür. 23 Ekim 1924'ten itibaren tekrar Jamanak adıyla yayınına sürdürmüştür. 27 Mayıs 1926'da gazetenin sahibi Sarkis Koçunyan hayatını kaybedince eşi Araksi Koçunyan gazetenin imtiyaz sahibi olmuştur. Gazete 1933'ten itibaren Vakit gazetesinin matbaasında 8 sayfa olarak basılmaya başlanmıştır.⁴⁹

Jamanak gazetesi bazı dönemlerde "hakareti mutazammın neşriyatta bulunmaktan" dolayı sorunlar yaşamıştır. Örneğin, Papaz Kirkor Karabetyan Efendi hakkında hakareti mutazammın neşriyatta bulunan Jamanak gazetesi mesul müdürü Mardiros Koçunyan ve makale muharriri Baroyer Koçunyan Efendiler ikinci ceza mahkemesinde birer sene hapse ve 2000 lira manevi zarar tediyesine mahkum olmuşlardır.⁵⁰ Gazete hakkında geçici sürelerle de kapatılma kararı alınmıştır. Şükrü

⁴⁶ Özer, a.g.e., s. 87, 93.

⁴⁷ Tülbentçi, a.g.e., s. 65.

⁴⁸ Karakaşlı, a.g.m., s. 69.

⁴⁹ Kevork Pamukçuyan, "Jamanak", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C. 3, s. 315.

⁵⁰ "İki Ermeni Gazetecisi Mahkum", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1932, No:2843, s. 2.

Saracoğlu'nun başbakan olduğu dönemlerde (1942-1946) örfi idare tarafından iki ke kapatılmıştır. Bir davet üzerine Rusya'ya giden Suat Derviş (Fosforlu Cevriye'nin yazarı) Ermenistan'a da uğramış, Türkiye'ye döndüğünde yazdığı kitabında Ermenistan tiyatrosunu öven yazılarının bazı bölümleri gazetede yayınlanınca örfi idare "bilamüddet" (süresiz) olarak kapatma yazısı göndermiştir. Bu konu için Ankara'da yetkili kişilerle irtibat kurulmuş ve bir hafta sonra tekrar yayın hayatına devam etmiştir.⁵¹

Gazete yayın hayatında bazı dönemlerde küçük problemler yaşamış olsa da Basın ve Yayın Genel Müdürlüğüne verilen raporlara göre "iş politika tesirlerinden ve siyasî hava değişikliklerinden tamamen azade olarak daima takip ettiği memleket menfaatlerine uygun ve müspet neşriyatını" devam ettirmiştir. 9.8.1946 tarihli bir raporda Ermenice mütercim, gazete hakkında şu bilgilere yer verilmiştir; "Bu gazete hariçteki Ermeni faaliyetlerine dair pek az haber neşretmekte ve bunlar da ancak A. A. nın verdiği kısa haberler olup bunlar hakkında hiç bir yorum yapmamaktadır. Cemaat işlerine diğer Ermenice gazeteler kadar önem vermeyen gazete, iç politika hakkında müspet görüşlerini yazı ve haber başlıklarında ifade etmektedir. Türkiye gazetelerinden Ermeni efkarına arz etmek istediği yazıları seçerken CHP taraftarı gazetelerden almayı tercih etmektedir." Siyasî görüş açısından kendini CHP'ye daha yakın hisseden gazete Demokrat Partinin demokratlığının sadece kağıt üzerinde olduğunu 10.7.1946 tarihli "Demokrat Partinin Bir Tekzip Yayınlamasını Beyhude Bekledik" isimli M. Koç imzalı bir yazısında ifade etmektedir. Yine 13.7.1946 tarihli nüshasında "Türkiye Ermenileri siyasî Olgunluklarını Daima Göstermiştir" başlıklı ve M. Koç imzalı makalede, Türkiye'nin önümüzdeki dört senelik iç ve dış politikasının, bir hafta sonra yapılacak seçimin neticesine bağlı olduğunu hatırlattıktan sonra, CHP'nin yirmi seneden beri iktidar mevkiinde bulunarak tecrübeler ve başarılar sağlamış, halkın itimat ve hoşnutluğunu kazanmış bir parti olduğunu vurgulamıştır. Ermeni halkının oylarını ona göre kullanarak şuur ve siyasî olgunluklarını bir defa daha göstermelerini tavsiye etmek sureti ile CHP taraftarı bir çizgi sergilemiştir.⁵²

⁵¹ Yelda (Yeldağ Özcan), **İstanbul'da Diyarbakır'da Azalırken**, İstanbul, Belge Yayınları, 2000, s. 117

⁵² BCA, Tarih: 9.8.1946, Sayı: Dosya: 86104, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 86.573.6.

Gazetenin şu andaki sahibi aynı aileden gelen Sarkis Koçunyan, yazı işleri müdürlüğünü ise eşi Nadya Koçunyan yapmaktadır. İlk kurulduğundan bu yana, Koçunyan ailesi tarafından gazete işletilmiştir. Jamanak, siyah-beyaz olarak 4 sayfa çıkmaktadır. Türkiye ve dünyadaki önemli siyasî olaylar, cemaat ile ilgili haberler gazetede yer almaktadır.⁵³ Reklâm da alan gazetenin günlük tirajı 1000 ile 1500 adet arasında değişmektedir. Gazetenin dağıtımı abone sistemi ve Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu yerlerdeki gazete bayilerine dağıtılarak sağlanmaktadır. Ancak gazete çalışanları, dağıtımın muntazam olmayışından şikâyet etmektedir. Çünkü, dağıtımın muntazam olmayışı gazetenin tirajını düşürmede etkili olduğunu düşünmektedirler. Bugün, gazetenin idare merkezi ve basıldığı yer Beyoğlu, Tüneldeki Narmanlı Han'da bulunmaktadır.⁵⁴

Marmara:⁵⁵ 31 Ağustos 1940 yılından⁵⁶ itibaren Suren Şamlıyan (1900-1951) tarafından Galata Eski Gümrük Sokağı No. 52'deki basımevinde yayınlanmaya başlamıştır. Önceleri haftada 2 gün yayınlanan Gazete kısa süre sonra günlük çıkmaya başlamıştır. Suren Şamlıyan'ın ölümünden sonra gazetenin yayını kızı Seta ve damadı Bedros Zobyan'ın sorumluluğu ve imtiyazı altında devam etti. Gazetenin genel yayın yönetmenliğini 1967 yılında Rober Haddeler üstlendi. Pazar günleri ve bayram günleri dışında, her gün siyah-beyaz 4 sayfa olarak yayınlanan gazete 1992 yılında Rober Haddeler'e ve iki oğlu Ari ve Ayk Haddeler'e devredilmiştir. Gazete halen Ari Haddeler'in sorumlu müdürlüğü altında yayına devam etmektedir.⁵⁷ Gazete günlük siyasal olayları, Ermeni toplumuna ait dinî , sosyal ve kültürel kuruluşlarının ilanları ve haberlerini okuyucularına duyurmaktadır. Ayrıca Ermeni edebiyat ve kültürüne geniş yer ayırmaktadır.⁵⁸ Gazetenin ortalama tirajı 1000 adettir. İçerik olarak Jamanak gazetesinin özelliklerini taşımaktadır. Marmara gazetesinin idare merkezi Beyoğlu'nda Tokatlıyan Hanında Bulunmaktadır.

⁵³ M. Hidayet Vahaboğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlıklar ve Yabancı Okullar*, Ankara, Türk Kültürü Araştırmaları Vakfı, 1990, s. 137.

⁵⁴ Bilgileri gazete çalışanlarından Veryant M. Gobelyan'dan nakleden Özer, a.g.e., s. 99.

⁵⁵ Ermenice Marmara gazetesinin bir sayısını görmek için ekler kısmına bakınız.

⁵⁶ Gazetenin çıkış tarihi başka kaynaklarda değişik verilmektedir. Bunlardan birinde 31.12.1923 olarak ifade edilmiştir (Tülbentçi, a.g.e., s. 67.)

⁵⁷ Vağarşag Seropyan, "Marmara", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C. V, s. 303; Karakaşlı, a.g.m., s. 69.

⁵⁸ Vahaboğlu, a.g.e., s. 137.

Marmara gazetesinin yayın politikası diğer Ermeni gazeteleri gibi devlet idarecileri tarafından dikkatle takip edilmiştir. Gazete hakkında 1946 yılında hazırlanan bir raporda; gazetenin sinsi sinsi, gayet mahirane ve tam bir gazeteci ustalığı ile dolambaçlı bir şekilde Sovyetler lehine propaganda yaptığı ifade edilmiştir.⁵⁹

Başka bir raporda, Ermeni faaliyetlerini Türkiye Ermenilerine aksettirme hususunda sistemli bir yol izlediği, hariçteki Ermeni faaliyetlerinden Türkiye Ermenilerini günü gününe haberdar ettiği bildirilmiştir. Gazetenin 6.6.1946 tarihinden başlayarak 17 nüshada seri halde (Ermeni Kültürünü Nasıl Kurtarabiliriz) başlıklı bir yazı dizisi yayınladığı belirtildikten sonra Sovyetlerle işbirliği içinde çalışan Ramgavar Ermeni partisinin kültür kolu olan Parekorzagan adlı teşekkülün çalışma ve faaliyetlerini anlatan uzun bir raporu 20.6.1946 tarihli nüshasında neşretmesi dikkatlere sunulmuştur. İç siyasetle ilgili olarak ise daha dün Halk Partisi saflarında ve faal hizmetlerde bulunan Demokrat Partililerin CHP'den farklı algılamının yanlış olacağını ve Demokratlara yeni bir parti kurmak için CHP tarafından izin verildiğini ifade etmiştir.⁶⁰

1948 yılında hazırlanan diğer bir raporda gazetenin yukarıdaki özelliklerine vurgu yapıldıktan sonra şu ifadelere yer verilmiştir;⁶¹ “Marmara gazetesi gerek dış politika durumuna ve gerek yurt içindeki siyasî cereyanlara ayak uydurmayı ve daima kuvvetli gördüğü tarafa temayülü prensip edinmiştir. Dış politika olaylarına ait haberlerde daima Sovyet görüşlerini belirtmekte olup, bundan başka Türkiye'deki Ermeniler arasında Ermeni millî duygu ve kültürünü daima kuvvetlendirmek, geliştirmek yolunda devamlı ve sistemli neşriyat yapmak ve ayrıca yabancı memleketlerdeki Ermeni kolonilerinde meydana gelen her türlü siyasî, kültürel ve cemaat işleri ile ilgili hareket ve faaliyetlerden Türkiye Ermenilerini günü gününe haberdar etmeyi başlıca bir görev olarak ele almış ve bu alandaki neşriyatına geçen yıllarda olduğu gibi 1947 yılında ve bu yılın son ayında da aynı hız ve aynı hassasiyetle devam eylemiştir... Cismanî meclisin kurulmasına taraftar bulunmayan Patrik Vekili K. Arslanyan'a şiddetle karşı gelmiş ve gazete, cemaat işlerinin geniş yetkili bir meclis tarafından idare olunması ve hükümet müdahalesinin ve bu müdahaleyi içine alan tek mütevellî usulünün kaldırılması lüzumunu açıkça ileri süren yazılar neşretmiştir.” denilmektedir.

⁵⁹ BCA, Tarih: 15.3.1946, Belge No: 030.01.101.626.6

⁶⁰ BCA, Tarih: 9.8.1946, Sayı: Dosya: 86104, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 86.573.6, s. 4-5-6-7.

⁶¹ Tarih: 11.2.1948, Dosya: F11, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 101.626.6

Agos: Agos gazetesi Ermeni cemaatinin en genç gazetesidir. 1996 yılının Nisan ayında Türkçe ve Ermenice olarak yayın hayatına başlamıştır. 12 sayfalık gazetenin 9 sayfası Türkçe 3 sayfası Ermenice olarak yayınlanmaktadır. Haftalık olarak yayınlanan gazete, Anadolu'dan gelen Ermenice bilmeyen cemaatin sosyal yaşamına dahil etmeyi amaçlamaktadır. Marmara ve Jamanag'a göre daha sol ve muhalif bir kimliğe sahiptir.⁶²

Kulis: 1946 yılında Galata Billur Sokağı Gül Hanı'nda tanınmış tiyatro sanatçısı Hagop Ayvaz tarafından 16 sayfalık ve haftalık olarak yayınlanmaya başlayan tiyatro, sanat ve edebiyat dergisidir. Türkiye'de yayınlanan en eski sanat dergisi olma özelliğini taşır.⁶³ Uzun yıllar on beş günde bir yayınlanan dergi, 1989'dan itibaren aylık olarak ve 50 sayfa yayınlanmaya başladı. Hagop Ayvaz'dan sonra, aynı aileden Garo Ayvaz derginin başına geçmiştir. Yazı işleri sorumluluğunu Mardiros J. Toran yapmaktadır. Son zamanlarında Nork Yayınevi tarafından ofset baskı sistemi ile basılmaktaydı.⁶⁴ 1996 yılına kadar derginin binin üzerinde sayısı çıkarılmıştır. Dergide, ülkemizde yapılan ve aynı zamanda cemaati ilgilendiren resim, heykel, tiyatro, sinema ve müzik faaliyetleri hakkında haberler yer almaktadır.⁶⁵

Surp Pırgiç: Zeytinburnu ilçesinde bulunan Surp Pırgiç Ermeni hastanesinin aylık yayın organıdır. 1946'dan bu yana aralıklarla da olsa yayını sürdürmüştür.⁶⁶ Şu anda sahibi Doç. Dr. Vahe Aleksanyan'dır. Dergide hastaneyle ilgili konular ve tıbbî yazılar yer almaktadır. Siyah-beyaz ofset olarak basılan bir dergidir.

Bu hastane tarafından Osmanlılar döneminde yıllık da çıkartılmıştır. 1880'li yıllarda hastaneye gelir elde etmek amacıyla her sene bir cep takvimi yayınlanıyordu ve bu senelik cep takviminin yayınlanması 1977 yılına kadar devam etmiştir. Ayrıca bu hastane tarafından 1900'lü yıllardan itibaren yıllık çıkarılmaya başlanmıştır. 10 yıl kadar sürekli yayınlanan yıllık, bir takım sebeplerden dolayı 1924 yılına kadar yayınlanamamıştır. Bu tarihten itibaren yeniden yayınlanmaya başlayan yıllık, 1946 yılına kadar sürekli olarak çıkarılmış ve bu tarihten sonra ise yerine, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesinin aylık yayın organı çıkarılmaya başlanmıştır. Bu yılda, son bir

⁶² Karakaşlı, a.g.m., s. 69.

⁶³ Vağarşag Seropyan, "Kulis", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C. V, s. 119.

⁶⁴ Özer, a.g.e., s. 100.

⁶⁵ Karakaşlı, a.g.m., s. 68.

⁶⁶ Vahaboğlu, a.g.e., s. 137.

yıl içinde cemaati ilgilendiren önemli haberler, önemli kişilerin görüşleri, üniversiteyi bitirip iş hayatına atılan kişilerin isimleri ve adresleri yer alıyordu.

Şoğagat: "Işın Damaları" anlamına gelmektedir. 1951'den itibaren yayınlanmaya başlayan aylık dîni ve edebî bir dergidir. Türkiye Ermeni Patrikliği'nin yayın organıdır. Önceleri yalnızca belirli günlerde özel sayılar çıkaran dergi 1991'de düzenli olarak yayınlanmaya başladı.⁶⁷ Türkiye Ermenileri Patrikliği tarafından ayrıca Lraper (Haberci) adlı bir de kilise bülteni yayınlanmaktadır.

Jibid(t): "Tebessüm" anlamına gelmektedir. 1965 yılında Şahnur Şahiner, Jozef Saboyan, Hayguni Hıdıryan, Agop Sivaslıyan, Astik Çavdar tarafından İstanbul'da kurulan Türk Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfının yayınıdır.⁶⁸ 1992 yılında yayın hayatına atılmıştır. Üç ayda bir yayınlanmaktadır ve halen Ermenilere ait tek çocuk dergisidir. Aynı dernek daha önce bu alanda Bardez (Bahçe) dergisini çıkarmış daha sonra adı Karun'a çevrilmişse de bu dergi de 4 yıl kadar bir süre içinde 20 kadar sayı yayınlatabilmiştir.⁶⁹

Hobina: Bir Ermeni okulu olan Getronagan Mektebi'nden Yetişenler Derneği'nin son iki yıldır 3 bazen 4 ayda bir yayınladığı dergidir. Gençler tarafından hazırlanmaktadır. 1948 yılından itibaren yayınlanmaya başlanan Hantes Mışaguıytı (Dönemsel Kültür)'ün devamı niteliğindedir.⁷⁰

Nor San: 1948 yılında Panganlı Lisesi'nden Yetişenler Derneği tarafından yayınlanmaya başlayan "San" isimli derginin devamı olarak çıkmıştır. 1992 yılında "Nor San" ismini alarak tekrar yayın hayatına başlamıştır. 3 veya 4 ayda bir çıkabilen dergi düzenli olarak çıkamamış ve daha sonraki yıllarda kapanmıştır.

3. Ermeni Gazetelerinde Çıkan Yayınlardan Dolayı Alınan

Kararlar

İlk basın kanunun çıktığı 1862 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti'nde başlayan denetleme mekanizması daha sonraki yıllarda da sürmüştür. Devletin iç ve

⁶⁷ Karakaşlı, a.g.m., s. 68.

⁶⁸ Vahaboğlu, a.g.e., s. 146.

⁶⁹ Karakaşlı, a.g.m., s. 68; Seropyan, a.g.m., s. 190.

⁷⁰ Seropyan, a.g.m., s. 190; Özer, a.g.e., s. 102.

dış güvenliği ile asayiş bozacak yayınlara engel olma temelinden hareketle gazete ve dergi kapatılmış, çok sayıda kitap toplatılmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında mizah dergilerine pek sıcak bakılmamıştır. Hükümet ve CHP'nin eleştirilmesi hoş karşılanmamıştır. Bu tür yayın yapan dergilerden Karagöz, Akbaba ve Zümrüd-ü Anka gibi üç dergi hakkında davalar açılmış ve Mart 1924'te dergilerin kapatılmasına karar verilmiştir. Yine 4 Mart 1925 tarihinde Takrir-i Sükun Kanunu kabul edildikten sonra bu kanunun birinci maddesine istinaden Tasfir-i Efkar, Son Telgraf, İstiklâl gibi gazeteler ile Sebilürreşat, Aydınlık ve Orak-Çekiç adındaki dergiler kapatılmıştır. 1930'lu yıllarda İçişleri Bakanlığı ve ona bağlı Basın Genel Müdürlüğü bu konuda çok etkin olmuş ve bazen bir şikayet telefonuyla kapatılan gazeteler olmuştur.⁷¹

Cumhuriyet döneminde 1931 yılında Fransa basın kanunundan etkilenecek bir basın kanunu hazırlanmıştır.⁷² Kanun gazete çıkaracak kişilere bazı kurallar koymanın yanında, hükûmete basın üzerinde denetim kurma imkânı da vermiştir. Bazı zamanlar yayın matbaada iken toplatılıp yasaklandığı durumlar bile olmuştur. Cumhuriyet döneminde Türkiye'de ve yurt dışında yayınlanıp Türkiye'de dağıtılan yayınlar çeşitli gerekçelerle yasaklamalarla karşılaşmışlardır. İlk etapta yazıların içerikleri ve resimler dikkatle kontrole tabi tutulmuştur.

Bu tür kontrollere tabi tutulan yayınların başında Türkiye aleyhine yayınlar yapan Ermenice gazeteler yer almıştır. Bazen yurt dışında Türkiye aleyhine faaliyet gösteren Ermenice gazetelerden alıntılar yapan Türkçe gazetelerde bu denetimlere takılmıştır. Bunlardan biri "Akşam Postası-Haber" gazetesidir. Akşam Postası Amerika'da yayınlanan Ermenice "Hayrenik" gazetesinden bir yazıyı nakletmekten dolayı gazetenin neşriyat müdürü Hasan Rasim Bey aleyhine üçüncü ceza mahkemesinde dava açılmıştır. Hasan Rasim Beyin de hazır bulunduğu mahkemede davaya mevzu olan makale okunduktan sonra Hasan Rasim Bey savunmasını sunmuştur. Savunmasında; bu yazının, Ankara'dan Giresun meb'usu Hakkı Tarık Bey tarafından gönderildiğini ve aynen neşredilerek lazım gelen cevabın verilmesini bildirdiğini, makale dercedilmekle beraber cevap dahi verilmiş olduğunu firkanın ve

⁷¹ Seda Bayındır, *Atatürk'ün Sosyo-Kültürel Politikaları (1931-1938)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, C.I, 2004, s. 146-148.

⁷² Kanunun maddeleri için bakınız *Düştur*, Tertip 3, C. XII, Ankara, 1931, s. 1082.

hükümetin çizdiği prensipler dahilinde neşriyat yapan “Akşam Postası-Haber” gazetesinin memlekete fenalık gelebilecek neşriyatta bulunamayacağını söylemiştir. Hakimler, Hakkı Tarık Beyin şahit olarak celbine karar vermiş ve muhakemeyi başka bir güne bırakmıştır.⁷³ Görüleceği gibi Ermeniler konusunda geçmişte var olan hassasiyetler cumhuriyet döneminde de muhafaza edilmiştir. Pek çok yurt dışı menşeli gazetenin ülkeye sokulması yasaklanmıştır.

4. Ermeni Basınında Propaganda Amaçlı Yayınlar Hakkında Alınan Önlemler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerinin araştırmacıların istifadesine sunulan kataloglardan ve ilgili belgelerin incelenmesi neticesinde, Türkiye içinde ve dışında yayınlanmış pek çok gazete, dergi ve kitabın toplatıldığı veya Türkiye’ye girişine yasak koyulduğu görülmektedir.

Belgeler incelendiğinde özellikle Ermenilerin çıkardıkları yayınlar veya Ermeni meselesi konusundaki yayınlar daha dikkatle takip edildiği görülmektedir. Bu tür yayınlar derhal incelemeye alınmış, tercüme edilmiş ve haklarında raporlar hazırlanmıştır. Belgelerden anlaşıldığına göre bu tür tercüme ve rapor hazırlama hizmetlerini Ermenice bilen veya Ermeni basınına yakından tanıyan Ermeniler vermişlerdir. Bu kişiler Türkiye Cumhuriyeti içinde yapılanma imkânı bulamayan Taşnak, Hınçak, Ramgavar gibi Ermeni terör örgütlerinin özellikle propaganda amaçlı kitap, gazete ve dergiler üzerinde yoğunlaşmışlar gerektiğinde devletin ilgili organlarına haber vererek önlemler almasını sağlamışlardır. Bununla birlikte Ermenice’yi iyi bilen bu mütercimler⁷⁴ Türkiye’de çıkan Ermenice gazeteleri de günlük olarak takip ederek yayınları hakkında raporlar hazırlamışlardır. Bu raporlar kimi zaman aylık olarak verilmiş ve hazırlandıkları yıllarda genel olarak gazetenin yayın politikaları hakkında bilgiler vermişlerdir.⁷⁵

⁷³ “Ermenilere Ait Bir Gazete Hakkındaki Dava” **Cumhuriyet**, 26 Eylül 1932, No: 3014, s. 1

⁷⁴ Bu mütercimlerden biri Mithat Akdora’dır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde yer alan ve 1940’lı yıllarda hazırlanan pek çok raporda imzası vardır.

⁷⁵ **BCA**, Tarih: 11.2.1948, Sayı: Dosya: F11, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 101.626.6; Bu belge Rifat N. Bali tarafından “Türk Ermeni Basını”, ismi ile Tarih ve Toplum dergisinin Aralık 2002, C. 38, Sayı 228, s. 383-387’de yayınlanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti bu kişiler aracılığı ile yurt dışında ve içinde faaliyet yürüten yayınları yakından takip etmiştir. Ermenilerce yayınlanan Türkiye aleyhine ve Ermenileri tahrik edici yazıları içerenler her yayın incelenmiş ve 25 Temmuz 1931 tarih ve 1881 nolu Matbuat Kanununun 51. maddesine göre Bakanlar Kurulu kararıyla ülkeye sokulmasına izin verilmemiş,⁷⁶ Türkiye'deki yayınlar ise gerektiğinde cezai işleme tabi tutulmuştur.

5. Yasaklanan Gazete ve Dergiler

Söz konusu Ermeni örgütler, Türkiye'de yaşayan Ermenilere en kolay yoldan ulaşma aracı olarak gazete ve dergileri belirlemişlerdir. Ermeni isyanlarını haklı göstermek ve Türkiye aleyhine propagandalar yapmak amacıyla taraftarları olan gazetelerde bu tür yayınlar yayınlamışlardır. Dünyanın her yerine yayılan Ermeniler çeşitli ülkelerde pek çok gazete ve dergi çıkarmışlardır. Bu gazeteleri takip eden Türkiye ise ilgili kanun gereği bu zararlı yayınların ülkeye sokulmaması için gereğini yapmıştır.

Söz konusu örgütlerden Taşnak Ermeni Komitesi Avrupa ülkelerinde, ABD'nin çeşitli eyaletlerinde, Suriye, Atina, Kahire gibi yerlerde çıkardıkları Haraç, Aztak, Noror, Hüsaper ve Mişak isimlerinde gazeteler yayınlamış ve burada zararlı bazı yazılar neşretmiştir. Bu durumdan haberdar olan Türk yetkililer ise Dahiliye Vekaletinin emriyle ve Atatürk'ün imzasıyla bu gazetelerin yurda sokulmasını engelleme yoluna başvurmuştur.⁷⁷

Çeşitli tarihlerde bu tür yayınlar devam etmiştir. Özellikle Ermenilerin ihtilâl düşüncelerinin ayakta kalması hedeflenmiştir. Türkiye'ye girmesine müsaade edilmeyen ve Pariste çıkan Taşnak komitesinin resmî yayın organı olan "Mardgost" isimli gazete de 13.2.1933 tarihli nüshasında bu tür görüşlerin yer aldığı bir makale yayınladı. Yazısında; "Diyorlar ki Ermeni milleti 50 sene evvel Sultana, Türkiye paşalarına, Kürt beylerine, Çar Çinovniklerine (zabit), hanlara, dahili faizcilerine ve kanını emmekte olan bilcümle sülüklere karşı silâh çekti. Ermeni isyan ve ihtilâli gayet tabii idi. Esaslı Ermeni İhtilalciliğinin ağırlığı bu gün kurşun gibi bizi tazyik ediyor ve o ihtilâle sadık kalmamızı emrediyor. Bu günkü gayri müsait şerait altında bile onu taşımak mecburiyetini bize hissettiriyor... Mardigos bilaperva beyan eder ki

⁷⁶ Orhan Koloğlu, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Basın*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 66.

⁷⁷ BCA, Tarih: 3.1.1932, Sayı: 12121, Dosya: 86-114, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 25.2.19.

Ermeni ihtilâli gayet tabii bir tazyikten doğmuş hakiki bir ihtilâl idi. Fakat Ermeni milleti yılmaz kendi başına maceraya atılması doğru değildir. Kendisi ile hem dert olan akvam ile (Burada Kürtler kastedilmektedir) birleşip hareket etmesi lâzımdı. Aksi olarak kendisinde çok güçlü olan ve (hasta adam) tabir olan Osmanlı Hükümetiyle çarpıştı. Halbuki hastanın onu tepelemeğe, kan içinde boğmağa kafi derecede kuvvete malik idi. Bu tahkikatımız onun içindir ki bunları ezber edelim, o muhitte yaşayan akvamı tanıyalım ve mücadelemizi menfaatlerimizi onlarla birleştirelim.” yorumunu yaptı. Bu yazılanlar Türkiye aleyhine ve Türkiye’de yaşayan Ermeni ahaliyi tahrik içerikli olduğu için gazetenin memlekete sokulmasına izin verilmemiştir.⁷⁸

Ülkeye sokulamayacak gazetelerle ilgili bir karar da Amerika’nın Boston şehrinde çıkarılan Ermenice “Baykar” gazetesi için Türklük aleyhine yayın yaptığı gerekçesi ile alınmıştır.⁷⁹ Paris’te yayınlanan Ermenice “Troşak” adlı dergi Türk milleti ve hükümeti aleyhine muzır yayınlar yaptığı için Ermenice ve diğer dillerde basılan nüshalarının Türkiye’ye sokulmasına izin verilmemiştir.⁸⁰

Kahire’de Ermenice çıkan ve Ramgavar Partisinin organı⁸¹ Arev gazetesi de zararlı yayınları tespit edildiğinden yine Matbuat Kanununun 51. maddesi gereği ülkeye sokulması ve satışına yasak koyulmuştur.⁸² Bu gazetenin 15.8.1935 tarihli nüshasında “Muş Ovası Faciasının 20. Yıl Dönümü Münasebeti İle” başlıklı bir makale yayınlanmıştı. Bu makalenin Türkiye’de vatandaşlar arasında ihtilâllara neden olacağı için Ermenice konuşan vatandaşların bu muzır neşriyattan korunması amacı ile ülkeye sokulmasına yasak getirilmiştir.⁸³

Ermenilerce ülke dışında yayınlanan gazete ve dergiler takip edilerek zararlı yayın yapanların ülkeye sokulmaması kararı alınırken Türkiye’de faaliyet yürüten Ermeni gazeteleri de dikkatle incelenmiştir. Yaptıkları yayınlar tercüme edilerek ilgili birimlere bildirilmiştir. Bunun bir örneğini İstanbul’da yayınlanan Nor Lur (Noror) gazetesinin 29.11.1934 nüshasında yayınlanan bir haberinde görmekteyiz. Gazete New York’ta Taşnaklar tarafından yapılan Cemaat Umumi Meclisi adı

⁷⁸ BCA, Tarih: 10.5.1933, Sayı: 14323, Dosya: 86-127, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 36.33.6.

⁷⁹ BCA, Tarih: 17.11.1934, Sayı: 2/1558, Dosya: 86-161, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 49.77.15.

⁸⁰ BCA, Tarih: 26.4.1934, Sayı: 2/511, Dosya: 86-143, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 44.25.15.

⁸¹ BCA, Tarih: 21.12.1937, Sayı: Dosya: 40246, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 222.501.26.

⁸² BCA, Tarih: 10.2.1936, Sayı: 2/4010, Dosya: 86-212, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 61.10.15.

⁸³ BCA, Tarih: 10.2.1936, Sayı: 2/4010, Dosya: 86-212, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 61.10.15.

altında bir toplantı yapmış ve burada bazı kararlar almıştır. Alınan kararlarda, New York'taki cemaate ait kiliseye bundan böyle milli kilise denileceği, Katogikos makamının, cemaat idare işlerine karışma hakkının olmadığı ve Katogikosluk tarafından, papazlıktan tard edilmiş olan Martugesyan'ın piskoposluğa terfi ettirildiği duyurulmuştur. Bu haber derhal incelemeye alınmış ve Dahiliye Vekaletine bildirilmiştir.⁸⁴

Ermenilerin çıkardıkları gazete ve dergiler nerede olursa olsun takip eden Türkiye Cumhuriyeti yetkilileri bu yayınların zararlı olanların yurda sokulmaması yönünde kararlar almıştır. Bunlardan biri de Marsilya'da çıkan Ermenice Pamper isimli dergidir. Bu derginin zararlı yazıları tespit edildiğinden dolayı memlekete sokulmasına ve satışına engel olunmuştur.⁸⁵

Yurda sokulması yasaklanan gazetelerden biri de Ararat gazetesidir. Beyrut'ta çıkarılan ve yazıları memleket için zararlı bulunan gazete 3 Eylül 1939 tarihli karar ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün imzasıyla yasaklanmıştır.⁸⁶

Amerika'da bulunan Yeprat adlı Ermeni cemiyetinin yayınladığı Hayastan Goçnak isimli dergi de ülkenin zararına yazılar içerdiği gerekçesi ile yasaklananlar arasında yer aldı.⁸⁷

6. Yasaklanan Kitaplar

Ermeni örgütleri gazete ve dergilerin yanında kitap broşür gibi yayınlar da yapmışlardır. Temelde Türkleri ve Türkiye'yi hedef alan ve Ermeni isyanlarını haklı gösteren bu yayınlar da yakından takip edilmiştir.

Bu kitaplardan biri Sivash Karabet Tapikyan tarafından kaleme alınarak 1924 yılında Amerika'nın Boston şehrinde yayınlanmıştır. Buradaki Hayrenik Matbaasında basılan kitabın adı, "Küçük Ermenistan ve Onun Payitahtı Olan Sivas-Tehcirde Sivas'tan Halep'e Gördüklerimiz-Ermeni Çocuklarına Hatıra" idi. Kitapta oldukça zararlı fikirlerin yer aldığı gerekçesi ile ülkeye sokulmasına izin

⁸⁴ BCA, Tarih: 8.12.1934, Dosya: 94A173, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 108.717.5.

⁸⁵ BCA, Tarih: 26.10.1938, Sayı: 2/9775, Dosya: 86-333, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 85.91.10 (Belge için ekler kısmına bakınız).

⁸⁶ BCA, Tarih: 31.8.1939, Sayı: 2/11810, Dosya: 86-360, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 88.83.15.

⁸⁷ BCA, Tarih: 5.2.1941, Sayı: 2/15145, Dosya: 86-381, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 93.129.20

verilmemiştir.⁸⁸ Bu karar İcraa Vekilleri heyetince alınmış ve Atatürk tarafından imzalanmıştır.

Yine muzır bazı ifadeler içeren ve ülkeye sokulmasında sakınca görülen kitaplardan biri de “Ermenistan Sabık Cumhuriyetinin Tarihçesi” adlı kitaptır. Bu kitapta Taşnak komitesi elebaşlarından Simon Viraçyan tarafından Paris’te bastırılmıştır. Ermenice ve diğer dillerde de bastırılan bu kitabın İcraa Vekilleri Heyeti kararı ile ülkeye sokulmamasına karar verilerek yine Atatürk tarafından onaylanmıştır.⁸⁹

Ermeniler Türkiye aleyhine kitapları ara vermeden yayınlamaya devam ettiler. Bunlardan biri de Ermenistan’da Ermenice olarak çıkarılan “Eserler Mecmuası”, “Emma”, “Hayat Hasreti” adlı kitaplardır. Kitapların içeriğinde zararlı ifadelerin yer aldığı tespit edilerek yine Matbuat Kanununun 51. maddesi uyarınca Türkiye’ye sokulması yasaklanmış getirilenlerin ise toplanmasına karar verilmiştir. Bu karar da İcraa Vekilleri Heyetince alınmıştır.⁹⁰

Ermeniler Avrupa devletleri içindeki faaliyetlerinin yanında Ortadoğu ülkelerinde de faaliyetlerini yürütüyorlardı. Bu ülkelerden biri de Mısır idi. Söz konusu zararlı fikirler içeren bir kitap da Mısır’da yayınlandı. Sahak Mesrup Matbaasında “Bugünkü Ermenistan” anlamına gelen “Arti Hayistani” adında bir kitap yayınlandı. Bu kitabın da Türkiye aleyhine ifadeler içerdiği tespit edildiği için Matbuat Kanununun 51. maddesine göre ülkeye sokulması yasaklanmıştır.⁹¹

Ermeniler tarafından yayınlanan kitaplardan bazıları eskiden Türkiye’de bulunan ancak daha sonra ülke dışına çıkan Ermeniler tarafından yayınlanmıştır. Bunlardan biri İzmir Amerikan Kolejinden mezun olan Marie S. Banker tarafından Şikago’da yayınlanan Sevgili Ermenistan (My Beloved Armenia) adlı İngilizce kitaptır. Bu kitap Türkiye için zararlı fikirler içerdiği ve Türkiye’deki vatandaşları birbirini aleyhine tahrik edecek mahiyette resim ve yazı ihtiva ettiği gerekçesi ile

⁸⁸ BCA, Tarih: 10.7.1934, Sayı: 2/985, Dosya: 86-148, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 46.49.5.

⁸⁹ BCA, Tarih: 21.5.1934, Sayı: 2/704, Dosya: 86-145, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 45.35.4.

⁹⁰ BCA, Tarih: 13.3.1935, Sayı: 2/2180, Dosya: 86-187, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 52.19.17.

⁹¹ BCA, Tarih: 16.1.1935, Sayı: 2/1867, Dosya: 86-170, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 51.4.4.

Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın teklifi ile 28.9.1937 tarihinde İcraa vekillerinin aldığı kararın Atatürk tarafından imzalanması ile ülkeye sokulmamıştır.⁹²

Yine zararlı yazılar içeren Maşeh Seropyan tarafından yazılan ve Beyrut'ta basılan Ermeni Meselesi adlı kitap 11.5.1939 tarihli İcraa Vekilleri kararı ile Türkiye'ye girmesi yasaklanmıştır.⁹³

Ermenilerce kaleme alınan ve ülkeye girişi yasaklanan kitaplardan bir diğeri de Bahçecik ve Bahçecikli isimli kitaptı. Kahire'de Sahag Merop Matbaasında basılan bu Ermenice kitap ülke için zararlı görülmüş ve Türkiye'ye girişi ve dağıtılması 10 Temmuz 1941 yılında İcraa Vekilleri Heyeti kararı ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü imzası ile yasaklanmıştır⁹⁴

Türk yetkililer, yurt dışında sadece gazete dergi ve kitapları incelemekle kalmamış yayınlanan her doküman incelenerek Türkiye aleyhine muzır olanlar tespit edilmiştir. Söz konusu yayınlardan farklı olarak Leipzig'de bir harita basılmıştır. Der Grosse Weltatlas adlı haritada Türkiye hudutları dahilinde bir Ermenistan ve Kürdistan gösterilmiştir. Bu yüzden harita toplattırılmış ve yurda girişi ve satışı yasaklanmıştır.⁹⁵

Cumhuriyet Arşiv belgelerinde yer alan 1881 sayılı Matbuat Kanununun 51. maddesi gereğince Türkiye'ye sokulması yasaklanan yayınlar hakkında Bakanlar Kurulunca verilen kararlardan biri 17.2.1949 tarihinde alınmıştır. Erivan Ermenileri tarafından çıkarılan Sovyet Ermenistan adlı Ermenice dergi ile Fransa'da Ermeni Millî Cephesi tarafından bastırılan (1910-1945 Sovyet Ermenistanı) adlı Fransızca ve Ermenice albümün Türkiye'ye girmesi yasaklanmıştır.⁹⁶

Cumhuriyet Sonrası faaliyet gösteren Ermenilere ait basımevlerinden bazıları şöyledir;

H. M. Setyan, Melkom Hovagimyan (Arevdragan), M. Der Sahagyan (Akün Basımevi), Arev Basımevi, Becidyan Kardeşler, Tagvor Mardirosyan, Hagop Abrahamyan, II. K. Palakasyan, F. Caryan, Taniel Hovhannesyan (Selamet), Teshilat, Aztarar, N. ve S. Terziyan, Merkez, Artun, Kader, M. Aslanyan, Doğu,

⁹² BCA, Tarih: 28.9.1937, Sayı: 2/7445, Dosya: 86-286, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 79.82.14 (Belge için ekler kısmına bakınız).

⁹³ BCA, Tarih: 11.5.1939, Sayı: 2/10950, Dosya: 86-348, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 86.40.18.

⁹⁴ BCA, Tarih: 10.7.1941, Sayı: 2/16178, Dosya: 86-393, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 95.60.3.

⁹⁵ BCA, Tarih: 31.8.1939, Sayı: 2/11815, Dosya: 86-361, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 88.83.20.

⁹⁶ BCA, Tarih: 17.2.1949, Sayı: 3/8797, Dosya: 52-111, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 118.100.18.

Zareh Arşag, Hermon, Varol, Carakayt, Akın, Aydınlık, Narin, Rupen, Maşoyan'ın Tebi Luys (Işığa Doğru diğer adıyla ABC), Marmara, Kültür, Buket, Çituris, Kulis, Serol, Oya, Baykar, Ekspres, Hagop Apelyan (Türkiye Ermenileri Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı), Zapa ve Ohan Basımevleri.⁹⁷

B. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİ GÖÇLERİ VE NÜFUSU

Ermenilerin nüfusu meselesi Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında, Ermenilerin Türk topraklarında bir yurt edinme mücadeleleri ile başlamış, soykırım iddialarının ortaya atılmasıyla zirveye ulaşmış ve günümüzde çok tartışılan bir konu olmuştur. Burada Ermeni nüfusunun azlığı veya çokluğunun tartışılmasından ziyade eldeki kaynaklarda ifade edilen miktarları aktarmaya çalışılacaktır.

Ermenilerin Anadolu'ya özellikle Bursa, İzmir, İstanbul gibi şehirlere bu denli büyük koloniler halinde gelmelerine rağmen yoğun olarak yaşadıkları bölge Vilâyât-ı Sitte (altı vilayet) olmuştur. Her ne kadar bu şehirlere Ermeni nüfusu yoğun bir şekilde yerleşmişse de bu altı vilayetin hiç birinde Müslüman ahaliye göre oranları %15'i aşamamıştır. En yoğun oldukları Bitlis ve Van vilayetinde dahi %20'yi geçmemişlerdir.⁹⁸ Herhalde Ermenilerin Osmanlı'nın son dönemlerinde Avrupa devletlerini de arkalarına alarak onlarca yıl sürdürdükleri bağımsızlık çalışmalarında başarıya ulaşamamalarının başlıca nedeni bir bölgede ulus-devletin çekirdeğini oluşturacak şekilde Ermeni nüfusunun bulunmayışıdır.⁹⁹ Ermeni nüfusunun şehirlere göre yoğunlukları ve muhtemel bir Ermeni Devleti'nin kurulması konusunda Amerikalı ve İngiliz yetkililer Anadolu coğrafyasında incelemelerde bulunmuşlardır. ABD'den General James G. Harbord hazırladığı

⁹⁷ Vağarşag Seropyan, "Ermeni Basımevleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 183.

⁹⁸ Şükrü Kaya Seferoğlu, "Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Türk-Ermeni ilişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 1986, Sayı 57, s. 31; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 67; Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültürü Dergisi*, C. XIX, Mart Nisan 1981, Sayı 219, s. 246 vd.

⁹⁹ Stefanos Yerasimos, "I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", *Toplumsal Tarih*, Eylül 2002, Sayı 105, s. 1

raporda;¹⁰⁰ Ermenilerin bir devlet kurmak için yeterli bir nüfusa sahip olmadıklarını belirtmiştir. Türk karşıtı olarak bilinen Amiral Bristol de 5 Ekim 1920 tarihli raporunda; Türk ve Kürtlerin Rus sınırında birlikte savaştıklarını ve çoğu müfreze liderlerinin ise Türk olduğunu bildirmiş ve bu toprakların Ermenilere verilmesi durumunda sınırların ancak askerî otoriterlerce korunabileceğini ifade etmiştir.¹⁰¹

Ermeni nüfusunun Osmanlı coğrafyasındaki durumu konusunda araştırma yapan kişiler çeşitli siyasal ve politik düşüncelerle en çok I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki durumları ile ilgilenmekte ve iki dönem arasındaki nüfus farkını ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Ermeni kaynakları “Soykırım” iddialarını kabul ettirmek için rakamları ısrarla yüksek tutmaya çalışmaktadır. Ermenilerin Anadolu’daki nüfusu konusu çok tartışılan bir konu olması ve temel konumuzun Osmanlı döneminde Ermeni nüfusunun araştırılması olmaması nedeniyle, yalnızca Osmanlı coğrafyasında Ermenilerin nüfusu hakkında bilgi veren kaynakların zikrettikleri rakamları aktarmak yerinde olacaktır. 1892 ile 1923 yılları arasında Ermenilerin nüfusları ile ilgili çeşitli zamanlarda farklı kaynakların verdikleri rakamlar aşağıdaki gibidir:¹⁰²

Patrikhaneye göre: ¹⁰³	1.780.000-3.000.000
Pastırmacıyan:	2.100.000
Jacques Morgan:	2.380.000
Hovannisyan:	1.500.000-2.000.000
Walker:	1.500.000-2.000.000

¹⁰⁰ General James G. Harbord’un raporu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Seçil Akgün, **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Raporu**, İstanbul, Tercuman Tarih Yayınları, 1981.

¹⁰¹ Hasan Köni, “Kurtuluş Savaşı Öncesi Azınlıklar Sorununa Bir Bakış”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 9, Temmuz Kasım 1993, Sayı 27, s. 481.

¹⁰² Ermeni nüfusunun çeşitli kişilere göre miktarını yer aldığı liste ve açıklamaları için bkz. Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Ankara, TTK Yayınları, 2004, s. 51; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 130-145; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, İstanbul, Rüstem Yayınları, 2001, s. 136-137; **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, Ankara, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, 1989, s. 29;

¹⁰³ Justin McCarthy’e göre Patrikhanenin istatistiklerinin güvenli olmadığını ve tahminlere dayandığını düşünmektedir. Çünkü nüfus konusunda açıklama yapan patrikhanenin düzenli olarak tutulmuş bir patrikhane defteri yoktur. En azından şu ana kadar köy papazının yetki bölgesi kapsamında tutulmuş her hangi bir ayrıntılı “yerel kilise kayıtları defteri”nin tek bir örneği bile ortaya çıkamamıştır. En azından bu defterler hangi yıl kaç vaftiz yapılmış bulunduğu gösterilebilirdi. Ancak böyle ayrıntılar hiçbir zaman yayınlanmamıştır (Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar-Osmanlı Anadolu’sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu**, Çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1998, s. 53-56-57-58.)

Vahan Vardapet:	1.263.000
Encyclopedia Britannica:	1.500.000 (1910)
Lodovic de Constenson:	1.400.000 (1913)
Clair Price:	500.000 (1923)
E. Alexander Powell:	1.500.000 (1923)
H. F. B Lynch:	1.325.246 (1901)
Vital Cuinet:	1.475.011 (1894)
Felix Weber:	1.000.000 (1896)
Justin McCarthy:	1.698.303 (1914)
Stanford J. Shaw:	1.294.851 (1914)
David Magie:	1.479.000 (1918)
Dr. Lepsius:	1.500.000 (1919)
Osmanlı Kaynakları:	1.160.000-1300000
1917 yılı İngiliz Salnamesi:	1.056.000 ¹⁰⁴

Ermenilerin nüfusu ne olursa olsun Ermeniler tarihin derinliklerinden itibaren günümüze kadar göçlerle hep yüz yüze kalmışlardır. Türklerin hakimiyetine girmeden önce; önemli ticaret yolları üzerinde bulunmaları, savaş alanları yakınlarında yaşamaları, dinî ve siyasî mücadelelerde taraf olmaları nedeniyle göçe zorlanmışlardır. Osmanlı döneminde ise 1915 sevk ve iskânı hariç tutulduğunda diğerlerinin hepsinde, daha iyi yaşama imkânları bulmak, devlet adamlarının teşviki, ticaret ve sanatlarını yapabilmek amacıyla kendi istekleriyle sürekli başkentlere veya daha gelişmiş şehirlere doğru bir göç hareketi içinde oldular. Ermenilerin bu durumları cumhuriyet döneminde de değişmedi ve çeşitli dönemlerde başka ülkelere göç etmeyi tercih ettiler. Ermeni sığınmacılar bütün kıtalara yayıldılar. Bunların yerleştikleri ana bölgeler ise Kafkasya, Arap Dünyası, Fransa ve Kuzey Amerika idi.

Tüm bu nedenlerle Osmanlı'nın son dönemlerinde Ermenilerin tamamına yakını Anadolu ve Rusya'da yaşarken günümüzde yaklaşık 7 milyon Ermeni'nin 2 milyonu Ermenistan'da olmak üzere Rusya'da, İran'da, ABD'de, Gürcistan'da,

¹⁰⁴ 1917 yılı İngiliz Salnamesi'nden nakleden Hüsamettin Yıldırım, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**. Ankara 2000, s. 23.

Fransa'da, Yakındoğu'da ve Güney Amerika'da ve dünyanın değişik yerlerinde yaşamaktadırlar.¹⁰⁵

1. Osmanlı Dönemi Ermeni Göçleri

Göç, kişilerin yaşamlarının tamamını veya bir kısmını geçirmek için bir yerden başka bir yere yerleşmek amaçlı yapılan bir yer değiştirme fiilidir. Göçler, siyasi, dinî ve ekonomik nedenler başta olmak üzere isteyerek ya da istemeyerek pek çok nedenden dolayı yapılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde de diğer ülkelere yönelik göç hareketleri olmuştur.

Osmanlı döneminde Ermenilerin göç hareketleri zannedildiği gibi sadece sevk ve iskân kararının alındığı 1915 yılında yaşanmamıştır. Ayrıca sevk ve iskân kararı Ermenilerin Osmanlı coğrafyası içinde gerçekleşen ve ülkenin sınırları içinde yaşanan bir yer değiştirmedir. Bundan başka Osmanlı'nın son dönemlerinde Ermeniler, yurt dışına ekonomik ve siyasî nedenlerle, kendi iradeleriyle daimi yerleşme amacı ile göç etmişlerdir. Geçmişten beri ülkeler arasında yer değiştirmekten pek ürkmeyen Ermeniler, hemen her kıtayı keşfederek kendilerine uygun ülkelere koloniler kurmuşlardır. Ailelerinden kopmak onları korkutmadığı gibi aynı Ermeni ailesinden biri İstanbul'da, diğeri Marsilya'da üçüncü bir üyesi de Tebriz'de olabiliyordu.

Ermenilerin diğer ülkelere göç etmelerinin nedenlerine bakıldığında pek çok gerekçe görülmektedir. Ermeni göçlerini en başta XIX. yüzyılda gelen misyonerler başlatmıştır. Misyonerlerin Anadolu'yu kendilerine üs edindiler ve ilgi alanlarını da Hıristiyan Ermenilere yönelttiler. Ermeni gençlerinde okullarda aldıkları eğitim neticesinde Amerika, Fransa, İngiltere gibi ülkeleri görme arzusu doğdu. Öğrenim görmek yada başka amaçlarla propagandası yapılan bu ülkelere gitmişlerdir.¹⁰⁶ Tüccar taifesi de diğer devletlere gidiyor ve oralarda yerleşiyordu. Diğer önemli nedenlerden biri Amerika ve Avrupa ülkelerinin yatırımlarının artması ve sanayileşmeleri sonucunda bu ülkelere her geçen gün insan gücüne ihtiyacın

¹⁰⁵ H. Musa Taşdelen, "Tehcirden Soykırım Mit'ine : Bir Ulus İnşa Süreci Olarak Ermeni Meselesi", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler-Elazığ 17-19 Ekim 2001)*, Elazığ, 2002, s. 687.

¹⁰⁶ Bilal N. Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız*, 1. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınları, 2000, s. 36.

artmasıdır. Söz konusu ülkeler bu nedenlerle Ermenilere kapılarını ardına kadar açtı. Basın ve yayının gelişmesiyle diğer ülkelerde olup bitenler hakkında haberdar olunması, deniz ve kara taşımacılığındaki gelişmeler Ermenileri söz konusu devletlere göç etme konusunda harekete geçirmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca 1890'lı yıllarda, Anadolu'da yaşanan başarısız Ermeni isyan hareketleri sonucu halk desteğini alamayan İhtilalci dernek üyeleri ve zengin kentli tüccarlar Osmanlı ülkesinden göç ettiler. Bu göçler Avrupa ülkelerine olduğu gibi okyanus ötesi ülkelere de olmuştur. Örneğin Amerika'ya 1891 yılında 812 Ermeni göç etmiştir.¹⁰⁸ Genellikle İstanbul'dan göç eden Ermeniler muhtelif işlerin erbabı, sanatkar veya bir meslek sahibi kişiler olup şüphesiz Amerika için büyük bir kazanım olmuştur.

Ermeniler ne kadar dışa dönük göçler yapmışsa Türkler de o derecede içe dönük göçler yaptı. Balkanlar'ın Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı sıralarda Avrupa kapılarını Avrupalı göçmenlere sonuna kadar açmıştı. Buna karşılık, Bulgaristan'dan, Romanya'dan ve diğer yerlerdeki Türkler Anadolu'ya akın ettiler.¹⁰⁹ Herhangi bir Balkan Türkü yönünü Avrupa'ya dönmedi. Ermeniler dünyanın dört bir yanına yayılırken, Balkanlar'dan, Kafkaslar'dan, Ortadoğu ülkelerinden, hatta Orta Asya'dan gelen Türk Müslüman kitleleri Anadolu'da yoğunlaşmıştır.¹¹⁰ Bu tersine hareket (Ermenilerin Avrupa'ya Türklerin Anadolu'ya) Anadolu'nun nüfus yapısının da değişmesine neden oldu. Anadolu Hıristiyanlığının yüzyıllar süren tarihçesi sona erdi ve Türkiye laik bir devlet olmasına rağmen büyük çoğunluğu Müslümanlardan müteşekkil bir topluma sahip oldu.¹¹¹

2. Cumhuriyet Dönemi Ermeni Göçleri

Cumhuriyet döneminde Ermenilerin göçleri iki yönlü bir şekilde gerçekleşmiştir. Biri İstanbul ve batı şehirlerinde yaşayan Ermenilerin zaman içinde Avrupa ve dünyanın diğer ülkelerine göç etmeleri sonucu bunların yerini

¹⁰⁷ Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi (OTAM)**, Sayı 6, Ankara 1995, 260. İlk olarak önceleri bekarlar göç etmiş ardından ailelerini ve yakınlarını çekmişleridir (Bilâl N. Şimşir, "Ermeni Propagandasını Amerika Boyutu Üzerine", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s. 81-82.

¹⁰⁸ Başbakanlık Arşivi, Yıldız Arşivi Sadaret Hususi Maruzat) BA, YA-Hus, Nr. 260/93, Lef. 3'den nakleden İpek, a.g.m., s. 262.

¹⁰⁹ "İstanbul'un Nüfusu Bir Milyonu Geçti", **Cumhuriyet**, 24 Teşrinisani 1933, No: 3432, s. 2.

¹¹⁰ Şimşir, a.g.e., I. Kitap, s. 37.

¹¹¹ Justin McCarthy, a.g.e., 148.

Anadolu'dan gelen Ermenilerin doldurması şeklinde gelişen iç göçlerdir. Günümüzde İstanbul Ermeni topluluğu büyük oranda söz konusu Anadolu Ermenilerinden oluşmaktadır. Diğeri ise Avrupa ve Amerika başta olmak üzere dış göçtür.

a. Dış Göçler

Osmanlı döneminde olduğu gibi cumhuriyetin ilk dönemlerinde de Amerika ve Avrupa ülkelerinin desteği ile Ermenilerin göçleri devam etti. Türkiye'de yeni devlet kurulup hızla inkılaplar uygulanırken daha önceden Suriye ve Lübnan'a göç eden Ermenilerin olumlu mesajları neticesinde Türkiye'den 1926-1930 yılları arasında Suriye ve Lübnan'a göçler devam etti. Özellikle Adana, Antep ve Maraş'ta bulunan Ermeniler, Fransızların desteğinde İskenderun ve Mersin limanlarından, demiryolu ile de Antakya Halep istikametinden Suriye ve Lübnan'a topluca göç etmişlerdir. Bu kişilerin sayısı 35-40.000 civarında idi.

Beyrut'a gelen Ermeniler, önce Maruni Hıristiyanlarının bulunduğu bölgede kendilerine tahsis edilen arazilerde kurulan göçmen kamplarına yerleştiler. Fransa'nın Lübnan Anayasasında yaptığı değişikliklerden sonra 1926 yılında Ermeniler, Lübnan vatandaşı kabul edildiler. 1930'lu yılların başında göçmen kamplarında seyyar yaşamayı terk ederek kendilerine tahsis edilen mahallelerde yaşamaya başlamışlardır. İlk yerleşenler Kozan Ermenileri olmuştur. Onları Maraş, Saimbeyli Adana, Antep Ermenileri izledi. Mahallelere yerleşen Ermeniler daha önce yaşadıkları şehir isimlerini kullandılar. Mesela Maraş Ermenileri, Beyrut'un kuzeydoğusunda bulunan Bure-Hammond bölgesine yerleşince mahallelerine "Maraş" ismini verdiler.¹¹² 1930'lu yıllar, Ermenilerin Beyrut civarında meskun hayata geçiş dönemidir. Bure-Hammond bölgesinde çoğunluğu sağlayan Ermeniler 1952 yılında kendi belediye idarelerini kurdular.¹¹³

Cumhuriyetin ilk yıllarında bazı Ermeniler Batılı devletlere göç etmek için Yunanistan'a geçmişlerdir. Ancak Yunan hükümeti Anadolu'dan gelen Rum

¹¹² Cezmi Yurtsever, "Ermeni Probleminin Analizi, Tarih ve Fiyaskolar ve Maraş Gerçeği", **Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu**, Ankara, 1987, s. 85.

¹¹³ Yurtsever, a.g.m., s. 85.

muhacirlerinin Yunanistan'ın nüfusunu bir hayli artırdığı için bir çok Ermeni'yi ülke dışına çıkarma kararı almıştır. Bu Ermenilerle Cemiyet-i Akvam Muhacirler Komisyonu ilgilenmiş ve bu kişileri göçmen kabul eden Erivan, Kafkasya ve Amerika'ya sevk edilmiştir.¹¹⁴ Dönemin gazetelerinde yer alan bir habere göre Türkiye'den Rusya'ya giden bazı Ermeni gruplarının Türkiye'ye gelmek istedikleri yönündedir. Türkiye'den giden Ermenilerin Rusça'ya vakıf olmadıklarından hiçbir hizmete kabul edilmiyorlardı. Bu yüzden Türkiye'ye dönmelerine izin verilmesini istiyorlardı. Eğer Türkiye'den ümitlerini keserlerse Amerika'ya gitmek istiyorlardı.¹¹⁵

1930 ve 40'lı yıllarda çeşitli kampanyalar neticesinde Ermenistan'a da Ermeni göçleri yaşanmıştır. Tüm bu kampanyalara rağmen Ermenistan ekonomik, siyasî ve sosyal açıdan hiç de yerleşilecek bir yer değildi. 1933 yılında Ermenistan'da iâşe yetersizliği had safhaya ulaşmış ve hastane ve okullarda yakacak odun kalmamıştır.¹¹⁶ Ermenistan'da hal böyle olmasına rağmen ilerleyen yıllarda Türkiye'de de bazı Ermeni gazeteleri Ermenistan'a göçü özendirecek bazı yayınlar yapmışlardır. Özellikle Nor-Lur gazetesi "komünist ideoloji" temelinde Rusya yanlısı yayınlar yapmış ve Ermenileri göçe teşvik etmiştir.¹¹⁷ Gazete "hususî" olarak ifade ettiği kaynaklar sayesinde Ermenistan'a göç etmek isteyenler için hangi adrese müracaat edeceklerine kadar bilgiler aktarmıştır. Nor Lur bu konu ile ilgili 2 Şubat 1946 günü nüshasının 1. sayfasında Ermeni Halkının Muhacereti başlığı ile şu haberi okuyucularına bildirmiştir; "Hususi-

Muhaceret edecekler nereye müracaat etmelidirler?

Sovyet Ermenistanına gitmek ve bilhassa orada tahsil görmek üzere müracaatta bulunmak isteyenler, (Hariçten Muhaceret Eden Ermenilerin Kabul ve İskan Komitesi'ne) başvurmalı ve şu adrese yazmalıdırlar.

Nalbantyan Sok. No: 18 Erivan/Ermenistan"

Nor Lur'un bu haberi ve daha önce yaptığı Rusya propagandası içerikli yazıları Ermenice gazeteleri her gün takip eden ve Ermenice'yi iyi bilen

¹¹⁴ "Ermeni Meselesi", *İkdam*, 11 Ağustos 1924, No: 9825

¹¹⁵ "Ermeniler Ne İstiyormuş?", *İkdam*, 11 Kanuni Evvel 1924, No: 9946.

¹¹⁶ *BCA*, Tarih: 26.2.1933, Dosya: 94A159, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 108.716.11.

¹¹⁷ *BCA*, Tarih: 2.4.1946, Dosya: F11, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 101.623.6.

mütecimler¹¹⁸ tarafından bir rapor olarak hazırlanmış ve Başbakanlık Basın Yayın Umum Müdürlüğüne bildirilmiştir.¹¹⁹

Öyle anlaşılıyor ki Ermenistan'a Türkiye'deki Ermeniler fazlaca rağbet göstermediler. Ancak dünyanın diğer yerlerinde bulunan Ermenilerden bazılarının Ermenistan'a göç ettiği görülmektedir. Örneğin Beyrut'ta bulunan Ermenilerden 400 kişilik bir grup Mayıs 1932'de Erivan'a göç etmiştir.¹²⁰ Yine daha önce Fransa'ya gitmiş olan Ermenilerin bir kısmı Milletler Cemiyetinin finansmanıya Ermenistan'a göç etmiştir. Bu kişiler arasında İstanbul'da uzun müddet Gavroş gazetesini çıkaran ve aktörlük etmiş olan Tolayan ve o günlerde Paris'te ölen ve Erivan'da gömülmek üzere götürülen tanınmış Ermeni bestekarı Gomidas'ın cesedi de vardı. Konu ile ilgili olarak haber yapan Vakit gazetesi olayı dururken;¹²¹ "bugün "Sinaya" isimli Fransız bandıralı vapurla 2000 Ermeni muhaciri limanımızdan geçerek Batum'a, oradan Erivan'a gidecektir." şeklinde okuyucularına duyurmuştur. Çeşitli ülkelere dağılmış olan Ermenilerin Ermenistan'a nakletmek için Milletler Cemiyeti nezdinde çalışmalar yapılmıştır. 1925 yılında Doktor Nansen başkanlığında bir heyet Ermenistan'a giderek muhacirlerin Ermenistan'a nakilleri konusunda tahkikatta bulunmuştur. Nansen, yaptığı tahkikat sonunda bir rapor hazırlamıştır. Rapora göre; önce Yunanistan'daki 30.000 Ermeni, daha sonra ise Suriye ve Balkanlar'daki Ermenilerin nakli yapılacaktı. Bu iş için Fransa, İngiltere, İtalya ve Amerika kaynak sağlayacak, Ermenistan ise arazi temin edecekti. Sevkiyatlara ise 1927 yılında başlanacaktı.¹²²

Batı Avrupa'ya göçen Ermeni sığınmacıların içinde en kalabalık bölüm Fransa'ya gitmiştir. Fransa'ya giden Ermeniler büyük kısmı sanayi merkezlerine gitmiştir. Burada ilk zamanlar fabrikalarda vasıfsız işçi olarak çalışan ve sanata karşı kabiliyeti olan Ermeniler zamanla kendilerini geliştirerek fabrika sahibi olmuşlardır.

123

¹¹⁸ Bu mütecimlerden biri Mithat Akdora'dır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde yer alan ve 1940'lı yıllarda hazırlanan pek çok raporda imzası vardır.

¹¹⁹ Söz konusu rapor ile ilgili bkz. **BCA**, Tarih: 2.4.1946, Dosya: F11, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 101.623.6

¹²⁰ "Beyrut'tan Erivan'a Gidecek Ermeniler", **Cumhuriyet**, 20 Nisan 1932, No: 2863, s. 3.

¹²¹ "Erivan'a Yerleşmek Üzere Şehrimizden Geçiyorlar", **Vakit**, 14 Mayıs 1936, No: 6587, s. 1.

¹²² "Ermeni Muhacirleri Ermenistan'a Nakil Oluyorlar", **İkdam**, 28 Kanunısai 1926, No: 10344; "Yunanistan'da Ermeni Mültecileri", **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Şubat 1927, No: 2028

¹²³ "Fransa'da Ermeniler", **İkdam**, 5 Kanunısani 1925, No: 9971

Kanada hükümetinin tuttuğu kayıtlara göre, 1912 ile 1924 arasında Kanada'ya 1.244 Ermeni göçmüştür. Aynı dönemde Amerika Birleşik Devletleri, Ermenistan'dan gelen 34.136 göçmeni kabul etti. Göç İşleri Dairelerinin tutanaklarına bakılırsa, Kuzey Amerika'ya gelen bu göçmenlerin tümü Anadolu'dan gelmedir.¹²⁴

Bu göç dalgası nedeniyle çok sayıda Ermeni Türkiye'den ayrıldı. Öyle ki, ayrılanlar arasında Ermeni Meclis-i Umumisi azaları da vardı. 140 kişilik Ermeni meclisinden yaklaşık 100 kişi ya cumhuriyetten hemen önce yada cumhuriyet sonrası Türkiye'yi terk etti. Bu nedenle Ermeni meclisi ancak 40 kişi ile toplanmış olmuştur.¹²⁵

b. İç Göçler

Ermeni cemaati cumhuriyet döneminde dış göçler dışında kendi iradeleriyle yönü Anadolu'dan İstanbul'a olan göçler yaşamışlardır. Türkiye'de yaşanan kentleşme olgusu bu göçlerin temel nedenini oluştursa da Anadolu'da faal Ermeni okulunun kalmaması ve çeşitli ekonomik ve sosyal nedenlerle, İstanbul'a olan göç hız kazanmıştır. Bu göçler bazı dönemlerde Ermeni Patrikliği tarafından da desteklenmiştir. Özellikle 81. Patrik Karakin Khaçaduryan zamanında göçlere destek verilmiş ve Rahip Shak, Anadolu'nun orta ve doğu bölgelerini adım adım dolaşarak Üsküdar'da kurulan Ruhban Okulu Tıbrevank'a (Şimdi Surp Haç Ermeni Lisesi) öğrenci toplamıştır.

Öğrencilerin ardından aileleri ve akrabaları da İstanbul'a göç etmeye başlamışlardır. Bu süreç 82. Patrik Şinorhk Kalustyan zamanında da devam etmiştir. Bitlis, Maraş-Sasun, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Tokat, Sivas, Kayseri, Malatya, Elazığ'dan öğrenciler ve aileler peşi sıra getirilmiştir. Özellikle Gedikpaşa Ermeni Kilisesi Vakfı Başkanı Hırant Küçükgüzelyan bölgeye bizzat giderek Mardin Silopi'deki "Ermeni Varto Aşireti"nden, Türkçe ve Ermenice bilmeyen ve salt Kürtçe konuşan çocukları, kilisenin alt katında oluşturduğu yuvaya getirdi. Yine

¹²⁴ McCarthy, a.g.e., s. 129.

¹²⁵ "Ermeni Ekalliyetler ve Patrik İntihabına Hazırlıklar", *İkdam*, 27 Eylül 1926, 10571

Anadolu'dan İstanbul'a gelen kişilerin korunup kollanması için "Göçmenler Komisyonu" kuruldu.¹²⁶

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan getirilen çocuklar ve aileler için cemaat içinde çeşitli yardım heyetleri kurulmuştur. Bunlardan biri Kumkapı Patrik Kilisesi Vakfı Yönetim Kuruluna yarı bağımlı bir heyet kuruldu. 82. Patrik Şinork'un desteklediği "Taşralı Muhtaçlara Yardım Heyeti", Varto depremi felaketi sonrasında başlayan iç göç sonrası İstanbul'a gelen ailelere mesken ve iş bulmanın yanı sıra cemaatten toplanan yardımları aktardı.

Göç eden ailelerin çok sayıda çocuklarının eğitimini temin etmek üzere Kalfayan ve Karagözyan yetimhaneleri ile Halıcioğlu Nersesyan, Topkapı Levon-Vartuhyan, Balat Horenyan ve Kumkapı Dışı Boğosyan-Varvaryan okullarına başvuruldu. Son iki okula yatılı kabul edilen öğrenciler okul çatısı altında barınma izni kaldırılınca yakın yerlerdeki ailelerin yanına yerleştirildi. Bunlara Balat ve Kumkapı Çocuk Yuvası adları takıldı. Öğrencilerin bir bölümü ise İncirdibi Ermeni Protestan okulunda eğitim gördüler.¹²⁷

Anadolu'dan İstanbul'a olan bu göç hareketi sayımlarda da açıkça görüldü. 1927 yılında yapılan ilk sayıma göre Gregoryanların %69'u İstanbul'da yaşarken,¹²⁸ 1965'de yapılan sayımda ise İstanbul'da yaşayanların oranı %88'e çıkmıştır.

Ermenilerin kendi iradeleri ile buldukları yerlerden ayrılmalarının yanında az sayıda da olsa devlet yabancı ve azınlıkların ikametgah yerleri ile ilgili olarak bazı sınırlamalar getirmek sureti ile Ermeni yurttaşlarının yerlerini değiştirmiştir. Mübadele ile Rumların Yunanistan'a gitmesi üzerine kanunî düzenleme olmamasına rağmen Ermenilerin sınır bölgelerinden veya riskli askeri alanlardan uzaklaştırıldığı görülmüştür. Yurt içinde dolaşım kanunu ile yabancı ve azınlıkların ülkede yapacakları yer değişikliklerinde bazı kısıtlamalar koyuldu.¹²⁹

¹²⁶ Dink, "Türkiye Ermenileri'nin Nüfus Hali", **Tarih ve Toplum**, Ekim 2000, C. 34, Sayı 202, s. 31-36.

¹²⁷ Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti, **75. Yılda Türkiye Ermenileri**, İstanbul, Aralık 1998, s. 16.

¹²⁸ Ermenilerin İstanbul'daki nüfuslarının 1927'den 1965 tarihine kadarki durumları için bkz. Cemile Ayangil, **İstanbul'daki Ermeniler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Bitirme Tezi, 1971.

¹²⁹ Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 52.

Ermenilerin iskan yerlerindeki değişikliklerle ilgili olarak alınan kararlarda ilgili kişinin geçmişte yapmış olduğu faaliyetler dikkate alınmıştır. Milli mücadele döneminde Taşnak ve Hınçak örgütü gibi zararlı faaliyetlerde bulunan kişiler daha sonra tespit edilmiş ve daha risksiz bölgelerine gönderilmiştir. Konu ile ilgili cumhuriyet arşivlerinde çeşitli belgeler bulunmaktadır. Bunlardan birinde Nazif isimli kişinin ve ailesinin hudut bölgelerinden iç kısımlara gönderiliş gerekçesi şöyle ifade edilmiştir; Aslen Ermeni milletinden olup Diyarbakır fişine dahil olan ve Diyarbakır'da terzilik yapan Nazif, sevk ve iskânden kurtulmak için ihtida eden birisidir. Bütün varlığı ile Ermeni Mâline hizmet eden azıtlı bir Türk düşmanı olduğu tespit edilmiştir. Çocuklarından Abdülhalim Kemal sekiz yıl evvel kaçak ve siyasi mülteci olarak Halep'e gitmiş ve orada Fransızlara jandarmalık ve istihbarat memurluğu yaptığı tespit edilmiştir. Diğer oğlu Mehmet Reşat'ın da Marsilya'ya gitmek üzere 24.4.1933 tarihinde pasaport almasına rağmen Marsilya'ya gitmeyerek Beyrut'a çıktığı ve şu an da Suriye'de olduğu tespit edilmiştir. Muzır faaliyette bulunan oğulları ile temasta olan Ermeni Nazif'in hudut bölgelerinde oturmasının mahzurlu olduğu 2848 sayılı kanunun 5. maddesi gereğince karısı Tuna, oğlu Sadık, kızı Zekiye, oğlu Murat, Murat'ın karısı Arkist, Nazif'in dul kardeşi Hunbuş ve oğlu Sabri ve diğer oğlu Rafail'in Çorum vilayetinin merkezine nakil ve iskânlarına karar verilmiştir. İcraa Vekillerince alınan karar Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından 22.9.1936 tarihinde onaylanmıştır.¹³⁰

İkamet yeri değiştirilen Ermenilere bir diğer örnek de Kiği kazasının Zerek köyü doğumlu Ermeni asıllı Demirci Agop Markar hakkında alınmıştır. Eldeki bilgiye göre 1935 yılında Hınıs'a yerleşen Agop Markar Şeyh Sait İsyanına katılmıştır. Bu kişi ve ailesinin Hınıs'ta ikameti mahzurlu bulunduğu için karısı Hatun ile diğer karısı Agamerik ve kızı Meryem'in Çorum iline nakli 2.11.1937 tarihinde İcra Vekillerince kararlaştırılmıştır.¹³¹

Ermenilerin yerleri değiştirilirken sınır boylarında olanları ile askerî stratejik yerlerde oturanlar özellikle başka yerlere taşınmıştır. Bunun bir örneğini Kayseri'nin Gesi nahiyesine bağlı Efkere köyünde görüyoruz. Bazı Ermenilerin

¹³⁰ BCA, Tarih: 22.9.1936, Sayı: 2/5350, Dosya: 95-88, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 68.77.9.

¹³¹ BCA, Tarih: 2.11.1937, Sayı: 2/7583, Dosya: 95-113, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 79.89.11

askerî tesisat ve garnizonların yakınlarından uzak bir mahalle Genelkurmay Başkanlığının muvafakatine binaen 3.9.1938 tarihinde nakil kararı alınmıştır.¹³²

Ermenilerin göç hareketleri neticesinde günümüzde Anadolu'da az sayıda Ermeni yaşamaktadır. Sivas, Kayseri, Malatya, Elazığ, Siirt, Diyarbakır gibi merkezlerde birkaç aile kalmıştır. Ermenilerin toplu olarak yaşadıkları, tek bilinen bölge ise Samandağ Vakıflıköy'dür. Bu köyün tamamı Ermenilerden oluşur ve nüfusu yaklaşık 300 kadardır.¹³³

Göç hareketleri genel olarak incelendiğinde demokrasinin kesintiye uğramadığı, siyasal istikrar ve ekonominin geliştiği devirlerde azalırken, ekonomik nedenler, bazı büyük kayıplara neden olan doğal afetler¹³⁴ gibi zamanlarında bu göçler yüksek oranlara ulaşmıştır.

3. Cumhuriyet Döneminde Yapılan Nüfus Sayımları ve Ermeniler

Cumhuriyetin kuruluşunda (1923) Türkiye'de ne kadar Ermeni olduğu konusu tam netlik kazanmamakla birlikte Lozan'da gündeme geldiğine göre Osmanlı'dan Cumhuriyete 140.000 kadar Ermeni intikal etmiştir.¹³⁵ Zaten Ermeni Protestan Kilisesinin o dönemde Ermeniler için açıkladığı rakam 140 bin civarındadır. Buna paralel olarak, Justin McCharty de 1922 yılında Türkiye'de kalan Ermeniler için 140 bin rakamını daha gerçekçi kabul etmektedir.¹³⁶ Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı'dan sonra Anadolu'da kalan Ermenilerin nüfusları konusunda tek istatistiki bilgi, 1927 Türkiye nüfus sayımıdır ki o da Ermenileri bir etnik toplum olarak ayırıp yazmamıştır.¹³⁷ Bu yüzden konuyla ilgili olarak bazı polemikler

¹³² BCA, Tarih: 6.9.1938, Sayı: 2/9529, Dosya: 95-125, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 84.79.8.

¹³³ Dink, a.g.m., s. 35.

¹³⁴ Bu afetlerden biri 12 Temmuz 1966 yılında Muş'un Varto ilçesi merkez üssü olan ve "Varto Depremi" olarak tarihe geçen afettir. Deprem maddi ve manevi büyük kayıplara neden oldu. Deprem sonrası günlerde, deprem bölgesinde bulunan Ermeni cemaati çeşitli yerlere göç etmiştir (75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 16.

¹³⁵ Hakimiyeti Milliye, 19 Kanuni Sani 1922, No: 690, s. 1 Bazı yazarlar Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılında Türkiye'nin nüfusunun 13.000.000 iken Ermenilerin sayısının 300.000 civarında olduğunu, bu Ermeni nüfusun da 130.000'i İstanbul'da 170.000'i Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulduklarını ifade etmektedirler (Mazıcı, a.g.e., s. 136; Dink, a.g.m., s. 31.)

¹³⁶ McCarthy, a.g.e., s. 128.

¹³⁷ McCarthy, a.g.e., s. 126.

günümüze kadar devam edegelmiştir. Bunun nedenlerinin başında cumhuriyet döneminde yapılan sayımların Ermenilerin nüfusunu tam anlamıyla tespit edebilme kabiliyetinden yoksun olmasıdır. Nitekim bazı sayımlarda sadece Ermeni lisanını bilenler tespit edilirken, bir başka sayımda da dinî aidiyet temel alınarak vatandaşlar sayılmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet döneminde yapılan nüfus sayımlarının günleri tespit edilirken tarla işlerinin bittiği, yaylalarda kışlık meskene dönüşün gerçekleştiği Ekim ayının sonlarında yapılmıştır. Daha sonraki sayımlar ise Ekim ayının 20-23'üne rastlayan Pazar günlerinde yapılmıştır. Sırasıyla Türkiye'de yapılan sayımların tarihleri ise şöyledir: 28 Ekim 1927 (ilk sayım), 20 Ekim 1935, 1940¹³⁸, 21 Ekim 1945, 22 Ekim 1950, 23 Ekim 1955, 23 Ekim 1960, 24 Ekim 1965... olarak gerçekleşmiştir.¹³⁹

4. 1927 Nüfus Sayımı ve Ermeni Nüfusu

Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı 1926'da İstatistik Umum Müdürlüğü'nün kurulmasından bir yıl, Cumhuriyetin ilanından 4 yıl sonra 28 Ekim 1927 tarihinde yapılmıştır. Bu sayıma göre Türkiye'nin nüfusu 13 milyon 648 bin olarak belirlenmiştir.¹⁴⁰

Sayım öncesinde Dahiliye Vekaleti 27 Teşrinievvel 1927'de "Umum Tahrir-i Nüfusa Müteallik Kanunlar, Talimatlar, Beyannameler ve Emsali Vesaik" isimli bir kitapçık yayınlamıştır. Bu kitapçık yapılacak olan sayımın gerekçelerini ve ülkenin bir sayıma ne derece ihtiyacı olduğunu anlaşılması bakımından önemlidir.

Sayım gününden üç ay önce belediyeler veya valilikler aracılığı ile sokaklara isim binalara numara verilmiş, sayım memurlarının bölgeleri bu isim ve numaralara göre belirlenmiştir. Sokaklara isimler verilirken mahalli adetlere riayet edilmeliydi. Sokağın topoğrafik yapısı veya çeşme, fırın, değirmen gibi yapılar da isim olarak seçilebilecek gerektiğinde sokaklara numara verilebilecekti. Binalar sokağın sağ

¹³⁸ 1940 sayımı %0,5 örnekleme ile yapılarak nüfusun özellikleri tespit edilmiştir.

¹³⁹ Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul, Çiviyazıları Yayınları, 2000, s. 20.

¹⁴⁰ TÜSİAD, *Türkiye'nin Fırsat Penceresi: Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*, İstanbul, 1999, s. 35; (Çevrimiçi), <http://www.tusiad.org.tr/turkish/rapor/demografik/html/sec4.html#dipnot2>, 23.9.2004.

tarafı çift, sol tarafına tek sayılar gelecek şekilde numaralandırılacaktı. Sayım ve kontrol memurluğu yapacak kişiler; mahkeme memurları hariç bilimum memurlar, devlet ve ordu mensupları, vilayet encümeni azaları, öğrenciler, öğretmenler olmak üzere okur yazar olan her fert bu millî görevi yapmakla yükümlü idiler. Sayım veya kontrol memurluğunu kabul etmeyenlerden 5 ila 25 lira arasında ceza alınacaktı ve bu cezaların itirazı yada temyizi yoktu.

Kitapçıkta sayımın amaçları ve faydaları konusunda da bilgiler verilmiştir. Burada Türkiye’de yaşayan insanların yaş, cinsiyet tabiiyet, meslek gibi özellikleriyle belirlenmesi, ülkenin ekonomik ve toplumsal durumunu tespit için zorunlu bir koşul olarak anlatılmıştır. Daha önce yapılan nüfus sayımlarının ilkel yöntemlerle yapılmış olması, savaşlar ve nüfus mübadelesinden sonra nüfusun kaba tahmininin bile yapılmasına imkân vermiyordu.

Sayım memurlarının işlerini dikkatle yapmaları, kendi mıntıklarında kimseyi atlamadan sayımı gerçekleştirmeleri önemle vurgulanıyordu. Bu amaçla sayım ve kontrol memurlarına, sayım defterlerinin içeriğini, kayıtları nasıl yapacakları konusunda konferanslar düzenlemiştir. Ayrıca Türk Ocakları ve benzeri kurumlarda halka bu yönde konferanslar verilerek bilinçlendirme çalışmaları yapılmıştır.¹⁴¹ Her sayım memuruna 250-300 nüfusu kaydetme görevi düşüyordu. Sayım memurları mıntıklarındaki kışla, hapishane, yatılı okul, askerî, mülkî kucumlar, özel hastaneler ve konsolosluk gibi yerleri saymayacaklar buraların sayımı için ayrı bir usul belirlenecekti.

Sayım defterlerinin yapısına bakıldığında 16 sütundan oluşmakta idi. Sırası ile ikamet edilen binanın numarası, lakap ve isim, cinsiyet, doğum tarihi, doğum yeri, medeni hali, ana lisan (evde ailece konuşulan dil), adres, uyruk, meslek, okuryazarlık, din, sakatlık durumu, evvelce nüfusa kayıt olunan yer ve nüfus cüzdanının olup olmadığı gibi bilgilere cevaplar verilecekti.

1927 sayımlarının daha önceki sayımlardan en önemli farkı, memleketin iş gücü ve eğitim durumunu tespit etmeye yönelik soruların da yer almasıydı. Ana dilden kasıt aile içinde konuşulan lisandı. Hıristiyan olanların mezhepleri de kaydedilmiştir.

¹⁴¹ Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül 3, 28 Teşrinievvel 1927, s. 6’dan nakleden Dündar, a.g.e., s. 38.

Sayım memurları, sayımı bitirdikten sonra mıntıklarındaki nüfusun toplamını çıkaracak, bölgelerinde numara verilmemiş binaları belirleyecek ve sayım gününün ertesini günü öğle vaktine kadar defterleri komisyonlara teslim edecekli.

Kitapçıkta yukarıdaki bilgiler verildikten sonra Ahmet Ağaoğlu'nun Milliyet gazetesinde 22 Eylül 1927'de çıkan "Tahrir-i Nüfus" makalesi, Ali Sedan'ın, "Tahrir-i Nüfusa Dair Düşünceler"i, Necmettin Sadık'ın Hayat Mecmuasının 15 Eylül 1927 tarihli ve 22 sayılı nüshasında yer alan "Esaslı Vazife" isimli makalesi ve İstatistik Müdürüyet-i Umumiyesi'nin ilk başkanı Camille Jacquart'ın nutku kitapçığın sonunda yer almaktadır. Bu yazıların hepsinin içeriği, sayımın millî bir vazife olduğu ve Osmanlıdan beri sayımlara soğuk olan milletin bu millî göreve katılmasını sağlamaktı. Devlet yetkilileri de her fırsatta sayımın istatistiki bilgi toplamaktan öte hiçbir amacının olmadığını vurgulamıştır.¹⁴²

Devlet sayımın sağlıklı ve kesin sonuçlarını almak için bir yıl öncesinden çalışmalara başlamıştır. Göçebelerin dahi sayımlara dahil edilmesi için Jandarmalar, numara verilmemiş tek bir ikametgahın kalmaması için göçebe çadırları bile numaralandırılmıştır.¹⁴³

Basın yayın organlarında dönemin gazete yazarları sivil seferberlik olduğunu ve sadece istatistiki bilgi edinmek için yapıldığını bildirmiş ve sayım neredeyse bir seferberlik havasına sokulsa da bazı endişelerden dolayı kimi kişiler sayılmaktan kaçınmıştır. Vergi veya diğer bir mükellefiyet korkusu, sayımdan önce dolaşan şayialar, sayım hakkında yanlış kanaatlerin oluşmasına neden olmuştur. Bu türlü şayialar azınlıklar arasında da dolaşmaya başlamıştır. Kendilerinin tespit edilerek katledileceklerine bile inananlar olduğu yabancı basında yer alınca, İstatistik Enstitüsü Başkanı haberi kınayan demeçler vermek zorunda kalmıştır. İstatistik Enstitüsü başkan yardımcısı Celal Bey de basına şu açıklamayı yapma ihtiyacını hissetti; "Halbuki gayemiz tamamen ihsai malumat dercidir. Elde edilecek verilerin gizli tutulacağını, istatistik dışında kullanılmayacağını, basılacak verilerin şahıs isimleriyle yayımlanmasının yasak olacağı" teminatını azınlıklara veriyordu.¹⁴⁴ Bu

¹⁴² "Umum Tahriri-i Nüfusa Müteallik Kanunlar, Talimatlar, Beyannameler ve Emsali Vesaiik" Dahiliye Vekaleti, 27 Teşrinievvel 1927'den aktaran Müsemma Sabancıoğlu, "Sayım Günü evde Oturadıklara Faideli Bilgiler", **Toplumsal Tarih**, Ekim 2000, sayı 82, s. 25-28.

¹⁴³ Sabancıoğlu, a.g.m., s. 28.

¹⁴⁴ Milliyet 22 Teşrinievvel 1927, s.1.

endişelerden dolayı 1927 sayım sonuçlarında bazı yanlışlıklar yaşandı.¹⁴⁵ Daha sonra büyük bir kısmında göçebe aşiretlerinden olan 400.000 gibi bir nüfusun sayım dışı kaldığı yetkililer tarafından itiraf edilmiştir.¹⁴⁶ Devlet bu 400.000 kişilik hatadan daha başka hatalar da olduğunu düşündüğü için Türk Devlet İstatistik Enstitüsü 1927 nüfus sayımının verilerini hiç bir zaman kullanmamıştır. Enstitünün bütün karşılaştırma tabloları, 1935 nüfus sayımı verileri ile başlamaktadır.¹⁴⁷ Tüm bu yanlışlıklara ve ortalama %7 oranında eksik yazılmalara rağmen, ülkede koşulların henüz yerli yerine oturmamış olması ve karşılaşılan güçlükler göz önünde tutulduğunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927 nüfus sayımındaki doğruluk derecesine 1970'lerde bile birçok ülkede ulaşamamıştır.¹⁴⁸

Devlet yetkilileri tarafından yapılan açıklamalarda sayımın istatistiki bilgiler elde etmek için yapılacağı vurgulansa da soru formunda bulunan din ve ana dil gibi sorular Türkiye'nin etnik dağılımını da ortaya çıkarmıştır. Sayımın sonuçları açıklandıkça Müslim ve gayrimüslim vatandaşların sayılarda büyük oranda belirlendi ve anlaşıldı ki azınlıklar gerçekten azalmıştı. Müslüman unsurunun nüfusun neredeyse tamamını teşkil edecek boyutta çıkması, Falih Rıfki Atay'ın Türkiye'yi "bir cinsten, bir kandan ve bir mayadan" olarak tanımlamasına neden oldu.¹⁴⁹ Buna karşın Türkçe'den başka dillerin bazı bölgelerde yoğunlaştığı görüldü. Bu sonuçlara Ahmet Emin Yalman, Falih Rıfki Atay kadar iyimser bakmadı ve bu durumun "tek dil, tek ulus için kabul edilemeyeceğini" ve "çirkin bir mozaik vaziyetine" rastlandığını ve inkılap Türkiyesinde bu vaziyetin en kısa zamanda düzeltilmesi gerektiğini ısrarla belirtildi.¹⁵⁰ Bu tür yayınlar toplumda tesirini gösterdi ve nüfus sayımından kısa bir süre sonra, 1928'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyası başlattı.¹⁵¹

¹⁴⁵ 1927 nüfus sayımındaki yanlışlıklar devrin gazetelerinde de ifade edildi ("Şehirde Evlenen ve Doğan Çoğaldı", *İkdam*, 22 İkinci Kanun 1929, No:11405.)

¹⁴⁶ Dündar, a.g.e., s. 38; Ö. C. Saraç, *Nüfusun Miktarı ve İstihaleleri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940.

¹⁴⁷ McCarthy, a.g.e., s. 152.

¹⁴⁸ McCarthy, a.g.e., s. 163.

¹⁴⁹ Falih Rıfki Atay, *Nüfus Meselesi ve Nüfus Sayımı Hakkında Fikirler*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1936, s. 2.

¹⁵⁰ Ahmet Emin Yalman, "Başyazı", *Tan*, 4 Mart 1937, s. 1.

¹⁵¹ Bu kampanyalar hakkında daha geniş bilgi için tezin ilgili bölümüne bakınız.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927 nüfus sayımı, Osmanlı'dan cumhuriyete geçiş sürecinin karakterini yansıtmıştır. Çağdaş bir nüfus sayımı olmaya gayret eder, ama bu konuda çeşitli yönlerden tam değildir. Evdeki kadınlar, çocuklar görülmeden aile erkeğinin söylediğine göre kayda geçirilmesi bakımından Osmanlı sayımlarının geleneğini izler. Kadınlarla çocuklar geniş ölçüde kayıt dışında kalmışlardır ve doğu illerinin sayımında eksiklikler vardır. Biçim açısından, bu sayım Osmanlı sayımlarında bulunmayan kategorilerin eklenmiş¹⁵² olması nedeni ile nispeten çağdaştır.¹⁵³

1927 sayım sonunda elde edilen sonuçlara bakıldığında Türkiye nüfusunun beklenenin çok üstünde olduğu ortaya çıkmıştır. 6.584.474'ü erkek, 7.075.801'i kadın olmak üzere toplam nüfus 13.660.275 olarak belirlenmiştir. Nüfus yoğunluğu daha ziyade Karadeniz ve Marmara bölgesi sahillerinde yer alan şehirler ile, Tokat ve Mersin illerinde yüksektir. Batı illerinden doğuya doğru kaydıkça nüfus yoğunluğu giderek azalmaktadır. En kalabalık şehir 691.000'lik nüfusuyla İstanbul'dur.¹⁵⁴

1927 yılında yapılan sayıma göre Ermenilerin tam nüfusunu tespit etmek pek mümkün değildir. Çünkü vatandaşa sorulan sorular arasında "ana dil" ve "din" sorusuna verilen cevaplar arasında bir çelişki vardır. Ana dil sorusuna "Ermenice" cevabı verenlerin sayısı 67.745 kişi olarak belirlenmiştir. Diğer yandan "din" sorusuna verilen cevap sadece Gregoryan olanlar 77.433 olarak tespit edilmişti. Gregoryanların tamamının Ermeni olduğu göz önünde bulundurulursa dil ve din konusunda bir çelişki doğmakta ve bu verilerin o dönemde Ermeni nüfusunu tespit etmek için yeterli olmadığı görülmektedir. Nihai bir sonuca varmak için Türkiye'de yaşayan Katoliklerin bir çoğunun ve Protestanların da bir bölümünün Ermeni olduğunu hesaba katmak gerekir.¹⁵⁵ 1927 yılı sayım sonuçlarına göre; Katolik: 39.511, Protestan: 6.658 kişi olarak tespit edilmiştir.¹⁵⁶

¹⁵² "Evli, Dul, Boşanmış", "Doğum yerine göre nüfusun bölümlenişi". "Ana Dile Göre Nüfusun Bölümlenişi" gibi.

¹⁵³ McCarthy, a.g.e., s. 151.

¹⁵⁴ İstatistik bilgileri 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarıyla Türkiye Nüfusu, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbası, İstanbul, 1928'den nakleden Sabancıoğlu, a.g.m., s. 28.

¹⁵⁵ Dündar, a.g.e., s. 91.

¹⁵⁶ McCarthy, a.g.e., s. 126-128.

İkdam gazetesi 1929 yılında İstanbul Nüfus Müdüriyetinin vücuda getirdiği istatistiği kaynak göstererek İstanbul'un genel nüfusunu 1.130.000, bu nüfus içindeki Ermeni nüfusunun da 70.000 olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁷ Cumhuriyet gazetesinin 1933 yılında yayınladığı bir yazıda İstanbul'un nüfusunu tahmin ederken kullandığı ifadeler o dönemde Ermeni nüfusunun ne kadar olduğu konusunda bazı ip uçları vermektedir. Gazete İstanbul'un nüfusunun 1 milyona ulaştığını ifade ettikten sonra bu nüfusun 73.000'inin muhtelif mübadele komisyonunca kendilerine verilen etabli vesikası ile burada kalmış olan Rumlar olarak tespit etmiştir. Diğer gayri Türk (içinde Ermeniler de var) unsurlarla yabancı unsurları da 100.000 olarak tahmin etmiştir.¹⁵⁸

Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti tarafından yayınlanan "75. Yılda Türkiye Ermenileri" isimli kitapçıkta 1927 yılı sayımlarına göre İstanbul'da 52.576 kişi olmak üzere Anadolu şehirlerindekiyle birlikte Türkiye'de toplam 80.286 Ermeni'nin yaşadığını belirtilmektedir.¹⁵⁹

5. 1935 Sayımlarına Göre Ermeniler

1935 sayımları milliyetçi duyguların biraz daha ön plana çıktığı bir sayım oldu. Devlet 1927 yılında yapılan sayımlara göre yeni politikalar üretmiş ve ülkede dil birliğinin oluşturmak için büyük gayretler sarf edilmişti. Bunun sonuçlarının görüleceği zaman ise sayımlardı.

Türkiye büyük savaşlardan çıkmış, dikkate değer sayıda ve özellikle işgücüne sahip erkek nüfusunu kaybetmişti. Nüfusun artması ile refah seviyesinin artması arasında doğru bir orantı kuruyordu ve "ne kadar çok kişi o kadar güç" anlamına gelmekteydi. Bu yüzden devlet, Türk milletinin sayısının artmasını arzu ediyordu. Nüfusu özendirmek için dönemin gazetelerinde yer alan çok çocuklu aile hayatını özendiren haber ve fotoğraflar yayınlandı. 1930'lu yıllarda 6'dan fazla çocuğu

¹⁵⁷ "Şehirde Evlenen ve Doğan Çoğaldı", *İkdam*, 22 İkinci Kanun 1929, No:11405.

¹⁵⁸ "İstanbul'un Nüfusu Bir Milyonu Geçti", *Cumhuriyet*, 24 Teşrinisani 1933, No: 3432, s. 2.

¹⁵⁹ Kitapçığa göre İstanbul'un haricinde Türkiye genelinde illere göre Ermeni nüfusunu gösterir tablo için bkz. *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, s. 7.

olanlara madalya verilmesi ve yaşı 25'ten yukarı 45'ten aşağı olan bekarlar için "Bekarlık vergisi" getirilmesi teklifi bu düşüncelerin sonucunda ortaya çıktı.¹⁶⁰

Milliyetçilik ve nüfusun artması konusundaki arzular gazete sütunlarına da taşınmıştır. 2 Ekim 1935'teki ikinci sayım öncesi günlerde, Cumhuriyet gazetesinde bir yazar yaklaşan sayıma ilişkin genel havayı şöyle yansıtıyordu: "Halkımız arasında anadili konuşmayanlar var mıdır? Varsa ne kadardır? Yabancı dil bilenler ve konuşanlar ne kadar?" sorularına yaklaşan sayımda cevap bulabileceğini söylüyordu. Geçen sayımdan bu yana Türkiye'nin azalan nüfusuna ilişkin dış iddiaları "ağızlarına tıkmak için" artmak gerektiğini tavsiye ediyordu.¹⁶¹

Cumhuriyet dönemi nüfus sayımlarına göre "ana dil" sorusuna Ermenice cevabı verenlerin sayısı aşağıda verilmiştir:

Cumhuriyet Dönemi Nüfus Sayımlarında Ana Dili Ermenice Olanların Sayısı					
Sayım Yılı	Ana Dil	2.Dil	Toplam	Türkiye Nüfusu	%o (Binde)
1927	67.745	-	67.745	13.629.488	4.97
1935	57.599	9.782	67.381	16.157.450	4.17
1945	47.728	12.354	60.082	18.790.174	3.18
1950	52.776	9.322	62.098	20.947.188	2.96
1955	56.235	6.084	62.319	24.064.763	2.59
1960	52.756	19.444	72.200	27.754.820	2.60
1965	33.094	22.260	55.354	31.391.421	1.76

C. ERMENİ OKULLARI VE YAPILAN DÜZENLEMELER

1. Cumhuriyet Öncesi Ermeni Okulları ve Gelişimi

Ermeniler, Türk hakimiyetine girdikten sonra o ana kadar hiçbir zaman görmedikleri serbestiyete kavuşmuşlardır. Bu özgür ortam kültürel yaşamlarında çok büyük gelişmelere zemin hazırladı ve Ermeniler din, dil, edebiyat ve eğitim alanında en büyük atılımı Türk hakimiyetinde oldukları dönemde yaptılar. Özellikle Osmanlı

¹⁶⁰ "Bekarlık Vergisi İçin Bir Kanun", *İkdam*, No: 1158, 19 Mart 1929, s. 1.

¹⁶¹ Dündar, a.g.e., s. 40.

döneminde okullaşma sürecine giren Ermeniler, çok kısa zaman zarfında yüzlerce okul açma imkânı buldular. İlk zamanlar manastır ve kiliselere bağlı dinsel eğitim veren okullar, 17. yüzyılın başlarından itibaren kurumlaşarak resmileşti ve daha düzenli hale geldi.¹⁶² İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun en ücra yerlerine kadar okullar açılmıştır.

Osmanlı döneminde Ermenilerin açtığı ilk eğitim ve kültür kurumları daha çok dinî eğitime yönelik olup, varlıkları şahısların nüfuzları sayesinde geçici süre olabilmıştır. Bunlardan biri İstanbul'un fethinden sonra Kumkapı ve etrafında yerleşen Ermenilerin Kumkapı'daki Ermeni Kilisesi bünyesinde "Mangantz Varnjadun" adında Çocuk Terbiye Evi anlamına gelen okuldur. Yine "Amlorti" adındaki manastıra bağlı olarak XV. yüzyılın başlarında Bitlis'te bir okul tesis edildi. Bu okulda dinî ilimlerin yanında Felsefe, Mantık okutulmuş, 1710 yılına gelindiğinde bu okulda bilim ve fen eğitiminin de başlamasından dolayı üniversite anlamında Darüfünun adıyla anılmaya başlanmıştır. Bu okuldan çıkan öğrencilerin başka yerlere giderek yeni okullar açtıkları bilinmektedir.¹⁶³ Ermeni Papaz Apraham, 1706 yılında Üsküdar'da bulunan evini okul haline getirmiştir. Yine Üsküdar'da Patrik Ohannes Golod, 1715 yılında bir okul açarak papaz adaylarına din ilimleri Felsefe dersleri okuttu. 1741 ile 1745 yılları arasında Kumkapı'da Patrik Nalyan'ın himayesinde bir kız okulu kurulduğu gibi, 1752 yılında Erivanlı Simon, Balat'taki Ermeni kilisesinde bir okul açtı. Okullaşma anlamında asıl olgunlaşma XVIII. yüzyıldan itibaren başladı.¹⁶⁴

Osmanlı döneminde Türkiye Ermenilerinin açtığı ilk resmî okul, Ermenilerin en varlıklı kesimi olan Amiralaların önderliği ve kilisenin işbirliği ile 1790 yılında Eğinli Şinork Mığırdıç Amira Miricanyan'ın girişimleri ile Kumkapı Fıçıçı sokakta açılmıştır.¹⁶⁵ 1790 yılında açılan bir diğer Ermeni okulu da Mesropyan okuludur. Ermenilerce açılan ilk resmî okul 1790 yılında açılmış olmasına rağmen Amira

¹⁶² 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 28.

¹⁶³ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2, İstanbul, 1977, s. 750; Necdet Sevinç, *Ajan Okulları*, İstanbul, 1975, s. 209.

¹⁶⁴ Türkiye Ermenilerinin 1790 yılında açtığı ilk resmî okul öncesinde eğitim alanında yaptıkları çalışmalar konusunda bkz; Ergin, a.g.e.; Sevinç, a.g.e.; Nahid Dinçer, *Yabancı Özel Okullar*, İstanbul, 1978.

¹⁶⁵ İknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, Ocak Yayınları, 1993, s. 173; Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2001, Sayı: 10, s. 21.

ailesinin önderliğinde ve kilisenin teşviki ile çok kısa zaman zarfında okulların sayıları olağanüstü bir şekilde arttı. Ermeni okullarının açılmasını kilise ve patrikler bizzat desteklemekteydi. 10 Temmuz 1824 tarihinde bir tamim gönderen Ermeni Patriği Karabet, Anadolu'da her vilayette bir Ermeni okulu açılmasını emretmiştir. İlk resmî okulun açılmasından sadece 64 yıl sonra 1834 yılında 4'ü Adapazarı'nda, 3'ü İzmit'te, 3'ü Merzifon'da, 2'si Manisa'da, 2'si Bafra'da, 2'si Kayseri'de, 2'si Eğin'de, 2'si Erzurum'da ve diğer Anadolu şehirlerinde toplam 120 civarında Ermeni okulu bulunuyordu.¹⁶⁶

İstanbul'da da Ermeni okullarının sayıları hızla artmaya devam etti. Patrik Ohannes Çamaşırıyan'ın devri olan 1808 yılına gelindiğinde İstanbul'un hemen hemen her semtinde bir cemaat mektebi açıldı. Maarif Umumiye Meclisi üyesi olan bir Ermeni'nin düzenlediği istatistiğe göre, 1859 yılında İstanbul'da 42 tane Ermeni cemaatine ait okul bulunmaktaydı. Maarif Komisyonu tarafından yayınlanan istatistiklere göre ise, 1871 yılındaki İstanbul'daki Ermeni okullarının sayısı 48'e ulaştı.¹⁶⁷ Aynı yıl sadece Van'da 21 Ermeni okulu vardı.¹⁶⁸ Yine Ermeni Maarif Komisyonununun 1874 yıl verilerine göre Anadolu'da toplam 469 tane Ermeni okulu bulunuyordu.¹⁶⁹

Ermeni okulları baştan itibaren belirli prensipler üzerine eğitim veriyordu. 1828 yılında İstanbul Ermeni Patrikliğinde bir maarif komisyonu kurularak Tüm Ermeni okullarının yönetimi tek elde toplandı. Okul idareleri ve Ermeni maarif komisyonu çeşitli yönetmelikler hazırlayarak okulların idarî yapılarını ve okulların eğitim amaçlarını belirledi. Bu yönetmelikler ve amaçlar özellikle fakir Ermeni çocuklarının eğitimini amaçlarken, okulların finansmanları ise zengin velilerden alınan okul ücretleri ile karşılanıyordu.¹⁷⁰ Okullara alınan öğrencilerin Ermeni dili ve kültürünü çok iyi bir şekilde öğrenmeleri hedefleniyordu. Öyle ki, okulda öğrencilerin sadece Ermenice konuşması 1830 yılında hazırlanan yönetmelikte yer

¹⁶⁶ Ergin, a.g.e., s. 749; Erol Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1963, s. 81; Süleyman Büyükkarcı, *İstanbul Ermeni Okulları*, Konya, Yelken Yayınları, 2003, s. 20.

¹⁶⁷ Ergin, a.g.e., s. 758.

¹⁶⁸ Ergünöz Akçora, "Van ve Çevresinde 19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başında Türk Ermeni İlişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 65, Nisan 1996, s. 170.

¹⁶⁹ Sevinç, a.g.e., s. 111-113.

¹⁷⁰ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 28.

aldı.¹⁷¹ Okula gelen her öğrencinin eğitimini tamamlaması çok önemli idi. Öğrencilerden her hangi biri okul heyetinin izni olmadıkça okuldan ayrılıp sanata verilemiyordu.¹⁷²

1900 yılına gelindiğinde ise İstanbul'da 40, Anadolu'nun 57 vilayet merkezinde 813 Ermeni ilk okulu bulunmaktaydı. Bu sayılara vilayetlerdeki özel ilk okullar ve idadiler eytâmhâneler dahil edilmemiştir. Ermeni okulları açılırken şahısların yanı sıra cemiyetlerin açtıkları Ermeni okulları da önemli bir sayıya ulaştı. Bunlardan 1870'de kurulan "Hayoç Miyacyal İngerrutya Cemiyeti" I. Dünya Savaşına kadar Anadolu'nun değişik yörelerinde 100'ün üzerinde okul açmıştır. Yine buna benzer bir cemiyet olan "Azkaniver Hayuhyaç İngerrutyen Cemiyeti" de Anadolu da 23 okul açmıştır.¹⁷³

İlk ve orta seviyede açılan yüzlerce Ermeni okulu mezun vermeye başlayınca yüksek okul seviyesinde okul açma gereği ortaya çıktı. Bunun üzerine Ermeniler bu ihtiyacı gidermek için 13 Eylül 1838 yılında Üsküdar'da Ermeni yatılı Cemeran Yüksek Okulunu inşa edilerek faaliyete geçirdiler.¹⁷⁴ Ermenilere ait yüksek okulların da açılmaya başlaması ile beraber Ermeni cemaati her seviyede eğitim veren kurumlara sahip oldu.

2. Ermeni Okullarının Diğer Devletlerin Tesiri Altına Girmesi ve Misyoner Okullarının Ermenilere Etkisi

Osmanlı Devleti azınlık okullarını ve azınlıkları çıkardığı nizamnamelerle kontrol altına almak ve ileriki safhada meşrutî idareyle de azınlıkları "Osmanlı Birliği" altında birleştirmeyi hedefledi. Ancak azınlıklar diğer devletlerin de teşviki bağımsız birer devlet olmayı hayal ediyorlardı. Osmanlı tüm bu olumsuzluklara rağmen II. Meşrutiyetin ilk yıllarında bile 1869 Nizamnamesi ve 1876 Kanun-i Esasının hükümlerinin uygulanarak "Osmanlı Birliği"nin sağlanabileceğini

¹⁷¹ Yahya Akyüz, **Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001. s. 94.

¹⁷² Haydaroğlu, a.g.e., s. 173.

¹⁷³ Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel Yabancı Okullar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, s. 493; Haydaroğlu, a.g.e., s. 174

¹⁷⁴ (Çevrimiçi), <http://www.bolsohays.com/makaleac.asp?referans=130&kontrol=1>, 23.9.2003; (Çevrimiçi), http://www.osmanli700.gen.tr/kronoloji/1836_1886.html, 2003; Sevinç, a.g.e., s. 112.

düşünüyordu. Bunun için çalışmalara başlayan ve Osmanlı eğitimine yeni baştan şekil vermeyi amaçlayan Osmanlı hükümeti, 1909 tarihinde hazırladığı Maarif-i Umumiye Kanun Tasarısı azınlık milletvekilleri ve patrikhaneler tarafından engellendi. Bu tasarı içeriğinde yapılan bazı değişikliklerle ancak 1913 yılında Tedrisat-ı İptidaiyye Kanun-ı Muvakkatı adıyla çıkarılabildi.¹⁷⁵

Osmanlı Devleti'nin azınlıklar için beslediği iyi niyete rağmen azınlıklara ait okullar hızla bölgede siyasi, dinî ve ekonomik çıkarları olan devletlerin etkilerine girmeye başladı. Hemen hemen her azınlık grubu din ve mezhep bakımından kendine yakın hissettiği bir devletle birlikte hareket etme yolunu benimsedi. Söz konusu devletler de Türkiye'de bir azınlık cemaatini himaye altına alarak kendi istekleri doğrultusunda kullanmaya başladı. Himaye altına alınırken uygulanan politikaların başında din birlikteliği vardı. Din konusunda yapılan çalışmalarda misyonerler başrolü oynadı. Dönem dönem Ermeniler Rusya, İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya ve Almanya gibi devletlerin etkileri altına girme eğiliminde bulundular. İsmi zikrettiğimiz ülkeler, hukuki dayanaktan yoksun, denetimden uzak bir şekilde kendi öğretim kurumlarını açmaya başladılar. Bu okulların açılmasındaki temel amaç; kendi dillerini ve kültürlerini yaymanın yanı sıra siyasi etkinlik kazanmak, gayrimüslim azınlıklar üzerinde söz sahibi olmak, siyasi ve kültürel sahalarda çıkarlarına uygun şartlar yaratabilmektir. Bunu yaparken iki yol kullandılar; ilki, gayrimüslim okullarını himaye altına almak, ikincisi ise kendi toplumlarına eğitim hizmeti veren kendi devlet okullarını açmak. Böylece onları kendilerine bağımlı hale getirip, denetimleri altında toplayacaklardı.¹⁷⁶ Zaten Osmanlıda bulunan gayrimüslim azınlıklar için yapılan eğitim yatırımları, yöre halkına eğitim-öğretim hizmeti götürmekten daha çok, siyasi çıkarları için uygun olan yerlerde kendilerini hakim kılmaktı. Söz konusu amaçlar doğrultusunda Ermeni eğitim kurumlarını etki altına alma ve yeni okullar açma girişiminde bulunan ülkelerin başında Rusya gelmektedir. Rusya, Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak için dinî kurumları ve bu kurumlara bağlı bulunan okulları kullandı. Rusya ve Ermenilerin birbirlerine ilgi duymaya başlamaları XVIII. yüzyıl başlarında 1725'te ölen I. Petro dönemine rastlar. Nitekim I. Petro İran ile yaptığı

¹⁷⁵ Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, İstanbul, 1978, s. 106-108.

¹⁷⁶ Haydaroğlu, a.g.e., s. 10-11.

savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi onları Rus topraklarına yerleşmeye de davet etmiştir. Bu davet üzerine bir kısım Ermeniler İran'dan Rusya'ya göç etmiştir. Rusya, ilerleyen yıllarda 1816'da Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü kurarak, Ermeni konusunu daha sistemli bir şekilde ele aldı.¹⁷⁷

Petro'dan sonra Ermeni politikalarına hız veren Ruslar, ilk etapta Ermeniler tarafından en etkili makam olarak bilinen ve Osmanlı padişahlarınca atanması yapılan Eçmiyazin Katogikosluğu'nu etki alanlarına almak istediler. Böylece, Eçmiyazin Katogigosluğu'nun manevi otoritesini kullanarak İstanbul Ermeni Patrikliği'ni ve Osmanlı Devleti'ndeki bütün Ermenileri nüfuzları altına almayı hedeflediler. Bu planı uygulamaya koymak üzere Rus çarı bizzat kendisi devreye girerek Eçmiyazin Katogikosluğu'na Rus taraftarı bir rahip tayin ettirdi. Ruslarla anlaşmazlığa düşmek istemeyen Osmanlı Devleti, Rus çarının bu isteğini kabul etti. Böylece, Ruslar Eçmiyazin Katogikosluğu yolu ile Ermeniler arasındaki nüfuzunu daha iyi yerleştirdi. Rusların Eçmiyazin üzerindeki politikaları 1828 yılından sonra başka bir boyut kazandı. Rusya ile İran arasında yapılan savaş sonrasında imzalanan Türkmençayı Antlaşması (1828) ile Eçmiyazin dahil Revan'ın Rusların eline geçmesiyle Eçmiyazin Katogigosluğu için de yeni bir dönem başladı. 1836'da yapılan bir düzenleme ile de Eçmiyazin katogikoslarının tayin ve azlinde tek yetkili makam olarak Rus çarını kabul edildi.¹⁷⁸ Rusya'nın eline geçen katogigosluk sadece denetlenmemiş, tamamen Rus kontrolüne alınmıştır. Eçmiyazin Katogikosluğu Rusya'nın Güney Kafkasya politikalarında önemli bir merkez kabul olunmuş, Katogikosluğun bütün kararları ve icraatları Katogikosluktaki Rus memurun onayı olmadan geçersiz sayılmıştı.¹⁷⁹

Rusya Katogigosluk üzerinde kurduğu hakimiyet öncesinde de Türkiye'de bulunan Ermenileri kontrol altına alarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak

¹⁷⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 12.

¹⁷⁸ Ermenilerin en eski kutsal merkezi olan Eçmiyazin, 1583'te Osmanlı Devleti'nin eline geçmesiyle birlikte, Eçmiyazin Katogikosları artık Osmanlı yönetimi tarafından belirlenmeye başlanmıştı. Katogikosluğu'ndaki din adamlarının teklifi, İstanbul'daki altı cemaat tabir olunan Ermenilerin tasvibi ve padişahın tasdiki ile gerçekleşiyordu (Ali Arslan, "Eçmiyazin Katogigosluğu'nda Statü Değişimi ve Türk Rus Ermeni İlişkilerindeki Rolü", Selçuk Erez, Mehmet Saray, *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Yayınları, 2001, s. 65).

¹⁷⁹ Arslan, a.g.m. s. 55-56.

için çalışmalarda bulunuyordu. Bunun için Rus İncil Cemiyeti, 1815 yılında Petersburg'da 15.000 Ermenice İncil bastırды ve dağıttı. Bununla da yetinmeyen cemiyet daha sonra Osmanlı Ermenilerinin çoğunun Türkçe konuştuğunu dikkate alarak 1822'de Türkçe İncil bastırarak Türkiye'deki Ermenilere dağıttı.¹⁸⁰ Rusya'nın bu çalışmaları çok geçmeden karşılık buldu. 1828-1829 tarihinde patlak veren Osmanlı-Rus savaşında önemli miktarda Ermeni Rus ordusuna asker olarak yazıldıkları gibi, Erzurum'un teslim olmasında da etkili olmuşlardır.¹⁸¹

Rusya'nın Ermenilere ait başta dinî daha sonra siyasî merkezleri ele geçirmesi, Ermeni eğitim kurumlarını da kontrol etmesi anlamına gelmekteydi. Çünkü, tüm eğitim kurumları patrikhane ve kiliselere bağlı olarak çalışıyordu. Bu durumun farkında olan devletlerden Amerika Birleşik Devletleri de aynı merkezlerle beraber okulları da ele geçirmek istiyordu. Bunun için Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere ilgi duymaya başladı ve kendi dindaşları olan ancak mezhep farklılığı bulunan Ermenileri himaye altına aldı. Kendi amaçları doğrultusunda kullanmak amacıyla Ermenilere de misyonerlik faaliyetleri yürüttü. Bu iş için görevlendirdiği kişilerden biri Goodel idi. Protestanlığa ilgi duyan iki Ermeni papazla, Beyrut'ta Ermeni alfabesi ile hazırladığı Türkçe İncil, kırk yıl boyunca çoğaltıldı ve Ermenilere dağıtıldı. Ermeniler uzunca bir süre dinî bilgilerini bu kitaptan öğrendiler.¹⁸² Amerikalılar açtıkları misyoner okullarının yanı sıra, mevcut Ermeni okullarını da etki altında tutmuşlardır. Bunu yapabilmek için ders kitaplarını onlar gönderdiler. Örneğin Amerikan Board misyonerleri, Ermeni okullarına Aritmetik, Coğrafya ve İncil Tarihi gibi kitapları hazırlayarak gönderdiler.¹⁸³ Ermeni okulları yalnızca ayrılıkçı fikirlerin tedris edilmesi anlamında faaliyet göstermemiş bazen silâhların depolandığı, gerek öğrenci gerekse öğretmenler arasında ayrılıkçı militanların bulunduğu bir ortam haline de getirilmiştir. İstanbul'da Galata'daki Ermeni okulunda öğretmenlik yapmakta olan Karabet Doğramacıyan'ın odasında

¹⁸⁰ Niyazi Ahmet Banoğlu, *Ermeni'nin Ermeniyeye Zulmü*, Ankara, Gündüz Matbaacılık, 1976, s. 85

¹⁸¹ Halaçoğlu, a.g.e., s. 13.

¹⁸² Mustafa Dağlı, *Anadolu'da kurulan Yabancı Okullar ve Tesirleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri, 1990, s. 4

¹⁸³ Remzi Kılıç, "Osmanlı Türkiye'sinde Azınlık Okulları-19. yy", *Türk Kültürü*, Mart 1999, Sayı 431, s. 154.

3. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Ermeni Okulları

Ermenilerle birlikte diğer ekalliyetler de Osmanlı coğrafyasında hızla okullaşma sürecine girdiler. Osmanlı Devleti gayrimüslim azınlık okullarının hızla artması üzerine, denetimden uzak bir şekilde faaliyetler yürütülmesinden kaynaklanan bazı problemlerle karşılaşmaya başladı. İlk zamanlar bu denetimsizlik devlette genel bir huzursuzluk oluşturmazken okulların diğer devletler tarafından siyasal, dinî ve ekonomik çıkarlar için etki altına alınmaya başlaması, Osmanlı Devleti'ni bazı düzenlemeler yapmaya yöneltti.

Ülkedeki eğitim faaliyetlerini denetlemek ya da düzenlemek için Bakanlık düzeyinde ilk eğitim örgütü 17 Mart 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti kuruldu. Nezaret, Meclis-i Vükelâya (Bakanlar Kurulu) dahil bir Nazır (bakan) tarafından yönetilmekteydi. İlk Maarif Nazırı (Eğitim Bakanı) Abdurrahman Sami Paşa (1857-1861) oldu.¹⁸⁸ Daha önceleri okulların açılması ve faaliyetleri devletin önceden belirlediği kurallar üzerine olmadığı gibi azınlıkların okul açmaları da ancak fermanlarla mümkün olabiliyordu.¹⁸⁹ Ayrıca ilk zamanlar Osmanlı Devleti, diğer bazı alanlarda olduğu gibi, eğitim sahasında da gayrimüslimleri serbest ve özerk bir statü vermişti. Devlet önceleri eğitimi, din ve mezhep imtiyazlarının bir parçası olarak kabul ettiğinden gayrimüslim milletler, mabetlerini nasıl kendileri idare ediyorlarsa, mekteplerini de yine kendi cemaat teşkilâtları vasıtasıyla kurup işletmekteydiler. Gayrimüslim okulları, tamamen müstakil bir niteliğe sahipti. Gayrimüslimler bu cemaat okullarında millî dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenleyebilmekteydiler.¹⁹⁰ Bu okullar hakkında belirli bir kurallar manzumesi olmadığından okullar denetlenemiyordu.

Gayrimüslim okullarının denetimine pek imkân vermeyen uygulamaların sona erip bir nizamname üzere hareket edilmeye başlanması ancak Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasından sonra olabildi. 1869 yılında gayrimüslim azınlık okullarıyla ilgili ilk düzenleme Tanzimat sürecinde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (genel eğitim tüzüğü) ile getirildi. Bu nizamname yalnızca yabancı ve

¹⁸⁸ (Çevrimiçi), <http://www.meb.gov.tr/Stats/ist2001/Bolum2s.htm>, 2003

¹⁸⁹ Koçak, a.g.m., s 488.

¹⁹⁰ Güler, XX. Yüzyıl Başlarının Akeri..., s. 129.

azınlık okullarını düzenlemekle kalmayıp Osmanlı içindeki tüm eğitim kurumlarını işleyiş ve derecelendirilmesini sağlayarak yasal bir zemine oturtmuştur. Nizamname sayesinde; Mekatib-i Hususiyenin (özel okulların) tanımı yapıldı, Bunların masraflarının nasıl karşılanacağı belirlendi. Okul açılması için gereken şartlar konuldu.¹⁹¹ Bu nizamnamede Müslim ve gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sübyan ve rüştiye okulları açılması öngörüldü. Bu okullardaki dersler maarifçe denetlenecek, din dersleri ruhani reislerce verilecekti. Her beş yüz haneli kasabada Müslim ve gayrimüslim öğrenciler için ayrı birer rüştiye mektebi açılacaktı. Bunları bitiren Müslim ve gayrimüslim birlikte bin haneden fazla nüfuslu kazalarda açılacak idadilerde okuyacaklardı. Her vilâyet merkezinde açılacak Sultanîye Mekteplerine de Müslim ve gayrimüslim çocuklar birlikte gideceklerdi. Ayrıca öğretmen yetiştirmek için İstanbul'da üç şubeli bir darül muallimin kurulacaktı. Bunun bir şubesi gayrimüslim rüştiye okulları için kız ve erkek öğretmenler yetiştirecekti. Bu nizamnameye göre, cemaatler yine özel okullar açabilecekti. Maarif Meclisinin umumî heyetinde cemaatlerin birer ruhani reisi de bulunacaktı. Ayrıca her vilâyet merkezinde kurulacak maarif meclislerinde bir Müslim ve gayrimüslim iki muavin ve yine bir gayrimüslim, bir Müslim, iki müfettiş bulunacaktı.¹⁹²

Azınlık ve yabancı okulların açılması için gerekli şartlar nizamnamenin 129. maddesinde dile getirildi.¹⁹³ Buna göre; bu kurumların ruhsat almaları, devlete karşı zararlı ders okutmamaları için ders programları ile kitaplarının tasdik edilmesi ve bunları uygulamayan okulların faaliyetlerinin durdurulması gibi konular düzenlenmiştir.¹⁹⁴ Nizamnamenin hazırlanmasından sonra gayrimüslimlerin yeni okul açma isteklerinin ele alındığı fermanların hepsine "okulun küşadında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi ahkamına riayet olunmak üzere" ibaresi görülmektedir. Bu da Osmanlı Devleti'nin bu nizamnameyi uygulamada da yürürlüğe soktuğunu göstermektedir.

¹⁹¹ 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde okul açılması için gereken üç şart şöyle sıralandı; 1- Öğretmenlerin Maarif Nezaretinden yada taşrada ise mahalli maarif idaresinden aldıkları birer diplomalarının olması. 2- Okutturulacak kitapların listesinin ve ders programı çizelgesinin Maarif Nezaretinden yada mahalli idarelerden, taşrada ise Vilayet maarif idaresiyle vali tarafından onayının alınması. 3- Maarif Nezaretinden ruhsat alınması (Haydaroğlu, a.g.e., s. 27).

¹⁹² Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul, Risale Yayınları, 1990, s. 167.

¹⁹³ Nizamname metni için bkz. *Düster*, I. Tertip, C. II, s 204.

¹⁹⁴ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 28.

Nizamname öncesinde, Tanzimat Fermanı ve buna bağlı olarak gelişen Islahat Fermanları ile azınlıklara verilen haklar oldukça gelişmiştir. Abdülmecit tarafından yayınlanan 1854 Fermanı ile azınlıklara daha önce verilmiş olan hak ve yetkilere yeni eklemeler oldu. Buna göre azınlık çocuklarına devletin askerî ve sivil okullarında Müslüman çocuklarla eğitim görmeleri ve devlet kademelerinde memur olabilmeleri olanağı sağlandı. Gayrimüslim çocuklar askerî okullara rağbet göstermezken, daha çok yabancı dil ile eğitim yapan ve sivil meslek okullarına devam ettiler. Başta Ermeniler olmak üzere azınlık çocukları Galatasaray Lisesi, Tıbbiye, Eczacılık, Sanayi-i Nefise, Hukuk ve Mülkiye okullarına devam ettiler. İllerin hemen hepsinde azınlıkların iptdaî, idadî ve rüştiye okullarını devletten önce açtıkları gibi öğrenci sayıları da devlet okullarından fazla idi.¹⁹⁵ 1877 yılında yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde Bulgarlar ile yaşanan sorunlar yüzünden askerî okullar azınlıklara kapatılmış olsa da, bu uygulamalar ile azınlık çocukları Müslüman çocuklarından daha geniş alanlarda ve daha kaliteli okullarda eğitim alma imkânına sahip oldular.¹⁹⁶ Durum böyle iken özel statüde bulunan azınlık okulları dolayısı ile Ermeni okulları her zaman denetimden kaçmaya çalıştılar. Azınlıkların bu tutumu karşısında Osmanlı Devleti 1869 yılında hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yapılan düzenlemelerle bu okulları denetlemeyi hedeflemiştir.

Gayrimüslim okullarının denetlenmesi her dönemde gündeme gelen bir konu oldu. II. Abdülhamit devrinde de bu tür okulları denetleme, zararlı faaliyetlerine engel olma ve problemlili olanların kapatılması amacı ile bazı çalışmalar yapıldı. 6 Mayıs 1886'da gayrimüslim ve yabancı okulların teftişi ve programlarıyla ilgili kitaplarının incelenmesi için, Maarif Nezaretinde "Mekatib-i Ecnebiye ve Gayr-i Müslim'e Müfettişliği" Dairesi oluşturuldu. 1888 yılında izin almadan denetimsiz faaliyetlerini sürdüren misyoner okulları hükümet tarafından kapatılmış ise de, 1900'lere kadar bir fermana bağlı veya fermansız olarak faaliyette bulunan yabancı okullar, 1901 tarihli bir anlaşma ile tanınmışlar ve tamir ile genişletilmeleri ve

¹⁹⁵ M. Rauf İnan, "Kanun-ı Esasî'den Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Eğitim Girişimleri", Armağan, **Kanun-ı Esasî'nin 100 Yılı**, Ankara, 1978, s. 246

¹⁹⁶ Ergin, a.g.e., s. 750; Sevinç, a.g.e., s. 728; Nevzat Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1948, s. 687; Nati Atuf Kansu, **Türkiye Maarif Tarihi**, C. I, Ankara, 1932, s. 55.

yenilerinin yapılmasına izin verilmiştir.¹⁹⁷ Böylece kontrol altına alınmaya çalışılan okulların sayısı Abdülhamit devrinde de artmaya devam etti. Okulların her geçen gün artmasına engel olunması konusunda çıkarılan bir karar da 23 Şubat 1914 tarihli “Memalik-i Osmaniye’de Ecnebilerin Hukuk ve Vezaifine Dair Muvakkat Kanun”dur. Bununla söz konusu tarihten önce gerçek ve tüzel kişilerce açılan okullara “müktesep” hak tanınmıştır. Aynı yıl çıkarılan “İmtiyaz-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecanib Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Talimatname” ile yabancı okullar sıkı bir denetime tabi tutuldu.¹⁹⁸

Bu dönemde yabancı okullar konusunda atılan en önemli adım 20 Ağustos 1915 tarihli “Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi”dir.¹⁹⁹ Devlet bu yönetmelikle ilk defa cemaat okullarını denetim altına aldı. Talimatname, Sevr Antlaşması ile kısa bir süre yürürlükten kalksa da cumhuriyet döneminin ilk yıllarında 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanununa kadar yürürlükte kaldı.²⁰⁰ Bu nizamname ile yabancı okulları tamamen bir disiplin altına alınmak istenmiş ve yabancıların yeniden okul açmaları bazı esaslara bağlanmıştır. Talimatnameye göre cemaatler, ancak kendi mahalle yada köylerinde okul açabilecekler, okullarda Türkçe, Türk tarih ve coğrafyasının Türk öğretmenlerince, Türkçe olarak okutulması ve okulların devlet denetiminde oldukları yazılıydı. Cemaat liderleri ve ilgili memurlar, yetkililerce talep edildiğinde, bu okullarla ilgili her türlü resmî bilgiyi vereceklerdi. Böylece devlet ilk kez cemaat okullarında denetim imkânına kavuşuyordu.²⁰¹

Ne var ki, savaşın etkisi ile yabancı okulların pek çoğu kapandı. Fakat Osmanlı Devleti’nin savaştan yenik çıkması üzerine kapanan okullar 30 Ekim 1918 Mondros Mütareke ile yeniden açılarak faaliyetlere devam etti. Böylece, yabancı okullar konusu Osmanlı’dan sonra cumhuriyet döneminde de Türkiye Devleti’nin gündem maddelerinden biri oldu.²⁰²

¹⁹⁷ A. Gündüz Ökçün, “Yabancıların Türkiye’de Okutma Hürriyeti”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, C. XIV, No: 2-3, Temmuz 1959, s. 142.

¹⁹⁸ Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika-19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, İstanbul, 2. Bası, 1991, s. 495.

¹⁹⁹ Tam Metin için bkz. Ali Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 207

²⁰⁰ Suat Akgül, **Sorun Olan Ermeniler**, Ankara, Brikan Yayınevi, 2003, s. 50.

²⁰¹ Güler, **XX. Yüzyıl.Başlarının Akeri...**, s. 135.

²⁰² Sezer, **a.g.e.**, s. 11.

4. Lozan'da Ermeni Okulları Meselesi ve Cumhuriyet

Döneminde Bu Okulların Durumu

a. Ermeni Eğitim Kurumları Hakkında Lozan'da

Alınan Kararlar

Millî Mücadelenin başarıyla sonuçlanması üzerine toplanan Lozan görüşmeleri sırasında en önemli tartışma konularından birisi, Türkiye'deki yabancı ve azınlık okulları oldu. Görüşmeler sırasında İsmet Paşa, Fransız temsilcisi General Pelleb'e verdiği 24 Temmuz 1923 tarihli bir mektupta, Türkiye'de 30 Ekim 1914'ten önce mevcut Fransız okul ve diğer kurumlarını tanıdıklarını, anlaşmanın imzalandığı tarihte çalışır durumda olan kurumların incelendikten sonra çalışabileceklerini açıklamıştı. Oysa Fransızlar yeni açacakları kurumlara ruhsatlarını, Lozan barışının imzalanma tarihinde mevcut Fransız müdür ve öğretmenleri -diplomalarına bakmaksızın-tanımak, Fransız okullarına atanacak Türk öğretmenleri Fransızların göstereceği listeden seçmek, teftişi yalnızca yönetim, sağlık, Türkçe öğretim gibi sınırlı alanlarda yapmak gibi isteklerde bulundular.²⁰³

Lozan Konferansında Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi'ne zıt olan istekler, dikkate alınmadığı gibi 20 Kasım 1922 tarihinde başlayan konferansın 4 Şubat 1923 tarihine kadar süren birinci bölümünde bu konuda anlaşmaya varılamadı. Bunun nedeni İtilaf Devletlerinin Türkiye'de bulunan yabancı ve azınlık okul ve kurumları ile ilgili olarak yukarıdakilere benzer bazı isteklerde bulunmalarındır. İstekler, Mütareke döneminde açılmış olanlar da dahil olmak üzere, mevcut bütün kurumların tasdik edilmesi, eski imtiyaz ve muafiyetlerin tanınması ve diğer devletlere de aynı imtiyazların verilmesi idi.²⁰⁴ Türkiye, bu kurumların ülkenin ilerlemesindeki manevi katkısını kabul etmekle beraber, ülke aleyhine zararlı fikirler telkin etmeleri, dinî propaganda yapmaları, kanun ve düzene uymaları konusunda bazı aksaklıklar olacağı endişesini taşıyordu.²⁰⁵ Uzun görüşmeler sonunda yabancılara ait Türkiye'de bulunan

²⁰³ (Çevrimiçi), <http://www.egitim.aku.edu.tr/ata2.htm>, 23.9.2004.

²⁰⁴ Sezer, a.g.e., s. 16.

²⁰⁵ Türk tarafının endişelendiği konuda ilk olay 1927 yılında Bursa Amerikan Kız okulunda ortaya çıktı. Müslüman üç kız öğrencinin Hıristiyan olması yabancı okulların faaliyetleri hakkındaki endişeleri daha da artırdı ve bu okulun kapanmasına neden oldu (Vahaboğlu, a.g.e., s. 149).

kurumların varlığı ancak dinî telkinlerde bulunmamaları ve devletin temel kanunlarına uymaları şartlarıyla anlaşma imzalandı.

Lozan Antlaşması'nın 38-44. maddeleri çerçevesinde belirtilen hükümlerle Ermeni okulları, masrafları kendilerine ait olmak üzere, kendi dillerinde eğitim yapabileceklerdi. Ermeni cemaatine ait vakıflar, eğitim kurumlarını yaşatmak ve parasal destek sağlamak amacıyla devam edecekti.²⁰⁶ 1923 yılında çıkarılan özel okullar yönetmeliğine göre Türkçe, Tarih ve Coğrafya derslerinin öğretmenleri Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından atandı ve bu öğretmenlerin maaşları okul bütçelerinden verildi. Azınlık okullarının devamı anlamında alınan kararlara rağmen Lozan, Ermenilerin mevcut okul binalarda yapacakları tamirat ve tadilat için Maarif Vekaleti'nden izin alma zorunluluğu getiriyordu. Okul masrafları ise, vakıflar ülke dışında kurulu teşkilatların yardımları, öğrencilerden alınan eğitim-öğretim ücreti, kilise vakıfları ve zengin kesimlerce sağlanması planlanıyordu.²⁰⁷

b. Cumhuriyet Döneminde Laik Eğitime Geçiş ve Ermeni Okullarının Denetlenmesine Yönelik Çalışmalar

Lozan Antlaşması'nın 37-44. hükümleri çerçevesinde azınlıklara ait kurumların varlığı ve korunması Türkiye Cumhuriyeti tarafından kabul edilmiştir. Buna karşın azınlık ve yabancı okullar Osmanlı döneminden bu yana denetimden uzak oldukları gibi okullar arasında birliktelik de yoktu. Bu durumdan rahatsız olan devlet yetkilileri artık bu dağınıklığa son vermeyi düşünmüşlerdir. Eğitimde düzenin sağlanması için yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti tüm müesseselerde olduğu gibi eğitim kurumlarında da kanun, tüzük, genelgelerle bazı düzenlemelere gitmiştir.

c. Tevhid-i Tedrisat Kanunu

Türkiye Cumhuriyeti devleti kendi okullarında başlattığı laikleşme sürecini, ilk kuruldukları andan itibaren Patrikhane ve kiliselere bağlı olarak kurulan ve Hıristiyanlık ve mezhepleri temeline dayalı dinî bir eğitim veren Ermeni okullarına da uygulamıştır. Bunu yapmak için ilk olarak Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu

²⁰⁶ Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 78.

²⁰⁷ Fatih Akın, *Türkiye'de Azınlık Politikaları (6/7 Eylül 1955 Olayları)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999, s. 69.

çıkarmıştır. Kanunla millî ve laik eğitim politikaları dinî amaçlarla açılan yabancı okullarda da uygulanmaya başladı. 3 Mart 1924 tarihinde 430 sayılı “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” nun ilk iki hükmünde şu maddeler yer aldı;²⁰⁸

Madde 1. Türkiye dahilindeki bütün müessesat-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekaletine merbuttur.

Madde 2. Şer’iyye ve Evkaf Vekaleti veyahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekaletine devirle raptedilmiştir. 1. madde ile ülke içinde bütün okullar Maarif Vekaletine bağlanmıştır. 2. madde ile diğer bakanlık veya kuruluşlarla vakıflar bünyesinde yer alan okullar devletin kontrolüne geçmiştir.²⁰⁹ Böylece, Osmanlı döneminden beri süre gelen ikilik ortadan kalktı. Ülkedeki farklı isimler altında faaliyet gösteren bütün eğitim ve öğretim kurumlarının denetim altına alınması söz konusu oldu. Ayrıca bu kanun ile medreseler kapatıldı ve eğitimde laikleşme yönünde önemli bir adım atıldı.

d. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu

Yabancı ve azınlık okullarının direnişlerine rağmen ülkede eğitim belirli prensiplere oturtuldu. Tevhid-i Tedrisatla başlayan kanuni düzenlemeler ilerleyen yıllarda da yapılmaya devam etti. Ülkedeki eğitimin devlet kontrolünde ve belirlenen kurallar çerçevesinde yapılacağı konusu, yeni devletin ilk Anayasası olan 20 Nisan 1924 tarihli “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” nda da yerini aldı. Kanununun 80. maddesinde yer alan²¹⁰ “Hükümetin nezaret ve murakabesi altında kanun dairesinde her türlü tedrisat serbesttir...” hükmüyle devletin eğitim ve öğretim kurumlarını “murakabesi” altında olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu konular daha herhangi bir kanunda yer almadan evvel de yapılan “Heyet-i İlmiye” toplantıları ile eğitim konusunda çalışmalar yapıldı. Bu toplantıların ilki 1923 yılının Temmuz ayında yapıldı. İkinci toplantı 1924 yılının Nisan ayında üçüncüsü ise Aralık 1925-Ocak 1926 tarihlerinde yapıldı. Bu ilmi toplantılarda, eğitim ve öğretim konuları tartışılmış ve bazı temel ilkelerin benimsenmesi sağlanmıştır.²¹¹ Zaten daha sonra ortaya çıkan kanun ve

²⁰⁸ **Düstur**, III. Tertip, C.V, s. 667; Kanunun hakkında geniş bilgi için bkz; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 7, I. İctima, II. Devre, s. 5-26-27; İhsan Sungu, “Tevhid-i Tedrisat”, **Bellekten**, Sayı 7-8, 1938, s. 397-431.

²⁰⁹ Vahaboğlu, a.g.e., s. 151.

²¹⁰ **Düstur**, III. Tertip, C.V, s. 576; Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**. Ankara. Türkiye İş Bankası Yayınları, 1985, s. 126.

²¹¹ Reşat Özalp, Aydoğan Ataüenal, “Millî Eğitimde Kongreler ve Şuralar” C.D.E, İstanbul, 1983. 109-115.

düzenlemeler bu tür toplantılarda alınan kararların uygulamaya geçmesi anlamına gelmektedir.

Azınlık ve yabancı okulları için cumhuriyet idarecilerinin içinde barındırdıkları kuşkuları bertaraf etmek ve bu okulları daha iyi denetleyebilmek için genelgeler hazırlandı. Devlet yetkilileri açıklamalarda bulundu ve teftişlere her geçen yıl hız verildi.

e. Okullarla İlgili Genelgeler ve Ermeni Okulları

i. 1924 Yılı Genelgesi

Her alanda başlayan laikleşme hareketi ile eğitimde de dinî amaçlarla kurulan azınlık ve yabancı okullar üzerinde sıkı bir denetim kurulması için gereken tüm hazırlıklar yapıldı. En başta öğrencilere eğitim verecek olan gayrimüslim öğretmenler 1923-1924 öğretim yılında Milli Eğitim Müdürlüğünün emirleri doğrultusunda, görevlerini sürdürebilmek için açılan sınava tabi tutularak birer "ehliyetname" almak durumunda kaldılar.²¹² Bu süreçte başka yeni uygulamalara da geçildi. Ocak 1924 ortalarında Bakanlık, yabancı okullara bir tamim ile birlikte öğretim programı da gönderdi.²¹³ Bazı yabancı okullar bu tamimi dikkate almayınca Şubat ayında uymaları gereken emir ve yasaları hatırlatan bir genelge daha yayınladı. Bu genelgede, bazı okulların dinî ibadet ve âyinlere fazla yer ayırdığı öğrencileri bunlara zorla iştirak ettirdiği ve okullara dinî resimler asıldığı belirtiliyor; okul ile kilisenin ayrı olduğu, okullardaki din yayıcılığının hoş görülemeyeceği bildirilerek okul yönetimlerinin şu maddelere uymaları emrediliyordu;²¹⁴

- Yabancı okullar dinî öğretim ve özel bir yerde ibadet de yaptırabilirler. Ancak dinî esasa dayalı eğitim ve din propagandası yapılmayacaktır.
- Okul binalarında dinî semboller ve işaretler bulundurulmayacaktır.
- Okul kitaplarındaki Hıristiyan din büyüklerinin resimleri çıkarılacaktır.

²¹² 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 28-29

²¹³ Cumhuriyetin ilk yıllarında yayınlanan tamimler için bkz. Muzaffer Gökmen, 50 yılın Tutanağı 1923-1973, İstanbul, 1973.

²¹⁴ İlhan Başgöz, Howard E. Wilson, Türkiye Cumhuriyetinde Millî Eğitim ve Atatürk, Ankara, Dost yayınları, 1968, s. 83-84; Sezer, a.g.e., s. 31.

- Okul binalarındaki salipler (Haç) indirilecektir.
- Müslümanların ve başka mezhepten öğrencilerin okullardaki dinî âyinlere katılmaları yasaktır. Bunun için sık sık denetlemeler yapılacak ve suçlular cezalandırılacaktır.

Bu kurallar karşısında İngiltere ve Fransa'ya bağlı bazı yabancı okullar direnmişler, bağlı buldukları devletler de bunlara arka çıkmışlardır. Bütün bu baskılara rağmen cumhuriyet hükümeti kararından dönmeyerek bu okulların istenilen kurallara uyana kadar kapatılmasına karar vermiştir.²¹⁵

Bu genelge hükümlerine uymadığı için kapatılan okullar genelde Fransız okulları olmuştur. Fransa kendine bağlı okulların kapatılması üzerine o zaman Ankara'da Fransa temsilcisi olarak bulunan subayı geri çağırması, Fransa-Türkiye arası alabildiğine açılmıştır. XX. yüzyıl başlarında Türkiye'deki Fransız okullarına laik devlet politikasına uymadıkları için-müfettişler gönderip soruşturmalar açtıran Fransa'nın bu tutumu dikkate değerdir. Medreselerin de kapatıldığı laik eğitim politikalarının benimsendiği bir süreçte Türkiye'nin din propagandası yapan Katolik okullarına karşı duyarsız kalması oldukça zordu. Türk hükümeti, kiliseye karışmıyordu ama dersanelerdeki denetimi de elinde tutmak istiyordu. Bu arada mevcut kurallara uymayan Amerikan Koleji Tıp Fakültesi de kapatılmıştır.

ii. 1925 Yılı Genelgesi

26 Eylül 1925 tarihinde 3965 numaralı bir genelge yayınlanmıştır. Bu genelgede azınlık ve yabancı okullar hakkında detaylı bir çalışma çabası görülür. Genelgelerin peş peşe yayınlanması cumhuriyet idarecilerinin Türk okullarında kabul edilen esasların buralarda da eksiksiz uygulanmasını sağlama azimlerinden kaynaklanmaktadır. Bu genelge ile yapılmak istenenler şöyle sıralandı;²¹⁶

- Hiç bir okulda Türk ve Türk devleti aleyhine, derslerde veya ders dışında bir ifade kullanılmayacaktır.
- Türklerin tarihini kötüleyen Türk ve Türk devleti aleyhine yazılmış kitaplar bulundurulmayacak.

²¹⁵ Bu okullar ve o dönemde gelişen olaylar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Wilson, *Türkiye Cumhuriyetinde Millî Eğitim ve Atatürk*, s. 83-84.

²¹⁶ Vahaboğlu, *a.g.e.*, s. 153.

- Türk tarihine ve coğrafyasına ilişkin yanlış bilgiler, ders kitapları ve duvar panolarında bulundurulmayacak.
- Türk toprakları hiç bir ülkenin parçası olarak gösterilmeyecek.
- Ders kitaplarında hiç bir devletin propagandası yer almayacak.
- Bütün yabancı okullarda haftada 5 saat Türk Dili, Türk Tarihi ve Coğrafyası okutulacak.
- Türk Dili, Türk Tarihi ve Coğrafyası öğretmenleri Türk olacak ve Millî Eğitim Bakanlığınca seçilecek.
- Okullarda dinî propaganda yapmak yasak olduğu gibi dinî semboller de bulundurulmayacak.

Genelge, okulların her hangi bir şekilde Türk devletini yıkıcı, toprak bütünlüğünü zedeleyici faaliyetlerini engellemeyi amaçlamıştır. Ayrıca geçmişte misyonerler tarafından yapılan ve Türkiye'ye ağır bedeller ödeten din propagandasını yasaklamıştır.

iii. 1926 Genelgesi

Yukarıdaki genelgeyle örtüşen bir diğer genelge de 7 Şubat 1926 tarihinde yayınlandı. Genelge daha çok yabancı okulların sıkı denetime tabi tutulması için çıkmış olmasına rağmen azınlıklarla ilgili olarak bazı hükümleri kapsar. Genelge, Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi ile başlayan ve o güne kadar yayınlanan genelgelerdeki ana hükümleri taşımaktaydı. Bu genelgeye göre:²¹⁷

- Yabancı okulların ruhsatları incelenecek, ruhsatta belirtilen alanda faaliyet yürütmeyen okullara izin verilmeyecektir.
- Türk Dili, Türk Tarihi ve Coğrafyası öğretmenleri Bakanlıkça tespit edileceğinden, bu dersleri verecek öğretmenlerin isimleri Bakanlığa bildirilecektir. Tavsiye edilenlerin Türk millî duygu ve düşüncesine sahip kişiler olması gerekmektedir.
- Ders araç ve gereçleri başta olmak üzere eğitim için gerekli imkânlardan yoksun okullar denetlenecek ve eksikleri olanların eğitime devam etmelerine izin verilmeyecektir.

²¹⁷ Vahaboğlu, a.g.e., s. 155.

- Bazı fakir öğrencilerin okullarda öğrencilikle bağdaşmayacak süfli işlerde kullanılmayacaktır.
- Okul kayıtlarının Türkçe tutulması sağlanacaktır. Buna uymayan okullar kapatılmak üzere Bakanlığa bildirilecektir.
- Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi makbuz karşılığı olarak her okula verilecek ve bu talimatnamenin bilinmemesi mazeret sayılmayacaktır.
- Bütün okullarda en seçkin yere 80X66 ebatlarında bir Atatürk resmi koyulacaktır
- Okul kiliselerine ibadet yapmak için dahi olsa yabancıların girmesine izin verilmeyecektir.
- Daha önceki genelgelere rağmen bazı okulların ders kitaplarında "Azize" resimleri yer almaktadır. Bunlar derhal çıkarılarak kiliseler dışına salıp takılmasına izin verilmeyecektir. Aksine hareket eden okul yöneticileri ve öğretmenlerinin görevlerine son verilecektir.
- Yabancı okulların tali kısımları genel müfettişler, Maarif Müdür ve memurları tarafından teftiş edilecektir. Yabancı ilkokullarını ise ilköğretim müfettişleri, genel müfettişlikten alacakları program gereğince teftiş edecekler ve raporlarını iki nüsha hazırlayarak maarif müdürlüğüne vereceklerdir.
- Önceden kapatılmış ve gizlice faaliyet yürüten okullar tespit edilirse o vilayetin maarif müdür ve memurları meslekten ihraç edilecektir.
- Azınlık okullarındaki öğretmenlerin diploma ve yeterlilikleri konusunda incelemeler yapılacak ve uygun olmayan evraklar kabul edilmeyecektir.
- Maarif Müdür ve memurları azınlık okullarını bizzat teftiş edecekler ve ilk öğretim müfettişleriyle denetime tabii tutacaklardır.

1926 genelgesi o ana kadar olan alınan kararların tamamını içinde barındırması ve denetlemekte güçlük çekilen özellikle yabancı ve azınlık okullarını denetim altına alma çabasının bir ürünüdür.

Yabancı ve azınlık okulları ile ilgili düzenlemeler genelge ve kanunlarla desteklenmeye devam etti. Bu kanunlardan azınlık okulları açısından önemli bir yere sahip olan "Maarif Teşkilatına Dair Kanun" 22 Mart 1926 tarih ve 789 sayı ile kabul edildi. Kanunun üçüncü ve dördüncü maddeleri azınlık okulları ile ilgili olup yeni

bazı düzenlemeler getirmekteydi. Üçüncü maddede; “Maarif Vekaleti veya diğer bir vekalet tarafından açılmış veya lüzumuna göre açılacak mekteplerle bilumum hususi mekteplerin derecelerinin tayini Maarif Vekaleti’ne aittir.” Dördüncü madde ise: “Türkiye’de hiç bir mektep Maarif Vekaletinin ruhsat ve muvafakati olmaksızın açılamaz.” denilerek Millî Eğitim Bakanlığının ruhsat ve izni olmadan hiç bir okulun açılmayacağı bir kere daha vurgulanmış ve ülkedeki bütün okulların derecelerinin tayini de Maarif Vekaletine verilmiştir. Yeni Türkiye Devleti’nin eğitim ve öğretim sisteminin temellerinin atıldığı bu kanun ile ayrıca Maarif Vekaleti bünyesinde bir “Dil Heyeti” ve “ Talim ve Terbiye Dairesi” kurulmuş ve okulların müfredat programları yeni sisteme uygun olarak yeniden hazırlanmaya çalışılmıştır.²¹⁸

Türkiye, Lozan görüşmelerinde uzun ve zor çabalardan sonra Avrupalılara kabul ettirdiği, kendi sınırları içindeki bütün eğitim kurumlarına karşı tam olarak hâkim olma prensibine Avrupalıların hâlâ itirazlar yapmasını çok sert biçimde reddederek, devlet tarafından konulan esaslara uymayan bütün yabancı kurum ve okulların kapatılması emrini vermiştir. Yabancı okulların Türk Tarih ve Coğrafyası ile Türkçe dersleri vermesini, din ve mezhep propagandası yapılmamasını emretmiştir. Hükümetin ve devletin bu kesin tavrına rağmen bazı okullarda öğrenciler arasında din değiştirenler olmuştur. Bunun üzerine resmî makamların gözü bu okullara çevrildi.²¹⁹ Konu ile ilgili çok geniş bir teftiş hareketi başladı. Teftişler bakan düzeyinde yürütülüyordu.

Vasıf Bey, İstanbul’da yaptığı incelemeler sonunda verdiği demeçte, laik bir cumhuriyetin dinî tesir ve müdahalelere kesinlikle izin vermeyeceğini belirtiyordu. Kurallara uymayan yabancı okullar kapatılırken, yabancıların da içişlerimize karışmalarına izin verilmeyecekti. Ayrıca yabancı okulların siyasî yollara başvurmaları da bir şeyi çözümleyemedi.

Bakan, Vasıf Bey İstanbul’daki incelemelerini sürdürürken, Fransız ve İtalyan siyasî temsilcileri tarafından ziyaret edildi. Vatikan Kilisesi’nin haçların indirilmesine karşı çıktığı için okul idarelerinin haçları indirmedeğini, hiç olmazsa sınav devresinin sonuna kadar öğretime devam etmeleri hususunda müracaatta

²¹⁸ Sezer, a.g.e., s. 24.

²¹⁹ “Ecnabi Mekteplerin Tedrisatı İnceden İnceye Tetkik Ediliyor”, *Cumhuriyet*, 24 İkincikanun 1936, No: 4201, s. 2.

bulundular. Maarif Vekâleti "evâmir-i hükûmete sûret-i kat'iyyede ittiba etmedikçe" hiç bir şeye izin verilmeyeceği cevabını verdi. Sonunda eğitime devam etmeyi düşünen okullar bu kurallara uydu. Başlangıçta bu temel kurallara uymayan yabancı okullar olmuştur. Kurallara uymama konusunda ısrar eden okullar kapatılmıştır. Sadece 1924 yılının Nisan ayında İstanbul'da 40'a yakın Fransız okulu ile İtalyan okulu bu sebepten kapandı.²²⁰

Okulların kapatılmasına okul idarecileri ve bağlı buldukları ülkeler büyük tepki gösterdi ve okulların tekrar açılması konusunda girişimlerde bulundular. Ancak bu girişimlere Türkiye Cumhuriyeti'nin ve kamuoyunun tepkisi büyük oldu. Tepkilerde okulların mezhep yönünden tarafsız olmaları gerektiği ve derslerde millî hislere yer verilmesi gereği dile getirilerek, Türkiye'de medreselerin kaldırılması üzerine Türk okullarına uygulanan bu durumdan Hıristiyan okullarının istisna edilemeyeceği vurgulandı.²²¹ Konu ile ilgili çeşitli yazılar kaleme alındı. Bu yazılardan birinde Yunus Nadi, ülkedeki yabancı okullarda çocuklara dinî telkinatta bulunduğu bahsederek, ülke idaresinde laikliğin düstur olarak benimsendiğini ve ecnebilerin din propagandası yapmasına müsamaha edilemeyeceğini belirtti. Nadi, "Mektepler bu deveyi gütsünler, yani memleketin kanunlarına, nizamlarına ve ananelerine uysunlar da burada çalışmakta devam etsinler " diyerek bu okulların kanun ve nizamlara uymaları gerekliliğini aktardı.²²²

Maarif Vekaleti yabancı ve azınlık okullarının denetlenmesi konusunda çalışmalara devam etti. Tüm yabancı okullar ilk öğretim Genel Müdürlüğünün sorumluluk alanına girdiği için ilköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı (Uzunçarşılı) İstanbul'da denetimler yaptı. İsmail Hakkı bu denetimler sırasında azınlık cemaatlerine ait okullar ile yabancı okullarda öğrenim gören öğrencilerin her şeyden önce Türkçe'yi öğrenmelerinin ve Türklüğü kavramalarının önemli olduğuna dikkati çekti. Bunun için bu okullardaki Okuma, Türkçe, Tarih ve Coğrafya öğretmenlerinin "öz Türk" olmalarının gerekliliğini vurguladı. Türkçe dersinden geçer not almayan öğrencilerin sınıfta bırakılmaları ve Türkçe derslerini kasten ihmal eden okulların da

²²⁰ "Ruhban Mekteplerinin Seddi Meselesi", *Vatan*, 9 Nisan 1924; "Papaz Mektepleri Birer Birer Kapatılıyor", *İkdam*, 10 Nisan 1924; "Ruhban Mektepleri", *Tanin*, 11 Nisan 1924; "Ruhban Mektepleri Dün Kapatılmıştır", *Vakit*, 8 Nisan 1924.

²²¹ "Türk Vatanı ve Fransız Mektepleri", *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Şubat 1924; "Fransa Papaz Mekteplerini Müdafaa Edemez", *Hakimiyet-i Milliye*, 26 Mart 1924.

²²² Yunus Nadi, "Türkiye'deki Ecnebi Mektepleri", *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1933, No: 31443, s. 1

hemen kapatılmaları kararlaştırıldı.²²³ Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlık okullarına karşı gösterdiği bu aşırı duyarlılığın nedenleri geçmişte yaşanan bazı sorunlardır. Misyonerler tarafından desteklenen bu okullar, bağlı buldukları devletlerin siyasi ihtirasları için siyaset yuvaları haline gelmişti. Bu da Osmanlı'nın son döneminden başlayarak Kurtuluş Savaşı gibi Türkiye için önemli bir süreçte, Rum ve Ermeni okulları ayrılıkçı amaçlar gütmüş, hizipleri barındırmıştı. Okulların bu tutumları cumhuriyetin kurucuları ve idarecilerinin onlara karşı kuşku ile yaklaşması için yeterli bir neden oldu.

Eldeki bilgilerden anlaşıldığına göre cumhuriyetin ilk 15 yılında azınlık okullarında tüm dersler, kitaplar ve hocalar denetime tabi tutuldu. CHP'nin cumhuriyetin ilk 15 yılının bir analizini yapmak üzere hazırladığı bir kitapta bu durum açıkça görülmektedir. "Onbeşinci Yıl Kitabı" olarak isimlendirilen belgede, "Azınlık Okulları" diye bir bahis yer aldı. Bu bahiste azınlık okullarına karşı yapılan sıkı denetimden övgüyle bahsediliyordu. Kitapta konu ile ilgili şu ifadeler yer aldı: "Cumhuriyet idaresi Türkiye'deki azlık okullarını sıkı bir murakabe ve teftiş altında bulundurmıştır. Bu okulların program ve talimatnameleri Bakanlıkça tetkik olunarak dereceleri tespit edilmiştir. Azlık okullarında okutulmakta olan bütün kitaplar tetkikten geçirilmektedir. Azlık okullarında Türkçe, Tarih, Coğrafya, Yurt Bilgisi ve Sosyoloji derslerinin Türkçe okutulması mecburî tutulmuştur. Azlık okulları direktörlerinin resmî ilkokul mezunları derecesinde Türkçe'ye vâkıf olmaları mecburî tutulmuştur. Azınlık okullarının bütün kayıtlarının Türkçe tutulması ve diploma ve tasdikname gibi vesikaların Türkçe yazılması temin olunmuştur. Bu okulların idare ve talim heyetinin tayin ve değiştirilmesi işlerinin Bakanlığın tasdikinden geçirilmesi ittihaz edilmiştir. Azınlık liselerinden çıkanlar arasında Türk üniversitesine veya yüksek okullarına gireceklerin Türk resmî liselerinde olgunluk sınavı geçirmeleri mecburî tutulmuştur."²²⁴

1924 yılında Tevhid-i Tedrisatla başlayan laikleşme süreci daha sonra çıkarılan kanun ve kararnamele devam etti. 1926 yılından itibaren laiklikle ilgili olarak okulların müfredat programları yeniden düzenlenmiş ve 1927 yılında din

²²³ Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri 1923-1945-Bir Türkleştirme Serüveni*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 191.

²²⁴ Bali, *Cumhuriyet Yıllarında...*, s. 313-314.

dersleri okul programlarından çıkarılarak seçmeli ders haline getirilmiştir. Bu dersler 1930 yılında şehir, 1931-32 ders yılından itibaren ortaokul, 1939 yılında da köy ilkokul programlarından çıkarılmıştır.²²⁵

Ermeni okullarının denetlenmesine yönelik çalışmalar ilerleyen yıllarda da devam etti. Azınlık okullarında uygulanan teftişler, azınlık okullarının Maarif Müdüriyetine devrinin ardından oluşturulan muavinlik tarafından gerçekleştiriliyordu.²²⁶ Söz konusu teftişler, okulların malî durumları, giderlerinin nasıl karşılandığı, okutulan derslerde belirlenen kurallara uyulup uyulmadığı, ders veren öğretmenlerin durumu vb. konularda yapılıyordu. 1932 yılında yapılan tetkiklerden birinde, yabancı ve azınlık okullarının bir çok masrafları olduğu halde bu masrafları hangi kaynaklardan karşıladıkları meçhul kaldığı düşüncesi ile Maarif Müdüriyeti tarafından bu okullara iki liste gönderildi. Bu listelerden birinde masrafların, diğerinde varidat kaynaklarının bütün ayrıntıları ile gösterilmesi istendi.²²⁷

Azınlık okullarında uygulanan müfredat programları ve eğitim saatleri hakkında da bazı düzenlemelere gidildi. Yabancı ve azınlık okullarında öğrencilere günde 7 saat ders gösterildiği ve eğitimin saat 8:30'dan 16:00'ya kadar devam ettiği, bunun talebelerine kendi lisanlarıyla olan dersleri daha fazla okutabilmek için bu şekilde hareket ettikleri belirtildikten sonra talebelerin çok yorulduklarından Türkçe okutulan derslerde zayıf kaldıkları dile getirildi. Bu durumun pedagoji sistemlerine aykırı olduğu gerekçesiyle Maarif Müdürlüğü, eğitimin günde 5 saat olarak yapılması için bütün okullara tebligatta bulundu. Bundan sonra bu mektepler de, resmî ilk mektepler gibi saat 9:00'da eğitime başladı.²²⁸

Maarif Vekaleti azınlık okullarında kontrolü tam anlamıyla sağlayabilmek için çeşitli yollara başvurdu. Bunlardan biri, her yabancı ve azınlık okulunda Türkçe öğretmenliği yapanlardan birinin okulda müdür muavinliğine atanması olarak karşımıza çıkmaktadır.²²⁹ Bu uygulama 1937 yılında yürürlüğe girdi. Bu muavinlere "Tedrisat Direktörü" adı verildi ve Kültür Bakanlığı tarafından büyük yetkilerle

²²⁵ Sezer, a.g.e., s. 21.

²²⁶ "Ekalliyet Mekteplerinin Teftişi", *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1932, No: 2798, s. 2.

²²⁷ "Ekalliyet Mekteplerinin Gelirleri", *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1932, No: 2982, s. 2.

²²⁸ "Ekalliyet Mekteplerinde Tedrisat Sistemi Çok Hatalı Görülüyor", *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1932, No: 2986, s. 2.

²²⁹ "Ecnebi Okullarının Müdür Muavinlikleri", *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1937, No: 4761, s. 2.

donatıldı. Bu kişiler azınlık okullarının eğitim-öğretim, terbiye ve idarî işlerinde çok faal görevler aldı. O ana kadar okul idarelerince Kültür Direktörlüğüne sorulmadan yapılmasına izin verilmeyen tasdikname vizesi, mazeret imtihanlarının yapılma izni gibi işlerin bu tedrisat direktörleri tarafından tetkik edilerek kültür direktörlüğüne sorulmadan doğrudan doğruya yapabilmeleri kararı alındı.²³⁰ Bu muavinler muayyen zamanlarda maarif müdürlüklerinde yaptıkları toplantılarda okullar hakkında vekalet raporlar verdi. Bu toplantılardan biri 1941 yılında Maarif Müdürü Tevfik Kut'un başkanlığında yapıldı. Toplantıda azınlık okullarının sorunları, hocaların verim derecesi gibi konuların yanında okullar arasında birliğin sağlanması konusunda da bazı kararlar alındı.²³¹ Türk müdür yardımcılarının Ermeni okullarında ve diğer azınlık okullarında geniş yetkilerle görev yapmaları uygulaması 1948-1949 yılında kaldırılmış ancak 1962'de tekrar yürürlüğe koyulmuştur.

Azınlık okullarında sene içindeki denetimlerin yanında sene başından itibaren denetlenmeleri konusunda bazı çalışmalar yapıldı. Bu okulların kayıt işlerini baştan itibaren denetlemek üzere iki müfettiş görevlendirildi. Bu müfettişler İstanbul'a gelerek üç aylık bir süreçte azınlık okullarını teftiş etti ve neticeyi Maarif Vekaletine rapor halinde sundu.²³²

5. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitimde Uygulanan Milliyetçilik Politikaları

Millî Mücadele döneminde işgallerin durdurulmaya çalışıldığı bir süreçte. Anadolu'nun en zor anlarını yaşadığı günlerde, Mondros Mütarekesi ile azınlık ve yabancı okulların kapalı olanları yeniden faaliyete geçti. Bu okullardan bir kısmı eski alışkanlıklarını sürdürerek olağanüstü günlerin yaşandığı bu dönemde de işgalci güçlere destek vermek ve azınlıkları kıskırtmak gibi zararlı faaliyetler yürütmek sureti ile problem olmaya devam ettiler. Bu durum Anadolu'da oluşan "Millî Hakimiyet" prensibini benimseyen TBMM hükümetinin gözünden kaçmadı. "millî",

²³⁰ "Azlık ve Yabancı Okullarında Yardirektörlerinin Vazifeleri", *Vakit*, 9 Birincikanun 1937, No: 7152, s. 3.

²³¹ "Dün Maarifte Büyük Bir Toplantı Yapıldı", *Cumhuriyet*, 5 Mart 1941, No: 5951, s. 2.

²³² "Ecnebi ve Ekalliyet Mekteplerinin Kayıt İşleri Teftiş Edilecek", *Vakit*, 25 İkincikanun 1938, No: 7559, s. 2.

“bağımsız” ve “çağdaş” bir Türk devletinin adımlarının atıldığı cumhuriyetin ilk yıllarında eğitimde de “millî” politikalar takip edildi. Özellikle millî temellere dayanan köklü inkılap hareketi yabancı ve azınlık okullarına da yansıdı.

Eğitimde uygulanacak politikaların millî ve hiçbir azınlık grubuna ayrıcalık tanımayacak şekilde tanzim edileceği Kurtuluş Savaşının ilk yıllarından beri Atatürk’ün gündemini oluşturdu. Atatürk daha 1920’lerde bile millî kültür meseleleri ile ilgileniyor, “millî dil ve “millî tarih” araştırmalarına ağırlık vererek “millî şuur” oluşturmaya çalışıyordu. İlerleyen zamanlarda da eğitimin millileşmesi konusundaki fikirlerini açıklamıştır. Bunlardan birini 1922 yılında TBMM’de yaptığı konuşmada dile getirdi. Hedeflediği eğitimi de anlattığı konuşmasında; “Efendiler! Yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekleri tahsilin hududu ne olursa olsun en evvel ve her şeyden evvel, Türkiye’nin istiklâline, kendi benliğine, an’anatı milliyesine düşman olan bütün anasırıla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir. ” demek sureti ile eğitim kurumlarında ve derslerde öğretilecek konular hakkında ipuçları verdi. Atatürk’ün bu düşünceleri derhal uygulamaya koyularak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin eğitim politikalarına yön verdi. Bu politikalar ve tanımları cumhuriyetin ilk yıllarında basılan kitaplarda da yer aldı. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından yazılmış olan Tarih IV’de cumhuriyetin eğitim siyaseti şöyle belirlenmiştir; “Cumhuriyetimizin maarif ve terbiyede güttüğü gayenin ana esaslarının ilki milliyetçi, halkçı, inkılâpçı, laik cumhuriyet vatandaşları yetiştirmek” olarak belirlenmiştir. Atatürk döneminde eğitim ve diğer alanlarda yapılan tüm yenilikler belirtilen amaçlar doğrultusunda gerçekleştirildi. Ülkedeki tüm okullara özellikle milliyetçilik politikasına uygun kurallar getirildi.²³³

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yöneticiler geçmişte yaşanan talihsiz olaylardan dolayı yabancı ve azınlık okullarına karşı daha hassas bakmışlardır. Bu hassasiyet eğitimle ilgilenen bakan ve idarecilerde de görülmektedir. Devrin Maarif Vekili Hamdullah Bey Gayrimüslim okullar hakkında şu beyanatta bulundu;²³⁴ “Gayrimüslim mektepler, memleketimizde, çok acı ve çok kanlı vakayı ile sabit olduğu üzere, siyasi propaganda merkezi hizmetini görmekte devam edemezler. Şimdiki mektepler, umumiyeti itibariyle, doğrudan doğruya memleketin muhtelif unsurlara mensup evlâdı arasında ihtilafatı her gün

²³³ Sezer, a.g.e., s. 18.

²³⁴ Bali, *Cumhuriyet Yıllarında...*, s. 186.

körükleyen anîl merkez hareketleri vücuda getiren komiteler mahiyetinde kaldıkça, bunların mevcudiyetine razı olmak, memleketin emniyetine karşı kurulan açık bir iltisat teşkilâtını serbest bırakmak demektir.”

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim politikaları konusunda Atatürk'ten sonra İsmet Paşa da çeşitli açıklamalarda bulundu. Konuşmalarında cumhuriyetin güttüğü millî eğitim felsefesini açık bir şekilde ortaya koydu. İnönü, 5 Mayıs 1925 tarihinde Muallimler Birliği'nde yaptığı konuşmada şu görüşleri açıkladı:²³⁵ “Millî terbiye istiyoruz; bu ne demektir? Bunu zıd dille daha vazih anlarız. Millî terbiyenin zıddı nedir derlerse söyleyebiliriz, bu belki dinî terbiye yahut beynelmînel terbiyedir. Sizin vereceğiniz terbiye dinî değil millî, beynelmînel değil millîdir. Sistem bu. Dinî terbiyenin millî terbiyeye taarruz teşkil etmediğini, zaman, her iki terbiyenin kendi yollarında en temiz bir tecelli göstereceğini ispat edecektir. Beynelmîlel terbiyeye gelince esas itibarıyla dinî terbiye dahi bir nevi beynelmîlel terbiye demektir. Bizim terbiyemiz kendimizin olacak ve kendimiz için olacaktır. Millî terbiyede iki kısım düşünebiliriz; Millî terbiyenin siyasî ve vatanî mahiyeti itibarı ile. Bütün bu topraklara Türk mahiyetini veren bir Türk var. Fakat bu millet henüz istediğimiz yekpare millet manzarasını göstermiyor. Eğer bu nesil şuurla ilmin ve hayatın rehberliği ile ciddi olarak, bütün ömrünü vakfederek çalışırsa siyasî Türk milleti harsı fikri ve içtimâî tam ve kâmil bir Türk milleti olabilir... Bu yekpare milliyet içinde yabancı harslar hep erimelidir. Bu milliyet kütlesi içinde ayrı medeniyetler olamaz. Dünya üzerinde her millet mutlaka bir medeniyet temsil eder. Kendilerini Türk milletinin medeniyetinden başka camialara bağlı görenlere işte açıkça teklif ediyoruz: Türk milletine beraber olsunlar. Fakat halita halinde değil, 'konfedere' olmuş medeniyetler halinde değil, bir tek medeniyet halinde. Bu vatan işte tek olan bu milletin ve bu milliyetindir. Bunu yalnız söz olsun diye söylemiyoruz, süs olsun diye bu fikirde değiliz; bu siyaset vatanın bütün hayatıdır. Yaşayacaksa yekpare bir millet kütlesi olarak yaşayacağız, işte millî terbiye dediğimiz sistemin umumi hedefi.” Bu konuşma Maarif Vekâletinin tüm okullarda uygulayacağı millileştirme siyasetinin bir ön habercisi oldu.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yabancı ve azınlık okulları için yaptığı düzenlemelerdeki temel amacı; ülkede tam bağımsızlığı temin etmek, laiklik prensibini tüm kurumlarda ihdas etmek, eğitim ve öğretimde birliğin sağlanabilmesi, yabancı ve azınlık okullarında idarî denetimin sağlanmasıdır.²³⁶ Cumhuriyetin ilk yıllarında çıkarılan kanun ve tamimlerle Türk kültürünün, dilinin korunması ve deforme olmaması için gayret gösterildi. Bu tamimlerin içeriğine bakıldığında Osmanlı döneminde büyük ölçüde denetlenemeyen yabancı okulların denetlenmesine

²³⁵ Muallimler Birliği Mecmuası, Sene 1 Sayı 4'ten aktaran Bali, *Cumhuriyet Yıllarında...*, s. 189-190.

²³⁶ Sezer, a.g.e., s. 41.

yönelik kararlar alındığı, kurallara uymayan okullara yaptırım uygulanacağı, Türkçe derslerine gereken değerin verilmesi gerektiği ifade edildi. Türkçe dersleri veren hocalar incelemeye alındığı gibi, okul içinde Türkiye Cumhuriyeti ve Türkler aleyhine ifadeler bulunan kitapların okul içinde bulundurulması yada bu tür kitaplardan ders yapılması yasaklandı. Kitaplardaki dinî içerikli resim ve semboller çıkartılmıştır. Bu tamimlerde ön plana çıkan konu Türk dili ve Türk tarihi konusu ile eskiden beri süregelen misyonerlik faaliyetlerinin bir uzantısı olarak söz konusu olan kurumlardaki dinî etkinin azaltılması amaçlanmıştır. Bu Tamimlerle TBMM hükümeti 1920 yılından itibaren yürütülen Millî Eğitim politikasına uygun olarak yabancı ve azınlık okulları üzerinde denetim sağlamış, onların laik eğitim prensipleri doğrultusunda Türk okullarıyla paralellik gösterecek programları uygulamaları için ciddi kararlar alınmıştır.²³⁷

Türk öğrencileri yabancı kültürlerin tesirinden korumak amacı ile 1931 yılında yeni bir kanun çıkarıldı. Buna göre Türk çocukları yalnızca Türk okullarına gidebileceklerdi. Ayrıca yabancı okullardan mezun olanların imtihanı vermedikçe devlet okullarına gidememeleri, bitirme imtihanlarının –eskiden olduğu gibi– elçiliklerde yapılmasının yasaklanması, Türkçe vb. kültür derslerinden başarılı olmayan öğrencinin sınıfta kalması gibi kurallar getirildi.²³⁸

Yabancı ve azınlık okullarında Türkçe derslerinin ciddiyetle yapılması konusunda yapılan çalışmaların yanında, cumhuriyetin temel prensiplerini hatırlatıcı ve pekiştirici merasimler önce resmî okullarda ilerleyen günlerde de azınlık okullarında uygulandı. Kültür direktörlüğü bu konuda bir çalışma yaparak “bayrak töreni” yapılması konusunda resmî okullara yazı göndererek törende neler yapılacağını hangi millî marşların söyleneceğini bütün okul idarelerine gönderdi. Kültür direktörlüğünün aldığı ilk karara göre, törende öğrenciler ilk olarak İstiklâl Marşını, daha sonra Onuncu Yıl Mmarşını hep bir ağızdan söyleyeceklerdi.²³⁹ İlk okul öğrencileri de bunlara ek olarak Pazartesi günü dersler başlamadan önce okul bahçesinde, havaların müsait olmaması halinde ise kapalı bir mekanda düzgün bir

²³⁷ Sezer, a.g.e., s. 32-33.

²³⁸ Sezer, a.g.e., s. 130.

²³⁹ “Okul Direktörleri Kültür İdaresine Başvurarak Müsaade İstediler”, *Vakit*, 14 Birincikanun 1936, No: 6801, s. 3.

sıra yaparak bayrak töreni yapacaklardı. Törende söylenen metin ise şöyle idi:²⁴⁰
“Türküm doğruyum; çalışkanım, yaşam küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, budunumu, özünden çok sevmektir. Ülküm yükselmek, ileri gitmektir. Varlığımı Türk varlığına armağan olsun...”

Kültür Direktörlüğü tarafından resmî okullarda uygulanan bayrak töreni ile ilgili çalışmalar azınlık okulları tarafından da yakından takip ediliyordu. Azınlık okulu direktörleri de bayrak törenlerinin kendi okullarında yapılması için Kültür Direktörlüğüne baş vurdu. Baştan itibaren azınlık okullarının bu tür aktivitelere katılması konusunda tavır koyan yetkililer bu talebi çok olumlu bularak 1937 yılında bayrak törenlerinin azınlık okullarında da yapılması konusunda karar aldı ve bu karar azınlık okullarına tebliğ edildi.²⁴¹ Bakanlıktan bu yönde olumlu cevap gelir gelmez ekalliyet okullarında da, resmî ilkokullarda olduğu gibi bayrak törenine başlandı. Azınlık okullarında söz konusu bayrak merasimi kararı bildirildikten sonra ilk sancak merasimini yapan azınlık okulu Nişantaşı'nda bulunan Ermeni Nor Tibros oldu. Okulun müdürü Hintliyan bu münasebetle bayrak merasiminin manasını anlatan bir konuşma da yaptı.²⁴²

Azınlık okullarının çoğunda bayrak törenleri aksatılmadan yapılırken bazılarında ise bu törenlere gereken önem verilmedi. Okul idarelerinin bazıları törenleri resmî bir kuralı uygulamak için yaparken öğretmen ve öğrencilerden oldukça az katılım oluyordu. Bu durumun farkında olan Maarif Vekaleti bir tamim göndererek, bu merasimlere öğretmenlerin dersleri olsa da olmasa da behemehal hazır bulunmaları istendi. Bu merasimlerin özellikle Türkçe derslere giren öğretmenlerin denetiminde yapılması kararı alındı.²⁴³

²⁴⁰ “Sabahları İlk Derste And İçme Töreni Yapılacak”, *Vakit*, 18 İkincikanun 1936, No: 6834, s. 3.

²⁴¹ “Okul Direktörleri Kültür İdaresine Başvurarak Müsaade İstediler”, *Vakit*, 14 Birincikanun 1936, No: 6801, s. 3.

²⁴² “Azınlık Okullarında Bayrak Merasimi”, *Cumhuriyet*, 31 İkincikanun 1937, s. 2.

²⁴³ “Ecnebi ve Ekalliyet Mekteplerinde”, *Cumhuriyet*, 28 İkincikanun 1941, No: 5915, s. 2.

6. Ermeni Okullarında Türkçe Verilecek Dersler Hakkında Yapılan Düzenlemeler

TBMM hükümeti 1920 yılından itibaren yürütülen Millî Eğitim Politikasına uygun olarak yabancı ve azınlık okullarında en azından bazı derslerin Türkçe okutulması konusunda önemli adımlar attı. Alınan kararlar azınlık okullarında dolayısı ile Ermeni okullarında Okuma, Türkçe, Türk Tarihi, Yurt Bilgisi ve Coğrafya gibi derslerin Türkçe olarak Türk öğretmenler tarafından verilmesi kararı alındı.²⁴⁴ İlk zamanlar bu dersleri Türkçe okutabilecek öğretmenlerin sayıları az olmakla birlikte Türkçe ders verdiği varsayılan mevcut öğretmenler de yeterli bilgi donanımına sahip değillerdi. Mesleği öğretmen olmayan kişiler Türkçe eğitim vermeye çalışıyordu. Eczacı, dişçi gibi çok çeşitli mesleğe sahip kişiler bu görevi sürdürüyordu.²⁴⁵

Azınlık ve yabancı okullarında Türkçe derslerin verilmesi konusu basında da büyük yankı buldu. Konu ile ilgili haberlerin yanında çeşitli yorumlara da yer verildi. Bu yorumlardan birinde, yabancı ve azınlık okullarında Türkçe'nin niçin esas lisan değil de, bir yardımcı dil gibi Fransızca, İngilizce ve Almanca'nın arkasında emeklediği, bir Rum çocuğunun kalemindeki niçin Türkçe olmadığı soruluyordu. Corneille'i, Racine'i ezberleyen bir Yahudi çocuğunun, Abdülhak Hamid'i, Tevfik Fikret'i, Ahmet Haşim'i Faruk Nafiz'i tanımamasının nedenleri araştırılıyordu.²⁴⁶

Azınlık okullarındaki Türkçe eğitim verecek öğretmen açığını kapatmak üzere Bakanlık, azınlık okullarında öğretmenlik yapmak isteyenlerin Bakanlığa müracaat etmelerini istedi. İlk müracaatlar neticesinde 200 civarında öğretmen azınlık okullarında çalışmak için isimlerini yazdırdı. Bunların büyük kısmı da öğretmenlikten emekli olanlar olsa da aralarında fakültelere devam edenler de vardı. Müracaatta bulunan ilk öğretmen grubu ile bizzat İstanbul Maarif Müdürü Haydar

²⁴⁴ "Türkçe Tedrisat", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1932, No: 2971, s. 2.

²⁴⁵ "Ekalliyet Mektepleri" *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1932, No: 2971, s. 2.

²⁴⁶ "Ekalliyet Mekteplerinde Hocalık", *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1932, No: 2978, s. 3; "Ecnebi ve Gayrimüslim Mekteplerinin Vaziyeti", *Vakit*, 8 Eylül 1932, No: 5261, s. 3.

Bey ilgilendi. Bu kişileri yanına alarak Ankara'ya gitti ve atamalarını yaptı.²⁴⁷ Bu atamalar neticesinde daha önceden bu okullarda öğretmenlik yapan ancak "menşe şahadetnamesi" olmayıp müfettiş raporlarında ifade edildiğine göre yeterli formasyona sahip bulunmayan ehliyetsiz pek çok öğretmen tasfiye edildi. Yerlerine yeni öğretmenler atandı.²⁴⁸ Yetişmediği takdirde de resmî liselerde ders verenlerden takviyeler yapıldı.²⁴⁹

Hükümetin tüm bu gayretlerine rağmen azınlık ve yabancı okullarında Tarih, Coğrafya ve Yurt Bilgisi derslerinin Türk öğretmenler tarafından Türkçe olarak okutulması kararı uygulamaya bile koyulmazken bazılarında da derslerin verilmesinde bazı intizamsızlıkların olduğu görülmüştür.²⁵⁰ Söz konusu okullarda öğrencileri okuyan velilerden konu ile ilgili bazı şikayetler gelmeye başladı. Bunlardan biri Tokat Mebusu Nazım Bey tarafından geldi. Nazım Bey, İstanbul Maarif Müdürü Haydar Beyi ziyaret ederek Sen Jozef mektebinde bulunan çocuğuna Türkiye Tarihi ve Coğrafyası hakkında hiçbir şey öğretilmediği, bu mektepte Türkçe tedrisatının da çok zayıf olduğu konusunda bilgi verdi. Azınlık okullarında görev yapan bazı öğretmenler de azınlık okullarında Türkçe tedrisatın zayıf olduğu konusunda bazı gazetelere demeçler verdiler.²⁵¹ İstanbul Maarif Müdürü Haydar Bey, yabancı mekteplerde Türkçe, Tarih ve Coğrafya derslerinin resmî okullardaki ile muadil olarak okutulduğunu, ancak, gerekli tetkikatın başlatılacağını söyledi. Görüşmenin ardından da Maarif Müdürlüğü, şikayetleri müfettişlere havale ederek tahkikata başladı.²⁵² Tahkikat için teftiş heyetleri kuruldu ve bu heyetler, okullara giderek derslerin nasıl okutulduğu hakkında tetkikatta bulunarak sonucu raporlar halinde Maarif Vekaletine bildirdiler. Vekalet de bu konu ile ehemmiyetle ilgilendi.

²⁴⁷ "Ecnebi Mekteplerinde Türkçe Muallimleri", **Cumhuriyet**, 22 Ağustos 1932, No: 2979, s. 2.

²⁴⁸ "Ecnebi mekteplerinde Türk muallimleri", **Cumhuriyet**, 27 Eylül 1932, No: 3015, s. 2; "Ekalliyet Mektepleri" **Cumhuriyet**, 14 Ağustos 1932, No: 2971, s. 2.

²⁴⁹ "Ecnebi ve Ekalliyet Mekteplerindeki Muallimlerin Vaziyeti", **Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1934, No: 3703, s. 2.

²⁵⁰ "Ecnebi ve Ekalliyet Mektepleri", **Cumhuriyet**, 18 Şubat 1934, No:3516, s. 2.

²⁵¹ Musevi okulunda Edebiyat öğretmenliği yapan Yusuf Ziya, okulunda bulunan dokuzuncu sınıfta bulunan talebelerinin birinci sınıfta bulunan herhangi bir okul öğrencilerinden daha geri olduğunu yazdı. Maarif Vekaletinin, yekpare Türk vatanında, yekpare millet yetiştirecek bir program çizme mecburiyetinden söz ettikten sonra şu ilginç ifadeyi kullandı. "On dört milyon tebaasını öz evlat bilen layik bir memlekette (Ekalliyet mektebi) ne demek? Ahrete ayrı yoldan gitmek, dünyada aynı yolda yürümeye mani olamaz!" "Yusuf Ziya", "Türkçe ve Yahudiler", **Vakit**, 3 Mayıs 1932, No:5140, s.1-2.

²⁵² "Ecnebi Mekteplerdeki Tedrisattan Şikayet Ediliyor", **Cumhuriyet**, 24 Teşrinisani 1933, No:3432, s. 2.

Vekalet, Türkçe ders vermeyen okullara kanun ve talimatnameler çerçevesinde cezalar verileceği açıklamasında bulundu.²⁵³

Ermeni ve diğer azınlık okullarında Türkçe derslerini Türk hocaların işlemesi konusunda yapılan bu çalışmalara rağmen buralarda okuyan öğrencilerin Türkçe derslerindeki seviyeleri resmî ve özel Türk okullarındaki aynı sınıflardaki öğrencilerin seviyelerinden oldukça geri idi.²⁵⁴ Genel anlamda ülkede Türk dilinin gelişmesine katkıda bulunmak ve Türkçe'nin her alanda doğru bir şekilde kullanılması amacı ile Atatürk'ün önderliğinde Türk Dil Bayramı yapıldı. Türk Dil Kurumu'nun önderliğinde gerçekleşen kutlama ve çalışmalar Türk Dil Kurultayları ile desteklendi. Atatürk bizzat iştirak etti. Türkçe'yi daha iyi öğrenecek ve öğretebilecek öğretmenlerin yetişmesi için büyük adımlar atıldı. Türkçe'nin geliştirilmesi konusunda ülke çapında yapılan çalışmaların yansımaları doğal olarak azınlık ve yabancı okullarında da hissedildi. Bundan sonra atamaları yapılacak öğretmenlerin yeterlilikleri sıkı kontrole tabi tutuldu.

Azınlık ve yabancı okullarda Türkçe, Tarih, Coğrafya, Hayat Bilgisi gibi dersleri veren öğretmenler ilerleyen yıllarda Ankara tarafından çeşitli kriterlere tabi tutulmak suretiyle seçilip ataması yapılmıştır. Her yıl yabancı ve azınlık okullarında öğretmenlik yapanların kadroları gösterdikleri performansa göre değişmiştir. Gerektiğinde mevcut kadroda olanların atamaları tasdik olunmayarak bazı tasfiyelerde bulunulmuştur. Kriterlerin başında, ders yılı içinde mazeretsiz devamsızlık edenlerle yapılan imtihanlarda başarısız olmalarından dolayı mütaka müfettişi tarafından haklarında rapor verilenlerin yanında, mesleğini yapmaya mani, dışarıda başka işlerle uğraşanlar tasfiyeye tabi tutulmuştur.²⁵⁵ Bunların yanında öğretmenlerden yalnız muallim mekteplerini iyi ve pek iyi dereceden mezun olanlar ile, liseden mezun olup da meslekî derslerden yapılacak imtihanlarda muvaffak olanların tayin edilmeleri sağlandı. Bunlara ek olarak tam manasıyla Türk kültürünü temsil edemeyenler, Türk dilini iyi kullanamayanlar, Türkçe'yi doğru

²⁵³ "Ecnebi Mekteplerdeki Türkçe Dersler", *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1934, No:3510, s. 2.

²⁵⁴ "Ecnebi ve Ekalliyet Mekteplerindeki Türkçe Dersler", *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1934, No: 3720, s. 2.

²⁵⁵ "Ecnebi ve Ekalliyet Mektebi Türkçe Muallimleri", *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1936, No:4429, s. 2; "Doktor ve Avukat Gibi Muallimler Tasfiyeye Tabi Tutuldu" *Vakit*, 11 Eylül 1936, No: 6707, s. 2.

konusamayanlar tasfiyelere tabi tutulmuştur.²⁵⁶ Kimi zaman bazı öğretmenler mevcut görevlerinden el çektilerse de kimi zaman okullar arasında öğretmen değişikliği oldu. Örneğin 1937 yılının Eylül ayında yapılan bir düzenleme ile Fener Rum Okuluna Ermeni Pangaltı Lisesinden Cemil tayin edildi. Pangaltı Ermeni lisesi Yardirektörlüğüne Mithat Sadullah, Musevî Lisesinden Tevfik Fikri, Zağrafyandan Vasfi Aziz, Eseyan Ermeni Okulundan Ahmet Hamdi getirildi. Bezezyan Lisesine : Sen Benova'dan Enver, Yardirektörlüğe, Gümüşhane valiliğinden Mütekait Ahmet, Fener Rum'dan Raşid Bayraktar, Doçent Nihat getirildi. Letnogagan Ermeni Lisesine: Zağrafyan'dan Zaim Keskin, Japyon'dan Emin Lami gibi kişiler atandı. Eseyan Lisesine: Sen jorj Erkek Okulundan Ali Rıza, Zaypon'dan Bedin, Zaypon'dan Vedia göreve getirildi.²⁵⁷

Azınlık ve yabancı okullarda görev yapan öğretmenlere görevlerinin dışında büyük misyonlar yüklendi. Resmî devlet okullarında görev yapan öğretmenlerden farklı bir gözle bakıldı. Mesleklerini büsbütün ayrı metot ve ayrı bir dava üzerine yapmaları konusunda telkinde bulunuldu. "Gayeye ulaşmaları" için normal okullarda çalışanlardan bir kaç kat daha fazla gayret göstermeleri istendi. Azınlık okullarındaki öğrencileri "yetiştirmek için kafasını, kalbini, hasılı bütün benliğini ve enerjisini bu amaca tahsis etmek" mecburiyetleri olduğu vurgulandı. Hedeflenen amaçlar doğrultusunda Türkçe ve Kültür dersleri veren öğretmenlerin ders programına göre derslere girmenin yanında şu görevler de verilmiştir:²⁵⁸

1. Halk partisi umdeleri üzerine talebeyi yetiştirmek için bütün öğrenimin özünü bir noktada toplamak.
2. Türk milletinin tarihteki rolünü tebarüz ettirecek ve onlarla Türk yurttaşlarının aynı haklara sahip olduğunu sarsılmaz bir kanaat haline getirmek.
3. Dil bilmeyen talebeye kurslarda Türk dilini öğretecek, kusursuz olarak konuşmalarını temin etmek.

²⁵⁶ "Azlık Mekteplerindeki Muallimler-Eylülde Sıkı Bir İmtihan Verecekler", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1935, No: 3954, s. 2.

²⁵⁷ "Yabancı ve Azlık Okulları Kadrosunda Yapılan Değişiklikler", *Vakit*, 25 Eylül 1937, No: 7079, s. 4.

²⁵⁸ H. Bedrettin Ülgen, "Ecnebi ve Azınlık Okullarındaki Öğretmenler", *Vakit*, 7 Haziran 1939, No: 7689, s. 3.

4. Öğretmenler okulda talebeleri ile daimi temas halinde bulunacak ve onlarla konuşarak Türk dili bakımından inkişaflarını temin etmek.
5. Resmî gün ve millî bayramlarda icap eden töreni yapacak ve bayramlardan matlup olan gayenin temini için töreni ona göre tertip edecek.
6. Talebeye Türk kültür ve dilini sevdirmek için Türkçe eserleri okumaya teşvik edecek, Türkçe yazılmış eserlerden müteşekkil kütüphaneler tesis edecek.

Hükümetin yabancı ve azınlık okullarında gösterilmek üzere belirlediği Türkçe okutulacak dersler ve bu dersleri okutacak öğretmenler konusunda gösterdiği hassasiyet, gayrimüslim öğrencilerin Türkçe'yi öğrenmelerine büyük katkı sağladı. Evlerinde Türkçe konuşmayan öğrenciler bu dersler yardımı ile Türkçe'yi daha güzel konuşma ve anlama imkânına sahip oldular. Dönemin gazetelerinden konu ile ilgili haberler yer aldı. Cumhuriyet gazetesi azınlık okullarında öğrenim görmekte olan öğrencilerin de sıra başında çekilen fotoğraflarına yer verdiği haberinde, Gayrimüslim öğrencilerin tam manası ile Türk vatandaşı vasıflarında yetişmeleri için Kültür Bakanlığının bütün tedbirlerini aldığını ifade etti. Gazete yazarı Beyoğlu Rum Merkez Kız Ortaokulu'nda elde ettiği izlenimlerde Müdürün güzel Türkçe'siyle kendilerini karşıladığını anlattıktan sonra, üstat İhsan Şerif ile orta ikinci sınıflara derse giren Abidin Daver'in sınıfına gittiğinde edindiği izlenimleri şöyle aktardı;²⁵⁹ "...Abidin Daver'in dersi var... dediler. Şöyle düşündüm: koyu milliyetperver bir münevver, eline her gün birkaç saat kayıtsız şartsız teslim edilen bir taze hamuru nasıl yoğurur, nasıl pişirir acaba?

Orta ikinci sınıftan kaldırdığımız bir genç kıza;

-Bize en çok sevdiğiniz Türkçe parçayı okur musunuz? dedim.

Derhal bir asker gibi ihtiramkar bir vaziyet aldı ve ağır ağır İstiklâl Marşının güftesini okumaya başladı. Serapa dikkat kesilmiş, hayretle dinliyordum. Bu seste en küçük bir pürüz, en ufak bir aksaklık, bir şive bozukluğu... Hayır, hiçbir şey yoktu. Onu südbesüd bir Türk kıza da, ancak bu kadar düzgün okuyabilirdi. Bir istisna karşısında kalmış olmak ihtimaliyle bir başkasını kaldırdık. Onda da aynı temiz, aynı tertemiz Türkçe'yi bulduk. Gene kanaat getirmedi, belki on, on beş genç kız, ayrı ayrı kalkarak, nihayet geniş bir nefes alan kanaatimi tatmin edince, mutlak bir kusur

²⁵⁹ "Ekalliyet Okullarında İstiklâl Marşını Türk Kızı Gibi Okuyan Rum Kızları", Cumhuriyet, 23 İkincikanun 1937, No: 4920, s. 8.

bulmak gayretiyle bütün bir saat bu çocukların duygu ve bilgi dağarcıklarını didik didik ettim. Ve gördüm ki, sade şiveleri düzgün değil, fakat okuduklarının manasını da iyice kavramış bulunuyorlar.

-Kalplerinizi yoklayın ve bana en çok sevdiğiniz adamı isminin söyleyin!

Koca sınıfta bir tek ismin üç hecesi çınladı:

-Atatürk!"

Gazetenin yazarı bu soruya topluca verilen cevapla yetinmedi. Sınıftaki öğrencilerden bir kağıda Atatürk'e olan sevgilerinin nedenlerini yazmalarını istedi. Burada da ilginç cevaplar aldı. Öğrencilerden bazıları isimlerini de yazmak üzere şu cevapları verdiler; "Dorothea Papadapulo: "Bu soru biraz tuhaftır. Bizi padişahların zulmünden ve her türlü esaretten kurtaran ve insanlığa kavuşturan Atatürk'ü niçin sevdiğimi nasıl sorabilirsiniz?"

Eleferya Liolaki: "Türk'üm, medeniyetin babası olduğunu ispat eden atamı sevmemek elimden gelebilir mi?"

Gorgo Kalvokoresi: "Bugün Türk'üm diye sevinmek ve öğünmek hakkını veren odur. Onu nasıl sevmem?"

Elli Coşkun: "Bizi karanlıktan kurtaran odur. Bu nur bütün dünyalarını aydınlatığı için onu sade bizler değil bütün dünya sevmelidir".

Angeliya Papadimitriu: "O bizim Atamızdır. Onu sevmeyen insan yoktur. Atatürkü bütün ömründe seveceğim. Zaman zaman onun güzel ismini söyleyerek öleceğim."

Despina Atoynatan: "Vatanın düşmanlardan o kurtardı. O olmasaydı şimdi memleketimiz, ya düşmanlar elinde bulunacak, yahut ta fena padişahların elinde bulunacaktı. Bugün yaşadığımız mesut, hür ve müstakil hayat bir zindan hayatı olacaktı."

Gazete yazarlarının müşahedelerine göre hükümetin milliyetçilik temelinde ortaya koyduğu politikalar doğrultusunda okutulan Türkçe dersler amacına ulaşmış görülmektedir. Buna rağmen yabancı ve azınlık okullarında okuyan öğrencilerin Türkçe'yi iyi bir şekilde öğrenmeleri konusuna büyük önem veren Türkiye Cumhuriyeti devleti yöneticileri yukarıda zikredilen genelge ve çalışmalara ek olarak bu konuda kanuni bazı düzenlemelere de gitmiştir. Özel Okullar Direktörlüğü 1.4.1938 tarih ve 2/542 sayılı genelgesinde, Türkçe dersleri ve bu derslere hazırlık için öngörülen kurlar konusunda bazı açıklamalar yaptıktan sonra, Türkçe

öğrenememiş öğrencilerin 1937-1938 öğretim yılı Türkçe ve Türkçe Kültür derslerinden sınava tabi tutulmalarını istemiştir.²⁶⁰

7. Ermeni ve Diğer Azınlık Okullarının Sayılarının Azalması ve Bunun Başlıca Nedenleri

Cumhuriyetin ilk yıllarında ve sonrasında yapılan düzenlemelerle devlet okulları daha cazip hale geldi ve azınlık okulları kapanmaya başladı. Ermeni okullarının sayılarında görülen azalmanın temel nedeni olarak Ermeni nüfusunun her geçen gün azalması ve İstanbul'da belirli semtlerde topluca yaşayan Ermenilerin ikametgah değiştirmelerine paralel olarak okulların aynı yerde kalmasıdır. Okullar ilk zamanlar Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlere açılmış olsa da zamanla Ermeniler başka yerlere taşındılar. Belirli bir süre taşıma öğrencilerle yaşamaya çalışsa da zaman içinde art arda bu okullar kapanmaya başladı.²⁶¹

Türkçe ve Türkçe Kültür derslerinin Türkçe okutulma zorunluluğu, ekalliyet ve yabancı okullarında din propagandasının yasaklanması, devlet okullarında eğitimin parasız hale getirilmesi, ders programlarının devlet okulları ile paralellik göstermesi gibi kuralların getirilmesi azınlık okullarına ilgiyi azalttı.²⁶² Azınlıkların ilgileri daha çok resmî Türk okullarına kaydı. Resmî okullara ekalliyet vatandaşlarının da kabul edilmeye başlanması İstanbul'da çeşitli semtlerde bulunan devlet okullarına binlerce gayrimüslim öğrencinin kaydolmasına neden oldu. 1935 yılı içinde devlet okullarına kaydolun gayrimüslim çocuğu 3000 olarak tahmin edilmektedir.²⁶³ İlerleyen yıllarda bu sayı oldukça arttı. 1937 yılında Türk resmî okullarına kaydolun Ermeni, Musevi ve Rum öğrencilerin oranı yüzde 30-32'ye ulaştı.²⁶⁴

Türk okullarına başta Museviler olmak üzere Ermeniler de büyük ilgi gösterdi. Bu ilgilerini çeşitli toplantılarda ifade ettiler. Çeşitli cemiyetlerin başında bulunan yetkililer artık azınlıkların Türk okullarına gitmeleri gerekliliğini ifade

²⁶⁰ Vahaboğlu, a.g.e., s. 157-158.

²⁶¹ Dink, a.g.m., s. 31-36.

²⁶² Akyüz, a.g.e., s. 340.

²⁶³ "Azlık Çocukları ve Mekteplerimiz", *Vakit*, 1 İkcinceşrin 1935, No:6389, s. 5.

²⁶⁴ Ülgen, "İlkokulların Hedeflerinden Biri! Türk Dilini Çocuklara Tam Manasile Kavratmak!", s. 5.

ettiler. Bu toplantılardan biri Laik Hıristiyanlar Cemiyeti tarafından Beyoğlu Fransız Tiyatrosunda yapıldı. Cemiyetin tüm azalarının katıldığı toplantı cemiyetin Yönetim Kurulu Başkanı Davit Yılmaz tarafından yapılan bir konuşma ile açıldı. Davit Yılmaz konuşmasının başında Hıristiyanların tam bir Türk olduğu tezini ortaya koyduktan sonra şöyle devam etti;²⁶⁵ "... Biz Türküz ve tam manasıyla Türk kalmak istiyoruz. Türk olmak demek cebinde Türk pasaportunu taşımak demek değildir. Türk olmak, kültürüyle, içtimai yaşayışla, diliyle, düşüncesiyle ve kalbiyle Türk bulunmak demektir". Bundan sonra cemiyetin genel sekreteri Aram Arslanyan söz aldı. Arslanyan da Türkiye'de kendilerine verilen hürriyetten söz ettikten sonra sözü azınlık okullarına getirdi. Bu konuda şunları söyledi; "...Çocuklarımız hala hususi ekalliyet okullarında okuyor. Bu okulları artık kapatalım. Çocuklarımıza Türk kültürünü vermek ancak Türk Okullarında kabil olur. Türk okullarında bize bütün hakları bahşediyor. Ekalliyet haklarından istifade etmekte ne oluyor? Bir tek doğru yol vardır. Atatürk'ün aydınlattığı yol... Bu yoldan yürümek her Türkün borcudur..." Salonda bulunan delegeler Aram Arslanyan'ın sözlerine alkışlarla cevap verdi.

Cumhuriyet döneminde azınlıklar konusunda ortaya koyulan politikalar ve bunların okullara da yansımaları azınlık okulları tarafından ilk etapta kabullenilemedi. Bu durumun ortaya koyduğu moral bozukluğu ile beraber öğrenci sayılarında nüfus oranlarındaki azalmaya paralel olarak büyük azalmaya neden oldu. Öğrenci sayılarında yaşanan bu azalma yabancı ve azınlık okullarının bütçelerinde de büyük bir daralma görülmesine neden oldu.²⁶⁶ Tüm bu nedenlerden dolayı birçok azınlık okulu kapandı. 1930'lara gelindiğinde İstanbul'da Rumların 43 ilk, 3 ortaokulları, 4 liseleri vardı, Ermenilerin 34 ilk, 1 ortaokulları, 3 liseleri vardı, Yahudilerin ise 6 ilkokulları ve 1 liseleri mevcuttu.²⁶⁷ 1934 yılında yapılan bir istatistiğe göre İstanbul'da 143 adet yabancı ve azınlık okulu bulunuyordu. 10 Musevi ilkokulunda 2599 talebe okumaktaydı. Ermeni ilkokulu 31 tane olup 4522 öğrenci vardı. 5 adet Ermeni lisesinde 1593 öğrenci bu liselerde okumaktaydı. Rumların 46 ilkokulunda 6292 öğrencisi bulunuyordu. 2 ortaokulunda 438 öğrenci. 3 lisesinde 1492 öğrencisi vardı. 1935 yılında faal halde bulunan yabancı okullardan

²⁶⁵ "Laik Hıristiyanlar Cemiyetinde Dün Mühim Kararlar Verildi", *Vakit*, 9 İkinciteşrin 1936, No: 6766, s. 2.

²⁶⁶ "Bu Sene Hangi Mektepler Kapanacak?", *Vakit*, 10 Ağustos 1935, No: 6317, s. 3.

²⁶⁷ Ahmet Mülayım, "Azınlık Okulları" D.B.İ.A , C. I, İstanbul, 1993, s. 503-504.

sadece 34 tanesi açık kalabilmiştir. 1939 yılında 7 Haziran 1939 yılı 7 Haziran tarihli Vakıf gazetesinin haberine göre Türkiye’de 91’i azınlık, 31’i yabancı olmak üzere, 122 okul vardır. Bununun 78’i ekalliyet, 7’si yabancı ilk, 12’si azınlık orta ve lise, 18’i azınlık orta ve lisedir.

1941 yılında Maarif Müdürlüğü tarafından hazırlanan bir istatistiğe göre İstanbul’da 528 resmî, 53 hususi, 85 ekalliyet, 29 ecebi olmak üzere 681 mektep vardır.²⁶⁸ Yukarıda zikredilen nedenlere bağlı olarak 1941 yılında İstanbul’da azınlıklara ait okulların sayısı 85 rakamına düşmüştür.

Günümüzde Ermeni okullarının ders programları resmî okulları ile aynı olarak düzenlenmektedir. Bunlara ilaveten Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı ders saatine eş değer Ermenice okutulmaktadır. Ermeni okulları özel eğitim kurumlarına dahil olup, burada mevcut personel ve öğretmenler (Müdür yardımcıları, Türkçe ve Türkçe Kültür dersleri dışındaki) 625 sayılı iş yasasına göre ilgili bakanlığın onayıyla sözleşmeli olarak görev yapmaktadırlar. Ancak görev alan öğretmen ve idareciler 657 devlet memurları yasasında belirtilen hükümlere de tabi sayılmaktadırlar. Bu kurumlarda iş veren olarak okulun bağlı bulunduğu vakıf yönetimince seçilmiş ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanmış kurucu temsilcileri görevlendirilir.

Ermeni okullarına öğrenci kayıtları 1970 yılına kadar okulların müdürlüklerince bizzat yapılmakta iken, günümüzde Ermeni okullarına kayıt olmak isteyen Ermeni asıllı aile çocuklarının velileri, gerekli resmî evraklarla Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından oluşturulan müfettiş bürolarına baş vurup, Ermeni asıllı oldukları ilgili makamlarca yapılan kütük araştırmalarıyla belirlendikten sonra aldıkları kayıt emriyle, öğrenciler bir Ermeni okuluna kayıt yapılabilmektedir.

Ermeni okulları Türkiye’deki diğer tüm okullarda olduğu gibi, ilköğretim okullarında, ilköğretim müfettişlerince, liselerde ise Bakanlık müfettişlerince denetlenmektedir. Ermeni okulları, Türkiye Cumhuriyeti uyruklu Ermeni asıllı öğrencilerin devam edebildikleri, cemaat vakıflarına bağlı, ana, ilköğretim ve lise kısımlarından oluşan, Millî Eğitim Bakanlığı’nın denetiminde hizmet veren, özel öğretim kurumlarıdır.²⁶⁹

²⁶⁸ “İstanbul’da 681 Mektep Var”, *Cumhuriyet*, 2 İkincikanun 1941, s. 2.

²⁶⁹ *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, s. 30.

sadece 34 tanesi açık kalabilmiştir. 1939 yılında 7 Haziran 1939 yılı 7 Haziran tarihli Vakit gazetesinin haberine göre Türkiye’de 91’i azınlık, 31’i yabancı olmak üzere, 122 okul vardır. Bununun 78’i ekalliyet, 7’si yabancı ilk, 12’si azınlık orta ve lise, 18’i azınlık orta ve lisedir.

1941 yılında Maarif Müdürlüğü tarafından hazırlanan bir istatistiğe göre İstanbul’da 528 resmî, 53 hususi, 85 ekalliyet, 29 ecnebi olmak üzere 681 mektep vardır.²⁶⁸ Yukarıda zikredilen nedenlere bağlı olarak 1941 yılında İstanbul’da azınlıklara ait okulların sayısı 85 rakamına düşmüştür.

Günümüzde Ermeni okullarının ders programları resmî okulları ile aynı olarak düzenlenmektedir. Bunlara ilaveten Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı ders saatine eş değer Ermenice okutulmaktadır. Ermeni okulları özel eğitim kurumlarına dahil olup, burada mevcut personel ve öğretmenler (Müdür yardımcıları, Türkçe ve Türkçe Kültür dersleri dışındaki) 625 sayılı iş yasasına göre ilgili bakanlığın onayıyla sözleşmeli olarak görev yapmaktadırlar. Ancak görev alan öğretmen ve idareciler 657 devlet memurları yasasında belirtilen hükümlere de tabi sayılmaktadırlar. Bu kurumlarda iş veren olarak okulun bağlı bulunduğu vakıf yönetimince seçilmiş ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanmış kurucu temsilcileri görevlendirilir.

Ermeni okullarına öğrenci kayıtları 1970 yılına kadar okulların müdürlüklerince bizzat yapılmakta iken, günümüzde Ermeni okullarına kayıt olmak isteyen Ermeni asıllı aile çocuklarının velileri, gerekli resmî evraklarla Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından oluşturulan müfettiş bürolarına baş vurup, Ermeni asıllı oldukları ilgili makamlarca yapılan kütük araştırmalarıyla belirlendikten sonra aldıkları kayıt emriyle, öğrenciler bir Ermeni okuluna kayıt yapılabilmektedir.

Ermeni okulları Türkiye’deki diğer tüm okullarda olduğu gibi, ilköğretim okullarında, ilköğretim müfettişlerince, liselerde ise Bakanlık müfettişlerince denetlenmektedir. Ermeni okulları, Türkiye Cumhuriyeti uyruklu Ermeni asıllı öğrencilerin devam edebildikleri, cemaat vakıflarına bağlı, ana, ilköğretim ve lise kısımlarından oluşan, Millî Eğitim Bakanlığı’nın denetiminde hizmet veren, özel öğretim kurumlarıdır.²⁶⁹

²⁶⁸ “İstanbul’da 681 Mektep Var”, *Cumhuriyet*, 2 İncikandanun 1941, s. 2.

²⁶⁹ **75. Yılda Türkiye Ermenileri**, s. 30.

1993 yılı itibarıyla 5 (1'i Ermeni-Katolik) lise, 9 (1'i Ermeni-Katolik) ortaokul, 17 (4'ü Ermeni-Katolik) ilköğretim okulu, 16 (4'ü Ermeni-Katolik) anaokulu olmak üzere 47 Ermeni okulu mevcut idi.²⁷⁰ Günümüzde bazı kaynaklarda 2003-2004 öğretim yılı itibarı ile hepsi İstanbul'da olmak üzere toplam okul sayısı 45 olarak belirtilmektedir.²⁷¹ Ancak bu kaynaklar Ermeni okul sayısını belirlerken tek okul çatısı altındaki ana, ilköğretim ve lise kısımlarını ayrı ayrı hesaplanmaktadır. Ermeni kaynaklarında bu şekilde ifade edilmemekte, tek isim altındaki okullar baz alınarak bu sayı 19 ila 20 olarak zikredilmektedir.²⁷²

Günümüzde eğitime devam eden Ermeni okullarının adları şöyledir;²⁷³ Aramyan Uncuyan Ermeni Anaokulu ve İlköğretim Okulu, Bezciyan Ermeni Anaokulu ve İlköğretim Okulu, Bomonti Ermeni Katolik Anaokulu ve İlköğretim Okulu, Bomonti Ermeni Anaokulu ve İlköğretim Okulu, Dadyan Ermeni Anaokulu ve İlköğretim Okulu, Esayan Ermeni Anaokulu, İlköğretim Okulu, Hazırlık ve Kız Lisesi, Feriköy Ermeni Anaokulu, İlköğretim Okulu, Getronagan Ermeni Hazırlık Okulu Lisesi,²⁷⁴ Kocamustafapasa Anarat Hıgutyun Ermeni Anaokulu ve İlköğretim Okulu, Karagözyan İlköğretim Okulu, Levon Vartuhyan Ermeni Ana ve İlköğretim Okulu, Nersesyan-Yermonyanyan Ermeni Anaokulu ve İlköğretim Okulu, Pangaltı Anarat Hıgutyun Ermeni Anaokulu, İlköğretim Okulu, Hazırlık ve Lisesi, Pangaltı Ermeni Anaokulu, İlköğretim Okulu ve Lisesi, Sahakyan-Nunyan Ermeni Ana, İlköğretim Okulu, Hazırlık ve Lisesi, Kalfayan Cemaran Anaokulu ve İlköğretim Okulu, Merametcıyan Ermeni Anaokulu ve İlköğretim Okulu, Surp Haç Ermeni Lisesi, Surp Haç Ermeni Lisesi, Tarkmançats Ermeni Anaokulu ve İlköğretim Okulu, Yesilköy Ermeni Anaokulu ve İlköğretim Okulu.²⁷⁵

²⁷⁰ Vağarşag Seropyan, "Ermeni Okulları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 187.

²⁷¹ Büyükkarcı, a.g.e., s. 22.

²⁷² Tessa Hofmann, *Armenians In Turkey Today*, Washington, October 2002, s. 25; 75. **Yılda Türkiye Ermenileri**, s. 31-33; (Çevirimiçi) <http://www.zipistanbul.com/iss/03-08-01/m02/index.shtml>.

²⁷³ Kaynak: İstanbul Ermenileri adına faaliyet yürüten internet sitesi.(Çevirimiçi) <http://www.hyetert.com/rehber.asp>.

²⁷⁴ Ermeni Getronagan Lisesi'nin resmi için ekler kısmına bakınız.

²⁷⁵ İsmi zikredilen okulların tarihçeleri, öğrencilere sunduğu imkanları, sportif ve kültürel başarıları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Büyükkarcı, a.g.e., s. 31-66.

D. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERMENİ PATRIKHANESİ VE KİLİSELER

Ermeniler Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra diğer Hıristiyan gruplardan farklı bir anlayışla Gregoryan mezhebini oluşturmuşlardır. Ermeniler kendi kiliselerini oluşturmuşlar, bu durum farklı mezhebe mensup devletler tarafından sorun yapılmış ve Ermenilere baskı yapmışlardır. Ermeni Gregoryan mezhebi yapılanmasına devam etmiş ve Eçmiyazin'de bir Katogikosluk kurmuşlardır. Bundan sonra Ermenilerin en büyük ve en etkin dinî merkezi burası olmuştur.²⁷⁶ Ermeni cemaati Fatih Sultan Mehmet sayesinde de İstanbul'da geniş yetkilerle Ermeni Patrikhanesine kavuşmuştur.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde Ermeni kurumları bazı yapısal değişikliklere uğramakla birlikte Patrikhane ve kiliseleri ile birlikte varlıklarını kesintisiz sürdürmüşlerdir. Millî Mücadele Türk tarafının başarısı ile sona erince Ermeniler Osmanlı devrinde yaptıkları ayrılıkçı faaliyetler ve Millî Mücadele dönemindeki zararlı faaliyetlerinden dolayı Patrik Zaven Efendi'den istifa etmesi istenmiştir. Zaven Efendi, 9 Aralık 1922 tarihinde istifa ederek ülkeyi terk etmiştir. Zaven I ülkeyi terk edince onun yerine Episkopos Kevork Arslanyan Patrik Kaymakamı seçilerek 20 Aralık 1922'de yeni görevine başlamıştır. Kevork Arslanyan'ın kaymakamlığını Ermeni cemaati delegeleri de 5 Ocak 1923'te onaylamıştır. Bu tarihten sonra 1923-1927 yılları arasında cemaat Katolik Kaymakamlığınca temsil edilmiştir.²⁷⁷

Ermenilerin Türkiye'deki Kilise varlığına bakıldığında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşundan (1461) sonra 55 Ermeni Kilisesi inşa etmişlerdir. Bunlardan 30 kadarı halen ibadete açıktır. Halen ayakta kalan kiliselerin en eskileri, İstanbul'un fethinden sonra yerli Rum halkından alınarak Ermenilere verilen kiliselerdir. Bu kiliselerin başında Kumkapı'daki Surp

²⁷⁶ Eçmiyazin Katogikosluğu'nun kurulması ve Osmanlı Devleti dönemindeki politikaları için bkz. Ali Arslan, "Eçmiyazin Ermeni Katogisosluğu'nun Osmanlı Devleti'nde ve Rus Kontrolündeki Statüsü", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul, 1996, s. 39-49; Ali Arslan, "Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogisosluğu'nun Rolü", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996, s. 19-37; Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve siyasi Mücadeleler**, Ankara, ASAM Yayınları, 2000.

²⁷⁷ 75. Yılda Türkiye Ermenileri, İstanbul, Aralık 1998, s.3

Asdvadzadzin Patriklik, Samatya'daki Surp Kevork eski Patriklik ve Balat'taki Surp Hreşdagabed Kiliseleri gelir. İlk inşa tarihleri çok eski olmakla birlikte, ahşap ve az dayanıklı yapı malzemelerinden yapıldıklarından, deprem ve yangınlara karşı koyamamışlar, birçok kez farklı planlarla yeniden inşa edilmişlerdir.²⁷⁸

Cumhuriyet döneminde Ermeni cemaatinin sayısındaki düşüşe bağlı olarak kilise yapımı durmuştur. İstisna olarak Karaköy'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi ve 1985'te Balıklı Ermeni Mezarlığı'ndaki Surp Sarkis Şapeli yeniden inşa edilmiştir.

İstanbul'da günümüzde varlığını koruyan Ermeni Gregoryen kiliseleri şöyle sıralanabilir:²⁷⁹

Eski İstanbul'daki kiliseler

Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi (Şarapnel Sok. No: 3, 34480 Kumkapı), Surp Kevork Ermeni Kilisesi (Marmara Cad. No: 79, 34310 K.M.Paşa), Surp Hagop Ermeni Kilisesi (Kırımlı Aziz Sok. No: 16, Altımermer), Surp Sarkis Anıt Mezar Şapeli (Silivrikapı Yolu No: 8, Balıklı), Surp Harutyun Ermeni Kilisesi (Çakmak Taşı Sok. No: 35, 34490 Kumkapı), Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi²⁸⁰ (Sarayıçi Sok. No: 7, 34490 Gedikpaşa), Surp TateosPartoğomeos Ermeni Kilisesi (Alboyacılar Sok. No: 57, 34300 Yenikapı), Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi (Narlıkapı Cad. No: 150, 34310 Narlıkapı), Surp Nigoğayos Ermeni Kilisesi (Posta Yolu Cad. No: 159, 34270 Topkapı), Surp Pırgiç Ermeni Kilisesi (Ermeni Hastanesi, 34760 Yedikule), Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi (Ebuzziya Cad. No: 34, 34710 Bakırköy)

Boğaz'ın Avrupa Yakasındaki Kiliseler

Surp İstebanos Ermeni Kilisesi (İnci Çiçeği Sok. No: 4, 34800 Yeşilköy), Surp Hreşdagabed Ermeni Kilisesi (Kamış Sok. No: 2, 34220 Balat), Surp Yeğya Ermeni Kilisesi (Karayel Sok. No: 16, Eyüp), Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi (Kanun Sok. No: 5, Eyüp), Surp İstebanos Ermeni Kilisesi (Kemeraltı Sakızcılar Sok. No: 3, Karaköy), Surp Krikor Lusavoriç Ermeni

²⁷⁸ (Çevrimiçi) http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_ermen_i_kilise1.asp, 23.9.2004.

²⁷⁹ (Çevrimiçi) <http://www.bolsohays.com/webac.asp?referans=10-11-12-13-14>, 23.9.2004.

²⁸⁰ Surp Hovhannes Ermeni Protestan Kilisesi'nin resmi için ekler kısmına bakınız.

Kilisesi²⁸¹ (Kemeraltı Sakızcılar Sok. No: 3, Karaköy), Surp Yerrortutyun Ermeni Kilisesi (Sahne Sok. No: 24, Galatasaray), Surp Harutyun Ermeni Kilisesi²⁸² (Meşelik Sok. No: 34, 80060 Taksim), Surp Vartanants Ermeni Kilisesi (Şahadet Sok. No: 13, 80250 Feriköy), Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi (İlhan Sok. No: 20, 80690 Beşiktaş), Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi (Cibinlik Sok. No: 5, 80840 Ortaköy), Yerevman Surp Haç Ermeni Kilisesi (Kırbaç Sok. No: 47-49, 80820 Kuruçeşme), Surp Santuht Ermeni Kilisesi (Durmuş Dede Sok. No: 8, 80830 Rumelihisar), Surp Yerits Mangants Ermeni Kilisesi (Aktar Apti Sok. No: 2Ğ1, 80850 Boyacıköy), Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi (Salih Ağa Sok. No: 19, Yeniköy), Surp Hripsimyants Ermeni Kilisesi (Çayırbaşı Sok. No: 52, 80890 Büyükdere).

Boğazın Anadolu Yakasındaki Kiliseler

Surp Takavor Ermeni Kilisesi (Muvakkithane Cad. No: 44/1, 81300 Kadıköy), Surp Haç Ermeni Kilisesi (Selamsız, Kozanoğlu Sok. No: 3, 81140 Üsküdar), Surp Garabet Ermeni Kilisesi (Bağlarbaşı, Yeni Mahalle Vasiyet Sok. No: 6, 81140 Üsküdar), Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi (Çarşı Cad. No: 49, Kuzguncuk), Surp Yergodasan Arakelots Ermeni Kilisesi (Kurtbağrı Sok. No: 17, 81620 Kandilli), Surp Nigoğayos Ermeni Kilisesi (Mehmet Yavuz Cad. No: 14, 80650 Beykoz), Surp Nişan Ermeni Kilisesi (Soğanlık Sok. No: 6, 81140 Kartal), Surp Asdvadzadzin Verapohum Kilisesi (Büyükada 1858)

Adalardaki Kiliseler

Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi (Akgünlük Sok. No: 8, 81360 Kınalıada).

Anadolu Ermeni Kiliseleri

Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi (Cafer Bey Mah, Yeni Sok. No: 5, Kayseri), Surp Giragos Ermeni Kilisesi (Yenikapı Cad. Göçmen Sok. Diyarbakır), Surp Sarkis Ermeni Kilisesi, Surp Hagop Şapeli, Surp Kevork Ermeni Kilisesi (Kale Mahallesi, 47801 Derik, Mardin), Surp Karasun Manuk Ermeni Kilisesi (52 Sokak No: 4, 31201 İskenderun, Hatay), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Kırıkhan, Hatay), Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi (Vakıflıköy, Samandağ, Hatay).

²⁸¹ Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi'ni resmi için ekler kısmına bakınız.

²⁸² Surp Harutyun Ermeni Sapeli (Esayan)'nin resmi için ekler kısmına bakınız.

Girit Adası

Armenian Church of St. John the Baptist (Iraklion-Crete).

Ermeni Katolik kiliseleri

Anarad Hıġutyun Kilisesi (Pangaltı), Surp Andon Kilisesi (Tarabya), Anarad Hıġutyun Kilisesi (Samatya), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Beyoġlu-Sakızaġacı), Surp Levon Kilisesi (Kadıköy), Surp Yerrortutyun Kilisesi (Beyoġlu), Surp Boġos Kilisesi (Büyükdere), Surp Hovhannes Mıġırdıç Kilisesi (Yeniköy), Surp Hovhannes Vosgeperan Kilisesi²⁸³ (Taksim), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Büyükada), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Ortaköy), Surp Hisus Pırgiç Kilisesi (Galata).

Ermeni Protestan kiliseleri

Avedaranagan Amenasurp Yerrortutyun Kilisesi (Aynalıçeşme-Beyoġlu), Emanuel Kilisesi (Fincancılar-Eminönü), Gedikpaşa Protestan Kilisesi, Halıcioġlu Protestan Kilisesi ve Üsküdar Şapeli vardır.

1. Cumhuriyet Döneminde Görev Yapan Patrikler

Osmanlı döneminde olduġu gibi cumhuriyet döneminde de Ermeniler Patriklik seviyesinde temsil edilmişlerdir. Özellikle Ermeni cemaatinin din işlerini düzenlemek amacıyla faaliyetlerini yürüten Patrikler şöyle sıralanabilir;²⁸⁴ Zaven-Der Yaġyayan (1913-1922), Kevork Arslanyan (Kaymakam) (1922-1927), Mesrob Naroyan (1927-1944), Kevork Arslanyan (ikinci kez, Kaymakam) (1944-1951), Karekin Hoçaduryan (1951-1961), Şnork Kalustyan (1961-1990), Karekin II. Kazancıyan (1990-1998), Mesrop II. Mutafyan 1998-...

²⁸³ Surp Hovhannes Vosgeperan Ermeni Katolik Kilisesi'nin resmi için ekler kısmına bakınız.

²⁸⁴ Pars Tuġlacı, **İstanbul Ermeni Kiliseleri**, İstanbul, 1991, s. 74

SONUÇ

Türkler ve Ermeniler birbiri ile ilk karşılaştıkları andan itibaren olumlu ilişkiler kurmuşlardır. Özellikle Bizans İmparatorluğunun dini baskılarından kurtulmak için gayret sarfeden ve büyük mücadelelere giren Ermeniler, karşılarında Türk beylerini bulunca çekinmeden işbirliği yapmışlardır. Türk tarafı da Bizans gibi güçlü bir devlete karşı, kendine düşmanca tavır sergilemeyecek olan Ermenilere sıcak yaklaşmıştır. Bazı zamanlar sınır bölgelerinde küçük kavgalar olsa da her çatışmanın sonunda sorunlar bertaraf edilmiş, hatta Türk beyleri Ermeni beylerin kızları ile siyasi evlilikler yapmak suretiyle dostluklar pekiştirilmiştir.

Osmanlı Dönemine gelindiğinde ilişkiler daha da gelişmiş, o ana kadar Bizans ve Pers krallarından hiç görmedikleri ilgi ve tolerans ile karşı karşıya kalmışlardır. Rahip Krikor Lusavoriç tarafından ortaya koyulan prensipler çerçevesinde kurulan Hıristiyan Ermeni dinî kurumları, Bizans'ın yağma ve sürgünleri ile sönme noktasına gelmişken, Osmanlı döneminde bu kurumlar sürekli gelişmiştir. Osmanlılarca Kütahya, Bursa gibi şehirlerdeki Ermeni dinî merkezler koruma altına alınmış ve İstanbul'a Ermeni Patrikliği açılmak sureti ile köklü bir kurum olması sağlanmıştır. "Bugün bir Ermeni Kilisesi varsa, Türklerin sayesinde" olduğu pek çok kaynakta zikredilmiştir.

Ermeniler, dinî serbestiyetin yanında eğitim ve kültür alanında özgürce faaliyet yürütmüşlerdir. Dil, edebiyat ve kültür birikimleri geçen zaman zarfında gelişmiş, Ermeni harfli Türkçe veya Ermenice olarak, Ermeni edebiyatının en değerli eserleri Osmanlı döneminde kaleme alınmıştır. Bu eserler günümüzde çok özel kütüphanelerde saklanmakta olup Ermenilerin gurur kaynağıdır.

1877-1878 Osmanlı Rus Harbi ile başlayan süreçte, Türkler ve Ermeniler için talihsiz olaylar yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahaleler olmuş ve büyük devletler kendi emellerine ulaşmak için yüzyıllarca beraber yaşamış olan Ermenileri kullanma yolunu benimsemişlerdir. Misyonerler aracılığı ile çeşitli vaatlerle yanıltılan Ermeni gurupları huzur içinde yaşadıkları ülkelerine karşı ayaklanmışlardır. Türkiye'den yana tavır koyan patrik ve ruhbanlar olsa da bu isyanlar engellenememiştir. Bu durum Birinci Dünya Savaşı boyunca da sürmüştür. Tahriklere kapılarak Türk topraklarında bir "Ermeni yurdu" kurma çabasına giren ve

savaş bölgelerindeki Ermeni komiteciler sevk ve iskâna tabi tutulmak durumunda kalmışlardır.

Kurtuluş Savaşı'nı kazanarak insiyatifi tekrar ele alan Türk milleti, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti devletini kurma çalışmalarını hızla tamamlamış ve 1923 yılında da sonuçlandırmışlardır. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde Türk ve Ermeni ilişkileri diğer büyük devletlerin belirlediği kurallar çerçevesinde Lozan Antlaşması ile yeniden düzenlemiştir. Bu anlaşma ile Ermeniler gayrimüslim azınlık olarak tanımlanmış, 37 ve 45. maddeler arasında yer alan hükümlerle dinî, kültürel, eğitim ve diğer faaliyetlerinde serbest hareket edebilmeleri için zemin hazırlanmıştır. Yüzlerce yıl boyunca vatandaşına zikredilen imkanları cömertçe veren Türk tarafı ise ulusal çıkarlarına ters düşmeyecek şekilde bu hakları Ermenilere çekinmeden sunmuştur. Bu ayrıcalıkları vermekle kalmayarak uluslararası güvenceler vermiş, öngörülen hükümlere uyulmadığı takdirde uluslararası yargı yolunu peşinen kabul etmiştir.

Her ne kadar Ermeni komiteciler Türk topraklarında bir Ermenistan kurma hayaliyle faaliyetler yürütüp isyanlar çıkarsa da Türklere yardım edenler de olmuştur. Milli Mücadele için Anadolu'ya silah ve cephane taşınması için uygun ortam hazırlayanların yanında, Türkler lehine ajanlık faaliyeti yürüten ve hatta cephede bizzat çarpışan Ermeniler de olmuştur. Ermeni asıllı daha sonra Müslüman olan Hasan ile Necati'nin yanında Pandikyan, David Sahakkulu bunlardan yalnızca birkaç tanesidir. Milli Mücadele sonrası Atatürk, Ermeni komitecilerin olumsuz davranışlarına rağmen onlara karşı tavır koymamıştır. Pek çok Ermeni Atatürk'e hizmet ettiklerinden dolayı da gurur duymaktadır. Atatürk'e çeşitli şekillerde hizmet eden Karabet Tombalyan, Hagop Vahram Çerçiyen ve Agop Martayan Dilaçar bunlardan bir kaçıdır.

Milli Mücadeleden sonra Osmanlı Devleti'nin mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Türk unsurunun çoğulukta olduğu bir coğrafyada, tüm dünyada olduğu gibi ulus-devlet esasları üzerine kurulmuştur. Milliyetçi temellere dayanan anlayış bundan sonraki yıllarda temel olarak kabul edilerek, politikalar bu esasa göre uygulanmış ve Türkiye'de milliyetçilik anlayışı toplumsal yapıyı biçimlendirmede temel kabul edilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti kurumları tarafından veya siyasal partilerin programlarında Türk milletine aidiyetin esası ırk veya kan bağına değil “dil, kültür ve ölkü birliği”ne bağlanmış olduğu zikredilse de bazı dönemlerde bu anlayıştan uzaklaşmalar olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı dönemindeki kriz döneminde bu yönde yapılan bazı uygulamalar azınlıklar tarafından kendilerine yönelik bir faaliyet olarak algılanmıştır. 1930 ve sonrasında ortaya koyulan “Türk Tarih Tezi” bilimsel temellere oturtulmaya çalışılmış, İslam öncesi Türk tarihine vurgular yapılarak pek çok medeniyetin kaynağının Türkler olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır. “Güneş Dil Teorisi” de bu çerçevede ele alınmış ve Türk dili bir çok dilin temeli sayılmıştır.¹ Bu teoriler o dönemde Türk milletinin tanımlanmasında önemli bir kriter kabul edilmiştir. Bunun başlıca nedeni; yıllarca dünyanın en güçlü ittifaklarıyla savaşmak zorunda kalan Türk milletine kendine güven ve cesaretini tazelemek ve Anadolu kültürüne karşı dışarıdan gelebilecek müdahaleleri engellemek olarak tespit edebiliriz.

Bu amaçlarla CHP yöneticileri Türk milletini tanımlarken İslam öncesi Türk medeniyetine ve öz Türkçe’ye vurgu yapmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Türk Ocağı ve Talebe birlikleri “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyaları başlatmışlardır. Ülkede Türkçe’nin yaygınlaşmasına katkıda bulunmak, büyük bir savaştan çıkmış ve kendine güveni sarsılmış olan Türk milletinin bu güveni kazandırmak amacı ile ortaya konan bu tür faaliyetler Ermeniler ve diğer azınlıklar tarafından kendilerine yönelik bir “Türkleştirme” olarak algılanmıştır.

Türkiye’de temel kavramlar üzerinde yapılan çalışmaların yanında politik bazı uygulamalar da azınlıkları rahatsız eden sonuçlar doğurmuştur. Müslüman ve gayrimüslim vakıflar kontrol altına alınmaya çalışılırken 1936 yılında gayrimüslim vakıfların mallarının tespiti için bir beyanname yayınlanmıştır. Ermeniler ve diğer azınlık vakıfları bu beyannameye yer alan mallar dışında mal edinmemişlerdir. Mahkeme kararları ile de desteklenen bu uygulama Ermenilerin günümüzde en büyük problem olarak ifade ettikleri sorunu ortaya çıkarmıştır. II. Dünya Savaşında geçici olarak yaşanan ve adına “Yirmi Kur’a İhtiyatlar Olayı” denilen sorun da günümüz Ermenileri arasında şikayet edilen bir konudur.

¹ Dilde sadeleştirme çalışmaları her ne kadar 1920’li yıllarda ortaya çıkmış olsa da, Türk Dil Kurultaylarında belirli bir teori üzerine oturtulmuş ve 1930’lu yıllarda ön plana çıkmıştır.

Yukarıda zikredilen ve azınlıklarca problem olarak belirtilen konuların yanında bir konu var ki pek çok kişi tarafından eleştirilmektedir. “Varlık Vergisi” olarak tarihe geçen ve 1942 yılında yürürlüğe giren bu uygulama dönemin bazı bürokratları tarafından da azınlıkların ticari hayattan tasfiyesi olarak tanımlanmıştır. Varlık Vergisi savaşın ekonomi üzerindeki etkilerini hafifletmek, savaş ortamında olağanüstü haksız kazanç sağlamış kişileri vergilendirmek için çıkarılmıştır. Bu sayede, savaşın yarattığı ekonomik sıkıntıların toplumda dengeli ve âdil biçimde paylaşılması düşünülmüştür. Verginin zengin ahaliden alınmış olması, geçmişten bu yana askerlik yapmayan, aile fertlerini cephede kaybetmeyen ve uzun yıllar kesintisiz bir şekilde ticaretle iştigal ederek büyük servetler edinmiş sanayi ve ticaret erbabının büyük çoğunluğunun gayrimüslim vatandaşlardan oluşmasının da etkisiyle Ermeni ve diğer azınlıklar, söz konusu uygulamayı münhasıran kendilerine yönelik bir hareket olarak algılamışlardır.

Her ne kadar hükümetin olağanüstü savaş ortamındaki uygulamaların etkisi ilk bakışta gayrimüslim azınlıklar üzerinde görülse de aslında, köylüsüyle işçisiyle herkes bu zorlukları yaşamıştır. Azınlıkların sözkonusu uygulamaları yalnızca kendilerine karşı yapılmış olarak algılamalarının nedeni ise; muhtemelen içinde buldukları psikolojiden kaynaklanmaktadır. Hükümetin asker kökenli idarecilerinin ortaya koyduğu politikalar, toplumun her kesimine olumsuz yansımalara neden olmuştur. Sonuçta CHP iktidarına karşı güven büyük ölçüde azalmıştır. Bunun siyasal sonucu da çok partili hayata geçişten sonra yapılan ilk genel seçimde etkisini göstermiş, ikinci seçimlerde CHP iktidar olamamıştır.

CHP Varlık Vergisinin yanında çıkardığı diğer kanunlarla yalnız gayrimüslimler ya da sermaye çevrelerini değil Türk köylüsünü de zor durumda bırakmıştır. Örneğin 1941-1944 yıllarında köylünün sadece hayvan ve Toprak Mahsülleri Vergisi olarak ödediği miktar 330 milyon lira olmuştur. Bu rakam İstanbul’daki gayrimüslimlerden Varlık Vergisi olarak toplanan miktarın yaklaşık iki katıdır. Bunun dışında köylülerden arazi ve yol vergileri de alınmaktaydı. Varlık Vergisi esnasında İstanbul Defterdarı Faik Ökte “Varlık Vergisi Faciası” isimli kitabında, İstanbuldaki azınlıkların ödediği verginin çok üstünde, “nafakadan veya

tohumdan artırarak” köylülerin ödediği bu vergilerin gürültü koparmamasına şaşırılmaktadır.²

Gereğesi ne olursa olsun özellikle 1930 yılı sonrası ortaya koyulan politikalar çerçevesinde; “1936 Beyannamesi”, “Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyası”, “Yabancıların Yapamayacakları İşlerle İlgili Kanun”. “Yirmi Kur’a Olayı”, “Varlık Vergisi” ve köylüden alınan yüksek oranlı vergiler Cumhuriyet tarihinde dikkatleri çeken konular olmaya devam edecektir.

Genel olarak bakıldığında yukarıda zikredilen ve gayrimüslimler tarafından sorun olarak kabul edilen olumsuzluklara rağmen, Ermeniler cumhuriyet dönemi Türk sanatının gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Tiyatro, müzik ve opera alanında faaliyet gösteren Ermeni sanatçılar bu sanat dallarının Türkiye’de tanınması ve gelişmesinde önemli roller oynamışlardır. Resim, heykel ve fotoğraf alanında da faaliyet yürüten Ermeni sanatçılar Türk toplumuna önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bimen Şen, Artaki Candan, Mardiros Minakyan, Şiranuş Nigosya, Yervant Oskanyan bunlardan bazılarıdır. Sanat alanında yaptıkları katkıların yanında Ermeniler takım veya gruplar halinde yapılan spor aktivitelerinde de en ön sırada yer almışlardır. Bunun en iyi örneği 1912 Stockholm Olimpiyatlarında yaşanmıştır. Bu spor müsabakalarında pek çok Ermeni sporcu Türkiye’yi temsilen burada yarışmışlardır.

Ermeniler, Cumhuriyet yıllarında başta Atatürk olmak üzere diğer dönemlerde de Türk parlamentosunda milletvekili ya da farklı şekillerde görevler almışlardır. Berç Keresteciyan Türker 1934-1942 yılları arasında Afyon’dan bağısız millet vekilliği yapmıştır. Münip Boya, Andre Vahram, Zakar Tarver, Mıgırdıç Şellefyan, Berç Şahak Turan bu milletvekillerinden bazılarıdır.

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti’nin 1939 yılına kadarki dış politikasının temel amaçlarından birini teşkil eden Hatay’ın Türkiye’ye katılım süreci, Cumhuriyet dönemi Türk-Ermeni ilişkileri bakımından çok önemlidir. Yüzlerce yıl Türk hakimiyetinde bulunan ve ahalisinin çoğunluğu Türk olan Hatay, Fransızlarca işgal edilmişti. İlerleyen yıllarda da Fransa bu coğrafyayı Suriye’ye vermeye hazırlanmaktaydı. İşte bu sırada gerek Hatay’da bulunan Ermenilerin pek çoğu

² Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, s. 202.

gerekse Türkiye'de yaşayan Ermeniler Hatay'ın Türkiye'ye katılması için gayret göstermişlerdir.

Bu çalışmanın, Cumhuriyet dönemi Türk Ermeni ilişkilerine farklı bir boyut kazandırması ve sorunların çözümünde aydınlatıcı bir rol oynaması temennisi ile...

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV BELGELERİ, YAYINLANMIŞ BELGELER VE RESMİ YAYINLAR

Düstur, I. Tertip, C. I

Düstur, I. Tertip, C. II

Düstur, I. Tertip, C. VI

Düstur, II. Tertip, C.V

Düstur, II. Tertip, C. XIII

Düstur, III. Tertip, C. V

Düstur, III. Tertip, C. VII

Düstur, III. Tertip, C. VIII

Düstur, III. Tertip, C. IX

Düstur, III. Tertip, C. XVI

Düstur, III. Tertip, C. XIX

Düstur, III Tertip, C. XXX

Düstur, V. Tertip, C. IV

Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler IV, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991

Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994

Atatürk'ün TBMM'yi Açış Konuşmaları, Ankara, TBMM Yayını, 1987

Ayun Tarihi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*

İstanbul Ermeni Okulları Talimatnamesi, İstanbul, Güzeliş Basımevi, 1937

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

---

* Belge numaraları metinde gösterilmiştir.

Osmanlı belgelerinde Ermeni-Fransız ilişkileri (1879-1918), Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998

TBMM Gizli Celse Zabıtları, İşbankası Yayınları, Ankara, 1985

Türk İstiklal Harbi, C.II, 6. Kısım, 4. Kitap, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1995

Türk İstiklâl Harbi-Doğu Cephesi (1919-1921), C.III, Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarih Dairesi Yayınları, 1965

Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamname-i Esasîyesi -1341-1339, İstanbul Cihan Beradler Matbaası

Zabıt Ceridesi

2. SÜRELİ YAYINLAR

A. GAZETELER

Akşam

Atı

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

Tanin

Vakit (Kurun)

III. ESERLER

A. KİTAPLAR

Adıvar, Halide Edip: **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, İstanbul Atlas Kitabevi Yayınları, (Tarihsiz)

- Afyoncu, Erhan (Der.): **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Tarih ve Tabiat Varlıkları Yayınları, 2001
- Ahmet İzzet Paşa: **Feryadım**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1992
- Ahmet Lütfi Efendi: **Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi**, II-III, Nşr. Y. Demirel-T. Erdoğan, İstanbul, 1999
- Ahmet Rüstem Bey: **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, Çev. Cengiz Aydın, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2001
- Akar, Rıdvan vd.: **İstanbul'un Son Sürgünleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994
- Akar, Rıdvan: **Aşkale Yolcuları, Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, İstanbul, Belge Yayınları, 2000
- : **Varlık Vergisi Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşısı Politika Örneği**, İstanbul, Belge Yayınları, 1992
- Akbıyık, Yaşar: **Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)**, Ankara, 1990
- Akçam, Taner: **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992
- : **Ermeni Tabusu Aralanırken**, İstanbul, Su Yayınları, 2000
- : **Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence**, İstanbul, İletişim, 1995
- Akçura, Ergünöz: **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, İstanbul, 1994
- Akgün, Seçil: **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu**, İstanbul, Tercuman Tarih Yayınları, 1981
- Aksan, Doğan: **Cumhuriyetin Çocukluk Gençlik Yılları ve Bugün**, İstanbul, Bilgi Yayınları, 2001
- Akşin, Abdul Ahat: **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991
- Akşin, Sina: **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, İstanbul, Cem Yayınları, 1992

- Aktar, Ayhan: **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000
- Akyüz, Yahya: **Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001
- Albayrak, Mustafa: **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihsel Gelişimi**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999
- Alpkaya, Faruk: **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu 1923-1924**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998
- Anadol, Cemal: **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2. Baskı, 2001
- Anar, Erol: **Öte Kıyıda Yaşayanlar, Azınlıklar Yerli Halklar ve Türkiye**, İstanbul, Belge Yayınları, 1997
- Arai, Masami: **Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000
- Arendt, Hannah: **Geçmişle Gelecek Arasında Siyasi Düşünce Konulu Altı Deneme**, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996
- Arı, Kemal: **Büyük Mübadele Türkiye'ye Büyük Göç 1923-1925**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2000
- Arıkan, İsmail: **Mahallemizdeki Ermeniler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001
- Arıkan, Zeki: **Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen 1895-1951**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1997
- Artinian, Vartan: **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu, 1839-1863**, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Aras Yayınları, 2004
- Arslan, Ali: **Darulfunundan Üniversiteye**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1995
- : **Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar**, İstanbul, Truva Yayınları, 2005
- Atatürk'ün Bütün Eserleri (1919), C.IV**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000
- Atatürk, Mustafa Kemal: **Nutuk (Söylev) Vesikalar/Belgeler, C.I-II-III**, Ankara, T.T.K, 1989

- Atay, Falih Rıfki: **Nüfus Meselesi ve Nüfus Sayımı Hakkında Fikirler**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1936
- Ayas, Nevzat: **Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi kuruluşlar ve Tarihçeler**, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1948
- Aydemir, Ş. Süreyya: **İkinci Adam**, İstanbul, 1985
- : **Tek Adam**, İstanbul, 1985
- Bağış, Ali İhsan: **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler**, Ankara, Turhan Kitabevi, 1983
- Bali, Rıfat N.: **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri 1923-1945- Bir Türkleştirme Serüveni**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999
- Balta, Ruşen: **Mülhak Vakıflar El Kitabı**, Ankara, 1986
- Banoğlu, Niyazi Ahmet: **Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü**, Ankara, Gündüz Matbaacılık, 1976
- Bardakçı, Cemal: **Devşirmeler Sığıntılardan ve Mütegalibe'den Neler Çektik?**, Bolu, Bolu Vilayet Matbası, 1942
- Basgün, Necla: **Türk Ermeni İlişkileri Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar**, İstanbul, Töre Devlet Yayınları, 1973
- Başer, Zeki: **Ermeniler Hakkında Makaleler**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978
- Baydar, Mustafa: **Atatürk Diyor Ki, Atatürk'ün Direktifleri Düşünceleri ve Kısaca Hayatı**, İstanbul, Varlık Yayınları, 1998
- Bayrak, M. Orhan: **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Sözlüğü**, İstanbul, Milenyum Yayınları, 2000
- Baytok, Taner: **İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, Başnur Matbası, 1970
- Bayur, Yusuf Hikmet: **Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti**, İstanbul, 1934
- Beek, Van der: **İngiltere ve Ermeniler (1839-1904)**, Fransızca'dan Çev. Bayram Kodaman, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1994

- Belen, Fahri: **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1983
- Beşikçi, İsmail: **Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Programı (1931) ve Kürt Sorunu**, İstanbul, Belge Yayınları, 1991
- Beydilli, Kemal: **1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988
- Bıyıkoglu, Tevfik: **Türk İstiklal Harbi I-Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dergisi Yayını, 1962
- Biberyan, Zaven: **Babam Aşkale'ye Gitmedi**, İstanbul, Aras Yayınları, 2000
- Bilâ, Hikmet: **Cumhuriyet Halk Partisi (1919-1999)**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999
- Bilsel, M. Cemil: **Lozan**, İstanbul, Soysal Yayınları, 1998
- Birinci, Ali: **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, İstanbul, 1990
- Borak, Sadi: **Atatürk'ün Resmî Yayınlara Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1997
- : **Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1977
- Bozdağ, İsmet: **Atatürk'ün Fikir Sofrası**, İstanbul, Tekin Yayınları, 1999
- Bozkurt, Gülnihal: **Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara, 1989
- Bulut, Faik: **Kürt Sorununa Çözüm Arayışları**, İstanbul, Ozan yayıncılık, 1998
- Büyükkarcı, Süleyman: **İstanbul Ermeni Okulları**, Konya, Yelken Yayınları, 2003
- Cavit Bey: **Felaket Günleri-Mütareke Devrinin Feci Tarihi II**, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoglu), İstanbul, Temel Yayınları, 2000
- Cebesoy, Ali Fuat: **Milî Mücadele Hatıraları**, İstanbul, Temel Yayınları, 2000

- : **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul, Temel Yayınları, 2000
- : **Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a**, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2000
- Cemal Paşa: **Hatırat (1913-1922)**, Yay. Haz. Metin Martı, İstanbul, Arma Yayınları, 1996
- Cevdet, Muallim: **Mektep ve Medrese**, İstanbul, 1978
- Ceyhan, Kirkor: **Kapıyı Kimler Çalıyor**, İstanbul, Belge Yayınları, 1999
- Ceyhan, Kirkor: **Seferberlik Türküleriyle Büyüdüm**, İstanbul, Aras Yayınları, 1998
- Çark, Y. G., (Gordimos Çarkçıyan): **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, İstanbul, 1953
- Çavdar, Tevfik: **Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Ankara, Dost Kitabevi, 1984
- Çavuşoğlu, Naz: **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları**, İstanbul, Su Yayınları, 2001
- Çaycı, Abdurrahman: **Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000
- Çeçen, Anıl: **Atatürk ve Cumhuriyet**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1995
- Çelik, Hüseyin: **Türkiye'nin Ermeni Sorunu-Yüzleşme/Çözüm-**, BDS Yayınları, tarih yok
- Çoğal, Gül: **Kamil Paşa ve Said Paşanın Anıları (Abdülhamit'in Sadrazamları)**, İstanbul, Arba Yayınları, 1991
- Çulcu, Murat: **Ermeni Entrikalarının Perde Arkası, Torlakyan Davası**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990
- Dabağyan, Levon Panos: **Kemalizm Işığında Azınlık Gözüyle Atatürk**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2003
- Dalamanlı, Lütfü: **Eski-Yeni Vakıf Davaları**, Ankara, Seçkin Kitabevi, 1986
- Deleon, Jak: **Eski İstanbul'un Yaşayan Tadı**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1995

- Deliorman, Altan: **Türklere Karşı Ermeni Komitecileri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1973
- Demir, Neşide K.: **Türkiye'nin Ermeni Meselesi**, Ankara, Hülbe Yayınları, 1981
- Demiroğlu, Faiz: **Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985
- Demirtekin, Ferudun: **Malazgirt Meydan Muharebesi**, İstanbul, 1943
- Dinçer, Nahid: **Yabancı Özel Okullar**, İstanbul, 1978
- Djuvara T.G.: **Türkiyeyi Parçalamak İçin 100 Plan**, Çev. Emir Şekip, İstanbul, 1979
- Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, Ankara, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, 1989
- Dosdoğru, M. Hulusi: **6-7 Eylül Olayları**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1993
- Durakbaşa, Ayşe: **Halide Edip - Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000
- Duverger, Maurice: **Siyasi Partiler**, Çev. Ergun Özbudun, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1970
- Dündar, Fuat: **Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar**, İstanbul, Çiviyazıları Yayınları, 2000
- Emiroğlu, Kudret: **Gündelik Hayatımızın Tarihi**, Ankara, Dost Kitabevi, 2001
- Ercan, Yavuz: **Ermenilere Verilen İmtiyazlarla İlgili Bazı Belgeler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993
- : **Kudüs Ermeni Patrikhanesi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988
- : **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2001
- Erdeha, Kamil: **Millî Mücadele Vilayetler ve Valiler**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975
- Erdeha, Kamil: **Yüzellilikler Yahut Millî Mücadelenin Muhasebesi**, İstanbul, Tekin Yayınları, 1998

- Erer, Raşid: **Türklere Karşı Haçlı Seferleri**, Ankara, Bilgi Yayınları, 1993
- Ergin, Osman Nuri: **Türk Maarif Tarihi**, 1-2, İstanbul, 1977
- Ergin, Osman: **Türk Tarihinde Evkaf Belediye ve Patrikhaneler**, İstanbul, Türkiye Basımevi, 1937
- Ermeni Sorunu Rehberi**, Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 2001
- Ermetin, S. Kemal: **Ermeni Soykırımının Ermeniler Tarafından Dikkatle Saklanan Yüzü: Türk Soykırımı**, İstanbul, Töre Yayınları, 2001
- Eroğlu, Hamza: **Türk İnkılâp Tarihi**, Ankara, Savaş Yayınları, 1990
- Eroğlu, Veysel: **Ermeni Mezalimi**, İstanbul, Sebil Yayınları, 1995
- Eröz, Mehmet: **Hıristiyanlaşan Türkler**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983
- Erseven, Celal Esad: **Sanat ve Siyaset Hatıralarım**, Yay. Haz. Ekrem Işın, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993
- Ertuğrul, Halit: **Azınlıklar ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi**, İstanbul, Nesil Yayınları, 1998
- Ertürk, Hüsamettin: **İki Devrin Perde Arkası**, Yay. Haz. Semih Nafiz Tansu, İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1957
- Eryılmaz, Bilal: **Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Tebanın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990
- Esengin, Kenan: **Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar**, İstanbul, Ağrı Yayınları, 1975
- Ethemoğlu, Mehmet: **Ermeni Terörünün Kısa Tarihi**, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, 1987
- Fahir Armaoğlu: **20.yy. Siyasî Tarihi (1914-1980)**, Ankara, 1992
- Fethi Naci Kalpakçioğlu: **100 Soruda Atatürk'ün Temel Görüşleri**, Gerçek Yayınları, 1968
- Fuat, Mehmet: **Tiyatro Tarihi**, İstanbul, MSM Yayınları, 2000
- Galanti, Avram: **Türkler ve Yahudiler**, İstanbul, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayını A.Ş Yayını, 1995

- Galle, Marc: **Sevilmeyen Ülke Türkiye**, Ankara, Bilgi Yayınları, 1995
- Gazigiray, A. Alpay: **Osmanlıdan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları**, İstanbul, Gözen Yayınları, 1982
- Geçmişten Bu Güne Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara, (ATASE) Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, 1989
- Gencer, Ali İhsan-Sabahattin Özel: **Türk İnkılap Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları, 1994
- Georgean, François: **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999
- Gerçek, Selim Nüzhet: **İstanbul'dan Ben De Geçtim**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1997
- Gicir, Aret: **Azınlıkyan**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2001
- Gökbilgin, M.Tayyib: **Millî Mücadele Başlarken**, C.II, İstanbul, 1959
- Gökçen, Sabiha: **Atatürk'le Bir Ömür**, İstanbul, Altın Kitaplar, 1996
- Gökmen, Muzaffer: **50 yılın Tutanağı 1923-1973**, İstanbul, 1973
- Gönlübol, Mehmet: **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası 1919-1938**, Ankara, 1990
- Görgülü, İsmet: **Atatürk'ün Anıları**, Ankara, Bilgi Yayınları, 1998
- Göyünç, Nejat: **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, Gültepe Yayınları, 1983
- Göze, Ayferi: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrim Tarihi**, İstanbul, 1993
- Gözübüyük, A.Şeref: **Açıklamalı Türk Anayasaları**, Ankara, 1993
- Güler, Ali, Suat Akgül: **Sorun Olan Ermeniler**, Ankara, Brikan Yayınevi, 2003
- Güler, Ali: **XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayri Müslimler (Sosyo-Ekonomik Durum Analizi)**, Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, 1996
- Gündüz, Necati: **Atatürk Çağı ve Zihniyeti**, Ankara, 1973
- Güner, Zekai: **Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basın**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996

- Gürün, Kamuran: **Ermeni Dosyası**, İstanbul, Rüstem Yayınları, 2001
- Güzel, Hasan Celal (Edit.):**Tarihten Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2000
- Haçikyan, Levon: **Hemşin Gizemi Hemşin Ermenileri Tarihinden Sayfalar**, İstanbul, Belge Yayınları, 1997
- Halaçoğlu, Yusuf: **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001
- Haydaroğlu, İlknur Polat: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990
- Heyd, Uriel: **Türk Milliyetçiliğinin Kökleri**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2001
- Hiçyılmaz, Ergün: **Beni Toprağıma Gömün -İstanbul, Azınlıkları-**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınları, 1993
- Hirchon, Renee: **Mübadele Çocukları**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000
- Hüseyin Nazım Paşa: **Ermeni Olayları Tarihi**, C. I-II, Yay. Haz. Necati Aktaş, Mustafa Oğuz, Mustafa Küçük, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1998.
- İrkçilik ve Milliyetçilik**, İstanbul, Belge Yayınları, 1995
- Işık, İrfan, (Welatê Torî): **Birlikte Yaşadığımız Halklar, Kaldani-Assuri-Süryani-Ermeni**, İstanbul, Sorun Yayınları, 2000
- İlhan, Atilla: **Hangi Atatürk**, İstanbul, Bilgi Yayınları, 1999
- İlter, Erdal: **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996
- : **Ermeni Propagandasının Kaynakları** Ankara, Kamu Hizmetleri Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994
- İnalçık, Halil: **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet**, İstanbul. Eren Yayınları, 2000
- İnan, A.Afet: **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, Ankara, 1982

- : **Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971
- İnan, Ali Mithat: **Atatürk'ün Not Defteri**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1996
- İnönü, İsmet: **Defterler (1919-1973)**, Yay. Haz. Ahmet Demirel, C I-II, İstanbul, Yapı Kraedi Yayınları, 2001
- İpekçi, Abdi: **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, İstanbul, Cem Matbaası, 1968
- İrtem, Süleyman Kani- Kocahanoğlu, Osman Selim: **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür**, İstanbul, Temel Yayınları, İstanbul, 1999
- İstanbul Kültür Direktörlüğü: **İstanbul Ermeni Okulları Talimatnamesi**, İstanbul, Güzeliş Basımevi, 1937
- İstepanyan, Torkom: **Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul, 1984
- Jackh, Ernest: **Yükselen Hilal/Bir Milletın Yeniden Doğuşu-Türkiye'nin Dünü, Bugünü, Yarını**, Temel Yayınları, İstanbul, 1999
- Kabacalı, A. (Alpay): **Talat Paşanın Anıları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990
- : **Türk Kitap Tarihi, C. II**, İstanbul, 1989
- Kafaoğlu, A.Başer: **Varlık Vergisi Gerçeği**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2002
- Kal, Nazmi: **Atatürk'le Yaşadıklarını Anlattılar**, Ankara, Bilgi Yayınları, 2001
- Kalkavanoğlu, İlyas Sami: **Millî Mücadele Hatıralarım**, İstanbul, 1957
- Kalman, M.: **Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid**, İstanbul, Zel Yayınları, 1994
- Kanar, Mehmet: **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetten Önce ve Sonra)**, İstanbul, Der Yayınları, 2001
- Kandemir (Ferudun): **Atatürk'e İzmir Suikastından Ayrı 11 Suikast**, İstanbul, Ekincigil Yayınları, 1955
- Kansu, Nati Atuf: **Türkiye Maarif Tarihi, C.I**, Ankara, 1932

- Kaplan, İsmail: **Türkiye'de Millî Eğitim İdeolojisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999
- Kaptan, Eyüp: **Lozan Konferansında Azınlıklar Sorunu**, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 2002
- Karabekir, Kazım: **Ermeni Dosyası**, Der. Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yayınları, 1994
- : **Ermeni Mezalimi**, İstanbul, Emre Yayınları, 2000
- : **İstklâl Harbimiz**, C. I-II-III-IV-V, Yay. Haz. Faruk Özerengin), İstanbul, Emre Yayınları, 1995
- Karabıyık, Osman: **Türk Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü**, İstanbul, Hizmet Yayınları, 1984
- Karacan, Ali Naci: **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Ankara, Bilgi Yayınları, 1993
- Karadağ, Hüseyin: **Cumhuriyet Döneminde Dil ve Edebiyat Paneli**, İstanbul, 100. Yıl Üniversitesi, Kubbealtı İktisadi İşletmeleri, 2001
- Karakoyunlu, Yılmaz: **Salkım Hanımın Taneleri**, İstanbul, Doğan Kitap, 2001
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi**, Ankara, 1971
- : **Osmanlı Tarihi**, VI. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976
- Karaosmanoğlu, Y. Kadri: **Politikada 45 Yıl**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999
- Karay, Refik Halit: **Bir Ömür Boyunca**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996
- Kayalı, Kurtuluş: **Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000
- Kemal, Orhan: **İstanbul'dan Çzgiler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998
- Kerovpyan, Keğam: **Mitolojik Ermeni Tarihi**, Çev. Sarkis Seropyan, İstanbul, Aras Yayınları, 2000
- Kılıç, Arslan-Turtççek, Bayram: **Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu: Tahliller-Belgeler- Kararlar**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001

- Kılıç, Davut: **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara, ASAM Yayınları, 2000
- Kırca, Ali: **Azınlıklar Kaybolan Renkler**, İstanbul, Sabah Kitapları Yayınları, 2000
- Kırşehirlioğlu, Erol: **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, İstanbul, 1963
- Kili, Suna, vd.: **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1985
- Kiray, Emine: **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995
- Kocabaş, Süleyman: **Ermeni Meselesi Nedir? Ne Değildir?**, İstanbul, Vatan Yayınları, 1994
- Kocabaşoğlu, Uygur: **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika:19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, İstanbul, 1989
- Kocatürk, Utkan: **Atatürk ve Türk Cumhuriyeti Tarihi Krolonjisi (1918-1938)** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983
- Kocatürk, Utkan (Der.): **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara, 1983
- Koçak, Cemil: **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945), Dönemin İç ve Dış Politikası**, C.II, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996
- Koçaş, M. Sadi: **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990
- Koçer, Ali: **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991
- Koçoğlu, Yahya: **Azınlık Gençleri Anlatıyor**, İstanbul, Metis Yayınları, 2001
- Kodaman, Bayram: **Türkler Ermeniler ve Avrupa**, Ankara, 1994
- Koloğlu, Orhan: **Cumhuriyetin İlk On Yılı**, İstanbul, Boyut Yayınları, 1999
- Kömürcüyan, Ermiya Çelebi: **İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul**, Neş. H. D. Andreasyan, İstanbul, 1952.

- Köprülü, M. Fuat: **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul, 1981
- Kurat, Akdes Nimet: **Türkiye ve Rusya-18yy'dan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk Rus İlişkileri (1789-1919)**, Ankara, 1970
- Kurdakul, Şükran: **Çağdaş Türk Edebiyatı Cumhuriyet Dönemi**, İstanbul, Broy Yayınları, 1987
- Kurtuluş, Hilmi: **Türk Tiyatrosu**, İstanbul, Toker Yayınları, 1987
- Kushner, David: **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908**, Çev. Şevket Serdar Türet vd., İstanbul, Kervan Yayınları, 1979
- Küçük, Abdurrahman: **İslâm ve Günümüz Meseleleri**, Ankara, 1991
- Küçük, Cevdet: **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986
- Küçük, Yalçın: **Ermeni Rahiple Mektuplaşmalar**, İstanbul, Tekin Yayınları, 1989
- Kymlicka, Will: **Çok Kültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998
- Landau, Jacop M.: **Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)**, Çev. B. Parmaksızoğlu vd., İstanbul, İletişim Yayınları, 1996
- Leca, Jean: **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Çev. Siren İdemen, İstanbul, Metis Yayınları, 1998
- Levi, Avner: **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998
- Lewis, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Mehmet Kıratlı, Ankara, 1988
- Libaridian, Gerard J.: **Ermenilerin Devletleşme Sınavı Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü**, Çev. Alma Taşlıca, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001
- Madat(yan), Aşot: **Sahnemizin Değerleri**, İstanbul, A.B Neşriyat, 1943
- Maleville, Georges de: **1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi**, Çev. Necdet Bakkaloğlu, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998

- Mantran, Robert: **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Server Tanilli, C. I. İstanbul, Adam Yayıncılık, 1999
- Maraşlıyan, Levon: **Ermeni Sorunu ve Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1923**, Çev. Şen Süer, İstanbul, Belge Yayınları, 2000
- Mardin, Şerif: **Siyasal ve Sosyal Bilimler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997
- Margosyan, Mıgırdıç: **Biletimiz İstanbul'a Kesildi**, İstanbul, Aras Yayınları, 1998
- Margosyan, Mıgırdıç: **Gavur Mahallesi**, İstanbul, Aras Yayınları, 2000
- Mazhar, Ahmet Kemal: **I. Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan ve Ermeni Soykırımı**, Stockholm, 1986
- Mazıcı, Nurşen: **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918)**, İstanbul, Der Yayınları, 1987
- McCarthy, Justin: **Müslüman ve Azınlıklar-Osmanlı Anadoluşunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu**, Çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1998
- McCarthy, Justin: **Ölüm ve Sürgün**, Nşr. Bilge Umar, İstanbul, 1998
- : **Victims and Charitable Men: Kurbanlar ve Şefkatli İnsanlar**, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayını, 2001
- McDowal, David: **Kürtler**, Çev. Zeri İnanç, İstanbul, Avesta Yayınları, 2000
- Mechin, Benoist: **Mustafa Kemal "Bir İmparatorluğun Ölümü"**, İstanbul, Bilgi Yayınları, 1999
- Melek, Abdurrahman: **Hatay Nasıl Kurtuldu**, Ankara, TTK, 1991
- Melzig, Helbert: **Atatürk'ün Bibliyografyası, Ebedi Şef Atatürk'ün Hayatı, İstiklal Savaşı ve Türk İnkılabı İçin İlim Rehber**, Ankara, 1944
- Meray, Seha L.: **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1969
- : **Devletler Hukukuna Giriş, C.1**, Ankara, 1968

- Meray, Olcay Seha, vd.: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, Ankara, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınlar, 1977
- Metin, Halil: **Türkiye Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, Ankara, Milli Eğitim Yayınları, 1997
- Metin, Heper: **İsmet İnönü Yeni Bir Yorum Denemesi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999
- Mintzuri, Hagop: **Armi'dan Fırat'ın Öte Yanı**, Çev. Silva Kuyumcuyan, İstanbul, Aras Yayınları, 1996
- Mustafa, Metin: **Atatürk Milliyetçiliği Sempozyumu 11-12 Ocak 1985**, Van 100. Yıl Üniversitesi, 1985
- Nilgün, Gürkan: **Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basının Rolü**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998
- Nur, Rıza: **Hayat ve Hatıratım**, C.III, İstanbul, 1968
- Nutku, Özdemir: **Atatürk ve Cumhuriyet Tiyatrosu**, İstanbul, Özgür Yayınları, 1999
- Ocak, Ahmet Yaşar: **Türkler Türkiye ve İslam**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000
- Okutan, M. Çağatay: **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004
- Onur, Hüdavendigar: **Ermeni Portreleri I**, İstanbul, 1999
- : **Millet-i Sadıkadın Hayk'ın Çocuklarına-2**, İstanbul, Burak Yayınları, 1999
- Oran, Baskın: **Atatürk Milliyetçiliği**, Ankara, Bilgi Yayınları, 1999
- : **Küreselleşme ve Azınlıklar**, Ankara, İmaj Yayınlar, 2000
- : **Türk Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayını, 1986
- Orel, Şinasi, vd.: **Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Telgrafların İç Yüzü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul, Pan Yayınları, 2001
- Öğün, Süleyman Seyfi: **Modernleşme, Milliyetçilik, ve Türkiye**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995

- Ökçün, A. Gündüz: **Türkiye İktisat Kongresi-1923**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1968
- Öke, Mim Kemal: **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991
- Ökte, Faik: **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, (Tarih Yok)
- Önder, Mehmet: **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara, İş Bankası Yayınları, 1998
- Özbudun, Ergun: **Türk Anayasa Hukuku**, Ankara, 4. Baskı, 1998
- Özel, Sabahattin: **Milli Mücadele'de Trabzon**, Ankara, 1991
- Özer, Ahmet: **Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyasal Kurum ve Düşünceler**, İstanbul, Sis Yayıncılık, 2000
- Özerdim, Sami Nabi: **10 Kasım-31 Aralık 1938 Günlerinde Türk Basınında Atatürk İçin Yazılmış Yazıların Bibliyografyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1958
- Özodaşık, Mustafa: **Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950**, Çizgi Kitabevi, 1999
- Öztürk, Kazım: **Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1973**, Ankara, 1973
- Öztürk, Nazif: **Azınlık Vakıfları**, Ankara, Atıncık Yayınları, 2003
- : **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995
- Öztürkmen, Arzu: **Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998
- Pardoe, Miss Jullia: **18. Yüzyılda İstanbul**, Çev. Bedriye Şanda, İstanbul, İnkılâp Yayınları, 1997
- Parla, Taha: **Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri**, Lozan, Montrö, Lefkoşa, Tezel Ofset, 1985
- : **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II., İstanbul, İletişim Yayınları, 1997

- : **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Atatürk'ün Nutku, C.I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995**
- : **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku, C.III, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995**
- Parmaksızoğlu, İsmet: **Türklerde Devlet Anlayışı: İmparatorluk Devri 1299-1789, Ankara, 1982**
- Pazarcı, Hüseyin: **Uluslararası Hukuk Dersleri II. Kitap, 3. Baskı, Ankara, 1993**
- Perinçek, Doğu: **Devrimci Cumhuriyet'in Eğitim Politikaları, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999**
- Polatyan, Sirvart: **Ermeni Müziği, İstanbul, Avesta Yayınları, 1998**
- Poole, Laane: **Lord Stanford Canning'in Türkiye Anıları, Ter. C. Yücel, Ankara, 1988**
- Rattansi, Ali, Westwood, Salie: **Irkçılık, Modernite ve Kimlik, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1997**
- Sabis, Ali İhsan: **I. Dünya Harbi Harp Hatıralarım, İstanbul, Nehir Yayınları, 1992**
- Safa, Peyami: **Türk İnkılâbına Bakışlar, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1997**
- Sakaoğlu, Necdet: **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993**
- Sakarya, İhsan: **Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, 1984**
- Saral, Ahmet Hulki: **Ermeni Meselesi, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1970**
- Saray, Mehmet: **Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2003**
- : **The principles of Turkish administration and their impact on the lives of non-muslims people: the Armenians as a case study, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2003**

- : **Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2002
- : **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998
- Sarı, Ergün: **Atatürk'le Konuşmalar**, İstanbul, Der Yayınları, 1981
- Saroyan, William: **Aram Derler Adıma**, Çev. Türkkaya Aatöv, İstanbul, Varlık Yayınları, 1991
- Sav, Ergun: **Atatürk ve İki Büyük Türk Düşünürü Namık Kemal-Ziya Gökalp**, İstanbul, Bilgi Yayınları, 2001
- Savaş, Vural: **Militan Atatürkçülük**, İstanbul, Bilgi Yayınları, 2001
- Schulze, Kristen E.: **Ortadoğu'da Milliyetçilik, Azınlıklar ve Diasporalar**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1998
- Selek, Sebahattin: **Anadolu İhtilali**, İstanbul, Burçak Yayınları, 1968
- : **İsmet İnönü-Hatıralar**, Ankara, Bilgi Yayınları, 1987
- : **Türk Devrim Tarihi 2**, Ankara, Bilgi Yayınları, 1987
- Sema, Sadri: **Eski İstanbul'dan Hatıralar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000
- Sevim, Ali: **Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni ilişkileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983
- : **Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988
- Sevimli, İbrahim: **Uzun Bir Göç Öyküsü -Halk, Göçmen, Azınlık Ya da Ulus Olmak**, İstanbul, Belge Yayınları, İstanbul
- Sevinç, Necdet,: **Ajan Okulları**, İstanbul, 1975
- Sezer, Ayten: **Atatürk Dönemi Yabancı Okullar 1923-1938**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999
- Shaw, Stanford-Shaw, Ezel Kural: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. N. Harmancı, C.I-II, İstanbul, 1982
- Simeon: **Tarihte Ermeniler 1608-1616**, Çev. Hırand D. Andreasyan, İstanbul, Çiviyazıları Yayınları, 1999

- Sonyel, Selahi R.: **Ermeni Tehciri ve Belgeler**, Ankara, Baylan Matbaası, 1978
- Soykan, Tankut: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri Müslimler**, İstanbul, Ütopya Kitabevi Yayınları, 2000
- Soysal, İsmail: **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983
- Sökmen, Tayfur, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992
- Söylemezoğlu, Galip Kemal: **Hariciye Hizmetinde 30 Sene**, İstanbul, 1949
- Sperco, Willy: **Mustafa Kemal Atatürk**, Çev. Zeki Çelikkol, İstanbul, Bilgi Yayınları, 2001
- Stathis, Pınelopı: **19.Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999
- Süreyya, Mehmed: **Sicil-i Osmani**, Yay. Haz. Nuri Akbayar, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996
- Süslü, Azmi, vd.: **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000
- Süslü, Azmi: **Atatürk'e Göre Ermeniler**, Ankara, XI. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994
- : **Ruslara Göre Ermenilerin Yaptığı Mezalim**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987
- : **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990
- Şahin, Recep: **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, İstanbul, Özal Matbaası, 1988
- Şen, Faruk: **2000 Yılı'nın Eşiğinde Avrupa ve Türkiye**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 1999
- Şimsir, Bilal N.: **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979
- : **Lozan Telgrafları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990

- : **Osmanlı Ermenileri**, İstanbul, Bilgi Yayınları, 1986
- : **Şehit Diplomatlarımız 1973-1994**, 1. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınları, 2000
- Tahsin Yücel: **Dil Devrimi ve Sonuçları**, İstanbul, İyi Şeyler Yayınları, 1997
- Talas, Cahit: **Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Tarihi**, Ankara, Bilgi Yayınları, 1992
- Tanör, Bülent: **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789 - 1980)**, İstanbul, 4. Baskı, 1996
- Ternon, Yves: **Ermeni Tabusu**, İstanbul, Belge Yayınları, 1993
- Terzioğlu, M. Sait Arif: **İnsancıl Atatürk**, İstanbul, Ak Kitabevi, 1964
- Tezer, Şükrü: **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972
- Timur, Taner: **Türk Devrimi ve Sonrası Buhran Yılları (Devletçilik, Siyasi ve İdeolojik Gelişmeler)**, İstanbul, İmge Yayınları, 2001
- : **Türkler ve Ermeniler (1915 ve Sonrası)** Ankara, İmge Yayınları, 2000
- Toker, Metin: **Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1998
- Toker, Yalçın: **Cumhuriyet Kavgaları Türk Cumhurbaşkanları**, İstanbul, Toker Yayınları, Tarih Yok
- Tozlu, Necmettin: **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1991
- Tuğlacı, Pars: **Ermeni Edebiyatından Seçkiler**, İstanbul, Cem Yayınları, 1992
- : **İstanbul Ermeni Kiliseleri**, İstanbul, 1991
- : **Çağdaş Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, C.I, Cem Yayınları, 1987
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I, 1984
- : **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.II, 1989

- Tunçay, Mete: **Çağdaş Türkiye 1908-1980**, İstanbul, Cem Yayınları, 1997
- : **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması-1923-1931**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998
- Turan, Osman: **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1993
- : **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul, 1979
- Turan, Refik, vd.: **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Ankara, Siyasal Kitabevi Yayınları, 1999
- Turan, Şerafettin: **Kökeni Ulsal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi-Cumhuriyet Halk Partisi**, İstanbul, Tüses Yayınları, 2000
- : **Türk Devrim Tarihi III**, Ankara, Bilgi Yayınları, 1996
- : **Türk Ermenilerinden Gerçekler**, İstanbul, 1980
- Tuzla Ermeni Çocuk Kampı-Bir El Koyma Hikayesi-**, İstanbul, İnsan Hakları Derneği Yayını, 2000
- Tülbentçi, Ferudun Fazıl: **Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazete ve Mecmualar**, Ankara, Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü, 1941
- Türkgeldi, Ali Fuat: **Görüp İşittiklerim**, Ankara, 1951
- Türkiye'de İlgöç Konferans Bolu-Gerede, 6-8 Haziran 1997**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998
- Türkmen, Fikret: **Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri**, İzmir, Akademi Kitabevi, 1992
- Türközü, Halil Kemal: **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, İstanbul, Türk Kültürü Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1982
- TÜSİAD: **Türkiye'nin Fırsat Penceresi: Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri**, İstanbul, 1999
- Tüzün, Necat: **Atatürk Milliyetçiliği**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları, 1987
- : **Tarihimizde Ermeniler**, Isparta, Atatürk Devrimleri ve İlkeleri Araştırma Merkezi, 1983

- Uçarol, Rifat: **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul, Filiz Yayınları, 1995
- Ulubelen, Erol: **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1982
- Ulus, Sermet Muhtar: **Eski Günlerde**, Yay. Haz. Faruk Ilkan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001
- Unat, Faik Reşit: **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara, 1964
- Ural, Gültekin: **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, İstanbul, Kamer Yayınları, 1998
- Uras, Esat: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987
- Urfalı Mateos: **Urfalı Mateos Vakayı-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev. Hırant D. Andreasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987
- Us, Asım: **Gördüklerim Duyduklarım Duyularım Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler**, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1964
- Ünsal, Artun: **75 Yılda Tebadan Yurttışa Doğru**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998
- Ürer, Levent: **Azınlık ve Lozan Tartışmaları**, İstanbul, Derin Yayınları, 2003
- Üstel, Füsun: **Türk Ocakları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997
- Vahaboğlu, M. Hidayet: **Osmanlıdan Günümüze Azınlıklar ve Yabancı Okullar: Yönetimleri Açısından**, Ankara, Türk Kültürü Araştırmaları Vakfı, 1990
- Wilson, Howard E.: **Türkiye Cumhuriyeti'nde Millî Eğitim ve Atatürk**, Çev. Başgöz, İlhan: Ankara, Dost yayınları, 1965
- Yaman, Abdullah: **Ermeni Meselesi ve Türkiye**, İstanbul, Otağ Yayınları, Temmuz 1973
- Yamaner, Şerafettin: **Atatürkçü Düşüncede Ulusal Eğitim**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1999
- Yaşarbaş, Enver: **Ermeni Terörünü Tarihçesi**, İstanbul, Petek Yayınları, 1984

- Yavi, Ersal: **1856-1923 Emperyalizmin Kiskacında Türkler Ermeniler Kürtler**, İzmir, Yazıcı Yayınları, 2001
- Yavuz, Hilmi: **Kültür Üzerine**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1987
- Yelda (Yeldağ Özcan): **Çoğunluk Aydınlarında Irkçılık**, İstanbul, Belge Yayınları, 2001
- Yerasimos, Stefanos: **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, C.I., İstanbul, Gözlem Yayınları, 1977
- 75. Yılda Türkiye Ermenileri**, İstanbul, Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti, Aralık 1998
- Yeşilyurt, Süleyman: **Ermeni Yahudi Rum Milletvekilleri**, Ankara, 1995
- Yıldırım, Hüsamettin: **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara 2000
- Yılmaz Gürcan: **Cumhuriyet Halk Partisi 1923-1946**, İstanbul, Alfa Basım, 2001
- Yılmaz, Durmuş: **Fransanın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti**, Konya, Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2001
- Yorulmaz, Hüseyin: **Tanzimattan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1995
- Yurdakul, Yurdakul: **Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar**, İstanbul, Aksoy Yayınları, 1999
- Yücekök, Ahmet N.: **Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlatentonun Evrimi**, Ankara, 1983
- Zeki, Sarıhan: **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C.I, Ankara, 1993
- Zekiyan, Boğos Levon: **Ermeniler ve Modernite-Gelenek ve Yenileşme Özgürlük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği**, Çev. Altuğ Yılmaz, İstanbul, Aras Yayınları, 2001
- Zeynep, Oral: **Her Yönü İle Atatürk**, İstanbul, Bakış Kütüphanesi Yayınları, 1974
- Zohrab, Krikor: **Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus**, İstanbul, Aras Yayınları, 2001
- Zurcher, Eric Jan: **Millî Mücadelede İttihatçılık**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995

C. TEZLER

- Akın, Fatih: **Türkiye’de Azınlık Politikaları (6/7 Eylül 1955 Olayları)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999
- Atnur, İbrahim Ethem: **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskan Meselesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1991
- Ayangil, Cemile: **İstanbul’daki Ermeniler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Bitirme Tezi, 1971
- Ayvalıoğlu, F. Şule: **Ermenilerin ve Türklerin Kendilerini ve Birbirlerini Nasıl Algıladıkları İle İlgili Bir Araştırma**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992
- Bayındır, Seda: **Atatürk’ün Sosyo-Kültürel Politikaları (1931-1938)**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2004
- Dağlı, Mustafa: **Anadolu’da Kurulan Yabancı Okullar ve Tesirleri**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri, 1990
- Demirel, Mücahit: **19. Yüzyılda Ermenilerin Tebay-i Sadıka Olmaktan Çıkışlarını Ortaya Koyan Süreç**, İstanbul, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Yapı Sosyal Değişme Anabilim Dalı, 2001
- Er, Nezaket: **Türk Basınında Londra Konferansı Tartışmaları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1999
- Kap, Derya: **Artaki Candan’ın Hayatı ve Eserleri**, İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, Türk Sanat Müziği Bölümü Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul, 1995
- Karacakaya, Recep: **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)**, İstanbul, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anbilimdalı, 1999

-----: **Türk-Rus-Ermeni Münasebetleri (1878-1895)**,
Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilgiler Enstitüsü, 1992

Olgun, Kenan: **Demokrasi Tarihi Açısından 1912 Mebusan Meclisi ve Faaliyetleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994

Özalp, Yıldırım: **Ermeni Tarihi, Maraş Yöresindeki Ermeni İsyancıları ve 1925 Olayları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 1996

Özer, Kamil: **Türkiyede Gayri Müslim Azınlık Basını**, Basılmamış Y. L. Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Bölümü, İstanbul, 1995

Sedan, Ali: **Ermeniler**, İstanbul, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, 1945, s. 9.

MAKALELER

Ahmad, Feroz, D.A. Rustow: "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918" **Güneydoğu Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4-5 (1976), s.245-250.

Ahmet, Niyazi: "Udi Nevrese Dair Hatıralar", **Vakit**, 29 İkincikanun 1936, s. 3

Akar, Rıdvan: "Bir Brokratın Kehaneti Ya da "Bir Resmi Metin"den Planlı Türkleştirme Dönemi", **Birikim**, Haziran 1998, Sayı 110, s. 68-75

Akçora, Ergünöz: "Ermeni İsyancılarının Kaynağı", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Şubat 1987, Sayı 2, s. 27-32.

-----: "Milli Mücadele Yıllarında Kurulmuş Faydalı ve Zararlı Cemiyetler," **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 4, Nisan 1987, s. 19-24.

- : "Van ve Çevresinde 19.Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başında Türk Ermeni İlişkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 65, Nisan 1996, s.169-189.
- Akgül, Suat: "Nutukta Azınlıklar Meselesi ve Atatürk'ün Azınlıklar Hakkındaki Görüşler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.X, Temmuz 1994, Sayı 29, s. 455-462.
- Aksoy, Ömer Asım: "Bir Altın Açık Yitirdik", **Türk Dili Dergisi**, Ekim 1979, C.40, Sayı 337, s. 197-198.
- Aktan, Gündüz: "Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi", **Uluslararası Arası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001, s. 389-226.
- Aktar, Ayhan: "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan Türkleştirme Politikaları", **Tarih ve Toplum**, C.26, Aralık 1996, sayı 156, s. 326-330.
- And, Metin: "Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu", **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI., İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1613-1925.
- Arıpınar, Erdoğan: "Ermeni Meselesi ve Perde Gerisi", **Yeni İstanbul Gazetesi**, 16 Temmuz 1968, 4.
- Armaoğlu, Fahir: "Amerika Sevres Antlaşması ve Ermenistan Sınırları", **Bellekten**, LXI, 1998, 133-147.
- Arslan, Ali: "Eçmiyazın Katogigosluğunda Statü Değişimi ve Türk Rus Ermeni İlişkilerindeki Rolü", **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**. Yay. Haz. Selçuk Erez, Mehmet Saray, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2001, s. 55-67.
- : "II. Meşrutiyet Öncesinde Osmanlı-Ermeni Eçmiyazın Katogikosluğu İlişkileri" **Ermeni Araştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. II, Yay. Haz. Şenol Kantarcı vd., Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 349-360.
- Ataöv, Türkkaya: "Ermeni Terörizminde Silah sağlanması:Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler", **Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı**, Ankara, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü, 1984, s. 163-171.

- Atnur, İbrahim Edhem: "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", **Toplumsal Tarih**, C.2, Sayı 9, Temmuz 1994, s. 45-48.
- Bal, Halil: "Brest-Litowsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi-Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı 5, Yıl 3/2004, s.25-52.
- : "Ermenistan Hükümetinin Güney Kafkasya'daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi (1918-1920)", **Ermeni Araştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. I, Yay. Haz. Şenol Kantarcı vd., Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 401-410.
- Bali, Rifat N.: "1930 Yılı Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", **Tarih ve Toplum**, Kasım 1997, C. 28, Sayı 167, s. 280-290.
- : "Türk Ermeni Basını", **Tarih ve Toplum**, Aralık 2002, C.38, Sayı 228, s. 382-185.
- : "Yahudiler ve Türk Milliyetçiliği", **Tarih ve Toplum**, Sayı 89, Mayıs 1991, s. 44-49.
- : "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar -II, "Balat Fırınları" Söylentisi", **Tarih ve Toplum**, C. 30, Aralık 1998, s. 330-335.
- Barkan, Ö. Lütfi: "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İskan Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Varlık Dergisi**, Sayı 2, İstanbul 1974, s. 279-286
- Barlas, Mehmet: "İlle de Büyük Kaçışlar Yapmak Gerekmez ki!" **Sabah**, 30.11.2003.
- Beyoğlu, Süleyman: "1915 Tehciri ve Soykırım İddiaları" **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**, Yay. Haz. Selçuk Erez, Mehmet Saray, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2001, s. 171-190.
- : "Ermeni Tehciri'ne Dair Araştırmalara Toplu Bir Bakış", **Ermeni Araştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. I, Yay. Haz. Şenol Kantarcı vd., Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 23-34.

- Cemil, Hasan: “Türklük Savaşı Dil Savaşıdır”, **Cumhuriyet**, 19 Birincikanun 1934, s. 1
- Çelenklioğlu: “Ermeni Aşık Krikor Kakkında Kısa Bir Not”, **Türk Kültürü**, C XVI, Aralık 1977, Sayı 182, s. 118-119.
- Çerme, Vartanuş A.: “Tarihte Ermeni Kadını”, **Tarih ve Toplum**, Mart 2000, C.33, Sayı 195, s.187-194
- Çöhçe, Salim: “Ermenilerin Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme”, **Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, Ankara, 1992, s. 95-101.
- Dabeğyan, Levon Panos: “Türk-Ermeni Cemaati”, **Tarih ve Düşünce**, Sayı 30, Temmuz 2002, s. 23-27.
- Dink, Hırant: “Türkiye Ermenileri'nin Nüfus Hali”, **Tarih ve Toplum**, Ekim 2000, C.34, Sayı 202, s.31-36
- Doğanay, Rahmi: “Cumhuriyet Dönemi İsyanlarının Mahiyeti”, **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler (Elazığ 17-19 Ekim 2001)**, Elazığ, 2002, s. 257-265.
- Doğu Araştırma Merkezi: “Taşnak-Hoybun”, **Belgelerle Türk Tarihi**, Nisan 1986, Sayı 14, s. 74-77.
- Enginün, İnci: “Tanzimat Sonrası Romanımızda Ermeni Tipleri”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s. 53-64.
- Eraslan, Cezmi: “Ermeni Komiteleri Propagandaları ve Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirler”, **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**, Yay. Haz. Selçuk Erez, Mehmet Saray, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2001, s. 77-106.
- : “II. Meşrutiyetten Tehcir'e Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Yönelik Politikaları”, **Ermeni Araştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. II, Yay. Haz. Şenol Kantarcı vd., Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 543-552.
- : “I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler”, **Kafkas Araştırmaları**, Sayı II, İstanbul, 1996, s. 65-92.

- : "Türk İnkılabında Yöntem ve Anlayış", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C.1, s. 129-162.
- Erat, Muhammet: "Kâzım Karabekir'in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)", **Kafkas Araştırmaları**, Sayı IV, İstanbul, 1998, s. 39-61.
- Ersan, Mehmet: "Türk Yönetim Tarzı Ermenilerin Türk İdaresini Kabul ve Kendilerine Tanınan Haklar" **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**, Yay. Haz. Selçuk Erez, Mehmet Saray, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2001, s. 1-13.
- Fuad, Köprülü: "Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Tesirleri", **Edebiyat Araştırmaları**, Ankara, 1966, s. 238-269.
- Gencer, Ali İhsan: "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Yayınları, 2001, s. 67-77.
- : "İhtilalci Ermenilerin Kaza İhtilal Teşkilâtı Talimnamesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13 (1983-1987), s. 582-587.
- Gobelyan, Yervant: "Tanıklarım", **Tarih ve Toplum**, Ekim 2000, C. 34, Sayı 202, s. 38-44
- Godel, R.: "Eski ve Yeni Ermenice Arasındaki Gramatik Farklar", **Varlık**, Sayı 186, Yıl 1941, C. XI., s. 441-443.
- Gülsoy, Ufuk: "1909'dan 1919'a Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Askerlik Meselesi", **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İzmir 8-10 Nisan 1999**, İzmir, 2000, s. 525-535.
- Güneş, Günver: "Türk deverimi ve İzmir Türk Ocağı", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt III, Sayı 8, 1998 s. 115-135
- Gürfirat, Baha: "II. Abdülhamid'in Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C.2, Sayı 8, s. 32-33.
- Halaçoğlu, Yusuf: "Ermeni Meselesiyle İlgili Birkaç Rus Kaynağı", **Yeni Türkiye: Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, C.II, Sayı 38 (Mart-Nisan 2001), s. 735-741.

- Hınçer, İhsan: “Türkçe Şiir Yazan Ermeni Şairleri”, **Türk Folklor Arştırmaları**, İstanbul, 1959, C. 6, Sayı 125, s.2054-2055.
- İşıksal, Turgut: “Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Mayıs 1985, Sayı 3, s. 46-49.
- İnan, Mithat: “Türk Tiyatrosunun Başlangıcı ve Ermeni Nüfus Olayına Özgün Bir Yaklaşım”, **Türk Tarih Kongresi X. C.VI**, s.2975-2985.
- İpek, Nedim: “Anadoludan Amerika'ya Ermeni Göçü”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Arştırmaları ve Uygulama Merkezi**, Sayı 6, Ankara 1995, 257-280.
- Kantarıcı, Şenol: “Katolik Ermenilerin Anadolu'daki Faaliyetleri”, **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler-Elazığ 17-19 Ekim 2001)**, Elazığ, 2002, s. 437-455.
- Karahmedoğlu, İsmail: “Türk Dil Kurumu Baş Uzmanı A. Dilaçar Atatürk'ü Anlatıyor”, **İlgaz**, Ankara, 1972, C.12, Sayı 134, s. 12-14.
- Karacakaya, Recep: “İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasi Faaliyetleri” **Ermeni Arştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. I, Yay. Haz. Şenol Kantarıcı vd., Ankara, Avrasya Stratejik Arştırmaları Merkezi, Ermeni Arştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 379-394.
- Karakaşlı, Karin: “Gazetelerin Satırlarında” **Görüş**, (Ermeniler Özel Sayısı). Ağustos 2001, s. 67-71.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok: “Kilikya Ermeni Baronluğunun Tarihinin Belgelerle İspatlanması”, **11. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990-Ankara)**, C.V, Ankara, 1990, s. 1861-1871.
- Kayhan, Fatma: “Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye Siyasetinde Azınlıklar”, **Nokta**, 13-19 Kasım 1994, Yıl 2, Sayı 47, s. 34-37.
- Keskinliğiç, Erdoğan: “Ermeni Memurların Duyun-ı Umumiye İdaresindeki İstihdam Meselesi”, **Ermeni Arştırmaları**, C. III, Sayı 11, Sonbahar 2003, s. 60-67.
- Kılıç, Davut: “Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)”, **Türk Kültürü**, Eylül 2001, Sayı 461, s. 535-548.

- Kılıç, Remzi: "Osmanlı Türkiye'sinde Azınlık Okulları -19. yy.", **Türk Kültürü**, Mart 1999, Sayı 431, s.151-159.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin: "Armenya/Yukarı Ellerde 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi", **Atatürk Üniversitesinin Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler**, IV, Ankara, Kalite Matbaası, 1978, s. 43-53.
- Koçak, Cemil: "Tanzimattan Sonra Özel ve Yabancı Okullar" **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**. C.11. İstanbul, 1985, s 485-493.
- Koçoğlu, Yahya: "Gayrimüslim Hayatlar-1", **Radikal**, 01. 27. 2003.
- Koçu, Reşat Ekrem: "Müverrih Vardam ve Türk Fütühati Tarihi", **Vakit**, 26 Şubat 1938, s.2
- Kodaman, Bayram: "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", **Türk Kültürü Dergisi**, C.XIX, Mart Nisan 1981, Sayı 219, s. 241-249.
- Koloğlu, Orhan: "Osmanlı Basını İçeriği ve Rejimi-Türkçe Dışı Basım", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 71-72
- Köni, Hasan: "Kurtuluş Savaşı Öncesi Azınlıklar Sorununa Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 9, Temmuz Kasım 1993, Sayı 27, s. 477-484.
- Kut, Turgut: "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitabı". **Türk Folkloru**, İstanbul, 1983, C.5, Sayı 53, s. 5-6.
- Kutay, Cemal: "19 Mayıs 1919 Kırk beş yaşında...". **Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası**, C.1., Sayı 4, Mayıs 1964. s.277-281
- : "Lozan'da İsmet Paşa'yı Kim Öldürecek?", **Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası**, İstanbul, 1956, s. 44-52.
- Küçük, Abdurrahman: "Türklerin Müslüman Olmayanlara Müsamahası", **Türk Yurdu**, IX, Sayı 366, Eylül 1988, s. 10-15.
- Kürşat, Cengiz: "Türk Ermeni Teali (Dostluk) Cemiyeti", **Belgelerle Türk Tarihi**, C.13, Şubat Mart, Sayı 77-78, s. 17-21.

- Makas, Zeynelabidin: "Bazı Ermeni Alimlerinin Türk Dili ve Kültürü Üzerine Samimi İtirafı", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Samsun, 1987, Sayı 2, 109-120.
- : "Türkçe Yazan Ermeni Aşıkları ve Bizden Aldıkları Halk Şiiri Nev'ilerinden Örnekler", **Milli Kültür**, Ankara, Haziran 1989, s. 76-81.
- Mantran, Robert: "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar", Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, **Tarih ve Toplum**, C.3, Sayı 27, s. 19-23.
- Nadi, Yunus: "Hazin Macera: Türkiye'den Giden Rumlar ve Ermeniler", **Cumhuriyet**, 31 Birinciteşrin 1936, No: 4479, s. 1
- : "Klasik Bir San'at: Unsurdan Unsura Tahrikat", **Cumhuriyet**, 18 Haziran 1938, No: 5063, s. 7
- : "Tarih Önünde Türkler ve Ermeniler", **Cumhuriyet**, 2 Haziran 1938, No: 5047, s. 1
- : "Türkiye'deki Ecnebi Mektepleri", **Cumhuriyet**, 5 Şubat 1933, No: 31443, s. 1
- Oran, Baskın: "Mondros Silah Bırakışması", **Türk Dış Politikası 1919-1980**, C.1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 110-112.
- Ortaylı, İlber: "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", **Kanu-i Esasi'nin 100. yıl Armağanı**, Ankara, 1978, s. 176-181.
- Ökçün, A. Gündüz: "Yabancıların Türkiye'de Okutma Hürriyeti", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, C. XIV, No: 2-3, Temmuz 1959, s 140-145.
- Ökse, Necati: "Ermeni Sorununun Doğuşu, Tehcir Kanunu ve Uygulanması", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985, s. 161-176.
- Özçelik, A. Selçuk: "Sened-i İttifak", **İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası**, İstanbul 1959, C.XXIV, s. 1-12
- Özdemir, Fuat: "Ermeni Kızı Türküsü", **İstanbul Dergisi**, 1984, Sayı 65, s. 30-33.
- Özel, Sabahattin: "Tehcir Konusunda Bazı Gerçekler ve Milli Kurtuluş Savaşında Vatanasever Ermeniler", **Uluslararası Türk**

Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001), Yay. Haz. Selçuk Erez, Mehmet Saray, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2001, s. 35-51.

- Özkaya, Yücel: "Arşiv Belgelerine Göre XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilerin Durumu", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri sempozyumu (8-12 Ekim Erzurum)**, Ankara, 1985, s.149-157.
- Özsezgin, Kaya: "Türk Resim, Heykel ve Fotoğrafçılığında Ermeni Kökenli Sanatçılar", **Milliyet Sanat Dergisi**, İstanbul, 1984, Sayı 107, s. 13-15.
- Pamukciyan, Kevork: "Mizahi "Hayal" Gazetesinin Ermeni Harfli Türkçe Baskısı", **Tarih ve Toplum**, C.7., Haziran 1987, Sayı 42. s 37-41.
- : "Atatürk'ü Ermeniler de Sevmişlerdi", **Tarih ve Medeniyet Mecmuası**, Mayıs 1981, Sayı 5, s. 83-86.
- : "Ermeni Harfli Türkçe El Yazması Bir Destan", **Halk Kültürü**, 3. Kitap İstanbul 1984, s. 97-102.
- : "İstanbul Tarihini Yazan Ermeniler", **Tarih ve Toplum**, C.15, Mayıs 1991, Sayı 89, s.305-309
- : "Jamanak", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C. 3, s. 315-316.
- : "Nasreddin Hoca Fıkralarının Ermeni Harfli Türkçe İlk Baskısı", **Türk Folkloru**, İstanbul, 1979, Sayı 5, s. 4-5.
- : "Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık", **Tarih ve Toplum**, C.8, Aralık 1987, Sayı 48, s.347-349.
- : "Osmanlı Döneminde İstanbul Sergilerine Katılan Ermeni Ressamlar", **Tarih ve Toplum**, C.14, Ağustos 1990. Sayı 80, s.98-105.
- Parmaksızoğlu, İsmet: "Ermeniler", **Türk Ansiklopedisi**, C.XV, s. 326-328.
- Peker, Recep: "Uluslaşma-Devletleşme I", **Cumhuriyet**, 4 Temmuz 1936, No: 4360, s. 3.
- Perinçek, Şule: "Bizim Ermeniler", **2000'e Doğru**, 12-18 Nisan 1987

- Sabancıoğlu, Müsemma: "Sayım Günü evde Oturacaklara Faideli Bilgiler". **Toplumsal Tarih**, Ekim 2000, sayı 82, s.25-29.
- Safa, Peyami: "Türklük Cereyanının Sürüklenmesi", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1933, s. 2
- Saka, Mustafa: "Ermeni Musikisi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 184-187
- Sakarya, İhsan: "Lozandan Günümüze Kadar Ermenilerin Tutum ve Eylemleri", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Ankara, 1988, Sayı 313, s. 5-13.
- Saray, Mehmet: "Ermeni Terörü (1887-2002)", **Ermeni Araştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. II, Yay. Haz. Şenol Kantarcı vd., Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 383-398.
- Schlicklin, Jean: "Ermeni Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Mart 1986, Sayı 13, s. 71-73.
- Seferoğlu, Şükrü Kaya: "Milli Mücadele Yıllarında Kürt - Türk-Ermeni ilişkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Aralık 1986, Sayı 57, s. 31-37.
- Seropyan, Vağarşag: "Ermeni Basımevleri", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 183-184.
- : "Ermeni Basını", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C.3, s. 190-191.
- : "Kulis", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C. V, s. 119-120.
- : "Marmara", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C. V, s. 303-304.
- : "Ermeni Patrikliği", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 188-189.
- Sertel, Zekeriya: "Gafçı Bir Vekil-Bir Kurt", **Son Posta**, 21 Eylül 1930.

- Sertoğlu, Mithat: "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi**, Ekim 1969, Sayı: 25, s. 44-52.
- Sevim, Ali: "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu Ermeni İlişkileri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s. 65-72.
- Seyfeli, Canan: "İstanbul Ermeni Patrikliğinin Kuruluşu", **Ermeni Araştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. 1, Yay. Haz. Şenol Kantarcı vd., Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 361-378.
- Sonyel, Salâhi R.: "Türk Ermeni İlişkileri İle İlgili İngiliz Kaynakları-Tarihi Sahteleme-", **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**, Yay. Haz. Selçuk Erez, Mehmet Saray, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2001, s. 237-247.
- Sungu, İhsan: "Tevhid-i Tedrisat", **Bellekten**, Sayı 7-8, 1938, s. 397-431
- Şimşir, Bilâl N.: "Ermeni Propagandasını Amerika Boyutu Üzerine", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s.79-124.
- Taşdelen, H. Musa: "Tehcirden Soykırım Mit'ine: Bir Ulus İnşa Süreci Olarak Ermeni Meselesi", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler-Elazığ 17-19 Ekim 2001)**, Elazığ, 2002, s.687
- Taşdemirci, Ersoy: "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar" **Erciyes Üniversitesi Sosoyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 2001, Sayı: 10, s. 21
- Tekin, Talat: "Ermeni Alfabesi ile Türkçe", **Tarih ve Toplum**, C.I, sayı 4, Nisan 1984, s.246-249.
- Terzi, Arzu Tozduman: "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar", **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)**, Yay. Haz. Selçuk Erez, Mehmet Saray, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2001, s. 21-35.
- Toprak, Zafer: "Taksim Stadında Mini-Olimpiyat 1922", **Toplumsal Tarih**, C1, Sayı: 4, s.15-18.

- Tuğlacı, Pars: "200. Yıldönümünde Türkiye'de Ermeni Basınının Dünü Bugünü", **Tarih ve Toplum**, C. 22, Aralık 1994, Sayı 132, s. 38-39.
- : "Osmanlı Türkiyesinde Ermeni Matbacılığı ve Ermenilerin Türk Matbacılığına Katkıları", **Tarih ve Toplum**, C.15, Şubat 1991, Sayı 86, s.113-121.
- Turan, Osman: "Türkler ve İslamiyet", **Atatürk Üniversitesi Üniversitesi Dil Tarihi Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Mayıs Haziran 1946, C. IV, Sayı 4, s. 460-467.
- Türkay, Kaya: "A. Dilaçar 1895-1979", **Türk Dili**, Ankara, 1979, C. 40, Sayı 339, s 317-323.
- Türkmen, Fikret: "Ermeniler Arasında Türk Halk Hikayeleri", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Erzurum, 1976, Sayı 7, s. 17-23.
- : "Tarih Boyunca Türk Ermeni Kültür İlişkileri", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, Manisa 1983, s. 57-66.
- : "Türk Ermeni Âşık Edebiyatı İlişkileri", **The Journal of Ottoman Studies**, III., 1983, s. 13-20.
- Türközü, Halil Kemal: "Taşnak Partisinin 8. Kongresi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Şubat 1986, Sayı 12, s. 68-73.
- Us, Asım: "Kürtçe Denilen Dil Türkçe İle Farsça'nın Birleşmesinden Hasıl Olmuştur ve Hakikatte Dağ Türkçesi'dir", **Vakit**, 26 Birinciteşrin 1936, No: 6752, s. 1
- : "Lazlık Yok, Türklük Var", **Vakit**, 10 Birinciteşrin 1937, No: 7094,s. 2
- : "Sancaktaki Türklerin Mukadderatı Tehlikede", **Vakit**, 19 İkinciteşrin 1936, No: 6576, s. 1.
- Yalkın, Ali Rıza: "Bursa Müzesinde Enteresan Bir Mezar Taşı", **Folklor Araştırmaları Dergisi**, 1 Ocak 1950
- Yedig, Serhan: "Kayıp Ses Avcısı", **Hürriyet Cumartesi**, s.7, 2 Ocak 1999
- Yerasimos, Stefanos: "I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", **Toplumsal Tarih**, Eylül 2002, sayı 105, s.1-8.

- Yıldız, Hakkı Dursun: "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Múnasebetleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985, s. 29-51.
- Yılmazçelik, İbrahim: "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", **Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)**, 1987, Sayı 1, s. 239-268.
- Yiğiter, Kemaleddin: "İngiliz Yazarı Marmaduke Pickthall'ın Türk Ermeni Múnasebetleri Hakkındaki Eserleri Üzerine Düşünceler", **Türk Kültürü**, Ankara, 1978, Sayı 186, s. 40-49.
- Yumul, Arus: "19 yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını", **Toplumsal Tarih**, C.7, Haziran 1997, Sayı 42; s.15-18.
- Yurtsever, Cezmi: "Ermeni Probleminin Analizi, Tarih ve Fiyaskolar ve Maraş Gerçeği", **Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu**, Ankara, 1987, s. 83-91.

EKLER

İşin No: 147
Tarih: 27.1.37
Yazı No: K. G. G.
Yazı Tarihi: 17.1.37
Mevzu: ...
Beyaz eksen: ...
Beyaz tarihi: 27
Karşılıklı olarak: ...
Sadık No: 1360
Mevzuatı: 1
Sevk tarihi: 4-2-37
Kaydeden: ...

İstanbul'da Ermenice olarak çıkarılan "Azatlar" gazetesinin, Devletin 10 ve 1146 yasaları ile çıkarılan yazılar yasağı altında çıkarılması; Kur, Kat-
lantı ve Kurumun 10. maddesine göre kısıtlı adı geçen
gazetesinin tatili; Dahiliye Vekillikinin 27/1/37
tarih ve 6474 sayılı tezkere ile yapılan teklifi üze-
rine İcra Vekilleri Heyetince 27/1/37 de onanmıştır.

Yaz K. G.

Dahiliye Vekillikine

İstanbul'da Ermenice olarak çıkarılan "Azatlar"
gazetesinin tatili hakkında İc. V. H. nin kararname si
sureti gönderilmiştir.

Resmî vekil n.
Müsteşar

Yaz K. G.

Emre

7/4/37

İzmir Amerikan Koleji'nden geçen Marie M. Kasper tarafından
Türkiye ve Türkiye Cumhuriyeti ile yapılan 1923 Ar-
menya Antlaşması'nın 10. maddesi gereğince Türkiye Cumhuriyeti'ne
gönderilen maddet miktarının 51 tunc kademesine göre Türkiye'ye nakul-
edilmesi ve satışının yapılması ; Dahiliye Vekilliğinin 5723/1-
33/111 sayılı ve 2/9/37 tarihli teklifi üzerine İcra Vekilleri
Heyetinin 28/9/37 tarihli toplantısında onaylanmıştır.

28/9/37

REİSİCUMHUR

A. Cevatpaşa

Bz. V. V. ve İc. V.

C. B. Ş.

Ad. V.

F. Ş.

M. M. V.

H. Ş.

Da. V.

S. Kaya

Ha. V. V.

M. Ş.

Ma. V.

A. Ş.

Mi. V.

S. Ş.

Na. V.

A. Cevatpaşa

İc. V.

S. J. M. V.

S. Ş.

G. İ. V.

K. Ş.

Z. V.

A. Ş.

080 11 01 02 79 82 14

17252

27/11/1941 tarih ve 2/16946 sayılı Kararnameye ekidir:
Millî Müdafesa Vekilliğinden yapılan 14/1/1942 tarih ve 33778
sayılı tekerarede; 2/1/1942 tarih ve 2/17115 sayılı kararnamaya ile
terhisleri yapılan ihtiyat erastan gayri ordu hizmetinde kalan muar-
telif dönümü ihtiyat erastan hizmet müddetlerinin tahmin bir Maye'de
Tekile kararının alınmasına değin uzatılması için bir karar ihtiyacı
istenilmiştir.

Bu iş İcra Vekilleri Heyetinin 22/1/1942 tarihli toplantısında
görüşülerek, bahsi geçen kararnamaya müsteniden terhisleri yapılmış
olan ihtiyat erastan gayri ordu hizmetinde kalan muhtelif doğumlu
ihtiyat erastan hizmet müddetlerinin Mayıs 1942 sonuna kadar uzatıl-
ması kabul olunmuştur.

HEMİSİCUMHUR

[Handwritten signature]

By. V. *[Signature]* Ad. V. *[Signature]* M. M. V. *[Signature]* Da. V. *[Signature]* Hz. V. *[Signature]*
Ma. V. *[Signature]* Mi. V. *[Signature]* Na. V. *[Signature]* İl. V. *[Signature]* S. I. M. V. *[Signature]*
Ca. V. *[Signature]* Z. V. *[Signature]* Mü. V. *[Signature]* Tl. V. *[Signature]*

031 18 01 02 97 113 19

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürlüğü

402

18 107
Hırsızlık, niyet
eden Erzaniler hakkında
da

H.S.
1750

Başvekilat Yüksek Makamına

- 1 - Hırsızlık niyet eden Erzanilere dair alınan maddeler ilgili olarak tevkim kılınmıştır. Yüksek bilgilere ne saygıyla sunarım.
- 2 - Başvekilat Yüksek Makamına, Başvekilat Umumî Müdürlüğüne, Genelkurmay Mücahizetine, Harbiye Vekâletine arz olunmuş Millî Emniyet Müdürlüğüne yazılmıştır.

Dahiliye Vekili
Şeyh İzzet

Şeyh

2 - 8 - 979

BAS VEKÂLETİ
KARAGÜZLÜK İSTİSNA HİZMETLERİ
KARAGÜZLÜK
15642

KARAGÜZLÜK

Genelkurmay Başkanlığının 10/4/1941 tarihinde gönderdiği belgelerdeki yolları
foru ile temin ettirmek için, Vekâletli emrine verilerek üzere ,
İstanbul mahallesindeki seferberlik tertibatına usul. 312 - 305 so-
gunluların bütün gayri nakliyatın tutarı olan 13,000 Milyon Lira
Millî Müdafes Vekillığının 16/4/1941 tarih ve 3106 sayılı teklifine
yapılan teklifi üzerine, İcra Vekilleri Heyetince 22/ 4/ 1941 ta-
rihinde kabul olmuştur.

REİSİTÜMBÜR

İsmet İnönü

B. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

D. P. Aygözü

S. M. V.

A. F. Çelebi

Mr. V.

M. V.

Na. V.

İz. V.

S. I. M. V.

A. F. Çelebi

Y. V.

A. F. Çelebi

G. I. V.

Zr. V.

MÜ. V.

Ti. V.

R. H. V.

M. V.

C. K. V.

Bu teymin tasarrufları ilâhaki için borçlar ile anılan 22/ Haziran 1939 tarihli anlaşmaya mevcut protokolün 2 inci maddesi hükümlerine nazaran Fransaya tevziye edilmiş üzere tarafımızdan Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası bünyesindeki Fransız clearing hesaplarına yatırılan 7 milyar Fransız francının 25/Agustos 1939 tarihli Tevziye Anlaşmasına bağlı paraları 6/ Ocak 1940 tarihinde imzalanmış İhtikarın 1 nci maddesinde tesrih edilen 4 30 nispetinde tencillik tabii tutulmadan tevziye için Fransız sefaretli ile nota tesrihi suretiyle bir anlaşma yapılmıştı hususunda Türkiye vekilliğine selahiyet verilmiştir; adı geçen vekillığın 23/5/1940 tarih ve 4338/254 sayılı teklifi ve Maliye vekillığının 6/6/1940 tarih ve 2366 sayılı mütalekası üzerine İsmail Vekilleri Heyetince 23/ 6/1940 tarihinde kabul olmuştur .

TEBİRLER

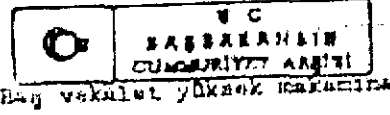
İsmail Vekilleri

B. V. <i>[Signature]</i>	A. V. <i>[Signature]</i>	M. M. V. <i>[Signature]</i>	D. V. <i>[Signature]</i>	H. V. <i>[Signature]</i>
M. V. <i>[Signature]</i>	M. V. <i>[Signature]</i>	H. V. <i>[Signature]</i>	H. V. <i>[Signature]</i>	S. M. V. <i>[Signature]</i>
E. V. <i>[Signature]</i>	Z. V. <i>[Signature]</i>	M. V. <i>[Signature]</i>	T. V. <i>[Signature]</i>	

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürlüğü

№ 2151

402630
31/7/1939

1-Hatayın ana vatana ilhakının tahakkuku üzerine ermeniler ile anti Türkler şimdiki bir taraftan Fransızlara çetkileşme diğer taraftan Arap milletini Türkiye aleyhine tahrik etmekle beraber, ilhaki -n Türkiye için bir tehlike olduğunu ve Fransızların bununla Türkiye ye büyük bir oyun oynamalarını propaganda etmek suretiyle Ermeni ve anti Türk muhtil teşkine çabıkmaktadırlar.

İki hususta alınan malumat bilgileri ilişik olarak yüksek sa bilgileri için taktim kılınmıştır.

2-Buğ vekâlet yüksek makamına, Riyaseti Umumiye umumî kâtabı, gine, Hariciye vekâletine, genel kurmay başkanlığına arz edilmiş, mah riyasetine yazılmıştır.

Dahiliye vekili

[Signature]

2. 8. 1939

İSTANBUL KÜLTÜR DİREKTÖRLÜĞÜ

TALİMAT VE PROGRAMLAR SERGİSİ

1

İSTANBUL
Ermeni Okulları
TALİMATNAMESİ

Bu talimatname Kültür Bakanlığının 25/11/1936 tarihli ve 9/94SS2 sayılı buyrukları ile tasdik edilmiştir.

1937

İstanbul: GÜZELİŞ Basımevi

Aksak

GÖNÜLDEN BAĞLIYDIM

Udi Hirant Emre

Gönül den bağ liy dim sa na ya kın dim -SAZ -

din (SAZ) Ne yap tım Nei çin bana ki ril

din (SAZ) ne yap tım Nei çin bana ki ril

din (SAZ) se ni ben kendim den bi le

sa kın din (SAZ) se ni ben kendim den bi

le sa kın din ne yap tım

ne i çin bana ki ril din (SAZ) ne yap tım

nei çin bana ki ril din (SAZ) Hi çin te

kal bi me ac tın bir ya re (SAZ) göz le rim

da lı yor hep ü fuk la ra (SAZ) bu hal in le

fır sat ver di nün ya re (SAZ) ne yap tım

nei çin bana ki ril din

Gönülden bağlıyım sana yakındım
 yaptım ne için bana kırıldın
 eni ben kendimden bile saktındım
 yaptım ne için bana kırıldım

Hiçin te kalbime üstün yare
 Gözlerim dalıyan hep ufuklara
 Bu halinle fırsat verdi ayağere
 Ne yaptım ne için bana kırıldın

USULÜ: A-SAR

HASTAYIM YAŞIYORUM.

BESTE: UDI HRANT EMRE

HASTA-YIM - SAZ - YA - ŞI - YO - RUM - SAZ -

GÖ-RÜN-MEZ HA - YA - LİN - LE - SAZ - - SAZ -

BELKİ BİR - GÜN BİR GÜN Dİ - YE

BEK-LE - DİK ÜM - MİD İ LE - SAZ - LE - SAZ -

ÇÜ-RÜ-YOR - SAZ - ZA-VAL - LI RU-HUM

AŞ-Kİ - MON HAS - RE - Tİ - LE - SAZ -

ÇÜ-RÜ - YOR ZA - VAL - LI RU - HUM

AŞ-Kİ- MIN HAS - RE - Tİ - LE - SAZ -

HASTAYIM YAŞIYORUM GÖRÜNMEZ HAYALİNLE
BELKİ BİR GÜN, BİR GÜN DİYE BEKLERİM ÜMİDİLE
ÇÜRÜYOR ZAVALLI RUKHUM AŞKININ HASRETİ İLE
NAKARAT

Udi Hırant Emre (1901-1960)'ın Hastayım Yaşıyorum isimli bestesi.

Artık ne siyah gözlerimin... Güfte: F.N. Samilbel
Beste: Artaki Candan

Artık ne siyah gözlerimin gölgesi kaldı
Le ri nin göz gö şü kal
di (SAZ) ... Kal Bin bin aşk
ya ba ra yük a şa ka be del
ben Sağ la run a
kin hsm re dal gar
di (SAZ) ... di (SAZ) ...
la net * gi zel le ri ni ni
nu nu nu nu yağ sin (SAZ)

Artık ne siyah gözlerimin gölgesi kaldı
Kalbim o büyük aşka bedel tülere bedel
Lânet o güzel gözlerimin nurunu yandı
Bin aşk yaratan saçların ahımla ağassın

Artaki Candan'ın Artık Ne Siyah Gözlerinin.. Adlı Eserinin Güfte ve Bestesi

KARCIĞAR SARKI
BU GECE ÇAMLARDA KALSAK

AKSAK (2/4)

ARTAKI ÇAN

BU GECE ÇAM LARDA KAL SAK NE O LUR NE O LUR

NE O LUR ÇAM - FELEK DEN BİR GECE ÇAL SAK

NE O LUR - NE O LUR NE O LUR ÇAM

DENİ ZE MEH TA BA DAL SAK NE O LUR ÇAM

NE O LUR ÇAM NE O LUR ÇAM

NE O LUR ÇAM

BÜ GECE ÇAMLARDA KALSAK NE OLUR
FELEKTEN BİR GECE ÇALSAK NE OLUR
DENİZE MEHTABA DALSAK NE OLUR
- NAKARAT

Artaki Candan'ın "Bu Gece Çamlıca'da Kalsak" adlı Eserinin Güfte ve Bestesi

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurcularından Yervant Oskanyan Efendi

Rupen Manas'ın betimlediği Sultan Abdülmecit portresi

Rafael Manas'ın betimlediği Sultan III. Mustafa (minyatür)
27,1x17,5 cm. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi

VARLIK VERGİSİ

Kanun No : 4305

Kabul Tarihi : 11.11.1942

Resmî Gazete : 12.11.1942 - 5255

1. Verginin mevzuu

1. Madde-Servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalade kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere (varlık vergisi) adıyla bir mükellefiyet tesis edilmiştir.

2 Madde-Varlık vergisi aşağıda yazılı zümrelere dahil olan hakiki ve hükmi şahıslardan alınır:

A) 2395 ve 2728 sayılı kanunlarla ek ve tadilleri mucibince mükellef bulunanlar;

B) Büyük çiftçiler (Büyük çiftçiden maksat, işinin idaresine ve vüsatine hanel getirmeksizin bu mükellefiyeti ifa edebilecekleri bu kanunda yazılı komisyonlarca tesbit edilenlerdir);

C) Uhdelerinde bulunan binaların ve hisseli ise hissedarlarının hisselerine düşen bir yıllık gayri safi iradı yekunu 2.500 liradan ve arsalarının vergide mukayyet kıymetleri 5.000 liradan yukarı bulunan ve bu miktarların tenzilinden sonra mütebaki irat ve kıymetlerle bu vergiyi verebileceği komisyonlarca kararlaştırılanlar;

D) 1939 senesinden beri 2395 veya 2728 sayılı kanunlar mucibince vergiye tabi bir iş ve teşebbüsle uğraştığı halde bu kanunun neşri tarihinde işini terk, devir veya tasfiye etmiş bulunanlar;

E) Meslekleri tacir, komisyoncu, tellal veya simsar olmadığı halde 1939 senesinden beri velev bir defaya mahsus olsa bile ticari muamelelere tavassut ederek komisyon veyahut tavassut mukabili olarak her ne nam ile olursa olsun para veya ayniyat almış olanlar.

3. Madde-İkinci maddede yazılı mükellefiyet zümrelerinden iki veya daha ziyadesine dahil olanlar bu zümrelerin her birinde ayrı ayrı mükellef tutulurlar.

Umumi, mülhak ve hususi bütçelerle belediye bütçelerinden ve 3659 numaralı kanuna tabi müesseselerden tahsisat, maaş ve ücret alanlarla kadroya müsteniden yevmiye ile istihdam edilenler yalnız bu maaş, tahsisat, ücret ve yevmiyelerinden dolayı ikinci maddenin A fıkrasındaki mükellefiyete tabi değildirler.

4. Madde-1837 sayılı Bina vergisi kanununun 3. ve 1833 sayılı Arazi vergisi kanununun 2. maddesinde sayılı bina ve arsa sahipleri, ikinci maddenin (C) fıkrasında yazılı mükellefiyetten muaf tutulur.

5. Madde-Vergi, hakiki ve hükmi şahıslar namlarına tarh olunur ve eshamlı ve eshamsız şirketlerde hisseye bakılmaksızın şirketlerin menkul ve gayrimenkul varlığının tamamı üzerinden alınır.

2. Verginin miktarı

6. Madde-Yedinci maddede yazılı komisyonlar, ikinci maddede yazılı mükelleflerin mükellefiyet derecelerini her mükellef namına 1941 yılında ve ticaretini terk, devir veya tasfiye etmiş olanlar için terk, devir veya tasfiyeye takaddüm eden son yılda tarh edilmiş veya tahakkuk ettirilmiş vergi miktarlarını; çiftçilerde mükellefin zirai vaziyetini ve gayrimenkul sahiplerinin de irat ve vergi kıymeti miktarlarını gözden geçirmekle beraber bunlarla mukayyet olmaksızın edinecekleri kanaate göre takdir ve tespit ederler. Ancak 2395 sayılı kanunun 11. maddesi hükmü dairesinde kazanç beyannamelerine bilanço raptetmek mecburiyetinde bulunan anonim, komandit, limitet ve sermayesi üzerinden kazanç dağıtan kooperatif şirketlerin vergileri, 1941 takvim yılına veya ticari yılına ve ticarethanelerini terk, devir ve tasfiye etmiş olanlar da terk, devir ve tasfiyeye tekaddüm eden son seneye ait safi kazancının yüzde ellisinden aşağı ve anonim şirketlerde yüzde yetmişinden yukarı olamaz.

İkinci maddenin (B fıkrasında yazılı çiftçilerin mükellefiyetleri de varlıklarının yüzde beşini geçemez.

3. Verginin tarhi

7. Madde-İkinci maddede yazılı servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerini tespit etmek üzere her vilayet ve kaza merkezinde mahallin en büyük mülkiye memurunun reisliği altında en büyük mal memurundan ve ticaret odalarıyla belediyelerce kendi azaları arasından seçilecek ikişer azadan müteşekkil bir ve icabına göre müteaddit komisyon kurulur. Ticaret odası bulunmayan yerlerde; bu odanın seçeceği azalar yerine belediyece, hariçten ticaret ve ziraattan anlayanlar arasından iki aza seçilir.

En büyük mülkiye ve maliye memurları bu komisyonlarda bizzat bulunmakla mükelleftirler. Ancak birden fazla komisyon kurulan yerlerde tensip edecekleri memurları tevkil edebilirler ve kendilerinde icabına göre istedikleri komisyonlarda bulunabilirler.

Komisyonların büyük çiftçileri tespit için varacağı toplantılarda ticaret odası yerine ziraat odalarının kendi azaları arasından ve bulunmayan yerlerde belediyelerce hariçten ve ziraattan anlayanlar arasından seçilecek iki aza komisyona, iştirak eder.

Komisyon kararları ekseriyetle verilir, reylerde müsavat halinde reisin bulunduğu taraf tercih edilir.

8. Madde-Komisyonlar, şirketlerin mükellefiyetlerini tespit ettikleri sırada şeriklerini de servetleri derecesini ve fevkalade kazançlarını, araştırarak bunların da mükellefiyetlerini takdir ederler.

9. Madde-Komisyonlar, muhtelif zümrelerin mükellefiyet derecelerini tespit için on beş gün içinde intaç ile mükelleftirler. Bu müddet zarfında işini bitiremeyen komisyonların memur olmayan azası değiştirilerek yerlerine son mebus intihabında müntahibisani olanlar arasından belediye reislerince seçilecek dörder zat alınmak suretiyle komisyonların azası tamamlanır.

10. Madde-Mükelleflerin tespiti sırasında komisyonlarca unutulmuş olanların isimleri komisyonların dağılmasından itibaren en geç iki ay içinde varidat dairelerince tespit olunarak 7 nci madde hükmü dairesinde yeniden teşkil edilecek komisyonlara bildirilir. Komisyonlar azami, on beş gün içinde bu mükelleflerin vergi miktarlarını kararlaştırmağa mecburdurlar.

4. Verginin tebliğ ve tahsili

11. Madde-Komisyon kararları, şehir ve kasabalarda varidat dairelerinin kapılarına ve köylerde münasip mahallere, listeler yapıştırılmak suretiyle ilan ve tebliğ olunur. Listelerin asıldığı, gündelik gazete çıkan yerlerde gazetelerle ve gündelik gazete çıkmayan mahallerde belediye tellalları marifetiyle halka ayrıca haber verilir.

Komisyon kararları nihai ve katı mahiyette olup bunlara karşı idari ve adli kaza mercilerinde dava açılmaz. Ancak bir mükellef namına aynı mükellefiyet mevzuundan dolayı mükerrer vergi tarh edilmiş olduğu takdirde bunlardan en yüksek olanı ipka edilerek diğerleri tarhiyatı yapan komisyonların vazife gördüğü mahallerin en büyük mal memuru tarafından mükelleflerin müracaatı üzerine silinir.

12. Madde- Mükellefler vergilerini, talik tarihinden itibaren on beş gün içinde mal sandığına yatırmaya mecburdurlar.

On beş günlük müddetin geçmesini beklemeden mahallin büyük mal memuru, lüzum gördüğü mükelleflerin menkul ve gayrimenkul mallarıyla alacak, hak ve menfaatlerinin ihtiyaten hazine karar verebilir.

On beş günlük müddet içinde yatırılmayan vergilerin, Tahsili emval kanununa tevfikan tahsiline tevessü edilmekle beraber vergi miktarına müddetin dolmasından itibaren birinci hafta için yüzde bir ve ikinci hafta için yüzde iki zammolunur.

Talik tarihinden itibaren bir ay zarfında borçlarını ödemeyen mükellefler borçlarını tamamen ödeyinceye kadar memleketin herhangi bir yerinde bedeni kabiliyetlerine göre askerî mahiyeti haiz olmayan umumi hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılırlar. Ancak üçüncü maddenin son fıkrasında yazılı olanlardan ikinci maddedeki mükellefiyete tabi bulunanlarla kadınların ve elli beş yaşını müteceviz erkeklerin borçları hakkında Tahsili emval kanunu tatbik edilmekle beraber bunlar çalışma mükellefiyetine tabi tutulmayabilirler. Bu fıkra hükmüne göre çalıştırılanlara verilecek ücretin yarısı borçlarına mahsup olunur.

Çalışma mecburiyetinin tatbik tarzı Hükümetçe hazırlanacak bir talimatname ile tayin olunur.

Birinci fıkrada yazılı on beş günlük müddet içinde vergilerini vermeyen mükellefler, aynı müddet zarfında vergileri miktarınca Hazine bono ve tahvilatı veya banka teminat mektubu tevdi ettikleri takdirde bu mükellefler hakkında Tahsili emval kanununun ve çalışma mecburiyetinin tatbiki bir ay müddetle geri bırakılabilir.

13. Madde-Kollektif ve komandit şirketlere ait vergilerin icabı halinde ortakların ve komanditlerin şahsi mallarından istifası hususunda da Tahsili emval kanunu hükümleri tatbik olunmakla beraber ortak ve komanditeler çalışma mecburiyetine de tabi tutulabilirler ve on ikinci maddenin ikinci fıkrası hükmü bunlar hakkında da tatbik olunur.

Bu madde ile on ikinci maddede yazılı karar ve muameleler kati olup bunlara karşı idari ve adli kaza mercilerinde dava açılmaz.

14. Madde-Varlık vergisiyle mükellef tutulanların ikametgahlarında, gerek kendilerine ve gerek karı veya kocalarına veya kendileriyle birlikte oturan usul ve furuu ile kardeşlerine ait dükkan, mağaza, depo, ambar, fabrika ve imalathanelerde veya bunlara benzer yerlerde bulunan bütün menkul mallarla tapuda veya

vergide bunlardan herhangi biri namına kayıtlı olan gayrimenkul mallar bu kanun mucibince alınacak vergi ve zamların kanuni teminatı hükmünde olup bu malların satılmasında da Tahsili emval kanunu hükümleri tatbik olunur. Verginin teminatını teşkil eden bu mallardan mükellefin kendisine veya karı ve kocasına ait olanlar hariç olmak üzere diğer mallar üzerine komisyonlarca verginin takdir ve tespiti tarihinden itibaren bir sene zarfında ayrıca haciz konmadığı takdirde bu mallar üzerindeki teminat hükmü sona erer.

Mükelleflerin zilyetliği altında veya yukarıda yazılı mahallerde bulunan menkul mallara müteallik satış, temlik ve rehin iddiaları muteber sayılmaz ve bu nevi mallar hakkında dermeyan olunacak istihkak iddiaları dinlenemez.

Bu kanunun neşrinden mukaddem başlamış olan ve bir ilama veya bu hüküm ve kuvvette noterlikçe tanzim edilmiş mukaddem tarihli resmî bir senede müstenit olmayarak yapılmış bulunan takip neticesinde icra dairelerince konulmuş olan ihtiyati ve icrai hacizler bu teminat hükmüne hanel vermez. Bu hacizler ancak vergi alacağının tahsilinden sonra bir bakiye kaldığı takdirde bu kısım hakkında infaz olunur.

Gayrimenkulların satışında bunların varlık vergisi mükellefiyeti ile ilişkisi olmadığı, alakalı varidat dairesince tasdik edilmedikçe tapu daireleri tescil yapamaz. Yapılan tesciller hükümsüz sayılır.

6. Müruruzaman

15. Madde-9. ve 10. maddelerde yazılı müddet ve şartlar içinde tarh edilmeyen vergiler, bu müddetler geçtikten sonra yeniden tarh ve tahsil edilemez.

Bu kanun mucibince tahakkuk ettirilmiş olan vergiler 1943 mali yılından itibaren beş yıl sonra tahsil olunamaz. Verginin tahsili için yapılacak her nevi takip muameleleri, müruruzamanı keser.

7. Mer'iyet maddeleri

16. Madde-Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

17. Madde-Bu kanunun hükümlerini yürütmeğe İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

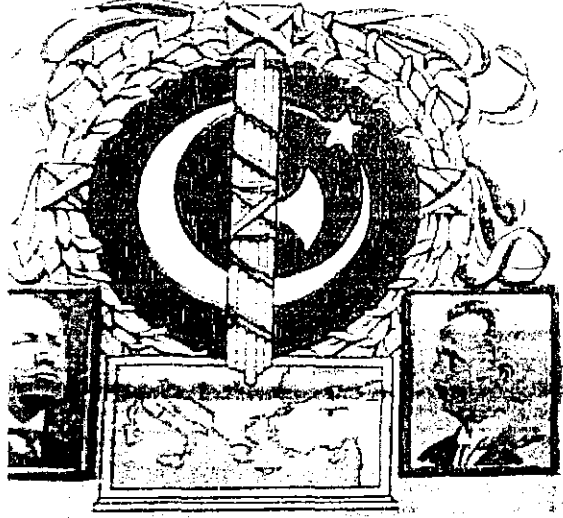
Cumhuriyet

ABDÜL VEHAP
 1924
 5 KURUSUR

Kemalist Türkiye'den Faşist İtalya'ya Selâm!

Şişvekil bu sabah şehrimiz-
 en geçerek İtalya'ya gidiyor!

İtalyan yekdiğerini muarazatle silacak eller, menatip oldukları
 İtalyan selâmet ve asâdetleri kâşar Alide nîz'de ulfîta muale-
 meti de temin edecek kudretli mativ elâkârdır

Tek başına
 Bahrimuhit'i geçen
 Tayyareci kadın!

Mis Amelia Easthart
 İrlanda'da yere indi

İrlanda'da yere indi
 Amelia Easthart
 Tayyareci kadın
 Bahrimuhit'i geçen
 Tek başına

Vasif Bey
 Roma sefiri oldu

Orta tahsil görenler
 zabıt olamayacak!

Meclis kanununun tadilini hararetili bir
 müzakereden sonra kabul etti

Takas komisyonu
 Lâzıması kabul edildi

Meclis kanununun tadilini hararetili bir müzakereden sonra kabul etti

Balkan ticaret odası
 Balkan haftası, murahhaslar geciktirdi

den iki gün tehir edildi, yarın başlıy

Yarın Ticaret Odasında
 Meraim yapılacak

Balkan ticaret odası
 Balkan haftası, murahhaslar geciktirdi

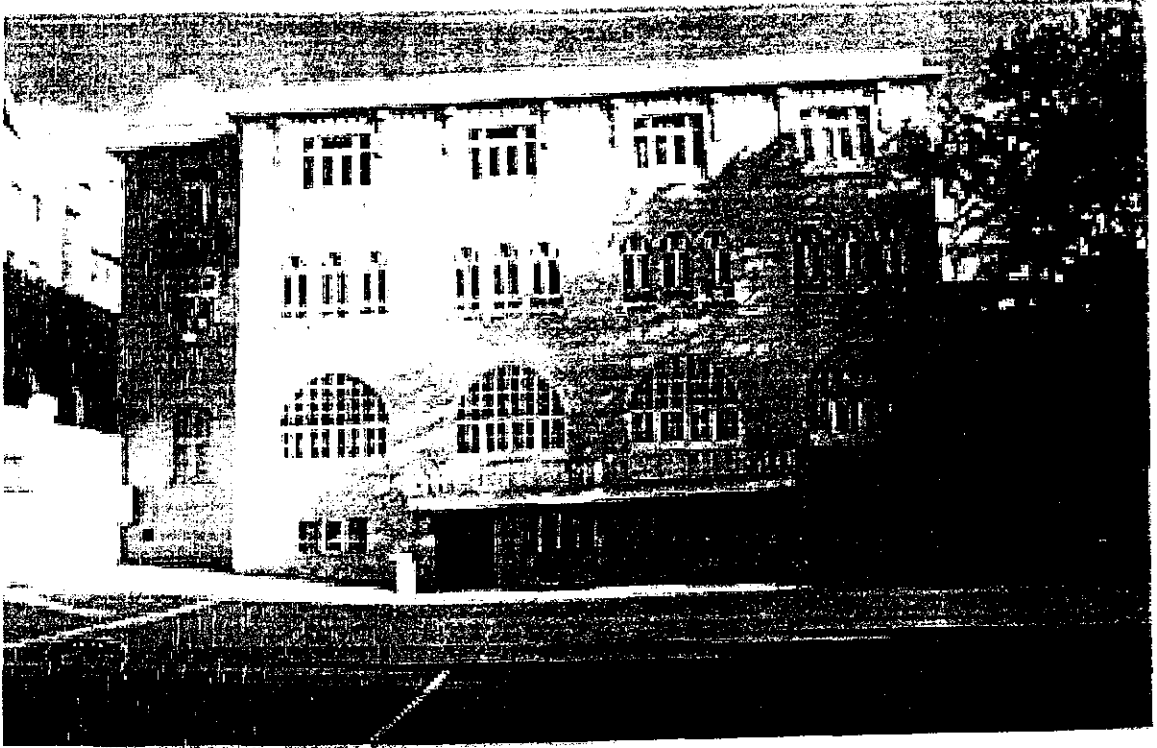
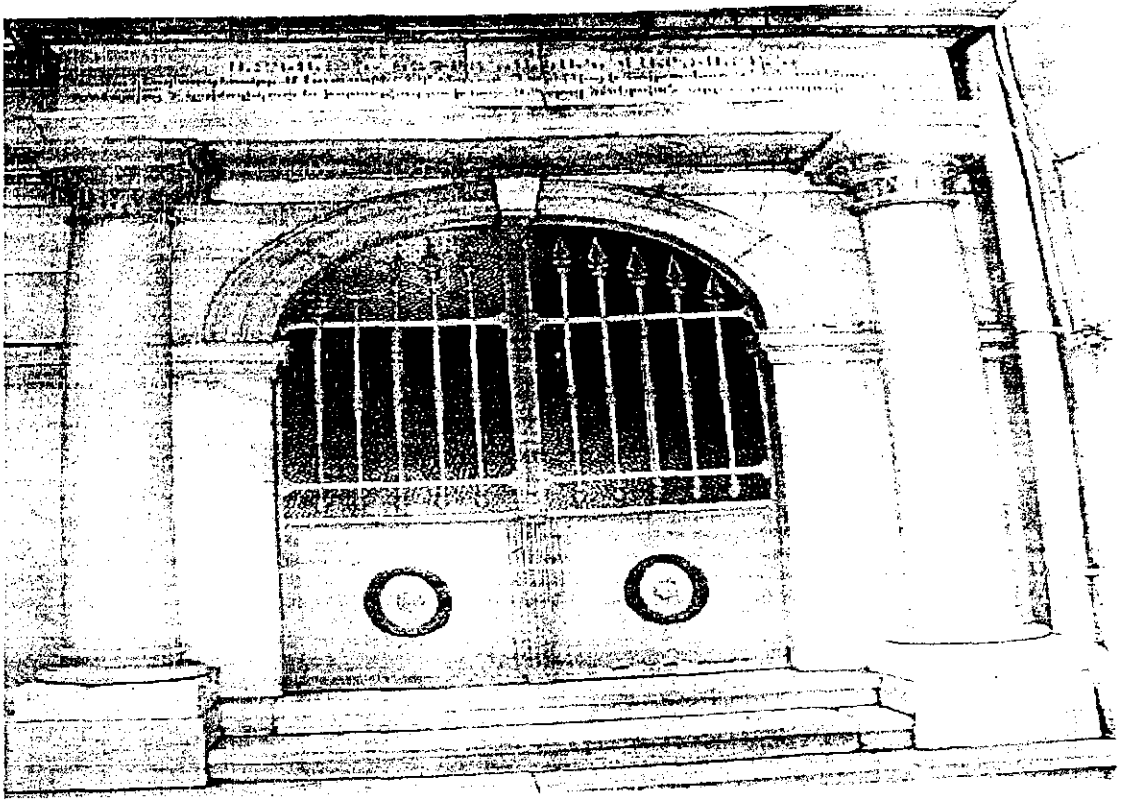

ULUSLARARASI

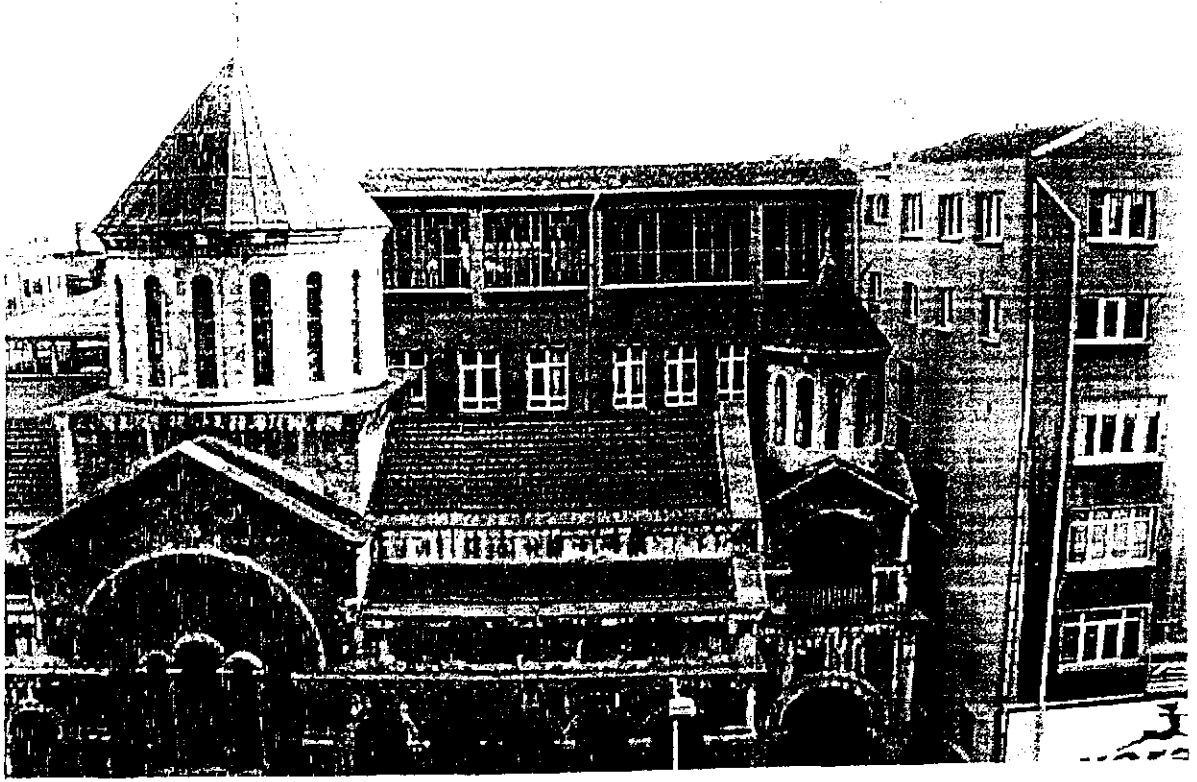
23

ULUSLARARASI
 23
 23

ULUSLARARASI
 23
 23

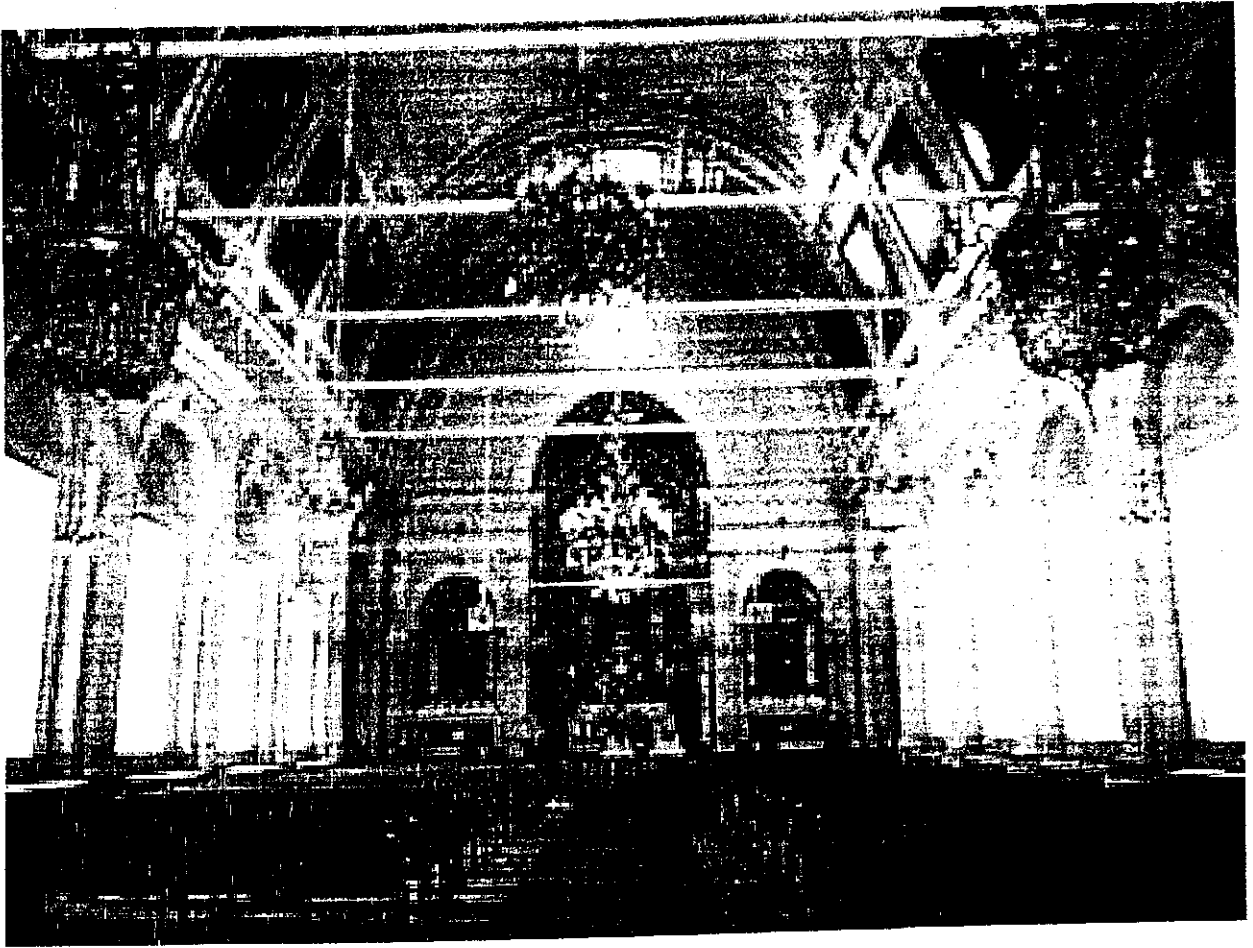
Getronagan Lisesi dıştan görünüşü ve Kapısı

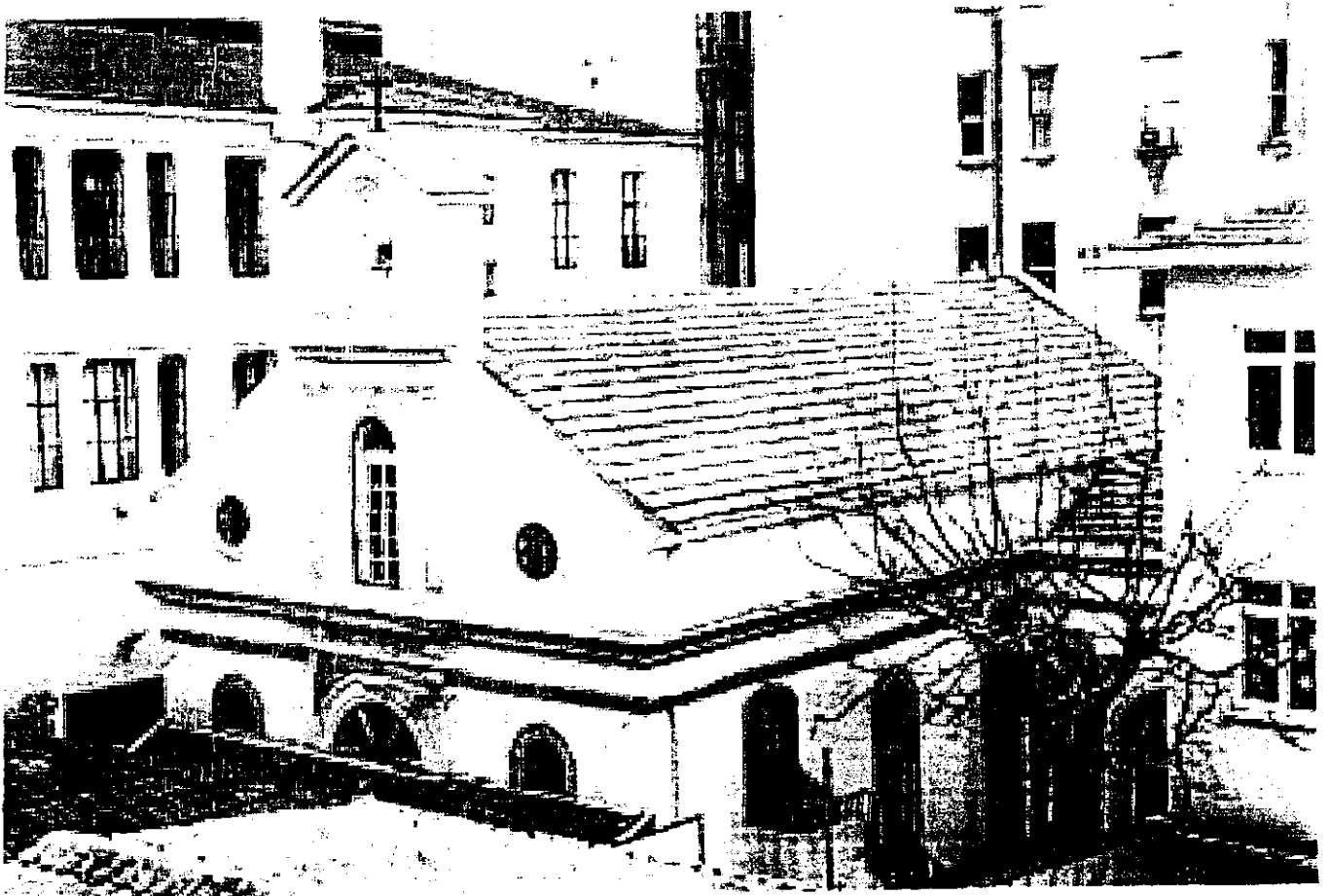
Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi

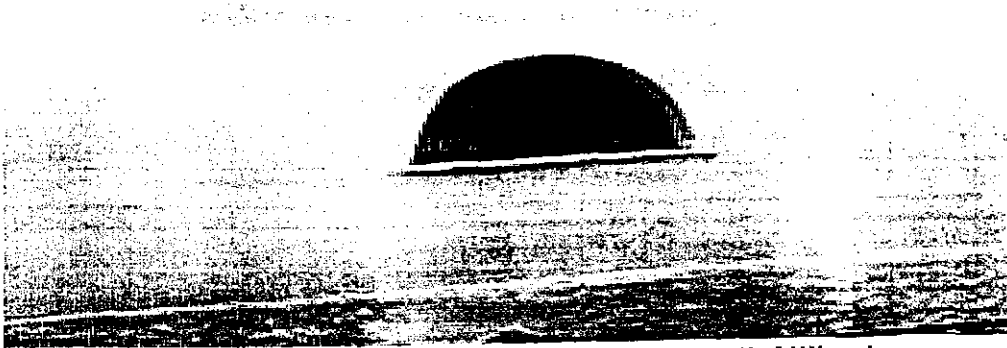
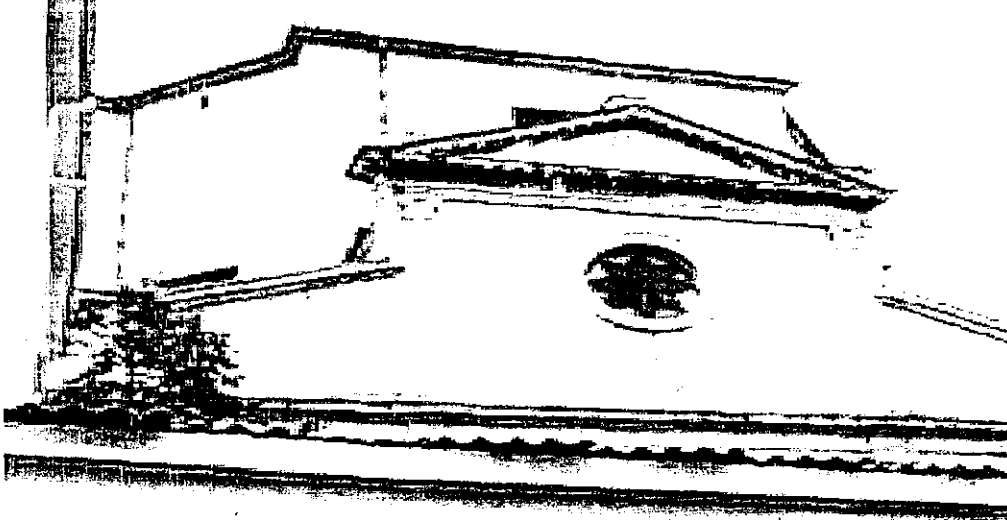
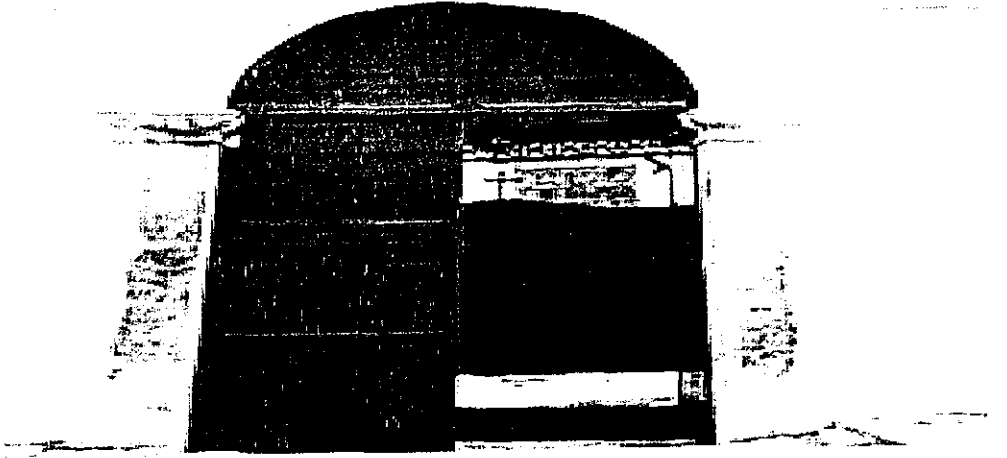
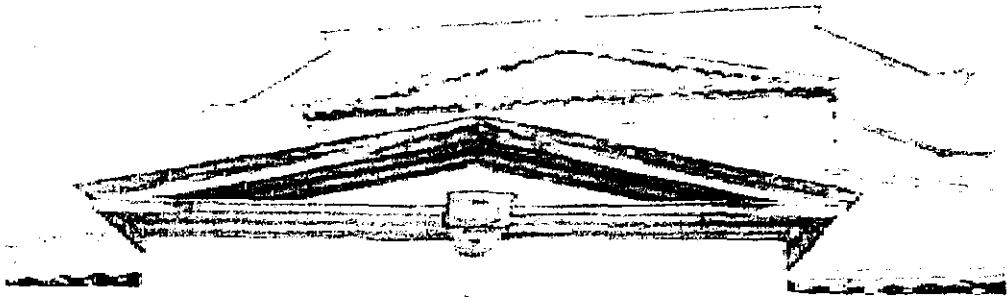
Surp Hohannes Ermeni Protestan Kilisesi

Üç Horan Ermeni Gregoryen Kilisesi

Surp Harutyun Ermeni Sapeli (Esayan)

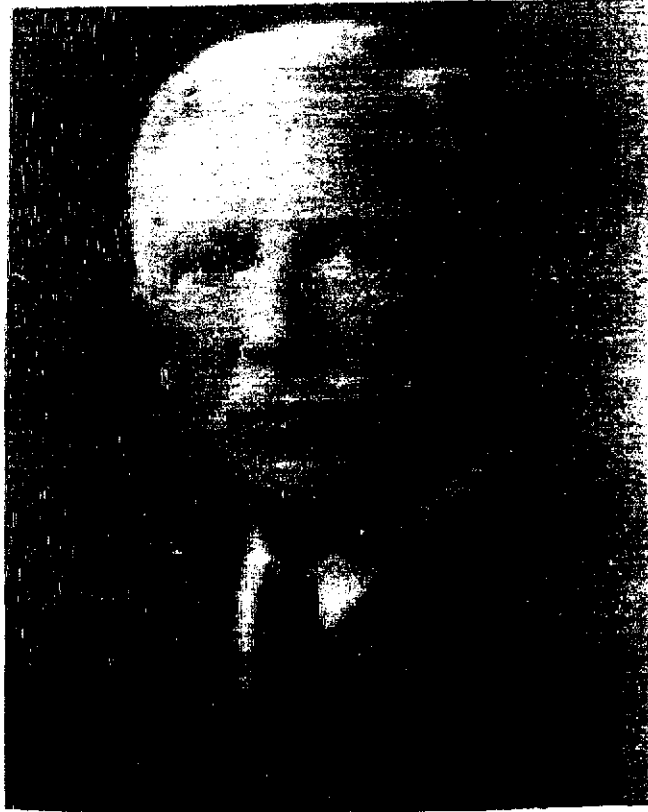

Surp Hovhannes Vosgeperan Ermeni Katolik Kilisesi

CUMHURİYET DÖNEMİNDE PARLAMENTODA HİZMET ETMİŞ BAZI ERMENİLER

ERMINE AGAVNI KALUSTY.

BERÇ TÜRKER (Keresteci)

BERÇ TURAN

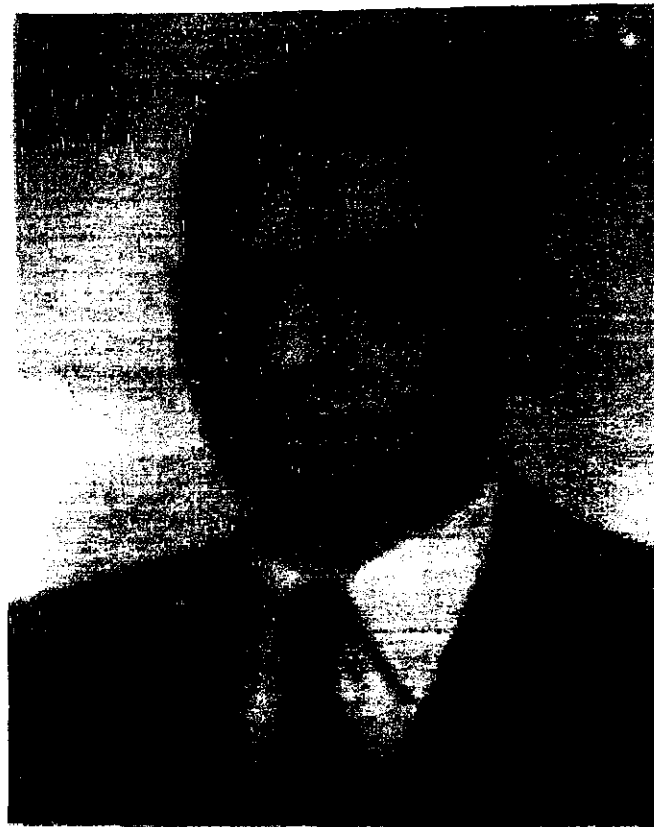

MIGRİDİC BELLEFYAN

MÜNİB BOYA

ZAKAR TARVER

ÖZGEÇMİŞ

1971 yılında Aksaray'da doğdu. İlk ve Orta öğrenimini Aksaray'da tamamladı. İstanbul Bağcılar Lisesini 1990 yılında bitirdi. 1991'de başladığı Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü 1995 yılında tamamladı.

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde Yüksek Lisansını 1998'de tamamladı. (Tez Konusu: Milli Mücadele Döneminde Batı Karadeniz)

